

POUČNA KNJIŽNICA „MATICE HRVATSKE“

KNJIGA IV.

POVIJEST HRVATSKA.

PO VRELIH NAPIŠAO

TADE SMIČIKLAS.

DIO PRVI.

U ZAGREBU 1882.

TISKOM K. ALBRECHTA.

POVIJEST HRVATSKA.

PO VRELIH NAPISAO

TADE SMIČIKLAS.

DIO PRVI.

OD NAJSTARIJIH VREMENA DO GODINE 1526.

U ZAGREBU 1882.

NAKLADA „MATICE HRVATSKE“.

»Ich habe nicht für das Nachschlagen
geschrieben; ich wünsche mir Leser.«

Dahlmann.

inule su tri godine, odkako je izašao drugi dio: „Povjesti hrvatske“, a evo sada istom prvoga i s njime celoga djela, s kojim sam potrošio liepi broj godina moga života. Želio sam prije svega što više čitatelja, pak smijem reći, da sam to s drugim dielom dostigao, a trudio sam se, koliko sam samo mogao, da i s ovim prvim to isto dostignem. Mnogo sam za to žrtvovao. Eno na naslovnom listu kaže se: „po vrelih napisao“, a u djelu samom vrela se nespominju. Nisam od taštine taj nadpis metnuo, već upravo od nevolje. Htio sam upozoriti učeni sviet, da ovo nije popularna poviest, kako se obično uzimlju djela bez ikakvih citata, već da je ovo djelo upravo tako po vrelih radjeno kao ma koje drugo, koje izlazi nakićeno sa hiljadami citata. Htio sam reći, da sam nastojao moju radnju izvesti ne samo prema napredku nauke, kako se obično ište i od najboljih djela namienjenih velikoj obrazovanoj publici, već da sam i sám tražio vrela netiskana i obradio ih za ovu knjigu. Priznajem, da sam necitirajući osobito netiskana vrela puno izgubio pred sudom učenoga svieta, ali moja glavna svrha: zadobiti što više čitatelja iz svih stališa naroda hrvatskoga, mislim, da je upravo time sretno napredovala, jer preogromna većina čitatelja hoće suvislo pripoviedane čine, a ne dokaze za njih. Ako li sam barem ponješto ugasio i ublažio onu neizrecivu želju za narodnom povjesti, za kojom su upravo drhtali svi bolji ljudi našega naroda, onda sam upravo ono dostigao, što sam krvavim trudom mojim želio dostići.

Samo se sobom razumjeva, da sam osim pristupnih mi vrela upotrebio i predradnje. Ima toga u obće dosta mnogo iz prošloga i ovoga vieka, ali znade svaki povjestnik, da imade celih vjekova povjesti hrvatske, koji nisu iztraženi. Nisam opet niti kod najboljih

VI

radnja propustio i sam zagledati u vrela, pak se mnogo puta odielio od mnienja njihova i pošao svojim putem. Koliko sam pravo ili krivo učinio, o tom neka sudi pravedna kritika, od koje ću zahvalno primiti i upotrebiti sve primjetbe za drugo izdanje ove knjige, koje počimljem odmah sada spremati s naznakom vrela, jer sam u takovoj prilici, da upravo moram nastavljati ovu započetu radnju po svih zakonih povjestne kritike. Upravo zato, jer ću imati prilike osbiljno uvažiti sve primjetbe kritike, smijem već ovdje očitovati, da se neću upuštati u nikakvo pravdanje, naročito ne u naših dnevnicih, jer mi se to vidi sasvim bez koristi, a malo kada prodje, da se nebi obadvie pruće se stranke bez potrebe sramotile.

Pokušao sam napisati pragmatičku poviest po zakonih novovjeke historiografije. Gdje su povjestnici sretni, da stupaju sa svojom radnjom iza mnogih monografija i iza pisanih već sličnih djela obće narodne povjesti, ondje je naravno moguće oslikati razvoj događaja s potrebnom umjetničkom perspektivom, ondje je lasno pronaći takove odmore, za kojima osobito čezne svaki naobraženi čitatelj. Težko je to bilo učiniti meni, gdje se prvi put pokušava u takov pragmatički kalup saliti cielokupnu poviest hrvatsku, gdje je trebalo najprije vrela iznalaziti i izpitati, a onda istom skladati i postaviti izpitanim događajem njihovo pravo znamenovanje u suvislosti s drugimi. Ako dakle nadje čitatelj, da u mojoj povjesti teku događaji premnogo puta kao potok bujica a ne kao kakva veličajna rieka, neka nemisli, da ja sam toga nisam osjećao i neka znade, da velika rieka postaje od mnogo potoka, a podpuna narodna poviest iza velikih i mnogih povjestnih predradnja.

Valja mi spomenuti jednu veliku tegobu u pragmatizovanju događaja povjesti hrvatske. Središte povjesti hrvatske moraju biti Hrvati i Hrvatska, ali nosilac prvi svih događaja jest njihov kralj, pak i njega nikada nesmiješ pustiti s vida. Nu on je daleko izvan Hrvatske, vlada s mnogimi narodi, zapliće se različito radi drugih svojih zemalja, koje nisu s Hrvatskom u nikakvom savezu, a događalo se je, da su i Hrvati u dalekih krajevih sliedeći poziv svoga kralja i puno krvi prolievali. Hrvati su u savezu s nesrodnimi narodi i zemljami, ali ima medju njimi zajedničkih interesa, koji ih kroz vjekove vezati neprestaju. Iz Ugarske, recimo, pokrenuše događaji, uz koje su i Hrvati

pristali, drugi put iz Česke, Austrije itd. Povjestnik mora bez prestanka onamo očima svraćati, mora paziti i na ove međusobne interese, da prizna pravedno savezniku, kako želi da se odanle prizna Hrvatima, da im je mnogo puna trebalo međusobne sloge i zajedničke pomoći. Ovo naročito spominjem za one, koji su čitali na primjer divna djela o povjesti francezkoj ili englezkoj, pak su uživali slasti, kojih smo se i mi užili, da u svem djelu diše jedno jedinstvo i cjelina. Tamo je jedan kralj i jedan narod, ili je jednodušan kralj s narodom, ili se suzbijaju, svaki put kreće povjestnik sa jednim krasnim mnogostručnim strojem, koji se uvijek zove snaga jednoga velikoga naroda, a nebeska je slast u duši povjestnika, kada ima oslikati snažno jednodušno osjećanje jednoga velikoga naroda, kojega se on sam sinom s ponosom nazivlje. I opet i ovdje dodajemo: koliko i kakovih predradnja imaju oni povjestnici pišući djela poput ovoga našega?

Sasvim u medjah zemlje i naroda hrvatskoga istom će se naš čitatelj naći u ovoj knjizi u tako zvanih kulturnih slikah. Razdijelio sam cielu poviest na dvanaest knjiga. Iza svake knjige namišljao sam učiniti po jednu kulturnu sliku. Čitatelj će naći devet takovih slika. Tri manjkaju: iza arpadske, anžuvinske dobe i iza kraljeva raznih kuća. Ove tri naći će čitatelj sabrane iza vlade Sigmundove, i zato je ona slika od svih najveća. Ljepše bi dakako bilo, da su i one tri slike obradjene, jer bi čitatelj nalazio liepo razdijeljena, a potrebita odmora iza svake knjige; bilo je za to i materijala, ali upravo nije bilo vremena, da se i to dovrši. Sasvim je prema osnovi izvedena prva doba, gdje od četiriju knjiga ima svaka svoju po mojem mnijenju obilnu sliku. Tko znade, da ovakve slike poput mozaika postaju iz stotina i stotina bilježaka, naročito iza veoma detaljnoga izučanja listina, pak promisli, kakva su nam jedna i nikakva izdanja listina od trinaestoga do petnaestoga vieka, taj će razumjeti moju bojazan i nepriliku, kad bih već sada za svaki ovaj viek kušao bio učiniti posebnu sliku.

Moram ovdje još spomenuti, zašto se druga doba hrvatske povjesti svršava upravo neznatnom godinom 1437. Priznajem, da sam bio u neprilici, kako ću ovdje pronaći pravu godinu. Dva su momenta za postavak epoche povjesti ovdje: teritorijalno razlikovanje kraljevstva i početak provala turskih. Dalmacija je prodana

VIII

Veneciji god. 1409. Faktično pao je tamo ove godine samo Zadar. Drugi su gradovi dospjeli pod republiku istom iz rata god. 1420., ali kralj Sigmund je sve to priznao istom pod konac svoga vladanja za nekoliko hiljada zlatnika. Turci opet činili su provale već za vlade Sigmundove, ali uredjenje obrane od njih ide istom pod konac vladanja njegova, obranbeni pako ratovi započeli su upravo iz smrti ovoga kralja. Puno sam se mučio i navijao si uz to mnoga pitanja, pak se za sada odlučio, da svršim drugu dobu sa smrću Sigmundovom, premda već sada dvojim, hoću li to isto učiniti i u budućem izdanju ove knjige.

Teško je govoriti o stvarih, kojih u ovoj knjizi neima, ali i to je vrijedno spomenuti. Samo je jedna, i to: najstarija geografijska slika. Liepo bi bilo, da je barem kod svake dobe po jedna, a i krvavo potrebno je, osobito u povjesti hrvatskoj, potrebnije, nego li u kakovoj povjesti Italije ili Francezke, jer se tamo lice zemlje nije toli znatno mjenjalo, kako u nas, gdje moramo uspomene velikih i mnogobrojnih gradova tražiti mnogo puta u šumah i šikarjem zaraslih poljanah. Upravo zato je to najteže, a spomenici za taj posao potrebni mnogo su puta slabo izdani, a najviše neizdani. U tom predmetu jedva smo na početku, te neima danas povjestnika hrvatskoga, koji bi se usudio reći: ja ću vam to za godinu ili dvie podati gotovo. Kada toga nije danas moguće učiniti, onda dakako nije moći niti geografičke karte naslikati s potpunom topografijom, što bi još ljepše pristajalo ovakovu djelu. Hoću li ja sam ili s kim drugim u društvu moći kod drugoga većega izdanja ove knjige tu prazninu izpuniti, toga nesmijem u tvrdo obećati, premda vruće želim i to dostignuti.

Sigurnije mogu reći, da će red banova u budućem izdanju ove knjige biti točniji i potpuniji. Od šestnaestoga do devetnaestoga stoljeća lahko je bilo skoro i dane opredieliti vladanju banova, ali do šestnaestoga stoljeća ima neizrecivih nepravilika. Kušali smo pronaći neki zakon o jedinstvenoj vlasti banskoj do druge pole četrnaestoga stoljeća, poslije nas je i to iznevjerilo. Zašto smo ipak metali uz kralje i bane, to će pitati valjda najprije naši protivnici. Mi smo po mogućnosti pratili i razvitak hrvatskoga državnoga prava, pa sudimo, da je kontinuitet hrvatskoga prava najbolje predstavljen u banskoj vlasti, zato metasmo uz kralje i naše „podkralje“ ili „proreges“,

kako ih stariji pisci domaći i tuđi rado nazivlju. Već sami oni opetovani pokusi za ova tri posljednja vieka sastaviti „banologiju“ hrvatsku, pokazuju, da su i naši stari tek s ustanovljenim redom banova smatrali podpunu poviest hrvatsku.

Djelo je ovo veće izašlo, nego što sam sâm u početku mislio. Mnogi će očekivati još i „kazalo osoba i mjesta“. Priznajem, da bi to dobro bilo i djelu koristno, al to za ovaj put nije bilo moguće, nu da ponješto oštetim čitatelja i za tu potrebu, podao sam nješto obširniji sadržaj, kakov se nalazi i kod većih djela povjestničkih nego što je moje. Knjiga je opet tako chronologijski uređjena, da neće biti teško u njoj tražiti.

Za oblik i ukusno uređenje ovoga djela ima sve zasluge moj prijatelj i pobratim Ivan Kostrenčić, koji me je i dragocijenimi izpisi iz tajnoga dvorskoga arkiva za konac sedamnaestoga stoljeća liepo pomogao. Presvjetli gosp. Ivan Kukuljević dao mi je njeke izpise svoje za petnaesto stoljeće. Prijatelj gosp. Rade Lopašić dao mi je sve, što sam poželio, a on je imao iz bečkoga i gradačkoga arkiva i iz njegove vlastite sbirke, koja je veoma obilna. Rado mi je podao, što je imao prijatelj gosp. Ivan Tkalčić, osobito iz zagrebačkoga kaptolskoga arkiva, dok je tamo bio arkivar. Gosp. profesor Hugo Badalić povratio je iz latinskoga na hrvatski onu pjesmu pri kraju narodne dinastije. Svim srdačno zahvaljujem, a hvala i „Matici Hrvatskoj“, što nije štedila ni troška ni truda, da moju knjigu u liepom i upravo elegantnom obliku narodu podade.

Opazio sam, da je ostalo nekkih pogrešaka tiska, koje bi mogle čitatelje smućivati. Na str. 18. mjesto: Mursoniju (Brod) čitaj: Marsoniju; na str. 206. mjesto: Hadrijan II., čitaj: Ivan VIII.; na str. 236. redak 7. mjesto silne, čitaj svilne. Osobito upozorujem čitatelja, da si izpravi na str. 316. redak 13. rieč: razvilo u: razbilo, jer se time znatno smisao pomutio. Na str. 324. redak 20. izpalo je poslije „sebasta“: „ili sebastokratora“, a u sljedećem riedku: mjesto dapače: zato. Ima i više pogrešaka, koliko sam čitajući opazao, ali neće biti tako velike, da bi ih napose morao sbrajati. Čitatelj može ih sam izpraviti.

A sada putuj knjigo kroz tolike godine težka brigo moja i razglasi po narodu, da sam nastojao pronaći istinu, pa makar njemu i

X

gorka bila. Ako li sam ipak kadgod omamljen ljubavju moga naroda istinu promašio, to iskreno žalim i popraviti ću budući put, ako mi Bog dade zdravlja i snage, da izvedem kako svom dušom i srcem želim. Ako li nedospijem, da sám moje pogreške izpravim, budi blagoslovljeno svakomu, koji ih bude sdušno izpravljao. Samo molim, neka moji izpravitelji uvažē prvo: da u nijednoj naučnoj struci neima čovjeka, koji bi se svuda u ciolom ogromnom predmetu svoje nauke jednakom snagom i vještinom kretao; drugo: da upravo zato nisu se mogli odvažiti mnogo stariji, od mene učeniji i ugledniji povjestnici hrvatski, da napišu ovakovu cjelovitu poviest, jer su se bojali, da na ovom dalekom i mnogo puta pretamnom putu nezablude. Zato su prolazila decenija, a narod kao da uzalud vapi: dajte nam sliku prošlosti naše! Ja se nisam trebao bojati niti za moj glas u učenom svijetu, niti za slavu kakvu, jer neimam niti jednoga niti drugoga. Moje je djelo rodio ovaj vapaj narodni, a do kraja ga dovedoh imajući pred očima onu liepu rieč: „*Amor patriae dat animum!*“

U Zagrebu na dan uskrsa 1883.

Tadija Smičiklas.

SADRŽAJ.

P r v a d o b a.

Knjiga prva.

Od najstarije dobe do seobe naroda.

Strana.

Predgovor.....	V—X
O razdiobi povjesti hrvatske u četiri periode ili dobe. — Glavna karakteristika svake dobe.....	XXI—XXXII
<i>Pogled na zemlju:</i>	
Najstarija imena ovih zemalja i njihov prostor. — O vertikalnom ustrojstvu i uplivu njegovu na razvitak povjesti. — Vode i rieke. — More. — Zaključak.	3—10
<i>Stara geografija Dalmacije:</i>	
Razdioba provincije. — Znatniji gradovi i otoci, luke i zaljevi.....	10—16
<i>Stara geografija Pannonije:</i>	
Razdioba provincije. — Znatniji gradovi.....	16—19
<i>Illyri:</i>	
Narodopisna slika o porijeklu, životu i običajih ovoga naroda — Mješanje njegovo s drugim narodima.....	19—23
<i>Rimljani osvajaju Illyriju:</i>	
Ardiajski kralji: Bardyl. — Pleurat. — Agron — Teuta. — Pinnes. — Demetrij Hvarski. — Odnosaji prema Macedoniji. — Gencij. — Ratovanje na Dalmate — Ratovanje Caesarovo. — Octavijan August konačno osvaja illyrske zemlje. — Bune illyrske. — Obadva Batona. — Ugušenje bunâ.	23—42
<i>Rimsko vladanje i kultura:</i>	
Rimsko vladanje u provincijah u obće. — Limes imperii i odnosaji na njem. — Rimski upravitelji. — Sabor provincije. — Činovništvo	

XII

Strana

upravno i sudbeno. — Financijalne oblasti. — Porezi i daće. — Vojska, njezin sastav, život i odnošaji prema carstvu i prema barbarom. — Postanak gradova. — Municipija i kolonije i njihove unutarnje uredbe. — Vici i canabae. — Postanak cesta. — Ceste u Dalmaciji i Pannoniji i vodne komunikacije. — Trgovina. — Luksus. — Ljetnici i kupališta. — Latinski jezik. — Vjera rimska u odnošajih prema bogovom raznih naroda. — Prvi sukobi s kršćanstvom. — Napredak kršćanstva. — Illyrski mučenici. — Kršćanstvo od vremena Konstantinova	42—68

Knjiga druga.

Seoba narodâ.

Seoba narodâ:

Rimljani brane Pannoniju i Dalmaciju od barbara. — Karpi da li su bili Hrvati? — Provala Gotha. — Prevlada Hunna — Vladanje iztočnih Gotha. — Propast gotške države — Vladanje iztočnoga rimskoga carstva.....	71—89

Seoba Hrvata:

O imenu »Hrvat«. — Gdje je prva domovina Hrvata? — Što je to. »Biela Hrvatska«? — Gdje je ta pradaвна zemlja Hrvatska? — Kada su se Hrvati stali seliti? — Kakva je bila seoba Hrvata. — Mogući savez s Gothi — Avari; narodopisna slika. — Odnosaji Avara prema Hrvatima i drugim slavenskim narodom. — Avari osvajaju Sirmium. — Provale u Dalmaciju i naseoba zemlje po Hrvatih.....	89—102

Konačno naseljenje Hrvata:

Vladanje Heraklijevo. — Pripoviest cara Konstantina. — Pad Salone. — Odnosaji Hrvata i njihovi bojevi s Avari. — Koje su zemlje Hrvati posjeli?.....	102—109

Bogoštovje poganskih Hrvata:

O vrelih za mythologiju slavensku. — Pradavna vjera o nebu i zemlji. — Gromovnik. — Munja — Danica. — Zora. — Sunce i njegova slava. — Mora. — Mjesec — Oganj. — Vile. — Njihovi oblici u kršćanstvu. — Službenici bogova. — Sudjenice ili rodjenice. — Djedovi. — Duša. — Raj. — Pogrebni običaji. — Izrodi duhova. — Pismo. — Pjesme i priče. — Gatalice.....	109—132

Domaći i državni život starih Hrvata:

Zadruga i obitelji u obće. — Starješina. — Bratstvo ili rod. — Župa. — Bani. — Plemena. — Zakon. — Izbor bana. — Sud i sudstvo. — Stara hrvatska kuća. — Hrvati narod poljodjelski. — Gostoljublje. — Pobratinstvo i posestrinstvo. — O ratovanju.....	132—146

Knjiga treća.

Od pokrštenja Hrvata do osnutka kraljevstva.

Pokrštenje Hrvata i oblasti hrvatske:

Strana

Prve viesti o pokrštenju. — Ivan Ravenjanin. — Razširenje kršćanstva po svih krajevih Hrvatske. — Prve oblasti hrvatske i zametci države. 149—162

Hrvati padaju pod Franke:

Ratovanje Karla Velikoga na avarske i slavenske zemlje. — Rat i mir god. 812. izmed zapadnoga i istočnoga carstva. — Posljedice... 162—170

Ustanak na Franke:

Tužbe hrvatske. — Bani Ljudevit i Borna. — Rat Ljudevitov od god. 819. do 823. — Savez Hrvata s Bugari. — Oslobođenje. . 171—178

Mojslav od god. 838—850.:

Banovanje Ratimira i Vladislava. — Ban Mojslav. — Odnosaji Hrvata prema Mletčanom. — Mojslav prema Arapom ili Saracenom. — Mojslav u ratu sa Saraceni. — Položaj Hrvatske. 178—182

Trpimir od god. 850—864.:

Nutarnji odnosaji osobito prema crkvi. — Odnosaji prema Saracenom i prema Bugarom. — Veliki razkol izmed istočne i zapadne crkve i posljedice mu za hrvatski i srbski narod. — Trpimir prema crkvi. . 182—188

Domogoj od god. 864—876.:

Njegovi odnosaji prema Veneciji. — Stupa u slogu s kršćanskimi vlastini proti Saracenom i vojuje u Italiji. — Nevjera cara Bazilija i njegov rat na zemlje hrvatske. — Gusarstvo. — Odnosaji prema Veneciji i Byzantu. 188—191

Sedeslav od god. 877—879.:

Novi odnosaji prema istočnomu carstvu. — Gradovi Dalmacije pokorni banu hrvatskomu. — Rat Mletčana na Neretvane. — Sedeslav smaknut. 191—193

Branimir od god. 879—892.:

Banovi saveznici. — Hrvati se pokloniše opet papi rimskomu. — Hrvati prema Cirilu i Metodiju. — Primaju njihove učenike prognane iz Moravske. 193—196

Mutimir od god. 892. do poslije god. 900.)* 196—197

Posavska Hrvatska 197—198

Ciril i Metodij:

Njihov život i djelovanje. — Jezik i pismo uvedeno od njih u službu božju. — Knjiga hrvatska. 198—212

* Ovako se ima čitati i na str. 148.

XIV

Knjiga četvrta

Hrvati pod kraljevi svoje krvi oko god. 900—1102.

Tomislav poslije god. 900—930. (?) :

Strana

Spomen njegovih predšastnika. — Osobnost kraljeva. — Obći položaj na balkanskom poluotoku i u Podunavju. — Ratovi s Magjari. — Njegova moć. — Proglašenje za kralja — Krunisanje. — Spljetski prvi crkveni sabor — Rat s Bugarskom. — Mir. — Drugi spljetski crkveni sabor. 215—226

Kriesimir I. oko god. 930—945. :

Provala Magjara. — Sukob sa istočnim carstvom i sa Srbi. — Moć Kriesimirova. 226—227

Miroslav od god. 945—949. :

Borba sa Pribinom. 227

Pribina od god. 950 - ? :

Sukob sa Srbi. — Neretvani, Zahumljani i Dukljani otpadaju od Hrvatske. — Razsulo kraljevstva. — Navale Magjara. 227 - 230

Držislav od god. 970 - 1000. :

Obnovitelj kraljevstva. — Bojevi s Mletčani radi Dalmacije. — Nesloga izmed Držislava i brata njegova Svetoslava. — Odnosaji s Bugarskom. 230—237

Svetoslav od god. 1000 -1009 237

Kriesimir II (i Gojstav) od god. 1009 - 1035. :

Gradovi Dalmacije opet se priklanjaju kralju hrvatskomu. — Rat i mir s istočnim carstvom i s Venecijom. — Ban Sermo. — Rodbinstvo izmed kralja Kriesimira i Stjepana kralja ugarskoga. — Rat na Niemce. 237—242

Stjepan I. od god. 1035—1058 :

Adalbero, vojvoda Koruški. — Rat sa Venecijom. — Crkveni sabor u Spljetu. — Odnosaji u gradovih Dalmacije. 242—244

Petar I. Kriesimir od god. 1058—1073. :

Osobnost kraljeva — Crkveni sabor zabranjuje Hrvatima službu božju u narodnom jeziku. — Latinski svećenici na čelu im Lovro spljetski i Ivan trogirski. — Odnosaji prema susjedom. — Obnovitelj kraljevstva. 244—250

Slavić od god. 1073—1075. 251

Dmitar Zvonimir od god. 1076—1089. :

Izbor, krunisanje i prisega papi Grguru VII. — Nezadovoljstvo u kraljevstvu. — Provala u Korušku. — Mir u kraljevstvu. — Konac njegova vladanja. 251—258

	Strana
<i>Stjepan II. od god 1089 - 1092.</i>	258-259

Bezvladje (interregnum) :

Provala Vladislava kralja ugarskoga. — Almo. — Osnutak zagrebačke biskupije. — Dalmatinski gradovi odpadaju od Hrvatske. — Odnosaji u gradovih Dalmacije.	258-262

Petar II. Svačić god. 1102 :

Provala kralja ugarskoga Kolomana. — Ugovor između Hrvata i kralja Kolomana god. 1102. — Smrt Petra Svačića. — Krunisanje Kolomana za kralja hrvatskoga. — Narodna pjesma o tom znamenitom događaju. — Zaglayak.	262-266

Hrvatska pod kraljevi svoje krvi :

Ime kraljevstva. — Granice. — Narod. — Kralj hrvatski. — Kruna kraljevska. — Kraljeva prijestolnica (palača). — Kraljevski dvor i dvoranici. — Sabori. — Pravo i zakon. — Stališi. — Uprava i županije. — Gradovi i njihovi unutarnji odnosaji. — Crkva hrvatska i latinska. — Samostani, njihov razvitak i unutarnje uređenje, kao prosvjetni zavodi. — Umjetnost. — Trgovina i obrt. — Poljodjelstvo.	266-298

D r u g a d o b a.**Knjiga peta.**

Kraljevi iz kuće arpadске od god. 1102-1301.

Koloman od god. 1102-1114.:

Krunitba i prisega na prava kraljevstva. — Polaz u Dalmaciju. — Spljet se kralju pokorava. — Prisega gradovom i potvrda starih prava njihovih. — Obsiedanje Zadra. — Zadar, Rab i drugi otoci i gradovi se predaju. — Kralj se vraća u Ugarsku. — Nemiri Almovi.	301-306

Stjepan III. (II.) od god. 1114-1131.:

Mladost kraljeva i njego i skrbnici. — Ratovanje s Venecijom i gubitak Dalmacije. — Novi odnosaji prema istočnomu carstvu. — Povratak Dalmacije.	306-311

Bela slipe I. (II.) od god. 1131-1141.:

Borba s Borićem.	311-313

Gejsa od god. 1141-1161.:

Biela ili Bjelić, ban hrvatski, vlada s kraljem i kraljevstvom. — Križari i Borić. — Početak velikog rata s byzantinskim carem Manuelom god. 1149. — Nastavak rata. — Bitka na riei Tari god. 1150. — Nastavak rata i savez kraljeve braće s istočnim carstvom. — Crkveni odnosaji n Hrvatskoj.	313-319

Supremacija byzantinskoga carstva nad Ugarskom i Hrvatskom:

Stjepan IV. (III.) od god. 1161—1162. 319

Vladislav I. (II.) od god. 1162—1163. 319

Stjepan V. (IV.) god. 1163. 319—320

Stjepan IV. (III.) od god. 1163—1173. (opet na vladi):

Nastavak rata s carem byzantinskim Manuelom. — Manuel osvoji god. 1164. Hrvatsku. — Ratovi sa byzantinskim carem Manuelom od god. 1166—1168. 320—324

Bela II. (III.) od god. 1173—1196.:

Pod okriljem cara Manuela do god. 1180. — Hrvatska ciela do mora iza smrti cara Manuela dolazi opet pod kraljevu vlast. — Odnosaji u Hrvatskoj. — Mirko mladi kralj okrunjen i ban hrvatski. — Odnosaji njegovi prema Veneciji. 324—327

Mirko od god. 1196—1204.:

Njegovi bojevi s mladjim bratom Andrijom, banom hrvatskim. — Križari osvoje za Mletčane Zadar. — Mir medju braćom. 327—332

Vladislav II. (III.) od god. 1204—1205. 332

Andrija I. (II.) od god. 1205—1235.:

Upliv žene mu Gertrude. — Berthold, ban hrvatski, brat kraljičin svemožni gospodar u Ugarskoj. — Propast obiju. — Andrijin polazak u križarsku vojnu. — Vladaње Bele, mladoga kralja u Hrvatskoj. — Zlatna bula god. 1222. — Koloman kralj galički budue ban hrvatski, ratuje u Bosni i osvaja ju. 333—341

Bela III. (IV.) od god. 1235—1270.:

Novi red u kraljevstvu. — Banovanje Kolomanovo i svršetak rata bosanskoga. — Mongolska provala i obrana Hrvatske i Ugarske porazom njihovim u hrvatskom primorju god. 1242. — Stanje zemlje poslije ove provale. — Slobodni kraljevski gradovi — Odnosaji primorskih gradova prema Veneciji. — Osvojenje Štajerske. — Ban Stjepan Šubić vlada u ime mladoga kralja Stjepana. — Bela mladji, ban hrvatski. 341—359

Stjepan VI. (V.) od god. 1270—1272.:

Rat s Otokarom Češkim. — Odnosaji u Hrvatskoj prema Stjepanu Andrijinu. 359—361

Vladislav Kumanac III. (IV.) od god. 1272—1290.:

U Hrvatskoj vlada najprije njegov mladji brat Andrija, a poslije Andrije I. (II.) unuk Andrija Mletčanin. — Kraljev razuzdani život. — Odnosaji prema Rudolfu habsburžkomu. 361—366

Andrija Mletčanin od god. 1290—1301.:

Različiti pretendenti za prijestolje ugarsko i hrvatsko. — Hrvati, a na čelu im Šubići i Babonići, nastoje dovesti Anžuvince na prijestolje — Dovode napokon i okrunu Karla Roberta. 366—374

Knjiga šesta.

Kraljevi iz kuće anžuvinske od god. 1300—1382.

Karlo Roberto od god. 1300—1342.:

U Ugarskoj mu protukralj Vaclav ili Vladislav. — Razmirice pred papom. — Iza Vaclava protukralj Oto. — Priznanje Karla Roberta i od Ugarske. — Pavao Šubić osvaja Zadar. — Smrt Pavlova i pad Zadra opet pod Mletčane. — Mladen ban i njegovi odnosi prema Veneciji i gradovima Dalmacije. — Pad Mladena bana. — Banovanje Mikca Prodanića. — Karlovo nastojanje, da dostigne krunu napuljsku i poljsku. 376—397

Ljudevit I. od god. 1342—1382.:

Osobnost kraljeva. — Nastavak vladanja Mikca Prodanića. — Ratovanje kraljevo na Nelepiće i druge velmože hrvatske. — Ratovanje s Mletčani oko Zadra. — Sudbina roda Šubića. — Kraljev polazak u Napulj. — Ljudevit I. prema Dušanu srbskomu. — Drugo osvajanje i osvojenje Zadra. — Mir i dobitak Dalmacije god. 1358. — Dubrovnik u svojim odnosima od XII. do XIV. veka. — Novi odnosi na brvatskih obalah jadranskoga mora. — Ljudevit I. prema Srbiji i Bosni. — Postanak turske sile, njihov prelaz u Europu i pogibelji za kršćanski svet. — Banovanje Karla Dračkoga. — Ljudevit prima krunu poljsku god. 1370. — Prieteće pogibelji od Turaka. — Stjepan Tvrdko uzimlje naslov i kruni se za kralja bosanskoga god. 1376. — Rat na Mletčane u savezu s Genovom. — Turinski mir. — Svršetak. 398—430

Knjiga sedma.

Vladanje kralja Sigmunda od god. 1382—1437.

Kraljica Marija od god. 1382—1385.:*

Kruni se za kralja. — Njezini doglavnici. — Početak nezadovoljstva. — Nezadovoljnici počinju se kupiti oko kralja bosanskoga Stjepana Tvrdka. — Kraljica dolazi u Hrvatsku. — Marijina sestra Jadviga dostiže krunu poljsku. — Hrvati pozivlju na prijestolje Karla Dračkoga god. 1385. 430—438

Karlo Drački od god. 1385—1386.:

Dolazak u Hrvatsku i Ugarsku. — Krunitba. — Umrstvo Karla Dračkoga. 438—441

* Ovim se izpravljaju pogreške tiska na str. 432.

XVIII

Strana

Marija i Sigmund od god. 1387—1395 :

Začetak velike bune i prevrata. — Polazak kraljica Elizabete i Marije u Hrvatsku, gdje padaju u ruke prevratnika. — Sigmund »skrbnik« kraljevstva ugarskoga. — Smrt Elizabete. — Marija oslobođena. — Stjepan Tvrdko osvaja gradove hrvatske i dopire do mora — Bitka na Kosovu god. 1389. — Smrt Stjepana Tvrdka. — Hrvati pristaju uz Vladislava Napuljskoga. — Sigmund vojuje u Hrvatskoj i prikloni sebi kralja bosanskoga Stjepana Dabišu. — Sigmund nastavlja vojnu na prevratnike i padaju braća Hrvati. — Smrt kraljice Marije god. 1395. 441—456

Sigmund od god. 1395—1437.:

Napredak Turaka i velika bitka nikopoljska. — Krvavi sabor križevački i nastavak hrvatskoga prevrata. — Lahkonnuni Sigmund u Ugarskoj sbačen i zatvoren. — Hervoja vlada u Hrvatskoj u ime kralja Vladislava Napuljskoga. — Dolazak Vladislavov u Hrvatsku i krunitba njegova god. 1403. — Sigmund opet pokuša osvojiti Hrvatsku i pokoriti Bosnu. — Vladislav proda Veneciji svoje pravo na Dalmaciju god. 1409. — Hervoja se pokloni Sigmundu. — Napredak Venecije u Dalmaciji. — Rat Sigmundov s republikom. — Zapleti izmed kralja i Hervoje. — Rat na Hervoju. — Svršetak njegov god. 1415. — Kostnički sabor. — Početak turskih provala. — Mletčani osvajaju primorske gradove god. 1420. — Sigmund počinje husitske ratove. — U Hrvatskoj vlada Hernan Celjski, tast kraljev, i Nikola Frankopan — Odnosaji Celjskih. — Sigmund prodaje Dalmaciju god. 1433. — Baselski sabor i Ivan Stojković. — Sigmund uređuje obranu svih svojih zemalja. 456—499

Hrvatska prije turskih provala:

Zemlja i narod. — Kralj i krunisanje za kralja hrvatskoga. — Kraljev dvor. — Bani ili mladi kralji. — O vlasti banskoj. — Sielo ili stolica banska. — Sabori hrvatski. — Sudbene banske vlasti. — Sudovi. — Bani kao vojskovođe. — Bani kovali novce. — Banovi i kraljevstva prihodi. — Županije. — Gradovi primorski i njihove uredbe. — Gradovi nepomorski. — Pravo i zakon. — Stališi i njihovi podanici. — Crkva. — Samostani i redovi. — Bogomili. — Književnost duhovna i svjetska. — Umjetnost i umjetni obrt. — Obrt. — Promet i trgovina. — Dubrovnik važno mjesto svjetske trgovine. 499—558

T r e ć a d o b a.

Knjiga osma.

Kraljevi iz raznih kuća od god. 1437—1526.

Albert Austrijski od god. 1438—1439.

Kršćanski narodi prema turskoj sili. — Osobnost kraljeva. — Pad

srbskog Smedcreva. — Spremanje kraljevo na veliki boj. — Banovanje Matka Talovca. — Smrt kraljeva. 561—566

Elizabeta i Vladislav Poljski od god. 1439—1442.:

Stranke i strančarenje. — Većina pristaje uz Vladislava poljskoga. — Dovode ga u Ugarsku. — Rodi se Vladislav Posthumus. — Ivan Talovac brani Biograd od Turaka. — Bojevi izmed stranke Elizabetine i Vladislavove. — Izmirenje i smrt Elizabete. 566—576

Vladislav Poljski od god. 1442—1444.:

Spremanje kraljevo u veliki rat na Turke. — Sjajna i pobjedonosna vojna na balkanskom gorju. — Mir Segedinski. — Nova vojna na Turke i bitka kod Varne god. 1444. — Smrt kraljeva i posljedice boja. 576—586

Vladislav Posthumus od god. 1444—1457.:

Njegovo pravo na prijestolje. — Stranke. — Knezovi Celjski i njihova moć. — Ugri izabiru Janka Hunjada za gubernatora i mnogi ga Hrvati priznavaju. — Rat izmed Celjskih i Hunjada. — Fridrik car njemački drži u svojim ruku Vladislava Posthuma. — Hunjad sprema i povede rat na Turke. — Bitka na Kosovu god. 1448. — Rat izmed Hunjada i Petra Talovca. — Velika buna u austrijskih zemljah. — Ulrik Celjski ban hrvatski dobije u svoje ruke kralja Vladislava Posthuma. — Osobnost Ulrika Celjskoga. — Pad Carigrada god. 1453. — Janko Hunjad i Ivan Kapistran vode rat na Turke. — Smrt obadvojice. — Ubojstvo Ulrika Celjskoga i razsulo ovoga roda. — Smrt Vladislava Posthuma. 586—615

Matija Korvin od god. 1457—1490.:

Njegov izbor. — Nemiri i nezadovoljstvo i suparničtvo s carem Fridrikom. — Pad Srbije pod turski jaram god. 1459. — Odnosaji Bosne i Hrvatske prema Turskoj. — Stjepan Tomašević u velikoj pogibelji traži primirje. — Propast bosanskoga kraljevstva god. 1463. — Matija osvaja Bosnu. — Turci opet osvoje Bosnu osim nekoliko gradova. — Odnosaji Huma. — Posljedice pada Bosne. — Turski način ratovanja. — Hrvatske obrane. — Unutarnji odnosaji hrvatski. — Matija vojuje u Českoj. — Provale turske i pogibelj propasti Zagreba. — Uredjenje hrvatske obrane. — Nezadovoljstvo s vladom Matije Korvina. — Matija ratuje na sjeveru, a Hrvati si traže saveznika pak i drugoga kralja. — Nove provale turske. — Matija osvaja Šabac. — Primirenje Hrvata. — Rat kraljev na Frankopana. — Nove provale. — Mir. — Matija ratuje na Austriju. — Svršetak. 615—668

Vladislav Česki od god. 1490—1516.:

Stranke Ivana Korvina, Beatrice i kralja českoga. — Obladaju Vladislava novci. — U Hrvatskoj vlada mladi Ivan Korvin. — Rat s Maksimilijanom i ugovor s kućom habsburžkom. — Hrvati ga na-

pose prihvaćaju. — Poraz Hrvata na udbinjskom polju god. 1493.	
— Hrvati traže saveznika i pomoći u Njemačkoj. — Kraljevo vojevanje na Lovru Iločkoga. — Banovanje Ivana Korvina. — Banovanje Andrije Bota. — Tajni ugovor izmed Maksimilijana i Vladislava. — Cambrayska liga i sukobi na obalah hrvatskih. — Nove provale Turaka. — Hrvati na lateranskom saboru. — Ban Berislavić razbije Turke kod Dubice. — Pobuda na obranu Hrvatske i buna u Ugarskoj. — Ugovor izmed Vladislava i kuće habsburške u Beču god. 1515.	
— Zaglavak.....	668—696

Ljudevit II. od god. 1516—1526.:

Njegovi vladari. — Petar Berislavić traži pomoći u pape i kod vladara zapadne Europe. — Banova obrana gradova. — Primirje s Turci. — Ban traži nove pomoći. — Smrt bana Berislavića god. 1520. — Sultan Sulejman nastupa vladu. — Velike nevolje Hrvata. — Obrana Jajca. — Pad Šabca i Biograda. — Novi odnosi Hrvata prema kući habsburškoj. — Domaće smutnje. — Obrana Klisa po Petru Kružiću. — Krsto Frankopan unosi hranu u grad Jajce. — Zlovolja njegova na kralja i njegov dvor. — Jadno stanje Ugarske i kukavština kraljeva. — Pripreme k boju. — Mohačka bitka god. 1526.	696—724

O RAZDIJELI POVIJESTI HRVATSKE.

*(Nastupno predavanje, izrečeno na hrvatskom sveučilištu u Zagrebu dana
1. maja god. 1882.)*

Pokušao sam poviest hrvatsku razdijeliti na četiri dobe ili periode, sada ću to nastojati opravdati. Prva doba ide od onda, kada prvi traci svjetla povjestnoga obasjavaju Hrvate, pak do kraja vladanja kraljeva krvi hrvatske u dodiru i sukobih s grčkim i latinskim svijetom. Prvi traci svjetla povjestničkoga u povjesti svakoga naroda sukobljuju se ustmenimi predajami o životu, vjeri i običajih narodnih. Od uvijek ljubili su povjestnici a i narodi pogledati na nje kao na samotvor narodnoga genija. Povjestnici iz njih erpiše zakone o snagi i značaju naroda, a narodi sastajuc se u najdavnijih predajah otaca svojih s najčišćom svojom poezijom rado gataju na njihovom osnovu o svojoj budućnosti. Hrvati su po tih najdavnijih običajnih zakonih, po vjeri i životu, ogranak onoga velikoga slavenskoga stabla, koje se je korenjem i granjem svojim uvriežilo i razkrililo nad celom istočnom Europom. Mi ćemo u biću i životu slavenskoga plemena tražiti zakone o biću i naravi naroda hrvatskoga. Naći ćemo narod bez hramova, komu su oltari uz vrela i gajeve, komu se sila njegovoga najvećega boga gromovnika odsieva u tracih sunčanih, u jasnoj zori, u zviezdi danići i u bliedom mjesecu, a izmedju neba i zemlje vrve i gone se svjetli i tamni dusi. Narod taj sapeo se u zakone vladanja samo sa „svojom krvlju“, — „i življahu koždo s svojim rodnom i na svojih mjesteh, vladjejušće koždo s rodnom svojim“, — al opet nije onako golubinje čudi, kako se kadgod pripoviedalo, već snažan i biesan u ratnoj igri. Sapat ipak rodnim, a poslije plemenskim osjećanjem nije se mogao podići dotle, da širi svoju vlast nad inoplemenici, a kamo li nad inorodnici.

Starija je opet poviest zemalja hrvatskih od povjesti naroda hrvatskoga, i iz nje ćemo izvaditi zakone povjesti. Uz zemlju našu puklo je more, ali ono ipak nije srdce svega života povjestničkoga hrvatskoga, jerbo premalo naših voda zoblje. Digle se diljem zemlje od sjevera na jug gore i poslaše vode u dva susjedna mora. Gore nisu nedohodne, ali su teško prohodne, pak su po visočinah svojih i po ograncih svojih dale biljega nekim plemenskim razlikam već prije

XXIV

povjesti brvatske, a poslije nisu pomagale jedinstvu narodnom. Ista svemirna rimska država, koja je stvorila jednu Italiju, Galliju i Hispaniju, stvorila je po toku gora i rieka jednu oblast s područjem jadranskoga mora — Dalmaciju, a drugu s područjem crnoga mora — Pannoniju.

Već prije nego što su Hrvati ove zemlje svojom domovinom nazivali, sukobiše se u njih dva kulturna svijeta: grčki i rimski. Grci hvatajući pod vlast svojih kolonija sve zaljeve, luke i drage sredozemnoga mora, krenuše iz jonskoga u jadransko more, slavna im je spomen na primjer u Issi i Hvaru, radi bi i dalje na sjever uz obale morske. Moradoše se sukobiti sa sferom italske kulture. Kada se samo pogleda na puste i odsječene obale italske u jadranskom moru, a opet ovamo na istočnoj obali na stotine otoka, luka i pristaništa; kada se uzme onaj prirodni i povjestni zakon, da pomorci teže na protivnu obalu, kao što Grci u Malu Aziju, Kartagani u Siciliju, sjeverna Francezka prema Englezkoj, onda se lasno razumjeva: zašto je Italija dva puta tako grozničavo posizala za istočnimi obalama, prvi put kada je svijetom zagospodovala, a drugi put kada je k sebi bogatstvo iz svega svijeta snosila, prvi put Rim, drugi put Venecija. Zato s rimskom silom odmah oživljuju uz obale mora, pod blagim podnebjem kao što je italsko ili grčko, cvjetne i obilne kolonije. Zato Rimljani ove zemlje smatrahu i upravljahu kao dielove Italije, a rimska kulturna sfera potisnu grčku kulturnu sferu na jugo-iztok.

Tamo od jonskoga mora prema ogrankom Šare planine i dalje na iztok uze grčki kolonijalni i kulturni svijet svoje gospodstvo širiti. Tamo je bila Illyris Graeca, a ovdje Illyris Romana. Čim Grci posegnuše ovamo u jadransko more, odmah ih suzbi rimski upliv. Neka nam bude ovdje dozvoljeno nagoviestiti, da je u ovom suzboju dviju sebi protivnih kulturnih sfera pao žrtvom naš narod, da je jedan te isti narod u dvie ove velike struje salio svoju poviest, da je istočna strana naroda pod imenom srbskim razvila svoj osebni državni i kulturni život, a zapadna pod imenom hrvatskim, da je jednomu postao Carigrad metropolom, a drugomu vječni Rim. Neima slična primjera u povjesti europskih naroda. Što je kultura započela, država razširila, a vjera najjače utvrdila diobu tako jako, kao da gledamo tok zviezda, koje kroz vjekove teku, a da se nesukobljuju, to ipak nije prodrlo na ono najniže dno narodnoga života, na ono neizerpivo vrelo narodnoga osjećanja. Nam će biti zajednička pjesma, zajednička priča i zajedničko narodno vjerovanje, one zlatne rude, iz kojih ćemo moći

sastaviti sliku pradavnoga života narodnoga. Mi ćemo u razvoju jezika i knjige s nadom tražiti i s utjehom naći one niti, koje će nam pokazati daleko i prostrano gospodstvo jednoga jezika. U političnoj povjesti imamo ipak pred sobom samo poviest hrvatsku.

Već spomenusmo, da su Hrvati u zemljah, koje su sasvim u krilu kulture latinske. Stara Dalmacija i Pannonia Savia posute latinskim kolonijama, kamo milom i silom posiedahu Hrvati, ozvanjale su od jednoga kraja do drugoga jezikom latinskim. Kazuju to bezbrojni spomenici, u kojih se vidi, da su i barbarska imena u latinskom jeziku pomiešana s rimskimi. I barbarska illyrska plemena kultura rimska poklopi u ono doba, kada je po riečih Rimljana i barbar stojeć na straži pod zapoviedju rimskom stajao i latinski svoju lozinku odgovarao. Mnogi bijeli gradovi s kulami, gdje koji sa carskim dvorovi, s kovaonicami novca, kupeljmi i mnogimi udobnostmi života, a okruženi dalekimi i liepo obradjenimi poljanami, mamili su barbare, koji su stajali na „limes imperii“, — granicah carstva, da je preskoče. Probujiše iz Podunavja prema jadranskomu moru Gothi, Hunni, Avari i mnogi drugi narodi. Istina gradovi se razsipaše, a stanovnici latinski u nevoljah gledaju sa svih strana carstva, da dostignu Italiju, i oni koji su sami bježali, slikaju o tom crnu sliku. Opet nije zemlja tako pusta, kakvu kaže njihova slika. Jošte ima gradova na Savi, Dravi i na jadranskom moru. Jošte stoje i pri dolazku Hrvata mnoge veličanstvene rimske gradnje, jošte su tude tornjevi, u koje sjedaju Hrvati, a oko njih obkopi, jošte jake kamene državne ceste i grobovi, jošte svuda nadpisi u njekadanjoj slavi. Bilo je gradova, koji su kao odsjev Rima imali svoje kapitole, hramove i kazališta, svoje kupelji i ljetnike, svoje tvornice i vodovode.

Medju ostanci staroga svijeta bio je svakako najznatniji crkva i vjera Isusova. Ona je bila snažno opasala sve gradove, ona je ovuda slavila slavlje sa svojim mučenicima. Ako je igdje istinita ona stara: „*sangvis martyrum semen Christianorum*“, ona se ovdje pokaza u svoj svojoj snazi. Mučenicima Siscije, Salone, Sirmija i drugih gradova, pripoviesti o njihovom mukotrpnom životu i o smrti podnesenoj nadčovječnim junačtvom, a napokon objave božanske na utjehu preostalomu svijetu, sve to nije umrlo, već je oživljavalo sve preostalo stanovništvo starorimsko. Čim su se Hrvati dotaknuli ovoga pučanstva, čim su sjeli u gradove pune ovih obćaravajućih pripoviesti, čim su sjeli u gradove rimske, već je padala njihova stara vjera. Vjerujemo i to, da su mnogi Hrvati već prije bili kao vojnici podanici rimski,

XXVI

a mnogi da su bili rimski koloni. Nisu Hrvati imali niti posebne svećeničke kaste poput Židova, Egipćana, Galla i Inda, koji bi žilavo branili pored vjere i svoj životni obstanak. Veli se za puk židovski, da je pomno prisluškiavao riečim Gospoda, ali svećenstvo ga je pribilo na križ. Čim Hrvati neimaju posebne svećeničke kaste, laglje primaju kršćanstvo. Čim su opet poglavice plemena bani i župani htjeli da vladaju po načinu rimskom, skloniše se kršćanstvu, a gospodari pojedinih rodova mogli su i nadalje poštivati pod svojim krovom svoje domaće bogove.

Hrvati u krilu crkve latinske i na pragu latinskoga svieta bili su tako namješteni, da čim je koji malo više glavu digao, već je disao zrak latinski, jer predaje i pojmovi o državnoj vlasti nisu ovdje izumrle, a bio im je obseg drugačiji nego u starih Slavena. Tko je htio ovuda, osobito uz obale mora gospodovati, morao im se je pokloniti, zato kod Hrvata tako brzo zametci države, zato se kupi najprije oblast hrvatska oko Salone i Siska, zato njihovi župani, vojvode i bani, čim skupiše vlast celoga plemena u svojih ruku, već izdaju zapovjedi i na latinskom jeziku, a tako je bilo i Germanom, gdje god su sjeli na staro-rimsko zemljište. Tako je bilo na primjer i Frankom u staroj Galliji. Plemena hrvatska skupljaju se oko svojih banova i čine iza krvavih bojeva s Franci samostalne banovine. Bani hrvatski zavladaju do zidina preostalih starih gradova na moru. Otimlju se za gospodstvo na moru, premda je baštinik staroga rimskoga carstva carstvo byzantinsko otelo sjajnim pobjedami to more od Karla Velikoga. Njim se gradovi pomorski sada jedini još pod imenom Dalmacije moraju pokoriti, u gradove na moru ulaze već kao znameniti građani i Hrvati. Ali jerbo se u gradovih čuvala kao amanet stara rimska municipijalna sloboda, i Hrvat dolazeći u red gradjana kaže o sebi, da je Latin, jerbo uživa prava latinska.

Razcvala se u divan cviet slavenska služba božja koncem devetoga vieka i obsegnula svu staru Pannoniju i zemlje do Balkana i jadranskoga mora. Novi sjaj primi kršćanska vjera u Hrvata. Priča i predaja dovede Konstantina ili Cirila glavom u Hrvatsku i daje mu zadaću, da krsti kralja i narod, mir i blagoslov prosiplje se nad zemljom. Predaja hrvatska dapače još je jače htjela posvetiti ovaj velebni događaj, jer je dala i ostavila vjerovanje, da je jedan od najznamenitijih starih crkvenih otaca sv. Jerolim službu božju Hrvatom ostavio. Iz predaje hrvatske zuji nam, kao da su i susjedne slavenske zemlje domovina Hrvata. Občaravalo je otce naše, što su zajedno sa svojimi

najbližimi suplemenici slavili Boga na svom jeziku. Veleliepo narodno osjećanje, valjda najljepše što ga znamo u prošlih vijekovih, izpunilo zemlju i narod hrvatski.

Iza takova bujna napona života nije neočekivano, da se je ban Tomislav uzpeo iznad drugih i uzeo si naslov kralja početkom desetoga veka. Pred kraljem klanjaju se bani i sva plemena, dapače i srbski veliki župani utiču se pod okrilje kraljevo. Na sjeveru i na iztoku održa se kraljevstvo proti dvie oluje: — magjarskoj, plašećoj susjedne njemačke krajeve, i bugarskoj, koja juriša na byzantinsko carstvo. Na moru posta kralj hrvatski nepobitan gospodar. Opet živalj latinski u obliku svećenika latinskih digao glavu i opetovano ju dizao, da satare gospodstvo jezika hrvatskoga u hramu božjem, da bude opet onakvo gospodstvo latinskoga jezika, kako je nekada bilo. Opet se živalj latinski sdruži s grčkim življem, da steče gospodstvo na moru. Mletčani se rado pišu po svojih duždi: „δουλοι“ (robovi) Byzantu, samo da s njegovom pomoćju uzmognu sasvim preoteti Hrvatima vladanje na jadranskom moru. Premda se je jednom to i dogodilo, opet kraljevstvo naše, kada je u cvietu bilo pod najvećimi kraljevi, zagospodovalo je na jadranskom moru.

Kada je kralj Petar Kriesimir doviknuo: „tko bi ovu moju zapovied prekinuo, morao bi jači biti od mene“, bio je on gospodar jaka kraljevstva. Papa je bio ipak jači od njega, kada je nastojao pod žezlo sv. Petra skućiti kralje i istoga cara njemačkoga, kada radi jedinstva crkve imadu prestati sve osebjnosti narodne u crkvi. I narodna hrvatska služba božja imade da padne pod tim neodoljivim zakonom. Prevelike su ipak vojske bile redovnika hrvatskih, zemlja sva posuta od bogobojnih samostanaca, da bi se to moglo dogoditi. Kralj se doduše poklonio papi, ali ne kraljevstvo niti narod hrvatski.

A zašto napokon pade kraljevstvo krvi hrvatske? Plemenske osebjnosti davale su banovima kao i vojvodama prevelike vlasti. U ono doba vladali su i u drugih zemljah, n. pr. germanskih, kraljevi jošte samo prividno, a hercegi ili načelnici plemena upravo su vladali. Nasljedstvo je riedko gdje bilo uređjeno. Tako je bilo i u Hrvata. Slavić je bio istim pravom od bana kralj, kao što i Dmitar Zvonimir, a Petar Svačić upravo kao ova obadvojica. Kobna riečca u zapoviedih kraljevih: „anuenta bano“ razkriva nam vrelo sve nesreće. Bani su srušili hrvatsko kraljevstvo u koban čas, kada se je istom u Europi započimala jedinstvena moć kraljeva. Koliko je bolno osjećanje radi kraljeva svoje krvi, svjedoči stara predaja hrvatska, da kralj Zvonimir

XXVIII

prokle nevine Hrvate i ostatak njih, „da bi veće nigdar neimali gospodina od svoga jezika, nego vazda tuju jeziku podložni bili“. To se izpričalo onda, kada već nije bilo kralja svoje krvi.

Dolazimo drugoj dobi hrvatske povjesti od god. 1102. do god. 1437. Najlaglje nam je opravdati što postavljamo ovdje periodu hrvatske povjesti. Svi ju povjestnici hrvatski prije nas postavljahu. Umni povjestnik hrvatski u svojoj boli dapače daje viknuti Petru Svačiću, kada mu je klonula kraljevska zastava: „finis Croatiae!“ Hrvati stupaju u personalnu uniju s Ugarskom, dolaze u sukob i dodir s plemenom magjarskim. Pleme to najodsudnije je u povjesti Slavena. Svaki od povjestnika slavenskih, skupljajući u jedan okvir početke povjesti naroda slavenskih, obćaran je slutnjama o budućnosti toga plemena, dokle pleme magjarsko nepresječe siedom svojim u ravnoj Pannoniji sve zajedničke slavenske niti. Kralji toga plemena ipak su sada više kršćani nego Magjari, više se oslanjaju u početku na kršćanske Slavene, nego li na poganske Magjare. Nesložnim banom i županom hrvatskim nije bilo moguće u ovaj čas ino uraditi, nego nasloniti se na to kraljevstvo. Zastava slobodnoga kraljevstva vije se i nadalje kroz mnoge vjekove u rukama vojvoda i bana hrvatskih, ali neima više među zastavami kraljeva europejskih zastave posebnoga kralja hrvatskoga, neima u sborovih kraljeva kralja, koji bi sborio samo u ime Hrvatske.

Vidiv znak kraljevske vlasti i dostojanstva osta i nadalje medju Hrvati sa: „rex junior“ — mladi kralj, koji je vodio dvor ravan ugarskomu. Kraljevstvo se ipak razkida opet u više banovina, koje žalibože nisu nasljedne. S velikim naporom kušaju doduše neki rodovi hrvatski domoći se nasljednoga banstva i vlasti. Tako se razvi o sebi samostalna Bosna, a Šubići napnu se, da svomu rodu osiguraju nasljednu i ujedinjenu hrvatsku vlast i oblast. Pali su. Banovi ostanu i nadalje na milosti kraljeva, velmoža i plemstva hrvatskoga.

Šubići noseći na svojih ramenih Hrvatsku, prvi pokušaju dati kralja Hrvatskoj i Ugarskoj, i ostave pobudu svomu rodu i plemenu, da je u jednom vjeku tri puta to isto pokušalo. Hrvati na domaku Italiji, u mnogih savezih s tamošnjimi oblastmi i kraljevstvi, otimljući se za gospodstvo s Veuecijom na moru traže saveze s protivnici te obćine. U sto godina do tri puta dižu se iz Napulja kralji na prijestolje hrvatsko, a poslije i ugarsko. Kada po drugi put pokušaju, onda se razvije u dugotrajnoj borbi sva snaga naroda hrvatskoga. Na čelo stupa Bosna, koja se uzvinula na kraljevstvo. Bosna pokuša oko sebe sabrati razkidani narod. Sva živost naroda hrvat-

skoga činila se, da će se sabrati u ovo doba. Bosna ipak brzo iznemože, jer je bila u srcu ranjena, bila je bogomilska. Vjekovi ovi nepodnosiše krivovjerja, a bogomilstvo bosansko lahko je moglo obo-driti vitezove različitih naroda, da ruše to kraljevstvo. Česi, Magjari, Niemci i Poljaci kreću se pod znakom sv. krsta kao pod skupnom zastavom u strašni boj.

Bosna se pokloni kršćanskomu zapadu, a Hrvatska iznemogla i izdajom kralja svoga izgubi Dalmaciju. Venecija „gospodarica četvr-toga diela byzantinskoga carstva“, kako se dosada pisala, zaručnica jadranskoga mora, posta sada iza pomanjega rata gospodaricom obala hrvatskih, posta nepobitni i jedini gospodar i ključar jadranskoga mora, prva velevlad na sredozemnom moru. Padom Dalmacije izgubi Hrvatska prolet u svijet, a neka mi se dopusti reći, i gojilište poletnih svjetskih misli. Učinjen je početak kršenju i lamanju zemalja hrvatskih, koje se nastavlja u

trećoj dobi povjesti hrvatske od god. 1437. do god. 1699. Svi zapadni narodi djecu svoju uče, da im nova doba preobrazujuće se Europe počimlje za sto godina kasnije, nego što mi evo odsjekosmo u povjesti hrvatskoj. Njim počimlje onda zora novoga vieka, a mi se sada primičemo tamnoj noći, razsvietljenoj sa stotinami upaljenih gradova, primičemo se dobi nove seobe naroda hrvatskoga, kakve jošte svijet ne-vidje, s juga na sjever, seobi, koja se neširi po ravnih dolinah kao u ono davno doba, kada su brazdu pluga počeli ejelivati narodi, već po gorah, koje spasa životu davaju. Narod naš dolazi u sukob s plemenom turskim, s vjerom Muhamedovom. Pleme to razastrlo već vlast svoju u dva svieta, vojske njegove tako su uređjene, da im na svijetu ravnih neima. Kršćanska Europa jošte razčlanjena u kojekakve sglobove feudalne istom mu je prava meka. Sveti krst, da se pokloni polumjesecu, narodi Europe proroku, to su osnove novoga turskoga carstva, koje u jedan put može dići više vojske nego li sva Europa. Jest sam genij naroda našega zapovijeda nam, da ovdje epochu hrvatske povjesti postavimo. Sama naša narodna pjesma, većinom u gorah zapjevana, oku-pila se oko bojeva s tim najvećim i najdugotrajnijim našim neprijateljem. Ona je pobjedonosne kralje, bane i junake prvanjih vjekova prenesla u ovo doba, kao da su učinili junačka djela s Turci. Zato imađe narodna pjesma junačniji značaj, nego li naša inače junačka poviest. Zato je zagonetna narodna pjesma za izpitatelje, ali nam je ipak utješna, jer nam ona odaje, da je genij naroda iza najvećih poraza ostao ne-slomljen. Ako europejska poviest sa svojimi križarskim vojnama po-

XXX

čimlje novo doba i zato, jer se svi narodi pod znamenjem sv. križa idu boriti za grob Spasiteljjev, onda hrvatska poviest mora da je sada na posebnom obratu, kada je obranom kršćanstva nadahnuto svačije srđce, kada se diže svaka i poslednja mišica, da nedopusti strašnoj sili turskoj izkopati grob ovomu narodu. Nevjerujemo, da je u ijednom kraju Europe tako dugotrajno oduševljavala toli slavljena idea za otimanje svetoga groba, kao što je idea kršćanska od svega hrvatskoga naroda učinila jednu snažnu ntjehom u božju pomoć nadahnutu dušu. Vulgarna je već, ali jedina prava rieč: „svaka gruda zemlje hrvatske natopljena je krvlju mučeničkom!“

Rieči pjesnikove: „Mru kraljevstva, mru gradovi, njih gospodstvo trava krije“, valjda u povjesti nebi našle sgodnije mjesto. Padoše bugarske zemlje, pade Carigrad na užas svega svijeta, padnu konačno ostanci Srbije, padne Bosna i zemlje hercegovce, padoše dielovi Hrvatske i Ugarske, sve to pade pod kopito tursko. Jauk propadajućih naroda čuje i s uzdisi ih prati zapadna Europa. Kao što su nekada u križarskih vojnah pape bili pokretnici, a papinska stolica središte povjesti zapadne Europe, tako i sada pape kušaju da to isto opet budnu.

Hrvati u najvećoj nevolji kad ostadoše bez kralja, okrenu se kući habsburžkoj, koja je onda tako jaka bila, da u njezinim državah nije nikada sunce zapadalo. Kakav im je život, — kada se sami nazivlju: „reliquiae reliquiarum olim Regni Croatiae“, tko će to s nekoliko rieči oslikati? Tko će oslikati osjećanja onih junaka, koji stojeć u strašnom pokolju valjda ne jedanput težku bol osjećahu: mi smo valjda poslednji, koji još s imenom hrvatskim ovaj razboj činimo! Tko je proučio poviest onih vjekova, taj si je pribavio vjeru o snagi svoga naroda, taj će vjerovati i u njegovu budućnost. Vjerovati će i zato, jer i u ovo doba imade svjetlih kulturnih točaka tamo na obalah jadranskoga mora. Vidi se dakle, da gdje je samo nešto malo mira i oduška, tamo se uztalasaše uzdasi liepe narodne duše, samo što još nisu tako glasni, da bi ih čuo sav narod, jer živi u tutnjavi pušaka i lumbarada.

Napokon potamni polumjesec turski iza svoga žalostnoga svjetla od triju vjekova, a čini se, da niti idea kršćanska nije bila u Europi sasvim izumrla. U dugom ratu koncem sedamuaestoga vieka oslobodi se Ugarska i Hrvatska izmed Save i Drave, a razširio se i okoliš gradova Dalmacije. Turska sila predje iz ofenzive u defenzivu. Pitanje istočno počimlje, t. j. tko će baštiniti tursko carstvo, doduše još u tamnih oblacih, ali neodlazi više sa dnevnoga reda

Europe. Hrvati izadjoše iz onoga maljušnoga okvira, u koji ih tako stisnula turska sila, da su s dveračkoga tornja zagrebačkoga daleko mogli vidjeti preko granica svoje zemlje. Opet se zemlja između Drave i Save izpunjuje narodom, polja se nedjelaju više samo pod okriljem gradskih lumbarada; opet počinlje uživanje kršćanskoga života.

Četvrta doba hrvatske povjesti ide od god. 1700. Do ove dobe bile su zemlje i kraljevstva kuće habsburške kanoti skup država, a od sada se nastoji, da budu skupna država. To je glavna nit svih idea i čina, kojima se provodi na dalje poviest hrvatska. Sada istom pravo dolazi na red četvrti narod, s kojim se Hrvati sukobljuju, a to je njemački. Hrvati se sukobiše već s Franci, oblasti njemačkoga carstva išle su do njihovih medja na sjeveru, već od šestnaestoga vieka dolaze njemački generali i tiskaju se u susjedne pokrajine u ono malo ostanaka Hrvatske. Bilo je dakle dodira i sukoba već prilično dosta, ali nije bilo onda jošte niti spomena o jedinstvenoj državi. Svaka zemlja imala je svoje običaje i zakone, svaka je imala svoj sabor, svaka svoju domaću obranbenu vojsku, svaka je preko svojih najviših vlasti obćila s kraljem, poslovi jedne zemlje nisu se miešali s poslovi druge. Odkad je pak Francezka pod svojim ratobornim kraljem Ljudevitom XIV. i još prije po izvanrednih ministrih svojih dostigla jaku jedinstvenu vladu, jaku jedinstvenu vojsku, odkada je diplomacija francezka stala kolo voditi u Europi, od onda prihvati sva Europa put centralizacije, a vladari težiše za tim otresti se premnogih osebunjaka parlamentarnih pojedinih zemalja. Od onda imade nastojanje u vladanju zemalja kuće habsburške, da budu sve ravnane jednom vladom.

Najprije budu ujedinjeni u jednoj oblasti prinosi svih zemalja, pak i Ugarske i Hrvatske, namienjeni za uzdržavanje vojske i centralne vlade. Odavle se rodi jedinstvena vojska za zajedničku obranu. Vojsku je pak utvrdila pragmatička sankcija, jer su se zemlje i međjusobno vezale. Jedan najviši vojvoda svih naroda i zemalja, kralj, uze zapoviedati jednom vojskom, u kojoj nije bilo razlike između zemalja i naroda. Kabinetskom politikom izvode se vojske i izvan granica državnih, čine se savezi, u koje neutiče nijedne zemlje sabor niti upravna oblast. Najviše vlade pojedinih zemalja nisu drugo, nego upravne oblasti. Hrvatska je pored toga razdieljena faktično u dvie zemlje. Krajina hrvatska istom je sada postala i uredjena kao jedan cjeloviti dio austrijske vojske s njemačkim jezikom.

XXXII

Teško je podnosilo plemstvo hrvatsko i ugarsko ovaj novi u velikih mahovih razvijajući se državni sustav. Što je god sabora kroz poldrugi vjek, moglo bi se reći, da im se sva djelatnost sastojala u velikih i nepreglednih nizovih „gravamina“, a kroz nje struji ona užasna misao plemstvu ugarskomu i hrvatskomu, da li neće biti napokon njihove zemlje dio njemačkoga carstva. Napokon su i sabori redji postajali, a onda se sva sila otpora sliegala u županije, koje su po hiljadu puta nazivane bedemi staroga ustava. Teško da su svi prvanji vjekovi toliko doprinjeli, koliko ovaj jedan, da su se plemstva obiju zemalja Ugarske i Hrvatske uzela smatrati za braću jedne majke, koja se zove konstitucija. Na kulminaciju dospjela je njemačka vladavina i centralizacija pod Josipom II. Ona pada upravo u sredinu ove poslednje dobe hrvatske povjesti, i pokazala je poslednji cilj njemačkoga vladanja.

Medjutim puče velika francezka revolucija. Što su Burboni u Francezkoj za dva vjeka sagradili, što su vjekovi sagradili u Europi, tomu nastane razkidanje praćeno najvećimi ratovi, što ih Europa vidje, jer je sva bila kao jedna vojska. Revolucija bude pobjedjena, a pobjeditelji drže opet isti sustav državni, kakvini su prvo vladali. Med narode kuće habsburške pade ipak iskra, koja je doskora uzbućtila do sjajnih kriesova, pade idea narodnosti. Pleme magjarsko osjeti rieč svoga prvoga pjesnika: „Magjarske nećeš naći nigdje drugdje na svijetu“, i grčevitom silom počme udarati cijeloj Ugarskoj biljeg svoga plemena, a uzpored s time išla je borba za građanskom jednakosti. Te dvie idee dosta su se puta srazivale kod gospodujućega plemstva, te jedna drugoj nije dala napried.

Tisak magjarski pokuša provaliti u Hrvatsku i prolomiti medje izmedju obiju zemalja. Hrvati dosta slabi opašu se snagom idee slavenske. Ako su Magjari, videći svoje pleme osamljeno medju velikimi narodi, snažno i odvažno svomu narodu davali zadaću, da se što jače razmaše, a ono su Hrvati počeli osjećati, da su oni živi član jednoga velikoga naroda, da imaju braće. Ideom slavenskom Hrvatska se iznova rodila. Kakovi će se novi dodiri i sukobi opet iz nje roditi, da li se približamo petoj dobi hrvatske povjesti, to izpitivati nije više naša zadaća.

PRVA DOBA.

KNJIGA PRVA.

(OD NAJSTARIJE DOBE DO SEOBE NARODA.)

Okle idu pisani spomenici, dotle ide i poviest. Zemlje u kojih sada stanuje narod hrvatski i koje su predmetom poviesti hrvatske, imadu svojih pisanih spomenika davno prije, nego što se ovdje počimlje poviest hrvatska. Stanovnici njihovi stari su ovdje sjedioci. Spominju se dapače u ono doba, kada Grci i Rimljani neimaju jošte čiste izvjestne poviesti, već sam mythos. Zato se nalazilo i u naše vrieme učenih ljudi, koji su stare Illyre, stanovnike ovih zemalja, pribrajali prastanovnikom Europe, starijim od Grka i Rimljana.

U povjestno doba postale su illyrske zemlje najprije dielom grčkomacedonske poviesti, jer su djelomice priznavale vlast macedonsku, a po obalah i riekah illyrskih širila se kultura grčka najviše pomoću grčke trgovine. Poslije opet prevlada ih rimska država sasvim, pak je kulturni i državni život rimski tako ih osvojio, da su se ove zemlje smatrale dielom Italije. I bile su upravljane zajedno s Italijom, a na iztočnih obalah jadranskoga mora po svih bielih gradovih bilo stanovništvo isto, koje i u Italiji. Daleko dalje u unutarnjosti zemlje razliegnao se jezik latinski kao gospodujući. I kasnije još za nekoliko vjekova, kad je već davno nestalo vlasti rimske, ostale su ovdje tradicije rimske, koje su dosta suztezale poletni razvitak naroda hrvatskoga. Zato ćemo mi ogledati položaj geografijski starih illyrskih zemalja, koliko nam je potrebno za razumievanje povjestnog razvitka u najvećih crtah. Ogledati ćemo zemlju, obaziruć se na razvoj njezin u rimsko doba.

I.

Ime *Illyricum* označuje starim Rimljanom sve srodne i istoplemene narode, koji su stanovali Alpam na iztoku do utoka Dunava, a od Dunava na jug do Balkana i jadranskoga mora. To su bile rimske provincije ili pokrajine: Dalmacija, Pannonija i Moesija, koje za celo vrijeme carstva u poreznom i carinskom pogledu čine jednu cjelinu pod imenom *Illyricum*. Uzimala se u to ime i Dacija, t. j. zemlja s lijeve strane Dunava; a u početku i ono primorje između Epira i Dalmacije, u kojem su bili gradovi: Aulona, Apollonia, Dyrrhachium i Lissus. U početku su dapače Rimljani samo ovaj dio, t. j. Albaniju razumievali pod imenom *Illyrie*. U najširem znamenovanju uzimala je *Illyricum* kašnje katolička crkva.

Mi nećemo ogledati *Illyricum* s ovoga najširega znamenovanja, jerbo pripovijedamo samo poviest hrvatsku, a Hrvati niti su ikada posjeli sve te zemlje, niti su njimi zagospodovali. Mi ćemo se stegnuti na dvie provincije illyrske, u koje su sjeli Hrvati, gdje su državu osnovali i gdje se razvija sada u većem sada u manjem obsegu njihova poviest. Mislimo Dalmaciju i savsku Pannoniju (*Pannonia Savia*).

Dalmacija (*Dalmatia*) imade ime svoje od naroda Dalmatâ, takodjer illyrskoga porekla, a obično se uzimlje, da opet ime toga plemena potiče od grada Dalmiona (Δάλμιον), rimski: Dalminium. Granice provincije ili pokrajine Dalmacije, kad je bila u cvietu za rimskih careva Antonina i kašnje, bile su ove: naprama Italiji rieka Raša (*Arsia*) u Istri, na jugu po nekih rieka Bojana (*Barbana*) po drugih dapače Driu (*Drilo*), a na iztoku rieka Drina (*Drinus*), a na sjeveru rieka Sava (*Savus*), ali samo do utoka Vrbasa. Onaj kut, koji mi danas nazivljemo sjevernom Bosnom, spadao je već pod Pannoniju.

Pannonija imala je mnogo veći obseg i veoma različitu razdiobu u pojedinih vjekovih. Od Beča do Ljubljane (*Aemona*)

i dalje do Kupe (*Colapis*) tekla je zapadna granica, a na sjever i iztok rieke Dunav. Obsizala je dakle po današnjih naših pojmovih: istočni diel doljne Austrije, Štajerske, Kranjske, Hrvatske, svu Slavoniju i Bosnu sjevernu. Pod carem Trajanom bila je opet razdieljena u gornju Pannoniju (*Pannonia superior*) i dolnju Pannoniju (*Pannonia inferior*), tako da je od Dunava ravno sa riekom Rabom tekla crta do utoka rieke Vrbasa i dalje tom riekom. Iztočna pola nazvana je doljna Pannonija, a zapadna gornja. Budući pak da je u četvrtom vieku car Galerij od doljne Pannonije odtrgao sav onaj dio današnje Ugarske izmedju Drave, Dunava i rieke Rabe. te načinio provinciju, na čast svojoj ženi pod imenom Valerija, to je doljna Pannonija bila premalena, zato joj je car Konstantin Veliki dodao sav onaj komad izmed Save i Drave goruje provincije. Ovaj provinciji dodani dio izmed Save i Drave nazivao se takodjer: savska Pannonija, *Pannonia Savia* (*ripariensis* i *interamensis*), a više puta se pod tim naslovom i preostali jošte dio doljne Pannonije razumieva, zato ćemo ju i mi tako nazvati.

Zemlje dakle izmedju Dunava, Drine i jadranskoga mora imadu biti predmetom našega razmatranja, akoprem moramo priznati, da i na sjevero-zapadu i na jugo-iztoku neprisivajmo sav prostor plemenu i imenu hrvatskomu. Na sjevero-zapadu sjedi srodno pleme slovensko, koje ima po tom, što je tečajem ciele poviesti u sferi njemačkoj, svoju plemensku osebujuost; na jugo-iztoku u sferi grčke kulture je istorodno ali raznoimeno pleme srbsko.

Zemlje su ove prilične trokutu, kojega je najdulja crta obala jadranskoga mora. Dugačka je preko 750 kilometara. Tim bi veći dio ovih zemalja imao se smatrati primorskim zemljama, ali poviest pokazuje, da nije tako. Vertikalno ustrojstvo pokazati će nam: zašto se, osim manjih prediela, uz more naše zemlje razviše kao kontinentalne oblasti, zašto se samo pre kratak čas u davnini vidješe ujedinjene, zašto i onda, kada ih je rimska svjetska država zagospodila, nespadaju u jednu upravnu pokrajinu, zašto su u najstarije vrieme bile tako razkidane, da je svako i manje pleme svoju državicu imalo, a pokazati će razvoj gorja i današnju razejepkanost ovih zemalja.

Šumoviti i ne visoki ogranci Alpa spuštaju se iz Štajerske u zemlju medju Savom i Dravom, a drugi opet iste naravi izmedju Save i Kupe. Ogranci izmed Save i Drave steru se prav-

cem južno-istočnim po cijeloj Hrvatskoj i Slavoniji sve do Dunava u daljini od kakovih tri sto i osamdeset kilometara od Rogatca do Slankamena. Ove gore izpunjuju skoro polovicu zemlje, a okružene su velikimi i liepimi nizinami, koje se steru uz Savu, Dunav i Dravu. Njihova nevisoka šumovita bila, njihovi vinorodni ogranci, njihove mnoge doline čine, da su odasvuda stanovništvom posute; premda čine razvodje izmed Save i Drave, nisu dielile nikada zemlju u dvie pole. Svoju povjestnu važnost stekle su istom onda, kada su u premnogih malih ratovih u tursko vrieme stanovništvu zaklon dale. Stari nam spominju zagorske gore (*Mons Claudius*), Frušku goru (*Mons Almus*) i Vrdnik (*Mons Pinguis*). U tom opet pogledu znamenitiji su oni ogranci izmed Save i Kupe, kojih najsjeverniji vienac gora sačinjavao je granicu naravnu izmed Hrvatske i Kranjske.

Pravo i najznatnije znamenovanje za razvitak poviesti imadu gore na zapad i jug od rieke Kupe, iliti gorje balkanskoga poluotoka, t. j. gorje stare Dalmacije. U gorostastasnih hrpah stere se kraško gorje od istarskih strana i od Kupe do sklopa gorja Šare planine. „Malo imade zemalja, — veli Cons — koje bi nam predstavljale sliku priličnu rimskoj Dalmaciji. Tu je izvanredni kaos gora i vrletina, kamenitih visočina, obradjenih strmina, neprohodnih gudura, špilja sa bezbrojnim zavoji, dolina bez voda, potoka bez obala“.

Kao spona izmedju Alpa i balkanskoga poluotoka jest ono krilo gorja, koje se je razširilo na zapad po krajevih stare Liburnije, i zato se obično nazivlje liburnijsko. Na visokih vispoljanah od Snježnika do Bitoraja hiljadu metara nad površinom mora dižu se opet nove visoke hrpine, koje su sa sjevera i zapada od pamtivieka činile granicu naravnu naših zemalja. Spuštajući se zatim postepeno prema kvarnerskom zaljevu, podaju nam ipak prema moru nekoliko uzporednih dugoljastih dolina, koje se radi blagoga i južnoga podneblja već počimlju takmiti s Italijom, zato su urešene sa krasnim gradovi i mjesti. Poznat je bio Kras (*Mons Carusadus*), a isto tako i Snježnik i njegova okolina (*Mons Albius* ili *Albanus*).

Na jugu od ovoga gorja steru se južne hrvatske gore (*Montes Bebi*) u nekoliko ogromnih uzporednih kosa, a svršavaju se na jugozapadu pravim naravnim bedemom prema moru s gorom Velebitom, koja diljem prati morsku obalu, strmo se

u more spušta i nepodaje nikakva pristupa od mora sve od Senja do Obrovca. Jedan od najkrvavijih rimskih ratova za cara Augusta razvijao se je oko ovoga gorja, a naročito na Velebitu. I kasnije za hrvatskoga vladanja radi osobitosti svoga divljega položaja morao je imati ovaj kraj posebnoga vojvodu i bana. Turci, Hrvati i Mletčani razkrhali su ovdje mnogo sile, te je napokon Velebit kao naravna njeka granica postao medjom mletačke Dalmacije. A tako i na sjevernoj strani na ograncih ovih gora, na Petrovoj gori i na zrinskih brdinah, bila je granica izmed Hrvatske i Slavonije, ovdje se je bila smrtna borba izmed posljednjega kralja krvi hrvatske i Magjara, a ovuda se je vodila i stoljetna borba izmed Turaka i Hrvata. Ove puste gore i njihove ogranke smatrali su otei naši bedemom Hrvatske. Zato se uzpnimo u duhu s oduševljenim motriteljem obzorja hrvatskoga na Plešivicu: „Upravo prama sjeveru pružaju se Gorjanci, svršujući se prema iztoku samoborsko-okičkom gorom, a prama sjevernom sjevero-iztoku kratko sedlo zagrebačkih gora, prama iztoku protežu se bosanske gore, a od iztoka duž celoga juga do zapada razkrilio se veličanstveni Velebit. Neima jamačno mjesta s kojega bi se divna povorka ovoga hrvatskoga gorostasa tako potpunoma izmjeriti mogla, kao što je Plešivica. Ničući na zapadu iznad Senja, vijuga se ovaj dio poput grebena šiljastimi slovi izpresječena do na tromedju, gdje u perivoj Zrmanje zalazi. U tamnomodroj sjeni crnogorice, izpremlaženoj odsjevajućim od golih vapnenih šiljaka sunčanim svjetlom, rekao bi, da nazireš razkriljena golema ramena, izpod kojih niču sivi sokolovi, kojima si je naša ponosita Lika ime u svijetu proslavila. Nu kao što se je oko slasti nauživalo, gledajući divne oblike, ovaj golemi obzornik zaokružujućih planina, tako se sjetno i neveselo spustilo obazrev se na obližnji kraj: neima tu obronaka vinogradi zasadenih, neima plodnih polja ni zelenih livada; mjesto njih vidiš puste svjedoke kraševite tvorbe, koji se otimlju s bujnom paprati i jelovim brinjem o komadić zemlje.“

Ovo gorje s nastavkom svojim dalmatinsko-bosansko-hercegovačkim, kako se skoro paralelno pružilo sa jadranskim morem, čini razvodje izmedju obadva mora, izmedju crnoga i jadranskoga. Kako se spuštaju jedne rieke prema jugo-zapadu, a druge u sjevero-istočne ravnice, tako je dvojica struja u životu naroda hrvatskoga, dvojaki smjer povjestni, život kontinentalni i po-

morski. Opreka ova bila je tim veća, čim su se više gore uzpinjale, jer se kultura teško uzpinje na velike gore.

Kako rekosmo, srodan je ovim hrpam gorja nastavak dalmatinsko-bosansko-hercegovačkoga gorja tamo do Šare planine. Stari spominju jedan ogranak tih gora, visoke dinarske planine, kao: Mons Adrius, a jedan dio njihov iznad stare Salone bio je Mosor (*Mons aureus*). Razlika je izmed ovih gora i spomenutih prije hrvatskih ipak velika i najznamenitija s gledišta povjestnoga. Dinarske planine imaju sebi uzpored uz more druge, t. j. primorske planine, a izmedju obiju jesu krasne ravnice ili polja, po kojih su se mogle razviti rieke: Krka, Cetina, Vrljka, dočim je u onih sjevernih gorah sve vode zemlja pozobala, a gore su se tako nad more uspele, da se nikakve rieke nisu mogle razviti. Dinarske planine pomalo su se spustile prema moru i učinile su znamenito: „primorje“, koje je maslinom i lozom zaraslo, čistimi vodami nadojeno i južnim suncem osunčano, gdje sve radja, pa i limun usred zime na otvorenom polju svoje plodove nosi. Ovamo je mamila priroda već stare stanovnike Italije, zato je ovaj uzki potez uz jadransko more sačuvao i stanovništvo i ime stare Dalmacije i tad, kad se je neposredno pred zidinami Zadra, Spljeta i Trogira zemlja Hrvatskom nazivala.

Sustav gorja i njegova narav, rekosmo već, da je dala i smjer riekam, ali razvojem gorja podaje se i snaga riekam, a po snagi njihovoj cieni se i znamenovanje njihovo u poviesti. Od rieka jadranskoga mora poznata je starim bila Raša (*Arsia*), jer ju navode za granicu izmedju Italije i Dalmacije, ali ako i nenavode naročito Rječine (*Flumen*) izpod Trsata, opet samo ime grada iliti mjesta njegova: „Flumen“ potiče od rimske dobe. Znali su za Zrmanju (*Tedanius*), jerbo im je bila granica zemlje Japoda, premda je samo kratak put, tako rekuć od nekoliko koraka, njezine plovitbe. Znatniji je njezin južni susjed Krka (*Titius*); ona je činila južnu granicu stare Liburnije, a znamenita je radi slapova svojih, ali zato i ona imade malo plovitbe. Ostaneci starinskih zidina gradova pokazuju, da je prirodna čarobnost ove rieke mamila ugledne Rimljane na njene obale. Cetina (*Tilurius*), koja izvire izpod same Dinare, a onda prolazi krasnim poljanami Dalmacije, čini pravo naravno središte Dalmacije. Najznamenitija i brodna rieka Dalmacije jest: Neretva (*Naro*). Zato se je

oko te rijeke, koja sieće veći dio gora južne Dalmacije, okupio dobri komad poviesti, a doline njezine sačinjale su posebnu oblast. Tako kamenito klisurasto i većim dielom pusto gorje nije dalo dugih plovitbenih voda, da se na njih uzljuljaju ladje, pak da nose terete moru a po njem i svietu, gore nisu dale da se razviju daleki ravni krajevi. Ono malo prostora uz more plodna i župna, što se takmi s podnebljem Italije i Grčke, ono je bilo dostatno, da se na njem razviju liepi gradovi, ali ne velike državne tvorbe.

Drugčija je sjeverno-zapadna strana gorja stare Dalmacije. Gore se spuštaju sve u smjeru prema sjeveru i sjevero-iztoku u stupnjevine, dokle sve pomalo na podnožju njihovu nije pukla ravna Posavina. Vode dobile su svoj cilj i razvile se u povećće rijeke, te su Una (*Oeneus*), Vrbas (*Urpanus*), Bosna (*Valdasus*) i Drina (*Drinus*) spajale sudbinu ovih zemalja na Savi s Posavjem i Podunavjem. Prema posavskim i podunavskim ravnica morala je teći od svih vjekova, što ih znamo, trgovina i život, tamo je po toku rieka sticala se i poviest rimska, hrvatska, bugarska i srbska sa životom i poviešću različitih naroda. Istom najstrašnija sila turska, kojoj je jedva odoljela ciela Europa, istom je ona odtrgnula zemlje na jugu od Save. Sava (*Savus*), Drava (*Dravus*) i Dunav (*Danubius*, *Ister*), ove tri velike rijeke noseći vodu svih malo više spomenutih rieka u crno more, one su pri svojem salievu naravne medje poviesti hrvatske.

Ostaje nam još pogledati na more jadransko (*Mare adriaticum*). Ime mu je od grada Adrije (*Adria*) na rieci Padu, od naroda Etruskoga, iz one dobe, kada je ovaj narod prije Rimljana zapovjedao obadviema obalama sjeverne Italije, kada je i tyrrhenskom moru ime dao. Dugi ovaj zaljev sredozemnoga mora (duljina 835 kilometara) počeo je u dobu grčke prevlasti dobivati svoje znamenovanje s juga na sjever, i to sa iztočne obale, jer mu je obala zapadna pusta, bez zaljeva i otoka, a k tomu maglovita. I sama narav razdielila ga je na dvie pole, iztočnu i zapadnu, jer mu se struja diže na južnom izljevu i razilazi u dva smjera, jedan uzpored s obalama Italije, a drugi ovamo s obalama hrvatskimi. Obale iztočne ili hrvatske blagosloвила je narav sa petdeset otoka, kojom stotinom školjeva, a sa stotinami luka, zatona, draga i vrata. Ova množina otočja stvorila je plovitbu po jadranskom moru već u pradaavno doba. Kada je čovjek sjeo u

svoj mali čamac, pak odmah vidio sliedeći otok kamo ima doploviti, onda se nije trebao bojati bjesnila morskoga. On je zaplovio, kada je more mirno bilo, a za sat dva dostigao svoj cilj, dospio na svoje mjesto. Njemu je bila plovitba po moru kao po kakvoj rieci.

Opet s druge strane ova množina otočja sa premnogimi zakutci, kao na kopnu velike gore i jake šume, najljepša je prigoda da se prije redovitoga i svjetskoga obćenja razvije gusarstvo. Zato i jest gusarstvo gospodovalo ovuda dugo vremena, a prvi sukobi s gusari otvoriše nam prve listove poviesti starih illyrskih zemalja. Koliko se je kasnije borbe i otimanja rodilo za gospodstvo na ovom moru, koliko se je Hrvatska otimala s Venecijom, zašto je napokon ipak prevladala Venecija, to će nam sve poviest pokazati.

II.

Sada prelazimo da predočimo lice geografsko stare Dalmacije i diela Pannonije u najstarije vrijeme, koliko nam je poznato iz izvjestnih povjestnih spomenika. Stara Dalmacija kao rimska provincija imala je tri: „conventus-a“ ili sudbene skupine. Gdje je bilo sielo konventu, tamo su se sastajali i zastupnici plemena, tu se je sudilo za cijeli onaj kraj. Sielo prve skupine na sjeveru bilo je u Scardonu (*Skradin*), od rieke Raše do rieke Krke (*Titius*). Druga je skupina bila sa glavnim gradom: Salona (*Solin*) od Krke do Neretve. Trećoj je bio glavni grad: Narona (*Vido*) od Neretve sve dalje na jug.

Scardonu obsizala je svu liburnijsku zemlju. Spadali su u to i Japodi, narod gorski, koji nigdje nije segnuo do mora. Za Liburne spominju, da su imali četrnaest gradova i to većim dielom na moru, što je i naravno, kada se uzme, koliko su ih sami Rimljani poštovali radi njihovih dugih ladja, na kojih su lietali po moru poput lahkokrilih ptica. Na krasnom kvarnerskom zaljevu (*Sinus flaniaticus*), priličnu ogromnu jezeru, imade grad: Tarsatica, na križanju cesta, koje su vodile iz Oglaja (*Aquileia*) put Siska (*Siscia*) kroz liburnijske zemlje. Grad je imao kao podpuno uredjen municipij svoje duumvire. Svojim uzvisitim položajem nad zaljevom bio je on akropola (tvrđja) mjestu, koje se dolje steralo uz more. Na protivnoj istarskoj obali bila je: Flanona

(*Pianona*), svakako grad znamenit, kad je cijeli zaljev valjda po njem ime dobio. Pored njega nedaleko od rieke Raše bio je *Labin* (*Albona*), svakako znamenit grad, kad se je pisao: „*respublica Albonensium*“. Između Senja i Trsata bila je postaja „*ad Turres*“, koja bi mogla biti u okolici današnje Crikvenice. Senj (*Senia*) se spominje već u krvavim ratovima Augustovih sa Japodi. Grad, stojeći na cesti put Dalmacije, bio je izhodište putu trgovačkomu od Siska, te Save i Dunava. Po spomenicima znademo, da je bio i: „*ordo Seniensium*“, t. j. ustav i red, kojim se je grad upravljao, ali kakav je bio taj red, toga neznamo. Spominje se i: „*plebs Seniensium*“. Da li bi to već moglo pokazati na razliku stališa, toga ne možemo kazati.

Prema ovim gradovima kao na zaklon kvarnerskomu zaljevu imade skupina otoka. Najbliži kopnu jest: *Krk* (*Curica*), najljepši i najplodniji od svih. Na dva zatona morska odvozi svoje proizvode, na sjeveru u Malinskoj, na jugu u Baški. Dva se grada spominju na otoku: *Curicum* i *Fulfinium*. Da je *Curicum* glavni grad otoku, samo mu ime kaže, a spadao je među: „*illustres civitates*“, prejasne gradove. Krku na zapadu sterahu se otoci: *Absyrtides*, t. j. *Cres* i *Osor*, koje su stari uzimali za jedan otok, kao što i jesu, jer ih razstavlja takav morski prolom, da su prostim mostom od nekoliko stopa spojeni. Dva grada se spominju: *Crepes* i *Absorus*, i pokazuju nam obadva današnja imena: *Cres* i *Osor*. Uz ova dva otoka spada pod to skupno ime još i *Lošinj* mali. Po predaji zove on svoju luku: „*dragom Augustovom*“, jer da je ondje car *Augusto* sa svojom vojskom jednom zimovao. Na iztoku od njih tamo uz planinski prodor stier se otok: *Rab* (*Arba*). Luka mu utvrđena od cara *Augusta* bila je glavna pomorska postaja u rimsko doba, a i poslije pod Mletčani. Veoma zanimivi taj otok pun je i danas tragova rimskoga gospodstva, te premnogi nadpisi slave *Marka Aurela*, *Pertinaxa*, *Alexandra Severa* itd.

Drugi niz gradova i otoka počimlje s *Ninom* (*Aenona*); danas malo mjesto kao kakva hrpa kamenja, a pod Rimljani sjajno kao malo koje drugo. Zato i je u kraljevsko doba hrvatsko bilo u tolikoj cieni, da je pored biskupa i kralj ondje svoju palaču imao. Ljepše se je sačuvao i sretnije razvio: *Zadar* (*Jadera*, *Colonia Jader*), ali zato mu je i položaj sretniji i si-

gurniji od bure nego li ninski. Kolonija je od Augusta, imade duumvire, aedile, decurione, aristokraciju, plebs i drugih stališa, koji pokazuju raznoliko zanimanje njezinih građana. Da li je ova sjajna kolonija bila sadanji Zadar? Nije li nekadanji Bio-grad hrvatskih kraljeva bio taj Zadar?

Glava celoga kraja: *Scardona* (*Skrudin*), Municipium Flavianum, liepo je položen na zaton, u koji se Krka izliewa. Premda ima manje spomenika nego li mnogi manje važni gradovi, opet spomenici, ostanci kipovni i odlomei zidina svjedoče, da je bio velik. Dakako da je imao podpunu municipijalnu upravu. Podalje od obale spominjemo: *Corinium* (*Karin*), gdje su se našli ostanci amfiteatra na humu sasvim osamljeniu. Danas se ovaj hum zove: „Gradina Miodrag“, a udaljena je do 15 kilometara od mora.

Ovim gradovom bili su snaga i podpora otoci, štiteći ih od vjetrova, a na kojih se njihova vlast osobito u potonjih vjekovih razširila. Tu je najprije sa sjevera: *Pag* (*Pamodus*), a na jugu od njega steru se: „zadarski školji“ u dva reda, u prvom: *Sestrin*, *Uljan* i *Pazman*, a u drugom: *Mulat*, *Luka* (*Isola Lunga*, *Portunata*), *Inkronata*. Ovi su otoci dali poslije u poviesti takvo znamenovanje Zadru, da se je taj grad sa svojim otočjem usudio otimati za svoju samostalnost, a po njih je postao glava Dalmacije.

Osim gradova, što se digoše uz primorje i po otocih, bilo ih je i u unutarnjosti zemlje, tamo u zemlji Japoda. Ali čim se dalje ide u gorje hrvatsko, tim se više približujemo onomu zemljištu, gdje su krvavi ratovi zatrli uspomenu prošlosti, kao što spomenusmo kod *Skradina*. Neznamo sasvim sigurno, da li je današnja *Metlika* stari: *Metulum*, kojega stanovnici pokazase junačstvo nekadanjih *Sagunéana* ili *Numanéana*. Tako i za: *Arupium* mislimo, da je blizu *Otočca*. Gdje su: *Tediastum*, *Stlupi*, *Ardotium*, *Avendo*, gdje *Clambetae*, toga nećemo nagadjati. To je zadaća domaćim iztraživateljem, kojim će prispjeti u pomoć za ove stvari uvijek važne predaje naroda. Mi ćemo se upravo obazrieti na njevoja mjesta, gdje su domaći izpitatelji započeli i sastali se s narodnom predajom. Tako mislimo da je: *Asseria* ili *Assessia* (*Podgradje*) po narodnoj predaji dovelo domaćega izpitatelja do mnienja, da su tamo cyklopski zidovi. Njemu na zapad na putu u Zadar bilježi se: *Nedinum* (*Nadin*). Osobito je zanimiv na kninskom

polju grad: Burnista, „Burnum“ zvani, gdje su tragovi amfiteatra, odlomeci hrama Jupitrova, vodovod, koji je valjda bio u sa-
vezu sa susjednom Promonom u drniškom polju. Ako se još
uzme, da je Burnu ime i „Trojanski grad“ ili barem predgra-
đu njegovu, onda eto traga predaji, koja je od ne male važ-
nosti za pitanje starobilosti Hrvata na ovih stranah.

Drugi „conventus“ od Krke do Neretve imao je glavni grad:
Salonu (*Solin*), iliti Colonia Martia Julia Salona, položenu
u raju Dalmacije, zaklonjenu gorom a otvorenu prema moru.
Sirotno selo nosi sada ime grada, koji se je od Rimljana tolikim
junačtvom branio. Marko Aurelij ga je znatno razširio. U tri
puta dizahu se oko njega ogromne zidine, da ga opašu, a na
četvera vrata ulazilo se u grad. Amfiteatar, koji je davao jošte
poslije hiljadu godina materijal za gradjenje crkava, nije bio
manji od onih najvećih u Pulju i Veroni. U dva pravca tekao je
vodovod u Salonu, a ostanci kupelji i uresa njihovih svjedoče o
bogatstvu i veličanstvu ovoga grada. Luka njegova: „portus Salo-
nitanus“ nosi ime i: Sinus Manius. Budući Salona u središtu Dal-
macije, sačuvala je ne samo prvenstvo među gradovi Dalmacije,
već je opetovano bila i prestolnica careva, a spomen na njezinu
slavu i veličinu nije se zaboravljao i u potonjih vijekovih, kada
ju car Konstantin sa samim Rimom prisposobljao. Da je taj
grad imao sve oblasti, kao mali Rim, samo se sobom razu-
mjeva. Da je grad bio središte školam, trgovini i obrtu, a na-
pose kao glavni grad Dalmacije, da su se u njem sticale ceste
iz Italije, Posavja i Podunavja, to ćemo vidjeti u kulturnoj
slici rimske države.

Oko prestolnice okupilo se više manjih miesta i gradova,
od kojih je najznatniji: Tragurium (*Trogir*). Grad s pravom
rinskoga građanstva, bio je glasovit sa svoga mramora, koga
su vadili iz bližnje gore. Važan je bio u trgovini. Veli se, da
je bio kolonija iz Isse (*Lissa, Vis*). Bila je opet i druga kolonija:
Ad Dianam, kraj luke salonske, uz koju se je naslonila palača
cara Dioclecijana i kasnije sazidao grad Spljet. Na jugu od ove
digao se: Epetium (*Stobrež*), takodjer kolonija iz Isse, a tako
rekuć predgradje salonsko. S jedne strane na jug uz more ra-
zastro se cijeli niz gradova: Oenenum (*Omiš*), Peguntium
(*Baška voda*) i Muicurum (*Makarska*), a s druge opet strane uz
rieku Cetinu, prema sinjskomu polju, nekadanjem središtu pred-

rimске Dalmacije. Tu je evao: *Dalminium* (*Dalminium*), sada „Grđun Vojnić“ selo, od koga ime Dalmacija izvode, kojega su se stanovnici jošte branili, kada su već bili pali mnogi gradovi. Za njim opet uzporedio: *Tilurium* (*Trilj*), *Setovia* (*Sing*), *Aequum* (*Čitluk*); svi zajedno vladajući sinjskim poljem, a na sjevero-zapadu od njih: *Andetrium* (*Muč*), koji je jošte pod banom Branimirom svoje staro znamenovanje čuvao. Čini se, da je i na kninskom polju bilo više gradova, od kojih je svakako najznatniji bio: *Priamon* ili *Promona*. Obilje novaca grčkih i rimskih, koji dan na dan ovdje izlaze na svjetlo, odlomci arhitektonički, dragocienosti i uresi muški i ženski, odaju veliko znamenovanje ovoga grada. *Ninium* poslije i: *Tininium* (*Knin*) spominjemo samo zato, jer je kašnje imao važnosti u poviesti hrvatskoj.

Dalje u unutarnjosti zemlje prema Savi i Drini dragocjeno nam je svako mjesto, koje se spominje. Dolaze njeka na kartah starih, a neima im spomena u pisaca. I ovdje opet satrla je divlja sila uspomene stare. Kako su tekle dvie ceste, jedna prema Savi, druga prema Drini, o čem ćemo poslije govoriti, tako bismo na njih za sada mogli za sigurno naznačiti ova mjesta: na cesti sjevernoj: *Leusaba* (*Podražnica*), *Castra* (*Banjaluka*) i znameniti za trgovinu posavsku sa stecištem splavi i ladja: *Servitium* (*Gradiška*); a na jugo-istočnoj strani: *Ad Libros* (*Livno*), *Bistue vetus* (*Fojnica*), *Ad Matricem* (kraj Sarajeva), *Bistue Nova* (južno od Rogatice, valjda: Gorazda). Druga su mjesta u pustih naslućivanjih.

Prema salonskomu konventu bilo je znamenito otočje. Njeki otoci su i po kulturi i po poviesti stekli znamenitost u svjetskoj poviesti. *Solentium* (*Solta*) spojen je zaljevom manijskim sa solinskim krajem. Na jugo-istoku mu je: *Brattia* (*Brač*). Po predaji dolazi mu ime od Ambracije, jer da se je odanle ovamo naselila grčka kolonija. Dosta ostanaka starih nadpisa pokazuje, da je bilo na otoku obilna i gospodskoga života. Kamen ovoga otoka služio je Dioclecijanu, da izgradi svoju palaču. Već u je znamenitost stekao: *Pharos* (*Hvar*). Razvaline staroga grada i mnogi nadpisi, novci i starine dovode mu poviest u davno doba, te svjedoče o njegovoj nekadanjoj veličini. Svjetske upravo znamenitosti jest otok: *Issa* (*Lissa*, *Vis*). Stojec najzapadnije od svega južno-dalmatinskoga otočja, predstavlja nam se već na

prvi pogled kao stražar na jadranskom moru. Zato su se za njega borili Grci, Rimljani, Saraceni, Mletčani i Hrvati, i svaki narod, koji je htio zadobiti gospodstvo na jadranskom moru. Čini se, da velike zidine i zamašne gradje ovaj otok izpunjavahu, jerbo se na svakom koraku po otoku nadje trag rimske i grčke starine. Otok ovaj kao mezimče Rimljana, koji su ga smatrali za saveznika („socinus“), kroz cijelo vrijeme carstva podaje nam znakova svega rimskoga sjaja i moći; tu su ostanci kupelji sa mozaikom, tragovi amfiteatra, zidine toli ogromne radi jake utvrde, da opet i ovdje neki izpitatelji misle, da vide stare cyclopske zidove.

Da li su sljedeća dva otoka pripadala solinskomu ili naron-skomu okružju, tko će to znati za najstarije doba. U kašnje doba bili su neretvanski. Mi ih u ovoj dobi pridajemo Saloni, glavi ciele Dalmacije. *Coreyra nigra* (*Korčula*), otok osvojen od Augusta, malo imade spomenika, ali je bio znatan u kašnje doba, kada je svojimi šumami, vinom i drugim plodinami nadarivao Veneciju. *Meleda* (*Melita*, *Mljet*) bio je otok od manje znamenitosti. U poviesti hrvatskoj ipak bi mu se moglo dati mjesto znamenito. Naši stari umni historici dokazivali su, da je ovo onaj otok, gdje se je dogodilo čudo sa svetim Pavlom apostolom, a da to nije bilo na otoku Malti, kako se obično pripovieda.

Treći „conventus“: *Narona* nezanima nas u cijelom svojem obsegu. *Narona* (*Vido*), na rieci istoimenoj, primala je jošte brodove i procvata tako, kako pokazuju mnogi ostanci zidina kupelji, vodovoda i drugih veličajnih sgrada. Kao u Saloni, spominju se i tude razne struke ljudi i raznih stališa, i sva poglavstva, kako je obično u gradovih, koji se razvijahu po slici i prilici rimskoj. Dalje na jug iste je znatniji grad: *Epidaurus* (*Stari Dubrovnik*), po nekih grčka kolonija, a po drugih upravo rimska. Potresom i provalami barbara bili su stanovnici prisiljeni, da se sele i tako posta novi Dubrovnik. U krasnom zaklonu sa velikom gruzkom lukom, postao je ovo kašnje najznamenitiji povjestni grad na iztočnoj obali jadranskoga mora. U predrimsko pako doba sticala se sva poviest illyrska oko zaljeva kotorskoga, *Sinus rhizonicus*, jednoga od najzanimivijih zaljeva na svijetu, a samo radi visokih, strmih, klisurastih i sirotnih brdina, a maloga prostora uz more, nisu se mogli u ovom izvanrednom zaljevu podići veliki gradovi. Na jednoj je strani zaljeva :

Rhizon (*Risno*), po kojem se je nazivao zaljev i gdje je utočište tražila kraljica Teuta, a na drugoj: Decatera (*Kotor*). Jošte je spomena vrijedna: Doclea (*Duklja*), a svi drugi gradovi na jugu, kao što n. pr. Scodra (*Skadar*), na istoimenom jezeru, pripadaju poviesti illyrsko-rimskoj, a samo posredno kadgod dodju u doticaj s poviešću hrvatskom.

Tako smo ogledali staru Dalmaciju, pak smo našli uz obalu desetak rimskih kolonija, a na svih ljepših i pristalijih mjestih našli smo cijeli niz gradova, gdje koje od velika obsega, dva tri od svjetskoga znamenovanja, sve pune kulture i ugledna stanovništva. Pa ako je ikada bilo, a jeste bilo ime Dalmacije čarobno, to mu je glavni sjaj iz ove dobe. Viditi ćemo opet, razmatrajući kulturne odnošaje, kako malo imade zemalja, koje bi se ljepšimi uspomunami iz rimske dobe mogle pouositi od Dalmacije. To opet neide svu staru zemlju ovoga imena, već samo onaj dio zemlje uz more, koji je i to ime sačuvao.

III.

Pannonija savska, Pannonija savia ili ripariensis ili interamensis, predstavlja nam se u početku kao zemlja zarasla neprohodnim šumami i dubokimi močvarami. Hladno joj podneblje nije u početku prijalo rimskoj vojsci, kojoj hrabar i odvažan narod neda napried koracati. Već je car August bio prodro s vojskama svojimi do Dunava iz grada Siska, sagrađena na utoku Kupe u Savu, ali zemlje nije pravo osvojio, te nije mogao ovdje učiniti posebne pokrajine. Istom iza opetovanog ratovanja, gdje je trebalo onaj narod razprodati u sviet za roblje, bude Pannonija kao posebna pokrajina uredjena.

Zemlja je ova imala u početku malo gradova. Razdieljena je bila u kotare (*pagi*), u kojih su bila manja neznatna sela (*vici*). Osim Siscije (*Siscia*) i Sirmija (*Sirmium*), bili su svi veći gradovi istom od Rimljana zasnovani uz dvie ceste državne, koje su tekle pored Drave, Save i Dunava. Bilo je ipak gradova u unutarnjoj zemlji, koji su spajali promet i trgovinu izmedju ovih velikih rieka.

Počmimo sa Siskom. Siscija je bila u Augustovo vrijeme jamačno najznatniji grad ciele Pannonije. Na utoku dviju rieka položen, bio je i središte trgovine svih susjednih strana, i izhodište svih rimskih vojna u prvom vieku poslije Isusa. Valjda je već pod

Tiberijem uzvišen na čast kolonije, koju je poslije Septimij Sever znamenito razširio, i zato nosi ime: Colonia Flavia Septimia Siscia. Premda ju je poslije Sirmium jako potamnio, opet nije nikada izgubila svoga znamenovanja, jer je i u hrvatsko doba bila glavnim gradom posavske Hrvatske. Rimljani su našli grad opasan tvrdimi zidinami, umjetnimi jarugami i prokopi, providjen jakimi gradskim vrati. Bio je pako toli obsežan, da je Octavijan iza tridesetdnevnoga obsiedanja, kada ga je zauzeo, postavio unj 25 kohorta, t. j. dvanaest hiljada momaka. Rimljani su ga dakako poljepšali na svaku ruku, kada je bio u njem *corrector* ili *praetor* provincije. Uz njega se spominju: *Praepositus thesauriorum Sisciensium*, *Procurator monetae Siscianae*, *Procurator Augusti metalli*, *Praepositus vecturae ferri*, *Comes sacrarum largitionum*, *Rationalis summarum Pannoniae Saviae*, *Comes rerum privatarum*, *Procurator rei privatae per Saviam*, *Dux provinciae Saviae*, *Praefectus classis (Admiralis)* itd. Sve te časti svjedoče, da se je ovdje kovao novac, bila glavna blagajna provincije, bili poglavari raznih rimskih monopola. U gradu je bilo hramova najprije poganskih, a poslije kršćanskih, odkada je bila u Sisku biskupija. Bili su u njem veleliepi dvorovi, sgrade, tvrdje s kulami, kupališta, igrališta, vodovodi i javni spomenici. Ovdje se sticahu putevi državni iz: Aquileje, Senije, Aemone, Poetovija (*Optuja*), Savarie (*Subotića*), Murse (*Osička*) i Sirmija. Još danas nalaze se u Sisku tri sloja razvalina i zidina; iz predrimske, rimske i sredovječne dobe.

Drugi znatniji grad na Savi bio je: Sirmium (*Mitrovica*). Čini se, da je nekada Bosut drugčije tekao u doljnom svojem teku, te bliže Mitrovici uticao u Savu, a pored njega uz Savu sterao se veličajni taj grad. Cestami bio je spojen na sjever s Mursom, na iztok s Taurunom (*Zemun*) i Singidunom (*Biograd*), na zapad sa Siscijom i Cibalism (*Vinkovci*), a na jug s velikom cestom, koja ga je spajala sa Salonom i jadranskim morem. Pridjev mu je: Colonia Flavia. Bio je jedno vrijeme carska prestolnica sa krasnom carskom palačom, a glavna vojnička riznica za susjednu Daciju, koja je služila za veliku tvornicu ratnih sprava. Stanovao je u njoj pored upravitelja doljne Pannonije, redovito i zapovjednik brodovlja dunavskoga. U njem se je rodio car Probo, a u njem je i zaglavio. Grad je propao, ali je ime dao krasnom i bogatom kraju izmed Save i Dunava, što pokazuje, da je ovaj cieli kraj sači-

njavao područje ovoga grada. Prvo i najstarije sielo kršćanskoga biskupa u Podunavju razprostrlo je odavle svoju vlast daleko u Pannoniju, te je poslije na pravih ove biskupije osnovana znamenita metropolija sv. Metodija, koja je izvanrednim svjetlom razsvjetlila cijeli slavenski svijet.

Na utoku Save u Dunav bio je: *Taurunum* (*Zemun*), jaka tvrđava naprama: *Singidunu* (*Biograd*) na drugoj obali. Bila je ovdje postaja jednoga diela dunavskoga brodovlja. Mjesto nije se razvilo kao znamenit grad, premda je u strategičnom pogledu bilo od najveće važnosti. Na Savi jošte spominjemo: *Servitium* (*Gradiška*), koji smo već spomenuli kao izhodište velike dalmatinske ceste, *Mursoniju* (*Brod*), *Ad Drinum* (*Rača*), na utoku Drine jaka tvrđava, poslije jedna od glavnih u Slavoniji, a ima i manje važnih više. U Posavinu spadaju jošte, jer su na njezinoj cesti, mnoga mjesta, od kojih spominjemo: *Varianae* (*Kraljeva Velika*), kašnje u poviesti hrvatskoj znamenito, *Incerum* (*Požega*), *Aquae Balissae* (*Lipik ili Daruvar*), *Cibalis* ili *Cibalae* (*Vinkovci*), rimski municipij, u kojem se je rodio car Valentinijan, a kod koga je car Konstantin odlučno pobjedio Licinijana god. 314. Ovomu gradu nije položaj izvjestan, ali ga valja tražiti kod Vinkovaca.

U Podravini nalazimo *Poetovium* (*Optuj*). Taj je grad bio središte Podravine, a stajao je na desnoj obali Drave, koju su si Hrvati i poslije prisvajali. Kolonija rimska nosi po svojem osnivaču ime: *Ulpia Trajana*. Izvan grada bila je carska palača. Od mnogih mjesta uz Dravu spomenutih uzimljemo samo: *Aquae Jassae* (*Toplice kraj Varaždina*), o kojih ćemo imati prilike jošte govoriti, *Jovalia* (*Valpovo*), jer je izvjestno, dok su druga sva neizvjestna do *Murselle* (*Petrijeci*), predgradja velikoga grada Murse (*Osiek*). Ime „*Colonia Aelia*“ kazuje mu osnivača cara Hadrijana. Kadšto je sjedio u njemu namjestnik Pannonije. Valja da je radi susjednih močvara i sgodna položaja pri utoku Drave u Dunav bio znatna tvrđava rimska prema Daciji.

Na nastavku ceste od Murse i uz Dunav zna se sigurno za ova mjesta: *Tentoburgium* (*Dalj*), valjda zasnovano prigodom pustolovina kojekakovih od Teutona, *Cornacum* (*Vukovar*); *Bassiana* (*Petrovci*) čini se, da je bio velik grad kao predgradje Sirmija. *Cucci* (*Ilok*), *Cusum* (*Petrovaradin*), *Acumincum* (*Slankamen*), *Burgenae* (*Banovci*). Sve su ovo

bile postaje konjaničke, koje su bile namijenjene Daciji i celomu Podunavju, dakle upravo castra (tabori).

Ovim je pregledom pokazano, da su se na mjestih starih rimskih uzdržala današnja znatna mjesta i gradovi. Malo imade gradova, a među njimi je slučajno naš glavni grad Zagreb, koji nebi imao svoga izhodišta već od rimske dobe. Time naznačismo i prvo vrelo poviesti, a napose kulture naroda hrvatskoga. Ako su i pali gradovi većim dielom, ali ostale su oko njih već svjetlom kulture razčišćene šume, uzorana polja i livade, cvatući vinogradi i mnogi spomenici sa čarobnim uspomunami. Prije nego što predočimo rimski kulturni život, moramo znati, koji je narod bio ovdje pred Rimljani i kako su ovi njime zagospodovali.

IV.

Odkada padaju traci svjetla povjestnoga na naše zemlje, od onda znamo da su u ovih zemljah stanovali Illyri. Od pradavna sjedi taj narod na balkanskom poluotoku, sjedio je prije Grka zajedno s Thračani. Bio je to veliki narod arijskoga porekla, koji je zapremio sav zapad balkanskoga poluotoka. Bilo je jedno vrijeme, kada su Illyri posjedovali svu Italiju osim sjevero-zapadnih strana. I poslije u rimsko doba vidjaju se ostanci ovoga naroda i jezika u južnoj Italiji; na Apenninu, na Tiberi i u Umbriji imade jezika i naroda, koji nije italski već illyrski. Dodona sa svetim proročištem bila je središte illyrskih naroda, kamo su i Japodi i Pannonci sa julskih Alpa i Podunavja svoje darove nosili. Tako je i onu stranu obsizalo pleme illyrsko. Samo tako možemo razumjeti ono, što se pripovieda za mnogo kasnije vrijeme za cara Augusta, gdje se veli, da je diglo oružje osam sto hiljada ljudi u Pannoniji i Dalmaciji.

U isvjestno povjestno doba već znademo, da su Grei, Latini, Thračani i Celti sa raznih strana pritislili ovaj veliki narod, pak mu je ime ostalo uzčuvano samo u sjevernom velikom trokutu balkanskoga poluotoka. A taj kraj upravo nas zanima. Pa tko su bili ti stari Illyri? Prvaci jezikoslovnih nauka europskih razidjoše se u mnienjih o poreklu njihovu. Pravo reče Šafařík, kada dolazi k tomu pitanju: „Dolazimo k zagonetci u obsegu slavenskih starožitnosti najzakučastijoj, a za rješenje najtežoj“. On je pokušao velikim ostroumljem dokazati,

da je u pradávnjoj dobi bilo Slavena na balkanskom poluotoku. Oprezni taj umnik nije ipak odlučno uztvrdio, da su stari Illyri bili Slaveni i praoci Hrvata. Istom u našem vieku probuditelji naroda hrvatskoga više su to vjerovali, nego su znanstveno dokazivali; — kušao je to Ljudevit Gaj u „Danici“. „I od ila stvori Bog Ilira“, — u tom je kulminacija sve argumentacije poetične, da su Illyri prvi narod na zemlji. Glavni dokaz uzimao se je iz Nestora: „Bist jazik slovjsensk, od plemeni Jafetova, Norici (t. j. Illyri), iže sut Slovjene“. Neprekinuta predaja imena illyrskoğa kod Hrvata, naročito za nazivanje jezika, jako je podupirala ovo mnienje naših začetnika narodnoga prepoređa u ovom vieku. Mi se od toga mnienja odvrćamo, kada ga svi najčnuveniji jezikoslovci odbjgoše i pristajemo uz one, koji tragove illyrskoga plemena nalaze u jeziku jednoga diela Scipetara u Albaniji. Zato će nas njihova poviest samo u toliko zanimati, koliko nam je potrebno, da nam bude jasno gospodstvo Rimljana, od kojih jasni tragovi kulture prolaze u poviest hrvatsku.

Puno je bilo plemena illyrskih. Najljepše nam to kaže genealogija njihova u Appiana Alexandrinea. On veli: Kaže se, da zemlja ova izvodi ime svoje od Illyra, sina Polyphemova. Polyphem cyklop i žena mu Galata rodiše sinove: Celta, Illyra i Galata. Ovi izidjoše iz Sicilije i uzeše gospodovati nad susjednim narodi, koji se od njih prozvaše: Celti, Illyri i Galate. Mnogi misle drugačije i koješta, a meni se ovo najbolje dopada. Illyr rodi Encheleja, Autarieja, Dardana, Maeda, Taulanta i Perrhaeba, sinove i kćeri Parthu, Daorthu, Dassaru i druge. Odatle postanu: Taulanéani, Perrhaebi, Enchelejci, Autariejci, Dardanci, Parthenci, Dassarani i Daršani. Autariej opet rodi sina Panona ili Paeona, a Paeon Skordiska i Triballa, koji također dadoše ime narodom.

Ovom genealogijom predočuju nam se sva plemena od jadranskoga mora do Dunava, predočuje nam se i to, da su na sjeveru bili Illyri pomiešani s celtskim plemeni tako, da neki pisci neznaju bili Japode i Skordiske izmed Save i Drave pribrojili Illyrom ili Celtom. Ova mnoga plemena, veli Appian: „nisu imala jednu obćenitu vladu, niti skupnoga vieća, nego viećahu po plemenih i obiteljih“. Ipak su uz jadransko more bila tri

najjača plemena, na jugu do Neretve možni Ardiaejci, dalje na sjeveru do Krke ratoborni Dalmati, a na sjeveru od njih morem vratolomni Liburni, koji su nekoliko puta pokušali osnovati jaču državu.

O narodu i njegovih narodnih običajih možemo sastaviti dosta povoljnu sliku. Ljudi su ovih krajeva veliki, krepka tiela, uvijek spremni na boj i na klanje, ali su i tvrde glave, do zla boga lukavi i prevejani. Puno da vjeruju u čarobije, a čarobnjakom, ako su i daleko, da se utiču kraljevi i vojvode. Po mnijenju nekih bilo bi kod Illyra ljudi, koji samim pogledom svojim obćaravaju, a ako dugo i oštro pilje u čovjeka, da su mu kadri i smrt zadati. Čini se, da im je vjera imala phoeničke primjese. Kada je na primjer kralj Klito illyrski imao ratovati s Alexandrom, zakla on bogovom za žrtvu tri dječaka i tri djevojke i tri crna ovna. Da si tielo slikaju kao i Thračani, a da su pobožni, pravedni, gostoljubivi i vole živiti u veselu drugovanju, to svi kazuju. Nečuveno je i nevjerovatno, što se o njihovih gostbah pripovieda, kako su skloni pijanstvu, a da se kod svake gostbe opiju, i da je to gotovo svaki dan. Kako da se prije gostbe opasuju, a onda tečajem gostbe čim više piju tim dulje odpasuju. Kako svoje žene njeka plemena strancem uz gostbu daju, to je dalo povoda različitu tumačenju, da su istoga porijekla s Babylonci. Mnogi njihovi kraljevi da su umirali od razuzdana i pijana života.

Illyri su uz more bili ribari ili gusari na glasu, a u unutarnoj zemlji pastiri ili razbojnici. O plemenu Athamana kaže se na primjer, da im žene polja obdjelavaju, a mužkarci da stada pasu. Većina plemena nije poznavala novca, a zemlju su si dielili svake osme godine, i to po rodovih. Cijeli kraj jedan ili cijelo selo bio je jedan rod. Bilo je plemena skoro na pô divljih. Za Dardance kažu, da se sakrivaju u smradne špilje, a da se samo tri puta u životu peru, kad se rode, kada se žene i kada umru. Njeka plemena opet hvale, da liepo goje muziku, i sami da si prave muzikalne strojeve. Za sva plemena može se reći, da su strastno ljubila najljući rat. Vojevala su jednakom vatrom u Asiji s Alexandrom, kao što u Grčkoj proti Grkom. Ljube za oružje koplje, kako ga je opisao Homer, a priljubili su se i celtskomu oražju.

Pobjedu Philipa macedonskoga nad Illyri cienili su Grei tako slavnom, kao što Alexandrovu u Asiji. Alexandar je puno cienio

njihovo konjaničtvo, a steklo je ono kasnije krasan glas med rimskimi vojskama. Ako ih je tkogod pobiedio, to mu je više pomogla lukavost, nego li junačtvo na otvorenom bojnom polju. Iza zidina njihovih gradova umjeli su se braniti mužkarci i žene jednakom divnom energijom. A kada su izašli na bojno polje, pak su digli urnebesnu viku, zadrhtali bi njihovi neprijatelji, jer im je uz to navala bila biesna i paklena. Samo reda im nehvale, a u tom su bili Grci i Rimljani, kako se znade, uzornici svim narodom. Njihovo osobno junačtvo i neustrašivost, neka posvjedoči sljedeća pripoviest: Kada je Alexandar Veliki pobjedonosnu vojnu na Dunavu svršio, dodje mu poslanstvo od naroda s jadranskoga mora, da ga dobiju za prijatelja. Veliki tielom i ponosni duhom, zaprosiše prijateljstvo u Alexandra radi slavnih njegovih djela. Kod objeda kada poliegahu, npitati će ih mladi kralj: koga da se najviše boje. Mislio je da će reći: tebe. Oni odgovore: „ničesa, van da nebi jednom nebo na nas palo; ali drago nam je i prijateljstvo takova junaka“. Alexandar ih primi za saveznike i prijatelje, i liepo ih obdari.

Sliku o životu i običajih prije njihova sukoba s Rimljani dopunjujemo time, da ogledamo njeke doseljenike na njihovoj zemlji. Na ovih obalah sjeli su bili najprije Phoeničani, kako svjedoči priča o Kadmu, da je došao sa svojom ženom Harmonijom k Enchelejcem blizu Apollonije. Tamo je bila udata njegova kći. Iz Theba je pobjegla ovamo, jer je ubila svoga prvoga muža, i ovdje se opet udala. Novi joj muž išao s vojskom na Kadma, a ona opet ovoga muža ubila i predala vladu svomu ocu Kadmu. Sada je Kadmo zavladao s ciplom zemljom do Neretve. I danas u južnoj Dalmaciji imadu pećine uz more kraj Novoga Kadmovo ime.

Drugi kulturni narod, koji se je kušao ovdje nastaniti, bili su Grci. Tako je priča Heraklu dopitala, da je proputovao Illyriju i ovdje osnovao dinastiju pod sinom Hyllom, od koga da ime svoje ima Illyrija. Tim se jamačno ima naznačiti onaj prevrat, koji se je dogodio na obalah jadranskoga mora, dok su Grci Phoeničane odavle iztisluli. S time je u savezu i ona priča, koja Grke dovodi čak do Raše. Brat Medeje, Absyrt, da je umro na jednom od otoka zaljeva kvarnerskoga, pak dao otokom ime: Absyrtide, a to jē Cres i susjedni otoci. Grci su stalno napredovali na otocih i obalah. Na njekih su otocih do-

spjeli u cviet, kao što na pr. na Korčuli, Hvaru i Visu, *Pr. Is.* gdje je obilje i krasota njihova vina, ulja, meda, drva, dala im užitke života, kakve su imali u Atheni. Ovdje su vladali, kao i tamo archonti, veliko vieće, narodna skupština, prytaneum. K tomu je bila Issa (*Vis*) majka gradova na obali: Traguriju i Epeciju, a preko njih stekla upliva med Illyri na kopnu. Grci su postali važan najprije kulturni faktor, a naravna je posljedica, da su njihovi interesi kadgod imali odlučiti sudbinom illyrskih plemena.

Na jugu i jugo-iztoku tiskao se illyrski narod s tbračkim i macedonskim življem. Ratovi s Macedonci svršili su se porazom Illyra pod Philipom i Alexandrom, ali poslije se osnovala ovdje jaka država. Pred sto petdeset godina osnovao ju bio Bardyl najviše na kopnu, ali sada pod kraljem Agronom uze se ona širiti i na moru. Pod Pleuratom (oko god. 240.) opljačkaše Illyri cielo otočje jonskoga mora, odvedeći muško, žensko, blago, robu, žito i vino. Strah i trepet bili su svim Grkom. Agron, njegov sin i nasljednik, osvoji grčki otok Hvar, gdje razvali sve njihove krasne republikanske ustanove, porobi ga i prenese k sebi silno blago i spomenike i urese njihove na svoju obalu. Isti i mnogi drugi otoci padoše mu u šake. Stupivši u savez s Liburni postavi na jadransko i jonsko more brodovlje, kakovo još nije imao nijedan illyrski kralj. U savezu s Demetrijem ocem Philipa III. macedonskoga udari s vojskom od pet hiljada Illyra na Aetoljane, koji su obsiedali grad Medion u Akarnaniji, uništi ih i odnese na svojih sto brodova sve, što je našao u taboru aetolskom. Obale Elide i Messenije podadoše dragocjena pliena ovom silovitomu i pustolovnomu kralju, kojega je vlast na moru bila nepobitna od rieke Cetine do Epira. Ovom posljednjom pobjedom nad Aetoljani bio se je Agron tako razveselio, da je po običaju svoga naroda udario u razkošne, razkalašene i razuzdane gostbe i časti tako jako, da se je u jesen god. 231. pr. Is. gostbami ubio.

V.

Sa Agronom umrla je onakva snažna ruka, koja je kadra u čas stvoriti, i prije nego što se mogu pravo sabrati suvremenici, da tomu stvorenomu sačuvaju red i trajni obstanak. Jedna od žena Agronovih, Teuta, preuzme s njekimi savjetnici vla-

danje. Illyri bili su već mrzki svim narodom, koji su brodarili. Nestalo bilo je već sigurnosti i trgovine samo radi njih. Teuta pako, strastna i odlučna žena, sretna se je scienila uspjehom svojih gusarskih četa, pak nije dospjela razmišljati o budućnosti države, koju je upravljala samo za svoga posinka Pinnesa. Ona dozvoli svojim podanikom gusarenje, a i sama sastavi opet brodovlje, da navaljuju na svakoga, na koga samo mogu. Opet patiše Elida i Sicilija, jer su tamo otvorene prama moru obale, a daleko su tvrđi gradovi, odakle bi gusarom illyrskim mogla doći pogibio. Vraćajući se s juga padoše kao silan oblak tuče na najbogatiji i najvećnji grad epirskoga saveza Phoeniku. Savez je držao do osam sto galatskih plaćenika u gradu. Ovi mjesto da brane, slože se s Illyri i predadu im najtvrdji grad, a pun bogatstva. Glas o padu grada potrese sav Epir, sve se digne na oružje, pozovu i susjedna grčka plemena na Illyre. I Illyrom dodje po kopnu pomoć od pet hiljada ljudi. Prije nego što su Greci prispjeli bili, izgubili su Epiroćani dvie bitke i razpršiše se kao ljetna prašina pred jakim vjetrom. U taj kobni čas, gdje je bila već skoro kocka pala, da sav Epir skloni svoju glavu pod igo illyrsko, gdje su strepili Greci, što će se s njimi dogoditi, gdje se je znalo, da je s Illyri Macedonija u tajnom savezu; 230. u taj čas odazove Teuta svoju vojsku iz Epira.

Nije se samo Grčka uzrujavala. Dok je kraljica Teuta u svojoj prestolnici Scodri (*Skadru*) plivala u veselju nad mnogimi darovi i plienom sa obale jadranskoga mora, uzrujali su se i grčki otoci, a naročito tvrda Issa, uzbunili se Dardanci, uzrujala se i južna Italija; uzrujao se i Rim. Teuta pozvala zato svoju vojsku kući. Na mnoge tužbe svojih podanika, na vapaj za pomoć iz Apolonije, Isse i drugih grčkih mjesta, odluči napokon rimski senat, da će poslati u Scodru poslanstvo. Dva brata Gajo i Lucij Coruncanij podjoše, da odnesu poruku Teuti. Kraljica ih poslušala s pritajenom zlovoljom i odgovori im: što država njezina uzmogne, sve će učiniti, da Rimljanom nebude više krivice, a što pojedinci na svoju ruku i za svoju korist urade, toga kraljevstvo illyrsko po svojem starom običaju nemože zapriečiti. Na to joj mlađi Coruncanij smjelo odgovori: U Rimu je pohvalan običaj, da država štiti pravo i sigurnost i pojedinaca, a tako nam bogova, mi ćemo sve moguće učiniti, da se illyrski običaji korjenito izprave. Poslanici prodjoše. Jedva u more zaplo-

više, dostignu ih Illyri i ubiju smjeloga govornika, valjda po nalogu kraljice. Čim se u Rimu saznalo za taj zločin i povredu svetoga međunarodnoga prava, dadu mladome ubitomu poslaniku na forumu odmah podići spomenik, kako se je činilo svim Rimljanom, koji su ovakvom prigodom nastradali. Senat zaključí odmah rat. Vojsku i brodovlje stanu oružati.

Teuta, nemareći za pogibelji od Rima, za koje je dobro znala, slala je i nadalje čete na pljenitbu. Glavna joj namjera bila osvojiti otok Corcyru (*Krf*), da zagospodi cijelim jonskim morem. Medjutim su neki odjeli njezini, lukavo proseći vode, ušuljali se u grad Dyrrhachij (*Drač*) i skoro ga predobili, a drugi uznemirivali Apolloniju. Svuda se ogoročen ratovalo, na kopnu i na moru, svi ovi gradovi su prosjakali s jedne strane u Grčkoj, a s druge opet u Rimu i zaklinjali za pomoć. Corcyra padne, nadočekavši pomoći. Učini ugovor i primi illyrsku posadu u grad. Sada tekarski izadje na more rimsko brodovlje sa dvie stotine jadara. Vodio ga je konsul C. Fulvij. Drugi konsul A. Postumij skupljao je kopnenu vojsku kod Brundusija. Fulvij poleti prema Corcyri, ali čuje, da je pala. On ipak podje tamo. Zvao ga je potajno sam kraljičin zapovjednik Demetrij Hvarski. Obtužen Demetrij kod kraljice poboja se, i preda grad i svu posadu illyrsku Rimljanom. Pod njihovu vlast preda se sada i Corcyra, jer joj inače spasa nije bilo. Oдавle zaplovi Fulvij praćen od Demetrija i svjetovan od njega najprije prema Apolloniji, gdje je već bio prispio drugi konsul s dvadeset hiljada vojske i dvie hiljade konjanika. Grad drage volje otvori svoja vrata i preda se Rimljanom. Obadva konsula pohrle u Dyrrhachij, koji je već bio u najvećoj stiski. Illyrska vojska uzmaknu, a Dyrrhachij se preda. Rimljani krenu u unutarnju zemlju i pokore ju, a Issu spasi brodovlje i primi u prijateljstvo rimsko. Drugi gradovi padoše sa više ili manje napora. Tako brzo propade država illyrska, toli strašna i opasna Grkom. Izdaja Demetrijeva učini, da vojska, koju je pobijediti bilo najveća čast za macedonsku falangu, sada bježi kao poplašene ovce. Za samu kraljicu vele, da se je od izdaje Demetrijeve strašno uplašila. Ona uzmakne samo s nekoliko pratilaca u Rhizon na zaljev kotorski. Demetrij dobije vlast nad Illyrijom, naročito nad plemenom Ardiacjaca. Konsul Fulvij ode s brodovljem put Rima, a Postumij ostane u zemlji utaboren kod Dyrrhachija na

sgodnu mjestu, ako bi na sjeveru ili na jugu pomoći uztrebalo.

228. Na proljeće god. 228. pr. Is. prihvati kraljica Teuta teške pogodbe mira. Svi spomenuti gradovi stupaju u prijateljstvo s Rimljani, zemlja Ardiaejska na jugu od kotorskoga zaljeva dopade Rimljane, Illyri nesmiju na jug dalje od Lissa (Lješ) nego sa dvie neoboružane barke. Teuta se zahvali. Ono nešto preostale zemlje preda Pinnesu, ali skrbnik mu je bio Demetrij. On je sada sjeverni dio kraljevstva upravljao u ime Pinnesovo, a južni u ime Rimljana. Rimljani priobće grčkim gradovom uspjeh rata i mir s illyrskom kraljicom. Ovim mirom Rimljani su dobili ne samo gospodstvo na jadranskom moru, već i glavne postaje jonskoga mora i gotovo ključeve Grčkoj. Grci oduševljeni dadoše Rimljanom sva svoja građanska prava i pravo na svoje narodne igre. Da li je bilo više stida ili oduševljenja u Grčkoj u ovaj čas, gdje je kukavnih njihovih desetak brodova moralo svagdje uzmaknuti pred Illyri, gdje vide, da se sami obraniti nemogu, a evo ovi barbari Rimljani na jednom grunu sa svojih dvie stotine brodova, pak učine Grkom, što bi oni sami sebi učiniti morali, sve nas to manje zanima.

- Više nas zanima Macedonija. Ona je ovaj put mučala, dok joj je možni susjed pobrao ključe od njezine kuće. Bila je nepripravna, da ga dostojno odbije. Nezadovoljstvo izdajnoga Demetrija poda Macedoniji skoro priliku, da uznastoji opet sapeti Illyriju s Macedonijom. Demetrij želeći sa sebe stresti rimsko vrhovništvo, pristane uz Macedoniju i razširi svoju vlast nad grčkim gradovi, koje su Rimljani slobodnima proglasili, to jest oteli ih Illyrom, pak ih sebi pokorili. Već je bio počeo drugi punski rat, već je pao Sagunt, a Rimljanom dodju glasi, da je na jadranskom moru u sporazumku s Macedonijom razvio zastavu slobodna i samostalna illyrskoga kraljevstva njihov štićenik Demetrij (god. 219.). Odmah krenu na iztok dva konsula M. Livij Salinator i Aemilij Paulo, da jakim i brzim udarcem uguše taj pokus. Već koncem ljetnih dana mogao je Aemilij Paulo u Rimu slaviti svoje pobjede nad Illyri. Na samom Hvaru bio je najjači okršaj. Glavni grad (sada Stari Grad) položajem na zapadnoj strani otoka na kraju oduga zaljeva, otvorena prema pučini mora, okružen brežuljci, bio je dobro utvrđen. Imao je dosta živeža, branila ga je izabrana vojska, na čelu joj sam Demetrij. Obsjedanje moglo bi bilo

dugo potrajati, da se nije Aemilj Paulo ratnoj lukavosti dosjetio. Jedan odjel svoje vojske prebaci u noćno doba na kopno i sakrije ga u šumah na susjednih humcih, a sam sa dvadeset ladja udarao je na luku, kao da bi rado pokušao izkrcati se. Demetriju mu brani. Mala vojska neprijateljska dala je pouzdanja njegovoj vojski, te više puta sretno na Rimljane navaljuju. Dotle pako rimska vojska zauzme opet u noćno doba brežuljak izmed luke i grada. Sada Rimljani sa dva kraja biesno navale, a Illyri medju dvie vatre dospiju u najveći nered, bježe na sve strane, jedni u grad, drugi se razprše po otoku. Demetriju sretno uzmakne sa svojim blagom k ladjam, pripravnim za takav užasni slučaj, i uzmakne ravno na dvor kralju macedonskomu, svomu prijatelju i savezniku. Hvar bude razvaljen, a Issa i druga mjesta budu opet rimska. Illyrija osta, kako je i prvo bila, južna rimska, a sjeverna jošte slobodna Pinnesova država. Njeke su gradove Rimljani stegli u slobodi, samo Issa osta i nadalje kao prava slobodna rimska saveznica.

Što je Macedonija pokušala u savezu s Hannibalom opet zadobiti Illyriju, što je uvlačila pojedine poglavice illyrske u svoje saveze, sve to nije promienilo ovoga sada stvorenoga odnošaja illyrskih zemalja. Istom kada se je kralj slobodnih jošte Illyra Gencij u drugom macedonskom ratu sdržio s Persejem, prevrne se i ova slobodna država (god. 168.). Dugo već prevrtljiv i nevjeran, sumnjiv Rimljanom, a opet svaki čas izgovarajući se i šiljući poslanika, motao se je Gencij izmed Rima i Macedonije, dokle ga (god. 169.) Persej za sebe sasvim nepredobije. Po običaju svojih djedova započne Gencij očito neprijateljstvo s povredom rimskih poslanika, okrivljujući ih, da su uhode, i baci ih u tamnicu. Praetoru Luciju Aniciju povjeri senat ratovanje na Gencija. On ga svrši za trideset dana. Gencij nije bio jošte spreman, kada su Rimljani bili već boj započeli. On je stajao kod Lissa s petnaest hiljada ljudi, a brata si Caravancija pošalje u doljne illyrske krajeve, da mu pomoći dovede. Gencij htjede osvojiti Bassaniju, do blizu četrdeset kilometara udaljenu od Lissa, a Anicij ga pobije i prisili na uzmak u tvrdu Scodru. Brodovlje od osamdeset jadara, što je namienio, da pliene Dyrrhachium, Apolloniju i drugo pomorje, Rimljani mu većim dielom pohvataju. Pred samom Scodrom pobiede ga iznova u velikoj bitci, a strah prevlada u narodu i na dvoru Gencijevu. Gencij uzme

168.

dogovarati se s Anicijem. Samo jošte jednom za vrijeme dogovaranja zaplovi riekom Bojanom u skadarsko jezero, jer su bili došli krivi glasi, da mu brat vodi veliku vojsku. I ta ga je nada iznevjerila, pak se preda na milost i nemilost. Rimljani zavladaju sada cielom zemljom do rieke Neretve, i učine od Illyrije rimsku pokrajinu. Anicij ostavi posadu u Scodri, namjesti upravitelje u Rhizon (*Risno*) i Olcinium (*Dulčinj*), te na ta tri diela razdieli novu provinciju, t. j. tri kotara učini oko 167. Scodre, Olcinija i Rhizona. Sabranim poglavicam plemena proglasi, da je sada Illyrija slobodna. U sve tvrdjave i tvrdja mjesta namjesti posade. Pobjedom Anicijevom svršila se ova vojna. Gencij, žena mu i djeca, brat i mnogi odlični, stupahu u Rimu pred koli pobjedonosnoga vojvode. Veliki i bogati plien zlata, srebra i dragocjenosti dopade pobjedonosnu vojsku i rimsku blagajnu. Veli se, da je vojvoda donio do dvadeset milijuna sestercija u novcu. Tako presta država Ardiaejaca, velikih napastnika grčkih i rimskih.

Na sjeveru od osvojenih krajeva širilo se pleme Dalmata, ne toliko pogibeljno državi rimskoj, jer nije stajalo u nikakovu savezu niti s Grčkom niti s Macedonijom. Uz riekü Cetinu, na ravnicab današnjega sinjskoga polja, razastro se jaki grad ovoga plemena: Dalminium. Padši Illyrija ardiaejska, ostane sada otvoreno bojno polje i primorje ovomu plemenu. Iz svojih gora spusti 157. se ono prema moru i pritisnu grčke naselbine: Epetium i Tragurium, te je opet odavle tekao jauk u Rim: dajte pomozite nam se braniti od Dalmata. Rimljane nije taj glas morao jako uznemiriti, jer su Dalmati istom kušali svoju silu na moru. „Bilo je deset godina, veli Polybij, što je svršen rat s Persejem. Htjeli su sada ma na koji način obnoviti snagu i hrabrost svoje vojske, više im je bilo do toga, nego da plaše Illyre ili da ih pokore svojoj vlasti“. Gaju Fanniju predadu poslanstvo k Dalmatom, njemu se pridruže poslanici rimskih saveznika. Gajo Fannij jedva živ iznese glavu od razjarenih Dalmata, a nastradaše poslanici saveznika. Poslanik u Rimu pred senatom izpovjedi svoje nesgode. Senat odluči i naviesti rat, da osveti pred pravednimi bogovi sramotu nanesenu poslaniku naroda rimskoga.

156. Vojsku povede na proljeće god. 156. konsul C. Marcij Figulovamo od Neretve rieke krećući na sjever. Bude potučen i

bačen preko Neretve. Teško mu je bilo s ovom sramotom vratiti se u Rim. On počeka dok se primicala zima, nadao se: barbari će se razići sada, kada su neprijatelja razbili. Oprezniji su bili Dalmati, nego što je rimski vođa očekivao. Nadje ih opet sabrane izvan njihovih gradova, spremne i oboružane, da si brane glavni grad. Opet je trebalo kao jednom pod Scodrom svršiti rat pod zidinami glavnoga grada, a to će reći, treba se pripremiti na krvavu bitku. Ipak održi pobjedu, premda neuspije predobiti glavni grad. Okrene se prema manjim gradovom i predobije ih. Zatim se okrene na tvrđi Dalminium. Bacanjem gorućih striela ukresa vatru u gradu i dovede samo tako grad u najveću smutnju. Godina se ipak svršila, te vojvodstvo morade predati Publiju Corneliju Nasiki, koji primi u svoju slavu gotove čine svoga predšastnika. To se međjutim u Rimu više puta dogodilo, da su radi kratkotrajnoga jednogodišnjega vojvodstva jedni se trudili, drugi slavu uživali. Dalmati potegnu se u svoje druge gradove. Njihova razpršena sila neuzmože odoljeti jakoj ujedinjenoj pobjedonosnoj vojski, koja vraćajući se u Dalminium, sada pust od branitelja i vojske, dade oduševljena svom vojvodi naslov imperatora. Senat mu dozvoli triumf, ali ga on od pristojnosti odbije, znajući, da više pripada Figulu nego li njemu. 155.

Koje su prave posljedice ovoga rata i da li su Dalmati od sada sasvim pokorni bili, toga neznamo. Da nije država ovdje već sada osnovala kakvo provincijalno uređenje, to znamo.

Dvadeset je od prilike godina prošlo dok su Rimljani opet saslušali jauk s iztočnih obala jadranskoga mora. Uvijek ista igra: — šalju se poslanici, budu uvrijeđeni, barbari neće da se primire već i nadalje rimske podanike uznemiruju, vojska podje na nje i ukroti ih. Na rieci Neretvi, Ardiaeje i Pleraeje, kako ih Rimljani nazivlju, plieniše rimske podanike, a jamačno su i oni bili od Rimljana već pobijeđeni, jamačno su i oni bili podanici. Vojsku vodi konsul Fulvij Flacco, deset hiljada pješaka i šest stotina konjanika. Čini se, da ovo nije narod onako hrabar kao Dalmati, a opet i Rimljani čini se, da su nakanili ovaj rat upravo korjenito dovršiti. 135.

Za malo dana bude rat gotov. Konsul baci ove ostanke Ardiaejaca od obale morske u unutarju zemlju u gorske predjele, i prisili ih, da se bave ratarstvom. Zemlja slaba i kamenita slabo ih je branila, a nemogući se drugim poslom baviti, izgibe cijelo pleme

Ardiaejaca. Sada je valjda Narona osnovana i postala središtem rimskim u ovih stranah. Zato opet neuzimljeno, da su i sada ovdje Rimljani osnovali kakvu stalnu rimsku provinciju. I nadalje bune se narodi, oni ih krote, ali ih po svoju jošte neuređuju, jer se sa sjevera valjaju cicli rojevi nepoznatih dosele naroda.

Do sada su Rimljani s juga udarali na plemena illyrska, dok neukrotiše gotovo svega naroda na dinarskih planinah. Sada počimlju njihove vojne sa sjevera sama iz Italije, sa granica cisalpinske Gallije, napose iz Aquileje osnovane zato, da se ob-
 čuva Italija od navale raznih naroda. Kroz pol vieka praskaju manji i veći ratovi od Alpa i Podunavja do jadranskoga i aegaejskoga mora. Rimljani si prisvojiše Istru i postanu tako susjedi Japoda, naroda illyrskoga pomiešana s Galli, zato se veli o njih, da imadu običaje Thračana i Galla. Živili su u današnjem gorovitom zapadno-hrvatskom kraju od Istre do Krke, nisu ipak dosegнули do mora, koje su imali u ruku Liburni. Rimljani pošalju
 130. na nje god. 130. pr. Is. Pandusija Tiberija i P. Sempronija Tuditana. Japodi ih iz početka potukoše, dok im nedodje u pomoć C. Junij Bruto, pobjeditelj Lusitanaca. Sjajno pobjede barbare i prividno ih prisile, da primu rimsko gospodstvo, zato dobiju triumph.

Desetak godina nije prošlo i opet je trebalo rat nositi u osvojene već krajeve. Dva konsula rimska, L. Cotta i Cecilij
 119. Metello, krenu na Japode i prodru do njihova grada Siscije. Opet se je činilo, da su ih pobjedili, a oni se opet oteli rimskoj sili. Htjelo se Metellu triumph, zato prodre u Dalmaciju. Tamo ga liepo primu, prezimuje u Saloni i vrati se u Rim s naslovom „Dalmaticus“. Možemo uzeti s najvećom vjerojatnošću, da
 118. je sada, t. j. god. 118., osnovana prvi put provincija Illyrija ili Dalmacija, a da joj je glavni grad bila Salona, kao što je za južnu stranu već bila Narona. Samo tako možemo si protumačiti ovaj naslov častni Metellov, koji bi inače više za ruglo bio, nego za slavu. Što su se kasnije poslije petdeset godina opet bili pobunili Dalmati, te neki uzimlju, da je istom Cosconij (god. 78—76.) bio prvi upravitelj, to nam se čini, da nestoji. Cosconij bio je ipak prvi pravi namjestnik rimski za sve illyrske zemlje.

Kada je Caesar dobio Galliju cisalpinsku, onda mu puk doda i Illyriju „lege Vatinia“, ili na predlog Vatinija. Time je Illyrija

bila spojena sa sjevernom Italijom. Caesar je za cijelo vrijeme svoga upravljanja Gallije samo dva puta pohodio Illyriju. Prvi put na zimu god. 57—56. Samo je zato pošao onamo, da one narode upozna i da im zemlju vidi, kako sam kaže. Drugi put išao je radi hajdukovanja Pirusta, koji su uznemirivali južnu Illyriju. 54. Čim je Caesar došao, odmah se skruše i ponize i očituju, da su razbojstva učinili pojedinci ljudi. Oni da su voljni dati svaku zadovoljštinu, i dadu sbilja taoce.

Čim se je međjutim u Italiji uzeo spremati gradjanski rat i Caesar već prešao Alpe, pa se spremao da predje Rubicon, uzrujaše se opet sva plemena Illyrije. Dalmati razširiše svoj savez od dvadeset na osamdeset gradova. Oni zauzmu grad Promonu, pokornu Liburnom, vjernim podanikom Rimljana. Liburni se dakako uteku Caesaru. On zapoviedi Dalmatom, da grad vrata. Oni nehtjednu. Caesar pošalje na nje vojsku. Oni mu vojsku unište i učine se slobodni (god. 50.). Caesar nije više 50. dospio, da Illyre pokori. Samo nekoliko rimskih naselbina na obalah osta sad pod Rimljani. Na obalah opet takmile se obadvie stranke za prvenstvo. Tako su na primjer kod otoka Krka (*Curica*) Pompejanci razbili najprije četrdeset brodova Caesarovih, a onda mu vodju Antonija na otoku opasali i prisilili na predaju.

Na moru osta jošte borba stranaka, a na kopnu nepriznavahu Illyri nijednoga rimskoga vodje. Kad je Caesarov konsular Gabinij htio da prevlada Illyre, i dospio samo sa petnaest ko- 48. horta pješaka i tri hiljade konjanika, bila je ljuta zima, a junčki vojvoda usudi se sa svojimi četami udariti na neprijatelje u njihovih pustih i visokih gorah. Illyri ga upravo smlate i vojsku mu sasvim unište tako, da je samo s nekoliko ljudi mogao pobjeći u Salonu. Tamo doskora od rana umre. Sada se 47. složiše Illyri s Markom Octavijem, pobjedonosnim pompejanskim vojvodom, da jedine još Caesaru pokorne gradove Salonu i Epidaur zadobiju. Stisnuti s kopna i s mora u Saloni ostanci vojske Gabinijeve bili bi se skoro već predali, kao što su se predali i drugi pomorski gradovi, da nije došla brza pomoć iz Italije. Illyri ipak ostanu slobodni.

Svladavši Caesar Pompeja i njegove poslije pristaše u Africi, Asiji i Spaniji, vrati se u Rim. Spremao se je u rat na Parthe. Illyri boječ se, da će Caesar uz put na njihovu zemlju nava-

liti, odprave poslanike u Rim, moleći ga, neka im oprostí prva-
nje čine i neka primi Illyre: „junake u ratu“ za prijatelje i
drugove. Caesar namjeravajući skoro povesti vojsku na Parthe,
oštro im odgovori, da neće njih za prijatelje, koji su mu to-
lika zla učinili, nego da će im oprostiti, ako hoće plaćati danak
i ako dadu taoce. Oni pristanu na obadvoje, a on pošalje k njim
Vatinija prokonsula, s tri kohorte i mnogo konjaničtva, da ne-
znatan danak digne i da taoce primi. Nisu sva dalmatska ple-
mena pokazivala toliko pokornosti, samo južna oko Narone bez-
uvjetno se pokoriše. Vatinij bio je nekoliko pobjeda održao,
44 dok nedodje glas med Illyre o smrti Caesarovoj. Sada se opet
svi Illyri slože, a Vatinij morade s ostanci svoje vojske čak u Epi-
damnum (*Drač*) bježati. Illyri ostanu opet slobodni. Da su iza mož-
noga Caesara osvojitelja Gallije, svladatelja svieta, još slobodni
ostali, tomu se je divio već stari Appian, najglavniji pisac o illyr-
skih stvarih: „Ja se doista nemogu prečuditi, veli on, kako su
Rimljani, koji su toliko puta s tako velikimi vojskama preko
Alpa išli na Celte i Ibere, kako su mogli ove narode zameta-
vati, nemogu se načuditi, kako ni isti Caesar, naj sretniji muž
u ratu, nije mario za one narode, kad im je blizu deset godina
bio susjed, držeći pod svojom šakom Celte. Medjutim mislim,
da je Rimljanom poglavita namjera bila samo Alpe preći. Caesar
opet predugo zabavljen s Celti i s vojnom Pompejevom, kojoj
je želio učiniti što prije kraj, nije mogao jošte mariti za Illyre.
K tomu mislim, da je za Celte i Illyre bio preslab“.

Država rimska, gospodarica svieta, nije mogla ostaviti na
slobodi Illyre, narod ratoboran na vratih Italije, nije se smjela
niti na njihovih granicah sustaviti pred ratobornimi plemeni
Daka i Boja, koji su u najnovije vrieme bili njihovi saveznici
proti Rimljanom, a gospodovali su cijelim ravnim Podunavljem
i upirali se na balkansko gorje i na crno more. Novi triumviri
rimski prihvate taj veliki zadatak, da pokore opet Illyre, a da
učine napokon Dunav granicom rimskoga carstva.

40. Sada to u svoje ruke prilivati Octavijan. Najprije pošalje
svoga konsulara Asinija Pollijona s jakom vojskom i liepim bro-
dovljem. On munjevnom brzinom osigura obalu mora od bar-
bara, osvoji obalu rieke Krke i krasnu Salonu s njezinim krajem,
oplieni dalmatska polja i gradove, i podje na pomoć u iztok
Antoniju. Sav je Rim osjećao radost, pjesnici se natječu, da si

dična vodju proslave, a Horacij mu zapjeva: „Cui laurus aeternos honores Dalmatico peperit triumpho“. Sjajni triumf ovjenča mu djelo, a on sam od radosti dade sinu, koji mu se rodi, pridjev: „Saloninus“.

Većimi i jačimi vojskama i sa daljimi osnovami pošao je koju godinu iza toga u illyrski rat sam Octavijan. Za malo se je mogao pred senatom pohvaliti, da je pobedio Oxyaejce (valjda Ozyaejci oko Neretve), Pertheenate (Porthini), Bathiate (valjda oko Budve), Taulancane (poznato južno-illyrsko pleme), Kambaejce (nepoznato pleme), Cinambre (valjda oko skadarskoga jezera), Meromenne (valjda jedno od južnih illyrskih plemena), Pirissaejce (valjda Pyraejci; opet južno pleme). Za ove se je hvalio vojvoda, da ih je u jedan mah pobedio. Više je posla i napora imao, dok je pobedio Docleate (oko Docleje), Karne (poznato pleme), Interphrurine (valjda oko skadarskoga jezera), Narežane (Neretvani), Glinditione (na jugu od Neretvana). Mnoga ova imena plemena, kojima se hvali rimski vojvoda pred senatom, da su sada pokorna Rimu, nam su sasvim nepoznata. Ipak ova imena zato spominjemo, što se pokazuje, da su plemena illyrska bila suviše razkidana, da nisu rado zalazila u jedinstvenu vladu. Ovako je Octavijan pokorio plemena na jug od Neretve, koja su i onako već prije njeka bila sasvim pokorna Rimu, a druga plaćala danak i uživala svoju slobodu. Onda okrene na more sa svojim brodovljem, gdje je krvav rat morao voditi oko Melede (*Mljeta*) i Corcyre (*Korčule*) proti gusarom na jadranskom moru. Teško mu je bilo predobiti ih, ali kada ih predobi, izkali nad njimi svu svoju razjarenost, jer im svu djecu pokla, a sve odrasle ljude proda u robstvo, da im se tako sjeme i pleme zatre. Liburnom pootme njihovo brodovlje, i tako očisti opet jadransko more od rimskih neprijatelja.

Kada je osvojio južnu Illyriju i očistio more sve do Istre, krene na Japode ili Japyde. Moentinci i Avendeati, gorska plemena, čim se k njim pokaza, umah se predadu; Aurupijani, najhrabrije pleme, pobjegnu najprije u svoj tvrđi grad Arupium (blizu Otočca), a kad se Octavijan i gradu približi, uzmaknu u planine. Octavijan zauzme grad, ali ga nezapali, nadajući se, da će mu se narod predati. Oni to učine, a on im ostavi grad. Čini se, da je sada Octavijan za čas ostavio bojište i krenuo u Siciliju, a predao zapovjedništvo Messali Corviniu. Messala Corvin imao je težku zadaću, da uz-

35.

čuva predobljena plemena, a još težu da prodire dalje među ogranke Alpa, i u teško prohodno današnje hrvatsko gorje. O tih plemenih veli se, da su sva zajedno učinila jedan savez, dapače da je rimska vojska stala pred savezom: Japoda, Salassa, Pannonaca i Dalmata, a ti su narodi s jedne strane sjedili u većem dielu zemlje između Save i Drave, s druge opet po svem gorskom predjelu do rijeke Neretve. Na ograncih Alpa pokori njeke već Messala, a ostane jošte glavna vojna Octavijanu.

Japodi, po visokih gorah stanujući narod hrabar i divlji, razbiše do dva puta u dvadeset godina rimske vojske. Navaljivali su čak na Aquileju, a robili su rimsku naselbinu: Tergeste (*Trst*). Teške i strme i neprohodne pute poduzme Octavijan u njihove planine, a nije se dao jošte odvratiti od navale, ni kad su mu rušili drvlje i kamenje, da mu pute zatvore. Nemogući ga na ovom putu sustaviti, uzmaknu u drugu planinu, a kad ih je i tamo poiskao, pokušaju ga zavesti u stupicu. Toga se je i Octavijan bojao, zato odredi nekoliko vojske na vrhove gora, da na njih sa svih strana uzmogne navaliti, a sam kretaše dolinom krčeći šumu. Na jednom ipak navale Japodi iz zasjede, te učine pokolj među Rimljani, mnogo ih izrane, dok se s brda nespusti sva ostala rimska vojska, koja mnoge barbare poubija. Što ih ostade, to pobježe u šume, ostave svoj grad Terponos (*Černomelj*), a Octavijan ga zauzme. Neda ga upaliti, nadajući se i opet, da će se oni ipak pokoriti, što oni sbilja učine. Zatim ode on k drugomu gradu, Metulum zvanu, koji je bio glavni grad Japoda.

Grad ovaj stoji na planini, drvljem obrasloj, na dva humka, između kojih je mali prodor. Tri hiljade izabраниh momaka junačkih a dobro oboružanih, lahko je moglo Rimljanom zapriečiti svaki pristup do gradskih zidina. Rimljani po svojem običaju dižu nasipe za taborište, a Metuljani danju i noću provaljuju, da im zaprieče to učiniti. Nasipi su ipak učinjeni. Tako Rimljani vojuju zaklonjeni, ali Metuljani imaju strojeva, što su si ih pribavili u ratu između Bruta i Antonija i Augusta, u kojem su i oni sudjelovali kao saveznici Brutovi, pak udaraju i ranjuju Rimljane i iza nasipa. Rimljani velikim naporom sa svojimi strojevi podruju im zidine grada, a oni već iznutra nove utvrde, za koje se mogu zakloniti. Proti novim utvrdam učini Octavijan dvoje nasipe i na njih dade učiniti četiri mosta tako pripravljeni, da se mogu prebaciti na neprijateljske zidine. To

spremajući htjede neprijatelje bojem zabaviti i smesti, pak jedan dio vojske uzme vojevati na protivnoj strani grada, dok se ovdje mostovi za prebacanje priprave. On se sam uputi na povišji toranj, odakle će motriti cijeli tečaj rata.

Rimljani pokušaju preko mostova na neprijateljske zidine, ali budu nesamo suzbiti, već im neprijatelj redom prvi, drugi, a onda i treći most poruši. Prava strava prevlada celom rimskom vojskom, nitko se više neusudjuje stupiti na četvrti most. Videći kako oklievaju, poruži ih Octavijan, sadje dolje iz tornja, udari psovati, ali sve nepomaže. Onda sam on prihvati štit i poleti preko mosta. Uz njega polete četiri njegova vojvode i nekoliko vojnika. Istom kad je Octavijan sretno prešao most i nalazio se već na gradskom neprijateljskom zidu, prevlada stid rimsku vojsku, te svi navale na most. Most se od množine vojske ugne i sruši, a svi oni popadaju na zemlju. Tko je živ ostao, tomu su gotovo sve kosti polomljene. Octavijan sam izrani si desno bedro i obie ruke, te po nagovoru svojih vojvoda ode opet na toranj sjedjeti, da se vidi, da mu nije ništa. Drugačije bi se uzbunila vojska, kad bi se može biti raznio glas, da je umro, a Metuljani bi se uzradovali, da je pred njimi pobjegao. Sada dade s tornja odmah novi most učiniti. Time Metuljane jako prestraši i upravo im svu želju za bojem oduzme, jer su u tom njegovom činu opazili, da vojuju proti čovjeku, komu se srdce svladati neda.

Već treći dan pošalju k njemu poslanike i zaiskanih od njega talaca, i posadu mu puste u grad, a oni krenu u drugi kraj grada. Kada je nadošla posada, zaiska neka oružje polože. Onda se Metuljani opet na boj razjare. Žene i djecu zatvore u viećnicu, a Rimljanom izjave, da će si viećnicu zapaliti, a sami se boriti do posljednjega, ako budu od njih više iskali nego što su im dali. Rimljani nepopuštaju. Metuljani zapale viećnicu, mnoge žene poubijaju svoju djecu ili ih bacaju u vatru, a onda same traže u plamenu strašnu smrt. Momčad udari u boj. U strašnom boju i vatri pogibe snažna momčad, djeca i žene i sve stanovništvo Metula, i sam grad pađe u groznom plamenu. Neosta od njega gotovo nikakva traga. Samo po imenu i ponješto po položaju sudimo, da mu se ime sačuvalo u današnjoj Metliki. Potvrđuju to rimski spomenici nadjeni u najnovije vrijeme u Gradcu kraj Černomlja. Padom Metula pala je sva zemlja Japoda u vlast rimsku.

Na iztoku od Japoda spominju se sada prvi put Pannonci. To je obće ime za više plemena illyrskih, medju koje se umiesāše osobito jako celtski Skordiski, a ponješto i Tauriski. Ova su plemena sjedila medju Savom i Dravom, a nješto su i preko Save prešla u današnju Bosnu. Zemlju im nehvale Rimljani, jer da nerodi u njoj ni ulje ni vino, a ako i nješto malo, ono je veoma loše, zima da im je veoma oštra i duga. Narod sav je veoma hrabar, premda kukavnije živi nego li ikakav drugi mu susjed. Velik je to narod, koji može dići na oružje preko sto tisuća muževa. Ali kada nije imao jedinstvene države, niti jedinstvene vlade, slab je bio braneci se samo po pojedinih plemenih. Sam Octavijan, krećuci na iztok na nje s vojskom, više je na to mislio, da mu se vojska u ratu dalje vježba, nego li da počini kakva osobita junačka djela, kakva je netom u Japodiji učinila. Glavni je grad bio ovim plemenom Segesta (*Sisak*) na utoku Kupe u Savu.

34. Kad je bio već Octavijan blizu ovoga grada, Segescani odprave k njemu poslanike, da ga pitaju: što hoće od njih. On im odgovori, neka prime njegove posade, neka mu predadu sto talaca, neka mu se grad predade za žitnice, kad bude udarao na Dake, i napokon neka izaberu i snesu žita, što više mogu. Vlastela doduše rekoše, da to nije nepravedno, ali puk se stane buniti, dok bi mu se i jedna pogodba spomenula osim one o taoeih, a na ovu nije ni malo gledao, jer je znao, da će za taoce ići gospodska djeca, a ne njihova. Kad banu sva vojska pred Segestu, uzmaknu oni kao biesni u grad, zatvore vrata i stanu se sa zidina braniti. Octavijan načini preko vode most, pogradi potrebite jaruge i obkope, načini dva nasipa, na koje su oni udarali, da ih sruše ili otmu, a bacahu baklje i drugo paljivo u rimski tabor. Braća njihova pannonska spremiše im takodjer pomoćne vojske, ali ih Octavijan sasvim potuče i raztjera. Gradjani se junački otimahu punih mjesec dana. Tada klonuše duhom i zaprosiše mir. Octavijan diveći se njihovu junačtvu pomilova ih, i zadovolji se time, da je u jedan dio grada metnuo posadu od dvadeset i pet kohorta. Dobitkom Segeste otvoren je bio boj s ostalom Pannonijom, a cesta od Aquileje do Segeste, rimske: Siseije, imala je ovdje utvrditi rimsko gospodstvo.

Od Siseije krenu Octavijan s vojskom na pomoć Agrippi, koji je bez uspjeha ratovao na Dalmate. Sva plemena sdruže se sada na odpor. Srećom opojeni, odkada smlatiše pet Gabinijevih četa,

nisu se dali umiriti. Dvanaest hiljada izabrane vojske vodio je njihov vojvoda Verso. On navali po drugi put na Promonu, grad podanika rimskih Liburna, zauzme ga, pak ga nasipi i jarugami utvrdi. On zauzme jošte i druga po naravi tvrda mjesta, a mnogo je takvih, jer je ciela zemlja briegovita, te se vrši brda pokazuju kao bodci trnja. Većinu vojske ostavi u gradu, a straže namjesti na vrhove gora, da paze na rimski tabor. Octavijan se je tako kretao, da su morali dobro razabirati, kako ih kani obkoliti. Zato on potajno pošalje nekoliko najhrabrijih momaka, da iztraže staze, po kojih bi se bilo moguće uzpeti na vrhove gora. Ovi se u noćno doba povuku na vrhunce i pospane stražare poubijaju, i vrata se Octavijanu, ali mu kažu, da se hoće više vojske, da uzmogne grad zauzeti. Octavijan sada vojsku za vojskom šalje na briegove, a Dalmate popade veliki strah. Oni što stajahu na humcih oko grada, uzmakoše u Promonu. Octavijan opasa već grad na sto deset štadija i pred vrati samoga grada uništi vojsku vojvode Testima, koji je gradu pomoć dovodio. Razpršenu vojvodinu vojsku progoniše rimski vojnici čak kroz otvorena vrata grada, gdje nastala pokolj i pade trećina pučanstva. Jedan se samo dio spasi biegom u tvrdjavu. Rimske čete uzmu stražiti pred vrati tvrdjave. Kad li četvrtu noć Dalmate nahrupiše iz tvrdjava, razprše se rimske straže. Octavijan navalnike suzbije, ali svoje razplašene čete strašno kazni. Svakomu četvrtomu skide sa ramena glavu, a od svakih deset centurija pogubi dva centuriona, ostalim svim dade za godinu dana mjesto pšenična ječmen kruh za hranu. Dalmati se predađu, Promona pade.

Jošte ni time nije svladao Octavijan Dalmate. Vojska Testimova bila se razbježala, a Rimljani je nisu mogli tjerati, nepoznavajući klanaca onih vrletnih gora. U tom su pravo imali, jer se ova vojska opet sabrala, posjela grad Synodium, koji je ležao izmed dviju briegova u klanjcu prozvanu Gabinijevim, izmed dviju gora, gdje je nekad taj vojvoda s rimskom vojskom nastradao. Ovdje namisle uhvatiti Octavijana, koji ih je poslije pada Promone progonio. Octavijan prodje u dolinu paleći i krčeći šume, a po gorah s jedne i druge strane kretali se opet paleći odjeli njegove vojske, stojeći tako u savezu, da se svaki čas mogu sastati. Sve što mu pod ruku dodje pali, pak i Synodium. Kod obsjedanja grada Setovije nahrupi velika vojska barbara svojim

u pomoć. On ih potuče, i nedade im u grad unići. U tom boju bude ranjen, s česa je dugo bolovao.

33. Čim ozdravi, povrati se u Rim, a čim uredi tamo poslove, umah se opet vrati na bojište, gdje su njegove vojske jošte gradove dalmatske obsedale. Dalmatom već dodijalo. Pritisnuo ih na svih strana glad. Svojevoljno izadju pred Octavijana, predadu mu se, i izruče mu sedam stotina talaca od najboljih rodova. On ih primi i zapoviedi im, da vrate sav plien Gabinijev, i da plate danak obećan Caesaru, a nikada neplaćen. Ovako postanu Dalmate pokorni Rimljanom. Poslije Dalmata pokorila se i druga illyrska plemena. Tako je Octavijan god. 33. pr. Is. sve Illyre, koji su se bili pokorili i opet odvrgli, pokorio, a i sve slobodne pod igo rimsko potisnuo. Zato mu senat dade illyrski triumph, koji je on istom onda svetkovao, kada je pobjedio Antonija. Plien dalmatski bio je posvećen u Rimu sjajnomu portiku i jednoj biblioteci na ime njegove sestre prozvanj: Octaviana.

Evo poslije dviestoljetne borbe, bude skućena sva Illyrija pod rimsko gospodstvo. Čemu se nije mogla oteti Karthagina, čemu se pokorila iza malih trzanja Grčka, čemu se redom moradoše pokloniti baštinci države Alexandra Velikoga, čemu se poklonio sav svijet, ta je sudbina dostigla napokon i illyrska plemena.

Da su zemlje s tolikom krvlju dobivene samo na silu priznavale rimsko gospodstvo, to se samo sobom razumije. Rimljani su im bili krvoločni silnici, koji satiru slobodu naroda, dakle samo da mogu svoju vlast razširiti. Mir u illyrskih zemljah nije mogao dugo potrajati. Kako će ovakvo pleme odmah zaboraviti svoju slobodu, za koju se umilo boriti kroz nekoliko pokoljenja. Čim je uzraslo opet jedno pokoljenje, zaboravljalo je ono rane, koje mu je zadala rimska sila. Teško je bilo ove narode upravljati kao jedinstvenu pokrajinu po jedinstvenih rimskih zakonih, kada je u njih svako pleme imalo svoga poglavicu, svoje običajno pravo. Rimljani su kao što svagdje drugdje, tako i ovdje njeko vrieme po običajih zemlju vladali. Poslije su stali uvoditi svoju upravu i preko svoje vojske i kolonija svoje zakone. Kako su to primili Illyri, na to liepo odgovara njihov vođa Bato, kada reče Tiberiju: Vi ste nam poslali vuke, a ne pse i pastire, da čuvaju stada vaša.

Octavijan August je u početku mislio, da su ova plemena u prošlih ratovih tako oslabila, da su toliko krvi prolila, da se

više dizati nemogu. Kada je dielio izmed sebe i senata provincije, dao je bio senatu mirne provincije, gdje netreba vojske, a sebi kao vrhovnomu vojskovođi carstva sve pokrajne zemlje, gdje su stale oružane vojske. God. 27. dao je senatu Dalmaciju, kao 27. zemlju sasvim primirenu. U to vrijeme imala je Dalmacija pro-konsula. Samo su nam dva po imenu poznata: C. Antistij, koji je gusarstvo snažno tamanio na obalah morskih, i P. Silij. On je sretno ratovao u Alpah, primirio Istru, Norik i Pannoniju. Njega Aenona (*Nin*) izabra za svoga patrona zbog zasluga za grad stečenih; on utvrdi god. 33. grad Tergeste (*Trst*), a isto tako i Jaderu (*Zadar*), kud pošalje jednu rimsku koloniju, koja će braniti more od barbara, i opasa zidom grad Rab na istoimenom otoku. Rimske naselbine tiskaju se sad uz obalu, jer je zemlja posve mirna. Nije to dugo potrajalo. Illyrske se pokrajine pobune, a Octavijan August uzme senatu illyrske zemlje i sebi ih prida. Senatu dade za zamienu narbonsku Galliju i otok Cypar. Kada se je u velike uzrujala sva Germanija, kada su Dačani preko leda dunavskoga trgnuli u rimske provincije, kada se Thracija opet 6. dizala, kada je plamen ustanka svuda uzbuktio, digoše se šešte godine po Isusu i illyrska plemena. Upravo su Rimljani iz njihove zemlje vojsku odvodili, a kretao je u Germaniju i njihov do sada upravitelj Valerij Messalin, pošto je sabrao njihove vojske. Kada se oni sakupiše i vidješe svoj evatući mladji naraštaj sabran za Germaniju, planu od gnjeva i pobune se pod dva svoja vojvode, koji se obadva zovu Bato. Jedan je zapoviedao nad Breuci na Savi, a drugi nad Dalmati.

Ovaj ustanak da će biti svladan, o tom nije nitko u Rimu dvojio. Ali po mnijenju suvremenika iza punskoga bio je ovo najstrašnji rat, jer se iz Pannonije i Dalmacije diglo do osam stotina hiljada ljudi pod oružje, a bojati se je bilo, da ova sila neprovali u Italiju. Zato se prepane sva Italija. Plašljiviji svijet mislio je dakako, za osam ili deset dana eto Illyra na ogled u vječnom gradu, eto nam novoga Hannibala. Na svih stranah Italije novačila se vojska, robovom je dana sloboda, da se upišu u vojsku, a muževi i žene moradoše dati svoje libertine za vojsku. Po mnijenju rimskoga pisca Velleja Patercula, ista hladna duša cara Octavijana Augusta, vikla tolikim razbojem, potrese se od čuda i straha. Pannonski Bato udari na Sirmium i bio bi ga, veli se, osvojio, da nije gradu u pomoć pritekao Cecina Sever,

Po Is. glavar Moesije, koji da je oslobodio grad i potukao ustaše na Dravi. Tako kazuje Dio Cassij, a mi vjerujemo više Velleju Paterculu, suvremeniku, koji kaže, da su rimske vojske bile uništene.

Medjutim je dalmatski Bato gledao osvojiti Salonu, grad već sada krasan i bogat, pun rimskih naseljenika. Spasi se samo slučajem, jer je prigodom osvajanja bio ranjen junački Bato, pak je prestalo opsiedanje. Vojsku svoju razdieli ranjeni vojvoda na dvoje, jedan odjel zadrži kod sebe, a drugi odpravi na jug, da robi i pali rimske gradove. Mnoge bitke biše, mnoge poraze pretrpiše, ali još više krvi oni proliše.

- Tiberij bojeći se, da Illyri i Pannonci neprovale u Italiju, posla iz Germanije kući namjestnika Valerija Messalina, neka si provinciju brani. Premda je bio to hrabar čovjek, opet bude poražen. Tiberij morade ostaviti Germaniju i krenuti med Illyre. Prevede tamo gotovo svu svoju vojsku. Sada se sdruže obadva Batona, da odole rimskoj vojski. Tiberij osjećao se preslab, da im izadje na mejdan, zato se s početka stisne sa svojim podvojvodom Valer. Messalinom u Sisciju, te grad iznova utvrdi novimi prokopi i zidinami. Val. Messalin je nješto boja kušao i porazom ga platio. Prodje godina, Tiberij neopravi ništa. Caru Octavianu Augustu se činio taj njegov posinak već sumnjiv, nebi li hotomice rat protekao, da si vojsku u ruku zadrži. Pozva ga u Italiju, a na njegovo mjesto metne Germanika, sina Drusova, a sinovca Tiberijeva. Dade mu novu sabranu vojsku, kojom će Tiberijevu povećati. Germanik pokuša vojevati, a Illyri ga prisile, da se je celo ljeto preganjao u malih ratovih. Što je opustošio neprijateljsku zemlju, jedva je spomena vredno za slavu rimske vojske. Istom treće godine više kugom i gladju, nego li junačtvom rimske vojske, malaksaše Illyri. Kad im je Germanik obsjeo i osvojio jedan od najjaćih njihovih gradova, padne ih jedan dio i pokori se. Jedan se Bato predade i izreče pred Tiberijem, koji se je medjutim opet bio na bojište povratio, one znamenite rieči, pošto ga je upitao, zašto su se podigli proti Rimljanom: „Vi ste tomu kriveci, jer da čuvaju vaša stada nešaljete ni pse ni pastire, već vuke“.

Što se jedan dio pokorio, to nije druge umirilo. Još jače to razbiesni krv u drugih Dalmatah. Bato dalmatski ubije Batona pannonskoga, i pokorne već Rimljanom njegove podanike oko sebe sabere. Strašno haranje ravne Posavine s obiju strana

ipak dodija ondašnjim stanovnikom, te se je Bato uz sav svoj gigantski napor morao potegnuti u Dalmaciju, da ovdje razvije rat toli biesan, kao da kani zemlju prevrnuti. Tiberij opet ode u Rim, a Germanik osvoji njeke gradove. Grad Splonum slučajem osvoji, a kod Raetinija (*Zaostrog*) opet jako nastrada. Rimljani su grad posjeli, nu barbari ga bakljami tako zapalili, da je veći dio rimske vojske u plamenu poginuo.

Opet se vrati desete god. po Is. upravo sdvojan Tiberij, opet 10. sabere novu vojsku. I potrebno je bilo, jer su se vojske ovdje radi velikih napora i neprestana ratovanja bile uzbunile. Zato ih on razdieli u troje. S glavnom vojskom prodje on u unutar-nju zemlju, — današnju Bosnu. U Pannoniju pošalje Silvana, gdje si je on već lovorike bio stekao. M. Lepidu preda primorje, da čuva. Tako je na tri strane nesmiljeno gledao pribaviti opet ugled rimskom gospodstvu. Batona je progonio po gorah i dolinali, od grada do grada, dokle ga nije dostigao kod Andetrija (*Muč*). Grad je bio ovaj na klisurah sagradjen, dobro utvrđen, obkopi opasan i svim obskrbljen, a Rimljanom je bilo sto neprilika donositi živež svojoj vojsci u one gore. Kada je Tiberiju pri opsiedanju, osobito pri dovažanju hrane svaki čas po koja četa nastradala, činilo mu se, da neobsieda on grada, već da je on obsjednut. Sebi su pak Illyri ili bili sve već snesli, ili su si po gorah mogli snositi. Već je sdvajao Tiberij i kanio sa sramotom odavle otići, već mu se je vojska bunila, kad li ga sreća iznenada stigne, da je Bato iskao mir, a kad ga njegovi Illyri nisu slušali, on ih ostavio. Vidio je junački vojvoda, da mu je bađava krv prolievati, kada su pali svi gradovi naokolo. To obodri Tiberija i njegovu vojsku. Nadčovječnim naporom digoše se Rimljani na visinu iznad Andetrija, premda ih je kamenjem i pračkami neprijatelja mnogi se sunovratio i smrt svoju našao. A onda na vrhovih gora nastao boj, kao medju biesnima zviermi. Neprijatelji napokon uzmicahu. Rimljani ih proganjahu po šumah i gudurah. Andetrium se preda Tiberiju, Arduba (*Nikšić*) Germaniku, gdje su žene jedne u vatru, druge u vodu svoju djecu bacale, da nevide zarobljenu svoju domovinu. Sada Bato sam prodje k Tiberiju, pošto mu je obećano, da mu se neće ništa zla dogoditi. U noćno doba zadje vojvoda illyrski u šator Tiberijev i ponudi mu svoju glavu, neka ju odsieče, samo mu neka ostavi narod u slobodi. Ovim poklonom

Batonovim svršava štrašna vojna illyrska, u kojoj je kroz više od tri godine bilo zabavljeno petnaest legija i skoro toliko pomoćnih saveznih četa. Koliko je pretrpio svaki vojnik, koji se je kroz sve te godine verao oko gradova i po gorah illyrskih, koji je napokon živ iznesao glavu. Koliku je utjehu imao odavle car Octavijan August, koji je upravo dobio crne glase iz Germanije o Varovom porazu. Kakov je poslije neopisivi triumf Tiberij slavio, kolike darove vojski i počasti podvojvodam car August podielio, kada je sebi po sedmi put dao naslov imperatora, a do Ravenne izašao pred vojsku, da ju u slavu uvede u Rim. Sve to svjedoči, kako je odahnula Italija, car August i cijelo carstvo, da su već jednom Illyri pokoreni.

Više boja sa Illyri neima, umrla je za dugo u ovih zemljah neugasiva, kako se činilo, želja za slobodom.

VI.

Čim su Rimljani zavlada li zemljama illyrskih naroda, umah prestaje njihova poviest. Oni postaju samo materijal za rimsku poviest, samo pasivni elemenat, a Rimljani su jedini aktivni elemenat, koji stvara nove odnošaje i podaje sasvim drugi značaj ovim zemljama. Oni uplivaju u razvoj vjere, običaja i jezika ovoga pučanstva. Biti će nešto poviesti zemalja illyrskih, ali više neima razvitka, a gdje neima razvitka, neima niti poviesti illyrskih plemena. Narod izumire, zato nam je od tih plemena ostalo samo nekoliko imena rieka i gora, jedinih dokaznika o narodnosti illyrskoj i celtskoj. Kada dakle o rimskom vladanju imamo govoriti, onda ćemo imati predočiti sliku rimske uprave i kulture, pod kojom su izdahnula stara plemena.

Po načinu rimskoga osvajanja i po redu, kojim su počimali krotiti upokorena plemena, idu najprvo ceste, kao željezne spona, koje su rimsku novu provinciju sapinjale s novimi već središtima. Sama vojska obično iza dovršena boja, digla je hiljade ruku, da trajno osigura uspjeh svoje pobjede. Tako je na primjer u onom velikom boju Tiberij samo tako mogao konačno pobijediti Illyre, da je vojska korak po korak osvajajući odmah ceste gradila sve do kraja države. Kraj opet ili posljednju liniju države zvali su Rimljani: *limes*. Za Augusta bio je Dunav, a poslije išlo se je preko Dunava. Zato je na Dunavu rimska država

razvila svoje ratno brodogradnja, podigla uz rijeku tvrđave, obično na izhodištu državnih cesta. Čim je veća pogibelj bila na Rajni i Dunavu, tim se je jače razvijao tamo obrambeni sustav, dok neposta tamo prava vojna krajina onakova, kakva je hrvatska bila kasnije prema Turkom.

Samo rimska neizcerpiva opreznost na limesu, mogla je i onako dugo sačuvati carstvo od barbara, kako ga je obćuvala. Barbari smjeli su prolaziti u državu rimsku samo na opredieljenih mjestih, i to samo po danu. Istom predavši svoje oruđe, dobivali bi vojničku pratnju za tobožnju svoju sigurnost. U nemirnih vremenih, kada se je ratovalo u blizini, bilo u carstvu bilo u barbarskoj zemlji, onda preko limesa nije nitko smio preći, van ako je nosio pisma na cara. Istu trgovinu stegli su Rimljani na limesu, pa ako je to i bilo na štetu njihovih podanika, jer je smjela biti samo na stanovite dane i pod nadzorom rimske straže. Marko Aurelij zapoviedio je dapače mi-reći se s barbari, da moraju nekoliko milja s one strane Dunava opustošiti i pusto držati, a po Dunavu da nesmiju držati brodove. Samo rimsko brodogradnja plovilo je onuda i činilo podunavsku policiju. Trgovina s robom bila je dopuštena, ali samo pod njekimi uvjeti; morala se platiti uvoznina i izvoznina. Isti poslanici stranih naroda plaćali su carinu, ako su si što-god kupili za spomen svojim domarom. Zabranjivalo se izvoziti svake vrsti željezo, vino, ulje, žito, sol i zlato. Ako se dopuštao sajam s barbari, to su imali bditi nad njimi rimske oblasti. Ako je barbar htio svoju robu unesti u carstvo, morao je imati dozvolu namjestnika. Tako se je rimsko carstvo moglo na granici prikazivati svim barbarom, kao jedinstveno, cjelovito i neprolomno.

Upravitelj provincije: *legatus Augusti pro praetore* bio je u Pannoniji i Dalmaciji kao namjestnik velik gospodin, jer je bio podjedno zapovjednik od više legija. Car ga je sam imenovao i držao tako dugo, dokle ga volja bila. Dogadjalo se je, da je gdje koji ostajao na svomu mjestu do dvadeset godina, ali najobičnije bili su samo tri do pet godina. Premda bi za pokrajine najbolje bilo, da joj glavar ostane što dulje, kada je već upoznao obićaje i odnošaje zemlje, nije se to carevom svidjalo, da jednoga čovjeka s tolikom vlasti ostave dugo na jednom mjestu. Carevi su, može se u obće kazati, jako pazili na pokrajine, one su im bile podpora proti narodnoj rimskoj stranci,

mnoge su procvale istom pod carstvom. To se je dostiglo prvo time, što su namjestnici redovito morali izvješćivati samomu caru i bili pod njegovim nadzorom, a drugo što su imali stalnu plaću do sto hiljada sesteracija. Od stanovnika smio je namjestnik primiti za počast samo objed, kada je došao u grad obaviti kakav veliki sud, koji se je obično obavljao u sielu konventusa ili sudbenoga okružja.

Važna kontrola namjestniku bio je i sabor zemaljski. Zastupnici iz svih gradskih područja, dodjose u glavni grad pokrajine. Tu bi donieli želje svojih sugrađana u razpravu, igre bi se svetkovala, žrtve doprinosile i izabirao bi se predsjednik buduće skupštine. Kolikogod je ovaj sabor bio po svetčanstih priličan kakvoj svetoj synodi, jer mu je bio vrhovni svećenik provincije glava, jer su se doprinosile zajedničke žrtve za božicu Rim i boga cara, toliko je opet imao ovakov sabor i političko znamenovanje. Sabor je imao pravo upravit na cara adresu, mogao se potužiti na namjestnika, mogao je dapače namjestnika pod obtužbu staviti, razpravljao je njeku vrst proračuna, ali čini se najviše za uzdržavanje zajedničkih hramova i druge nabožne svrhe.

Od vremena Dioclecijanovih bila je na sreću pokrajina odijeljena vlast civilna od vojničke. Uz namjestnika bio je posebni zapovjednik vojske za cielu pokrajinu. Učinjeno je to zato, da nebi jedan čovjek zapovijedajući zemljom, kakva su današnja europska kraljevstva, imajući upravu i sudstvo, policajne i financijske oblasti u svojoj ruci, pak još da ima i vojsku, da se nebi podigao na cara. Bilo je to dobro i za pokrajine. Ova dva poglavlja, civilni i vojni zapovjednik pazili su jedan na drugoga. Pokrajincem bio je mnogo puta civilni upravitelj zaštitnik, da ih vojni zapovjednik negazi surovom vojničkom nadutosti, da ih negule i nerobe častnici i njihova momčad. Civilni upravitelj žacao se opet, ako mu je postupak ukoravao vojni zapovjednik.

Uz namjestnika razvila se jošte ciela hierarchija činovnička. Od vremena Dioclecijanovih, kada se je razdijelilo carstvo u dvoje, svako je carstvo imalo dva ministra financija (*Comes sacrarum largitionum*), i opet jednoga ministra krune (*Magister* ili *Comes rei privatae principis*). Odmah iza njih došao je ministar financija illyrskih (*Comes largitionum Illyrici*), a pod njim opet ciela vojska činovnika. Bili su *thesauri* ili blagajne u Saloni, Sisciji i u

drugih gradovih, na čelu im praepositi. Osobiti su procuratori bili za državne tvornice; a Comes comerciorum per Illyricum bdio je nad pobiranjem poreza, koji su obavljali njegovi stationariji. Sve je to išlo pod ministra financija, dočim je ministar carske kuće upravljao prostranimi carskim imanjima, palačama i konfisciranimi zemljama opet kroz svoje procuratore i praeposite. Treći ministar: Magister officiorum, bdio je nad tvornicama za ratni materijal, a pod njime opet su vojske činovnika.

Kad smo već spomenuli ove rojeve financijskih činovnika, odmah ćemo dodati i porezni rimski sustav. Car je August dao carstvo izmjeriti i geografski opisati, a poslije su mjeraci (agrimensores) zbog odmjerne poreza redovito mjerili i stanovništvo se brojilo. U katastru razlikovalo se pet redova zemljišta, prema plodnosti i naravi zemlje. Osim zemljišnoga poreza, pobirala se: annona, t. j. prinosi u naravi za vojsku i činovnike. Koji nisu imali zemlje niti drugoga imetka, plaćali su glavarinu (tributum capitis); trgovci, zanatlije platili bi obrtninu, nasljednici baštine postotninu, robovi oslobođenu postotnu odkupninu. Tako je činovništvo financijski nalazilo punu šaku posla.

Za vrijeme republike znamo, da su svi porezi bili pod zakupom. Sada eto carstvo samo pobire i upravlja. Bilo je ipak i zakupa, bilo je zakupnih društva, ali i ta su bila pod nadzorom države. Novčarski velikani, kakvih je bilo u svakom velikom gradu, uzimali su osobito rado rudnike u zakup. U našoj zemlji su bili rudnici željezni u Pannoniji, a zlata u Dalmaciji ili u današnjoj Bosni, gdje da je bilo zlata čak na površju zemlju, da ga je čovjek mogao šakom ubrati. Obično dva carska činovnika (librarii) bdiju nad celom radnjom robova ili kažnjenika, kojih je kadkad na hiljade u radnji bivalo. Porezi procvatu od vremena Konstantina Velikoga u grozan cviet. Zemljišni porez uređivao se svakih petnaest godina po indikcijah, a razpisavao se svake godine 1. septembra. Car ga novimi prirezima skoro svake godine povisio po više puta za koji dukat. Napokon nastala pod konac carstva sdvojnost velika. Veli se na pr. za Galliju, da je već za cara Konstantina toliko plaćala zemljišnoga poreza, koliko ga niti danas neplaća. Prinos je bio gdje kad veći nego li čisti prihod. Poljodjelstvo padne zato u nazadak. Na hiljade njiva ostaviše puste njihovi radnici seljaci, ali zato nije nikad popuštao ministar financija.

Jedni su ljudi ostavili svoje zemlje, a drugi su jošte svoje obdjelavali. Ovi morali su do buduće indikcije platiti i za pustu zemlju. Strašni nameti proizveli su na koncu osobiti stališ kolona, t. j. seljake, koji nisu bili robovi, niti slobodni. Oni su primili svoju vlastitu zemlju od imućnijega gospodara tobože u zakup, plaćali su mu od nje kako su se pogodili, i davali svomu novomu gospodaru težaka. Gospodar je plaćao državni porez, a oni jadnici neimajući svoje zemlje, nisu trebali ići u vojsku, mogli su obdjelati svoju zemlju. Ovako je nestalo slobodnoga seljačtva, a badava su carevi velikim posjednikom vikali, da carstvu krađu podanike, kada olakšica nisu podavali, sviet se sretnim scienio makar u polurobstvu, da može obdjelati svoje zemlje i prehraniti svoju djecu.

Glavni naslon sve uprave rimske bio je na vojski. U Augustovo vrijeme bilo je u Illyriji vojske do šestdeset hiljada ili šest legija. Kada se je pokrajina Illyrija razdijelila, dobije Dalmacija dvie legije, sedmu i jedanaestu, a legat pannonski tri, osmu Augusta, devetu Hyspana, petnaestu Apollinara. Dalmatinske legije sjedale su oko Salone u Dalminiju, i oko Scardone u Burnu dotle, dok je zemlja nemirna bila, a poslije su bile skoro same pomoćne čete. To su bile uz legije namještene čete domaće, uredjena obrambena vojska, i to obično uz svaku legiju po nekoliko ala i kohorta, jakih do hiljada ljudi. Tako su legije mogle biti jake svaka preko deset hiljada ljudi.

U Pannoniji bilo je središte u Poetoviju. Legije su se micale napred zajedno s rimskim osvajanjem, sada iza prvoga vieka rimskoga vladanja dalje na iztok u Moesiju i Daciju. Do Trajanova vremena bile su glavne rimske vojske na Rajni. Sada od Trajanova vremena uzeo je vladati mir u Germaniji, a glavna navala barbara bila je na Dunavu. Zato stoji odsele do konca carstva ciela trećina rimske vojne sile, sto do sto dvadeset hiljada ljudi, da brani Podunavje. Gdje je ta tolika vojska kroz dva tri vieka, tamo će se u burnih vremenih države ogledati sve carstvo. Znala je to i vojska, da je sudbina carstva u njezinih ruku. Koncem drugoga vieka digne illyrska vojska Septimija Severa na carski prijestol, a poslije kroz sav treći viek sve do Dioclecijana i Maximijana spašavali su carstvo illyrski carevi kao najbolji: „Rimljani“ one crne dobe. U mirno doba bile su ove ogromne vojske pokrajini na veliku korist. Morale su raditi.

Car Probo zasadi vinovom lozom Frušku goru; vojske izkrčiše mnoge močvare, izkopaše prokope, vode nasipi urediše, izgradiše palače i gradove. Svaka je legija i svaka pomoćna vojska za gradju si opeke pekla, i bilježila je oznakom svojom. Te opeke i danas su najznatnije vrelo za rimsku vojničku poviest. Legije su si izgradile velike vojarne, hramove, kupelji, palače i učiniše tako zametke mnogih gradova, dapače najveće većine.

Po načelih rimske politike nije nikada vojska rodnoga kraja ostala kod kuće. Illyrske su hrabre čete bivale u Kappadociji, Siriji, Germaniji i Hyspaniji razsute, a syrske čete izpunjuju ciele Podunavje. Ovom politikom gledali su Rimljani razbiti sve narodne osebjunosti i učiniti od raznih naroda jedno skladno carstvo. Dostigli su upravo svojim vojnim sustavom taj cilj tako sjajno, da su svi pokusi, što ih poslije nalazimo sličnih ove ruke u poviesti samo krupna, a najviše puta nespretna imitacija Rimljana. Legionar imao je služiti dvadeset godina, auxilijar dvadeset i pet. Cielo to vrijeme bio je prosti čovjek u istoj pokrajini, u istom taboru. Rimljani su držali jedan tabor i u njem jednu te istu legiju kroz ciele vjekove. Tako je prosti čovjek cviet i snagu svoga života potrošio daleko od svojih srodnika i sunarodnika, a država mu je pružila priliku, da ovdje osnuje novu domovinu. Auxiliarom dopuštala je, da se žene, a za ovakve ljude našlo se je i u stranoj pokrajini do brza pristala žena. Legionari smjeli su imati samo prilježnice, a od četvrtoga vieka imali su jedni i drugi žene izvan tabora u svojih kućah.

Već je car August bio osnovao, da vojnici, koji pošteno odsluže svojih dvadeset do dvadeset i pet godina, dobiju njeku odpravninu. Bilo je to pravo, jer je u istinu svaki vojnici rimski za ovo vrijeme postao nemoćnik. Na što je mogao misliti, kad je odlazio? Jamačno ih većina našla si već žene, pak su sada gledali s njimi se stisnuti pod krov u ovoj zemlji, odakle su im žene i gdje su odslužili. Auxilijar dobio je jošte uz to gradjansko pravo, a prilježništvo legionara sada bude pozakonjeno. Kada se uzme, kolike su vojske bivale u naših zemljah, onda smijemo uzeti, da je svake godine koja hiljada rimskih izsluženika svoj dom ovuda osnovala i latinski jezik po gorah i dolinah razširila. Medju ove polatinjene žitelje tiskali su se poslije Dioclecijanovih vremena barbari, koje su carevi uzimali za auxiliare ili pomoćnu vojsku za dobre novce. Barbari, Germani i Sla-

veni, izmed kojih mislimo da nesmijemo ni Hrvata izključiti, što ćemo poslije kušati dokazati, dobivaju sada službe u rimskoj vojsci u velikih hrpah, dobivaju i zemlje kao vojnička feuda pod pogodbom, da oni i njihovi potomci služe u rimskoj vojsci. Za samoga Konstantina vele, da ih je do tri sto hiljada namjestio u ove zemlje. Rimljani su sa barbari tukli barbare tako, da su pri početku seobe naroda većinom barbari skakali na oružje, da si obrane kuću i kućište od navaljujućih s one strane Dunavu barbari, — braće svoje.

Čudna je nješto pohvala, što ju Pacat izreče caru Theodosiju: „Da sada barbari u četah bježe pod zastave rimske, da netreba novačenja medju Rimljani, kada Gothi, Hunni i Alani ondje na straži stoje, i ondje na rimsku lozinku odgovaraju, gdje su prvo kušali provaliti u carstvo“.

Velika je oholost rimska bila prema barbarom. Ovi su ih toliko prezirali, da nisu vidjali pogibelji od njih niti onda, kada su već bili poplavili carstvo. U Carigradu bilo je na primjer barbarske vojske u četvrtom vieku toliko, da je Carigrad skoro barbarsko lice imao. Za Gothe izvjestno vele, a bilo je i drugih na čelu vojske i u uredih, bilo je sluga i služkinja, u pivnici, u vrtu, kod blaga i na polju. Da nespominjemo veliki broj roblja: „servi“, koje su Rimljani više puta kupovali od barbari. Već su se i mode barbarskih haljina uvlačile, koje je država zakonom zabranila. Mudra nam se vidi ona opomena, ali valjda prekasna, što ju izreče Synesij (god. 399.) caru. Osjećajući pogibelji od tudjinca, osobito od njihove premoći u vojsci, a i to, gdje je Carigrad tako pun barbarske vojske, kao da je od barbari u opsadnom stanju, prisposoblja rimske odnošaje sa Sisyphevim kamenom, koga se nikada neće moći riješiti. „Prema tudjemu življu, reče, koji nam odasvuda već na vrata kucā, moraju se postaviti domaći ljudi, a ne strance prema samim sebi na branik postavljati, ako hoćemo, da na vlastite oči ne-nevidimo našu propast“.

Rekosmo već, da su vojske postavile zametke gradovom u svojih stalnih castrih. Visoki nasipi taborišta promienili bi se brzo u jake zidove, urešene visokimi tornjevi i ogromnimi vratī, od šatora legionara stvori se velika vojarna, od praetorija ili šatora zapovjednikova budne ugledna palača, koju je graditeljska umjetnost ukasila svimi uresi i dala joj prostorije sa svimi

udobnostmi, a velike kupelji riedko su manjkale izmed zidina novoga taborišta i doskora grada. Čim su se opet dalje širili naseljenici i izsluženi vojnici, valja pamtiti, da je svaki izsluženi vojnik bio „civis romanus“, a nesmijemo zaboraviti ni onu staru rieč: „gdje je Rimljanin pobjedio, tamo je i stanovao“. Tim je više izčezavao domaći živalj i njegove inštitucije, tim su više nastajali od sela gradovi sa svojim kotari, municipiji i naselbine po latinskom pravu. Cielo carstvo rimsko bilo je osnovano na gradovih, kojim su pripadali svi okolni kotari. Svaki je grad bio jedna osebna cjelina. Svatko je, rođen u jednom gradu, bio na njega navezan sa svojim građanskim pravom; ako se je i drugdje nastanio, u svom je rodnom gradu prava izvršivao. Josip i Marija morali su iz Nazaretha u Bethlehem proći, da se tamo upišu i censiraju, jer je Josipovo pleme odanle bilo, odatle je bio on potekao. Građani jednoga grada bili su u drugom strani, a svaki grad bio je za sebe kakva mala država, a obseg područja ovih gradova bio je u kasnije doba carstva i obseg kršćanskih biskupija. Na primjer: Sirmium, Zadar itd.

Rimljani su razlikovali: municipium i colonia, po razlici prvotnoga pučanstva grada. Municipium postao je, recimo, kakav stariji illyrski grad, komu su Rimljani dali preimućstvo rimskoga grada s pravom latinskim. Colonia nastala je, da je, recimo, koji stari illyrski grad dobio novo stanovništvo rimsko. To je stanovništvo staromu uzelo sav obseg grada i veći dio zemlje, ili svu zemlju po onom načelu, da je osvojena pokrajinska zemlja rimski: „ager publicus“, na koji samo Rimljani pravo imadu, a za vrieme carstva samo car, koji ga može dati komu je njega volja. Ustav, što ga dobiše gradovi, imao je predočivati sliku velikoga Rima. Narod je bio razdieljen kao u Rimu na curije ili pak na tribuse, birao si poglavarstva i davao je obćinske zakone. Grad je pobirao sam svoje poreze, imao je ceste, sgrade i vodovode svoga kotara u redu držati, morao je liepo primiti putujuću rimsku upravnu gospodu, morao primiti i gostiti prolazeću vojsku.

Poglavarstva gradova imala su svoju glavu u dva duumvira ili četiri quatuorvira, uz njih su bila dva aedila za gradsko i i cielo okolišno redarstvo; blagajne su upravljali kvestori, a svetkovine skupne municipijalni pontifices. Za ove svetkovine sastavljale su se bratovštine (confraternitates), kojim su na čelu

bili magistri. Ovi su doprinosili žrtve i pazili na sve te običaje. Daskora se međjutim razvila podpuna aristokracija u gradovima, poput nekadanjih patricija rimskih. Curije su birale svoje decurione, od kojih je stotina sačinjavala gradsko vijeće ili senat, kao što je bio rimski. Pod vlast grada i vijeća spadale su okolne seoske občine, nu ne sa istim pravom, koje su uživali gradovi. Ove souveraine autonomne gradske občine, prava država u državi, razevale su se i u ono doba, kada su u Rimu najgadnija čovječja strašila kao carevi sviet sramotila. U gradove stiskali su se ljudi iz područja, da steku znamenita prava, prihvaćali su latinske običaje i jezik. Gradovi su brzo zobali svoje teritorijalce. Zato je pravo, da su na rimskoj državnoj karti naselbine ukrašene s tornjevi i zidinami naslikane, jer su u istinu bile pravi ures celoga tadanjega svieta.

Istom kada je carstvo počelo padati, okrenu se na zlo i ove municipijalne slobode; gradovi trgnuli u jaki nazadak. Carevi su stali uticati u izbor poglavarstva, njihovi namjestnici stali uticati u izbore decuriona. Ljudi su se upravo branili i bježali bi iz grada, da nebudu izabrani za decurione, a razlog je važan i jasan, jer su izabrani decurioni morali platiti sve zaostale poreze u gradu i okolici. Kao što je zemljištni porez ubio seljačtvo, tako obrtni porez od Konstantinova vremena ubi gradjanstvo. Konstantin uvede tu daću umjesto glavarine, koju je bio prostomu puku oprostio. Trgovci i zanatlije razne ruke moradoše platiti tu daću svake četvrte godine. Ako je samo pola istinita od onoga, što Zozim, ne upravo prijatelj Konstantinov pripovieda, već je previše. „Čim se je približala četvrta godina, veli on, već se izpuniše gradovi plaćem i jaukom. Bičeve i muke ndarahu na one, koji od siromaštva nisu mogli platiti. Oci davahu svoje kćeri, da od njihova dobitka namire krvnike pobirače poreza“. U stara vremena birali su gradovi: „patrona“, da ih zagovara u senatu kao svoje kliente, to su bili obično bivši upravitelji pokrajine. Sada si birahu defensore ili odvjetnike, uplivne i vješte ljude, da ih od nasilnika rimskih poreznika obrane. Dogadjalo se međjutim naskoro, da su se morali i od ovih svojih branitelja braniti. Takove žalostne posljedice rodio je absolutizam, kojemu je služila velika vojska i hierarchija činovnička od vremena Konstantinovich.

Rekosmo, da su iz castra postali u naših zemljah mnogi gradovi. Uz castra razvile su se opet občine ili korporacije:

vici i canabae. Gdje je bio tabor, tamo se uvijek kretala i druga vojska različitih trgovčiča ili marketendera, koji su prodavali vojski sitne stvari. Svaki je častnik imao uza se služinčadi, nastanjene izvan taborišta; bili su tude kojekakvi „haruspices“, bilo je razne vrsti žena i svakojakoga svieta. Od šatora i baraka malo po malo digoše se kuće svagdje ondje, gdje je tabor postojao kroz sto ili dvie stotine godina. Trgovci sastavili bi se u korporacije, stekli si njeka prava, prilična gradskim. Vojnici, kada izslužiše, izadjoše dakako iz tabora i namjestiše se u „canabu“, jer su se već bili priučili ovom kraju, ovdje su se oženili, pak su ovdje nakanili i život svoj dovršiti, ovdje su dobivali i poslije njeki mali stipendium, napravile su se korporacije „veteranorum“. Različite korporacije obrtnika, trgovaca, popova i veterana, izabrali su si jednu glavu, koja je upravljala cijelom njihovom obćinom. „Civis romanus ad canabas“ više puta se spominje, to je: čovjek rodom iz ovakve obćine, kojoj bismo mi po današnjih naših pojmovih dali naslov: „trgovište“, jer su imali svoje upravno vieće. Glava im se zvao: „Curator veteranorum et civium Romanorum, qui consistunt ad canabas legionis illius“. U romanskih jezicih sačuvala se rieč: „canaba“, i znaменуje nizku sgradu za točenje vina, pivnicu ili bolje haraku. U hrvatskom jeziku sačuvala se rieč: „konoba“ u primorskih stranah, a sačuvala se je jamačno i u rieči: „Konavlje“ kraj Dubrovnika. Još najljepše sačuvala se u nazivu sela: „Konoba“ u hrvatskom Zagorju, a da joj je upravo ovo znamenovanje, pokazuje opet polag njega ime: Tabor, što je u istinu: „castrum“, jer se nalaze tamo rimske starine. Jošte ima mjesto Kostrajnica kraj Rogateca, do njega trag rimske ceste, a što bi puškom dostigao ima opet: „Konobic.“

Ako smo se usudili spajati s vojskom postanak sela i gradova, onda tim većim pravom pridajemo postanak cesta rimskih sasvim u zaslugu vojske. Vojska je sama gradila ceste, moste, prokope, tako da za slučaj rata budu sva znatnija mjesta jedne zemlje sapeta s glavnim mjestom, da se na svaku stranu uzmogne u svako doba godine brzo baciti nešto vojske, a da se opet hrana i bojne sprave za vojsku lahko i brzo dovesti uzmognu. Vodeći rat proti komu narodu imala je vojska i časove mira i odmora, a bezposlena nije smjela biti nikada. Jošte nisu Rimljani niti zemlje osvojili, već je vojska prosjecala šumu, lo-

mila kamenje, zasipavala prodole i utvrđivala cestu sve dotle, dokle je zemlju osvojila, i to tako tvrdo, da je teško bilo barbarom to razvaliti. Rimljani učiniše takve javne ceste, da ih u potonjih vijekovih jedva dostigoše i najprosvjetljeniji narodi, a mnogi još nisu ni danas u tom pogledu na visini njihovoj. Najveći izpitatelj ovoga predmeta usudjuje se tvrditi, da ih je istom novi vjek sa svojim željeznicama ponješto dostigao, a još nije sasvim pretekao, a gdje god su nove željeznice pošle drugim pravcem, nego što su išle stare rimske ceste, slabo uspjevaju. Tako su oni umjeli pogoditi najbrži i najbolji cilj za svoju trgovinu i promet državni i privatni, a u tom pogledu zaostaju jošte naše sadanje željeznice, jer su skoro u svih zemljah predmetom privatnih i strančarskih poduzeća. Na veličajnih tih gradnjah bile su daljine točno naznačene, a za svakih: „mille passus“, hiljada koraka ili jednu petinu naše milje, bila je stupom označena daljina od glavnoga grada, odakle je pošla cesta. Sama rieč naša: „milja“ imade svoje poreklo od „mille“, premda joj je znamenovanje za veću duljinu puta u nas. Po ovoj naznaci udaljenosti jednoga mjesta od drugoga, radila se karta Agrippina, po tom naznačivali su položaj mjesta geografi i pisci, dapače u životih kršćanskih svetaca i mučenika naznačuju se pojedina mjesta po ovih kamenih stupovih i onda, kada je u ovih zemljah već izčeznula rimska vlast

Koje su bile glavnije ceste u naših zemljah? Stara poslovice: „Svi putevi vode u Rim“, pokazuje nam cilj rimskih cesta. Prema središtom išle su ceste. Za savsku Pannoniju bila su dva glavna izhodišta cesta, na iztoku Sirmium, na zapadu Aquileja, u kojoj vrve trgovci iz svih illyrskih strana u svako doba godine, kamo se stiču ceste vodeće u Rim, sjevernu Italiju, Germaniju, Dalmaciju i Pannoniju. Glavna je ipak cesta državna vodeća u Pannoniju. Najprije ide jednim trakom do: Aemone (*Ljubljane*), a odatle ide dalje u dva traka, jedan prema Podravini, drugi prema Sisku u Posavinu. Podravska pruga kod Poetovija sačinja izhodište raznih gornjopannonskih cesta, a glavna ide preko Drave kod Aquavive (*Tuhovca*) prema jugo-iztoku na gorje hrvatsko i slavonsko, a u dolnjoj Slavoniji ide ravno prema Sirmiju. Iz Murse ima ogranaka, jedan uz Dunav, a drugi jugozapadni kao spona sa posavskom državnom cestom.

Posavska pruga imala je sklop puteva u Sisku, kamo je tekla sa sjevera cesta do Celeje (*Celja*), na zapad u Dalmaciju, a po-

red velike pruge jedna kraća kroz sredinu današnje Slavonije do Murse. Glavna pruga posavska tekla je skoro ravnom istočnom linijom do Cirtise (*Mikanovaca*), a onda se kod Cibalisa (*Vinkovaca*) sastala s podravskom prugom. Osim ove pruge na lievoj obali Save, tekla je jedna uzpored s desnom obalom najprije od Siska prema Serviciju (*Gradiški*), gdje se je sastala sa prugom salonskom, koja je ovdje izlazila, a onda skoro u jednakoj daljini od Save do Sirmija. Istočno središte cesta, t. j. Sirmium ne samo da je s ovimi prugami bio obdaren, već je slao veliku državnu cestu dalje do Tauruna (*Zemuna*) i dalje do Carigrada ili Constantinopola, a drugom južnom cestom idućom na Drinu spojen je bio sa glavnim gradom Dalmacije Salonom. Impozantna i dostojna rimskoga carstva jest cesta, koja je spajala illyrske krajeve s Gallijom, koja je tekla uz celi: „limes imperii“ od Sirmija do Aquincuma (*Budima*), na Vindobonu (*Beč*), Augustu Vindelicorum (*Augsburg*), a odavle na Rajnu. U Sirmiju dakle je bio čvor velike ceste saveznice s Gallijom, druge s Aquilejom i Rimom, treće s Carigradom.

Osim puteva na kopnu bili su za Pannoniju prevažni putevi na Savi, Dravi, Dunavu, Kupi i drugih riekah. Na svih riekah kretahu se rimski brodovi. Na Dunavu je bila velika ratna mornarica, koju su i privatni ljudi upotrebljivali, kada država sama nije trebala za svoju vojsku. Odjeli toga brodovlja išli su u Savu i Dravu, i podavali su sredstva, kojima se je razvijala trgovina izmed barbara i rimskih podanika. Ciele brodarske družine ili: „confraternitates“ nalaze se na naših riekah. Do Aemone išla je roba talijanska po kopnu, a odavle se po Savi spuštala do Siska, odakle po suhom polazila u Dalmaciju, a po vodi dalje u Sirmium i na dunavske vode, a odavle do crnoga mora.

Dalmacija imala je središte svojih cesta u svom glavnom gradu Salonu, oko nje se savio vienac gradova kao njezina predgradja, a sa svimi je bila spojena s cestami. S Aquilejom bila je spojena cestom, koja je tekla obalom morskom do Senije, a od Senije tekla je cesta do utoka Korane u Kupu, a kod Arupija (kraj Otočca) krenula na jug preko Velebita u Zagorje, odavle se opet spuštala u primorje i dospjela do Salone. Pravi čvor puteva sada se istom otvara. Na pet strana teku ceste Čisto zapadno tik uz obalu morsku do Tragurija i dalje, sjevero-zapadno prema Andetriju (*Muc*) u aquilejsku cestu, sjevero-istočno uz rijeku Cetinu u ravnine Za-

gorja, da preko Dinare presieče ravno na sjever u Posavinu i da izađe u Servitium (*Gradišku*); jugo-istočno najzagonetnija cesta je na Ad Libros (*Livno*), Ad Matricem (oko Sarajeva), nesigurno kuda dalje, valjda možebiti na Bistua nova, na Stanecium (*Plevlje*) u Argentariju (*Kopaonik*), a druga gore na Sirmium od Sarajeva; peta cesta, skoro tik uz obalu morsku, spajala je Salonu sa Naronom, Epidaurum, Scodrom itd. Salona je pored toga bila po lukah svojih i preko jadranskoga mora u neprestanih doticajih s grčkimi i talijanskimi zemljami.

More, rijeke i ceste dale su smjer i pravac trgovini illyrskih zemalja. Premda je pošta bila samo za državnu porabu uredjena ili na konju ili na kolih, a napose opet za velike terete, za hranu i oružje vojske na suhom ogromna kolija, a po vodi ladje, premda se je iskala pismena punomoć od svakoga za porabn pošte, opet su bile postaje poštarske pristaništa trgovaca. Bila je opet uz poštu stanujućemu svijetu zapovied, da dađe svoje blago na porabu, ako bi država trebala. Ovaj svijet okoristio se je prevozom stranih trgovaca i njihove robe na sajmove, koji su bili u svih znatnijih mjestih. Kada su n. pr. bile Aquae Jassae (*Toplice Varaždinske*) izgorile, dađe ih car Konstantin iznova sagraditi, a da se opet pomognu, dađe im sajam svake nedjelje. Svi gotovo gradovi mogli su se ponositi s magazini i bazari, triemovi i dućani, gdje se je pazarilo. Jedan senator u Mursi dao je od veselja, što su ga izabrali za svećenika grada, načiniti ogromne triemove sa krasnimi redovi stupova za pazarište svomu rodnomu mjestu. U pokrajine illyrske nesamo da ide roba iz Italije i Gallije po spomenutih cestah, već su tuj trgovci i iz iztoka; imade ih čak iz Afrike i Asije. Veoma mnogo imadu Syrana, koji su u ovo doba indijsku robu iz Indije dovozili i po Europi ju širili. Tu se je dovozila roba platnena, svilena i grimizna, razkošne stvari iz Italije. Lyonska svila već je onda bila prva na svijetu, a ukusna roba iz Gallije tražila se nesamo u Illyriji, već i u Italiji.

Što je Illyrija mogla izvoziti? Na obalah Dalmacije, na južnijih otocih razevalo se je tako vinarstvo, da bi vino tamošnje po riečih Rimljana i bogovi pili, a žito i blago toliko je u prodaji, da pokazuje veliki napredak gospodarski. Gdje je opet toliko vojske bilo, tamo su bile i potrebe razne vrsti robe. Kada je gotovo trećina rimske vojske u Illyriji bila, onda je bilo ovdje potrebno podići različite tvornice. Velike su tuj tvornice za sukno,

najznatnije u Saloni, a bezbrojne bojadisaonice s grimizom na svili i na vuni. Da se je odieo iz Dalmacije i Pannonije širilo u prodaju po svem carstvu, vidi se po tom, što je: „dalmatika“ bila haljina do koljena izpod kabanice, a u kasnije doba obična nošnja, i da su pisci izvodili ime Pannonije od „pannus“ ili kabanica. Trebalo je oružja svakovrstna, a zato su bile znatne kovaonice, te se je razne vrsti oružja iz naših zemalja izvozilo. Država je sama načinila velike tvornice za štitove, oružje i za bojne sprave. U potonje vrijeme rimskoga carstva imala je sve to skoro sama država, a najviše su radili na tom uznici i sužnji državni. Mnogo je ipak štetovala ovdje trgovina, što preko lima ili granice državne barbari nisu smjeli izvoziti vina, ulja, soli i zlata, a dakako niti oružja, već samo razkošne stvari. Zlatarstvo se u naših zemljah tako razvilo, da mu je predaja ostala i u potonjih vjekovih, pak su se i poslije hrvatski zlatari mogli takmiti s najboljimi drugih naroda. Veliki je ipak pritisak trgovini učinila carina, a carina illyrska bila je tolika, da je bila glavna podpora gladnoj carskoj blagajni.

Gdje su bili toliki gradovi sapeti s tolikimi cestami i vodami, gdje je bilo toliko trgovine i obrta, tamo je bilo i mnogo razkošnoga života, evao je luksus. Vidi se to najprije u javnih gradnjah, za koje su upotrebljivali domaće gradiivo. Kako znamo za mramor trogirski, hvarski, istarski, sriemski itd., to nije trebalo afrikanskoga i talijanskoga mramora ovamo uvoditi. Sam jedan radnik pripovieda nam, što su sve radili u mramorolomih sriemskih. Tu se po zapoviedi carskoj radi jedan ogroman kip boga Sunca, do osam metara visok. Bog je sa četveroprežnimi koli i svakojako urešen. Na kolih su rezbarije predstavljajuće „zodiacus“ i slične stvari. Zatim se radi uz kamenolom veliki hram i uresuje krasnimi stupovi. Istom što to dovršiše, već imadu raditi velike stupove sa uresi na kapitalih, cievi za vodu, zatim za pohranu vode lievke u obliku ljuštura, pa i to urešeno sa manjimi kipovi. Napokon rade jedan omanji kip boga Aesculapa za njegov hram. Bolje privatne kuće resiše svoje stiene sa slikarijom ili ih pokriše tankimi mramornimi pločami. Raznolikim mozaikom budu prikriti podovi, a svagdje imadu osobito grijanje soba kroz cievi, po kojih su i podovi i stiene bile tople. Ukusno i ukrasno domaće pokućstvo činilo je stan gospodaru ugodan i prijatan. Tko je bio bogatiji, cienio je uživanje svje-

žega zraka u udobnih ljetnicih. Dalmacija sačuvala je odlomke takova krasnoga ljetnika cara Dioclecijana, svoje vrsti najznamenitiji spomenik iz staroga vieka.

„Zemljište je ovomu mjestu, veli Englez Adams, suho i plodno, zrak čist i zdrav. Premda je u ljetnih mjesecih jako vruće, neima ovdje onih sparnih i škodljivih vjetrova, koji napastuju obale Italije i Istre. Izgled iz palače nije manje liep, nego što je tlo i podneblje prijatno. Prema zapadu pružila se plodna obala jadranskoga mora, u kojem se razsuo dobar broj otočja tako, da je more prilično veliku jezeru. Na sjeveru je zaljev, koji je vodio gradu Saloni i zemlji, što ju tamo dalje vidimo, te podaje liepu razliku prema onomu prostranom vodenomu prostoru, što ga podaje more na jugu i iztoku. Na sjever zakrito je mjesto visokimi i nepravilnimi gorami, koje su primjereno daleko, a posute su seli, šumami i vinogradi“. Ovdje u raju Dalmacije sagrađio si je car Dioclecijan veličajni ljetnik, poznat u poviesti pod imenom: Dioclecijanove palače, ogroman i utvrđen tornjevi poput kakva tabora. To je jedini spomenik svoje vrsti iz staroga svieta, jer nam je jošte podpunije i bolje sačuvan nego li carska palača u Rimu, koja je skoro već bez oblika kakva, ruševina od opeka. Ruševine carske palače u Spljetu jesu ogromna kamena gradnja, i u glavnom tako sačuvane, da si ipak možemo predočiti sliku njenu u glavnih potezih. Sjaj ove palače nije istom u naše vrieme probudio pozornost umjetnost staru poštujućega svieta, koji bi mogao od udivljenja pred takovom čudnom starinom biti pristran. Već Konstantin Porphyrogenet, car na prestolju u Byzantu, u prestolnici jednoga presjajnoga i razkošnoga grada, okružen od prastarih gizdavih dvorova, nazivlje tu palaču uzvišenu iznad svake hvale.

U koliko je ova palača bila i služila jošte Hrvatom, to ćemo poslije pripoviedati, a sada da ju ogledamo u pradaavnom obliku. Ciela je palača pravilan četverokut, komu je iztočna i zapadna strana duga 213 metara, a sjeverna i južna 158. Kod gradnje sastaje se umjetnost graditeljstva palače sa umjetnošću gradjenja tvrđava. Izgradjena je sva od liepo tesanoga kamena. Dvie su ju ceste presiecale preko polovice na križ. „Porta aurea“ bila je palači ono, što je taborištu rimskom: „porta decumana“, a vodila je u unutarnji opet četverokutni prostor. Naprotiv ovim vratam otvara se velika cesta, sada uzka, nekada široka i ve-

ličanstvena, a vodila je peristylu, koji je bio preddvorje u hram i u one prostorije, koje su se sterale licem prema moru. „Porta aurea“ bila su glavna sjajna vrata sa sjeverne strane. U ova vrata ulazila je cesta iz Salone, koja je ovaj grad uz obalu pružajući se spajala s jedne strane s Italijom, a druga pruga spustila se u Posavinu. Po jednoj predaji odnieti su Mletčani kipove, namještene u prosjecih kraj ovih vrata. Sirotni narod zauzeo je poslije ovdje za svoje stanovanje nekadanje stanove: „praetorijana, ostiarija i vigiliara“. Kada je to sve pročišćeno, nadjeni su podzemni prokopi za vodovod palače. Od drugih vrata najbolje se sačuvala: „porta ferrea“, ona čini danas ulazna vrata iz staroga grada na glavnom trgu nekadanjega mletačkoga Spljeta. Ona strana prema moru nije imala samostalnih sagrađenih vrata, tamo su bile glavne prostorije za stanovanje, zaštićene sa liepim portikom, dugim do 158 metara, a sav na stupovih mogao je podavati plemenitu i okriepnu šetnju, jer ju je kriečila čarobnost pogleda i ljepota skulptura i slikarija, što ih je car ovdje dao učiniti. U peristylu imade na jednoj strani četverouglasti hram boga Aesculapa, osobitoga zaštitnika careva zdravlja, a na drugoj strani osmouglasti hram boga Jupitra, koga je car poštovao kao vrelo svoje sreće, zato si je i uzimao naslov: Iovius. Onaj je prvi danas crkva sv. Ivana, a ovaj drugi stolna crkva sv. Dujma. „Neima crkve, veli Eitelberger, nesamo u cijeloj državi austrijskoj, već u cijelom svijetu kršćanskom, koja bi imala takav „atrium“, koji bi se u svojem dostojanstvu, u svojem sjaju, u svojoj starovječnosti mogao prispodobiti sa „peristylom“ stolnoga hrama u Spljetu sa presjajnim skalinama, na kojih se podnožju digao fantastični zvonik u romanskom slogu sa aegyptatskom sfigom, koja u podnožju blizu ovoga zvonika leži, i sa sasvim osebuinim baptisterijem, nekadanjim mauzoleom Dioclecijanovim“. Upliv ove palače i hrama u poviesti hrvatskoj još će nas zanimati.

Osim vila ili ljetnika još su zanimive za razkošni život kupelji. Da su Rimljani u svakom većem gradu imali vodovode i kupelji, to već spomenusmo. Prava njihova razkoša razvila se istom oko rudnih voda. U Pannoniji poštovali su carevi i uzimali pod svoju zaštitu Aquae Jassae (*Varaždinske Toplice*) i Aquae Balissae (valjda Lipik po Katančiću). Tu su se gradile prostrane colonnade, carevi ih uresivali sa spomenici posveće-

nimi nympham i bogovom, a i druge ruke plastična umjetnost, davala je užitka gospodi rimskoj. Da je u kupeljih bilo razne vrsti dramatičnih, pjevačkih i gladijatorskih družina, znamo s više strana, kada su u potonje vrijeme kršćanski bogoslužnici vikali: „Goli tricot, Rimljanom prije nepoznat, gole plesačice sada su na dnevnom redu; komadi najlascivniji publiku najviše zanimaju; crkve ostaju prazne, kazališta su uvijek puna“. Osobito su cvale igre gladijatorske. Rimljanu je bilo šala, kada se je sužanj barbarski ovdje borio za svoj život s lavom ili tigrom. Znamo za glasovito kazalište u Sirmiju, a među najveće amfiteatre na svijetu spadali su onaj u Pulju i u Saloni. Puljski jošte i danas sa svojim ogromnim zidinami prkosi zubu vremenu, te je u toj struci najznamenitiji spomenik srednje Europe. U svih znamenitijih gradovih vladala je u potonje vrijeme ona strast za cirkus, kakva je bila u Rimu, a vlada je toj strasti puka zadovoljila na državne troškove. Vjerujemo Salvijanu, koji kaže: „Inter pudicos barbaros impudici sumus, offenduntur barbari ipsi impuritibus nostris“.

Mnogimi ovimi državnimi i kulturnimi odnošaji, koji su se preplitali celom zemljom, i selom i gradovi prevlada napokon latinski jezik Illyrijom i Pannonijom. Vjerujemo Strabonu, da su mnoga illyrska plemena, otisnuta po Rimljanih od mora, tamo u unutarnoj zemlji umanjila se i skoro sasvim propala. Na obalah i u gradovih sasvim prevlada živalj latinski, a s premnogimi selišti izsluženih vojnika bilo je i sela veoma mnogo latinskih. Poglavice barbara učili su latinski jezik već prije nego što su se ove zemlje pokorile. Po bilježki Livijevoj od god. 170. pr. Is. dospio je bio u Rim brat kralja celtskoga s ovih strana i glavom je u senatu govorio proti nasilju rimskoga konsula C. Cassija, a drugčije nije mogao govoriti nego latinski. To je samo dokaz, da su već prije gdje koji barbari od potrebe naučili latinski. Sada je pak potreba svim. Latinski jezik postaje pučki. Vidi se to po spomenicih, gdje dolazi barbarsko ime u latinskom nadpisu pored latinskoga, gdje žena Latinka oplakuje smrt muža barbara i protivno. Jezik latinski bio je po gradovih obični govor, a izvan gradova sporazumjevali su se u njem raznorodni elementi. Učeni Grei u ovih stranah, da ih razumiju, kako sami vele, govore latinski, u jeziku ove zemlje. Tako je sveti Victorin, u drugoj polovici trećega vieka biskup

u Poetoviju, premda Grk i premda mu slabo ide pisanje latinsko, svoje spise latinski pisao. Malo kasnije veliko u učitelju crkve Jerolimu bio je latinski jezik kao materinski. On opet ide u Rim, da tamo od gramatika Aelija Donata nauči čišći rimski govor. Dalmacija i Pannonija otimlju se za pravo, da nazovu ovoga čovjeka sinom svoje zemlje. Dale su ove zemlje jošte careva: Decija, Claudija, Aurelijana, Proba, Dioclecijana, Maximijana, Constancija Chlora itd., te skoro jedan cieli viek dolazili su Rimu carevi iz illyrskih zemalja. Sve to predpostavlja, da je ovuda latinski živalj pomladjen krvlju illyrskom, pak je Pannonija postala po riečih Mamertina: „Virtute domina gentium“. Najviše se u nizke slojeve naroda u potonje doba preseli jezik latinski preko vjere kršćanske.

VII.

Odavna već izčežnula je ona vjera u bogove, koja je Rimljane oduševljala u vremenih republike. Zavladaši svietom, postanu kosmopolite, te nisu nikoga silili primiti njihovu vjeru, dapače primiše oni bogove svih naroda u svoj glavni grad, koji su zato s njekim ponosom nazivali hramom svih bogova („pantheon“). Syrski, aegypatski, thrački, rimski i illyrski bogovi imali su svoje hramove jedan do drugoga. Naučili su Rimljani svoje podanike u pokrajinah ipak jedno, da su svojim domaćim bogovom kao drugo ime dodavali imena rimskih bogova. Tako su n. pr. Celti svomu bogu Bellenu davali ime: Bellenus Apollo, ili svom Bidu: Jupiter Bidajus, jer su svojstva onih bogova odgovarala ovim rimskim. Tako su Syrani, s kojima se toliko puta sretamo u naših zemljah, jer su im momčad Rimljani u naše zemlje slali, svoga boga Dolicha nazivali: Jupiter Dolichenus, mnogo su ga poštovali i sa spomenici poštovanje ukrasivali: to je bio jedan bik, njega je objašio jedan Rimljanin ili pak orao, kao atribut Jupitra i rimskih legija. Osobito je bio od careva poštivan njihov Mythras u trećem vieku, a ponješto i u četvrtom, kada se je na legije illyrske najjače carstvo naslanjalo, i zato su mu dali posebne svete družine i sborove svećenika. Njemu srodni bog Sunca ili Sol borio se je ovdje s njime za prvenstvo. Aurelijan mu je na kvirinalu sagradio sjajni hram, a Dioclecijan dao svojim slugam i činovnikom prisizati: „Tako mi veliki bog Sol pomogao“. On je

pak sam sebi uzeo za zaštitnika svoje sreće Jupitra, zato se nazivao: Iovius, a za zdravlje svoje molio se Aesculapu, najomraženijemu bogu starim kršćanom.

Ovo su međjutim samo polomljeni državni ostanci stare vjere, čuvani samo zato, da vječnoga grada sasvim bogovi ne zaborave i neostave. Carevom samim bili su više sveti običaji stari, po kojih je narod bogove slavio nego li bogovi sami. I najgrozniji između njih, koji su kao zvijeri vladali, pazili su na to, da se nevriedjaju stari običaji; u tom su nazrievali svoj spas, da se uzmognu na prestolju uzdržati, a najmudriji Rimljani nazrievali su u tom vječnost rimskoga carstva, koja će propasti onda, kada propadnu stari sveti običaji; zato ti ne smiju propasti nikada. Kada se je u boj polazilo i žrtve bogovom donosilo, zazivali su se bogovi i spominjala se njihova zaštita, koja je evo za hiljadu godina dala, da su Rimljani sav sviet pod njihovu, t. j. bogova vlast spravili. I sada bogovi neće svoga grada zaboraviti. Bogovi svih naroda sada su pod okriljem Jupitra, pak i židovski Jehova. Tako su sudili Rimljani, kada su se Židovi, idući u Rimu za svojim poslom, mirno vladali, a po shvaćanju rimskom, skoro i židovskom, bio je Jehova narodni bog, srdit i biesan na neprijatelje Židova, čineći dobro Židovom, a svim drugim zlo.

Prvi put sukobe se Rimljani kao protivnici kakve vjere, istom sa kršćanstvom. Ono je pobijalo stare običaje rimske, kršćani su se suztezali žrtvovati bogovom poganskim. Njihov bog nije bio, po mnijenju Rimljana, onaj narodni židovski bog, već bog nad svimi bogovi. „Sin božji doći će na oblacih nebeskih suditi pravednim i nepravednim.“ Time se ruše bogovi rimski, a porušiti će se i rimsko carstvo, za koje je bila vjera. da neće nikada propasti. A tko se nebi na polazku u boj poklonio bogovom u žrtvah i molitvah, taj je uvriedio bogove i državu rimsku, taj je bio veleizdajica. Nije treba Rimljanom proći na onaj svoj stari zakon, da je svako tajno društvo uvreda veličanstva države, premda je i to pomagalo razjariti sviet na kršćane. Govorilo se, da tielo jedu i krv piju, očevidno krivo se razumjela sveta pričest.

Velike te protimbe sa starom vjerom bile bi jamačno mnogo veće, da nije sviet naobraženiji na to pripravan bio grčkom filozofijom. Društvo kršćansko neima po svojem: „aequitas“, raz-

like stališa: „Svi su braća“. I žene stupaju sa muževi u sveti i neprolomni zakon. Istom u kršćanskoj vjeri dobije žena dostojan položaj. Najodličnije Rimljanke užge nova vjera. Ženski ideal: sliediti pravu čistu ljubav, istom je kršćanstvo dalo ženi. To je dakako materijalistično rimsko poganstvo tako shvatilo, da se u tih sastancih, kamo i žene dolaze, u istinu ljube, da je to poput svetkovanja zloglasne Iside, kamo su u hram žene rimske rado bježale

Ta ljubav kršćanska protekla se i na siromake robove ili: „servos“. Njim je puno olakšalo društvo kršćansko, jer su po načelih nove vjere svi ljudi jednaki i svi božje slugе: „servi dei“. Velikoj svjetini trpećoj, osim pomoći pruži kršćansko društvo sladku utjehu u bolju budućnost. Onim melancholičnim dušam, koje su u velikoj pokvarenosti svieta tražile utjehu u filozofiji stoičnoj, u „krieposti“, a ona im zapoviedala toliko puta silovitu smrt, njim se kršćanstvo još ljepše učini, što povrh krieposti podaje za pomoć slabu čovjeku i bratsku ljubav. Oni, koji su bili više sanjari, našli su predmeta u kršćanskim mysterijah. Sve je pako naobražene i proste, sanjarske i hladne duše potresala ona neustrašiva stalnost i pripravnost vjernika Isusovih, kojom su podnosili muku i smrt. „Sanguis martyrum semen Christianorum.“

Nova vjera u Illyriji pronosi svoj postanak čak u apoštolska vremena. Što je sv. Pavao kazao u svojoj poslanici na Rimljane: „Ja sam od Jerusolima do Illyrika okolo naokolo napunio evanđeljem Krstovim“, to su redom svi učitelji crkve, svi stariji poviestničari tumačili, da je Pavao bio u Illyriku. Tako za sv. Andronika, učenika Krstova, spominju, da je bio biskup u Sirmiju. Pripovieda se za učenike svetoga Petra: Klementa, Luku, Apolinara, pripovieda se za Luku i Marka, da su daleko ovamo pronesli nauku Isusovu, za Tita opet dokazuju, da je po naputku svetoga Pavla mnogo godina u Dalmaciji sproveo, prvi apoštolsku biskupiju osnovao u Saloni i predao ju svomu učeniku Hermi. Jošte je sigurnije, da je vjeru Isusovu utvrdio ovdje sveti učenik apoštolski Domnii ili Dujam. „Poslan od sv. Petra — veli hrvatska legenda — liepim vremenom more prebrodivši dodje u Solin, i skrovito viru Isukrstovu i muku njegovu očito i svuda počе pripoviedati. Tada mnogi razlozi od istine i veličanstvom od čudesa taknuti u srdce, pogrdivši idole, obratiše se na vjeru Isukrstovu, a Dujam sv. vodom od rieke Solinske kršćaše ih.“ On osnova na čast majke bogorodice u istom gradu crkvu,

namjesti svećenike i poslužitelje, i razasla ih po zemlji da triebe sjeme djavola. Tako bi naša crkva stala na temeljih apostola. Nam nije izpitivati ove podatke, za nas je važno, da je postojala predaja neprekidna do apostolskih vremena.

Jasno i očito, povjestno sasvim izvjestno i kao znamenit događaj u poviesti naših zemalja predstavlja nam se kršćanstvo koncem trećega vieka za vrijeme progona cara Dioclecijana. Različiti se povodi od suvremenika tomu najvećemu progonu po svem carstvu navode. Vidi se, da je cara najviše na to navodio Galerij, jer da je on pronašao urotu kršćana, da prevale pogansko carstvo i učine kršćansko. Dugo vremena, da se je stari car protivio prolijevati toliku krv i u smutnju dovesti celo carstvo. Sazvao je „consistorium“ od svojih doglavnika, i oni su se izjavili proti kršćanom, zapitao napokon miletskoga Apolla, i on pristajao. Sada se odluči na progon.

Na dan svetkovanja terminalija 24. marta 303. bude kršćanska crkva u Nikomediji razvaljena, svete knjige spaljene, zatim sgrada do temelja razorena. Tako je išlo dalje po svem carstvu. Posebnim ediktom budu kršćani bačeni sa svojih časti, uzet im je slobodni građanski položaj, zabranjeno je puštati ih iz robstva. Jedan kršćanin podere javno carev proglas, navodeći, da su tobože bile oglašene pobjede Gotha i Sarmata nad rimskom vojskom, i zato je mučen na polaganu smrt na vatri. Dva puta iza toga planu vatra u Dioclecijanovoj palači, veli se, da ju je zapodjeo Galerij, da uzmogne pokriviti kršćane. Progonstvo strašno nastaje. U illyrskih zemljah broji se do pet stotina mučenika, najviše u Saloni, Sirmiju, Singidunu, Sisciji, Cibalisu, Dalminiju i obće po Dalmaciji. Svetkovanja mučenika i svetitelja Illyrije iz ove dobe izpunjuju mnogo dana u godini, a o mnogih imademo samo imena i dan njihova mučenja.

Mi ćemo se obazrieti na tri mučeništva, koja su neumrla ostala u predaji i zato znameniti predmet ne samo za kulturnu već i za političku poviest, iz njih ćemo ogledati poimanje kršćanstva po najplemenitijih ljudi i odnosaj mu s rimskom starom vjerom. Oko svete Anastasije iz Sirmija okupila se poslije crkva zadarska. Sveta Anastasija imala majku Fantastu, koja je bila kršćanka. Ona ju je dala kršćanski odgojiti, ali ju je udala za poganskoga Rimljana Publija. Kada je taj dočuo, da njegova žena u pratnji svoje služkinje u sirotnom odijelu pri-

sustvuje kršćanskoj službi božjoj, dade ju baciti u tamnicu. Odsudjena na smrt od gladi, bude hranjena dva mjeseca nebeskom hranom od svete Theodore, a zatim je sa dvie stotine djevojaka odvedena na palmarske otoke, gdje budu na kolce privezane i sve spaljene. Sveta Apollonija sabrala joj ostanke.

Izvjestnije je mučeništvo sv. Kvirina, biskupa sisačkoga, mučenika toli slavnog, da veli o njemu Fortunat: „Africa Cyprianum, dat Siscia clara Quirinum“. Za vrijeme progona pobjegne on iz Siska, međutim ga ulove i dovedu pred namjestnika Maxima. Kada ga je namjestnik upitao: tko mu je zapovjedio bježati, odgovori: Krst, koji je pravi Bog. Na to mu odgovori Maxim: Taj ti Krst nemože pomoći. Njemu odgovori Kvirin: On je uvijek kod nas, pa gdje god mi bili može nam pomoći Gospod, komu služimo. I sada, kada sam ja ulovljen i kada ovdje stojim, bio je i jest kod mene, i on me jači i odgovara tebi na moja usta. — Kada je badava prietio mu se namjestnik, i na ništa ga nije mogao sklonuti, dade ga batinati. On je osjećao veselje, a ne boli, jerbo je udostojen, da sada istom po mukah bude pravi svećenik, i žudio je još za većimi mukami, da ga sliede na ovom putu oni, kojim je bio do sada predstavnik. Bačen u tamnicu i sapet u verige, nije drhtao, budući u tvrdoj vjeri, da je Bog s njime i u tamnici. U tamnici moljaše Boga za sve suutamničene, a tamničara Marcella okrene vjeri Krstovoj. Za tri dana pošalje namjestnik Maxim Kvirina u Sabariju na veliki sud namjestniku Amanciju. Ovaj ga opominjao, neka si čuva život i starost, neka bude pokoran rimskim bogovom i carstvu; Kvirin osta stalan. Metnu mu mlinski kamen oko vrata i bace ga u vodu. On plivaše nad vodom i nagovaraše svoje gledaoce neka se njegovom smrću nedađu splašiti. Jedva si je molitvom od Boga izprosio, da je napokon potonuo. Ostanke njegove odnesu poslije u Rim.

Jedna od najstarijih i najznamenitijih legenda o Claudiju i njegovih sirmijskih drugovih, pravi je ures ciele ovovrstne književnosti. Istinito i naravno pripovijedaju se dogodjaji, a odsieva iz nje pravi biser viesti o kulturnom životu u pannonskih stranah, ona nam upravo dopunjuje u jednu cjelinu onu kulturnu sliku, koju malo prije oslikasmo. Zato joj evo podpuna sadržaja.

Kada je car Dioclecijan dospio u Pannoniju, da tamo sam glavom u gori dade kamen lomiti, spozna med radnici u kamen-

lomu kao najsposobnije: Claudija, Castorija, Symphronijana i Nicostratu. Ovi su bili potajni kršćani, a svoju umjetnost radili su u imenu gospodnjem. Car dade zapovied neka se učini kip sunca, četrveroprežan i sa svim što k tomu treba iz thasskoga kamena. To veoma uzbuni radnike, kojih je bilo do 622, a ne manje i njihove tehničke upravnike, nazvane filozofe. Med njimi nastane pravda o tom, kako će od raznoga ovoga kamenja po želji carevoj moći najbolje svoju zadaću ovršiti. Stupi napried Symphronijan i ponudi sebe i svoje sudrugove: Claudija, Symplicija, Nicostrata i Castorija, da će oni iznaći kamenolom, gdje će se najlaglje naći dobro gradivo za ovaj predmet. To im podje za rukom i učine kip sunca, visok dvadeset i pet metara. Car se obradova i dade na onoj gori: „mons pinguis“, načiniti bram — kojega razvaline su vidjali još u trinaestom vieku na Fruškoj gori — ovomu bogu, a u njega metne pozlaćen mu kip. Da ga uresi, dade stupove sa uresi na kapitalih od ovoga mramoru spodobna kamena raditi. Taj posao povjeri ovoj petorici ljudi, a oni se odmah odpute na jedno mjesto nazvano: „igneus“, i počnu obrađivati jednu komadinu kamena od 40 metara.

Pored svoga posla provode svoje vjerske razgovore, koji tako obćaraju njihova druga pogana Symplicija, da je i on primio vjeru Krstovu. Car sve jednako naručuje od mramora sada školjke, sada posude s uzvišenimi figurami, pak radnici od velikoga posla nedospievaju, da pokrste Symplicija. Napokon nadje se tomu prilika. Ova četvorica kršćana odvedu svoga druga u noćno doba biskupu antiochijskomu Cirilu, koji je već tri godine ovdje u tamnici čamio i mnoga bičevanja i muke podnosio. On Symplicija veseo pokrsti, a radnici se vrata svomu poslu i sve što dalje, sve ljepše rade i više cara obradovaše. On ih zato carski nadaruje i naručuje opet: stupova na kapitalih urešenih lišćem, školjke s jabukami i akantovimi listovi, za zdence vodu rigajuće lavove, victorije, amorette itd. Filozofe je razjarilo, što je car Claudija i njegove drugove malo po malo oteo od njihove vlasti i učinio ih samostalnim.

To je bio povod mučeničtvu ove petorice radnika, jer su ih filozofi gledali odavle maknuti. Kada je naime car izvan drugih izvanrednih i prekrasnih radnja naručio kip boga Aesculapa, a radnici i ovo i ono dovršili, samo toga nisu učinili, dade ih pozvati na odgovor: zašto toga nisu dovršili? Oni odgovore

sasma mirno i hladno, da im njihova vjera nedopušta praviti krive bogove. Filozofi to upotrebe, odu k caru i ponude se, da će oni naći dobre radnike, koji će sa dužnim poštovanjem bogova oajj kip učiniti. Dioclecijan im ponudu prihvati i odluči ovu petoricu kazniti.

Lampadij tribun učini pred hramom boga sunca po zapovjedi carevoj sudište, i pozva okrivljenike. Na groznu viku filozofa: neka uništi krivovjerne, neka se pomole bogu carevu, pozove ih: neka se klanjaju bogu sunca. Oni odgovore: Mi se nikada nemolimo tvorbi ruku naših, mi molimo Boga, jednoga gospodara neba i zemlje, koji je od počela i Bog vječni, gospod Isus Krst. Opet filozofi digoše viku, opet ih sudac moli, neka se pomole suncu, od koga je sva svjetlost. Oni se nepokloniše. Lampadij ih dade svući i bičevati. Medjutim je još na stolecu izdahnuo. Žena njegova sada navali na filozofe, neka to caru jave, jer da je to sudcu učinio demon, koji je u ovih ljudih. Car se razjari i dade svih pet u olovne struge metnuti i u vodu baciti. Njeki Niceta ovrši carevu zapovjed. Biskup Ciril, kad je to čuo u tamnici, umre od tuge. Mučenici umru 8. novembra.

Za malo dana ode Dioclecijan u Sirmium. Njeki Nikodem kršćanin digne iz vode mučenička tjelesa i obćuva ih u svojoj kući. Iza jedanaest mjeseci vrati se car iz Sirmija u Rim, i zapoviedi sagraditi hram Aesculapu kraj kupelji Trajanovih, a kip učini od prokonezkoga mramora. Vojski je zapoviedio hram polaziti i bogu žrtve doprinositi. Našla su se četvorica po imenu: Serin, Severijan, Carpofo i Victorin, koji nisu htjeli. Car ih dade pred kipom do smrti izbičevati, a zatim baci pred pse njihova tjelesa. Ostali su tako kroz pet dana, dok im nije ostanke pobrao sv. Sebastijan i zakopao ih blizu Rima u piesku, gdje su i drugi sveti mučenici bili zakopani. Ovi su poslije svetkovani na isti dan sa sriemskimi mučenici, t. j. 8. novembra. Već ova dva mučeničtva, Kvirinovo i sriemsko, pokazuju, kako se je još tečajem patnje po njih umnožao broj kršćana. Po Kvirinu njegov tamničar Marcel, a ovdje Symplicij.

Treba se veoma živo umisliti u one prvanje vjekove, da čovjek razumije, kako su pred mučenicom ustalim iz groba bježale vojske barbarske. Tomu je primjer život sv. Dimitrija solunskoga, toliko slavljenoga poslije među Srbi, Hrvati i Bugari.

Budući, da je iz katakomba a naročito sa grobova mučenika po našem najdubljem uvjerenju potekao onaj miomirisni

razcvjet kršćanstva, kojim se je svijet poganski preobrazio, zato smo ovako potanko i pripoviedali ove izvjestne mučeničke životopise. Svagdje su uz grobove mučenika tekle pripoviesti o njihovih junačkim djelih. To se je počelo napisivati u tako zvanih martyrologijih, naznačivao se dan njihove smrti i opisivao čin. To je onda jedno mjesto drugomu na utjehu kršćansku posudjivalo, prolazilo od naroda do naroda, i postalo napokon svojina i baština poslije svim kršćanskim narodom. Mnogi su proizvodi književni poganski izčezli, ovi književni proizvodi sačuvali su se do danas. Po gradovih, dokle su ovi proizvodi dopirali, dotle se kršćanstvo brzo razširivalo; pogani su bili tamo u manjini. Drugčije je to bilo u selih (pagi), u dalekih krajevih, gdje su gradovi riedki bili ili ih niti nije bilo, tamo su se držali stari bogovi, a tko je novu vjeru došao propoviedati, platio je to glavom. Zato seljaci ili pagani znači i u jeziku hrvatskom nekršćana. Poslije s razvojem jezika i kršćanstva imademo pridavnik: pogan jezik, pogana duša, glag. opoganiti itd.

Da je u nas osobito u Dalmaciji vjera Krstova daleko i na sela prošla, svjedoči rani razvitak samostanskoga života, od česa istom počimlju prvi tragovi u Europi. „Kao što Aegyptat, tako i samoće na otocih Dalmacije izpunjuju sborovi pobožnih ljudi pjevajućih puku kršćanskom“, veli sv. Jerolim. U pismu svojem prijatelju Julijanu veli: „Gradiš samostane i velik broj svetih ljudi uzdržavaš po otocih Dalmacije“. To veli on svomu zemljaku. Bio je dakle ovuda i puk kršćanski skroz na skroz, i pojedini ljudi podupiru ovu novu vrst božjih službenika. Inače se neda niti pomisliti živovanje samostanaca, koji žive od milosti ljudi. Sam Jerolim bio je samostanac i svjedočanstvo o kršćanstvu u ovih zemljah. On se je rodio u Stridonu koncem trećega ili početkom četvrtoga vieka. Roditelji bili su mu kršćani katolici imućni ljudi, mogli su mu dati sve što je poželio, da se naobrazi. Tako je mogao on, čim je dorastao do zrelije mladosti, otići u Rim, da uči gramatiku, retoriku i dialektiku. I grčku je filosofiju uzeo učiti, a osobitom marljivošću sabirao si prepisivanjem biblioteku. Poslije ode u Trier i u Aquileju. Odavle ga želja za asketičkim životom potegne na put u iztok, gdje je istom postao čelik-asketa. Zabaciv svoga Cicerona pak učeći židovski, stao raditi o prevodu svetoga pisma. Valjda je to bio prvi zapadnjak Europejac, koji je ovim teškim putem išao do podpuna poznanja svetoga pisma.

Vrativši se kao monach-svećenik sa znanjem židovskoga i osobitim poznavanjem grčkoga jezika, jer se je i u Carigradu navratio, da sluša slavnoga Grgura Nazianzena, dodje u Rim i bude tamo glavni papin savjetnik. Odavle se istom razasja djelatnost njegova kao traci od sunca, jer je papu sklonuo na pregledanje svetoga pisma, koja se radnja Jerolimova poslije „vulgata“ nazivlje. Odavle je stao širiti u društvu s trima gospodjama samostanstvo i askesu. S jednom je otišao u svetu zemlju, i tamo su osnovali on muški, a ona ženski samostan. Nije on niti u dalekom iztoku svoje domovine zaboravio, zato mu je ona zahvalna ostala, jer su samostanci o pismu i jeziku crkvenom jošte poslije hiljadu godina svjedočili, da mu je otac sv. Jerolim. Bio je otac samostanstvu, a onda je to preneseno na jezik i pismo hrvatsko.

Odkada je car Konstantin god. 313. izdao svoj milanski edikt, jamačno najslavniji u poviesti srednjega i novoga vieka državni proglas, gdje car daje kršćanom podpunu slobodu vjere i sviesti, od onda istom možemo govoriti o biskupijah i o hierarchiji crkvenoj u illyrskih zemljah. Poslije je izdao car (god. 324.) edikt poganom, gdje im dopušta poganstvo, „samo da se mir u narodu uzdrži, neka oni, koji su još sapeti bludnjami poganstva, isti mir uživaju kao i vjernici.“ Kršćanska crkva doskora izadje kao impozantna korporacija od kakvih hiljadu osam stotina biskupa i dobije pravo, da smije baštiniti, dobije povlasti: da njezini svećenici nemoraju primiti tegobnu onda municipijalnu službu, da neplaćaju obrtnine; što su biskupi dosudili, to će svjetovni sudci izvoditi. Crkva dobije darove i digoše se naj-sjajnjiji hramovi. Svetkovanje nedjelje uređjeno je, a gladijatorske igre barem u iztoku zabranjene. Biskupi su sada izvjestni u Saloni, Sirmiju, Stridonu, Poetoviju, Mursi i Siseci. Da li je već sada sriemski i salonski prvenstvo metropolitско imao, toga neznamo. Mislimo, da se je to metropolitstvo poslije razvilo.

Liepomu razvitku crkve Isusova upoprieči se doskora arijanstvo. Arij, svećenik alexandrijski, učio je o tajni svetoga Trojstva: budući, da je sin potekao od oca, to mora, da je otac bio prije sina kao praizvor svega bića, pa i sinova, dakle više naravi. Ovu je nauku zabacio koncil nicejski, nu opet se ona brzo razširila po Pannoniji. Tako je na primjer priznavao tu vjeru

biskup od Murse za cara Konstancija, pak je i cara za nju predobio iza pobjede njegove kod ovoga grada (god. 351.). U Sirmiju, u Poetoviju bile su razpre. U Sirmiju već su redom dva Arijanca jedan za drugim sjedili na biskupskoj stolici, a dolazilo je do krvavih okršaja izmed obiju stranaka.

Nesmijemo na kraju zaboraviti, da su mnogi ljudi i redovi, opojeni filosofijom i poesijom, a osobito običaji starimi rimskimi ostali pri starom. Ako su izvana svetkovali s kršćani, u kućah su svojih poštovali domaće rimske bogove i žrtve im donosili. Bile su jošte mješovite ženitbe izmed pogana i kršćana, proti čemu se kršćanski svećenici jošte dugo moraju boriti. U obće nije bilo kršćanstvo osvojilo i prociedilo se po svem životu, kada se je dizala na carstvo oluja, koja se zove seoba naroda. Istom za cara Theodosija, koncem četvrtoga vieka, to se dovrši. Njegov suvremenik na zapadu Gracijan, pravo pobožan čovjek, prvi je bacio sa sebe naslov: „pontifex maximus“ i odielo velikoga rimskoga svećenika. On je bacio iz senata oltar božice „pobjediteljice“, na kojem su se u svakoj sjednici jošte žrtve doprinosile, premda se je većina senatora već kršćanstvu priznavala. On dokine razne podpore i privilegija za pogansko bogoštovje, a osobito ono važno za vestalinke. Prema Arijanom bio je dosta blag, premda ih je progonio, što je poslije Theodosij gledao pooštriti. Niti Theodosiju nepodje za rukom, da sasvim do kraja utamani poganstvo, premda je rušio hramove poganske. Jošte su ostali izvan hramova kipovi bogova, pred kojima je tekla krv životinja po običaju poganskom, a nije smio dirnuti u svetčanosti, gostbe i igre bogovom posvećene. Nije smio nikoga progoniti radi vjere, da nebude smutnje u carstvu. Ima dapače slučaja, da su isti konsulat obnašali pagani uprav pod njim. On se je jošte pred svoju smrt badava trudio, da mnoge odličnike rimske liepim nagovori na kršćansku vjeru.

Ovako je stalo kršćanstvo, kada je započela velika seoba narodâ.

PRVA DOBA.

KNJIGA DRUGA.

(S E O B A N A R O D A.)

I.

Tamno je i burno doba, koje se u poviesti nazivlje seobom narodâ. Poviesti pomaže ju razsvietliti sravnjujuće jezikoslovje, sravnjujuće izpitivanje priča, poviest prava, vjere i običaja, etnologija ili psychologija naroda, archaeologija osnovana na grobovih, geografija bilina i životinja, topografija mjesta i osoba. Većina je to novih znanosti, koje nam otvaraju istom pukotine, da kroz njih sine svjetlo istine u onu tamnu dobu. Preko njih moguće uam je već pogledati na kretanje naroda, njihove vjere i običaja, a neke su nam slike ovoga davnoga života dosta jasne. Nauka je utvrdila neke temelje, ali jošte ostaje daleko i prostrano polje kombinacijam, zato ćemo se mi po mogućnosti oprezno kretati, da sa izpitantom i utvrđenom istinom u sukob nedospijemo.

Naša zadaća nije da izpitujemo, zašto se uzrujavahu kroz više vjekova barbarski narodi sjeverne i zapadne Europe, zašto su se po sto puta razpraskali u atome bezbrojni čopori barbara na Rajni i Dunavu, što ih je gonilo na pola gole i slabo oboružane, muško, žensko, starce i djecu pod ubojito oružje rimskih legija, da onda po sto puta vide svoje mile i drage odvoditi u robstvo za roblje i za arene u boj s divljom zvjeradi na zabavu razpuštenomu puku rimskomu. Naša zadaća nije izpitivati povode velikoj seobi naroda. Mi imademo pred sobom cvjetnu i gradovi bogatu Pannoniju savsku i Dalmaciju, imademo paziti, kako su ju Rimljani branili od barbara, da vidimo, koliko se je obranilo i sačuvalo kulturnoga života do dolazka Hrvata u ove zemlje.

Odkada je car Octavijan August uništio posljednji veliki ustanak illyrskih plemena, vlada mir u illyrskih plemenih. Odkada je opet car Trajan osvojio Daciju, malo su bile uznemirivane naše zemlje i izvana skoro sto godina. Limes imperii na Dunavu postao je jošte jače željeznim oklopom. Da se rieka

uzmogne obćuvati, nije dosta bilo, da budu tvrdjave na Dunavu. Uredilo se je sada tako, da su bile dvie i tri linije tvrdjava, da su učinjeni nasipi i tornjevi i stražare i preko Dunava, odakle su se davali znakovi i šiljali glasnici, ako se vidjalo, da se barbari počimlju kretati. Na glas ili na znakove dane digle bi se onda vojske s ovu stranu i sabrale na obranu na onu stranu, odakle je znak dospio. Čini se, da je dva prva vieka, što su Rimljani s našimi zemljami gospodovali, ova rimska vojna krajina naše zemlje posvema obranila.

Dalmati su se već sasvim salili s carstvom. I na moru i na kopnu podaju snažnu momčad za obranu svoje zemlje, a vidjamo ih i u Britanniji, Germaniji i Daciji pod svojim zapovjednici. Čarobno je ime cara Trajana i u priči i u spomenicima naših zemalja. Pod njim je trpio mučeničtvo sveti Dujam, komu se pridaje, da je učinio znatna čudesa. Morao je biti veći progon kršćana upravo u ovih zemljah. Mislimo, da smijemo ovdje nasloniti se na nagovještanja umnih jezikoslovaca i povjestničara, pak ćemo tomu progonu pripisati postanak one priče: „U cara Trajana kozje uši“, a i drugu, kako je car u Sriemu ljubakujući bježao pred suncem, nije mu mogao uteći, već ga ono raztopilo. Ova posljednja priča vidi nam se tim znatnija, što se je čin imao događjati na granici stare Dacije i savske Pannonije. Ako i netvrdimo s nekim oštroumnimi povjestničari, da je Trajan nad Hrvati zavladao, opet smijemo uztvrditi, da su uspomene ovoga cara velike bile, pak su ih Hrvati ovdje našli i sačuvali u tom osebujućem obliku, a zato su morali prije biti ovuda barem neki odlomci slavenskoga ili hrvatskoga plemena, nego što se obično do sada uzimalo. Trajan je ove zemlje sdružio u jednu upravu, da ih obrani od Dacije, on je lukom u Jakinu osigurao trgovinu Dalmacije s Italijom, a zato je trebalo dići Zadar, komu je dao vodovod učiniti sa susjednih brigova. Uspomene u ovom gradu pokazuju nam, koliko je bogatstvo i znamenitost sada stekao. Ako i nije veličajni most u jednom luku u Mostaru od Trajana, ali za nas je već sama sačuvana uspomena, da je most od njega, dosta znatna. Mi ćemo pristati uz one, koji kažu, da su pojedini odlomci slavenski već za vrijeme carstva ili prešli ili bili bačeni u naše krajeve.

To se nije moglo događjati više od sto godina poslije Trajana, dok Dalmacija i savska Pannonija stoje izvan linije navala.

Istom u trećem vieku začimlju provale preko Dunava ovamo, te su oko polovice ovoga vieka prodrli neki čopori, veli se Gothi, čak u Italiju, palili sela i gradove, odvodili ljude i blago, otimali novaca. S Gothi, veli se, da su bili: Borani, Karpi i Urugundi. Sada stojimo pred zagonetkom povjestnom, koju su kušali odgonetati Zeuss i Šafařík i svi povjestničari, koji su pisali i radili o seobi naroda. Tko su bili Karpi (Karpiani, *Καρπιανοί*), najprije nas zanima. Narod taj dolazi više puta u društvu s plemenima, koja se uzimlju za njemačka. Opet ih niti sami Niemci među svoje nebroje, već ih vole dati Thračanom. Šafařík ih odlučno pribraja slavenskomu plemenu. A Drinovu se čini suviše ponavljati dokaze Šafaříkove, te veli: „O slavenskom poreklu Karpa u današnje vrijeme nedvoje više gotovo svi slavenski učenjaci, a i neki njemački“. Mi ćemo se nasloniti na tu dvojicu, najprije s razloga, jer sva učena njemačka historiografija uzimlje pod njemačka plemena mnoga imena naroda, kojim niti iz daleka nije moći više dokazati njemačko poreklo u ovoj tamnoj dobi, nego što ih mi imamo za Slavenstvo ili Hrvatstvo Karpâ.

Najstariji spomen o Karpih kaže, da stanuju tamo daleko za Istrom. Poslije navaljuju više puta na Dunav, te su si neki Karpi bili zadobili štipendija od Rimljana. Zanimiva je, premda puna rimske oholije pripoviest Petra Patricija. Karpi zavideći Gothe radi novčanih pomoći, što su ih iz Rima dobivali, pošalju poslanike Tulliju Menophilu, ištući od njega drzovito novaca. Taj je bio zapovjednik u Moesiji i dao je svaki dan svoje čete vježbati. Upućen o drzkosti poslanika, dao im je više dana čekati, ali im dopusti, da slobodno gledaju vježbanje vojske. Kada je već mislio, da je ovim odgađanjem prigušio njihovu nadutost, primi ih na visokom vojvodskom prestolju, okružen od svojih podvojvoda i vojske, ali se je učinio kao da ih niti nesluša, jer je međjutim s drugimi razgovarao. Videći se ovako prezreni, nereknu napokon ništa više, već: „Ako Gothi od vas pripomoći dobivaju, zašto nebi i mi dobili“. Na to da im je odvratio Menophil: „Jer je car gospodar mnogih novaca, to on daruje onim, koji ga prose“. Oni da su odgovorili: „Pak neka nas primi kao prositelje, neka nam to isto dade, jer smo mi jači nego li Gothi“. Smiešeći se na to Menophil, da je odgovorio: „O tom moram javiti caru, dodjite si po odgovor za tri mjeseca“. Poslije tri

mjeseca dodju, a on ih opet odputi, neka dalje čekaju tri mjeseca. Onda im napokon odgovori: „Da car u obliku ugovora ništa nedozvoljuje. Ako se hoće sakupiti i dati se po rimsku uvježbati, to se neka bace caru pred koljena, pak će im valjda kakav dar dati“. Poslanici odu zlovoljni, a veli se, da su Karpi tri godine mirovali, nisu navaljivali na carstvo.

Što su htjeli Karpi? Htjeli su biti rimski saveznici. Bio je običaj, da su Rimljani uza svoju granicu i na svojem zemljištu uzeli njeka plemena za svoje vojnike. Ti su u boj polazili pod svojimi vojvodami, imali su svoje župe i svoje običajno pravo. Glad, nevolja i pritisak drugih jačih plemena dotiskao je mnogo puta Germane i Slavene ovako pred carstvo. To su znali upotrebiti Rimljani, pak su iskali od barbara, neka budu naprosto njihovi vojnici, da ih hrane i plate onda, kada budu vojevali. To je sada nudjao rimski vojvoda Karpom, što su oni s prezirom odbili.

Za malo medjutim provale oni u rimsku zemlju, pak ju opljačkaju. Sam car Philip (Arabs) podje na nje. Budu potučeni i zatvoreni u jednu tvrđavu. Čim vide, da se njihovi razpršeni srodnici opet sabiru, provale i udare na rimsku vojsku. Čini se, da je bitka bila neodlučna, kada su se obadvie strane priklonile miru. Car si uzme častni naslov: „Carpicus“. Ovim uspjehom osokoli se carstvo i uzkrati i Gothom novčane pripomoći, pak je onda i s njimi nastao krvav rat, koji je pozobao mnogo rimske sile. Gotovo je nevjerojatno, kada se pripovieda s jedne i s druge strane o gubitcima do stotine hiljada ljudi. Osobito je strašna slika svakoga barbarskoga razsipa, jer se žene, djeca i starci a i njihova jadna kolija, sve se to na jednom znalo razsipati medju rimskom vojskom.

To je i naravno. Čim su dalje zaronile barbarske čete u rimsku zemlju više puta u premalenih skupinah, tim su laglje mogle biti odtrgnute od svojih. Mnogi zaostali ranjeni, bolestni i zabludjeli padali su Rimljanom u šake. Upravo kao da bi danas slabo oboružane čete prodrle u koju modernu državu. Rimljani su imali već lahko konjaničтво, koje je barbare znalo odsiecati od svojih, brzo ih obkoljivati, a kada je uztrebalo i koncentrično na nje navaliti. Zato su gubitelji barbara neizmjerni, zato su tolika plemena barbarska nam samo po imenu poznata, jer su upravo utamanjena. Ako se je ovako poveće pleme za-

letilo na rimsku zemlju, pak se je sukobilo s vještim rimskim vojvodom, onda je jamačno raztočeno u robstvo po svijetu, što nije pod mačem poginulo. Za samoga cara Proba vele, da je palo od mačeva njegove vojske do četiri stotine hiljada glava barbarskih.

Medjutim bilo je dosta puta, kako spomenusmo, da su se barbari mirnim putem protisnuli u carstvo. Carevi su ih sami naseljivali, „da siju za Rimljane, da oru za Rimljane i da se bore s njimi proti neprijateljem carstva“, kako reče car Probo, koji ih je takodjer naseljavao. Dočim su se barbari previše ploidili, da ih više zemlja njihova nije mogla hraniti, jer obično osim lova i prvih početaka ratarstva nisu drugoga posla znali, a slabo obradjene zemlje malo ljudi mogu hraniti, u državi opet rimskoj poharala je dugotrajna kuga od deset do petnaest godina mnogo svijeta, malo je bilo za oružje sposobne momčadi, a narodi su u vječnih ratovih svoju krv i snagu iztrošili. Rimljani su zato rado primali osobito manje odjele barbara pod raznim pogodbami.

Ovim primjetbami pripravismo si opet put za Karpe. Više svjedoka imademo, da je narod Karpa, valjda samo jedan dio njegov, bio primljen u Moesiju na rimsko zemljište (izmed god. 293—296.), da budu rimski vojnici. Nisu bili pokorni, već dapače kao narod hrabar, mogli su učiniti liepe usluge Rimljanom, zato su ih primili. Ovo se smatra za jedan od onih važnih čina Dioclecijanovih i Galerijevih, kojim su nastojali osigurati granice rimskoga carstva. Na novo naseljeni barbari i jake s nova sagrađene tvrđave na Dunavu imale su ga za zaštititi. Država je sada posvema na obranbenu uredjena, nemisli više na osvajanje, barbari ju proti barbarom brane.

Ako su Karpi Slaveni, onda bismo ih smjeli uzeti za Hrvate. Time bismo dobili njeke odlomke hrvatskoga naroda već koncem trećega vieka s ovu stranu Dunava. Scienimo, da bismo to mogli podkriepiti s nekimi dokazi. Priznati ćemo i opet, da sačuvane priče o caru Trajanu nesvjedoče o onako davnom do-diru Hrvata s Rimljani kako uči Drinov, a prihvaća Jireček, jer su ih oni na rimskom zemljištu mogli baštiniti od inorodnika, koji su pred njimi bili.

Nam je razlikost narječja hrvatskih osobito onoga tamo uz more i po otocih čakavskoga od štokavskoga prvi razlog, da

uzmемо seobu hrvatsku na više mahova, a razdaleko jednu od druge. Malo je jošте do sada izpitana čakavština. Po zakonih zvukoslovja preglasuje poluglas *ɾ* u hrvatskom jeziku i ojačava na *a*. U čakavštini, osobito na otocih, ima takovo ojačanje i na *o* i *e*; tako ima od *dɾska* *doska* i *deska*; tako ima i *čo* mj. *ča*, a ima i *če*. A da je na primjer naglas čakavštine jednak s velikoruskim, ta tvrdnja i dokazi našega hrvatskoga učenjaka probudiše pozornost svega učenoga svijeta.

K tomu dodajemo naše mnijenje o nazivu morlaci ili morovlasi. Neima dvojbe i stara našа kronika potvrđuje, da su morovlasi ili „crni latini“ jedno. Ali ovo ime daje se svim primorskim dalmatinskim Hrvatом, a tumači se, da su ovo bili u istinu Latini, koji su se poslije pohrvatili. Mi pak velimo, da je taj naziv zato prešao na odlomke Hrvata uz more, jer su od davne dobe bili podanici Vlaha ili Latina. Tako su i Hrvati sebe, buduć pod Latini, mogli zvati tim imenom, pak su se i nazivali još u potonje vrijeme oni, koji su bili pod vlašću gradova latinskih. Samo spominjemo analogiju, a njome nećemo da dokazujemo, kako mi danas Hrvate pod turskim gospodstvom nazivljemo vulgarno Turci, a oni odanle još danas nas ovdje nazivlju Švabe. Teško bismo vjerovali, da su se po onih samotnih otocih mogli Romani onako u Hrvate odnarodjivati, kako se obično misli. Ako i dopustimo mjestimice pohrvaćenje Romana, a pohrvaćenje to na mnogih mjestih moramo prihvatiti, to se moralo dogoditi u davno doba, sudeći po velikoj množini staroga oblikoslovja hrvatskoga na otocih hrvatskih, ali zato nikada nećemo dopustiti, da su svi danas nazivani morlaci pohrvaćeni Latini.

Jošte ćemo spomenuti staru rimsku uredbu: „coloni“ i „servi“. Rimljani su ulovljene barbare uzimali sebi za kolone, da im rade polje i da budu prema potrebi vojnici. Neima kraja u rimskoj državi, gdje nebi bilo takovih barbara, polovljenih u ratovih na Rajni i Dunavu. Najprije su ih metali na državna dobra, poslije su ih dobile pojedine občine, a poslije i privatni ljudi. Gospodari plaćali su za nje porez. Istom pod Konstantinom budu im svi odnošaji uređjeni. Svi otoci dalmatski i sva područja puna su takovih hrvatskih sela, koja su još stala u potonje vrijeme u ovakovih odnošajih. A kako bi u kasnije vrijeme toliko mnoštvo naroda hrvatskoga iz svoje slobode do-

palo u ovakovo polurobstvo, kada su Hrvati pritiskali latinske gradove. I opet moramo zato uzeti davnije vrieme.

Napokon ćemo dodati i ob običajih kod morlaka, koji su obično tako stari kao i jezik. Ako bi romansko staro stanovništvo ime dalo ovomu narodu, dalo bi mu jamačno i običaja posvetnih i mnoge obrede, jer će običaji prosvietljenijega plemena svagdje na barbare znatno uplivati. Nije to jošte niti započeo nitko izpitivati, ali koliko mi znamo, velike crte poganskoga slavenskoga obrednika nalaze se medju narodom, komu se daje ime morlaka, tako izrazite, da o njihovom pradavom poreklu slavenskom netreba dvojiti. Običaji stari hrvatsko-slavenski šire se u svih odnošajih života i u svih dobah godine, koliko su nam zabilježeni. Da li obsižu upravo sve otoke i obale dalmatske i hrvatske, kako daleko idu ekstensivno, toga nemožemo kazati. Ako li su pak neki običaji, kao što n. pr. koleda latinski, to je već Drinov iz toga obćega većini Slavena običaja izvodio, da su rano bili Rimljanom pokorni. Da je taj običaj i med Hrvati, a naročito u primorju u zemlji „morlaka“ prevladao, imade razlog, što su „calendae“ rimske bile javni državni svetčani običaj, koji je svaki podanik rimski morao poštovati. Drugačiji su opet bili domaći sveti običaji, u koje država u pokrajinah nije dirala. Ti su pak skroz i skroz hrvatski. Time bismo smjeli zaključiti prvu doseobu Hrvata u ove zemlje već koncem trećega vieka, a spajamo ju sa imenom Karpâ.

U kakvom su odnošaju mogli biti ovi prvi doseljenici prema Rimljanom, tu zapinje nauka povjestna i za germanske narode, koji imadu daleko više povjestnih podataka za onu dobu. Uzimljemo da su bili, kada su u velikoj skupini preko Dunava prešli, rimski saveznici: „foederati“. Mogli su imati svoje plemenske vojvode, morali su davati pomoćnu vojsku, a vojevanjem su si valjda odsluživali velike rimske daće. Naseljeni po dolovih i brigovih illyrskih mnogi su se smiešali sa stariim stanovništvom. Kada je pak navala raznih naroda u Podunavju u drugoj poli četvrtoga vieka tiskala rimske podanike napried, valjda su onda i odlomci Hrvata potisnuti prema jadranskomu moru. „Pravu poviest ovakovih naselbina, veli dobro Pallmann, s podpunom sigurnosti oslikati nije moguće, jer niti tragova nepoznamo, kako su ovakvi narodi seobu dovršili, ili gdje su upravo sjeli. Najviše puta stopiše se s pučanstvom po zemlji, a mnogi se raztopiše

u rimskom življu, samo neki kao što n. pr. Gothi i Vandali izkopaše se i podigoše se do nekoga znamenovanja i samostalnosti, ali samo iza najvećega napora“.

II.

Prava seoba naroda ili veliko i nepregledno gibanje raznih plemena u vojnih redovih započne istom polovinom četvrtoga vieka, kada su grozni Hunni iz Asije provalili u Europu, kada su veliki odlomeci naroda, naročito zapadni Gothi, potisnuti na Dunav, kada je njih pol i više milijuna ljudi ruke sklappalo i molilo rimske straže i vojvode, neka ih puste preko Dunava u carstvo. U onu dobu idu rieči sv. Jerolima, koji plače poput proroka Jeremije nad svojom domovinom: „Dvadeset i više godina prošlo je, veli on, što zemlje med Byzantom i julskimi Alpami plivaju u krvi. Skythska zemlja, Thracija, Macedonija, Dardanija, Dacija, Grčka, Dalmacija i obadvie Pannonije opustošene su, oplienjene i orobljene od Gotha, Sarmata, Quada, Alana, Hunna, Vandala i Markomanna. Koliko je gospodja, koliko crkvi posvećenih djevica, koliko li slobodnih i plemenitih ljudi palo kao poruga u ruke ovim barbarom, spodobnim divljim zvierim. Biskupi odvedeni su u roblje, svećenici i drugi službenici crkve ubijani su, crkve razvaljene, konji na oltare navezani. dapače kosti mučenika iz zemlje vadjene. Kamo se oko ogleda, svuda vlada tuga, bol i slika smrti. Rimsko carstvo razpada se na komade ali naša jaka šija, t. j. crkva, ostaje ipak neprelomljena“. U ovo doba upravo su Gothi zapadni poplavili balkanski polutok, a nasljednik nesretnoga Valensa, veliki i premudri Theodosij, na sto je načina ove barbare umio uzdržati mirne, a i druge preko granica. Davao im je zemlje, koje su mogli lasno obdjelavati s narobljenimi po carstvu novci, dao im je zaslužbe vojne, a barbarskim vojvodam davao naslov: „magister equitum“; to je najviša čast, za kojom je blepio Alarich, Odoakar, Attila i Theodorich, dakle svakoga naroda poglavica. To žele i onda, kada si ciele jedno kraljevstvo osvoje. Car je učinio s onimi na granici takodjer raznovrstne ugovore. Natjecali su se pojedini barbari za prijateljstvo rimsko radje, nego li za slogu sa svojom braćom, jer braća bi otela slobodu, gramze za dobitkom, a carstvo samo plaća i brani se. Theodosij

upamtio je rieči Tacitove: „Neka bude među barbari barem međusobna mržnja, ako već neima ljubavi prema nami.“ U tom su ga sliedili bolji carevi rimski, a taj sustav tako se je razcvao poslije u Byzantu, da svi carevi i svi vojvode od te mudrosti živu, da je gotovo sva historijografija za to pisana, da tu mudrost napokon svako diete znade, da je na osnovu te mudrosti iztočno carstvo za hiljadu godina preživilo zapadno.

Dalmacija pripadala je poslije smrti Theodosijeve god. 395. 395. zapadnomu carstvu, a tada se je Alarich, vojvoda gothski, razbjesnio po balkanskom poluotoku. Veli se, da ga je ministar iztočnoga carstva, Rufin, kupovao i nagovarao, neka udari na Dalmaciju, da učini štetu ministru zapadnoga carstva Stilichu. Nu nije bio tako lud vodja gothski, da si sam meće nož pod vrat, prejak je bio Stilich. Volio je Alarich plieniti i paliti po Grčkoj, dokle ga neprisile složne vojske rimske, da se je smirio, pak je dobio zemlje na jugu od Dalmacije. Sada istom zapati 397. Dalmacija, jerbo ga je sada kupovalo, i napokon kupilo iztočno carstvo. Odsele ime G o t h a i ostaje za dugo na zemljištu hrvatskom, s njimi počimlju naši stari ljetopisci poviest hrvatsku. Pod ovim imenom dolaze razni narodi kod Byzantinaca, pak i Slaveni, barbarski jezik i nošnja njeko vrieme nose samo gothsko ime. Alarich prodirao je preko illyrskih zemalja, kojih dakako nije štedio, u Italiju početkom petoga veka, gdje je i Rim porobio i popalio, pošto nije dobio od zapadnoga carstva Dalma- 403. ciju i Norik u svoju vlast.

Pravo se veli, da su Gothi zato tolikom grozničavom silom provaljivali u Italiju, samo da uteku pred silnima Hunni, pred narodom, koji je poda se satro sve narode od Urala do Dunava i Tise, pred narodom, koji na konjih živi, sada jašeć kao ljudi, sada sjedeć na stranu kao žene. Na konju dan i noć, sav svoj posao na njem nabavljaju, kupuju i prodaju, jedu i piju, spavaju i sanjaju naslonjeni na vratih svojih konja. Narod je to, koji sve, što im u pričku dolazi, prebaci i prejaši. Oko polovice petoga veka vidjamo, kako poslanici iz Byzanta i iz Rima putuju na obale rieke Tise, da si od Attile izprose blage i dobre pogodbe mira, dakako za velike novce. Kukavni Rimljani laskali su si, da je tobože hunnski vodja plaćeni vojvoda carstva, ali netaje pri tom svoje nevolje. Neka nam bude za svjedoka razgovor izmedju poslanikâ, kako se tuže, a osobito

441. rieči poslanika zapadnoga carstva, jer je došao prositi milost za naše zemlje. Kada je naime Attila god. 441. Sirmium ob-
siedao, a valjda i osvojio, onda je tamošnji biskup predao taj-
nomu pisaru Constanciju zlatno crkveno posudje, neka poslije
boja odkupi s njime biskupa iz robstva, a ako bi biskup po-
ginuo, neka odkupljuje druge kršćanske sužnje. Kada je Sir-
mium pao, pogine biskup, a Constancij založi to posudje u
Rim nekome Sylvanu na svoju korist za dobre novce. Kada je
to Attila doznao, dade ovoga izdajnika na križ pribiti, a od
rimске државе iskao je, neka mu predade Sylvana, koji je nje-
govu svojinu oteo. Iz Rima dolazi posebno poslanstvo, da pri-
miri biesnoga Hunna, da mu plati koliko je posudje vrijedno,
jer da sveto posudje nesmije biti za svjetsku porabu, premda
mi znamo, da je, na sramotu kršćanstva, zlatno i srebrno po-
sudje na dvoru Attilinu jamačno iz kršćanskih crkava. Attila
neće niti da čuje poslanike, već ište Sylvana živa. Sada se tuži
poslanik zapadni svomu drugu istočnomu: „Sreća i moć, veli,
tako su Attilu nadahnule, da već nepomažu razboriti razlozi
proti njegovoj samovolji. U istinu nije nijedan vladalac Skythije
učinio tolika i toli znatna djela. Cielu si je Skythiju do otočja
istočnoga mora pokorio, a sada ište od Rimljana danak, da-
pače kani osvojiti Persiju“. To bi Rimljane dakako veselilo, da
se tamo na iztok izpraši i iztrese hunnska sila. Primjeti na to
Constanciol iz Pannonije: „Ali onda neće više doći kao sa-
veznik, već kao gospodar. Sada doduše prima on još pod na-
slovom rimskoga vojvode od cara plaću, premda već sada na-
zivlje naše zapovjednike, kada je zlovoljan, svojimi robovi, a svoje
ljude drži i cieni ravne našim carevom“. Mi ćemo na ovaj raz-
govor primjetiti, da je ta plaća iz sama Carigrada u zlatu iz-
nosila preko milijuna for. naših na godinu, a kamo jošte drugi
darovi, kamo još prinosi iz zapadnoga carstva.

Tim načinom spašavalo se je carstvo od pustošenja. Attila
opet volio je bivati sa svojim narodom u ravninah današnje
Ugarske, kao što poslije Avari i Magjari, jer se na pustarah
tamošnjih njegovi pustopašni konjanici laglje mogahu kretati.
Mudro je opet radio, te nije previše u carstvo provaljivao, niti
harao, niti palio cvatuće gradove, jer bi time bio odmah za-
tukao dobru kravu mljekaru, koju je kasnije s tolikim uspjehom
muzao, pak ga je gospodski hranila. Zato držimo, da su

gradovi naši jošte stali u cvietu u njegovo vrieme. Nije propao niti Sirmium, koji je osvojio, niti Singidunum, dapače on je vratio carstvu sve, što je na desnoj obali Dunava bio osvojio. Istom onda, kada je iza strašnoga chalonskoga poraza Attila prodirao (god. 452.) u Italiju i razarao Aquileju i druge gradove, valjda su nastradali neki panonski gradovi, a dalmat- 452.
ski valjda nimalo, premda se pripovieda u pjesmi na slavu Aelijeve, da je Attilu razbio kod Salone. Tako i iza razsula države hunnske stoje jošte naše zemlje u starih rimskih odnošajih.

Uz Hunne pokrenuše se ipak i Slaveni, koji zajedno s njimi sjede na ravnica Potisja i Podunavja. Glavni vodja poslije Attila bio je Onogost (*Onegesios*), sela kroz koja idu poslanici byzantinski od drva su izgradjena, stanovništvo govori jezikom ne hunnskimi niti gothskim, niti grčkim, niti latinskim, dakle slavenskim, mjesto vina donosili bi ljudi za piće rimskim poslanikom „međ“ (ὁ μέδος), već na ulazu u kuću pilo bi se za gostoljubivi dobro došli, a poslije išle su redom zdravice i pjevale se pjesme. Najviše nam prikazuju Slavene karmine, nazivane: „strava“, iza smrti Attiline, koja strava se je sastojala u tom, da su „na mogili pokojnikovo neizmjernu gostbu slavili, te se jadikovanje s pjesmom veselom izmjenjivalo“. Time se vidi, da su oko dvora Attilina bili Slaveni prvaci. Po mnienju svih slavenskih povjestničara bili su Slaveni Hunnom saveznici proti Gothom, upravo tako kao što su Rimljani Hunne uzimali u savez proti tim Germanom i u Italiji i na balkanskom poluotoku. S hunskom vojskom spasila se je Italija početkom petoga vieka od Rhadagajsa i njegovih čopora njemačkih. Attilinom smrću razpala se država hunnska, a narodi slavenski neodlaze više s pozorišta povjestna. Neprestaju provale njihove odavle preko Dunava u iztočne dielove balkanskoga poluotoka, a za zapadne naše strane neima povjestničkoga svjedočanstva.

Kada su poslije dviju decenija Germani plaćenici rimski pod Odoakrom god. 476. srušili zapadno rimsko carstvo, osta 476.
jošte Dalmacija svoja o sebi pod vlastitim carem. Julij Nepos razcar rimski potegnuo se je ovamo već godinu dana prije ove katastrofe zapadnoga carstva. Nepos nastanio se s carskom vlasti i časti kraj Salone, da upravlja Dalmacijom, kao svojom baštinom. Ovdje je boravio i nekadanji njegov suparnik Glycerij kao biskup salonski svoje stare dane. Nepos je carstvo

zapadno predstavljao u Dalmaciji svim onim, koji nisu priznavali Odoakra, koji su se nadali, da će ovoga barbara moći protjerati iz Italije. Badava se razcar trudio, da od iztočnoga cara za to pomoći dobije. U Byzantu su se pače sklonuli, dati Odoakru patricijski naslov, s kojim je on bio zadovoljan, jer se je smatrao samo vojvodom rimskoga cara, nije niti naslov germanskoga kralja uzeo, što su uvijek činili vojvode Germani, kada su se pobunili proti carstvu.

480. Medjutim pade od ubojite ruke god. 480. Julij Nepos, rimski car Dalmacije. Jedni misle, da ga je Glycerij dao ubiti, a drugi krive Odoakra, da je on najmio ubojice. Nam je to svejedno, tko ga je ubio. Istina je, da se je rimsko carstvo zapadno istom dovršilo sa smrću Julija Neposa u Dalmaciji. Sada je istom Odoakar uzeo naslov kralja, kada je nahirupio u Dalmaciju i priklopio ju Italiji, jer je nestalo zakonitoga cara. Sami Byzantinci broje njegovo vladanje istom od one godine. Dalmacija je u ovom ratu opet dosta pretrpila, ali ostao joj sustav državni isti, jer je to i Odoakar poštovao.

Život svetoga Severina to nam pokazuje, dapače i u Noriku i Pannoniji. Ovaj je monach živio u Noriku u ono doba, i preuzeo je na sebe častnu zadaću u ovom težkom vremenu, da spašava svoju kršćansku braću od navaljujućih barbara. Spominje se tada i jedan činovnik iz Podravine iz Poetovija grada, gdje vodi smućene Romane u Italiju. Podpuna rimska uprava nije ostala u Noriku i Pannoniji, ali zato se jošte pouzdavaju gradovi ovdje, da će im doći pomoć iz Italije. Barbari prelaze, ali ne daleko preko Dunava, koji je jošte u glavnom granica izmed barbara i Odoakrove italske države. Gradovi stoje u trgovačkih odnošajih s barbari jošte u toliko, koliko im italska uprava naročito dopušta. Namjestnici doduše stoje ovdje višeputa bez vojske i novaca, a obadvoje teško je dolazilo iz Italije, zato dopuštamo, da su ovdje na granici nastale velike nevolje, da su mnogi ljudi sdvajali, da su bila mnoga kreševa, da je bilo upravo hrvanja za gradove i zemlje izmed većih i manjih četa, i da su pojedina mjesta na granicah već barbarom danak plaćala. Sve to dopuštajući, da se je dogadjalo na granici, 488. znademo ipak sasvim za sigurno, da su istom god. 488. u ratu izmed Odoakra i Ruga u Podunavju bili prisiljeni rimski stanovnici Podunavja ostavljati svoju domovinu i bježati u Italiju.

Njeke su strane onda tako opustile, da je i kršćanstvo opet na daleko skoro sasvim izžeznulo.

Iztočno rimsko carstvo teško je preboljevalo osobito gubitak Dalmacije, to su znali i barbari, pak su se stavljali na uslugu Byzantu. Već godine 479. ponudio se je vođa iztočnih Gotha Theodorich, da će Julija Neposa odvesti u Italiju i namjestiti opet carstvo, a znao je to Odoakar, zato je valjda glavom i platio Nepos, a Dalmacija pripala Italiji. Sada napokon iza desetak godina sklonu se Theodorich, nagovoren od cara Zena, s pomoćju Ruga, koji su pobijedjeni od Odoakra bježali pod njegova krila, čeran od svoga naroda, koji je stanovao u opustošenom kraju današnje Srbije. Narod je njegov proklinjao savez s carstvom, jer da robiti nesmiju, a za živiti neimadu, plaće iz Carigrada da nedobivaju. Dok se Theodorich gosti, oni da gladuju, zato neka ih vodi u zemlju, gdje će moći živjeti. Sve je to potjeralo Theodoricha, da pod okriljem iztočnoga cara, kao zakonitoga gospodara carstva, udje u Italiju. Sav narod iztočnih Gotha zašao je u rat i osvojio Italiju do god. 493., a time dakako i Dalmaciju.

488.

493.

O vladanju iztočnih Gotha u Dalmaciji, nije nas ostavila poviest na pustu i praznu. Mudri Theodorich, koji je cviet života svoga sproveo kao talac u Carigradu, nije samo u Italiji poštovao živalj rimski i njegov zakon, već i u Dalmaciji i Pannoniji, a on je nastojao dostići „mudrost rimsku i sačuvati hrabrost gothsku“. Kada na primjer šalje u Sirmium, dakle sasvim na granicu svoje države, namjestuika Colosseja, ime mu kaže, da je bio Latin, veli mu: „sretno putuj u sriemsku Pannoniju, nekada sielo Gotha, opasan sjajnim dostojanstvom, poverenu pokrajinu oružjem brani, pravom umiri, da uzmogne stare svoje branitelje vesela primiti“. U proglasu dakako latinskom na Srimce nastoji ih sklonuti na mir i slogu medjusobnu, „neka se ugledaju u njegove Gothe, koji su prema neprijatelju ratoborni, a kod kuće mirni“. Ovako je bilo vladanje po rimskom načinu u cijeloj pokrajini. Crkva je uživala svoju podpunu zaštitu, a država tražila je iz zemlje koristi po načinu običnom od vremena careva. Tražio je Theodorich „sebi na korist, a neprijatelju na propast“ željezne rude u Dalmaciji i dao je paziti, gdje je moći naći tih ruda, koje imadu veću snagu od samoga zlata, „jerbo siromasi dobro oboružani mogu prisiliti bogatare da im budu sluge“, kako veli u svojem pismu na

*

namjestnika Dalmacije. Porezni sustav rimski ostao je, a ostale su i slobode gradova.

530. Crkva katolička slavila je svoja dva „sjajna sabora“. U prvom sjelo je na poziv salonskoga nadbiskupa Honorija (dvadeset i prvoga po redu od starine) svega skupa devet biskupa. Našli su se tuž biskupi: zadarski, rabski, sisački, dubrovački, skradinski, neretvanski, bistvanski (bosanski), makarski, dakle svi biskupi stare Dalmacije i mnogo svećenika. Nije ih sabrala kakva velika razpra u crkvi ili vjeri, biesna proklinjanja neima u zaključnih, mir vlada u crkvi, samo se ustanovljuje jasniji po kanonih red. Što crkva dobiva ili na dar ili kako drugač, to joj je za uvijek, ona smije primati ali prodati nikada, taj obći zakon ovdje se ponavlja. Ima se paziti, da pristojni ljudi dobivaju svete redove, da se vuci za pastire neuvuku, neka se neredi previše popova, a popovi se nesmiju baviti svjetskim poslovima: sa sudom, trgovinom, lihvarstvom itd. Popovi neka žive od onoga, što im daje služba kod oltara. Najznatnije jest, da se sabor brine za samostane, da im poglavari budu čisti i samostanci u svom božjem redu. Evo se već govori o „predstojnicima samostana“, česa u Italiji ima malo, a drugdje u Europi neima nimalo; već je dakle u našoj zemlji u cvietu ona vrst ljudi, koji kašnje nose na svojih ramenih veći dio kulture europske.

532. Za dvie godine eto nam drugoga sabora crkvenoga opet u Saloni oko metropolita jošte znatnijega i slavnijega. Crkva ne samo čuva što ima, već se i širi, jer se osnivaju tri nove biskupije, jedna u primorju makarskom, a dvie u današnjoj Bosni. Ustao se u saboru biskup bistvanski ili bosanski, da razloži braći, kako je velika njegova biskupija, kako ju je teško upravljati. Koliko god je sladak jaram koji nosi, opet će mu biti laglje, ako se osnuju dvije nove biskupije u obsegu njegovu. Premda su oprezni otc, te nedaju biskupije u mjesto, koje nebi bilo dostojno takove časti, opet daju dvije tamo biskupije u Sarsenteru i Ludru. Morala su to biti svakako dva poveć a znatnija grada. Gdje su ti gradovi, toga neznamo, a valjda su nam obadva imena sasvim krivo predana, pak iz ovoga njihova oblika nećemo nikada doznati, gdje su bila. Gdje se osnivaju nove biskupije, tamo cvate narod i vjera kršćanska, a da je mir u zemlji, to upravo prodiše iz spisa obiju ovih sabora.

Nije za dugo taj mir potrajao. Poslije Theodoricha velikoga vladala je od god. 526. u Italiji njegova kći Amalasunta, žena romantična, za svoga sina Atalaricha, dečka razpuštena i razuzdana. Stara italska stranka već je za živa Theodoricha bila spletena s byzantinskim dvorom, da se Italija otme od barbara i poda rimskomu gospodstvu. Gothi opet teško su podnosili vladu žene, koja je po svojem naobraženju bila više Rimljanka, nego li Gothkinja. I sina si je tako dala naučavati. Kada je ovaj mladić god. 534. umro, onda si je ona uzela svoga rođjaka Theodata za muža. Na nesreću nije ona njemu, niti on njoj vjerovao. Ona već uzme plesti s carem Justinijanom, zato ju muž ubije. Stara rimska stranka nije trebala sada dozivati u pomoć cara Justinijana, jer je upravo proslavio Belisar svoj trijumf nad Vandali u Africi. Justinijan pošalje Belisara u Italiju, a vođja Mundo prodje s vojskom u Dalmaciju.

Mundo bio je rodom barbar, ali ipak odan caru i dobar vojvoda. Mundo brzo osvoji Dalmaciju i glavni joj grad Salonu (god. 535.). Gothi kada su izgubili Dalmaciju, upustili su se odmah u dogovaranja o miru s dvorom istočnim rimskim. Medjutim su se dobro pripravili i iznenada navalili na Rimljane, koje je u salonskom polju vodio Mauricij sin Mundov. Malena njegova vojska smalaksa prema većoj sili, i svi do jednoga izginu, pak i Mauricij. Starca Munda vele, da je strašno potresla smrt sina. Sabere vojsku svu i udari na neprijatelja, i potuče ih sasvim. Mundo u svojem biesu radi sina, progonio je nemilo poražena neprijatelja dotle, dok i sam nedostiže smrt. Rani ga jedan od bjegajućih Gotha smrtno, te ovdje umre. Sada se u Salonu nije nitko usudio unići. Rimljani nisu imali vođje nijednoga, pak krenu kući, a Gothi pobijedjeni bojali se Latina salonskih, koji su vidili gothski poraz na svoje oči. Istom kada su se već nove vojske rimske dopremale u Dalmaciju, napnu se Gothi, te osvoje opet Salonu pod svojim vođjom Grippom.

Car Justinijan podao veliku vojsku svomu dvorskomu vojvodi Konstancijanu. Kada su se u Epidauru skupljale vojske, pošalje tamo Grippu svoje uhode, a ovi mu jave, da je tamo mnogo hiljada vojske i veliko brodoglavlje. To smuti gotlskoga vojvodu. Niti se nije usudio izaći u susret rimskoj vojsci, a niti obsiedanje u Salonu nije mogao podnositi, jer su zidovi od prvanjega rata bili dosta oštećeni, a nisu bili jošte popravljeni.

A nije se niti u Salonjane pouzdavao. Zato izadje sa svom vojskom na salonsko polje. Vojska rimska sustavi se najprije kod Visa, a kada je vojvoda doznao, da je Salona od neprijatelja prazna, doplovi ravno u njezinu luku, a odanle u grad, koji odmah uzme popravljati. Gothi nisu se usudili navaliti na neprijatelje, a nisu smjeli niti na otvorenom bojnem polju dočekati ih, već odu u Italiju. Konstancijan zauzme bez otpora cijelu Dalmaciju. Tako padue ovdje gothsko kraljevstvo, koje je po riečih naši stari ljetopisaca svoju vlast prostiralo „od jadranskoga mora po vodah i preko gora éa do Poljske“. Samo što su po našem mnienju ta „Poljska“ ravne poljane današnje Ugarske i dolnjega Dunava.

Iza dvie godine pokušaju Gothi opet osvojiti Dalmaciju s pomoćju drugih germanskih četa. Razbiti na kopnu kod Scardone, potegli se barbari pram Burnu, dok im s kopna i s mora nedodju nove pomoći. Upravo neizmjernom vojenom silom nastalo je novo i opet bezuspješno obsiedanje Salone. Uspjeh je bio ratu, da je stradala Salona. Mnogi gradovi već sada ostanu na pol razvaljeni u ratu, koji je trajao preko dvadeset godina u Italiji, a kadgod prešao u Dalmaciju. Više puta pomoćni čopori, rimski ili gothski, prolazeći jednim dielom naših zemalja nisu ih štedili.

Sada je mogao Justinijan s ponosom kazati u novelli II. god. 537.: „s pomoćju božjom naše carstvo razprostrlo se s obiju obala Dunava“. On je opet pod imenom Illyrika načinio pokrajinu, koja se je kašnje u crkvenom smislu sačuvala, jer je svu Dalmaciju, Pannoniju savsku, obadvie Moesije i obadvie Dacije sklopio u jedno. Opet su stanovnici ovih zemalja građani rimski, premda je taj neprocienjivi nekada naslov sada bio samo zastarjelo i prazno zvučno ime. Nedaje više rimski građanin svojim glasom sebi državnoga zakona, nebira si sam vojvoda, sada je kakav god pustolovni barbar vojvoda Rimljana i barbara. Namjestnik carski u pokrajini imao je upravljati strogo po rimskom zakonu, po njem je imao suditi, ali zemlja je bila puna barbara, pak je rimsko pravo već ovuda izgubilo svoju staru krasnu cienu. Dogadjalo se mnogomu kao i onomu Španjolcu, kada se je pred carem Galbom okrivljen pozivao na svoje pravo rimskoga građana, a car ga u to ime dao pribiti na viši i ljepši križ.

Ovakov ljepši i viši križ dopao je illyrske zemlje, kad su izpod Gotha prešle pod vlast iztočnoga rimskoga carstva. Već smo spominjali, kako je hierachija činovnička rimska izjedala pokrajine, kako su se izgrizali vojni i civilni namjestnik, a dobro i blagostanje pokrajine pojedali bi obadva. Strategu u pokrajini sada su pod Justinijanom samostalni u svojoj upravi, tako od prilike kao što su bili satrapi u Persiji, jer je Justinijan gledao sdružiti civilnu i vojničku vlast u jednoj osobi; sami upravitelji pokrajinskih daća bili su neposredno pod carskim ministrom. Pravo izsisavanja pokrajina istom je počelo s Justinijanom. To je dobro karikirao Prokopij, kada pripovieda u svojoj knjizi: „Malo poslije toga što je Justinijan sjeo na vladu, sanjao je jedan odlični čovjek ovaj čudni san: Čovjeku se tomu pričinilo, da stoji na obali mora kraj Byzanta grada naprama Chalkedonu; pa gle, u sred mora stoji Justinijan strašno žedan. Brzo progutne ovo more, zatim crno, onda aegaejsko, tako, da je ostalo sve suho; još nije bio žedje ugasio, pak progutne sve vode na kopnu, a napokon sve lokve i kloake glavnoga grada“.

Ova drastična pripoviest veoma nazlobnoga caru suvremenika opravdana je groznim financijalnim carevim sustavom, po kojem su mnogo puta neprijatelji barbari bolje prolazili, nego li careve pokrajine. Radi mnogih ratova rasle su daće državne, a svi zakoni carevi nisu mogli pomoći, da se nebi slobodni pokrajinci davali u roblje bogatijoj vlasteli. Već Grci i Rimljani imali su carinu za robu, koja se uvozila, i za onu, koja se izvozila, ali sada prešlo je to sve granice, jerbo se plaćalo na Hellespontu, Bospornu i u Byzantu. U glavnom je gradu bila shita sva trgovina po monopolih. Tako se samo u Byzantu i samo u carskih magazinih prodavala svila (netom joj je bila prenešena kultura iz Kine), tako da za funt zlata ide funt svile. Samo u carskih tvornicah obradjivala se ova roba, za kojom je svijet u ovo vrieme gramzio toliko jako, da su i srednje ruke ljudi želili odievati se u svilu. U velikih magazinih carskih steklo se žito svega carstva, vlastela su ga davala u mjesto poreza, a car ga prodavao osobito u Asiju za skupe novce, ako se je i pokvarilo. Teško nam je vjerovati, da je car vino, ulje, ocat i meso uzeo u svoj monopol. Bio bi dakle car svilar, vinar, mlinar i svašta drugo.

Za naše pokrajine bilo je to sve veliko zlo. Najveće je ipak, što je car zanemario državnu poštu, dosta jaku podporu pokrajina, koja je njegda dane mogla brzinom takovom viesti donositi, da je naglimi promjenami za jedan dan glasnik pretekao, za što je inače deset dana puta trebalo. Brzo je mogla onda i pomoć stići nevoljnoj pokrajini. Ovdje je toliko puta pomoći trebalo, a car je prekasno doznao za to. Ne manja je nevolja bila, što je Justinijan kadgod radi velikih financijskih nevolja prestao uzdržavati vojsku na krajini (*milites limitaneos*) ili *limesu*. Više puta nisu dobili plaće za više godina. Što mu je pomagalo, što je sagradio na Dunavu tolike tvrde gradove i kule, kada je vojska toliko puta iz njih umakla, ili da kruha prosi ili da si ga zarobi. U obće je bio težak i gorak položaj illyrskih pokrajina. S jedne strane evo gladna vojska carska, a s druge barbari prekodunavski svaki čas kucaju na vrata, sad u većih, sad u manjih čoporih. „Gallija, veli umni Francez Rambaud, bila je najnesretnija, dok su svaki čas Franci i Alemanni udarali u nju, bili pobijeni i opet se vraćali, sretnija je bila onda, kada su ju Franci sasvim prevladali“.

Što u ovih burnih vremenih medju svećenstvom Dalmacije na više mjesta vlada razkoš i razuzdani život, što neki biskupi u gostbakh sprovode svoj život, što se o drugih veli: da krađu crkvene dragocjenosti, pak ih svomu rodu daju, to tekar potvrđuje onaj nemir duhova radi stradanja zemlje od barbara. Kada najveće pogibelji jednoj zemlji priete, a jošće nije započeo najkrvaviji i odlučni boj, onda će zavladati svagdje razkalašenost života, kakav u drugih mirnijih vremenih ljudi ne pamtje. Najčudniji je slučaj s Maksimom, nadbiskupom salonškim, pod konac šestoga vieka. Godine 593. umro je zloglasni

593. Natalis nadbiskup. Najprije bude izabran Honorat archidjakon. Njega su obtuživali, da je okrao crkvu i pometnuo na stranu crkveno posudje, premda to nije istina bila. Već ga je potvrdjivao papa Grgur, punim pravom nazvani Veliki, a opet puk i svećenstvo izaberu Maksima. Bio je to čovjek odlična roda, pod zaštitom cara i carice. Badava se nekoliko godina trudi veliki papa, da svećenstvo neposveti toga laika za biskupa. On bude posvećen. Badava papa moli prokonsula i druge oblasti svjetske, neka nezaštićuju toga čovjeka. Upravo u srce dira, kako se papa moli carici: „Dvadeset je već i sedam godina,

što u ovom gradu (*Rimu*) živimo medju mačevi Longobarda, a evo crkva trpi oda svih strana, papa je prezren od svjetske oblasti, Maksima podržavaju i zaštićuju, koji si je kupio biskupiju i dao se je posvetiti proti volji papinoj. Što će biti od mene, veli papa, ako biskupi mojoj vlasti podvrgnuti mene preziru, a svjetske ih vlasti i car i carica zaštićuju. Bolji nam se vide neprijatelji, koji nas mačem ubijaju, nego li državni sudci, koji nas svojom zlobom, grabežem i plienjenjem tamane“. Kada je papa pozvao sve svećenstvo i svjetovne ljude, neka neobće s ovim nadbiskupom, samo su ga dva visoka svećenika crkve salonske poslušala, svi su drugi slijedili Maksima. Samo nečuvnomu i nevidjenomu, upravo vitežkomu papinomu nastojanju poslije šest godina boja podje za rukom, da je Maksim poklonio svoju glavu pred papinskim izaslanikom u Ravenni i učinio njeku pokoru. Papa ga je morao uzeti u milost, morao ga je god. 599. ubrojiti medju: „ljubeznu i milu braću u Isusu!“

III.

Ime „Hrvat“ zanimalo je sve izpitatelje najdrevnijega života slavenskih naroda, i radi naroda hrvatskoga i radi onih odlomaka raznih plemena slavenskih medju Rusi, Poljaci i Česi, gdje se u većih ili manjih rodovima to ime uživalo. Šafařík izvodio ga je iz korjena: *chrib*, *chribet*, *chrebet*, što bi značilo: „goranin“, a najstariji oblik bio bi: *Chrvatin*. Zeuss dvojí, nije li postalo iz rieči: *chrv*, što bi bilo isto sa staronjemačkim izumrlim: *heru* — gladius, mač. Daničić i Geitler izvide iz korjena: *chärv*, *sarv* — defendere, tueri, braniti, čuvati.

Hrvat bi bio po tom: „armatus“, oružanik, branitelj (defensor). Mi se tomu mnienju pridružujemo, odbijajući ipak razne kombinacije, koje su gdjekoji izvodili. Ovo tumačenje moglo bi se najstarijom poviesti u toliko podkriepiti, što ovoga imena plemena imade i u zapadno-slavenskih i u istočno-slavenskih granicah; a pokazuje se time i davna starina toga imena.

Gdje je prva domovina Hrvata? Kako poviest svakoga naroda počinje s pričami, tako i hrvatska. Dvie su priče pred nami, obadvie po postanku i sadržaju svojem jedna od druge veoma razdaleko, obadvie više slutnjami nego li istinom povjestnom opravdane, da ih uvažimo i ocijenimo. Prva je na-

rodna priča sačuvana kraj Krapine grada. Po našem mnijenju imala je glasiti. „Bila su tri brata: Čeh, Leh i Meh, koji su tamo u Krapini vladali. U ono vrijeme vladali su ovuda Rimljani; narod je pod njimi puno trpio. Braća se dogovore, kako će narod od ovoga jarma osloboditi. Imali su sestru po imenu Vilinu, koja je žarko ljubila rimskoga namjestnika. Kada su se braća o pobuni dogovarala, sestra ih izda svomu ljubovniku. Braća ipak njega ubiju. Ona uteče u njeku jamu, gdje su prebivale vile. Tamo je rodila gospodsko diete. Kada se je ona jednom sunčala pred špiljom, zapaze ju braća i ulove ju, i zazidju u građ. Diete njezino ostalo je u ruku vila. Jednom kad su se vile razišle, a diete se samo sa zlatnom jabukom igralo, doleti nekakav divlji vol u špilju, digne ga na rogovih i iznese ga kroz nekakav podzemaljski put čak na drugu stranu gore. Tamo ga je nekakav pustinjač ulovio i zakopao. Rimljani se dignu na pobunjenike. Braća nemogu njim odoljeti, pak bježe tamo preko Dunava. Tako bi imala postati česka, leška i moskovska zemlja.“

Ova priča, ako nam je iole vjerno pripovjedana, zanimiva je barem zato, jer je jedna od najkrasnijih, i svoje vrsti jedina među slavenskim narodima. Mi ćemo samo jednu primjetiti, da se za čudo slaže u glavnih momentih s pripovijedanjem najstarijega slavenskoga ljetopisca Nestora, koji daje pred Vlasi uzimati slavenskim narodom sa Dunava. Nestor veli: „Po mnozjeh že vrijemech sjeli sut Slovjene po Dunajevi, kde jest ninje ugarska zemlja i bolgarska. I ot tjech Slovjien razidoša sja po zemli, i prozvaša sja imeni svoimi, kde sjedše na kotorem mjestje, jako prišedše sjedoša na rjecje imenom Morava, i prozvaša sja Morava, a družii Česi narekoša sja, a se ti že Slovjieni: Horvate Bjelii i Serb i Horutane. Vlahom bo našedšem na Slovjieni na dunajskija, i sjedšem v nih i nasiljajuščem im, Slovjene že ovi prišedše sjedoša na Vislje, i prozvaša sja Ljahove...“ Ti su pak Vlasi po mnijenju Drinova mogli biti Rimljani. Ova je priča za nas barem od te važnosti, da su već u davno doba postojale svjestne narodne predaje o srodnosti plemena hrvatskoga s drugim slavenskim. Samo ju zato pripoviedasmo.

Druga je priča od grčkoga cara Konstantina Porphyrogeneta iz polovine desetoga vjeka. Ta je priča već zato važnija, jer je

mnogo bliže onoj dobi, kada su se Hrvati u sadanju zemlju naselili, jer je popisana očevidno po onodobnoj hrvatskoj predaji. Stara im je domovina: „biela ili vela Hrvatska“ (ἡ μεγὰλὴ Χρωβάτις), tamo „preko Turcije, a blizu Francije“, gdje su: „Belochrobati“ (Βελοχρωβάτοι). Jedan rod od njih sa petero braće: Klukas (Κλουκάζς) i Lobelos (Λόβελος), Kosentzes (Κοσέντζης), Muchlo (Μουχλώ) i Chrobatos (Χρωβάτος), i dvie sestre Tuga (Τούγα) i Buga (Βούγα), zajedno sa svojim rodovi razstavši se od tamošnje braće, dodju u Dalmaciju. Tu nadju naseljene Avare. Vodeći kroz više godina Hrvati s njimi rat, pobiede ih. Avare jedne utamane, druge sebi pokore. Od ovoga vremena ovdje stanuju.

Što je to: „Biela Hrvatska“? To kuša tumačiti krunjeni pisac: „Hrvati, što sada u Dalmaciji stanuju, izvode svoje poreklo od nekrštenih Hrvata, koji se nazivlju i „bieli“, koji su tamo iza Turcije, susjedi Frankom i Slavenom nekršćenim Srbom. Hrvati zovu se po jeziku slavenskom tako, jer veliku zemlju posjeduju“. Konstantin je ovdje po svojem i svoga vremena običaju kušao etymologizovati, i to na dva načina: jedan put na temelju grékoga jezika od: „χώρξ“ (zemlja), jer da veliku zemlju imadu. Drugi put na temelju jezika hrvatskoga, što mu je očevidno kazao onaj, od koga je dobio viesti o Hrvatih. Da je: „biela i vela“, t. j. velika tomu staromu hrvatskomu izvjestitelju cara Konstantina moglo biti jedno te isto, o tom mislim, da prije pripada sud poviesti nego li filologiji. U ostalom neće nam se zamjeriti, ako i jezikoslovje u pomoć dovedimo. U starih ruskih spomenicah dolazi po više puta: „bjelo jezero“, što može znamenovati i svjetlo, a može i veliko jezero, kako su eno Slaveni na sjeveru nazvali: „bielo more“, a ovdje jadransko takodjer: „sinje“, a obadvoje znači: „veliko, neizmjereno“. Što su to: „bieli Kazari“ prema „crnim“; što: „bieli Ugri“ prema „crnim“; zašto: „crni Latini“; zašto i ovdje: „Hrvatska biela i crvena?“ Bieli su oni, koji vladaju nad drugimi. Tako je jamačno umovao i onaj Hrvat, koji je ili caru Konstantinu ili njegovomu izvjestitelju neposrednomu tumačio, da je: „biela Hrvatska“ ono, što i: „vela“, t. j. velika Hrvatska.

Gdje je ta pradavna zemlja Hrvatska? Po Konstantinu bila je ta zemlja: „preko Turcije, a blizu Francije“. Turcija je caru zemlja Magjara, a Francija Njemačka, dakle tamo na sje-

vero-zapadu od karpatskoga gorja. Konstantin je jošte dodao, da i danas tamo ima Hrvata, i da su ovi južni Hrvati potekli od onih. Neima dvojbe, da ga je zavelo, što su u onih stranah bila plemena, koja su se takodjer nazivala Hrvati. Ovi su Hrvati plemena drugoga, a nikada nemožemo uzeti, da su i u ono davno doba, n. pr. česki Hrvati jednoga jezika s južnini u staroj Dalmaciji. Mi ćemo ipak po imenu hrvatskom, sačuvanom u českom, poljskom i ruskom plemenu, po tom što je zemljištni odnošaj bio izmed svih tih triju sjevernih plemena u nekoj svezi, smjeti zaključiti, da je tamo na sjeveru od Karpata, ali više na iztoku, teklo ime zemlje hrvatske pradavne domovine Hrvata u skupnoj pradomovini slavenskih naroda.

Kada su se Hrvati stali seliti, to je evo po pripovijedanju cara Konstantina bila već podpuna bajka, koja već svjedoči svoju veliku starost. Ime petero braće i dviju sestara svjedoče, kako su si već onda Hrvati tumačili postanak svojih različitih plemena, a žalibože ova su imena tako nakažena po caru piscu, da nam samo jedno pokazuje sasvim jasno, što imadu znamenovati. To je Hrvat. Kao što je svaki drugi narod od imena svoga pradjeda izvodio svoje narodno ime, tako je i hrvatski. Druga imena svjedoče nam, da je bilo jošte plemena i u desetom vieku, koja su svoja plemenska imena čuvala i poštovala, kao što je bilo i kod Čeha, gdje su se još u desetom vieku na primjer Hrvati sa svojim plemenskim imenom držali pored českoga. To bismo mogli pokazati u svakom plemenu slavenskom, da u polovici desetoga vieka jošte prevladjuju plemenske osebnosti, kao što su kod nas zapisane pod imenom: Travunjana, Zahumjana, Bošnjana, Neretvana itd., da onda, t. j. u desetom vieku nijedno od današnjih narodnih imena slavenskih nije svladalo imena plemenskih, jer jošte nije bilo medju Slaveni nijedna jaka konsolidirana država. Da je ostala na primjer država moravska i razvila se, jamačno bi danas imali med slavenskim puci narod moravski, komu bi se imenu valjda i Česi pokoravali, kao što imamo narod bugarski, gdje su se pod inorodno ime sklonula različita plemena slavenska. Koliko se je hrvatskomu, koliko srbskomu plemenskom imenu plemena pokorilo, to će se pokazati tečajem poviesti.

Kakva je bila seoba Hrvata? Da li je bila onakva, kako ju pripovieda Konstantin. Po njegovom pripovijedanju digli bi

se Hrvati početkom sedmoga vieka tamo iza Karpata, projurili bi kroz cielu današnju Ugarsku, udarili bi na Dalmaciju, ratovali tamo dulje vremena s Avari i sebi zemlju pokorili. Glavna sila države avarske bila je upravo između Karpata i Dunava. Ovdje bi bili morali najprije satrti Avare, a to nije bilo, jer su Avari onuda i nadalje u velikoj snagi, dapače jošte pod svojimi krili nose i slavenska plemena, i s njihovom pomoćju kušaju osvojiti isti Carigrad.

Seoba hrvatska bila je drugačija, mnogo je prije započela pod obćim imenom slavenskim. Mi smo već spomenuli, da je za vladanja Hunna slavensko pleme pokrilo ravnine Tise i Dunava. Ove su ravnine najbolje prijale tomu poljodelskomu plemenu. Takva im je domovina bila na Visli, Dnjestru i Dnjepru. Svuda oni izbjegavaju gore, dokle samo mogu, pak se spuštaju uz doline rieka, kuda je povoljno bilo ertalu njihova pluga. Ako na vodah neplove upravo velike ladje poput grčkih i rimskih, opet plovi obilje čamaca, koji su više puta tako spretni, da se s njimi usudjuju pokrenuti preko Dunava i na crno more. Čoporom asijskim, najprije Huunom, a poslije Avarom Slaveni su dragocjeni saveznici, jerbo ih hrane, dokle ovi po razboju lutaju. Sasvim je sigurno, da su Slaveni gotovo sve zemlje s onu stranu Dunavu posjedovali u polovici šestoga vieka, svjedoče to redom svi pisci one dobe. Car Anastasij dao je radi njihovih navala svoj čudni opasujući zid pred Carigradom podići, da si prestolnicu od njih spasi. Justinijan dao je sagrađiti na Dunavu preko osamdeset gradova, ili bolje rekuć tvrđjava. Obranu na Dunavu povjeri god. 531. svomu odličnomu vojvodi Hvilibudu, koji je sam bio roda slavenskoga. Uza sve to bivaju svake godine provale u carstvo i čak do zidina carigradskih, a do dvie stotine hiljada rimskih gradjana, kako veli Prokopij, platilo je glavom ili odvedeno u robstvo.

531.

Sada za vrijeme Justinijana i skoro sto godina tiska se narod hrvatski iza Dunava preko Drave i Save u Illyriku i Dalmaciju. U Illyriku i Dalmaciji do Epidamna (*Draču*) nastane najveća nevolja god. 548., jer su slavenske čete ne samo mnogo roblja sakupile, već su i gradove mnoge osvojile, a nitko im nije se usudio izići u susret. Vodje carski sakupili su bili vojske do petnaest hiljada, ali su bili u tolikom strahu, da im se nisu usudili niti približiti, kamo li da s njimi

548.

boj biju. Sam se Prokopij čudi, da ovi barbari sada na jednom postaju toli krvožedni, a prije su toliko vremena stajali tamo za Dunavom, pak nisu uznemirivali carstvo. K tvrdjavam nisu se usudili niti pristupiti, a sada njihove male čete lome velike vojske rimske. Gradovi padaju pred njihovimi smjelimi vojvodami, pod jakimi njihovimi šakami i dobrimi strojevi. Čini se, da su za malo godina pali gotovi svi gradovi na Dunavu, jer su Slaveni već za cara Justinijana dopirali do Peloponnesa. Krv je tekla po balkanskom poluotoka kao voda. Zato opet smijemo
550. uzeti i uzimljemo, da su se u ovo doba već i preko Save i Drave pomaknule naselbine hrvatske.

551. Kada su opet Slaveni, a to su bili jamačno Hrvati, g. 551. posjeli dobar dio Dalmacije, naslućuju Rimljani, da su saveznici Gotha. To se tim tvrdje naslućivalo, jer su provalili u zemlju, kada su rimske vojske otišle u Italiju. Ovdje se može nasnivati na tradicije hrvatsko-gothske, kojimi su puni naši stari ljetopisi, a to naročito zato, jer već Prokopij sluti, da su saveznici Totile, a stari ljetopis hrvatski s tim imenom veže upravo stalno naseljenje Dalmacije i Pannonije. Suvremeni rimski pisci slažu se, da je car imao malo vojske, a barbara da je bilo veoma mnogo. U jednom strašnom danu, gdje se je ratovalo od jutra do večeri, da je odlučio Bog pobjedu barbarom; „valjda da su kršćani kakav veliki grieh počinili, da ih je sada tako kazuio“. Što stari hrvatski ljetopis pripovieda, to se slaže osobito s byzantinskim pripoviedanjem za god. 553., kada je pred neizmjernom silom slavenskom izčeznula rimska vojska, kada su trupinami mrtvaca bili svi puti posijani, kada je neizmjereno roblje odvedeno iz Dalmacije. Onda je već i preko Save po cijeloj zemlji, samo manje po gradovih, sjelo više plemena hrvatskih.

Proti savezu Gotha s Hrvati i Slaveni postavi car Justinijan novi svoj savez sa Longobardi, koji su već gotovo pol vieka sjedili kao susjedi Gepida u Podunavju. Pred njimi morali su uzmicati iz Podunavja Hrvati u sadanju svoju domovinu. „Cielo vrijeme, što su ovdje na Dunavu bivali Longobardi, veli Pavao djakon, podupirahu carstvo rimsko proti njegovim neprijateljem“. Istom god. 568., kada je exarcha Italije Narsa uvriedio dvor byzantinski, stupe Longobardi na bojno polje kao neprijatelji carstva. Kralj i sav narod sa ženami i djecom krenu put Italije, koju su lahko osvojili, jer je rat, glad i kuga opu-

stila zemlju. Svoju zemlju u Pannoniji ostavi po ugovoru biesnomu narodu Avara.

Avari su premnogo sa početci života hrvatskoga u Dalmaciji i Pannoniji povezani, zato im moramo ogledati život i običaje. Prvi put dodju njihovi poslanici pod carem Justinijanom u Carigrad god. 558. na udivljenje gradjana prestolnice, da se hvale sa svojom moći, i da dobiju od cara novaca. Car turski tamo iza kaspiskoga mora poručivao je doduše caru rimskom: neka mu polovi te pse, koji da će pred njegovim korbačem bježati do na kraj svijeta. Justinijan rado ih svejedno primi u savez, da s njimi odbije druge narode, koji su bili mnogobrojniji, jer Avara da je u početku bilo samo dvadeset hiljada. Istom su se poslije pomnožali sa Slaveni i drugim narodi, tako da su Grci njihovim hvalam sbilja vjerovali, da je avarske vojske toliko, da su kadri izpiti vrela i rieke, a jošte da si žedje neprigase. Poput Hunna živu uvijek na svojih konjih, naučni podnositi zimu, buru i svaku nepogodu, a brzi kao striele nedađu se nikada zateći od neprijatelja. U boju najprije šalju u prvi boj Slavene, svoje saveznike, a onda udare sami. U početku iz daleka smućuju sa strielicami neprijatelja, zatim bježe i uzmiču lievo i desno, dok neprijatelja nesmetu, onda istom kao divlje zvieri navale, da neprijatelja sasvim unište. Bogati plien, što bi ga polovili u iztočnom rimskom carstvu ili u Italiju, dapače iz vlastite svoje zemlje od svojih podanika, nagrtali bi u velikih okruglih obkopih ili hringih, koji su im bili podjedno za tvrdjave. Jaki nasip bio je učinjen od kamenja, drvlja i zemlje visok blizu sedam metara, a tako i širok, a na uzka se vrata u hring ulazilo. Nisu svi ti hringi jednako prostrani. Njeki najvažniji bili su više kilometara u obsegu, a od jednoga kraja do drugoga jedan dan hoda. Od jednoga hringa do drugoga ima toliko prostora, koliko može doseći glas trublje, tako, da se svaki hring susjednomu može oglasiti u slučaju potrebe. Biesni taj narod pritisknuo je Slavene i Germane tako jako, da su u jezicih obiju naroda: „Obri“, barem u nekih narječjih, isto što i goliati. Strašno su postupali sa svojimi podanici. Duljebe su na primjer zaprezali, da s njimi oru kao s marvom. Zena i djevojaka nisu štedili. Osim momčadi iskali su velike i nesnosne daće. Sve se to snašalo u njihove hringe. Sam byzantinski dvor plaćao je njihovomu vodji, kojega nazivahu kaganom, do sto hiljada byzan-

tinskih cekina, a car Heraklij obećavao im je napokon dvie stotine hiljada.

Avara nije bilo toliko mnogo, koliko su bajali prestrašeni onodobni Grei, ali njihovi saveznici i podanici Slaveni davali su te bezbrojne vojske. Oni su im služili za pješništvo i prednje čete, oni su im gradili brodove na Savi i na Dunavu. Pod okriljem kaganovim i s njegovom silom razseljuju se Slaveni na zapad prema Germaniji i Italiji, a pomalo i u rimsko carstvo. Pod konac šestoga veka protisnuli su se Slaveni već u alpinske ogranke. Kada su Bajovari na nje navaljivali, da ih odbiju od alpskih ogranaka, potuku ih hametom Slaveni i Avari. Do krkonoških gora Karpata i Alpa sterala se ova savezna vlast, a neki su krivo mislili, da je i na balkanskom poluotoku većim dielom sam avarski kagan zapoviedao. Kagan bio je na plaći carskoj i vojevao je više puta skupa s Rimljani proti Slavenom, koji se nisu njemu pokoravali, a medju te brojimo mi one Hrvate, kojih je dobar dio već posjedao u zemljah preko Drave i Save.

579. Takovu je vojnu na Hrvate tobože, a u istinu da osvoji Sirmium, grad na Savi, god. 579. spremio kagan toli lukavo i izdajno, da se moramo kod nje sustaviti, jerbo se padom Sirmija otvoriše Avarom stalno vrata Dalmacije. Istom je došao iz Byzanta kaganov poslanik s osamdeset hiljada dukata i s mnogimi darovi, krene on sa svom svojom vojskom preko Dunava i poplavi cieli sriemski kraj, a izmed Sirmija i Singiduna na Savi učini tabor. Bojeći se Rimljana i njihova brodovlja, dade si napraviti obilno brodovlje od Slavena i postavi ga na Savu. Rimljani u onih gradovih veoma se smute, a Setho, zapovjednik Singiduna, dade upitati kagana neka mu kaže, što namjerava, da je u prijateljstvu s carstvom, a da mu on neće dopustiti mosta praviti na Savi. Kagan mu odgovori, da nemisli o zlu prema Rimljanom, već da je poduzeo vojnu na Hrvate, zato će preći Savu i opet se vratiti za Dunav. To da je i prvo činio i mnogo roblja rimskoga od Hrvata oteo i Rimljanom povratio. Sada pak hoće, da osveti nepravdu nanešenu mu od Hrvata, jer neće da plate godišnji danak, a poslanike su mu zatukli. Jošte je lukavi kagan iskao, neka mu carstvo dade brodova za prevoz preko Save. Zaklinjao se svim što je Avarom i Rimljanom sveto, da nemisli o zlu Rimljanom niti Sirmiju gradu,

a most da pravi samo zato, da uzmogne preći u zemlju hrvatsku.

Nije njemu Setho vjerovao, već je stao oružati ono malo vojske i brodova što je imao. Kagan se je opet sada stao groziti, da on čvrsto stoji na ugovorih sa Rimljani, da ide samo na njihove neprijatelje, a ako se ma samo jedna strielica odapne na one, koji uzmu most graditi, da će time Rimljani sami sa sobom Avare u rat dovesti, a ako im država pri tom nastrada, neka se onda netuže. Rimljani bojeći se toga zla, pozovu kagana neka prisegne, da je onako kako govori. Kagan prisegne po avarskom običaju. Izvukavši mač iz korica kleo se: „Ako s ovim mostom na Savi o zlu misli prema Rimljanom, da bog da poginuo od mača sav njegov narod, neka padne nebo na njih, a bog s nebesa neka vatru pošalje, šume i gore neka se prelome i njih poklope, a Sava voda neka se izlije i njih progutne“. Čim je ovu strašnu prisegu izrekao, odmah se ponudi: „Sad ću ja, reče, po rimskom načinu priseći“. Oni mu donesu sveto pismo, a on odstupivši sa svoga prestolja, klekne pred evanđelje i zakune se: „Tako mi Boga, koji je dao svoje rieči u ovu svetu knjigu, da nelažem niti nevaram, već da je sve istina, što sam govorio, da nemislim o zlu sa Rimljani“.

Setho sada prihvati njegove poslanike i posla ih u carsku prestolnicu. Medjutim je kagan marljivo na Savi radio i prije je most svršio nego što su poslanici stigli u Carigrad. Čim su poslanici izrekli pred carem, da njihov kagan ište brodova, da udari na rimske i svoje neprijatelje, na Hrvate preko Save, a da medjutim već gradi most, odmah su razabrali na dvoru carskom, da je kaganu do toga, kako će opasati Sirmium sa svih strana, zato da baca vojsku na drugu obalu, za što mu je potreban most. Ali šta će uraditi, kada su carske vojske gotovo sve u Asiji, a u Sirmiju neimaju upravo ništa vojske. Odgovarali su po poslaniku kaganu, neka toga neučini, neka se radje spremi na obranu od Turaka, koji su se već pojavili na sjeveru od crnoga mora, neka drugi koji put kazni Hrvate. Isti poslanik, koji je najviše nagovarao kagana na rat s Rimljani, bude obsipan mnogimi darovi i praćen od rimske straže krene kući. Na putu ubiju ga valjda Hrvati.

Za malo dana eto drugoga poslanika u Carigrad, koji je sasvim drugačije razgovarao: „Most je gotov. Rimljani nemogu

Sirmiju pomoći, jer je obkoljen sa svih strana, van da pošalju toliku vojsku, da uzmognu potući avarsku vojsku i razoriti most, hranu da već grad od nikuda nemože dobiti, niti ikakve druge pomoći. Zato će car pravo učiniti, ako se za ovaj grad s Avari nezarati, neka si izvede vojsku i gradjanstvo slobodno iz njega, pak neka si iznesu štogod više mogu, a grad sam neka ostave Avarom.“ Bojao se kagan, da Rimljani, svršivši rat s Persijom, nenavale na Avare, jer da o dobru nemisle, vidi se, što su u sred mira dali popraviti zidine toga grada, a u ratu na Avare bio bi ovaj grad jaki rimski bedem. Istina kagan dobiva svake godine od cara darova, ali mnoge su narode Rimljani tako darovi mitili, pak su ih napokon sebi pokorili. „Kagan da neće odustati od započeta posla, niti će mirovati, dok grada neosvoji i cijeli sriemski kraj. To da mu i pripada, jer da su ovdje sjedili Gepidi, koje su Avari pobiedili a ne Rimljani“. Car se dakako veoma smuti na ovaj drzoviti govor i zazva Boga, neka učini kaganu, kako ga je taj varalica u svojoj kletvi prosio. Poslanika odpusti, a u Illyriju i Dalmaciju posla vodje, da kupe vojske koliko mogu.

Poslanik carski pošao je međjutim kaganu, da radi o miru, i bude primljen neobičnim barbarskim sjajem. Kagan sjaši s konja i sjede na zlatan stolac, urešen dragim kamenjem, a priredjen poput šatora. Pred prsima i glavom držali su mu štit, da ga nebi nevjerna rimska ruka iznenada strielicom udarila. Sav je razgovor njihov bio prazna slama. Započelo se ratovati. Slabo su se Rimljani mogli braniti s malom svojom vojskom. Sirmijanci već gladom i svakom nevoljom umoreni, postanu veoma zlovoljni. To sklonu napokon cara, te je pristao na onu pogodbu kaganovu, da izvede iz grada sve stanovnike, samo što je sada Avar to pooštrio, jerbo nitko nije smio više iznesti iz grada, nego svoj život i odielo na sebi. Kagan je jošte iskao, neka mu se dade njegova plaća od godišnjih osamdeset hiljada cekina za tri godine, dakle za cijelo vrijeme, što nije dobio. Po tom sudimo, da je ovaj rat mogao potrajati do tri godine dana, i to od god. 579. do god. 581.

Čim je Sirmium pao, tim je kagan dobio u svoje ruke sve ceste vodeće u Dalmaciju i Pannoniju, jer je ovdje bilo njihovo glavno središte. Odavle mogle su vojske avarske ravnim putem u Italiju i Salonu. Lašnje je mogao dići svoj strašni

bič na Slavene ili bolje Hrvate, kojim se je u početku ovoga rata toliko grozio, a Rimljani ih dakako nisu mogli niti zaštićivati. Gradove rimske mislimo ipak, da je pazio, da nije na njih navaljivao, zato je bio iz Byzanta obilno plaćen i nagrađen. Istom kada mu se premala nagrada svidjela, kada su poslije duljega mirovanja njegovi čopori opet poželili rimskoga pliena, onda je dakako opet rat nastajao.

Čim je kakva promjena u vladi bila, odmah je kagan poželio i zaiskao veću plaću. Tako na pr. kada je nastupio god. 582. prestolje car Mauricij, iskao je, neka mu dadu sto hiljada cekina na godinu, a kad mu car nedade, navali uz Dunav na gradove robeći i paleći, dok nije dobio, što je zaiskao. 582.

U kakvom je odnošaju stajao kagan Avara prema Hrvatima, toga po spomenicima do sada poznatih nikada nadoznasmo, jer se slavensko pleme prostiralo pored Avara uz Podunavje, provaljivalo i samostalno i zajedno s Avari u carstvo, a kadgod im je bilo protivno. One riječi ohologa slavenskoga kneza Dobrite u donjem Podunavju avarskom kaganu značajne su: „Tko od ljudi pod suncem mogao bi sebi podčiniti našu silu? Mi smo vikli sebi druge pokoravati i nad drugima zapovijedati, a nepokoravati se drugim; pri tom i ostajemo, dokle bude na svijetu rata i mača.“ Kojemu je plemena Dobrita pripadao, toga neznamo. Kraljevstvo mu je bilo na donjem Dunavu na lijevoj obali, a odavle su po mnijenju Miklošića prodirali Hrvati i Srbi, i protisnuli se među tako zvano „slovensko“ pleme do jadranskoga mora. Mi toga nemožemo pobijati, a neznamo ga niti braniti s povjestnim dokazi. Zato ćemo sve vojne u Podunavju redom obići, da nam napokon prosine iz njih konačno naseljenje Hrvata.

Ovamo u Podunavje prenesao je car Mauricij iza krvava rata i učinjena mira s Avari god. 593. velik i dugotrajan rat na Slavene pod vodjom svojim Priskom. Prvi odjeli slavenski pod Radogostom, koji su bili prošli preko Dunava, zlo prodjoše. Sam vođa jedva uteče na svojem dobrom konju, a veći dio momčadi njegove pade Rimljanom u ruke. Ovo su međjutim bile samo prednje straže jednoga poglavice slavenskoga ili kralja Mužika. Njegovih su ljudi Rimljani ulovili, ali niti u najvećih mukah nisu ovi ljudi htjeli kazivati o sielu svoga kralja, niti ob odnošajih zemlje. Jedan je Gepid uzeo služiti Rimljanom, 593.

da uzmognu zateći nepripravna Mužika. On im se ponudi za prevaru, da će dobiti za prevoz preko rieke Paspirija čamaca za rimsku vojsku. Ode do slavenskoga poglavice i uputi ga, da bi mogao razpršene čete Radogostove pokupiti, neka mu dade nešto brodova. Mužik dade do sto petdeset brodova i spretnu momčad. Zatim predje opet Gepid u noćno doba Prisku, neka mu dade ljudi. On mu dade dvie stotine. Ti se namjeste u sgodne zasjede. Kada su Slaveni bili u tvrdom snu, skoče na njih neprijatelji i potuku ih. Onda Prisko sa tri hiljade ljudi predje na onih ladjah u Mužikovu zemlju, koji je upravo slavio karmine za svojim bratom. Sve je oko njega veselo i pijano. Nitko nesluti na kakvo zlo. Prisko uhvati poglavicu, a med njegovim narodom učini strašan pokolj. Ali sada su Rimljani uzeli previše slaviti i veseliti se, pak su zaboravili skoro na svoj odlazak. Skupili se po malo Slaveni i jedva živu Rimljani iznieli glavu. Sljedeće godine 594. napinjali su se Grei, da nastave osvajanje, dapače da ostanu i prezimuju u neprijateljskoj zemlji, nu radi velike zime i mnogih nevolja i patnja, morao se Prisko vratiti natrag, da nije opravio sasvim ništa.

Čini se, da su na dvoru byzantinskom bili zlovoljni s Priskom, da je za dvie godine dana potrošio carstvu toliko vojske, a uspjeha nije dostigao nikakva. Dobije zapovjedništvo carev brat Petar, čovjek sasvim nesposoban. Osim manjih čarkanja, kakvih je puno bilo, došlo je po nesposobnosti njegovoj napokon do katastrofe. Zaveo je bio vojsku u suhe krajeve, te je skapavala od žeđje, tako da su već vlastitu vodu pili. Javi im, kao u zadnji čas spasa jedan sužanj, da su blizu rieke Elivakije, da su donle samo još četiri parasange. Kada je vojska prežednjela došla do vode i uzela grabiti vodu tko šakom tko kapom, stane padati na nje tuča od slavenskih strielica. Velika vojska slavenska zametne bitku i potuče hametom rimsku vojsku. Sav uspjeh prvanjih vojna sad propade.

Car je morao opet Priska namjestiti, a odazvati svoga nesposobnoga brata. Novi je vodja toliko napredovao medju Slaveni, da su se već Avari pobjerali za same sebe. Kagan uzme opet obsiedati Singidinum, koji je već više puta kušao osvojiti. Dok je Prisko harao u zemlji podanoj i svezanoj s Avari, osvoji kagan grad i iztjera sve stanovništvo iz njega. Prisko se povrati u Singidunum i opet baci avarske naseljenike iz grada i

uvede opet tamo Rimljane. Već prije na jednom sastanku, koji je učinio Prisko s kaganom, Rimljanin u ladji a Avar na kopnu, prieteći jedan drugomu, zaprijeti kagan na predbacivanje radi Singiduna: „još ću mnoge rimske gradove razoriti“. Rieč je održao. Odmah odreče svaki savez, pak za desetak dana već jure njegovi čopori put Dalmacije. Zauzeo je neki grad Bankeis (?), a razorio je do četrdeset manjih gradova. Prisko pošalje svoga podvojvodu u Dalmaciju. Ovaj se nije usudio prolaziti državnom cestu, da sa svojom malom četom nepadne barbarom u ruke, već se krije po gorah i gudurah. Jedini mu uspjeh mogao biti i s tim se veličajno vraćao u tabor k Prisku, da je bogati plien kaganov, kada je ovaj odletio sa svojom vojskom na plien, sretno ulovio, a onda još sretnije pobjegao. Kagan je zatim kao biesan preletio i iztočnu polu balkanskoga poluotoka i satro crkve i oltare, dok se Rimljani s njime nepomiriše, tako da kagan dobije veći danak, a caru, da je slo- 600.
bodno i nadalje ratovati i preko Dunava na Slavene. Po tom je prestala svaka sveza izmed kagana i Slavena.

Što je bilo s Dalmacijom? Slaveni pritiskani od rimske vojske na donjem Dunavu, tiskali se sve dalje prema zapadu. Sigurno je, da su se odtisnuli oni sami za sebe čak prema Italiji, kada se papa Grgur Veliki god. 598. raduje Kalliniku exarchu, što je spasio od njihove navale crkvu i Italiju. A kada su se već izmirili Avari s carstvom, tiskaju se Slaveni, dakako Hrvati, u Dalmaciju, te već u Saloni žive svaki dan u strahu od tih gostova. Uzalud cvili glasnik nadbiskupa solinskoga pred papom, kada papa i sam u strahu živi, da kroz Istriju napokon u Italiju navale.

Spomenusmo već, da je car Mauricij učinio mir s Avari, ali ne sa Slaveni. Car je želio razširiti carstvo. Bio je to čovjek, koji je po nauci svojoj pripadao staromu rimskom kovu, koji je želio vidjeti slavu i veličinu carstva. Nu da ratuje proti Slavenom, a ne proti Avarom, to je bilo sada teško, kada su Avari sjedili u srednjem Podunavju, a u dva ogromna krila na donjem Dunavu iztočno, a u Podravini diljem prema Italiji zapadno je krilo slavensko. Da se krila razbiju, trebalo je najprije razbiti središte. Uvidili su to Rimljani, pak su započeli rat na srednjem Dunavu, dakle još jedan što može biti jači udarac na Avare i Slavene.

601. Iz Byzanta krene vojvoda Komentiol, da se s Priskom kod Singiduna sdruži, pak da zajedno predju preko Dunava. Kagan namjestio na Dunavu svoja četiri sina. Iza duga boja utonu u Dunav sva četiri njegova sina, a petnaest hiljada barbara pokri bojno polje. Za mjesec dana stajao je Prisko već na Tisi i tiskao se prema zapadu sa sjajnim uspjehom. Opet se broji veliki broj palih barbara, a med robljem ima na hiljade Avara, najviše ipak Slavena. Ali sada bude Prisko opet odazvan, kao da je slava njegova zazorna bila u Byzantu onda, kada je bio već na skoku, da razvali ovu barbarsku državu. I Komentiol vrati se kući s mnogimi nepogodami. Vojna se svršila, mir nije bio učinjen.

602. Opet je dobio carev brat Petar vojvodstvo god. 602., da brčka oko Dunava. Car mu zapoviedi, da predje u rat na Slavena preko Dunava, a njegov podvojvoda Gundois predje preko Dunava i u malih bojevih zadobije od Slavena pliena i roblja. Car je želio, da vojska prezimuje u slavenskoj zemlji. To vojsku razjari, a pirio ju je potajno exarch Phoka. Vojska se uzbuni, juriša uajprvo na vojvodski glavni stan, a onda dignu na carstvo Phokasa, koji je ubio Mauricija i poklao sav njegov rod.

Ovaj mali gadni i krvoločni čovjek priprazio je razsulo carstvu na Dunavu, Dravi, Savi i na jadranskom moru. Nikada jošte nije bila ljepša prilika Avarom i Slavenom, da se razliju kao bujica po carstvu, kada niti nije bilo rimske vojske u Europi, već sva u Asiji, da spasi carstvo od Persije. Cielo Podunavje, Podravina, Posavina a i Dalmacija smatrajn se kao izgubljene, zamukoše sva pripoviedanja Byzantinaca o tih krajevih.

IV.

610. Kada je car Heraklij god. 610. zasjeo na prestolje, našao je ove naše krajeve već puste od rimskoga stanovništva. Rimljani su s onimi svojim ratovi samo podražili Slavena i Avare, da prodiru u carstvo. Car Heraklij istom što je sjeo na prestolje, već je pokupio što je imao, da preseli stolicu u Karthaginu u Afriku, dok se nediže sav narod novoga Rima, a na čelu mu patriarcha Sergij, da ga zaklinju, neka prisegne, da će ostati na svojem mjestu, da brani prestolni grad do posljednjeg svoga uzdisanja. Sada u ovo doba jeste i Dalmacija prestala biti pokrajinom rimskom, ona je konačno postala domovinom Hrvata.

Rimljani su bili prvi napadači, to nam oni ratovi razjasnjuju, onda su već za vrijeme Mauricijevo Hrvati tiskani iz ravnica današnje Ugarske protisnuli se u Dalmaciju. Samo kao spomen na ove navalne rimske ratove ima se razumjeti, što Konstantin Porphyrogennet naročito priča, da su Rimljani prvi napadali, a našli su tamo ljude mirne, nepripravne na rat; da su to opetovano činili, vidi se i po tom, što car jednu te istu stvar opetovano pripovijeda. Inače bismo morali držati cara pisca za ludu, koji jednu te istu stvar u dvie glave svoje knjige po redu skoro bez oduška pripovijeda.

Konstantinove viesti spodobnije su priči nego istini, samo im je jezgra istinita. On pripovijeda: „Koji hoće znati, kako je po slavenskih pucih Dalmacija osvojena, neka se ovo nauči. Pokraj Aspalatha jest grad Salona na pola tako velik kao Carigrad, u njem su stanovali velikaši i množina svieta, ovo je bio glavni grad Dalmacije. Svake godine sastajalo bi se ovdje iz drugih gradova Dalmacije do hiljadu konjanika, pak bi iz Salone polazili na Dunav, da tamo stražu straže proti Avarom i Slavenom. Dolazeći tako svake godine, vidjahu tamo s onu stranu često blago i ljude, svidi im se negda tamo preći, da vide, tko tamo stanuje. Kad su tako jednom bili prešli, nadjoše žene i djecu barbarsku samu. Ljudi i momci otišli su po ratnom poslu. Sada naglo navalivši, pohvataše sve što nadjoše, a bez svoga kvara, plien odnesu i odvedu u Salonu. Avari ili Slaveni vrativši se sa svoga ratnoga pohoda, biesni su bili jedan put; veli se, da nisu znali, koja ih je zmija ujela, a drugi put naročito sami sebi vele: „Ovi Rimljani, što sada k nam prebaciše i nas orobiše, neće već prestati uznemirivati, zato valja da nešto proti tomu zasnujemo“. Kada su opet rimski stražari dospjeli na Dunav i opet stali prieko prelaziti, opet se sukobe s Avari ili Slaveni. Ali sada neimaju navaljivati na pojedince i raztresene ljude, već na sabrane čete. Nesamo da nisu ništa opravili, već ih stiže najveća nesreća. Jedni su pali, drugi ulovljeni; niti jedan neuteče barbarskim rukama. Doznajući barbari tko su i da su ona zla od njih, t. j. Rimljana pretrpili, sapnu ih u verige, uzmu im konje, haljine, zastave i oružje, i krenu kao vojska put Salone. Doznali su i za vrijeme, da se straže inadu vratiti na veliku subotu; na taj dan banu pred Salonu. Kad su došli blizu grada, oстане druga vojska sakrita, a samo ovih hiljada,

koji su uzeli dalmatske haljine i konje, oni da prevare, podju napred. Gradjani spoznavši svoje zastave i odielo, a na dan, kada običavaše vojska dolaziti, otvore im vrata, da ih s čestitkami primu. Oni pak, čim udjoše, posjednu vrata i dadu znak onim, koji su bili u zasjedi, da udju u grad. Ovi poubijaju sada sve gradjane, i od onoga vremena cielu Dalmaciju osvojiše i tamo svoje sielo namjestiše, izuzam gradiće kod mora, koji se njim nepredadoše, već ostadoše pod gospodstvom Rimljana. Videći Avari, da je zemlja prekrasna, ostanu u njoj i postave svoja siela“.

„Zemlja, veli se dalje, da je bila jako opustjela od Avara. Caru Herakliju uteku se Hrvati tamo iza Karpata, ovi osvoje Dalmaciju ratujući više godina krvavo s Avari. Mnogi su Avari izginuli, njeke da su se pokorili, i sada se poznaju ostanci Avara medju Hrvati,“ — dakle jošte polovicom desetoga vieka. — „Od Hrvata jedan dio odstupi iz Dalmacije i predje u Illyriju i Pannoniju, gdje da imadu svoga vlastitoga kneza, koji je s dalmatskim samo u prijateljstvu.“ Opetovano naglasuje car Konstantin, da je ovo bila zemlja rimskoga carstva, da su ju Avari carstvu oteli, da su se Hrvati utekli caru Herakliju, a on im dopustio, neka protjeraju oružjem odanle Avare, pak neka zemlju, doduše sada od Avara opustjelu, zauzmu, ali sve pod okriljem carstva. Da nezaforavi još bolje naglasiti prava rimskoga, veli jošte, da su Hrvati „na zapovjed“ Heraklijevu prihvatili oružje i Avare odavle protjerali, pak se naselili u zemlji, koju i danas posjeduju. I napokon da još bolje utvrdi, da je ovdje od početka vlast rimska veli: „Od počela da je bila ovdje vlast rimska svjedoči i to, što je i danas ovdje palača cara Dioclecijana u zemlji Hrvata u gradu Saloni, oko Aspalatha“.

Mnogo neznatniji su caru Srbi, on im po svojem sredovječnom običaju hoće ime da tumači od „servi“, jer da su sluge Rimljana, nepridaje im zadaće, da si osvoje domovinu, već im daje kao kakvoj maloj četi najprije okoliš oko Soluna. S time nisu zadovoljni, prodju preko Dunava, pokaju se i opet mole za zemlju. Car im daje na jugo-iztoku od Hrvata puste od Avara krajeve.

Na ovu priču navalila je kritika s njemačke i slavenske strane, pak ju je gotovo svu razorila. Netina više nikoga, koji bi doslovno vjerovao caru Konstantinu. Mi smo već utvrdili,

da su Hrvati s drugimi slavenskim narodi u šestom vijeku s prvimi svojimi ograncima bili u Podunavju. Vidjesmo da su se nekoliko puta njihovi ogranci (god. 548., 550., 551., 553., 598.) protisnuli u Dalmaciju. Neima sumnje, da su u drugoj polu šestoga vijeka zemlja između Drave i Save, a i dijelovi Dalmacije hrvatskim življem naseljeni, ali ga je bilo još malo, jer je rimski državni i upravni organisam, rimska crkvena hierarchija u potpunosti svojoj snazi i moći. Korak po korak satirali su Hrvati i razali, da pri koncu vladanja cara Heraklija god. 641. već više ništa neima u rimskoj vlasti, osim gradova: Spljeta, Zadra, Trogira i Dubrovnika i rimskih otoka. 641.

Dunav bio je već izgubljen rimskom carstvu, kada je sjeo car Heraklij na prestolje; nije više trebalo iz Dalmacije tamo slati straže. Bila je to jamačno ugodna uspomena caru byzantinskomu, da si predstavi, kako polaze straže na Dunav. Samo je car Konstantin zaboravio na njeke nevjerojatnosti u sadržaju same pripoviesti. Kako bi mogla velika vojska, od koje je hiljada ljudi tek prednja straža, proći kroz rimsku zemlju, a da se u Saloni glavnom gradu ništa nebi znalo, da je u obće kakav neprijatelj u zemlji, da bi ga oprezni, osobito u ovo vrijeme, Rimljani tek opazili, kada već navali na grad. Velika je pak svakako vojska morala biti, koja je tako brzo sa zemljom spravila grad, koji je u polovicu toliki koliki je Carigrad.

Odkada je veliki papa Grgur I. god. 600. pisao Maximu, biskupu salonskomu: da je veoma stužen i smućen od slavenskoga naroda, koji im tamo velikom pogibelju prieti; da je smućen i stužen, jer već i u Italiju počimlju provaljivati, od onoga vremena stražili su jamačno Rimljani ne na Dunavu, već na dinarskih planina, da svoje gradove obćuvaju od Hrvata, koji su već sjedili u istočnim i sjevernim dijelovima Dalmacije.

Odavle sledio je napokon posljednji udarac, na što nas povrhu svega upućuje naročito Toma archidjakon, kad veli: da se Hrvati spustiše preko dinarske planine i učiniše tabor s istočne i zapadne strane i osvojiše glavni grad Dalmacije Salona. Koje godine, neznamo, ali jamačno za cara Heraklija. Najprije dakako pade Klis, štit i obrana Salone, a onda krasni i možni grad Salona. Ban Hrvata opasao grad sa dviju strana, jedni odjeli njegove vojske strielicima, drugi praćkama, treći uz grozomornu halabuku ogromno kamenje bacaju na vrata grada, da

ih razvale. Po zidinah grada namještani Salonjani i kamenjem i strielicami kroz više dana neprijatelja odbijaju, dok neprevlada strah po celom gradu. Dogodilo se naime, da su neki bogatiji ljudi stali potajno svoje stvari na ladje odnositi. Čim je to zapazila svjetina grada, istom onda provale iz grada žene, djeca, sve staro i nemoćno, mlado i neženjeno, da u hrpah bježe na more. Svatko je sgrabio, što je mogao, a jauk žena i djevojaka užasan dizao se do nebesa. Jedni čim god naprćeni love se za ladje, drugi u vodu skaču, da doplivaju do ladja, treći na pol goli hoće da se spase. More uzme zobati mnoge nestašne salonske bjegunce, kada ih jošte i Hrvati uzeše progoniti. Salona sva u plamenu primi sada Hrvate, da ju gase. Redom padoše sada i svi drugi gradovi do onih spomenutih pomorskih i otoka. Palo je dakako i mnogo gradjanstvo pod ubojitom rukom hrvatskom, ali više se njih sa ženami i djecom razbježe po bližnjih otocih na Brač, Hvar, Vis i druge otoke. Zadnja im je obrana bila na moru, gdje je sva momčad latinska stala na braniku tako jako, da su zbilja mogli obraniti nekoliko gradova uz more, jerbo se Hrvati neusudiše jošte vojevati na moru. Oblasti rimske presele se u Zadar, a s njimi i mnogi odličniji ljudi, zato je Zadar odsele glavni grad rimske Dalmacije. Vjerujemo Latinom, da su uzdisali za krasnim i cvjetnim poljanami salonskimi.

Kroz više vremena moglo je potrajati ono, nad čim plače Latin dalmatinski, da su sinovi plemenitih starih latinskih rodova dapače gusarili na moru. Čim su ipak Hrvati sa svojimi plugovi zaorali po salonskom polju, čim su se toliko primirili, da oko svojih kućnih starešina donesu žrtve svomu domaćemu božanstvu, a plemenski njihovi poglavice stali redovito s njimi viećati, onda je započimao mir izmed Hrvata i Latina. Počimlju se seliti na kopno sa otoka. To priznaje i fanatični Latin Toma archidjakon. „Bio je, veli on, čovjek po imenu Severo, izmedju onih Solinjana, što na otoke prebjegoše. Njegova je kuća bila na žalu mora kraj stupovja palače. Ovaj se nazivao veliki Severo, jer je iznad drugih bio u većem ugledu. On uzme nagovarati svoje sugradjane, neka se u domovinu povrate. Ali jer nije bilo sigurno izmed razvalina staroga grada stanovanje, svjetova ih, neka se za vrieme namjeste u palaču Dioclecijanovu, koja je bila ciela. Ondje će sigurnije boraveći barem jedan dio

svoje zemlje moći obdjelati, dok nedodju sretnija vremena, da grad Salonu opet sagrađe. Dopade se taj savjet imućnijim i sirotnijim gradjanom. Bogatiji sagrađe si kuće, a sirotniji stisnu se po tornjevih i pozemnih prostorijah. Sada si snesu sve s otoka i dovedu žene i djecu, izuzam blaga, i nastane se u palaču. Odatle nastaje ime Aspalathum ili Spljet*. Svatko će jasno iz riečih Tominih razabrati, da je nastao mir. Kako bi si inače kuće mogle graditi, kako bi si makar jedan dio zemlje mogli obdjelati.

Ali što je s Avari? Po pripoviedanju Konstantinovu bili bi najprije Avari osvojili i opustili Dalmaciju, a onda caru Herakliju da je žao bilo, što ostaje pusta jedna od najljepših zapadnih pokrajinah, zato da je pozvao Hrvate. Oni da su kroz više godina ratovali s Avari i pod okriljem carskim dobili Dalmaciju. Dva puta bi bila Dalmacija osvojena, jedan put bi ju uzeli Avari, a drugi put Hrvati. Mi uzimljemo, da je osvojenje bilo samo jedno i to hrvatsko. Tumačimo si stvar ovako. Kroz šestdeset i više godina jeste država avarska na Dunavu ili u ratu ili na plaći rimskoj. Slaveni oko te države ili u njoj morali su biti svaki put saveznici jedne ili druge od ratujućih stranaka. Ako su bili nepristrani, onda su obično od obiju bili bijeni. Car Mauricij i njegovi predšastnici vezali su se po koji put s Avari proti Slavenom. Zašto se nebi mogao car Heraklij svezati isto tako s Hrvati proti Avarom, i to onda, kada su Hrvati već sjedili u Dalmaciji. Na tu misao dovodi nas vojna avarska i slavenska na Carigrad god. 626. Grad je već bio pripravan, da se preda. Iskao je kagan, da se predadu, ali da smiju uzeti samo onoliko, koliko mogu na sebi ponesti. To im je bilo preoštro. Grad bi bio ipak pao, da se nisu odružile slavenske čete, med kojima mogle su biti i hrvatske. Kao što su se Rimljani spašavali od Slavena plaćajuć Avare, tako su se sada spasili od Avara kupivši Slavene.

Naravno da je nastao rat s Avari. Prije su Hrvati osvajajuć Dalmaciju, bili valjda jedan čas u savezu s Avari, a sada su u ratu s njimi. Tako bi se protumačilo ono dvoje osvojenje Dalmacije. Da je taj rat više godina trajao potvrđuju to krvave vojne zapadnih Slavena, koji su se napokon pod Samom oteli od avarskoga gospodstva god. 627. Avari budu stisnuti na ravnice Dunava i Tise, njihova je vlast tako pala, da, više nenavaljuju na su-

sjedne zemlje s onom prvanjom silom. Iz Sirmija ipak nisu bili iztisnuti, već je i nadalje tamo ostala njihova vlada i sila na veliku nepriliku Hrvata. Hrvati su ipak bili sami neprijatelji neprijatelja rimskih, a ne podanici, jerbo carstvo nije imalo vojske niti da se brani, a kamo li, da ovakve ratoborne narode sebi pokorava. Oni su mogli biti samo rimski saveznici, što upravo i veli car byzantinski, ali opet nebi rado priznao, da je Dalmacija Rimljanom propala.

Koje su zemlje Hrvati posjeli? Konstantin veli, da su posjeli Dalmaciju. U staro vrijeme, da je Dalmacija bila od krajevine Drača ili od Bara do istarskih gora, a u širinu do Dunava, sve to da je bilo rimsko i najkrasnija od zapadnih pokrajina. Jedan dio Hrvata, da se je poslije preselio i zauzeo Ilirik i Pannoniju. Što je car uzeo, da su se Hrvati još jedan put selili, očevitno je, da si je htio time sam protumačiti, što je vidio, da stanuju preko granica stare Dalmacije. Mi ćemo u glavnih crtah kušati označiti najglavnije granice naroda, koji je nosio ime hrvatsko. Naglasujemo i opet, da je hrvatski i srbski jedan te isti narod, ali da je u ovo najstarije vrijeme ime hrvatsko daleko bilo šire i sjajnije od srbskoga.

Na jugu imamo za ime hrvatsko, dakle i za razdiobu hrvatsku svjedočanstvo kronike stare pisane u Baru u dvanaestom vieku, koja južnu Dalmaciju do Bara nazivlje crvenom Hrvatskom, dočim je ona na sjeveru biela Hrvatska. Ovo nam je svjedočanstvo tim dragocienije, jer je na najskrajnjoj južnoj točki Dalmacije, jer je iz dobe, kada se već nije ovdje vijala zastava kralja hrvatskoga. To nam svjedočanstvo potvrđuje u potonjih vjekovih sam narod uz primorje, koji je sačuvao ime hrvatsko, premda moramo i po jasnih svjedočanstvih povjesti i to priznati, da je s izтока ime srbsko sa svojom državnom vlašću poduprto, iztislulo na mnogih mjestih čak do mora ime hrvatsko. Tim je veće svjedočanstvo za prvu naseobu naroda s imenom hrvatskim, ako se je iza toliko vjekova srbske vlasti i svačije druge to ime dolje do Bara ipak sačuvalo. Gdje je na sjevero-zapadu istarska gora Konstantinova, toga pravó ne znamo. Ovdje se sukobljujemo s granicama Italije, koje su u staro vrijeme išle do Aemone ili Ljubljane, a poslije su se pomicala prema zapadu, jer već oko god. 600. spominje se Istria napose od Italije. Da su Hrvati veći dio Istre posjeli, o tom nedvo-

jimo, jer nam to pokazuju spomenici potonjih vjekova, a naročito slavenska služba božja.

Da se pod imenom Pannonije ima razumjevati: Pannonija savska, ili zemlja između Save i Drave, o tom nemože nitko dvojiti. Da li su Hrvati i preko obala Drave posjeli zemlju, gdje sjedi narod hrvatski i danas diljem cijele Podravine nešto potisnut od Turaka, a većma kao staro-sjedioc, kada su se ipak ti ogranci ovuda naselili, toga neznamo. Samo znamo, da je prije turskih ratova ime Slavonije sizalo i preko Drave. Neznamo opredieliti granicu prema današnjoj Štajerskoj i Kranjskoj u ovo davno doba, jer nam u tom pogledu sav ovaj pojam Pannonije nedaje nikakve podloge.

Što je s Illyrikom? Da nisu Hrvati posjeli Illyrik, kakav je sbilja bio od vremena Justinijanovih, da nisu zauzeli svu zemlju na jugu od Dunava, toga netreba niti dokazivati. Već je Dümmler uztvrdio, a mi uz njega pristajemo, da se pod Illyrikom ovdje ima razumjevati onaj dio zemlje do rieke Drine, koji je u rimskom smislu brojio Illyriku, a ne Dalmaciji, a to je zemlja, koja je po rieci, oko koje je jedno možno pleme sjedilo, dobila ime Bosna. Na jugo-iztoku ipak nikako nemožemo opredieliti granice. Već sami Byzantinci neznaju, što bi počeli ondje, gdje se sastaju ova dva imena hrvatsko i srbsko, pak vele Srbi, koji se i Hrvati zovu, ili Hrvati, kojim se i Srbi kaže. Ova je smutnja byzantinska za nas veoma zanimiva. Obično je bilo kod tih i starijih pisaca, da su sve barbare na jedan kup u jedno ma kakvo ime bacali: nije ih briga reći Avari ili Slaveni, Turci ili Bugari, to je njim svejedno. Drugi put ulove plemenska imena jednoga naroda, pak načine od njih toliko naroda. Ovdje se ipak nešto mute, osobito u južnoj Dalmaciji, a mi bismo rekli, da je narod sam obadva imena smatrao za jedno te isto, kao što je i danas u nekih krajevih Crnogore.

Kakvo je bilo vladanje u zemljah hrvatskih, o tom prije pokrštenja Hrvata nemože biti niti spomena. A jošte prije valja da ogledamo vjeru pogansku starih Hrvata, njihov život i običaje.

V.

Rekosmo da su Hrvati grana onoga ogromnoga stabla, koje je u davnih vremenih pustilo korenje po cijeloj istočnoj Europi.

Grana je sa stablom organički spojena, teško se može i ogledati, a kamo li da izpitamo sokove i snagu njenu, ako se nepregleda na dno života celoga stabla. Ako li i mi izpitujemo predkršćanski život hrvatskoga naroda, valja da crpamo iz obćega neizcrpivoga vrela sveukupnoga davnoga života slavenskoga. Bilo je ipak kod naroda toli ogromna, živućega na tako dalekih po prirodi veoma različnih stranah, dosta znamenitih običajnih i vjerskih razlikah. Drugačije osjećanje i drugačije uživanje prirode bilo je na jadranskom moru, a drugo gore na baltičkom moru. Njekoliko je vjekova prošlo odkada su se pojedina plemena razkinula od skupnoga gnjezda, a istom poslije nekoliko tih vjekova, odkada se odkinuše, dolaze na pozorište poviesti kao narodi sposobni za kulturni život. Odkada pak znamo početke poviesti naroda slavenskih, od onda znamo svakomu plemenu posebni jezik. U povjestno vrijeme već imamo sva narječja slavenska, koja su i danas. Običaji opet stari i osjećanja davna i skupna dobivaju u svakom plemenu po jeziku svoj posebni oblik. U tom posebnom obliku otkrivaju nam se istom vjerovanja i običaji. Zato mislimo, da su i hrvatski vjerski i narodni običaji osnovno slavenski, ali nesmiijemo uzeti vjerovanja na primjer veliko-ruska, da su sva jedno te isto s hrvatskimi. Moramo se ipak umisliti u davnu predkršćansku dobu, kada su si jezik i običaji izmed pojedinih plemena bliži bili i medju se i s drugimi arijskimi narodi.

Vjerovanjem ćemo započeti roniti u tu davinu, jer nam se njime najprije otkriva značaj naroda. Težak je i trnov put do približne istine u vjeri i običajih starih Slavena. Vode nas dotle strani i domaći putokazi. Strani ljudi došli bi u slavensku zemlju i motrili tamo važne obrede, možebiti su samo na kratak čas medju Slaveni. Smiešni i čudni vide se njim obredi slavenski, zato niti negledaju, da im prouče znamenovanje. Od njih imamo više karikaturu nego li opis. Naši domaći putokazi, pjesme, priče i običaji, pretrpili su puno od navala kršćanstva, a mnogo su se promienili i samim vremenom, kako se je mienjao život i jezik naroda. Priča je ili pjesma recimo porekla poganskoga, obred kakav ili običaj ide u pogansku dobu, protivu se običaju kršćanskomu, ali i ona pjesma tako je izkvarena, da joj jedva naslućujemo davno poreklo, a obredi stari poganski pomiešali su se sa svetkovinami kršćanskimi. Pak

to je, ovi su narodni izvori i u pogansko doba bili samo odsjev slave i veličanstva bogova. Bogova je nestalo, samo su ostali neki traci njihova svjetla. I te je trake spojio poslije narod sa svojim Bogom kršćanskim i sa kršćanskimi svetei. Istom psujući propovjednici kršćanski bogove poganske dali su nam njeka imena njihova, da možemo pogadjati, koji su to bogovi, kojim su bile posvećene pjesme i priče, od kojih mi danas samo ostanke imamo. Zato je ova naša slika samo pokus.

U pričah svih arijskih naroda pokazuje se, da je začetnika svih mythologijskih pojmova treba tražiti u svjetlom nebu. Oto božanstvo neima niti opredjeljena oblika, niti hramova, a opet je u njem vrelo svega, što je izmedju neba i zemlje, i na zemlji. Svjetlo je nebo dalo život svemu u naravi, a osjećajući čovjek u dahu svojem život svoj, videći sličan život postanka i propadanja biline i životinje, prodahnio je maštom svojom svu narav tako, da svjetlo nebo prodiše čovjeka, biline i životinju. Po mnienju većine mythologa slavenskih zvalo bi se to božanstvo *Svarog*, — premda je danas vjera u njega sasvim potresena, — koje bi odgovaralo svjetlom nebu, a poosobljeno bi bilo u *Svarožiću*, svomu sinu. Ova vjera u Slavenu dosiže jamačno u dobu nomadsku slavensku, kada su po svjetlosti nebeskoj svoje pute uredjivali, odatle spomen u hrvatskom jeziku u rieči: „sviet“, kada znači sve što živi, „svjetovi“ t. j. svietle zvijezde nebeske. Ako se k tomu doda: „majka zemlja“, „čarna zemlja“, onda bismo imali uzporedne pojmove prvobitne grčke mythologije: *Urana* i *Gaeje*, t. j. neba i zemlje. Ali ovo pojimanje slavensko ide u dobu obću slavensku, kada su Slaveni bili u zajednici, kada još pojedina plemena slavenska nisu bila odlučena, kada još nije počela poviest pojedinih plemena. U doba, kada su se plemena slavenska odlučila, dakle u povjestničko doba, onda je najviše božanstvo dobilo najprije životni (zoomorphijski), a poslije čovječji (anthropomorphijski) značaj. Jasno povjestničko svjedočanstvo inamo za Slavene u Podunavju, kamo brojimo i Hrvate, u polovici šestoga vieka od Prokopija. On veli: „Jednoga Boga Gromovnika (*fulguris effectorem*), gospodara ovoga svemira jedinoga pripoznaju, njemu žrtvuju volove i svake vrsti žrtve. ... Poštujnu i potoke i nymphe i druga njeka demonija i žrtvuju svim njim, a tečajem žrtva čine razna ga-

tanja“. Ovo je sigurni povjestnički dokaz i jasno svjedočanstvo o tom, na kakvih je osnovih bilo bogoštovje, koje mi smijemo nazvati hrvatsko, jer ćemo ga naći obilno opravdana u naših narodnih vrelih.

Gromovnik taj mogao je i kod Hrvata nositi ime Perun, jer su obadva imena synonyma, jer se ipak sačuvalo ime Perunovo u bilini perunika (iris germanica) i imenu ženskom. Mi ćemo ostati kod imena potvrđena našom narodnom pjesmom. Ovaj je bog po pradavnih pojmovih raztreskavao drveće, a svaki stvor drhtao je pred njegovom strašnom strielom. Ovo ima valjda znamenovati ona rieč naše narodne pjesme: a pred Bogom pred starim krvnikom. Vjetrovi huje, striele pucaju, trave niču, nebo se izlilo, okriepljuje se svaki stvor, sve je to onda, kada Gromovnik sa svojim sjemenom zemlju oplođuje. Zato mu se kliče u Vedah: „ručī, grmī, daj ploda, oblieći sa svojim vodom natovarenimi koli, a ako ti o gromovniče sa svojim ručecim gromom zločinca pogodiš, sve se veseli, što je na zemlji, neka razvesele zemlju rikajuće vode velikoga bučeca oblačnoga bika“.

Ovomu bogu pridajemo, što narodna priča pripovieda, k a k o je postao sviet. „Iz početka ništa nebijaše, nego samo bog. On spavaše i snivaše. Vieke vjekova mu taj san trajaše. Nu sudjeno bi, da se probudi. Prenuv se iza sna, oziraše se i svaki pogled mu se promieni u zvijezdu. Bog se začudio i stao putovati, da razgleda, što je očima stvorio. Sunce pripicalo. Bog se ugrijao te zaronio u more, da se okupa. Kada se opet podigne, ostalo mu za noktom zrno pjeska. Zrno izpalo, te ostalo na pećini. To je zrno naša zemlja. Putujući opet dodje i do naše zemlje, opet se umorio, pot mu se čela hvatao. Na zemlju padne kap znoja, kad se oživi i budne od nje čovjek“. A kako je snaga i sila prvotna ovoga boga u „munji“, potvrđuje nam ovo mnijenje o stvorenju i narodna pjesma:

»Stade m u n j a dare dieliti,
Dade Bogu nebesne visine,
Svetom Petru Petrovske vručine,
A Jovanu leda i sniega,
A Nikoli na vodi slobodu,
A Iliji munje i striele «

Što je poslije sv. Iliji dan u mnogih pjesmah slavenskih taj častni naslov gromovnika, to dolazi odatle, što je sv. Ilija po sv. pismu tvorio sušu i kišu, i u ognjenih kolih na nebo uzišao, a spominje nas to na one Amerikance, koji su slušali o svojstvih Boga kršćanskoga, pak su odmah misionaru govorili, ta to je onaj naš bog, pak su kršćanskomu Bogu ime svoga boga dali, a ovdje se protivno dogodilo.

Dalje svjedoči pjesma, da je ovaj biblijski Ilija preuzeo samo njeku službu. Munja, t. j. zlatni ključ Perunov otvara na proljeće zemlju, jer prvim gromom proljetnim dobiva zemlja kišu, t. j. nebesko vino i živu vodu. Sviet je sagriješio, a veli gromovnik Ilija Ognjenoj Mariji:

»Molit ćemo Boga istinoga,
Nek nam dade ključee od nebesa,
Da zatvorim sedmera nebesa,
Da udarim pečat na oblake,
Da nepadnu daždi iz oblaka,
Plohe, dažda, niti rosa tiha,
Da nepadnu za tri godine,
Da nerodi vino ni pšenica.«

Od najvećega boga rodiše se sunce i zora, mjesec i zvijezda danica, sve su to krasna djeca svjetla nebeskoga, izvora svega što živi i postoji. Sunce je ipak izmed sve djece glavni sin, zato ga Bog uprav zove: „jarko sunce, moje čedo drago“. Gledajući na sina, malo da nije narod na otca zaboravio. Sunce se radja svaki dan, sudeći po ovih riečih pjesme: „ustaj srdce, rodilo se sunce“. Koliko ga je teško davni Hrvat u tamnih noćih očekivao, kako se je u djetinstvu svojem čovjek pobojavao, hoće li, neće li se roditi, a šta bi bilo, da ostane noć, da se sunce nerodi. Sve to svjedoči, što imademo prije poroda njegova dvie sestre njegove, od kojih je starija zvijezda: Danica, što se mnogo puta potvrđuje. Da se je njoj molilo kaže ti molitva djevojke: I Danicu vjerno moli: „O Danice, o sestrice! Podaj meni svjetlost tvoju, da naresim mladost moju“. Sjajno je upravo njezino božanstvo u pjesmi: Raduje se zvijezda Danica. Ženi brata sjajnoga mjeseca. Izprosila munju od oblaka itd.

Druga je sunčeva sestra starija od njega, a mladja od Danice: Zora, nije doduše tako obćenito i po mnogo puta za

sestru priznata, ali je nepobitno božica i sunčeva sestra. Slika se kao liepa djevojka. „Izvirala studena vodica, na vodici srebrna stolica, na stolici liepa djevojka, žute su joj noge do koljena, a zlaćene ruke do ramena, kosa joj je kita imbrišina.“ Ovo čudo po svijetu prodje, a začuo za njega paša, pak vodi šest stotina svata, da idu po nju. Djevojka se začudila i veli:

»Paša Bogu čuda velikoga!
 Da li se je paša pomamio,
 Koga hoće, da uzme za ljubu,
 Da on uzme sunčevu sesticu,
 Mjesecčevu prvu bratučedu,
 Daničinu Bogom posestrimu,
 Pa se mlada od zemlje podigla
 I bacila u žepove ruke,
 Te izvadi tri jabuke zlatne
 I baci ih nebu u visine.
 Natječe se svata šest stotina,
 Tko će prije ugrabiti jabuke.
 No tri munje od neba pukoš, e,
 Jedna gadja dva djevera mlada,
 Druga gadja pašu na dorinu,
 Treća gadja svata šest stotina,
 Neuteče oka za svjedoka,
 Ni da kaže, kako pogiboše.«

Jasno je i rodbinstvo i božanstvo te djevice, koja je toli liepa, jerbo „Suncu kose plete, a mjesecu dvore mete.“ Ona u jutro spremi bratu konje ognjene, a na večer ih opet sprimi.

Tako su dvie božice pripravile dolazak Sunca, a onda eto njega, gdje dolazi „od božjega prozora“, kako mu se nazivlje iztok. Svim je Slavenom ovo bilo izvor sreće, jerbo svako pleme veli: „doći će sunce i pred naša vrata“, svi se jednako nadaju njegovoj pravednosti, jer opet svi vele: „da nije sirota, nebi niti sunce sjalo“. U nas se sačuvala jošte kletva, koja ide u veliku davninu: „tako mi one ždrake nebeske“, ili: „sunce te osvetilo“. Glavni je porod sunca bio u zimsko tamno i ledeno vrijeme, kada su oblaci već dugo prikrivali nebesa i zatvarali ih pred očima griješnih ljudi. Padalo je to u dobu našega kršćanskoga božića. Kako veli ona narodna poslovice: „Pitali vuka, kada je zima najljuča“, a on odgovori: „kada se sunce radja“.

Zato nam je ovaj znameniti kršćanski svetak, u kom se slavi porod kršćanstva, puno sačuvao o bogu Suncu. Pjeva se: „o starom badnjaku“ i: „o mladom božiću“, veli se: „s'jaj Bože i božiću“. Sunce se je probudilo iza sna zimskoga (zato od badjeti = vigilare, dolazi badnjak), daje se slava staromu roditelju ili badnjaku, i mladomu sinu ili božiću. Stari je po mnijenju najboljih izpitatelja Perun ili Gromovnik, a mladi je Sunce. Stari se podigao, da opet razsvietli svjetove, da probudi Zoru i Sunce, da dađe opet sreću. Bog Sunca primi opet svoju moć, da bude po mnijenju mnogih: „kao dažd bog“ promicatelj, okriepitelj i osnažitelj. Odsele on: „baje (t. j. svietli) po svem svietu“. Sve svetkovine oko domaćega ognjišta, na kojem su u predkršćansko vrieme samo starješine kuća žrtvovali, sve te svetkovine predstavljaju nam jošte one žrtve, koje su se doprinele novorodjenomu Suncu. U znak neumrlosti boga svjetla i danas gore krupni panjevi od hrasta tako, da nesmiju ugasnuti, a hrast je bio Gromovniku posvećen. Razsipava se žito, a nekada se je jamačno žrtvovalo; moli se sreća, dapače s tim žitom u nekih krajevih opet s običnom molitvom počimlju svoje sijanje. Jednu šaku onoga zrnja, što je bilo na božić na stolu, pomoliv se Bogu, baci domaćin najprije u zemlju, pa onda dalje sije. I tako se i danas potvrđuju rieči narodne pjesme: „Sunce grije, od grieha nas mije“. Kako nije moglo kršćanstvo zatrti slave sunca, neka svjedoče ova dva ulomka narodne pjesme:

»Slavno sunce u ponoći,
Porodi se u goloći.«

U drugoj pjesmi ima jošte jasnije:

»Granu sunce iza brda,
Veselo, veselo!
Nije ono sunce, nego božo,
Koledo, koledo!
Nosí igru za pojasom,
Veselo, veselo!
Manu igrom na junake,
Koledo, koledo!
Junaci se razigraše,
Veselo, veselo!«

Kao prava priprava budućemu proljeću, i zato borbe u naravi, koja se porodom Sunca pripravila, jest ova pjesma:

»Oj djevojko bljedolika, koledo!
 Što si tako bljedolika?
 Je l' si suncu dvore mela,
 Je l' mjesecu konj' sedlala?
 Nisam suncu dvore mela,
 Ni mjesecu konj' sedlala,
 Tek stojala te gledala,
 Da se vile s gromom bile;
 Vile groma nadolješe,
 Sestre brata nadigraše,
 Slava i čast « itd.

Ova borba, koja još neda suncu do snage doći, prestaje na proljeće. Personificirano Sunce predstavljalo se u borbi s tamnima crnim silama, koje se predstavljahu u oblacih. Posebnu božicu pobjediteljicu smišljala fantazija na sjeveru u Vesni, a u nas je to zlatovlasa djeva ili Zora, koja daje Suncu snagu, pošto se okupalo u jutrnjoj rosi ili u daždevnih potocih, da nečuvnom krasotom uzadje na visine nebeske. Tim je istom Zora dobila onaj značaj božice Gromovnice, kako smo vidjeli malo više u pjesmi, gdje munjama razbije nekoliko stotina svatova. Sada dobiva sunce ime: Lado, valjda jer podaje život prirodi i sve ugodnosti čovjeku, a od toga je korjena valjda: last, vlast, slast itd. Sada mu doprinosiše žrtve od dražestnoga proljetnoga priroda, kako veli hrvatska pjesma:

»Lepi Ive trga rože,
 Tebi Lado sveti bože,
 Lado slušaj nas Lado.«

Što danas u raznih oblicih mladež nakićena zelenilom i vjenci predstavlja krepko, snažno sunce, ono su u predkršćansko doba jamačno starešine i vas narod predstavljali.

Kada je ovako sunce u punoj snagi, a svaka biljka oplodjena od njegova svjetla i njegove snage, opet se sasvim naravno javlja ono poimanje, kako se je nebesni bog sa zemljom sasvim svezao ili oženio. Ovoj dobi godine valja, da se poklone sve druge dobe godine i zimske i ljetne, jer što dobra imadu, to imadu od ove dobe, gdje je u ženitbi nebesni bog zemlju naplodio. Evo k tomu pjesme, u kojoj razne dobe poganske dolaze pod imenom kršćanskih svetaca, a najviše svetoduha Janja, to jest zemlja.

Pjesmi je naslov: „Kako je Bog ženio sunce:

»Car nebesni kad sunce ženjaše,
Svetitelje u svatove zvaše:
Starog svata Petra u sred ljeta,
Prvienca Gromovnik Iliju,
A za kuma Krstitelj Jovana,
Dva djevera, dva božja angjela,
Barjaktara u proljeće Gjorgja,
A čauša svetoga Nikolu,
Pratioca svetog Arangjela.
Otidoše svati po djevojku,
U djevojke svetoduhe Janje.
Liepo ih tamo dočekali
I lepim darom darivali,
Svakom svetcu što je za kojega:
Ilij' daše munje i gromove,
Svetom Petru u snope pšenicu,
A Jovanu krste i ikone,

(*U drugoj pjesmi: A Jovanu leda i sniega.*)

Angjelima ključe od nebesa,
Barjaktaru svetitelju Gjorgju
Darovaše cvieće i proljeće,
A Nikoli po moru brodove,
Arangjelu sve kršćanske duše.
Otolen se svati podignuše,
Te na nebu trudni počinuše.
Najtrudnija svetoduha Janja,
Sjela Janja kumu uz koljeno,
Na kuma je naslonila glavu.
Kad osvanu i ogranu sunce.
Sunce svanu i ugrabi Janju.«

U ovoj veličajnoj pjesmi sakrita je pradávná poganska himna, u kojoj se kazivao onaj poznati mysterij oplodjenja zemlje od divnoga sjemena boga nebeskoga, gdje su se sastali svi bogovi u najvećem sjaju i veličanstvu, da budu svjedoci toga čina. Boga obilnoga ljeta zastupa ovdje Petar i Ilija, a u drugoj pjesmi i: „ognjena Marija“, t. j. bogorodica, koje blagdan pada brzo iza sv. Ilije, a nada sve Jovan, jer je on svečar na ljetnom okretu sunca. Zimsku i jesensku dobu imaju dva vozara po oblacih, tamo su njihovi brodovi, to su Mihajlo i Nikola. Proljetno doba predstavlja zeleni sveti Gjurgj. U sjaju je sunca zemlja odvedena i zagrljena od boga nebeskoga.

Od prilike na Ivanje došlo je Sunce na svoju kulminaciju (24. juna). Opet velika slava svake godine na taj dan po svem

starom slavenskom svijetu. Kao što se pri porodu sunca tamna noć staromu Hrvatu po „badnjaku“ imala predočiti kao svjetli dan, tako i sada sa „kriesovi“ gore sve u jednom sjaju imaju prikazati vječno sunce, pred kojim izčezava tamna noć. Cviećem posipale se kuće slavenske, dapače i plotovi. Kakve su se žrtve na ovaj slavni dan donosile, toga neznamo, ali jamačno najveće i najznatnije. Po nekih običajih, naročito po običaju preskakiivanja velikoga kriesa, usudili bismo se naslućivati i na ljudske žrtve, ali ako su bile, to sigurno spadaju u onu prvu predpovjestnu dobu. Sunce je po mnienju naših otaca na taj dan „tri puta stalo“, a predstavljalo se time, da je došlo na vršak svoga puta. Zato nam se sačuvala pjesma:

»Tužilo se žarko sunce sa vedra neba,
 Tužilo se svetom Ivi na dan Ivanja,
 Da ga vile dvorit neće s hladjanom vodom.
 A govori sveti Ivo na dan Ivanja:
 Stane sunce do tri puta na dan Ivanja,
 Dojt' će tebi mlade dive s hladjanom vodom,
 S hladnom će te vodom dvorit na dan Ivanja,
 S vinci će ti zlatne kose lipe kititi.
 Stane sunce do tri puta na dan Ivanja,
 I s vinci mu zlatne kose lipo kitiše,
 A cvietom mu duge pute lipo kitiše.«

Sunce sada počme padati. Počimlje borba s tminom, o kojoj bismo mi rekli, da je sačuvana uspomena u rieči: „Mora“. To je valjda bilo ime one sile tamne, koja predstavlja: „noć, zimu i smrt“. Iza najvećega sjaja sunčanoga pripravlja se tuga zemlji, a tmina svijetu. Zemlja će biti i sniegom pokrta i „okovana deveterim ledom“, svi će plodovi sunca poginuti. Zli će se dusi dići iz zemlje i napuniti će svojim dahom oblake, pak kao što su u ljetu dahom božjim nadahnuti nastali oblaci i iz njih rosa hrana nebeska zemlji, t. j. kiša, tako će sada led i snieg od tamnih crnih sila, od „vragova“, t. j. neprijatelja čovjeka pokriti zemlju. Kadgod udari samo sunce u te oblake i razbije ih, ali je od borbe oslabilo, pak slabo grije, onda je i ono „zubato“. Hudi dusi doskora preotmu mah, udare opet u oblake. Hladno pirci njihovi vjetrovi napune oblake i opet iznova pokrivaju zemlju sniegom i okivaju ju ledom, da sunce do nje neuzmogne prodrieti. Hladnoća je takodjer plod sila tmine, kao što je toplota djelo svjetla boga nebeskoga.

Personifikacija boga tmine kakva je upravo bila, zato nam je malo ostalo spomenika, a morala je biti veoma raznolika. Samo uplivu kršćanstva pripisujemo, da se dva znamenita cara rimska, Trajan i Dioclecijan, obadva osobito znatna na zemljištu hrvatskom i u bližnjem susjedstvu, obadva progonitelji kršćanstva u Pannoniji i Dalmaciji, da se obadva uzimlju za bogove tmine. Prvi je morao bježati pred suncem, koje ga je napokon stiglo. Predstavlja nam to tminu u ljetno doba. Drugi je držao u svojih šakah sunce, dok mu ga nije gospodar nebeski lukavo oteo po svojem poslaniku, predstavlja nam porod sunca, kada se je otelo iz veriga tmine. Predstavlja nam veliku tminu u zimsko doba.

Rekosmo prije, da nam rieč Mora predstavlja danas još jedino ono, što je kod sjevernih naroda božica: Morana ili smrt. Mora se predstavlja, da u noćno doba sjeda na čovjeka i da ga davi, osobito rado ide na mladiće, jer je njihova krv sladka. U tom težkom stanju, kada se čovjeku cirkulacija krvi nekako sustavlja, kada mu dah započinje predstavljati, čovjek osjeća tminu, u koju mu se duh obavija. Ovo je kao početak smrti ili tmine. Zato mislimo, da se je upravo u ovoj rieči sačuvalo znamenito staro božanstvo tmine, vladalac poslije dolnjega svijeta.

U dobi prevlade tmine utjeha je bila prvotnomu čovjeku pogledati na Mjesec, koga uzimlju različito u nas, a najobičnije kao brata Sunčeva. U doba nomadsko bio je mjesec velik i možan, zato ga i pjesma najvoli slaviti kao pastira:

»Koliko je zlatno stado na vedru nebu,
Nuz njeg hodi zamišljeno samo čobanče,
Da popase plavo nebo sve za jednu noć.«

Miene mjeseca bile su u najstarijoj dobi jamačno važni dio bogoštovja, a dvanaest mjeseci slavilo se istom onda, kada je prevladan sustav sunčani. Od onda je predstava ona: „Mjesec grjeje caru (t. j. suncu) na večeru“.

Mislimo da nećemo pogriješiti, ako samo kao metaforu boga Sunca uzmemo poštovanje ognja, koji je imao proždrijeti pri-nesene bogu dare, koji su se zato nazvali žrtve. Kakve su žrtve doprinosili stari Slaveni, to nam je jasno izrekao Prokopij, a iz preostalih narodnih običaja kod Hrvata i Srba vidimo, da su žrtvovali ne samo životinje, već i zrno svake vrsti,

mûku i sol, maslo i vino, dapače i novce, a koliko iskara u vatri, toliko da se pomnoža sve živo i neživo. Ognjište domaće bilo je sveti oltar staromu poganinu, njime se je kleo kao i suncem, kako pokazuje jošte sačuvana zakletva: „Tako mi se ognjište mojom krvlju neugasilo“.

Hramova naši poganski praotci nisu imali. Kada se je u ime plemena žrtvovalo, onda se je polazilo na gore, odakle se moglo pregledati župe svega plemena. Tamo na visinah poput boga svjetla iznad oblaka sjala se ogromna vatra i na nju postavljahu žrtve, a narod ovjenčan slavio u pjesmah i igri boga. Ili su prošli k vreloj vode žive, u koje se bistroti i vječnom toku pokazivala sila svjetloga boga, a svjetli dusi ondje oblietahu žrtvu, da joj miomiris odnesu pred prestolje božje. U stojećih i smrdećih vodah nije on vladao. Tamo je vladao bog tmine, koji po našem mnienju u pogansko doba nije toliku snagu imao, kako nam to poslije naslikaše kršćanski svećenici.

Osim nebeskih bogova bilo je duhova svjetla, koji su najprije bivali u oblacih, a poslije su sašli na zemlju i ovdje u službi svietloga boga djelovali. U nas su bile zato: vile. Već sam naziv: „zlatokose“ svjedoči, da im je porod i postanak u tracih sunčanih, a još bolje u pridjevku: „biela“ vila, što znači uvijek svjetla i jasna. Korjena same rieči neznamo. Vile nam se predstavljaju kao mlade, prekrasne, bljedolike djeve u tanahnom bielom odielu s dugimi razpuštenimi zlatnimi kosami. U tih je kosah njihova snaga, dapače njihov život. Tielo im je nježno, prozračno i lahko poput ptice, oči su im sjajne, glas prijatan i milozvučan.

Da su vile poreklom svjetli dusi iz oblaka, o tom ima malo svjedočanstva, ali što ih je, upravo su krasna. Pjesma ih zove: „Vile oblakinje“. Pjesma veli:

»Grad gradila biela vila,
Nina nebo nina zemlja,
No na granu od oblaka.
Jedna vrata sva od zlata.
Druga vrata od bisera,
Treća vrata od škrleta.«

Na trećih vratih vila sama sjedi i gleda:

»Dje se munja s gromom igra.«

One su dapače službenice boga Gromovnika, sluteći po odgovoru u pjesmi jedne čedne djevojke, koja veli:

»Nisam vila da sbijam oblake,
Već djevojka da gledam preda se.«

Poslije je priča narodna učinila od oblaka gore i planine, zato „gorska vila“, „vila planinkinja“ i „vila oblakinja“ jest jedno te isto. Pjeva se o vili zagorkinji:

»Izvila se nebu pod oblake,
I odleće strmo niz planinu.«

Jošte ima i o porodu gorske vile dosta traga, koji vile dovodi u savez s njihovim postankom oblačnim. Veli pjesma:

»Mene je gora rodila,
U zelenilistak povila.
Jutrenja rosa padala,
Mene je vilu dojila.
Od gore vjetrić puhao,
Mene je vilu šikao,
To su mi bile dadilje.«

Drugi put:

»Vijaju se (vile) nebu pod oblake,
Zlatne striele nose u rukama,
Te gadjaju orla pod oblakom.«

Kako su „vile na svojih bijelih krilih“ u oblačnom svijetu polietale, zato ima nešto tamnih tragova u pričah i pjesmah. Možemo naslućivati, da se je vila oblakinja udala za gromovnika, u ljetno doba ona leže s njime, ali izčezne, kada nastane zlobna zimska doba. Mladjahnj suprug susretne se s njome istom u proljeće, kada se je i sam probudio iza dugoga tvrdoga zimskoga sna. Ali ove priče mogle bi se i drugačije tumačiti kao bračna sveza izmed neba i zemlje.

Vile oblakinje imale su kovati svjetlo oružje. One same pucaju strielami na one, koji ih uvriede, a pogadjaju uvijek u srce, ruku ili nogu, ali uvijek zadaju smrt. Kada se je razsrdila vila na vojvodu Janka:

»Pa se diže nebu pod oblake,
Te strielja od boja junake
Posred pasa u junačko srce
Dok mu tri put oblećela vojska,
Popadoše po polju junaci,
Kao da ih gromovi pobiše.«

Vile su i ljekarice, pak mogu pomoći i opet čovjeka oživit. Premda je mlada pjesma o vili Ravijojli i o Milošu i Marku, opet je sigurno, da su ovdje imena nova samo podmetnuta, a vila je Ravijojla već i zato znamenita, jer su sve vile Marku prijateljice, dapače posestrime, samo ova nije. Sadržaj je pjesme: Jašila su dva pobratima, Marko Kraljević i Miloš. Marko hoće da san prevlada, pak moli Miloša, neka zapjeva, da mu san razbije. Miloš mu odgovara:

»Ja bi tebi, brate, popjevao,
Al sam sinoć mnogo vino pio
U planini s vilom Ravijojlom,
Pak je meni zapretila vila:
Ako mene čuje, da popevam,
Oće mene ona ustreliti
I u grlo i u srđce živo.«

Marko ga sokoli, neka samo pjeva. Ta dokle je Marka Kraljevića i njegova šarca konja i zlatna šestopera, neka se neboji. Miloš zapjeva:

»A Marku je pjesma omilila,
Nasloni se sedlu na oblúče,
Marko spava, Miloš popijeva.
Začula ga vila Ravijojla,
Pa Milošu poče da odpieva.
Miloš pjeva, vila mu odpieva;
Ljepše grlo u Miloša carsko,
Jeste ljepše nego je u vile.
Razsrdi se vila Ravijojla,
Pak odskoči u Miroč planinu,
Zape luka u dve bele strele;
Jedna udri u grlo Miloša,
Druga udri u srđce junačko.«

Marko pobratime uzkliknu Miloš: Vila me ubila! Probudi se Marko i stane goniti na svom šarcu vilu:

»Kad se vila vidje u nevođji,
Prnu jedna nebu pod oblake,
Poteže se buzdovanom Marko,
Belu vilu med pleći udari,
Obori je na zemljicu čarnu,
Pak je stade biti buzdohanom,
Prevrće je s desne na lievu,
Pak je bije šestoperom zlatnim.«

Vila mu se moli, neka ju pusti živu, da će izvidati rane njegovomu pobratimu. Marko ju pusti, a ona sabere oko sebe svoje drugarice, pak one traže trave ljekarice i opet oživu Miloša. Poslije je Miloš još ljepše pjevao. Ovdje su vile podjednno vračarice. One su i proročice, kako se vidi po onoj, koja je proricala Marku, da će umrijeti: „od boga od staroga krvnika“.

Umijuć raditi sa strielami i bojuim kopljem, vile su bojne poput sjevernih valkira. U krvnih svojih ratovih vidjaju prvotni ljudi u boju sudjelovati i tajne oblačne i gorske duhove. Zato bismo mogli dovesti primjera iz poviesti svakoga naroda. I gorske vile se među se zarate, a onda i ciela gora od krike i viko grmi i zemlja se trese. One su pomagale svomu ljubljenu narodu ili junaku, s kojim više puta stupe u pobratimstvo kao posestrime. To se događalo, kada je vila u nevolji, pak joj junak pomogao, onda mu je postala: „bogom posestrima“. Vile daju junaku, kao što se pripovieda o Kraljeviću Marku, da je vilu sisao, pak dobio nadčovječnu silu. One su prave glasnice slobode, budilice na rat, zato mnoge pjesme o junačkom boju počimlju: kliče vila s ove ili one planine i dozivlje junake, što ste pospali, eno vam neprijatelja na vratih, pak kazuje kakva mu je vojska.

Naravno da vile ljube igranje, pjevanje i glasbu. Genij naroda nzmilje po tom, da je po vilah dobio božji glas. Zato i jesu neki stariji slavenski jezikoslovci rado izvodili njihovo ime od: „vjedjeti“, pak ih uzimali, da su to slavenske muze. U vilinskih stanovih, tamo na vilinskih gorah igralo se dotle, dokle sve vile nepopadoše. Ako su zavidne bile komu junaku, potegle su ga u svoje kolo, a on je dotle morao plesati, dok nije dušu izpustio. Ako ih je junak nadigrao, onda su ga uzele za svoga pobratima i pomagale ga, ako bi došao kadgod u nevolju. Njihovo pjevanje bilo je tako čarobno, da je svatko izigibao, tko je to pjevanje čuo, veselje i pjesma ljudska nije ga više veselila.

O pjesmi i igri prastara je ova pjesma:

»Oj višnjo višnjica digni gore granu!
Izpod tebe vile divno kolo vode,
Pred njimi Radiša bičem rosu trese,
Do dve vile vodi, a trećoj besedi:
Podj za mene vilo!
Kod moje ćeš majke u ladu sediti,
Tanku svilu presti na zlatno vreteno.«

Pravo tumači Afanasjev ovo drvo sa granami, da su oblaci, u koje udara grom, i iz njih rosu, t. j. kišu iztresa. Posljednja dva stiha svjedoče, a to se i u pričah narodnih dosta puta ponavlja, da se vile predjom bave, a naravno je, da su njihovom zlatnom predjom nebesa izpredena. Tako se ima razumjeti i ono njihovo razastiranje njihove zlatne kose, t. j. trakova sunčanih, koji su razprostrti po nebesih, pak vidjamo tolike ljepote nebeske.

Što je naša narodna priča „o vodnih vilah“ sačuvala, to po našem mnijenju ide većinom u kršćansku dobu. Po našem mnijenju vodne vile samo tumače pravi postanak i znamenovanje oblčnih ili gorskih vila, da im je prvobitno bivanje bilo u nebeskih vodah. A kada je kršćanstvo bogovom i božicam poganskim stalo pripisivati demonske sile, da ih je sam vrag sazdao, da smuti zdravu pamet čovjeka, onda su i vile vodene postale toli nakazne, te su u priči bačene iz oblaka punih nebeske rose u kaljuže, gdje je sielo tamnim silam podzemnoga svijeta. Tako je poslije u kršćansko doba od one igre vilinske u oblacih nastalo: „vrzino kolo vilinsko“. Tko je tamo od ljudi dospio, „toga su djavoli odnieli“, da gore s vilami „sbija oblake“, da bude „grabancijaš“ i da ide „s djavolima i s vilama, te vodi oblake u vrieme grmljave i oluje i tuče“. Na mjesto jasnih bijelih vila metnulo je tude kršćanstvo stare babe ili „vještice“. Takova vještica opjevana je upravo sa vilinskom silom u narodnoj pjesmi, gdje se pjeva:

»Ona ide u zelenu bašću,
Jelen rogom šarca osedlala,
Ljutom ga je zmijom zauzdala.
Još ga ljućom zmijom ošibuje,
Sama ide pred carevu vojsku,
Jednu vojsku buzdovanom bije.
Drugu vojsku britkom sabljom sieče,
Treću vojsku na vodu natjera.«

Na taj je način u kršćansko doba bog sunca prevrnut u „aždaju, hala i zmaja“, koji lete po zraku i vode oblake i nose tuču na ljetinu. Kod zmaja moramo ipak dodati, da se je u pjesmi njegovo znamenovanje kao Gromovnika dugo sačuvalo, da mu se od njegova dolazka dvor potrese, da udara buzdovanom, t. j. gromom, da stanuje u čardaku ni na nebu ni na zemlji, ili kako pjeva narodna pjesma:

»Uzeo (zmaj) je ljubnu ognjevitu,
Kada hodi kako vjetar veje,
Kad govori kao sablja (grom) sieće.«

Napokon i „zmaj ognjeviti“, ovaj pridievak svjedoči za predkršćansku starinu. Ali zato je zmaj ipak nakaza naslikana u kršćansko vrijeme u porugu boga poganskoga. K zmajevom pribrajamo i „divove i velikane i palčike“, kojih se neusudjujemo tumačiti. Neznamo za njekeje od njih, a naročito za palčike, da li su u službi svjetla boga ili tmine. U službi tmine ili More bili su sigurno „bjesovi“, što se je može biti sačuvalo u rečenici: „bies te skolio“ (veli se psetu), „bies te odnio“ ili bolje jošte u narodnom gatanju, gdje se veli: „u mice micine tri brata rodjena, jedan gluh, drugi sliep, treći hrom . . . uztuk bies, tu ti mjesto nije“. A među nakazne žive sluge božanstva tmine brojimo svakako i „rugu babu“, u kojoj se predstavljalo valjda ono, što je grda i nakazna bilo u društvu i na čovjeku. To je kod drugih Slavena bila: „Jaga baba“.

Do vile idu na prvo mjesto u mythologiji „sudjenice ili rodjenice“. Ako bismo vjerovali riečim Prokopija, koji veli: „fatum“ nepoznadu, onda bismo dvojili o tom: bi li u onu davnu dobu metnuli ove glasnice sudbine i sreće čovječje. Premnoga su ipak svjedočanstva i preveć raznolika i podalje od turskih krajeva, gdje ima već i u narodnom jeziku obilje „usuda“, koji nije mohamedanski. Najobičnije uzimlje priča tri rodjenice ili sudjenice, tri sestre liepe djevojke u bijelo odjevene. Čim se diete rodi, dodju k njemu i sude. Prve dvie obično dobro daju, ali onda budne napokon ono, što je najzadnja dosudila. Što su one dosudile, to bismo rekli, da je „usud“. Sreća i usud to je po narodnih pjesmah jedno: „Tako njemu Bog i sreća dade“, ili: „Susrela vas dobra sreća i sam gospod Bog“. O čovjeku, koga nešto sve na zlo goni, veli se: „Neda mu zla sreća“. Sreća se personificirala u obliku krasne djeve, a nesreća slabe i prnjave. Svaki čovjek imao je ili jednu ili drugu. Ako se među se zarate, svaka svomu pomaže. Kada je Senjanin Tadija sa svoja dva druga zarobio i povezao trideset Turaka, pak se čudile Senjanke veli im:

»Nečudte se Senjanke djevojke,
To se srela sreća i nesreća.
Moja sreća — njihova nesreća,
Moja sreća nesrećn svezala.«

Osim ovih bogova i njihovih službujućih duhova vjerovali su stari naši u svoje domaće bogove ili djedove. Kod svih naroda vjerovali su u svoje djedove, da su zaštitnici svoga roda i koljena. Tako je obćenita ova vjera, da su neki umni izpitatelji početaka bogoštovja uzeli smatrati, da je svim narodom prvi i glavni bog njihov praroditelj. Da je starim Hrvatima sama riječ: „djed“ bila sveta, vidi se po tom, što su bogomili glavu svoje crkve djedom nazivali. U Crnojgори na primjer vjeruju, da u gradu Obodu spava „djed njihov Ivan“, a kada se probudi, da će sjediniti Crnogorcu s Kotorom i sinjim morem. Što rusko pleme vjeruje, da svaka kuća ima svoga „božića“, to se u nas sačuvalo u tako zvanom krstnom imenu. Stari naši djedovi nose sada dakako ime ovoga ili onoga kršćanskoga svetca, koji je mjesto djeda zaštitnik kuće. Zato i danas u Slavoniji među „sliku svečara“ u temeljni kamen. Ovo nas opominje, da se sjetimo žrtava, koje bi činili naši stari svojim djedovom. Strašnu krvnu žrtvu iskali su djedovi kod svih naroda. Najobičnije bilo je kod zidanja grada, da su ulovili neprijatelja i živa ga zazidali u temeljni ugao, da se krv njegova razprska pod kamenjem grada. Na pradavenu dobu spominje zidanje Skadra, kako nam ga oslika narodna pjesma. Kralj Vukašin i dva brata njegova gradili su taj grad, ali ga nemogu sagrađiti, jer im sve vile po noći obaljuju, što su po danu sagrađili, i vele mu, da neće izgrađiti grada, dok nenadje dvoje ljudi jednaka imena: Stoju i Stojana, da ih zazidje u temeljni kamen. On toga nenadje, zato se braća dogovore, da će jednu od svojih žena ovdje zazidati, koja prva ručak donese. Obadva starija brata odadu tajnu svojim ženama, a najmladja Gojkova nije zato doznala. Ona dodje, oni ju zazidju. — Ovamo bismo pridali i onu priču o krvavom kamenu na granici između Hrvatske i Kranjske, gdje su živi zakopani dva momka hrvatska i djevojka kranjska, u znak, da je tude medja, a tri kapi krvi, da su potekle kroz kamen na njih navaljen, i da se dauas vidjaju.

Takove žrtve iskali su djedovi kod važnih gradnjah ili na medjah, da se posveti kuća i medja zemlje od svakoga zla i na obranu od neprijatelja. Obične su žrtve ipak bile od krvi životinjske, kako se čuvaju tragovi kod svih slavenskih naroda.

S vjerom u djedove spojeno je kod svih primitivnih naroda vjerovanje o duši, koju je najprvo nadahnuo svomu porodu prvi djed ili pradjed, pa tako ide od roda u rod. Zato svatko od

nas imade i tjelesni lik svoga djeda, otea, pradjeda. Ako li je tkogod sasvim nespođoban jednomu od starijih djeda, pradjeda itd., koliko ih ljudi pamte, onda se veli, da je spodoban jednomu davnomu djedu, koga dakako nitko nemože pamtit. Duša koga god od djedova je sada u svakom članu roda, pak se više puta jako žuri, da se vrati tamo među svoj rod. Ovaj nam savez diktuje narodna pjesma, kada prati mrtvoga, bugareći:

»E te želja obuzela
Na banovena djedove,
Na te mudre roditelje.«

Ili druga liepa pjesma:

»Siv sokole šestokrili,
Bratska sabljo samokova.
Zlatni stupče vas do neba,
Moje sunce od iztoka,
Što si mi se ti ponio,
E ćeš tamo dobra naći,
Od tvog roda glasitoga...«

Premnogi običaji pogrebni svjedoče, da su Slaveni vjerovali, da je tamo iza groba novi život, da dakle duša nepogiba s tielom, da je neumrla. Duša je po muienju naših starih iskra onoga vječnoga nebeskoga ognja samo zaklopljena u tielo, a po smrti odlazi onomu vrelu svomu. Zato su „kriesnice“ i po današnjem vjerovanju mrtve duše, a „ukresati“ znači kadgod, kako se naročito veli u Boci, život dati i zato je u nas i danas planuti „živim ognjem“, isto što uzrujati svu dušu. Zato velimo: „ugasnulo je“, umro, ili: „kuća mi se ugasnula“, sve mi pomrlo. Duša je opet i „dah ili vjetar“ (odatile joj korjen), koji polieće na usta. Ona je nješto tvarena, što poslije bude u polusvjetloj sjeni. Samo zla duša može postati ptica ili leptir ili što letećega. Poslije istom, kada se je uslied borba poganstva i kršćanstva izpunio sviet kršćanskih angjela i duhova, a pored njih bivali i poganski leteći dusi, onda je i za dobru dušu postao nazor, da izlazi u obliku goluba, dakle opet u obliku svjetlu, dočim je „crna“ duša, kako joj ime kazuje u obliku tamne ptice izlietala.

Živa je vjera bila naših starih, da duša živi i preko groba sretniji život. Kadgod se ipak vraćala u mile prvanje krajeve. Tako su tumačili, da je bilo onda, kada se mili pokojnik komu

u snu „objavio“. I inače bila je sveza živih s onim tamo svietom veoma živa, oni su svoje pokojne vidjeli i od njih opomene primali. Kada je „lipa“ sveta proevala, gdje su se plemenske i rodne žrtve donosile, nakitili bi ju darovi razne hrane za mrtve, a u šušćeih i cvilećih granah slušali su živi žubor pokojnika svojih. Poslije su to sami potrošili i time i ovim načinom svoj neprekidni savez s njimi svetkovali. Ako i danas na dušni dan naši ljudi ostavljaju nješto vina na prostrtom stolu i nješto hrane „za mrtve duše“, to je samo ostanak ovoga davnoga svetoga običaja.

Tamo iza oblačnih voda jest stan sunca, gdje se ono od svojih dalekih puteva odmara, tamo je Raj. Tako su u davno doba otc i naši zvali onaj svjetli kraj, koji se kasnije predstavlja u pričah, kao „staklena gora“. Tamo je vječno proljeće, uvijek je sve drvlje sjajnim suncem obasjano, zato se i sva drveća zovu zlatna, kako veli pjesma:

»Raslo drvo sred r a j a ,
Plemenita dařina
Plemenito rodila,
Zlatne grane spustila,
Lišće joj je srebrno,
Pod njom sveta postelja
Svagog cvieća nastrota,
Ponajviše bosiljka
I rumene ruřice.«

Ptice pjevaju toli divno, da ti se čini čiel i viek kao jedan čas.

Teški i „neprohodi“ i „nedohodi“ su puti tamo. Kada se je duša odielila od tiela, onda je lietala od grane do grane, t. j. od oblaka do oblaka, najprije kao „ptica“, a poslije upravo u „obliku ptice“, zato je i danas u nas toliko puta ponavljana želja: „lahka ti duša“, t. j. poletila brzo i hitro u onaj svjetli kraj. Jao si ga onomu, koji je umro u tamno zimsko doba, kada ledeni hladni oblaci nebo pokrivaju. Onda je borba sa zlimi dusi i crnimi neprestana i dugotrajna, duša sva čami od hladnoće od onih hladnih, crnih i veoma neugodnih duhova ili vjetrova, s kojima se mora tako dugo boriti. Zato je i danas vjera, kada umre crna duša žene vještice, da se dižu vjetri, nebo naoblači. Dusi huđi spremaju se, da ju vode onamo, kamo je zaslužila. Koga su bogovi rado inali, njega su uzeli k sebi u svjetlo liepo vrieme, kada je duša mogla ravno odprhnuti, a

„ugodni svjetli vjetrovi“, t. j. svjetli dusi nose ju tamo na svjetlu goru, ili u miljenu dolinu, koja je tako procvatela, kao da je izvezena. Duša putuje po nebeskoj cesti, „mliječnoj cesti“, koja je zato lepo i mehko posipana, a poslije se pričalo sa mekinjama sv. Petra.

Kada je tamo duša prispjela; našla se je med svojimi djedovi i s onimi dušami, koje će se istom od njezina roda roditi. Zato bi se skupilo oko umirućega sve selo, da poručuje svatko svomu milomu i dragomu. Rodjaci bi pozdravljali svoje pokojne u sobi, a susjedi bi samo kroz prozor dovikivali: pozdravi mi Pavla, Marka itd. I darovi bi mu se davali, koje će tamo predati, kako se vidi iz ostanaka u grobovih slavenskih. Najviše dakako ide to vlastitomu rodu. Redom ima sve pozdraviti, s njimi će se naći u vieću s „banovima“, t. j. s gospodom svoga roda.

Prema vjeri o budućem životu bili su kod Slavena i pogrebni običaji. Tu nas ostavljaju naša narodna vrela skoro sasvim, moramo erpiti iz obćih slavenskih izvora. Nisu se svi Slaveni jednako sahranjivali. Jedni su pokapali, drugi su spaljivali mrtvace. Koji su pokapali, nisu to činili na kakvom skupnom mjestu, već se je to činilo oko blizine kuće, kako svjedoči spomen djedova u likovih u jednom kutu kuće. Zatim se prešlo u šire polje, a napokon na vrhuncih bregova. Nisu se mužkarci sami pokapali. Barem znamo jošte u šestom vieku, da su žene slijedile u grob svoje muževe po pradaavnom običaju indo-arijskih naroda. Bilo je to po onom zakonu, da će tamo život nastaviti, koji su ovdje živili. Tko je bio ovdje gospodar, biti će i tamo, jerbo su i tamo vieća u sborovih po plemenih još obilnija, kada su u vieću i oni, koji će se ovdje na zemlji istom roditi. Kod nekih je plemena bilo spaljivanje na lomači, da mili i dragi sasvim riešen od okova tiela, uzmogne polećeti nebu pod oblake. Ako je vjetar zaduhnuo, mogla je u jedan čas duša polećeti i stvoriti se tamo pred gospodarom svjetla nebeskoga. A kada se pri tom od gromornoga pjevanja njezinih milih i dragih sav zrak raznihao, onda su vjerovali, da joj i oni prave vjetre, koji će ju tamo prenesti. Onda su pepel sabrali i učinili mogilu ili po hrvatski sigurnije: gomilu.

Poslije toga sastali bi se na grobu pokojnikovu i slavili stravu ili karmine neopisivim slavljem. Inorodni pisci dive

se tomu velikomu veselju slavenskomu na grobovih, osobito kod onih plemena, koja plešu na grobovih i pojedu gotovo sve i popiju, što je iza pokojnoga ostalo. Slavenom je bila živa vjera, da su poslali tamo glasnika k svomu rodu, koji će svu njihovu nevolju izkazati. Kada uztreba i pomoći će im poslati iz krila svjetloga boga. Zato izmjenjuju jauk i veselje. Kako nije treba plakati za mrtvimi, to nam se je sačuvalo svjedočanstvo u jednoj hrvatskoj pjesmi, kojoj je analogna priča u Rusa. Mati izgubila svoje jedino dieće i gorko je plakala, da bi se samo kamenje moralo ganuti. Jednom je vidila u snu veliki red djece, svako sa svojom sviećicom, a napokon iza duga reda, spazi i svoje dieće. Košulja mu je sva mokra, a nosi veliki pehar, zaostalo je iza drugih, jedva se miče. Mati dakako poletila mu u pomoć i zagrlila ga žarkim materinskim rukama. Dieće joj progovori: „Ala je žarki materinski ogrljaj! Nu nemoj majko plakati, ja moram sabirati tvoje suze u moju kruglu, vidiš kako je ona puna, a evo sva mi je rubača mokra od tvojih suza“.

Da su ipak stari Slaveni a sigurno i Hrvati razlikovali, da će bolje biti onomu, koji je dobar, vidi se po rieči pakao, koja je prastara. Jošte je bolje i sasvim izvjestno po vjeri u njeke hude duhove, koji i danas uznemiruju maštu našega naroda. Med te brojimo najprije vukodlake. Da se opaka duša poslije smrti morala seliti u životinju, to je stara vjera bila. Kod Poljaka i danas vele, da će samo oni vuci čovjeka zaklati i izjesti, u kojih je čovječja duša. U nas je (po pripovijedanju Vukovu) vukodlak čovjek, u koga poslije četrdeset dana udje nekakov djavolski duh i oživi ga, povampiri se. Po tom vukodlak noćju iz groba izilazi i davi ljude po kućah i pije krv njihovu. Pošten se čovjek nemože „povampiriti“. Ovoliko je o vukodlaku sigurno vjera naših poganskih djedova. Po tom bi oni tamo u raju odbili od sebe one, koji su se: „izrodili“, koje nisu priznavali svojoj krvi. Što su Muhamedanci naše krvi sačuvali vjeru, da se opak čovjek: „posvinji“, to držimo, da je to onaj stariji oblik, kada se je opaku čovjeku duša upravo u životinju pretvorila.

S vjerom i bogoštovjem u najužem je savezu pismo. Najstarije svjedočanstvo o nječem napisanom medju Slaveni jest spomen o pisanom ugovoru izmedju Hrvata i pape rimskoga.

Ako uzmemo, da je istinita ova viest, jošte nije to svjedočanstvo za slavensko pismo, jer je ban Hrvata mogao znati pisati, kao što su znali toliki barbarski poglavice, a narod pisma nije poznavao. Jasno nam govori monach Hrabar, pisac desetoga vieka: „Prježde ubo Slovjene neimjehą knjig, ną črtami i rjezami čtjehą i gataahą, pogani sąšče“. Crte i reze u drvo spominju drugim načinom i drugi pisci, na pr. o Rusih. Smijemo uzeti da je to bilo pismo slikovito, kao što pokazuje rieč: „pisati“, koja u početku znači: „slikati“, kao što još dan danas u našem narodnom govoru znamenuje u riečih: pisati, pisano, pisanica, upisak, dapače: pismena ovca t. j. šarena ovca.

Jošte dodajemo staromu vjerovanju pjesme i priče, koje, da su bile sustavni dio bogoštovja ili bolje govoreć, da ih mi tako smatramo, pokazasmo već time, što smo na njih sagradili sliku slavenskoga i napose hrvatskoga poganskoga bogoštovja. Od vjekova je pleme slavensko pjesmotvorno, i sačuvalo je pravom slavenskom žilavošću tu krasnu certu. „Kada staneš inostrancu, veli Jagić, pripoviedati o sliepcih, o njihovoj recitaciji ili pjevanju narodnih pjesama, što je to narodna pjesma ili pjesnik, on će ti se prenieti u mislim u svoju germansku drevnost, u ona davna vremena, kada i Niemci po riečima Jor-nanda: „majorum facta modulationibus citharisque canebant“. „Gdje je jedna baba slavenska, tamo je i pjesma. Kuća i dvor, gora i dolina, livada i šuma, vrt i vinograd, sve odjekuje od njihove pjesme . . . Mi mislimo, da smijemo reći, a nitko nam neće poreći, da neima naroda u Europi, koji bi se naravnim pjesničtvom tolike množine, čistoće, srdačnosti i topline mogao pohvaliti,“ — svjedoči Šafařík.

U onoj davnoj dobi kada je bog svjetla svojom dušom ili nebeskom vatrom nadahnjivao i dao život svakomu cvietku i svemu živućemu, kad je čovjek s udivljenjem motrio pojave prirode, onda je najprije veselimi uzklici, a poslije pjesmom slavio boga. Poslije istom došle su žrtve i molitve. Zato su molitve naših otaca same pjesme. Onda su glasovi njihove pjesme sa gora i planina, nasliedujući gromovnu igru nebesku, odjekivali po dolinah, a zadržtala su srdea svega plemena od uzhitia slave božje. Koje su pak pjesme od danas sačuvanih, kojim ide barem jezgra u onu davnu davninu? To su sigurno pjesme obredne, jer su se uz obred laglje mogle čuvati. Mi smo kušali

već crpiti iz onih pjesama, koje pjevaju o suncu, mjesecu, zvijezdama, danici, zori itd., i to samo ono, što mislimo, da nije porekla mladjega, gdje su svojstva bogova oslikana tako, kako se pjeva u svih slavenskih jezicima. Izcrpismo one pjesme, koje imaju sliku i pojmove davne arijske vjerske. Kada se opet srodne pjesme pjevaju u ledenim krajevima Rusije i na zemljištu južnoga sunca, dolje na jugu Dalmacije, onda smijemo vjerovati: te su se pjesme barem po svojem sadržaju u ono davno doba pjevale, zato se i danas veli u nas n. pr.: „ladekarice ladekuju“ itd.

Da su naši otc i svoja junačka djela opjevali, vidi se po tom, što je bilo u njih ljudi, koji su se samo pjesmom kao zanatom svojim bavili, kako imademo svjedočanstvo Theophylakta Simocatte iz sedmoga vieka, gdje pripovieda kako su carske uhode uhvatili tri Slavena, koji nisu odjeveni u gvozdje niti imaju kakvo ratno oruđe. Imali su sa sobom citare, „na lirah da igraju, jer neumiju trubiti u trublju ratnu“. Već samo to svjedočanstvo govori nam, da je bilo junačkih pjesama ili epskoga pjesništva, jer mužkarci zanatom igrači i pjevači jedino su mogli pjevati epske pjesme. Lyrska bogoštovna obredna pjesma bila je navezana na kućnom ognjištu, a u daleke strane sborove mogla se pronositi samo pjesma o skupnim djelima junačkih ciolega plemena.

Što smo rekli o pjesmi valja i o priči, samo što je ona zajedno sa zagonetkom, gatalicom i posloviom glavni i sustavni dio života oko domaćega ognjišta. U pričama zubi nam i danas slavenski mythos, mnogo toga što je u pjesmama bilo, tumačili su djedovi djeci svojoj prostima riječima, pjesma se izgubila, priča je ostala. Zato je nauka u zabuni, kako će tumačiti mnoge priče. K tomu ide priča, kao po vjetru od naroda do naroda, kako, — to nije naše izpitivati. Gatalice sa čarobnim riječima kušale su izkresati one sile prirode, koje su čovjeku koristne. Riešenju zagonetaka trebalo je osobitoga dara bogova, zato se zagonetalo uvijek uz domaće slave, zato su bogovi darivali sretna tumačitelja. Poslovice bile su zakoni života domaćega prema zakonom božjim i zakonom prirode.

VI.

Tako stigismo slavenskoj ili hrvatskoj obitelji, k tomu prvomu hramu slavenskoga života. Živo vrelo za

onu davnu dobu slavenskih naroda nalaze svi izpitatelji ovoga predmeta u našoj zadrugi, iz koje je izrasao sav javni i državni život slavenski. „Zadruga jest, veli Bogišić, ona obitelj gdje više pojedinih ljudi iste krvi, a i obitelj u užem smislu zajedno živu i jedno jedino gospodarstvo, koje je njihova obća svojina, zajednički obraduju pod upravom glavaru, koga obično sami izbiraju. Naravno da nam, koji smo naučni na juridičke pojmove tuđe obitelji, nije lahko od prve shvatiti unutrašnji savez te sveze“. Postanak zadruge i njezin razvitak pokazuje nam temeljnu misao slavensku o svojoj krvi. Imao je otac više sinova, svi su se poženili i ostali s ocem pod jednim krovom. Ovi su iza smrti očeve jednoga priznavali za svoju glavu, a ženili su opet tako svoje sinove. Na taj je način mogla zadruga velika postati i tako već, da su već postajale, kako ima primjera, i nesrodne, te se na primjer ljudi u zadrugi po kršćanskom zakonu mogu i među se ženiti. Kada je taj slučaj nastajao, onda se zadruga potrgala, da opet dodje po naravnom slavenskom zakonu svoja krv pod jedan krov. Ovim je načinom i veći skup kuća i obitelji činio selo, koje je bilo obično jednoga roda, pak su i imali skupno ime kao sinovi jednoga pradjeda. Samo žene odilazile su iz kuće, ali zato narodna pjesma nemože dosta da naglasi, kako ide djevojka „u tudjinu za tudjina“. Dapače ih i otac i mati i rođjena braća već na polazku za tuđe smatraju:

»Pod onom gorom zelenom
 I pod najvišom planinom
 Crljeno cvieće i modro,
 Eva ga bere nabira,
 Siplje ga babi na krilo
 A babo s krila na zemlju.
 Nij' moje cvieće ni Eva
 Ona je tudja zamjena.
 Tudjeg će baba zamjenit
 A svojeg će zaboravit,
 Siplje ga majki na krilo
 A majka s krila na zemlju.« itd.

Žalobni ovaj glas, gdje otac i mati svoju kćer tudjom nazivlju, kada ju udaju, taj nije samo hrvatski, već sveobćilavenski. Ovim zakonom da si svoju krv nadju na okupu oko jednoga svetišta, da nebaštini samo sin oca, već da bude skupna baština svemu rodu jake krvi, njim je udaren pečat, barem

starijoj poviesti slavenskoj, a tako i hrvatskoj. Kada je u njemačkoj obitelji samo najstariji sin ostao na otčevini, a mladji svi bačeni izpod krova otčinskoga u svijet, oni su lasno pobiesnili za ratom i novim ognjištem, oni su razkinuti sa svojom krvlju. U otaca naših bivala je zadruga mali svijet, zato ga toliko brane, da su u obrani kućnoga praga reć bi nepobjedivi. A ako je u postanku jezika svaka rieč slika, onda je po gotovu onih stotina raznolikih naših naziva rodbinskih čarobna skupna slika, iluminirana svetinjom jedne krvi. Mi držimo, da su rodbinski stupnjevi naši imali u staro vrijeme i njeko ceremonijalno znamenovanje u kućnom redu i zakonu, gdje su uzimali stariji pred mladjima, a svi pred jednim najstarijim. Trebalo je, da imadu neki red i zakon, po kome će se vladati, kako će si hranu i život pribavljati tih desetak, više put i petdeset ljudi. Trebalo je, da imadu nekoga, oko koga će se sakupiti sav taj veliki sbor, kada je oko domaćega ognjišta trebalo zapjevati slavu bogovom, kada je trebalo nekoga poslati na „vieće“ celoga plemena. To je bio starješina ili gospodar.

Da je pri izboru gospodara bilo i osobite svetkovine, to smijemo preduņjevati. Ima o tom mali traćak jošte u obićajih narodnih. Poslije smrti domaćine u Hercegovini sastanu se svi ukućani. Progovoriti će najstariji: „Ej braćo i djeco moja! glavu kućnu izgubismo, te bez glave ostadosmo, ali je naš otac (ili stric) nas mjesto sebe po božjem daću ostavio, da njega nasliedimo, a nas je red, da uzdržimo njegov glas i obraz pred svetom, pa ako neznadosmo, naša je sramota i crn obraz. Nego dajte, da se na bratsku dogovorimo, koga ćemo mjesto njega jutros imenovati.“ Za njim onda progovori drugi najstariji: „Netreba nikakova dogovora, jer nećemo novi zakon staroj zemlji mećati, nego je to tvoje, a i za tebe je, ti vladaj i upravljaj, a Bog će s nami najbolje, ako Bog da! Evo, ja te najprvi poznajem za starješinu od kuće i ljubim ti ruke.“ Digne se i poljubi ga u ruke.

Da je izbor domaćina bio s osobitim obredi praćen, vidi se odatle, što se je jošte saćuvao obićaj za onaj slućaj, ako domaćin nebude valjan, ako pod njim kuća ide u razsap. Takav obićaj čini se na sam božić, a mi znamo, da je to jedan dan sa slavom poroda sunca. Obićaj je sav porekla poganskoga.

Sam domaćin zamiesi na božić u jutro česnicu ili kolač od pšenice, pak umiesi u nju jedan srebrni novčić ili groš, zrno pšenice, kukuruzno, grahovo itd. O ručku pomole se uz goruću svieću svi oko česnice, a onda ju domaćin razlomi na toliko komada, koliko ima vrijednih ljudi za kuće gospodara. Tko nadje u svom komadu onaj srebrni novac, taj je odsele domaćin. To biva onda, kada se nemogu složiti.

O svakom važnijem poslu imao je domaćin kao i danas viećati. Vidi se to po pjesmah, u kojih smo mi jasno razabrali trag poganski, gdje se predstavlja, da je i tamo u rajnu vieće ovakove rodne obitelji, pa živi pokojniku preporučuju, što neka tamo govori. Domaćin je bio zastupnik zadruga u sboru plemena. A kako su to obično bivali samo stariji ljudi, bio bi takav sbor nešto spodoban rimskom senatu dobe najstarije, za vrijeme prvih kraljeva. Nismo to spomenuli, da okitimo otce naše izvanrednim kriepostmi rimskih senatora, koji su postavili osnove, na kojih su im unuci poslije sviet osvojili. Spomenusmo zato, da ipak jednu narodnu kriepost iz zadruga izkrešemo. Gospodari su čuvari domaćega imetka, nisu bili vratolomni, već dapače konservativni. Tko stoji kao stražar svoga domaćega ognjišta, a oko sebe ima liepi broj svoje krvi ljudi, u tom je njeka neizerpiva sila obranbena. Ova je crta valjda najkarakterističnija u Hrvata, ako se svakom prilikom uvažje i premnogi težki odnošaji. Ovu je crtu zapazio i car Mauricij, koji je eno tolike godine na Dunavu s njimi ratovao: „poštuju slobodu, nikako nedadu se pokoriti ili da budu sluga, a najviše to u svojoj zemlji, gdje su hrabri i mukotrpni“. Poslije desetak godina ratovanja na život i smrt sa Slaveni, kada je Mauricij ove rieči napisao, možemo mu vjerovati, da je ovu istinu izkusio. Upravo je on kušao Slavene i napokon Hrvate u njihovoj vlastitoj zemlji pokoriti. Napokon je bio prisiljen pohvaliti mnoge njihove krieposti, njihovu neizmjernu mukotrpnost, jer veli: „Lasno podnose zimu i vrućinu i golotu tiela i kukavnu hranu, — sve to kada svoj dom brane“. Dakle snaga je otaca naših istom u obrani svoje krvi, kuće i zemlje. Tako se ima razumjevati ona nauka svih povjestničara, da su Slaveni miroljubive čudi, ili kako je pjesnik, noseći na svomu srcu sav prostrani slavenski sviet, preveć rekao: „golubinja čudi“. To na pr. stari

Hrvati nisu bili. Mauricij i drugi pisci, a osobito krvna djela njihova svjedoče, da su bili biesni ratnici, koji su krv lasno prolievali kao i Germani. Samo nisu išli tražiti rata kao Germani, jer se nije mogla tako lahko kretati cicla zadruga, a pojedinci nisu mogli niti smjeli sami polaziti za tim poslom.

Zadruga se mogla razširiti u bratstvo ili rod. To je nastalo, kada je zadruga za zajednički život bila prevelika. „Djedovina“ ili baština od zajedničkoga pradjeda jošte je jedna, jer su kuća do kuće, zato nose svi ime djeda svoga, a sastajali su se zajedno na djedovsku svetkovinu, koju je valjda najstariji starješina obavio. Odkinuo se od bratstva onaj rod ili obitelj, koji su se kud god odsclili podalje. Oni su ostali i pozdravljali se sa starim rodом kao „plemenjaci“, nisu više niti rođjaci, oni su ipak jednoga plemena, samo nisu više „jednoga roda i plemena“.

Više bratstva zajedno vezalo se u jednu župu. Jedan krasni sunčani kraj izmed više bratstva bio je zajednički. Odakle i poslije rieč župa znamenuje: liepu sunčanu zemlju. A ako bi rieč „župa“ imala znamenovati „kuću“, onda bismo mogli spojiti kuću i zemlju. To je upravo ono, što mi tražimo. Pored župa spominju se i gradovi, a po broju gradova na primjer u Pannoniji uzeo se broj županija. Župa je upravo lih velika upravna obćina. Mislimo da je najstarija hrvatska bila ono, što je danas u Crnojgori knežina. Župa znači i danas mnogo čeljadi oko skupnoga posla. Tako se ima razumjeti ona rieč u Lici: „u mene ima puno župa“, ili ovo pitanje: „domaćino, imaš li puno župa?“ Ako je poslije kadgod župi odgovaralo znamenovanje jednoga plemena kod Hrvata, to je samo tako moglo biti, da je više srodnih bratstva htjelo se ponieti tim častnim imenom, da su se nadmetali, da vriede kao jedno pleme. Onda su si župani davali naslov vojvode, župljane nazvali bi vojska.

Pravo staro hrvatsko pleme imalo je više županija na prostoru svoga stanovanja. Pravi vojvode plemena bili su bani. Čast tu izvode mnogi od avarskoga „bajan“, a mi od rieči: bojan, čemu bi dokaza našli u grčkom pisanju: βόαν i βοάν, a moglo bi se navesti i glasovnih zakona jezika hrvatskoga, kako je to učinio Jugić. Da je čast ta stara i iz predkršćanske dobe, vidi se po pjesnah, koje sižu sadržajem svojim u pogansku dobu, a

imade pripjeva, koji su u tih pjesmah upravo najstariji i nemienjaju se, ako se je i ciela pjesma u novo ruho zaodjela. Kao što se pripjeva: „ao lado“, tako isto: „aj me bane“ ili „kuku bane“, „lele bane“ itd. Bani su bili poglavice plemena hrvatskih, kako se vidi iz stare kronike barske, gdje se veli: „posuit duces, id est banos“. Očevidno je latinska rieč protumačena s hrvatskom. Poslije je pak hrvatski prevodilac naprosto rekao: i postavi bane. Više slutnjom i analogijom povjestnom, nego li izpitivanjem pogodio je Gfrörer pravo znamenovanje bana hrvatskoga. On veli: „Kada su Hrvati u Dalmaciju ušli, imali su jednoga vrhovnoga vojvodu, koji je imao vlast njemačkoga hercoga. Taj se zvao ban, što znači slavenski ili hrvatski gospodin.“ To potvrđuje i naš akademjski riečnik, gdje je po narodnoj pjesmi ban uprav: „dominus“, a naslov mu narodni: „bane gospodine“, dapače i na nebu, tko uživa veću slavu, dobiva kadgod naslov bana. Pošto je ono dobro pogodio, nastavlja Gfrörer: „Ista čast potrajala je i poslije u vrieme mira. Ban je bio doduše samo prvi medju jednakimi, t. j. župani, ali on je upravljao mjesto jedne tri župe, izvršivao kraljevsku vlast. Ta Hrvati nisu imali kraljeva, kako veli Konstantin“.

Nam se ipak čini, da je bilo više banova, da je svako pleme imalo svoga „bana gospodina.“ Već iz priče, sačuvane kod cara Konstantina, smijemo izvoditi iz one petero braće i dvie sestre, da je bilo više plemena hrvatskih. Potonja nam bilježka iz dvanaestoga vieka to po neki način potvrđuje, da je bilo sedam banova hrvatskih. Da li ih je banova upravo toliko bilo već prije pokrštenja Hrvata, toga neznamo. Ovdje bismo svakako krivo učinili, da o broju, obsegu i znamenovanju plemena potonjih vjekova na prvanja zaključimo.

Car Mauricij veli: „Čim su mnogi medju njimi kraljići, a medju se nesložni, neće biti nesgodno njeke premamiti na svoju stran obećanjem i mitom, da se nebi svi pod jedno zapovjedništvo podali.“ Car jošte pripovieda: „Neće jedan drugomu da budu pokorni.“ Ovdje svatko razumjeva ono plemensko takmenje i odatle radajuću se mržnju, kakvu znamo u Grčkoj, Italiji, Germaniji i na stotinu primjera ima toga u svjetskoj poviesti, gdje se još bore plemena. Dokle se može jalno i nazlobno jedno pleme pored

drugoga održati, dotle neima ni države niti naroda, a vjekovi su prolazili, dok su se plemenske osebnosti pokorile državnoj ideji. U plemenskih osebnostih cvala je ona „nesloga slavonska“, na koju upućuju svi redom pisci grčki, a iz koje su naročito Niemci izvodili, da je to u samoj naravi plemena slavenskih, jer da neimaju u sebi „državotvorne snage“.

Da je pak bilo među Hrvati više plemena, za to imamo upravo nepobitan dokaz u samom narodu sačuvan do dana današnjega. Ime hrvatsko sačuvalo se kod štokavaca, čakavaca i kajkavaca. Bilo je dakle narodno u sva tri narječja. Što svaki i posljednji kajkavac veli da je Hrvat, što svaki i posljednji čakavac to ime sebi daje, što u mnogih štokavskih zapadnih stranah to ime vlada, što je u starijih piscih štokavskih najjače, sve to dokazuje i narodno jedinstvo u sva tri narječja i plemenske razlike po narječjih jasno i eklatantno. Po dialektičnih razlikah luče se hrvatska plemena i prvi osnutki vlasti; a tako je bilo kod naroda njemačkoga; tako je bilo i u Rusiji, koja u početku kroz vjekove ciele ima toliko država, koliko plemena; tako u plemenu poljskom, a tako bi se dalo dokazivati i u Englezkoj, gdje se još u geografskom nazivlju kao i u Njemačkoj čuvaju plemenske razlike. A da su se još dalje cjepkala plemena hrvatska po riekah, pak su postajali Bošnjaci, Neretvanci, Bunjevci, Posavci, Podravci, Ličani, Boduli valjda pomorci; da su se po gorju kušali razlikovati kao: Zagorci, Zahumci itd., da su dapače tuđa plemenska imena za svoje međusobne razlike upotrebljivali, kako se pokazuje u nazivu: Vlasi, Brajci itd., sve to pokazuje naklonost u plemensku razdiobu, koja je tim veća, čim ide dalje u starinu. U najstarije doba da je prevelika bila, svjedoče rimski pisci, koji su vikli na državno i narodno jedinstvo, a evo pred sobom gledaju toli razdrobljena plemena i njihove „kraljiće“.

Da su zakoni vladali među starimi Hrvati i u ovih plemenskih osebinah, to nam sama ta rieč pokazuje, koja je sveobća slavenska, a znaменуje sveti običaj. Samo u tom smislu mogu se razumjevati one rieči narodne pjesme:

»Sarajevo ognjem izgorjelo!
Što u tebe zli zakon postade,
Da se ljube bule udovice,
Ostavljaju liepe djevojke.«

Pisanih zakona kod otaca naših neima, ali običaji su tako mnogostrani i danas ih jošte ima, da je iz njih moći izerpiti temeljne zakone, kako su u davno vrieme postojali, a jamačno samo dogovorno malo po malo nastajali. Za državnu poviest prvi je dakako zakon, kako je dospio do vlasti vojvoda plemena ili ban. O tom se je sačuvao običaj u Dalmaciji u Kaštelih, ali je istom u novije vrieme zabilježen. Tomu je običaju srodan bio u susjednoj Koruškoj, a zabilježio ga je stari njemački pisac Ivan Viktring. Jer je jedan drugomu spodoban, ali ovaj nam ipak od staroga pisca, zato ovaj uzimljemo upravo kao da nam se pripovieda medju starimi Hrvati. Viktring pripovieda: Izpod Karnburga blizu crkve sv. Petra ima jedan kamen, na koji se sjedne slobodan kmet, komu to po rodu i plemenu pripada. Njega okruži narod mnogobrojni čekajući na vojvodu. Ovaj pak okružen od plemića i vitezova, svuče svoje dragociene haljine i obnče seljačke. Tako obučen i držeći u jednoj ruci štap, a s drugom vodeći vola i konja jedne boje, dodje k onomu kamenu, a iza njega velika pratnja u najvećem sjaju. Čim sjedeći na kamenu seljak kneza spazi, odmah zapita: „Tko odanle dolazi?“ Narod mu odgovori: „Ono je vojvoda“. Seljak će dalje upitati: „Je li pravedan sudac? Je li mu na srceu dobro zemlje? Je li plemenita roda? Je li zaštitnik prave vjere?“ „On jeste i ostati će“ opet odgovori puk. „Ali kojim pravom može on od mene uzeti ovo mjesto?“ „On će ga od tebe kupiti, veli narod, sa šestdeset dinara, s onim blagom. koje vodi i sa haljinami, koje su sada na njemu i osloboditi će tebe i tvoju kuću od daća, biti ćete slobodni.“ Sada malo udari seljak kneza i ustane sa kamena. Na njega sjedne vojvoda, zamahne golim mačem na sve četiri strane i obeća puku, da će mu biti pravedan sudac. Zatim se napije vode iz svoga seljačkoga šesira u znak umjerenosti svoje i svoga puka. Zatim se išlo u crkvu, poslije na gostbu, a napokon na livadi zavjetuje se puk vojvodi.

Ova je pripoviest napisana od Niemca u početku četrnaestoga vieka, imade dakako primjese kršćanske i njemačke. Iz nje se ipak dade to sasvim lasno odlupiti. Po ovom je obredu jasno, prvo: da je poglavica našega staroga plemena bio najviši vojvoda, čim udara golim mačem na sve četiri strane, da je bio najviši sudac; drugo:

da mu je to dapače najprvija dužnost bila, kako se vidi po toku pripovijesti; treće: da je bio veliki zaštitnik vjere, koji je bogovom žrtvu donosio u ime svega plemena. Ono mienjanje odijela, spominje nas takodjer na prvu dobu, kada su hrvatski vojvode dolazeći u sukob s rimskim carstvom, rado primali rimsko oružje i rimsko odijelo, čega narod nije nikada rado gledao. Preko onoga obreda javlja nam se nadalje, da je vojvoda ili ban morao kazati svemu plemenu, kako će vladati. Najzanimivije je ono tobožnje kupovanje stolice. To se ima ovako razumjeti: ban je morao darivati narod pri svojem nastupu, a oni su opet njega darivali. To darivanje nije u vjekovih potonjih prestalo. Banovi su poslije morali kralja darivati. U darovih su sastojale daće, što ih je dobivao poglavica naših otaca.

Ban je bio sudac najviši, a sudio je po običajih svetih ili po zakonih. U sudačkoj je vlasti i nadalje ostao najviši pojam vlasti, jer se je sudilo u ime pravednih bogova. Zakoni slavenski bili su upravo drakonički prema zločincu, tatu i ubojici. Još su bili oštiri proti tatu, koga ako je tko god ubio u tatbini, nije na pr. kod Hrvata nikomu dužan bio odgovarati. Da je bilo: vražde, soka i sočbine, suda božjega s vatom i vodom, suda dobrih ljudi već u pogansko doba, sve to vjerujemo, ali sve je to kasnije primilo bitne kršćanske oblike, pak je teško odijeliti čistu poganštinu. Jedan ćemo običaj ovdje unieti, koji je sav poganski osim dvie tri kršćanske rieči, a i te opominju na poganstvo: a to je „mir radi mrtve glave“, kako je sačuvan u Hercegovini, Crnojgori i Boki. Kad se sluči, da čovjek ubije čovjeka makar i svrh sebe ili na pravdu božju, odmah poglavice onoga mjesta ili sela ustanu, te molbom i liepimi riečmi nastoje umiriti krvnika (ovako zovu ubojicu) s kućom ubijenoga. To biva ovako: Najprije podje dvadeset ljudi od bratstva krvnikova, ako ih toliko u bratstvu neima, tad zamole druge iz sela da idu s njimi, krenu svi zajedno put kuće ubijenoga u nedjeljni dan, da istu vjeru i mir. Ali kućani neokrenu glave niti im ikakvoga odgovora daju. Druge nedjelje skupi krvnikova kuća više družine, te idu i kucaju na vrata uvriedjene kuće i mole, da im se otvori, ali zaludu, dok godj tako nebudu dolazili za dvanaest nedjelja bez prekida i dok se nenavrši broj najmanje od stotinu ljudi molioća, koji posljednju nedjelju dodju svi zajedno pred kuću ubijenoga. Ovi

opet tuku na vrata i mole, da im se otvori, te stoje pred vratima svi gologlavi, a domaćin pošto ga tri puta okumiše Bogom i svetim Jovanom i poslije još ujekoliko kićenja i nećkanja usliši molbu. Sve troškove za gošćenje molioca daje, razumije se, krvnikova kuća. Pošto su preklonili uvriedjenu kuću na mir, tada ona ista sabere dvadeset i četiri čovjeka (kmeta), da o kmetuju i osude, te oprediele dan kada će kmetstvo biti. Kada su se kmeti sastali i porazgovorili, sastavili bi setencu (sud), koju potpišu svi kmetovi Svota, koju krvnik plaća dieli se na dvanaest diela, t. j. na tako zvanih dvanaest krvi. Oni od strane krvnikove, da bi utvrdili još bolje ljubav i prijateljstvo s pomirenom kućom, donesu dvanaestero još nekrštene djece u dvanaest kolievka popraćenih od dvanaest majka. To nose pred dvanaest ljudi, koji su opet od bratstva ubijenoga, a spravili se već da one dočekaju. Dohodnici svi jednoglasno viču: primi kume Boga i svetoga Jovana, a ovi ih primaju. Opet druga četiri čovjeka od bratstva ubijenoga krenu iz kuće prema dolazećoj četvorici od krvnikova bratstva, k njim pristupljuju te se pobrate. Kada su se tako bratstva i kuće izmirile, tada iste oproštenje ili pomirenje i sam krvnik. On uzme onu istu pušku, kojom je učinio ubojstvo, te ju objesi sebi o grlo, pa za jedno petdeset sežanja dalečine od onoga, koga treba da moli, početveronoži se, te tako pristupa obično k najstarijemu i najbližemu po krvi rodjaku ubitoga čovjeka. Pošto se je ovaj još jednom pregnuo, da se pomiri, ide krvniku na pō puta u susret, skine mu pušku i podigne ga, da ga cjeliva u obraz. Prije toga valja ipak da krvnik uvriedjenoga poljubi u ruku i u desno rame. Pošto se obavilo, bude isti dan u kući krvnikovoj gostba, koju zovu: „trpeza od vražde“. — Već sami brojevi dohodnika, a naročito dvanaest nekrštene djece, zatim okumljenje, pobratimstvo i pozdravi pokazuju jasno poganstvo.

VII.

Kakav je bio vanjski život Hrvata? Oni dolaze na zemlju, koja je jošte imala obilje tragova staroga sjajnoga cvjeta kulture rimske. Doduše na mnogih stranah zemlja je tako opustjela, da već nema nikakvih stanovnika. Ali ipak svagdje ima još žive tradicije i po spomenicih. Salievanje jednoga i drugoga života moglo je osobito u onih stranah brzo napredovati, gdje

je jošte bilo gradova latinskih. Kako je ovo salievanje napredovalo, za to neimamo žalibože nikakvih spomenika niti nikakvih viesti. Nam nepreostaje drugo, nego oslikati život slavenski kod Hrvata, a u potonjih vjekovih istom vidjeti će se, kakovim su plodom urodili oni doticaji s latinskim svijetom.

Stara hrvatska kuća po opisivanju Grka nije bila sjajna. „Stanuju oni, veli Mauricij, kraj potoka, močvara, šuma i jezera, gdje je teško pristupno. Mnogostruke izlaze prave na svojih kućah radi raznih nepogoda, koje bi im se mogle dogoditi. Svoje potrebne stvari pod zemljom sakrivaju.“ Ipak ih već stari pisci razlikuju od onih naroda, koji si kuće neprave. Imala je njihova kuća svoj domaći: prag, stiene, okno, vrata ili dveri, sljeme, a naravno i krov. Pače i najprimitivnije pokućstvo znamo: bila je polica i stol, a nije manjkala niti peć sa zapećkom. Sve je to bilo maleno i neznatno. Samo neka je oko kuće obilje svakoga „blaga“, jer im je jedno „blago“, i „bogatstvo“. Toga su imali veliko obilje, kako opet svjedoči Mauricij. Gradili su oni ipak i gradove, ali samo po jedan u svakoj župi na odličnom i povišenom mjestu. Tamo su se sastajali na svoje sborove, tamo su si žene i djecu stisnuli, ako su imali župu braniti od neprijatelja.

Već to svjedoči, da su bili narod poljodolski sa stalnim sieli. Imade za njihov mirni i poljodolski život sjajnih svjedočanstva. Nećemo se na to obazrieti, što su Slaveni bili kultivatori njemačkoga zemljišta oko Fulde, Würzburga, Bambergu i Bayreutha, dakle u srdeu Njemačke, niti na to što je po mnienju braće Grimma rieč „plug“ slavenskoga porekla. Sve je to moglo doći od sjevernih Slavena. Ali o Hrvatih starih znamo izvjestno, da su sijali: pšenicu, ječam, oves ili zob, raž i proso. Žitno zrno, da su ili trli na žrvnju ili mljeli u mlinu. Odakle su dobivali muku, od koje su pravili kvas i tiesto, hljeb i kolače. Od davnih vremena hranili su se: kašom, bobom, graham, lećom, repom, lukom i česnom. Sama radnja poljska jasno je napredna, jerbo oru u brazde, siju, žanju, kose, vežu u snopove, mlate cjepovi i to na gumnu. Slama se spravlja u stogove, a na njivi ostaje strnište, da se izore opet za buduću godinu. Nije im plug bio upravo samo komad drva, da ruje po zemlji, kako je obično kod početnika poljodolstva, jerbo se spominju

ovi dielovi njegovi: ertalo, plaz, otka itd. Spominje se i drugo gospodarsko orudje: kosa, srp, motika, lopata. Za dovoz žitka imadu kola, a imadu i taljige i tačke. Osobito je zanimivo, da već razlikovaše jaro ili proljetni usjev i oziminu. A da su ostavljali jedan dio njiva na ugaru, to pokazuje već početak racionalnoga gospodarstva. Veseo je bio narod, kada su mu se pčele razsule po cvjetnatih poljih, a bome bio je još veseliji, kada se je napio meda i vina.

Da je uz tako obilno poljodjelstvo morala cvasti i domaća obrtnost, to je na samu spomen jasno, a opet treba i to pokazati. Vidjesmo ih već kao graditelje posavskih brodova, doduše ne velikih kako pokazuje rieč: drvo za brod još i danas u primorskih stranah, a valjda su si sami pravili i one strojeve različite za razvaljivanje gradova, kad umiju raditi dlietom korita, badnje, bačve, žlice, kad su umili spremati podkove, kotle i lonce. U domaćem kućnom obrtu cvate prelo i tkanje, a radi se na stan i na krosnu u čunak i u brdo. Rade si sami platno i od njega gaće i košulje, a prave i sukno i od njega suknju i suk njenjaču. Sve nam je to pripoviedao dobar svjedok jezik narodni, koji ove rieči sve drži od pradayne dobe, od onda kada se još nisu Slaveni bili razdielili u ove daleke prostore. Već sam ovaj pregled o obrtnu i poljodjelstvu govori jasnije nego li svi grčki pisci o napredku slavenskom, a jasno je i to, da narod s tako razgranjenim gospodarstvom a još razgranjenijim rodod gleda sačuvati što imade. Taj narod neće bez nevolje prolaziti u tudju zemlju, a svoju će braniti, dok mu sva snaga neklone.

Lasno si po tom tumačimo i izvanredno gostoljublje, kako ga opisuje njihov neprijatelj car Mauricij, koji je kroz desetak godina ratovao na Slavene, da ih sasvim uništi, a med nje brojimo Hrvate, a poslije skoro istimi riečmi Lav Mudri. Neznaju kako bi si to protumačili. „Prema strancem su, veli Mauricij, veoma milostivi, mnogosi truda daju, da ih uzčuvaju nepovriedjene, i da ih dobro občuvaju prevodeći ih od jednoga mjesta na drugo, kamo imadu stići. Predadu ih onda bližnjemu susjedu, pa ako se po njegovoj neopreznosti strancu kakovo zlo dogodi, trgne onaj, koji mu ga je predao u boj na svoga susjeda, smatrajući za svoju svetu duž-

nost, da osveti bivšega svoga gosta. Koji su kod njih zasužnjeni, neostaju sužnji za uvijek, kao kod drugih naroda, već ih drže njeko vrijeme; ako se izplate, mogu kući proći ili pak da ostanu kod njih kao slobodni i prijatelji.“ A kao da je htio dopuniti sliku krieposti slavenskih, dodaje odmah: „Žene su im čiste i vjerne prema muževom svojim preko svake mjere. te se mnoge iza smrti muževe vlastitom smrću utješe, vole u vodu utonuti, nego li da samotno živu“. Po onoj staroj rieči: „Muž glava a žena je trava“, pripadala je žena mužu, ona je bila starom Hrvatu kuka i motika, a bila je u časti čovječjoj uvijek niža od njega. Da su si žene poput najdavnijih Rimljana kadgod otmicom dobivali, to se može sigurno uzeti po običajih današnjih narodnih, gdje još te ima u obredu, kako se otimlje djevojka.

K ovim kriepostim života naših otaca dodajemo pobratimstvo i posestrimstvo, što je obadvoje izpjevano sto puta u narodnoj pjesmi, gdje se bratimi junak s vilami, junak idući u boj sa svojom sabljom, bjegunac kroz goru sa svojim konjem, junak čeznući za dragom sa drvom, neka malo nagne grane, djevojka bratimi sunce, neka joj svietli dragomu. Sve su to samo slike i prenosi o pobratimstvu, ali i živi svjedoci, da je ono uvijek živilo, kao što živi i u rieči: „brate“ kod štokavaca, „pobre“ kod čakavaca, a „kume“ kod kajkavaca. Da je to plemenska osobitost, svjedoče nam susjedni inorodnici, koji ovih naziva pojmiti nemogu. Da je običaj prastari, svjedoči, kako rekosmo, sva narodna pjesma, a još više što se zanj nalaze svjedoci iz davnije dobe kod drugih slavenskih naroda, naročito u Rusa. Bio je takav običaj i kod Grka, a i kod mnogih primitivnih naroda, te bi si tom prigodom svaki od pobratima krvi pustio, a to bi se potvrdjivalo onom riečju hrvatskom: „i krvi bi mu moje dao“. Potvrđuje se najviše narodnom pjesmom, gdje je pobratim pobratima svojom krvlju morao osvetiti. Da je ljubav bila čista, svjedoči pjesma o Peri Bugarinu, koji je obljubio Maru posestrimu, ali u taj čas sinu munja iz vedra neba, te ubi Peru Bugarina:

»Ljuto kune Marija djevojka:

Bog ubio svakoga junaka,

Koji ljubi Boga posestrimu.«

O ratovanju i ratnoj vještini naših otaca moramo slediti samo strane, njim neprijateljske pisce, jer nam stari svjedoci iz jezika hrvatskoga samo oružje hrvatsko pokazuju. Kopljem je hrvatski junak i poslije neprijatelje nadmašivao, a bilo je to davno oružje, kada se je o jutarnjem suncu visina mjerila na jedno, dva koplja itd. Nije manjkala ni sulica. Luk je dapače prenesen na nebesa: „luk nebeski“. Pravo je gadjanje bilo strielicom, što se je sačuvalo u strieljati; a Grci priznaju, da su njihove strielice bile smrtonosne, jer su ih umili otrovnimi učiniti. Ures junaka bio je štit; ista nebesa imadu po starom mythosu oblake za štit od navaljajućih sa zemlje zlih sila.

Ako je stari hrvatski domaćin svoju družinu rado nazivao: moja vojska, time je kazivao, da su svi zajedno ustajali na obranu naroda i doma, da su bili obranbena vojska. Ako se i neslažemo s plemenitim Zorianom Chodakowskim, opet nam se čini temeljna njegova misao prava o slavenskih „gradištih“. On je tvrdio, da su bila jednaka gradišta od Urala do zadarskoga mora, a da se je barem na jednoj četvornoj milji po jedno gradište nalazilo, tako da koliko imade gradišta, toliko se nalazilo naseoba slavenskih. Takova gradišta da su bila zato, da se u njih sabere narod na obranu, a u mirno doba, da su u njih žrtvovali. Položaj da im je obično bio na utoku dviju rieka, a danas jošte blizu takovih gradištnih mjesta da opominju čovjeka polja, livade, vrela, šume, njihova imena i priče o njih na njeke simboličke predmete starih slavenskih obreda.

Što car Mauricij o ratovanju Slavena pripovieda, to ide očevidno u one njegove desetgodišnje ratove, gdje su vojske njegove preletale preko Dunava i na mirne otce naše navaljivale. Tamo je trebalo otcem našim, da se mnogo puta razlete po šumah, a onda opet saberu i na juriš udare. Koji su bili blizu voda ili močvara nastanjeni, kada ih je dostigla nagla navala, znali su poskakati u vodu. U ustima bi znali tako držati trstiku, koje je vršak išao iznad vode, da mogu zraka crpiti, da se nepodave. U zimi da je dobro na njih navaliti, veli car, kada neimaju pristaništa u šumah. Cielu je njegov opis pravi način lova na Slavena.

Drugačije nam pripovieda očevidac solunski obsiedanje, svoga rodnoga grada po otcih naših. „Drugoga dana, veli on,

pripreme strojeva za osvajanje grada; najprije gvozdene tučke, kojima se bacalo kamenje, a zatim tako zvane kornjače, pokrivši ih sa suhimi kožami. Da im kornjača Solunjani vrućom smolom neupale, pokrivali bi ih jošte kožami netom ubitih volova i pri-kivali s čavli. Kada su već sve spremili blizu zidina, počmu treći dan bacati i biti Solunjane s kamenjem. Njihovi su opet strielci stali bacati striele, te je od njih zrak potamnio, a činilo se je, kano da su se nad grad nadvili zimski oblaci. Nitko se neusudjuje pomoliti na zidine, da gleda, kako vojuju neprijatelji sa svojim strojevi prema zidinam grada. Tako se primakoše neprijatelji do zidina gradskih, a rogovi i srpovi njihovih strojeva ruju već, te se bedemi potresoše u svojih temeljih.“

Bili su dakle otci naši i vješti i biesni u ratnoj igri, a množina njihovih strielica i nagla iznenadna i vatrena navala dovela je mnogo puta u smutnju rimsku vojsku. Neprocienjiva uztrajnost podnoseći najveće tegobe rata, osobita brzina u navali, mnoge ratne lukavosti, to su osobite krieposti, koje su i njihovi unuci baštinili, a strašno je bilo mnogim narodom.

PRVA DOBA.

KNJIGA TREĆA.

(OD POKRŠTENJA HRVATA DO OSNUTKA KRALJEVSTVA.)

BANI *: *Dalmatinska Hrvatska*: Hrvati i braća njegova.

Radoslav (prije god. 700).

Borna (—821).

Ladislav (821—838).

Mojslav (838—850).

Trpimir (850—864).

Domogoj (864—876).

Sedeslav (877—879).

Branimir (879—892).

Mutimir (892—912[?]).

Posavska Hrvatska: Ljudevit (817[?]-822).

Ratimir (oko god. 828—840[?])

Mutimir (—871—).

Braslav (884—896[?]).

* Teško nam je bilo radi chronologije, jer je veoma neizvjesna, ali ovakova knjiga nemože biti bez nje. Učinismo, kako mogosmo.

I.

U plaču i jauku ostavimo latinsku Dalmaciju, kada su ju Hrvati posjeli. Kršćanski svećenici bilježili su te sgođe, zato njihov jauk ide najviše na to, što su propale stare kršćanske crkve, što je nastradala vjera Isusova. Spljetski ljetopisac jauče: kako jedni građani videći u razsulu svoju domovinu Salonu gledaju samo svoj život da spase, a svatko sa svojom obitelji gleda da pobjegne sa garišta domovine na brodove, pak su onda gusarili po moru. Barski opet malo drugačije, kad veli: „Kršćani, videći se u progonu i u nevolji, uzmu se sabirati i bježati na vrhove gora i u jaka i tvrda mjesta. Tamo si gradiše kule i sgrade koliko mogoše, da izmaknu šakam neprijateljskim, dokle im Bog pomogne, pak ih oslobodi od tolikih nevolja. Tako je nastao od staroga i slavnoga Epidaura Dubrovnik na strmom i nesgodnom mjestu od onih Epidaurana, koji su se još spasili.“ Mi vjerujemo napokon, da su se Latini razstrkali i po moru i po gorah, kamo ih je nevolja zagnala, jerbo ima zato dosta potvrde.

U vrieme valjda najveće nevolje god. 640.—642. sjedio je na papinskoj stolici Ivan IV. Sam rodom iz Dalmacije, sjetio se je svoga rodnoga kraja, svojih prijatelja i rodjaka. Pošalje tamo, čovjeka sveta i sebi odana, opata Martina, neka kupi tamo razasute svete ostanke mučenika kršćanskih, neka izkupljuje zarobljene kršćane od Hrvata. Već je u ono doba bio običaj, da su barbari osobito rado zarobljivali bogate i ugledne ljude, za koje su onda dobili puno novaca. Nije ni to bilo neobično, da su tielo kakva svetca pobrali, za što su im poslije kršćani puno plaćali. Papinski čovjek ponesao je sa sobom krasnu i punu blagajnu, jer mu je papa dao sav poklad sačuvan u Lateranu. Kroz tri godine, vele, da se je opat Martin verao kroz hrvatske strane jamačno s velikom četom svojih pomoćnika. Sjajan je bio uspjeh njegova mukotrpna puta, jer da je donesao u Rim tielo Ve-

nancija mučenika, a ostanke od sv. Dujma (?), Anastasija (?), Maura, Asterija, Sulpicijana, Thala, Antiochena, Paullijana. Papa je proslavio taj put Martinov sa gradnjom crkve na Lateranu, posvećene mučenikom dalmatinskim. U ovom bogoduhom mjestu učinile su se slike bogorodice i apostolskih prvenaca, a bile su kao ures i starina u cieni i u potonjih vjekovih

Opat Martin pobrao je i izkupio mnoge Latine od Hrvata. Bio je to čovjek sveta života, a neki misle, da je taj isti čovjek za malo godina postao papa rimski, i bio prvi toga imena. Pa taj čovjek, da ništa nije uradio za vjeru Isusovu medju Hrvati? Istina, pobjedonosni barbari bili su ponosni na svoje bogove, koji su im pobjedu dali, pak i zahvalni pri takovih sgodah obično s obilnim žrtvami. Kako će ostaviti one bogove, kojim su istom toliku slavu i čast odavali. Ipak mislimo, da su već sada prvi zametci kršćanskoga života kod naših otaca. Opat Martin je prokrčio put papinskomu poslaniku, koji je mogao kasnije gotovo kao triumfator vjere katoličke stupiti sam na čelo crkve hrvatske, a valjda nisu spavali niti oni samostanci po Dalmaciji, a niti svećenstvo latinsko, koje je moralo s Hrvati u neki doticaj dolaziti. A zar su bez upliva prošla tolika čudesa i mnoge objave božje, kakvimi se je u mučenicima ponosila Dalmacija i Pannonija, a kakovih nije bilo u poganskoj vjeri Hrvata?

Za malo godina bio je put toliko utrta, da je papa mogao medju Hrvate poslati svoga poslanika Ivana Ravenjana, koji je sigurno već biskup bio, kada je dobio od pape tako častnu i veliku zadaću. Pridjevak mu kaže rodno mjesto, a učio je, vele, u Rimu. Ivan se sustavi najprije u Spljetu, novom gradu u palači Dioclecijanovoj i oko nje sagrađenu. Matica je to bila stare kršćanske Dalmacije. Spljećani, zahvalni i odani prema papi, pošto ih je Ivan nagovarao, da uzpostave u svom gradu ^{650 (?)} staru salonsku nadbiskupiju, izaberu njega za svoga nadbiskupa. Nije to bila bogata biskupija, ali zato slavna, stara i ugledna po svetih svojih učiteljih. Papa je naime dopustio, da na nju predju sva prava salonske crkve, koja je bila metropolija svih biskupija dalmatinskih. Nadbiskup se nastani u nekadanjoj carskoj palači. Hram Jupitrov očisti od poganskih bogova i posveti ga za kršćansku crkvu najprije u slavu Boga i majke bogorodice, a poslije na ime svetoga Dujma, kojega je tielo isti Ivan nadbiskup prenesao iz Salone.

Pripoviest je o tom preveć svetinjom prodahnuta, da bismo ju mogli tako lasno svojimi riečmi pripoviedati. „Ivan, ovoga imena — veli Toma — prvi nadbiskup erkve spljetske, kada je znameniti hram Jupitrov posvetio na slavu majke bogorodice, želio je svete moći svetoga mučenika Dujma izpod razvalina preslavnoga grada Salone izvaditi i u hramu sada očišćenom od poganstva namjestiti. Sazove oko sebe puno naroda i uputi se s njime u Salonu, na mjesto gdje je prvo stala basilika. Mjesto, gdje su bile svete moći, bilo je podzemno produbeno, a neki su za njega znali, ali ga je sada pokrilo granje i šikarje. Prvi se opaše na posao vrijedni pastir, a za njime navale na posao njegove vjerne ovce, odstrane granje i šikarje, odmaknu s pomoćju božjom, koji im je snage podavao, i ogromno kamenje i ruševine. Već kopaju do njeke dubine, kada li im se divan mioniris javi, jedan lies ili strugu otkriju, a miris se pomnoži. Sada nahrupi nadbiskup i svećenstvo i brzo poberu lies prvi koji su našli, da samo što prije uteku Hrvatom svojim takmacem, i odnesu ga zatvorena u Spljet. Otvorivši ga, nenadju sv. Dujma, već mučenika blaženoga Anastasija. Drugi dan opet kopaju i izkopaju sarkofag sv. Dujma, pa se žure, da ga jednakom njegovom i žurbom u Spljet odnesu. Sustavi se ipak i otegne velikom težinom, da ga najjači i najkrepči ljudi nisu mogli niti maknuti. Domisli se biskup, pa dađe nedužnim rukam da ga ponesu. Mala četa dječaka podmetne se pod taj teret i lahko ga i veselo iznesu. Na jednom stali se od žara sunčanoga žedjom mučiti, ali eto na najsušem mjestu iz tvrda kamena prodre živo vrelo, koje i danas nosi ime sv. Dujma u znak spomena na ovaj slavni prenos. Okriepivši se mladići odnesu lies na opredieljeno mjesto. Kada se je otvorio, razlio se je od njega divan miris. Ostanci svetoga mučenika nadjeni su čitavi, a na prsima knjiga evanjelja sa srebrnim koricami. Još danas ova dva mučenika u prvostolnoj crkvi počivaju.“

Ovaj je prenos istom posvetio spljetsku biskupiju, da se je mogla nad grobom prvoga učitelja vjere ponieti kao prva medju biskupijami. Gdje tielo apostolskoga učenika i biskupa počiva, tamo je metropola. Hrvati nisu niti biesnomu Latinu Tomi više upravo neprijatelji, „hostes“, već takmaci, „aemuli“, pak bi oni sebi bili mogli ostaviti i zadržati tielo ovoga toli važnoga svetca. Ovako smijemo Tomu tumačiti, jer on upravo uzimlje, da ima i medju Hrvati kršćana, kada po njegovom Ivan

od pape dolazi, „da kršćane po Dalmaciji i Hrvatskoj u spasenosnih naukah podučiti“.

Tako se primakosmo pokrštenju Hrvata, tomu najznamenitijemu momentu stare poviesti hrvatske. Mi se usudismo utvrditi, da su neki ogranci Hrvata već u rimsko carsko doba sjeli na zemlju rimsku, da su bili rimski vojnici, a mnogi i najviše njih poslije rimski koloni. Nam je sada lasno govoriti o kršćanstvu. Nam je jasnija ona priča hrvatska, da je sveti Jerolim dao pismo i službu Hrvatom. Nam se čini, da ta priča pokazuje neprekidnu nit i obstanka mnogih Hrvata na ovoj zemlji i vjere Isusove sve od vremena toga velikoga učitelja crkve. Čim se uzme, da ima kršćanstva jezika hrvatskoga, onda nam eto ključa, da se otvore srca i poganskih Hrvata.

Viest cara Konstantina o pokrštenju glasi: „Heraklij car preko poslanika dobio je svećenika iz Rima, pošto je izmed njih učinio nadbiskupa, biskupa, svećenike i djakone, te pokrsti Hrvate. Tada je bio Hrvatom poglavica Porga.“

„Ovi pak Hrvati, što su kršteni, nerado preko granica svoje zemlje drugamo rat nose, a to zato, jer su dobili proročtvo njeko ili zavjet od rimskoga pape, koji je pod Heraklijem, rimskim carem, poslao k njim svećenike, pak ih je okrstio. Hrvati naime primivši krst, obvežu se i posebnimi i pismenimi ugovori, prisegoše svetomu Petru apostolu, da neće nikada u tudje zemlje oružani provaljivati, već da će mir gojiti sa svimi, koji su tomu voljni; a za izmjenu dobiše zavjetak od rimskoga pape, da ako bi kadgod drugi narodi u zemlju Hrvata provaljivali i ratom ih uznemirivali, da će im biti Bog osvetnik, a pobjedu da će im izprositi njihov zaštitnik, a učenik Isukrstov sveti Petar“.

Kada je bilo to pokrštenje Hrvata? Svi povjestničari vele, da nije bilo pod carem Heraklijem. Ta eno vidjesmo, kako papa Ivan IV. šalje svoga glasnika s mnogimi novci u zemlju hrvatsku, neka kupi moći svetih, neka odkupljuje plemenito kršćansko roblje. Taj je papa vladao od god. 640.—642., a car je Heraklij umro god. 641. Pri smrti cara Heraklija bili

su dakle Hrvati nasilni, neprijateljski kršćanom pogani. Nije ih on mogao pokrstiti, već je ta sreća zapala njegove nasljednike, kada su se napokon i Hrvati primirili i počeli uredjivati po svojih domaćih zakonih i običajih, kada su već željni bili obćenja i trgovine i na jadranskom moru. Vjerojatno nam se čini, da je to bilo za vlade unuka Heraklijeva cara Konstantina IV. Pogonata, jamačno poslije god. 678. Ove je godine slavno se 678. svršilo opsiedanje Carigrada. Saraceni poslije šest godina opsiedanja ostavljajući pod zidinami do trideset hiljada mrtvih na žalostnu svoju spomen, morali su ponuditi caru mir; morao je car vjernih Moslema dati caru rimskom godišnjega danka u zlatu i u blagu. Poslanici rimski častno su bili primljeni u Damasku u sboru emira ili namjestnika Muhamedova carstva. Na iztoku i zapadu opet se slavno spominjalo i poštovalo ime rimsko. Čim je glas o tom miru dospio u Podunavje, odmah zamoli 679. avarski kagan mir kroz posebne poslanike, a dvie godine dana prije zajurišale su njegove čete na Thessalonik. Pored avarskih poslanika spominju se i poslanici zapadnih zemalja, koji nose darove u Carigrad i istu mir. Među timi bili su jamačno Hrvati. U ovaj čas mislimo, da je papa i rimski car uhvatio sgodu, da Hrvate s kršćanstvom sasvim pomiri. Hrvati priznali su sada vrhovnu vlast cara byzantinskoga s ovimi darovi, a ostali su ipak pod svojim vlastitim banovi.

Sa carstvom mogli su biti samo kao kršćani. A kako se je to izvelo? Car veli: „Poslao je papa svećenika, izmed njih učinio, nadbiskupa, biskupa, svećenike i đakone, pak su ih ti pokrstili“. Već je umni Lucić primjetio, da su morali biti tude svećenici, koji su znali hrvatski. Zato je imao mnogo godina prije boraviti u Spljetu Ivan Ravenski, dok je naučio jezik, dok je uzmogao „prolaziti kroz krajeve Dalmacije i Hrvatske, gdje je popravljao razvaljene crkve, redio biskupe, naredjivao župe ili parochije, i katoličkoj vjeri privodio puk“. Sa celim tokom povjestničkim slaže se, da je ovu častnu zadaću izvršio Ivan Ravenski: da je bio on papinski poslanik medju Hrvati, da je papa hrvatske zemlje pod okrilje uzeo, da je od Ivana poteklo prvo uredjenje crkveno.

Po mnienju svih i novijih povjestničara bio bi jedini taj apostol Hrvata upravo Ivan Ravenski. A ipak nam se čini, da nije tako. Biesni Latin Toma archidjakon, koji proti Hrvatom

do posljednjega uzdaha svoga života brani prvenstvo nadbiskupa spljetskoga, dakle biskupa latinskoga, neusudjuje se to izrično utvrditi. Eno u desetom vieku, prvih godina toga vieka, u saboru spljetskom, kada Latini poduprti od pape hoće da pogaze hrvatsku službu božju, kada se navode svi mogući dokazi, da je crkva spljetska majka svih erkava, zar nebi bili svi biskupi latinski graknuli: ovo je za vas apostolska crkva, ona vam je Hrvatom prva kršćanstvo dala. Nevele toga. Po našem je dakle pojimanju poslanik papinski i nadbiskup spljetski sjedeći u gradu nad grobom svetoga Dujma postao glava crkve hrvatske, jer su Hrvati priznali vrhovno gospodstvo iztočnoga rimskoga cara. Hrvati su ipak imali svoga biskupa, i pored nadbiskupa spljetskoga svećenike svoga naroda.

Kada uzmemo na um, kako je na primjer za daleku Englezku koncem šestoga vieka, dakle nekoliko malo vremena prije hrvatskoga pokrštenja, Grgur I. Veliki kupovao mladiće britanske, obučio ih i poslao ih u Britanniju, kako li je iz Britanije poslije vjera Isusova prelazila na kopno, onda možemo istu brigu papinsku pomišljati i za Hrvatsku, koja je bliža bila Italiji, a od Hrvata je tolika bila pogibelj kršćanstvu, Rimu i Italiji. Papa je mogao isto tako i hrvatske mladiće kupiti i za svećenike ih svoga naroda odgojiti, ako i neuzmемо, da je u Dalmaciji već bilo kršćana Hrvata. Onda bi nam bilo razumljivo, da papa šalje odmah svećenika u Hrvatsku, čim ga je car zato zaprosio, onda razumijemo pismo Ivana X. početkom desetoga vieka, gdje veli Hrvatом: „Vi ste kao Anglosasi, koji su neposredno od pape Grgura I. primili kršćanstvo“. Latini, a naročito Ivan Ravenski, nisu bili apostoli hrvatski, već samo urediše crkvene odnošaje pod okriljem cara i pape.

Velika se je važnost davala ovomu činu i u Rimu i u Carigradu. Već sam način pripoviedanja careva to svjedoči, jer su glasnici Isusove vjere dolazili u ime carevo i u ime papino, u ime mira božjega. Prvi su Hrvati od slavenskih naroda primili vjeru Isusovu, a neima jošte kršćanstva od Rajne do Urala, izmed crnoga i baltičkoga mora. Po onoj staroj posloviци: „Tko je bliže vrela, prije se napije“, Hrvati su svuda po Dalmaciji u dodir došli s kršćanskom vjerom, zato su ju tako brzo prihvatili. U Byzantu sretni su bili, jer se sada prvi put Hrvati caru pokoravaju, odsele postaje Byzant za Hrvate upravo Ca-

revgrađ ili Carigrad, oni imaju svoje samostalne banove, a samo kršćanstvo moglo ih je s carstvom jače povezati. Papa opet hoće da osigura Italiju, zato ište od njihovih vojvoda „pismenu“ prisegu, da neće na tuđe zemlje navaljivati.

Slična primjera kod krštenja ma kojega naroda neima. U toj prisegi naziremo glavni odnošaj prema carstvu, sada su mogli u miru živjeti gradovi rimske Dalmacije. U zamjenu uzimlje papa Hrvate pod zaštitu svetoga Petra, t. j. daje im za narodnoga zaštitnika toga prvostolnika apostolâ. I poslije za dva vieka opominje papa Hrvate, neka se sjete svojih zaštitnikâ svetoga Petra i Pavla. Za takov častni i važni naslov bore se u potonje doba zemlje i samostani, jer su time dobivali njeku samostalnost, a smjeli su tvrditi, da spadaju neposredno pod crkvu, pak se time kušahu otimati carskoj vlasti.

Hrvati su dobili svoga vlastitoga narodnoga biskupa, koji ipak nije stalnoga siela imao, kao što ga nisu imali niti bani hrvatski u svako vrijeme, već se je kao veliki svećenik plemena naslonio uz plemenskoga poglavicu, uz bana. Gdjegod je Hrvata bilo, tamo je on bio biskup. Glavar crkve hrvatske bio je ipak nadbiskup spljetski. Time su od prvoga početka došli Hrvati u čudan odnošaj s Latini dalmatinskim i sa carstvom. Car je preko Latina htjeo doći do upliva među Hrvati. Sa zadovoljstvom ipak bilježi latinski spljetski povjestnik, da se odsada Hrvati miešaju i žene s Latini, a car byzantinski hvali ih, da se bave trgovinom po moru čak do Venecije, a da više nenaaljuju na tuđe zemlje. Tako su s kršćanstvom u drugoj poli sedmoga vieka počela poluslobodna vladanja plemena hrvatskih. Ban hrvatski, koji je vladao s onim plemenom, gdje je nekada bio konvent salonski, taj se je dakako uglednijim osjećao, kada su ga i gospoda rimska poštovala, premda je sada bio manji, kad pred njim kapu skidaju, nego li prije kada je u svojoj kuli sjedio i sa svojimi župani vino pio, a Rimljani su ga više od straha, nego li od oholosti odbjegavali.

Nisu time jošte svi bani i župani hrvatski primili vjeru Isusovu. Poslije Biele Hrvatske istom su primili krst poglavice u Posavini. I oni su primili krst od pape rimskoga; i oni su vjeru zadali papi, da će biti mirni. Dugo se je sačuvala predaja među posavskimi Hrvati o nekome pustinjaku Martinu. Taj da je bio svjetski čovjek, živio u svojoj špilji. Nije mogao hoditi već se dao

nositi od četiri momka. Mnoga čudesa da je tvorio; opominjao Hrvate neka čuvaju svetu prisegu, kojom se obvezaše svetoj rimskoj stolici. Nam se čini veoma vjerojatno, da je istu predaju zabilježio car byzantinski, koja se je poslije sačuvala u Pod-susedu na Savi o svetom Martinu u hrvatskih spomenicah čak u trinaestom vieku. Nam se to čini tim vjerojatnije, što bi se oko groba ili spomena toga nekadašnjega pustinjaka i učitelja u trinaestom vieku imao osnovati i naseliti jedan sveti rod. A onda se već govori o tom blaženom svetcu, da mu je spomen iz davne davnine. Čudan je u poviesti taj sveti Martin. Povjestničari ga bacaju od sedmoga do desetoga vieka. Mi smo skloniji onim, koji ga meću u davniju dobu, kada su Hrvati posavski već primili sveti krst. Ovaj se je Martin po priči kretao u Hrvatskoj preko Velebita, da Hrvate bodri, neka ostanu vjerni svetomu krstu i svojoj prisegi. A da je i u posavskoj Hrvatskoj svoje sveto djelo obavljao, samo se sobom razumjeva.

Najposlije mislimo, da su primila vjeru Isusovu ona plemena hrvatska, s kojima se i srbska miešaju, tamo u Zahumlju, Trebinju i dolje na jugu, kako se veli, da su ih sami Hrvati dulje vremena „pogani“ nazivali. Nisu to ipak bila plemena uz more i uz gradove. U ovo obće pravilo uzimljemo i biesne Neretvane, kolikogod ih psuju Grci i Mletčani, da su: „divlji pogani“, mi ih držimo sve za kršćane, koliko su uz more i po otocih. Što car Konstantin pripovieda, da su istom u devetom vieku upravo uzdišuć za sladkim jarmom rimskim ova plemena sveti krst primila, to se ima tako razumjevati, da su onda istom grčke popove primili, a prvo su ih imali jamačno na zapadu izučene.

A što stari naš ljetopis pripovieda, da su ova plemena i njihovi poglavice istom od Cirila i Metodija primili vjeru Isusovu, to je takodjer istina, jer po našem pojimanju poviesti kršćanstvo je u najdalje i najzabitnije krajeve, po svih prostorih zemlje, po svih rodovih i plemenih istom posvema svoju vlast dobilo s Cirilom i Metodijem. Po njih i njihovih učenicah jamačno su pali posljednji javni tragovi poganstva. U kućah oko domaćega ognjišta, na čarobnih bistrih vrelih, u gajevih i do-lovih, kada su se pjevale jošte stare obredne poganske pjesme miešalo se kršćanstvo s poganstvom, dok nisu iz crkve u slavu božju prodirali glasovi jezika hrvatskoga, i prodirali daleko i daleko i svuda, gdje bije srdce hrvatsko.

II.

Sa kršćanstvom dolazi poglavica plemena hrvatskih istom u red vladara, to prodiše iz pripovijedanja cara byzantinskoga kod svakog od onih triju krštenja. Konstantin uzimlje početak države i državnoga života Hrvata od prilike onako, kako su i prije Rimljani sebi barbare predstavljali, kao veće ili manje hrpe vojske pod stalnim vojvodama, dok ih nisu oni uredili, ili su se barbari sami na rimskom zemljištu po svojem običaju i po rimskih predajah uredili. To biva sada s kršćanstvom. Sada u istinu nastaje salievanje pojmova plemenskoga vladanja hrvatskoga sa državnim sustavom i državnimi idejama rimskimi. Koliko bi god bilo najzanimivije motriti, kako pojmovi o vlasti i vladanju čisto hrvatski ili slavenski pomalo primaju rimski oblik, opet po vrelih dosadanjih malo se može o tom govoriti. A kako obično odmah od prvoga početka naši povjestničari najvole predstavljati Hrvatsku, kao jednu cjelovitu državu, još nam je teže, jer se evo ovdje sa svimi razstajemo.

Mi mislimo, da naravi prvotne poviesti hrvatske odgovara, da imade u ovom narodu više državica, da je med njimi dosta slaba sveza, a izmedju nekih, da upravo neima nikakove, da su po toku vodâ bile to plemenske osebuje državice, a središta su im stara rimska. Nesmije se ni to zaboraviti, da su otcî naši u Dalmaciji priznali vrhovno rimsko gospodstvo. Time su Rimljani barem preko crkve, ako ne i više dobili upliva na osnove i razvoj državnoga života hrvatskoga.

Srčika hrvatskoga državnoga života imala je biti glavna hrvatska banovina u središtu Dalmacije. Ona je u početku obsizala valjda samo konvent salonski, a poslije istom dodana joj je i druga banovina s ove strane Velebita ili stara Liburnija. Zato inostranci najstariji banu ovomu daju naslov: „*Dux Dalmatiae et Liburniae*“. Da je ova banovina srčika bila svemu postajanju države, svjedoči naslov častni: „*Croatia alba*“ ili „*Biela Hrvatska*“, koji joj daje stari ljetopis. S ovim najmožnijim plemenom jamačno je u savezu i ona priča o bijeloj Hrvatskoj i o sedmero braće. Banovina ovoga plemena došla je najprije do podpune samostalnosti, iz nje se poslije stvorila država ili kraljevstvo hrvatsko. Osim snage plemena pomoglo joj je u prvo vrieme, što je glava crkve, nadbiskupija spljetska daleko preko ove banovine širila svoja sveta krila, a

znamenita je podpora razvoju državnomu u srednjem vijeku upravo crkva. Sveti križ i sjajni mač nisu u prvih vijekovih, kada se države osnivaju, nikako protivni već usporedni boritelji. Što je mač osvojio, to sveti krst posvećuje, dok se napokon uspjeh obojega vojevanja nesavije u vienac, koji se zove kraljevska kruna.

Ova se je banovina sterala na jugu do Cetine rijeke, koju je u gornjem tieku njezinom prolazila, a tamo su joj bile župe: cetinska uz rijeku Cetinu, primorska uz Primorje od Cetine na sjever, a prema obadvim na sjevero-iztoku mogla je biti i poljička, a dalje na iztok od njih iza dinarske planine sterala se župa Livno. Od ove se na sjever u župi oko riečice Plive sticala s tokom rijeke Vrbasa.

Da je preko Velebita bila posebna banovina, koja se sterala tamo prema Istri, to možemo naslućivati, jer se još početkom devetoga vieka one tri župe: Lika, Krbava i Gadska, što Franci spominju pod „Guduscani“, otimlju za samostalnost, a poslije su sve tri bile zajedno pod častnom upravom jednoga bana i pod kraljevstvom, pak su tako sačuvale svoju plemensku osebnost.

Na jugu od banovine hrvatske dolazi posebna oblast izmed rieke Cetine i Neretve, a jer se naslonila na staru Naronu, s toga celo pleme dolazi pod imenom Neretvani. Ne samo da imadu pomorske župe: raztočku i makarsku, već su u njihovoj vlasti znameniti i veliki otoci: Mljet, Korčula, Brač i Hvar. Ovo je skupina otočja najveća i najljepša na jadranskom moru. Naravna je tako stvar, da se je i poslije pod kraljevstvom ovdje usredotočila oblast pomorska, da je ovdje bio ban Pomorja i pomorstva. Neima dvojbe, da si je poglavica ovih strana takodjer pridavao naslov bana. Ovuda čini se, da su Hrvati najkorenitije gospodarili sa starim latinskim plemenom.

Iza Neretvana bili su na jugo-iztok Zahumljani. Već im ime pokazuje prvo: da su iza gora, a drugo: da im je glavni naslon bio na moru, da su im primorci ime dali, jer znamenuje ono što i Zagorci. Od Neretve do Dubrovnika tekla im je vlast uz more, gdje se je naslanjala na krasni poluotok Pelješac. Uz nje se na jug spominju Trebinjci s morskom vlasti od Dubrovnika do Kotora. Obadvim ovim oblastim usudili bismo se mi naći središte u starom Epidauru, dokle ovaj grad nije propao, a obadvie ove oblasti mogle su biti tomu gradu veliko i zna-

menito područje, preko koga je zasegnuo poslije Dubrovnik sa svojom trgovinom i vjerskim odnošaji sve do rijeke Bosne, oko koje se u gornjem teku razvila oblast jednoga jakoga plemena. U tom bismo našli niti potonjemu osebnijemu razvitku ovih zemalja, ili svezam izmedj Dubrovnika, Huma i Bosne, o čem tako jasno govore najstariji dubrovački ljetopisci, a i potonji povjestnički razvoj ovih zemalja i Dubrovnika. Na kraju spominjemo jošte oblast Duklju na jugu od današnje Crnogore, a obsižuć nju svu u svoje područje.

U ovih najjužnijih oblastih slegla se je velika množina latinskoga svijeta uzmičućega pred Hrvati, Srbi i Bugari. Sudeći po viestih ljetopisaca dubrovačkih, čovjek bi rekao: da su u njekih krajevih bili upravo po pola Hrvati i Latini. Tiskali su se onda i iz kamenitih gorskih predjela ljudi u primorje, ponajviše dakako Srbi, bačeni s južnih ljepših strana u gorje Šare planine. Bugari su razvalili Duklju, oni su jamačno oni bili, koji su Srbe iz macedonskih krajeva ovamo na sjever odtisnuli. Samo tako može se razumjeti, što pripovieda car Konstantin, da su Srbi bili najprije u krasnoj macedonskoj zemlji, pak su ju ostavili, a malo zatim primili mnogo lošiju zemlju. Zatim su se Srbi tiskali na sjevero-iztok med Hrvate. Ovako je u ovih stranah nastala mješavina plemenskih imena, koje svi vjekovi do danas izbrisali nisu. I kao što na granici izmed Hrvatske, Istre i Kranjske ima jedan odlomak naroda, koji su „našega naroda“, a sebe zovu: „mi smo mi“, tako je na jugu od Neretve do Bojane jezik „naški“, a narod „slovinski“. Iz salievanja plemena i plemenskih razlika u nariečjih izlilo se ono krasno nariečje naše književno, kojemu rado velimo, da je florentinsko medju jezici slavenskimi.

Uz jadransko more ostalo je ipak u Dalmaciji jošte ostataka staroga rimskoga stanovništva, koje je jošte dugo vremena s ponosom nosilo ime: „Romani“. Po pripoviedanju cara Konstantina bili su to stanovnici gradova: Dubrovnika, Spljeta, Trogira, Zadra, Raba, Krka i Osora. Dubrovniku već ime pokazuje, a priča ovoga grada znamenito potvrđuje, da se je u njem brzo promiešalo stanovništvo, da su obadva naroda stala zajedno živiti po zakonih rimskih i kršćanskih, med koje su se pomalo protiskivali običaji hrvatski. Za Spljet znamo, da je odpočeo u palači cara Dioclecijana svoj novi život. Trogir je na malom poluotoku, a sa kopnom ga veže toliko kopna, koliko

jedan mali most. Zadar je također pola na kopnu pola na otoku, a liepe su mu zaštite njegovi otoci. U svih je ratnih provalah dobro prošao, nije bio niti jedanput razoren niti spaljen. A tako su na ona tri otoka sretno prošli i oni spomenuti gore istoimeni gradovi.

Ovo je romansko stanovništvo veoma važno i u daljem razvoju poviesti hrvatske. Najprije dobilo je ono za obranu svojih gradova štit jak za dulje vremena, a to je carstvo rimsko, koje je preko njih čuvalo svoje gospodstvo na jadranskom moru. Na moru opet nije onda vlasti u Europi bilo, koja bi se takmiti mogla s carstvom. Zato se sila hrvatska sustavila na jadranskom moru, a preko njega mogla je samo pod okriljem rimskim. K tomu je došla trgovina, koje su svi konci tekli u Carigrad. A vjera kršćanska, koja se od Latina širila, nije samo tu namjeru imala, da ukroti Hrvate, premda je to jasno, da je imala, već joj je i ta zadaća bila, da učini od Hrvata prijatelje carstva. Odreći se svoje vjere bilo je toliko, koliko odreći se svojih najmilijih i najsvetijih običaja, a primiti običaje rimske. Tako su u početku bili ovi gradovi kao spona između carstva i Hrvata, a poslije, kada se je stvorila jedna jača država hrvatska, bili su oni ona olovna krila, koja nisu dala Hrvatima polietati.

Velika tama pokriva u ono doba one Hrvate, koji su sjedili između Save i Drave. Tako rekući jedina viest za onu najstariju dobu jeste ona od cara Konstantina: „A od Hrvata, koji su posjeli Dalmaciju, jedan ih dio odstupi u Illyrik i Pannoniju, a imali su i oni svoga vladara, koji je s vladarom Hrvatske samo radi prijateljstva preko poslanstva obćio“. To je bilo polovicom desetoga vieka, a Konstantin je mislio, da je tako bilo od početka. Nije tako bilo. U početku bio je u Posavini ban jedan u Sisku za gornji dio, a drugi je ban bio u Srijemu. U kakvu su odnosaju bili prema Avarom, toga neznamo, ali smijemo izvoditi, da su bili svoji, da nisu priznavali kagana avarskoga. Što pjesma franačka pjeva o Erichu, vojvodi franačkom, da mu pobjede vidješe valovi Tise, Dunava, Krke, Kupe, Save i Drave, to znaменуje, da je Hrvate pokorio, a naročito Sirmium. Da je Hrvatska između Save i Drave bila svoja, mislimo da je dokaz tomu crkveno uredjenje, što ga je Karlo Veliki uveo, jer solno-

gradski nadbiskup ima svoju vlast samo do Drave. Vlast banova tekla je i preko Save toliko, koliko se je nekada ovuda sterala vlast dolnje Pannonije. Koje su gradove imali, kako su i u koje županije bili podijeljeni, svega toga za ovu najstariju dobu neznamo.

Da su ovdje postojale banovine, vidi se po tom, što ih je Karlo Veliki ostavio, kada je savsku Pannoniju osvojio, po onom temeljnom zakonu toga osnivatelja novoga zapadnoga carstva, da vladanje pojedinim narodom ostavi onakovo, kakovo je u njih našao. Ako je vojvoda Vojomir, o kome će biti poslije spomena, ban sisački, onda bismo smjeli reći, da su Hrvati jedva dočekali, da se digne kakva strana kršćanska vlast na Avare, pak da s njome zajedno sataru Avare. Povoljan im položaj nije mogao biti, sudeći po svemu, kako se slikaju u obće ti biesni ljudi turskoga plemena. Neima dvojbe, da su kadgod hrvatske banovine i malaksale pred avarskom silom, a to mislimo naročito za Srijem. Ali da su to bile oblasti o sebi, da ih nije smjeti uzeti kao kakav dio Avarije, kao što ih kadgod uzimlju, da su dapače, ako i koji put prevladane, samo u obliku darova bili obvezani banovi kaganu, a ne više, to smijemo zaključivati od onoga vremena, od kada je pala moć Avara, a pala je već i onda, kada su si Hrvati ovdje osnovali svoju domovinu.

Ovako po našem mišljenju bio je narod hrvatski razkidan u plemenske svoje oblasti, kada je u sedmom vieku stojeći između avarske vlasti i rimskoga carstva iza duga i krvava rata napokon s jednim i drugim dospio do mirnijih susjednih odnošaja. Kada su se već banovi poklonili vjeri Isusovoj, onda su s tom novom vjerom dolazili i pojmovi rimski o državnom i vjerskom jedinstvu. Onda je nastalo, što reče car Konstantin: „Ovi pak pokršteni Hrvati preko grànica vlastite svoje zemlje nerado na druge rat nanose“. Carstvo je imalo od njih mira, zato nam nitko nedaje iz Byzanta niti jednoga glaska za sto i petdeset godina o ma kakovu kretanju Hrvata.

Što nam naši glasnici dojavljaju o nutarnjih događajih naših zemalja, sve je to tamno i nejasno, a jer se netiče susjednih naroda, zato njihovi povjestnici o tom muče. Oni nam potvrđuju naše mišljenje, da su već u šestom vieku nastala na svih stranah tiskanja Hrvata prama jadranskomu moru. Po njih znadem

da je bilo mnogo domaćih ratova između banova i plemena, a da nije jedno vrieme niti albanesko pleme bilo kao hlievljeni jaganjci, a čini se, da su imali među Hrvati i svoju stranku. 688. Za bana hrvatskoga Radoslava pripoviedaju da je god. 688. razbio albanesku silu, pokorio si osim Bosne i svu zemlju do Lješa u Albaniji, i učinio se veoma možnim gospodarom. Tomu banu pridaju, da se je u njegovo doba lievao novac, koji je i poslije dugo vremena tekao u trgovini. Krvav rat, vele, da je plantio u svih hrvatskih zemljah, dok je Radoslav druga manja plemena sebi i svomu plemenu pokorio, a u srdce Albanije da je prodro taj srčani ban, koji je nastojao, da si po uzoru rimskom državu osnuje.

Nije samo jedan, već više najkrvavijih ratova bilo, dok je ban hrvatski u primorju i sa dinarskih planina na sjever, jug i iztok svoju vlast razširio. Neuzmiču samo Latini iz hrvatskih strana sa mnogobrojnim svojim podanici i sa blagom, već i ona vlastela hrvatska, koja radi domaće nesloge i rata nisu sigurni na svomu dobru među svojim rodom. Tako na pr. od staroga Epidaura i od raznih latinskih pribjega, ali i od našega roda i plemena posta novi grad Dubrovnik. Dapače najprije sjedoše ovdje Hrvati, a poslije se uza nje nasloniše Latini. Tako barem glase najstarije viesti dubrovačke. Pa ako se i koješta odbije od starih viesti, jošte ostaje već u prvom zametku ovoga grada njeka analogija s postankom i razvitkom Venecije, jer je po najbogatijih rodovih odmah sapet sa susjednim kopnom, a bogatstvo njihovo upućuje ih, da se odmah kriepko i odvažno puste na veliko more u jagmu i takmu s većini narodi.

U dobu kada je ban hrvatski na iztok i jug toliko razširio svoju vlast, u tu dobu jamačno je on i na sjeveru od Velebita sve do Istrije razširio svoju vlast nad banovinom, koja se prostirala u obsegu stare Liburnije. S ovih nekoliko čina usudismo se izpuniti prazninu od stotine i više godina poviesti hrvatske.

III.

Istom od onoga vremena, kada se je zapadno rimsko carstvo Karla Velikoga počelo primicati narodom zapadnim slavenskim, istom od onda počinje više svjetla povjestničkoga obasjavati i poviest hrvatsku, a to je koncem osmoga vieka,

kada je Karlo Veliki počeo osvajati i sebi pokoravati državu avarsku. Do ovoga časa bili su Hrvati skoro tako smotani s istočnim Rimom, kao i toliki drugi narodi prije njih. Gothi su n. pr. bili istočnomu carstvu najprije saveznici na Hunne, a kad su Gothi uništili Hunne, onda je red na njih dospio, da ih carstvo rimsko utamani. Tako je bilo s Gepidi, Longobardi i drugimi narodima. Jednom su im bili Avari saveznici, a drugi put Hrvati. Kad su vidili tamo u Byzantu, da Avari počimlju malaksati i da neće odoljeti ovim mladim i svježim narodom, onda su se opet naslonili na Hrvate. Već dulje vremena, skoro dva vieka, bili su Hrvati uz Bugare i Srbe štit carstva proti Avarom, ono ih je zato kao i tolike druge narode donjekle mazilo, dok ih se je bojalo, a poslije im gledalo stati za vrat, kao i Gothom i drugim svojim sličnim saveznicom. Veliku mudrost rimsku baštini su od Grka i Rimljana u Byzantu, a još je premalo poviest ocienila i prosudila lukavost byzantinsku.

Prije nego što to već sada sasvim izvedoše, diglo se carstvo Karla Velikoga i dospjelo je s Grci u susjedstvo u južnoj Italiji, u Istriji i Veneciji, a poslovice skoro postade u Carigradu, da je dobro imati Franke za prijatelje, ali ne za susjede. Tako su si mogli pomišljati i Hrvati, kada su Franci posjeli Istru, a njihovi poslanici dolazili i odlazili k Slavenom i Avarom, osobito odkada je Istra pala pod Franke, pak je dobila god. 788. svoga posebnoga od Franka ovisnoga bana Ivana. Tako je već jedan dio Hrvata i neki rimski gradovi uz more pod gospodstvom zapadnoga rimskoga cara, a franačke vojske naliežu već na granice dalmatinske i posavske Hrvatske. Odsele trebalo je Hrvatima, da se odluče: hoće li biti saveznici Karla Velikoga i njegova carstva, ili hoće li se kao neprijatelju oprijeti, kada je Karlo odlučio avarsko carstvo razoriti, pak da budu saveznici Avara.

Čini se, da su se odlučili oprijeti, ako smijemo vjerovati franačkoj pjesmi. Istina, Karlo je kanio za osvetu uništiti Avare, jer su bili u savezu s njegovim buntovnikom Tasilom bavarskim, ali je i Slavenom radio o glavi, i njim je prietio oteti staru slobodu. Čim je na proljeće god. 791. stala trava iz zemlje pucati i gora listati, digne Karlo Veliki na sjeveru tri vojske, jednu s lieva, druge dvie s desne obale Dunava, a med njimi plovilo je po Dunavu brodovlje sa hranom i bojnim spravama ravno u

zemlju avarsku. Tako je isto išao Pipin, sin njegov, iz Italije preko Julskih Alpa onom istom cestom, koju je rimska vojska napravila za prolaz u Pannoniju. Uz Pipina je Ivan ban istarskih Hrvata. S juga i zapada provališe tako franačke vojske, da pliene, haraju i robe koliko samo mogu. Uspjeh je ovoj vojni bio, da su popaljena sela na daleko i široko, da su razvaljene utvrde neprijateljske, da je odvedeno roblja mužkoga i ženskoga spola, staraca i djece, a dalje upravo ništa. Sam Karlo Veliki obilazio je petdeset dana po neprijateljskoj zemlji, da ju pali i robi, a slavlje mu je bilo, kada se je s mnogobrojnim robljem iz avarske zemlje povratio u Bavorsku. Srce mu se je širilo još više od veselja, što je mogao slaviti i prve pobjede sina svoga. Otčinskim veseljem pisa o tom carici, neka se i ona raduje sinu. Veselio se je Karlo i banu Ivanu istarskomu, koji je sa svojom vojskom i junačtvom uzveličao slavu Pipinovu.

Posljedica je ove vojne franačke ipak ta mogla biti, da su
 792. Hrvati izmed Save i Drave pristali uz Franke.
 795. Učinili su to i poglavice Avara god. 795., ali ih zato njihovi
 796. suplemenici smaknu, a narod avarski opet baci sa sebe jaram
 franački. Opet ga je trebalo god. 796. jakim vojskama pokoriti. Kralj Pipin kreće na Avare s vojvodom Erichom i banom Vojmirom. Mi držimo, da je to ban posavskih Hrvata, a iz njegove zemlje polietale su vojske na Avare. Vojske najme franačke poliegahu u Sriemu uz Fruškogoru valjda kroz više godina, dok je ova gora po Francih mogla ime dobiti. Ovuda su redom uz Dunav mogle jošte stati stare rimske utvrde, pak su dobro došle franačkoj vojsci za prelaz preko Dunava u srce avarske zemlje. Samo tako, da dulje vremena barem kroz više godina ovdje stoji franačka vojska, samo tako moglo se je to ime gore stvoriti i ostati u narodu do danas, jer „Frušakgora“ isto je, što i „Franačka gora“, a odatle posta grčki naslov: „Frankochorion“ za cijeli Sriem. A samo u prijateljskoj zemlji mogli su oni poliegati više godina.

Zajednički provale Franci i Hrvati preko Dunava, da udare na avarski glavni hring izmed Dunava i Tise. Osvoje ga i učine tako kraj avarskomu carstvu. Plien je bio neizmjeran. Što su Avari od stoljeća od raznih naroda ovdje nakrcali, to sada pade pobjediteljem u ruke. Franci sami sebi vele, da su bili siromašni, a sada da su postali bogati. Karlo Veliki upravo raz-

sipavao je zlato i srebro crkvam, duhovnim i svjetovnim ljudem. Toliko je novaca bilo od sada u njegovom carstvu, da je novac izgubio vrijednost, a za sljedećih deset godina, da je živč za trećinu skuplji postao. I papa rimski dobio je od cara sjajnih i bogatih darova.

Vraćajući se iza Dunava osvojiše Hrvati i Franci skoro svu zemlju između Drave i Dunava, a poglavice avarski pristupahu pokorni Frankom, da se krste i polažu prisegu vjernosti po kršćanskom zakonu. Sav kršćanski svijet slavio je Karla Velikoga, da je napokon razorio tu strašnu nekada svemu kršćanstvu pogibeljnu silu. Nije to ona više bila, jer su Avari bili među sobom raztrovani, njihovi poglavice bili su pijanice, sudci su im bili razsipni i za novcem pohlepnji, pravdu su prodavali i jedan drugoga izdavali. Zato su sasvim propali i izčezli s lica zemlje, te je među ruskimi Slaveni ostala poslovice: „Propali kao Obri“, t. j. kađ koji rod izumre, da mu neima ni jednoga baštinika.

Istom god. 799. svršio je Karlo njihov konačni poraz. Te iste godine pokuša pobjedonosni Erich markgrof Furlanski, nebi li i dalmatsku Hrvatsku Karlovoj državi pokorio. Kod Trsata sukobi se s Hrvati i pade. „Strašna viest, veli pjesma suvremena, ozvanjala je po ulicah Aquileje, svi stališi, svake dobe ljudi oplakivahu smrt čovjeka, koji je najbjesnije narode ukrotio, koji je bio otac sirotinje a. veledušni darivatelj erkava“. Pjesnik proklinje onu zemlju, gdje je takav junak morao poginuti, „gdje mu se je slomio štit i njegov krvavi mač“. Prvi udarac odbiše Hrvati, a neznamo, da li je rat nastavljen. Franci se nehvale, da su održali pobjede, a ban dalmatinskih Hrvata ipak za tri godine kasnije priznaje Karla Velikoga za svoga cara. Videći, da neće moći odoljeti ovoj svjetskoj vlasti, jamačno se je dobrovoljno pokorio, da daje darove dvoru franačkomu. Nećemo pogriješiti, ako reknemo, da je krunisanje Karlovo za cara rimskoga na božić god. 800. moglo još jače skloniti bana hrvatskoga u Dalmaciji, da se i on novomu caru pokloni. Od Hrvata dospio bi tako veći dio sasvim sigurno pod vrhovnu vlast cara franačkoga, kojega se ime sada spominjalo na jug barem do Cetine. Dospjela je vlast Karla Velikoga do jadranskoga mora i do gradova stanovništva rimskoga, gdje su već bile svagdje po dvie stranke, jedna grčka, a druga franačka. Time je on upravo u živac dirnuo iztočnomu

rimskomu carstvu, komu je onda na prestolju sjedila carica Irena. Čudna osnova rodila se, nezna se pravo u čijoj glavi, da car Karlo uzine za ženu tu grdobnu nakaznu staru babu, pak da tako spoji iztočno carstvo sa zapadnim. Nevriedna Irena, čini se, da se nije protivila. Nu prije nego što je to dovršeno, bace Irenu s prestolja upravo onda, kada su u Carigrad dospjeli Karlovi poslanici, da taj posao iztjeruju. Njezin nasljednik Nikephor pošalje odmah Karlu poslanike, da uglave mir. Poslanici se vrate preko Rima u Carigrad, ali jošte nije bio mir uglavljen, već samo neki naert, koji je kasnije trebalo izpraviti i urediti.

803. Karlo je međjutim god. 803. uredio odnošaje novih svojih pokrajina. Čini se dapače, da je istom ove godine napokon sva avarska zemlja pala pod njega. Upravo su mu vojske dolazile u kasnu jesen ove godine iz avarske zemlje, zato im izadje u susret do Regensburga u Bavarsku. Mnogi slavenski i avarski poglavice nadju se tude oko njega i predadu sebe i svoje zemlje u careve ruke. S njimi on uredi, kako će se odsele vladati, a onda krene kući, da doprije među svoje do proslave božića. Sada su hrvatski banovi, a naročito posavski i istarski, pali pod markgrofa furlanskoga, koga su morali primiti kao kraljeva namjestnika. Zemlje su ove naše opet postale dielom Italije, kako su bile nekada u rimsko vrijeme. Banovi su i nadalje vladali po domaćih zakonih i običajih, ali u ratu bili su samo podvojvode franački, jer je vojvoda carski bio markgrof furlanski.

804. Car Karlo je međjutim očevidno varao iztočnoga cara. Poslao je god. 804. u Carigrad dva svoja poslanika: Donata, biskupa zadarskoga i Beata, mletačkoga vojvodu, da dalje i stalno ugovaraju o miru. Za ovim mirom uzdisali su svi stanovnici gradova na jadranskom moru, Hrvati i Latini. Jad i mržnja, sumnja i progon izmedju stanaka franačke i grčke, očiti rat oko gradova izmamio je rieč Mletčaninu, koji veli: „ovom neslogom dviju jednako možnih careva skoro će vas sviet propasti“. Neima dvojbe, da su poslanici bili liepo primljeni, da su svoj tobožnji posao sretno svršili, jer su se sa liepimi darovi povratili. Neobičan je i izvanredan bio dar tielo svete Anastasije, sriemske mučenice. Mletački poslanik želio ga za sreću svoga rodnoga grada u Veneciju odnesti. Nu tolika se bura na moru dizala, da se je bojao, da se svetići neda polaziti iz luke

zadarske, pak ju preda svomu sudrugu putnomu biskupu Donatu. U velikoj slavi unese ju biskup u potpunom svojem crkvenom svečanom odjelu uz neizmjereno mnoštvo svieta u zadarsku crkvu sv. Petra. Tamo je sveto tielo počivalo, dok mu poseban oltar nesagrađiše, a crkva sv. Petra bude sada okrštena sv. Anastasijom. Ona je postala i zaštitnica grada Zadra. Ovakov dar mogli su dobiti poslanici od cara, samo ako su veoma povoljan mir sklopili.

Sve je ovo samo zato činio Karlo Veliki, da se iztočni car u mir uljulja. U Veneciji bila je u ovaj čas jača stranka franačka. Još iste ove godine budu onaj isti Beato i Obellerij duždi Venecije po volji Karla Velikoga, a na proljeće slijedeće godine (god. 805.) zaplovi mletačko brodovlje put Dalmacije i predobije franačkomu caru sve gradove. Na jesen eto već poslanika gradova na putu u Franačku. „Car Karlo, veli Einhard, sjedio je u Diedenhofenu u svojoj palači i slavio je tamo božić. Malo poslije toga dodju Obellerij i Beato, duždi Venecije, a i Pavao, vojvoda zadarski i Donat, biskup istoga grada, kao poslanici Dalmatina pred lice carevo s velikimi darovi. Tude je onda car uređio odnošaje vojvoda i puka Dalmacije i Venecije“. Time je Karlo Veliki preuzeo gospodstvo na jadranskom moru, ali samo za kratak čas. 805.

Sada istom nastane rat pogibeljan za vasmir, kako reče stari legendista. U svih gradovih bilo je nesamo carskih grčkih podanika, već i rođenih Grka. Franci bili su njim svim barbari, kojim se pokoriti bila je sramota. Franci nisu unili štovati muicipijalne slobode gradova; oni su napokon govorili jezik, koga nitko nije razumio. Ali zato u Veneciji i Dalmaciji branila se franačka stranka time, što je otvorila trgovini gradova slobodan prolaz u franačke zemlje, ovdje među Hrvate, a onamo na kopno Italije. Sada da će biti gradovi mirni i sigurni od Hrvata, jer će im car Karlo zapoviedati, da Latine u miru puste. Ovako su umovale boreći se razdražene stranke po gradovih, tarući se i gazeći izmed sebe, dokle se god. 806. u jadranskom moru nepomoli jako brodovlje iztočnoga cara pod zapoviedju patricija Nikete, da opet osvoji Dalmaciju. Čini se, da je u Veneciji odmah preobladala grčka stranka, a i sami duždi igrali su sada onako, kako im je puk zasvirao. Mletačku občinu pozove brodovodja carski Niketa, neka s ujevovim složi svoje bro-

dovlje, da zajedno osvoje Dalmaciju. Ona to i učini, te zajedno predobiju caru iztočnomu opet gradove Dalmacije, sruše Pavla, vojvodu zadarskoga, a onda zaplove put Venecije, odakle su na vrat na nos bježali oni, koji su najviše krivi bili, da je Venecija bila postala franačka, a tako je jamačno bilo i u Zadru i u drugih dalmatinskih gradovih. Godinu dana boravio je grčki
 807. brodovodja na naših morskih stranah, a onda je sam primirje na godinu dana učinio s Pipinom, kraljem Italije.

Čim se grčko brodovlje odmaknulo, odmah je svuda opet nastala prvanja pjesma, opet se digla franačka stranka, a bjesnilo
 809. izmedju stranaka nije niti onda prestalo, kada je opet god. 809. grčki brodovodja Pavao zaplovio jadranskim morem. Sada budu gonjeni svi pristaše franački, sami prevrtljivi poglavice gradova moraju uzmicati. To je probudilo opet franačkoga kralja Italije Pipina, sina Karlova, te je sam glavom izašao na bojno polje, da upravo u sdvojnomo boju jošte u posljednji čas pokuša sreću, kada se je činilo, da je sve izgubljeno. Upotrebio je Pipin priliku, kada je grčki brodovodja boravio daleko od Venecije. Sa jakom vojskom navali s kopna na Veneciju, a imao je i nješto brodovlja. Iza poduljega boja, korak za korakom, krvavo se boreći osvoji Veneciju. Onda se spusti u jadransko more. Ali sada okrenu se sreća. Kao da ih vjetar goni, tako su bježale sitne ladje franačke sve do Venecije pred grčkim brodovljem iza sramotna poraza, kako valjda jošte nisu pretrpile vojske Karla Velikoga. U to stignu Pipina smrt. Sa sjajnim triumfom mogao je opet grčki vojvoda unići u Veneciju, kao što prije već u gradove Dalmacije. Karlo Veliki bio je na jadranskom moru pobijeden.
 810. Morao je to more i gradove na njegovih obalah iztočnomu caru ostaviti, pak je odmah počeo dogovarati o miru.

U miru obadva cara pristaju, da primorski gradovi, dakle osim Venecije. Spljet, Zadar, Trogir i Dubrovnik odele pripadaju iztočnomu carstvu. Nješto je morao tobože i iztočni car žrtvovati, pak on odpušta Karlu Velikomu Istriju, Dalmaciju kopnenu, Liburniju itd., t. j. zemlje, kojih u istinu nije posjedovao, već je samo mislio, da ima na nje njeko staro ali nezastarjelo pravo. Za gradove bilo je od velike važnosti, da im je slobodno bilo trgovati u državi Karlovoj. Time se je gradovom i njihovoj trgovini otvorio gotovo vas kršćanski svijet, a stojeći izmedju dva carstva mirna mogli su dospjeti brzo u liepi cviet. Karlu

su ovaj put laskali Grci, što su mu naslov cara priznali. Sve se je to započelo god. 810., a dovršilo su poslanstvi, koja su opetovano odlazila izmed Achena i Carigrada, do god. 812. Napokon otidju poslanici byzantinski s gotovim mirom i u Rim, da ondje iz ruku papinih u crkvi sv. Petra primu kao potvrdu ovoga ugovora. Time je dobio cijeli ugovor njeku vrst posvete ili potvrde.

Istočno carstvo nije s ovim mirom dobilo samo jedino i nepobitno gospodstvo na jadranskom moru, već i duhovnu premoć, koje nije mogao odkloniti osnivač svemirske zapadne vlasti sam Karlo Veliki. On je morao dopustiti, da patriarha mletački gospoduje u Istri, a metropolita spljetski i biskupi Dalmacije, da gospoduju i pobiru njeke daće u zemljah, koje su njegovu prevlast priznavale. Kada se uzme, koliko se je Karlo bojao tajne urote, te urotnikom dosudjivao smrt, a svi dionici da sebi jedan drugomu nose odgrizaju, onda se istom vidi, koliko mu je teško moralo biti pristati na ovaj mir, gdje su Grci iz svojih gradova i preko svoga svećenstva mogli svaki čas uzrujati njegove zemlje i praviti u njim urote, a nije im mogao ništa učiniti. Jošte se je morao Karlo poniziti, pak je svoje vjerne pristase morao predati Grkom, da prodju kao roblje u Carigrad. Achenski mir je svakako najveća ljaga na slavi Karlovoj. Njime je povučena medja, preko koje se nije usudio nijedan od njegovih nasljednika koraknuti. Carstvo istočno predstavlja se na jadranskom moru, kao prva i glavna pomorska velevlast. To se ne smije zaboraviti barem za sljedećih sto godina poviesti hrvatske.

Tko je god na ovoj medji izmedju dviju svjetova germansko-slavenskoga i romanskoga dolazio do vlasti, imao je velike nevolje sa starim predajama rimskimi, jer ih Niemac niti Slaven nije mogao pojmiti, a stanovnici gradova drheću nad njim kao nad svetinjom svojih otaca. Sačuvao nam se jedan jank takov iz Istre iz vremena Karla Velikoga, kada je on poslao tamo svoje poslanike, da vide kako vlada ban Ivan. Ovdje ga unosimo kao svjedočanstvo težkih sukoba izmedju prava rimskoga i slavenskoga, kao svjedočanstvo kako je i Karlu Velikom, a poslije kraljevom hrvatskim teško bilo vladati s ovimi Latini, dokle ima isto snage i jakosti u istočnom rimskom carstvu, odakle se oni uvijek nadaju pomoći: „Od starih vremena“, vele Istrani, „dok smo bili pod vlašću grčkoga carstva imali su otc naši svoje domaće sudce i njihove domaće namjestnike, a

imali su po časti i svoje shorove, a tko je htio imati veću čast nego što je „tribunus“ ili „domaći sudac“, taj je otišao k carstvu, a ono mu je to dalo. Tada onaj, koji je bio carski „hypatus“, t. j. veliki sudac, sledio je u časti iza rimskoga vojvode (*magister militum*). Sada je pak ban Ivan razdielio vas narod med stotnike, a to su njegovi sinovi i zetovi, a mi im sirotni kule i gradove gradimo. Tribunate nam je dokinuo, neće da budemo slobodni ljudi, naše nam otimlje, a nas goni medju neprijatelje. Svaki je sudac pod carstvom grčkim imao svoje odbornike. I to nam je uzeo. Nismo morali kopati, niti u dvoru raditi niti u vinogradu, niti smo tuđe kule zidali, nismo davali našega blaga i ovaca, nismo davali badava brodova u Veneciju, Ravennu i Dalmaciju itd.“ I mnoga druge teške tužbe dižu sve uzdišuci, kako je liepo bilo pod Grei, a onda završuju tužnim i žalostnim glasom: „Sva ova nasilja nepodnosiše otei naši, a dospjeli smo već u najskrajnije siromaštvo, te nam se smiju, kada dodjemo u Veneciju ili u Dalmaciju ili s Grei, pod kojima smo prije bili. Ako li nam pomogne car Karlo, još ćemo se pomalo iz nevolje izvaditi, ali ako nam on nepomože, bolje nam je umrieti nego li živjeti.“ A kako ovaj put, tako i poslije uvieke, a tako i u Dalmaciji uzdišu neki za vlašću carskom, kao što Židovi uzdišu za aegypatskimi lonci. Zato niti Karlo Veliki, niti bani i kraljevi hrvatski i najmožniji nisu mogli tako lahko za sebe predobiti gradove Dalmacije. I na tom se je razbila sila Karla Velikoga.

Karlo sa svom energijom svojom pobrinuo se je u novih predobitih zemljah, da kršćanstvo razširi, gdje ga nije bilo. Arnona nadbiskupa solnogradskoga slao je dolje u Pannoniju. Tamo ustanovi on biskupiju u zemlji izmedju Drave i Dunava. Karlo je uredio svuda crkvene odnošaje, samo ništa nije uradio medju Hrvati. A to nije čudo nikakvo. Hrvati su već onda imali i priznavali vjeru Isusovu i medju Savom i Dravom, i u Dalmaciji. Moramo ipak priznati, da je Sirmium bio predugo avarski, te je u njem nestalo stare metropolije, nu mislimo, da nije nestalo uspomene na nju, kao što ćemo jošte vidjeti za malo vremena.

IV.

Iza Karla Velikoga došao je god. 814. na prestolje kukavni 814.
sin njegov Ljudevit Pobožni, nesposoban da vlada sa tolikimi narodi. Najveći dio državnih poslova povjeri on svojim savjetnikom, ratove dao je voditi svojim vojvodam, on sam molio se s fratri Bogu, a što je od toga vremena preostalo protrkao ga u lovu. Nije ipak država franačka jošte toliko bila uređjena, da državni stroj teče kao sam od sebe. Kralj bi joj morao kretati kotače svojom snažnom kraljevskom voljom. Nije on niti time državi štetio toliko, što je obilno crkve i svećenike darivao; on ju je razkidao time, što se je kao slaba trstika o vjetru kretao po mnijenju svojih ljubimaca, ako su bila i sasvim protivna jedno drugomu. Slab i nepouzdan, nevjeran i himben protrgao je i one veze, koje su jošte mogle podržati carstvo i tolike raznorodne narode, da budu pod franačkom šibikom.

Već god. 817. razdielio je carstvo među svoje sinove, samo da 817.
si smanji brige vladanja, a sljedeće godine imao je da sluša tužbe Hrvata na svoju vladu. Kada je na zimu god. 818. iz zapadne 818.
Franačke došao u Achen da prezimuje, a onda odanle u Heristal kraj Lütticha, dodju mu poslanici i vojvode mnogih naroda. Između svih osobito se spominje Borna, ban gadski. Čini se, da je sada istom ban hrvatski s one strane Velebita zavladao i s ove strane te gore, valjda iza onih smutnja s Grei, sbog kojih su ovuda prolazili Franci, Grei i Hrvati, da oprediele medje između obadva carstva kraj jadranskoga mora. Istom iza toga uređenja medja mogao se je Borna predstaviti valjda i kao ban (Guduskanaca) gadski, lički i krbavski.

Na ovom sboru carskom osobito se iztakoše poslanici Ljudevita, bana doljne Pannonije. Oni se potuže pred carem na markgrofa furlanskoga Kodolacha, da je gadni okrutnik i nasilnik, koji nepoštuje prava ni zakona banova, niti običaja naroda hrvatskoga. Ali car je slabo slušao ove pritužbe, on nije mario za teške tužbe na svoga furlanskoga markgrofa. Teško nam je vjerovati, što car Konstantin pripovieda, da su Franci trgali djecu od sisa materinih, pak ju psom bacali, ali da su Franci slijedili Avare i njihove okrutnosti mnogo puta, to je sigurno. To je razjarilo Hrvate, zato skočiše na oružje, te nisu mirovali, već kroz nekoliko godina krvavo ratovali, dok su si Franke skinuli s vrata.

Na šutnju carevu odgovori Ljudevit ban sa očitim ustankom.

819. Na proljeće god. 819. sav mu se narod listom digao. Ne samo sva zemlja između Save i Drave, već i Timoćane odvrne on od cara franačkoga. Prva vojska, što je iz Italije dojurila na Ljudevita, bude razbita i bačena natrag, sam je vojvoda Kodolach valjda sa dobivenih u ratu rana preminuo. Što neki naslućuju, da je od jada prasnio ovaj silnik, i to je moguće. Sada čini se, da je car htio slušati tegobe hrvatske, nu sada je pak ban mislio, da može diktovati pogodbe mira. Daleko su se razilazile pogodbe careve od banovih, zato se rat nastavio. Ban Ljudevit razširio je svoju vlast uz Dravu, tako rekuć do podnožja Alpa. Samomu njemačkomu povjestničaru čini se, da je smjeli ban nakanio ovdje stvoriti poveću državu. To su međjutim zapričeli sami Hrvati, „jal hrvatski“ između bana dalmatinskoga i posavskoga.

820. Kodolachov nasljednik Balderich stupi u savez s Bornom, banom dalmatinske Hrvatske, pak pod jesen iste godine obnove rat. Sa dviju strana napadnut morade se Ljudevit najprije pobiti s Balderichom, ali bude nesretan, jer su mu bile razdijeljene vojske, morade uzmaknuti od gornje Drave i krenuti prema Savi, da se brani od Borne. Veliku je vojsku skupio Borna, a nastojao je preko Kupe provaliti u banovinu Ljudevitovu. Na ricei Kupi razvi se krvava bitka između obadva bana hrvatska, Borna bude tako poražen, da je jedva živ utekao s nešto malo preostale svoje vojske. Gadčani, a valjda i Lika i Krbava, ostave ga i odvrgnu se od njegovoga banstva. Pobjedonosni Ljudevit započne sada biesan rat, kakav samo može biti među istorodnici, jer je domaći rat uvijek najkrvaviji. Provali u banovinu Borninu, pak što živa ulovi pod mač okrenu, a što je neživa samo mogao sve je plamenom uništio. Borna nije se usudio izaći otvoreno u susret na bojnopolju, zatvorio se u kule i gradove, a u gradišta morala se je nemoćna i neoboružana čeljad stisnuta, da se spasi od neprijatelja.

Na povratku Ljudevitovu istom se osokoli Borna, i stane njegovu vojsku iz zasjeda biti danju i noćju, pak mu na ovaj način do tri hiljade ljudi satire. Ljudevit nije toga dostigao, da i dalmatinsku banovinu sebi pokori, dapače i gadska banovina sada se opet Borni pokorila. Tako se je barem Borna caru po posebnih poslanicah odmah pohvalio, a caru rado vjerujemo, da se je od svega srdca razveselio, kada je čuo: da Hrvati dalma-

tinski neće izpod svoga bana i cara franačkoga pod samostalnog bana posavskoga.

Istina time je bio Ljudevit dosta oslabljen, ali jošte nije bio salomljen, jošte je vladao strah od Ljudevita bana u carstvu franačkom. Car si je sastavio oko sebe sbor velikaša i naroda u veliki sabor u Achenu mjeseca januara god. 820. Tu odluče, da će na proljeće tri vojske s triju strana navaliti na posavsku banovinu. Jadni Borna posla najprije poslanike k tomu saboru, a poslije i sam glavom dodje na carski dvor, da savjetuje, što sve treba uraditi proti Ljudevitu. Da je Borna i u javnom saboru pred velikaši i vojskom govorio, da je upravo sebi glavno vojvodstvo svojih i franačkih vojska kušao pridobiti, da je njegov glas bio glavni u sboru franačkih velikaša i vitezova, pak da je on prvi i najgromkijim glasom uzkliknuo: „Smrt banu Ljudevitu, a razsulo njegovoj zemlji i narodu“, sve to čitamo izmed redaka franačkih glasnika. 820.

Čim je zima minula i „prva trava pronicala“, odmah se uzmu kretati tri vojske. Jedna ide iz Italije preko neričkih Alpa sa zapada, druga kroz Korušku sa sjevero-zapada, a treća je sa sjevera iz Bavarske dolazeća vojska. Tako je u dva krila i sa središtem napredovala carska vojska. Snažnim odporom na Alpah julskih dugo je branio ban Ljudevit prolaz u svoje zemlje. I ona vojska preko Drave daleko je morala uz Dravu uzmicati, dok si je prelaza našla. Najlaglje je prolazila središnja vojska, premda je i ona do tri krvave bitke bila, dok je Dravu prešla. Dugo vremena i mnogih okršaja bilo je, dok su se carske vojske ipak sjedinile, a onda se Ljudevit povukao u svoje jake gradove. Franci se hvale, da su tada mogli po volji robiti i paliti po njegovoj zemlji, ali da su onda sbog onih prelaza na vodah dopale vojsku teške bolesti i da je mnoge bolest sahrvala, pak su se razstale vojske Franka, Švaba, Bavaraca, Itala i drugih naroda sa velikim gubitkom. Hvale se Franci i time, da su sada krajevi uz Savu odpali od bana Ljudevita i pristali opet pod vlast cara franačkoga. Za malo vremena bili su se dapače i Slovenci užgali, da pod banovim žezlom dodju do podpune narodne samostalnosti. Ovo je samo jedan krasan uzdah u životu naroda našega za više najstarijih vjekova.

A što je s ratobornim Bornom? Zašto on s juga nije podupro ove krasne vojske, da satare i uništi bana posavskoga.

On je te godine teško bolovao i umro. Inače bi on jamačno bio opet razžario krvavi domaći rat Hrvata s Hrvatima. Ostao je on do kraja u milosti cara franačkoga, jer čim je umro, narod izabrav za bana sinovca mu Ladislava, car ga Ljudevit potvrdjuje. U saboru franačkom, gdje se je upravo razpravljalo o novom ratu (februara god. 821.) na Ljudevita ili je sam Ladislav ili pako su njegovi poslanici dobivali svetčanu potvrdu. Da li su i opet žalostnu ulogu bana Borne igrali, toga neznamo.

821.

Opet su tri vojske carske određene, da unište Ljudevita. Ban je međjutim popravio svoje kule i gradove, i na novo ih utvrđivao. Dobio je zato radnike iz Italije, koliko mu je trebalo. Trebalo mu je što više gradova, kako će svoj narod stisnuti od neprijatelja, koji više pali i robi, nego li da bi redovito ratovao. Čini se, da je ban sebi sveze i među Grci tražio proti zapadnomu carstvu. Zato mu je mogao biti dobar posrednik patriarcha mletački Fortunat, čovjek inače jako prevrtljiv, premećući politiku svoga patriarchata sada na franačku sada na rimsku stranu. Obtuzen kod franačkoga dvora, da je u savezu s Ljudevitom, da mu je on zidare i graditelje iz Italije za popravak gradova pošiljao, uputi se tobože u Istru, da ide na carski dvor u Achen. Svatko je dakako mislio, da sbilja tamo polazi. Kad je već vidio, da ga svatko drži, da je već na putu u Franačku, uzmače na jednom natrag i na pripremljenu brodu uskoči u Zadar, gdje se je smatrao sigurnim od cara franačkoga, odakle ga carski namjestnik Ivan odmah odpremi u Carigrad. Time je ban Ljudevit izgubio jednoga važnoga sa zapada saveznika. Na ljeto ove godine evo mu opet neprijatni gosti triju vojska franačkih, opet haraju i pliene, a narod uzmaknu po gradištih i gradovih. To je opet bio jedini uspjeh ove treće ratne godine. Mjeseca oktobra sastao se državni sabor, na koji su došli i vojvode ovoga rata, a neimaju se gotovo s ničim pohvaliti. Nesmije se ni to zaboraviti, da su skoro sama dvorska vrela naši vjestnici. Po njih dakako franačke vojske samo dolaze i bez nspjeha odlaze, sve bez poraza. Mi nećemo pogriješiti, ako naslutimo, da su se Franci s ljutimi ranami i s mnogo manje vojske vraćali, nego što su u banovu zemlju dolazili. Imamo oporuku nekoga Fulguna, koju je učinio prije nego što je pošao u rat, i gdje je zapisao sve svoje erkvi božjoj, ako se nevrati. Ako živ iznese glavu, da onda sve svoje natrag dobije. Ta oporuka barem

to svjedoči, da se premnogi nisu vraćali odanle. A bila bi gotovo šetnja bez ikakova boja, kad bi istina bila, što sve dvorski pisac Einhard pripovieda. Ta je oporuka priličila onim, koje su pravljene poslije od mnogih pred polazkom u križarsku vojnu, kada je bilo vjerojatnije, da će čovjek ostati na neprijateljskoj zemlji, nego li da će se kući povratiti.

Ovaj trogodišnji rat morao je ipak napokon ozlovoljiti sav narod Ljudevitov. Već godinu za godinom ostaju im polja poharana, sela popaljena, a u ovoj zadnjoj godini govori se već o zemlji Ljudevitovoj kao o pustoši. Velika tuga morala je pritiskati i banovo srđce. Evo kuda je sve htio razpustiti grane svoje države, a silom su mu odtrgnute. Tamo na zapadu hrvatska Istra, današnja Kranjska i doljna Štajerska, na istoku Timočani, pleme srbsko, na jugu htio je u savez prisiliti dalmatinsku Hrvatsku, sve je to imala biti jedna država proti možnoj Franačkoj, proti biesnoj Bugarskoj, proti mogućnomu jošte i veoma pogibeljnomu iztočnomu carstvu. Sve ga je iznevjerilo, a Franci šalju god. 822. opet nove i najjače vojske. Proti jakim a može biti najjačim od svih puta vojskam franačkim ban Ljudevit se iz početka držao jošte u Sisku. Videći, da se neće moći održati, uzmače k susjednim Srbom. Veliko se slavlje slavilo na carskom dvoru sbog te sretne napokon pobjede bana Ljudevita. Nadali su se dapače, da će Ljudevit glavom doći pred cara, da klekne pred njega i da opet primi zemlju svoju kao vazal iz carskih ruku. Na sabor carski došli su poslanici svih slavenskih plemena, svi su donieli darove, svi su uvjeravali cara: da su mu vjerni. Tu su bili poslanici: Bodrića, Ljutića, Srba, Čeha, Moravaca, Braničevaca, južnih Srba i Avara, samo se nespominju poslanici Hrvata, koje su naročito očekivali. Sbog slave franačke nad poraženimi Hrvati sastao se taj sbor poslanika slavenskih u Frankfurt na Majni, a i Ljudevit ban, vele Franci, bio je obećao, da će doći, pak ga nije bilo. Zato je bio ovaj sabor kao uzaludan. Do godine (823.) sastao se sabor u istom očekivanju opet u Frankfurtu, a opet neima Ljudevita, zato car ureče još jedan sabor za mjesec novembar iste godine. Tako bi prošla „godina i dan“ iza prvoga poziva careva, a onda je ban Ljudevit odsudjen. Istom što se sabor razstao i velikaši razišli, dodje veselo glas caru, da je ban Ljudevit poginuo. Bio je ostavio Srbe i otišao u Dalmaciju, gdje ga ujak Borne bana potajice ubio, premda ga je kao

gosta primio bio. Netreba niti spominjati, koliko je veselje bilo u Franačkoj, gdje se već treći sabor uriče, da se napokon ovaj čovjek javno i svečano pokori. Sada je umrla ta napast carstvu.

824. Poslije smrti Ljudevitove nije moglo niti istočno carstvo ostati u dvojbenom i neodlučnom položaju prema Frankom, trebalo je da i oni učine što su učinili Česi, Srbi, Moravci itd., da se sa darovi izmire s franačkom državom. U to ih je lasno uputio dobar poznavalac mnogih naroda, patriarcha Fortunat. On se dapače usudjuje pratiti poslanstvo na franački dvor, nadajući se sada milosti, kada je napokon nestalo bana Ljudevita s pozorišta svieta. Ipak se čini, da je car previše bio razjaren na Fortunata, pak u početku nisu niti pisnuli Grci za njegovu zaštitu i obranu. Fortunat morade u Rim na iztragu, a tako izčežava taj čovjek iza nemirna i burna života.

Sada je i biesni bugarski knez Mortag svojim poslaničtvom iz početka ugodno a poslije neugodno uznemirio slavlje franačko na hrvatskoj zemlji. Sam car Ljudevit začudio se, kada mu dođoše glasi, da k njemu dolaze poslanici bugarski i da nose pisma svoga ratobornoga kneza za njeki ugovor. U tih pismih kvarilo se je celo franačko slavlje.

Mislimo, da nećemo pogriješiti, ako uzmemo, da su sada posavski Hrvati stupili u savez s knezom bugarskim Mortagom, i da su s njime zajedno izvodili rat, kada je klonula junačka desnica Ljudevitova. Kada je ono na ljeto god. 824. knez bugarski poslao svoje poslanike na franački dvor, i kada se je car začudio, kako to da Bugari šalju poslanike, koji ih nikada do sada nisu slali, kada je car odlučio svoga poslanika Machelma, neka ode u Bugarsku, da ispita te neobične i nečuvene do sada stvari, onda je već bilo drugo poslanstvo bugarsko u Njemačkoj. Machelmo sreo ga je u Bavorskoj. Zašto to drugo poslanstvo, zašto jedno poslanstvo odmah iza drugoga? Na to nam pitanje odgovara ponješto poviest. Zajedno skoro s bugarskimi poslanici dolazili su, a nešto su ih i pretekli, poslanici Timočana i Braničevaca, dviju srbskih plemena, koja su prije bila jedan put pristala uz bana Ljudevita, a sada se mole milosti carskoj. Bugari su ih sebi prisvajali. Nečuveno je upravo, da su ciele jednu zimu bugarski poslanici u Njemačkoj čamili, čekajući sabor franački ili tako zvani „maifeld“, koji se je sabrao

825. oko polovice mjeseca maja god. 825., gdje su bili velikaši i sav

oboružani narod. Tu je slušao car poslanike, koji su iskali, da se uredi medje izmedju obiju država, a iskali su očevidno i to, Timoćani i Braničevci neka ostanu pod knezom bugarskim, Franci neka ih neštite. Car im preda pismo, u kom je šarao lievo i desno.

Čim su stigli poslanici Mortagovi kući, pak doglasili, što im je kazano bilo, odmah ih on pošalje natrag u franačku zemlju. 826. Jasno ih uputi, neka traže uredjenje medjusobnih zemalja, a ako to Franci neučine, neka si svatko svoje medje brani, kako znade i umije. To je bilo gotovo navještenje rata. Opet je car zadržao za dulje vremena ove poslanike, te ih nije puštao kući. Čuo se je bio glas, da su Bugari Mortaga bacili s prestolja, a drugi glas govorio je, da su ga pače smaknuli. Car je poslao svoga dvorskoga grofa Bertrika u Karantaniju, da tamo izpita od carskih namjestnika, da li je to istina. Bertrik se vrati, a nije nikakva pozitivna glasa donio. Mislimo, da je smio ovaj čas franački poslanik ovamo zaći do Srema, da bi bio lasno istinu doznao, kada je već tako daleki put učinio od sjevernoga njemačkoga mora do Podravine. Ali valjda se nije ovamo usudio još nijedan franački grof. Iza povratka Bertrikova istom pošalje car bugarske poslanike kući bez ikakva odgovora. U saboru, što ga je car držao u Ingelsheimu, sjedili su i koruški i pannonski grofovi, ali jošte oni nisu znali ništa kazati o tom, da Bugari kakav rat spremaju na Franke.

Nu već sljedeće godine (god. 827.) jure bugarske čete po 827. riei Dravi u gornju Pannoniju, a jamačno su ih podupirale i čete hrvatske. Franačke zemlje opustoše, sbace franačke poglavice, što su bili s onu stranu Drave, i svoje namjeste. Čini se, da su daleko nastradali podanici franački, a sila franačka, kao da im niti na bojno polje neizlazi. Velika ogorčenost prevlada zbog toga na dvoru franačkom. Kada se je sastao državni sabor god. 828. u Achen, sbace furlanskoga markgrofa Balderika, jer 828. da su Bugari mogli samo po njegovoj krivini ovoliko napredovati. Njegovu markgrofiju potrgaše u četiri grofovije, a ovdje na iztoku osnuju kao njeko bavarsko kraljevstvo za obranu carstva. Za kralja budne mladi Ljudevit, koji poslije ima naziv: Njemački.

Mladi kralj Ljudevit sabere mnoga plemena, da sdružen neprijatelja na Dravi razbije. Franci neznaju pripoviedati sasvim ništa o uspjehu njegova rata, a valjda nije bio sretan, kada se oni

s ničim nemogu pohvaliti, ti dvorski pisci i slavitelji svojih gospodara. Sigurno je, da su ona srbska plemena ostala pod Bugari, a sada je već sigurnije, da je hrvatski ban Ratimir, neodvisan od Franaka i njim neprijateljan, sjedio u Sisku i zapoviedao svojom banovinom. Nedvojimo o tom, da je bio s Bugari u savezu. Istom sada, dakle iza mnogogodišnjega teškoga i krvavoga rata sreća je dala Hrvatom posavskim oteći se franačkom gospodstvu, te su po riečih cara Konstantina postali: αὐτοδέσποτοι αὐτόνομοι, t. j. samostalni i svojepravni, pošto su Franke protjerali iz svoje zemlje.

Samo time, što je država franačka od dana do dana padala, što su se skoro sinovi Ljudevita Pobožnoga i izmed sebe i s otcem svojim trgali za veći ili manji komad carstva, što su Hrvati napokon u savezu s jakim plemenom bugarskim za više godina, samo time možemo si protumačiti, da su odoljeli carstvu, koje je pođa se spravilo vas zapadni sviet, koje je pokorilo najratobornije narode. Hrvati su prvi potresli tako državu franačku, da su se od nje stali narodi trgati, da se je napokon razstala u svoje naravne sastavine, da su narodi svaki sebi svoje vlastito kraljevstvo zasnovali i utvrdili. Nesretni hrvatski ban Ljudevit, nezna se, da li spretniji u sklapanju saveza, da li okretniji i hrabriji na bojnom polju, ovršio je jednu veliku i za sve viekove odsudnu zadaću. Oteo je Hrvatsku možnoj i veoma pogibeljnoj prevlasti njemačkoga plemena. Kao što je srodno slovensko pleme pod tom vlasti moralo zabiriti bez samosvojnoga života, tako bi bili i Hrvati, prociedjeni kroz sve viekove njemštinom, valjda jaki stup njemačkoga carstva na jadranskom moru. To su presjekli za dugo vremena krvavi ratovi junačkoga ali nesretnoga bana Ljudevita.

V.

Dvie glavne banovine susretaju nas odmah sada u poviesti hrvatskoj. Jedna je izmed Save i Drave, na čelu joj je ban Ratimir. Druga je dalmatinska Hrvatska, a ban joj je sinovac Bornin Ladislav. Nezna se, koji je imao teži i odsudniji položaj. Prema Posavini naliejala se je s jedne strane jaka i odvažna mlada bugarska država, koja budući poganska stajaje spremna, da svaki čas ratom pozdravi svoje susjede. S njom

su se ipak Hrvati sprijateljili. Ali zato je za ova obadva naroda mogla nastati velika pogibelj iz jake franačke države. Srećom je franačko carstvo sada u sebi razkidano i zakrvavljeno stalo. Sinovi Ljudevita Pobožnoga bili su u ratu sa svojim ocem, skidali ga s prestolja, trli se izmed sebe, kao da su zaboravili na Hrvatsku. Tako je hrvatska naša zemlja sva izranjena a na mnogo strana opustjela za nekoliko godina ipak počivala, a ban Ratimir zaboravio na kakovo vrhovno gospodstvo franačko.

Istom god. 838., kada se je u Franačkoj do prividna mira došlo, spremi se velika vojska Ljudevita Njemačkoga, a na čelu joj vojvoda Ratbod, da napokon svlada bana Ratimira i opet ga stegne pod vlast franačku. Povod je tomu ratu bio, što je Ratimir i preko Drave stupio bio u savez s njekimi Slaveni, koji su se otimali gospodstvu franačkomu. Zato je opet imao nastati ogorčen rat, kakav se netom svršio pred malo godina. Velika vojska, vele, da je bila, jer su namjeravali hrvatskoga bana uništiti. Ban je uzmicao na jug, a neprijatelj prešao je Savu. Čini se, da su bez ikakve bitke ipak došli do mira, jer je Ratbod valjda morao na vrat na nos juriti u Njemačku, gdje je njegov gospodar Ljudevit Njemački ustao na oca svoga u očitu bunu i krvavi rat. Ratimir opet osta svoj, kako smijemo naslućivati po svoj situaciji. Sva zemlja preko Drave, u koju je kušao uticati svojom moći, osta stalno i odlučno pod svojim knezovi, ali pod franačkom vlasti. Ban Ratimir je bio dakle opet prihvatio nekadanje osnove Ljudevitove, da pod svoje krilo skupi susjedne svoje suplemenike, ali nije mu sreća služila. Kolikogod smo ljubopitljivi i radi bismo dalje pratili vladanje njegovo, nemožemo, jerbo neimamo zato niti jednoga tračka vrela.

Dalmatinska Hrvatska izgubila je svoga bana Ladi-slava niti se nezna koje godine, niti štogod znamo o njegovih djelih. Jedino je to sigurno, da su se na moru Neretvani već sada više puta pobili s Mletčani, s njimi se pomirili i opet pobili. Ovi vratolomni hrvatski pomoreci znali bi uznemiriti cijelo jadransko more. Sretni su bili u Veneciji, kada su ih barem prividno umirili. Smjeli poput starih Illyra udarali su na cijelu povorku brodova. Bio je u ovo doba običaj, da se je po moru više brodova nedaleko jedan od drugoga kretalo, pak su na moru sačinjali ono, što su u pustarah karavane. Ako bi neprijatelj navalio,

jedan bi brod drugoga pomogao. Tkogod je opet prolazio jadranskim morem, morao je proći uz obale hrvatske. Na taj način bila je prilika našim pomorcem, da više puta, recimo iz Carigrada, liepo nakrcane brodove zahvate u svoje ruke. Pred malimi njihovimi brodići bježale su mnogo puta velike mletačke ladje. Mnogo puta prohtjelo se opet mletačkim brodarom, da plačkaju obale hrvatske, jer i oni gotovo nikada nisu išli na veliko more, da nebi na brodovih imali svu silu momčadi. Ovako se grišilo s jedne i s druge strane.

U ratu s Venecijom ostavi iza sebe Hrvatsku Ladislav svomu nasljedniku Mojslavu oko god. 838. S promjenom vlade u Hrvatskoj nadala se je Venecija boljoj sreći, nego što ju je dosele imala u ratovih s Hrvati. Na tu se je slavu spremao kroz dvie godine dužd Venecije Petar Tradonik, kako će dapače zemlju hrvatsku sebi pokoriti. Velika i krasna osnova, ali veoma teška. Bila je to samo njeka himba, da primiri uzburkane strasti i ustali svoju potresenu duždevu stolicu. Njegov je predšastnik sa stolice bačen, jer nije mogao pribaviti mira državi i trgovini mletačkoj od Hrvata. Bolja međutim bila prilika i Hrvatima i Mletčanom, da se izmire, nego li da ratuju. To uvidi Petar Tradonik i učini mir s banom Mojslavom i njegovim drugom neretvanskim županom ili banom Družakom. Mala je slava tako bila novomu duždu, ali sreća je bila u ovaj čas za Veneciju i Hrvatsku, jer su obadvie imale dočekati na svojih obalah strašna neprijatelja.

Arapi ili Saraceni podigli se u vremenu od dvie stotine godina kao prva svjetska velevlad. Sada već vladaju cijelom prednjom Asijom, sjevernom Afrikom, a u Europi sa Španijom. Prije sto godina, u prvoj poli osmoga vieka, hrlile su bezbrojne njihove vojske preko Pyrenaeja, a druge navaljivale u Carigrad, da se sastanu negdje u Europi, valjda oko Rima, pak da načine kraj kršćanstvu i svakoj kršćanskoj vlasti. Od onda su znamenito pali, jer khalifi bagdadske izgubiše svoju vlast u Africi i na zapadu, u Africi zapoviedaju Aglabiti i Fatimiti, u Španiji Amajadi. Jošte živi u njih onaj prorokov glas, da se islamu imadu pokoravati svi narodi zemlje, ali oni sami su medju se nesložni. Za nas je najvažnije, da su zauzeli Siciliju i tamo osnovali posebni emirat, a odavle prešli već u južnu Italiju. Sreća je bila za sav kršćanski svijet, da su sicilski emiri

bili samostalni i nisu htjeli imati saveza s ostalimi mogućimi oblastmi muhamedanskimi, inače bi palo sielo nasljednika sv. Petra, pao bi kršćanski svijet. Čovjeku se čini, kao da gleda ruku providnosti božje, gdje ravna, kada bi se po ljudskih osnovah svijet sam sa sobom raztreskao.

U čas onaj Hrvati i Mletčani učiniše ne samo dobri mir već i spasonosni za mnogo godina, kada je već plovilo saracensko brodovlje put jadranskoga mora na trideset i šest brodova pod vodjom Kulfom (god. 840.). Redom su padali gradovi, bili popaljeni i porobljeni, a Saraceni su grabili roblje svejedno, kao da grabe gotove novce. Tako padne: Budva, Kotor i Risan, a onda obliegahu Dubrovnik, glavni grad ovih strana. Već su petnaest mjeseci ležali oko njega, a građani su bili u velikoj nevolji. Čekali su pomoći iz Carigrada. Veli se, da su Saraceni umakli, jer su čuli, da dolazi brodovlje iztočnoga carstva. Oni uzmaknu na italisku obalu, odakle su pače i pozive dobivali od nesložne italске gospode. Jedne tamne noći nahupe i osvoje grad Bari, a malo kasnije Tarent, a veći dio južne Italije pada skoro u prah i pepeo. 840. 841.

Došao je prekasno ovamo brodovodja iztočnoga carstva patricij Niketa, ali niti se nezna s kakvim brodovljem. Čini se ipak, da carsko brodovlje nije opravilo ništa. Zato je revno nastojao patricij Theodosij, da sabere što jaču vojsku. U Veneciji boravio je u to ime punu godinu dana; a smijemo reći, da su i Hrvate iskali u pomoć. Venecija sama dala je do šestdeset ratnih brodova, koliko Hrvati, neznamo. Ovo sjajno kršćansko brodovlje dodje do Tarenta. Tada bude hametom potučeno tako, da Mletčani sami o sebi pripovijedaju, da im se nije skoro kući povratio. Sada istom stanu, da se okoriste svojom pobjedom Saraceni. Kao silna bura spustiše se u jadransko more, da haraju otoke i gradove. Oko uskrsa god. 843. već su hrlili oko kvarnerskoga zaljeva, a zatim okrenuše na italisku obalu prema Jakinu, koji su takodjer popalili, pak se vratili natrag i lievo i desno po hrvatskom otočju sve poharavši s mnogim robljem prodju iz jadranskoga mora. Sljedeće godine 844. učine opet isti burni juriš i sustave se kod otoka Šušaka u kvarnerskom zaljevu, i opet unište i u bieg bace brodovlje kršćansko. 842. 843. 844.

Što je mogao ban Mojslav učiniti proti ovoj sili, koja je pred sobom gonila brodovlje italско i iztočnoga carstva? Mogao je

samo to zapriečiti, da se Saraceni nigdje neizkrcaju, da roblje iz zemlje neizvode, a na hvatanje roblja išli su oni kao pčele na med. Njihova mornarica vrvila je sva od iznevjerenih kršćana, a mnogo puta i sami poglavice i vojvode njihovi bili su takovi kršćanski iznevjerenici, koji su kadgod prebjegli radi častoljublja, a kadgod bili i oni gdje god zarobljeni, pak su primili vjeru Muhamedovu. Na ovaj način nastala je znamenita tjelesna straža hrvatska oko emira kordovskoga u Španiji, gdje je kadgod i vladare skidala i druge namještala.

Hrvatski ban u savezu s Mletčani i s pomorskim gradovi ipak je odbio neprijatelje od jadranskoga mora za nekoliko godina, premda je saracenski sultan sjedio u gradu Bari, dakle na italjskih obalah jadranskoga mora. Zato su Saraceni okrenuli svoju silu na zapadne obale Italije. Smijemo utvrditi, da su i hrvatska
 846. pobožna srдца zadrhtala, kada su god. 846. oko grobova prvo-
 stolnika apostolskih Petra i Pavla nevjernici trgali srebro i zlato,
 849. a opet, da su se obradovali, kada je novi papa Leo IV. god. 849.
 okružen od rimskoga naroda i nekih bližnjih gradova na čelu
 oduševljene kršćanske vojske iza molitve i pjesme, razliegajuće
 se po valovih mora, odbio od Rima saracensko brodovlje i spasio
 time vječni grad.

Velika i jaka je morala biti pomorska sila Hrvata, dok su uzdržati mogli navale ovako jaka neprijatelja. Ta je sila morala biti tim veća, čim je istočno carstvo sada pod razuzdanim carem Mihajlom III. upravo spavalo truli sanak, pak nije davalo više godina proti zajedničkomu neprijatelju nikakove pomoći. Sami Byzantinci tuže se, da su se Hrvati sada osjećali sasvim svoji i samostalni, da za cara i njegovu vlast nisu marili. A kako znamo stare običaje hrvatske, da se je istom u velikih ratovih narod sabirao oko velikoga bana ili vojvode, sada su pod zastavom bana Mojslava stupali Hrvati svom svojom narodnom snagom.

850. Mojslav prestao je vladati oko god. 850., a nasliedio ga Trpimir već s potpunim banskim sjajem. Nije čudo, što svoju državu „regnum“ ili „kraljevstvo“ nazivlje. Tako su običavali i drugdje možni hercogi svoju kneževinu nazivati, kada su htjeli pokazati, da samostalno vladaju. Što je na čelo svoje znamenite banske listine metnuo i ime Lothara kralja italjskoga, to je samo ostanak prvanjih običaja, koji su pisari rado u formulah čuvali.

Oko bana vidjamo god. 852. cijeli sbor gospode i velikaša, 852. koji su u banovoj pratnji: pet župana, jedan komornik i tri svećenika s banova dvora. Ban se nazivlje: „s pomoćju božjom ban (dux) Hrvata“. Sav je prodahnut prijateljstvom prema crkvi spljetskoj, koju smatra svojom i svoga naroda dobrotvornom majkom, jer joj se vlast prostire skoro po cijelom kraljevstvu i vladanju Hrvata, čak tamo do Dunava. Zato potvrdi Trpimir ovoj crkvi sva stara prava, koja su bila velika i zamašna, dapače dade desetinu ovoj crkvi od svojih banskih dvorova u Klisu, kako je već Mojslav davao, da se pokaže revan i dobar sin crkve. Već sam onaj pristup nadbiskupa spljetskoga k banu, gdje ga nazivlje: „gospodine i kume“, pokazuje da je duhovni pastir smatrao bana kao: „rodjaka i prijatelja“. Sve to biva u Bijaču u banskom dvoru kraj Trogira, a prisutni župani privoljuju i pristaju uz bana, da sveti samostan, koji je također s njihovom privolom sagradio blizu Spljeta, bude u slavu božju, i da pobožni samostanci Bogu preporučuju bana i njegov narod.

Trpimir imao je pred sobom glavnoga silnoga neprijatelja na jadranskom moru, državu Saracena u gradu Bari i u cijeloj istočnoj polu dolnje Italije, koji neprestaju plieniti, robiti i otimati brodove na moru. Jadransko more bilo je po njih upravo zatvoreno za trgovinu prema iztoku. Isto veliko brodovlje iztočnoga carstva nastradalo je ovih godina, kada je htjelo uljezti u jadransko more. Da je Trpimir odbijao čopore, koji su lovili roblje, srebro i zlato, a osobito rado svete i dragociene ostanke kršćanske, samo se sobom razumjeva, premda nam spomenici italjski toga naročito nespominju.

Imade spomen o vojni s Bugarskom. Tamo je zapoviedao knez Boris. Jošte poganin, biesan je on ratnik i nesmiljen prema kršćanom. Odmah u početku svoje vlade (oko god. 853.) sdruži se s banom posavske Hrvatske, komu se ime nespominje i navale zajedno na Franke, ali budu suzbiti. U obće su Bugari s Hrvati živili u prijateljstvu. Sada se nezna za povod: zašto se je oko god. 860. Boris s Hrvati zaratio, valjda je bilo radi srbskih poslova, u koje su Hrvati i Bugari nastojali uticati. Nu Borisu bude rat bezuspješan, pak si obadva vladara, Boris i Trpimir, dadu darove i učine tako opet stari savez i prijateljstvo. 860.

VI.

Iznad glave bana Trpimira i naroda hrvatskoga razvi se sada jedan veliki svjetski povjestnički događaj, koji je odsudan ne samo za narod hrvatski za sve vjekove, već i za cijeli slavenski svijet, kojega posljedice kljuvaju i danas u krvi našoj. To je veliki razdor izmed grčke i rimske crkve — ili šizma. Potajna mržnja izmed grčkoga i latinskoga svijeta ide već u vremena prije Isusa, kada se je grčka oholost na svoju kulturu sukobljivala s državom rimskom, koja se je gizdala i oholila sa svojom silom. Već sto godina, skoro cijeli osmi vjek, plamtio je opet razdor radi poštovanja kipova izmed iztočne i zapadne crkve, a svršio se je zacarenjem Karla Velikoga god. 800. Od toga vremena trebalo je samo da budne koji i manji razlog, pak da sine razdor izmedju Grka i Latina, očit svemu svijetu.

857. To se dogodilo sada. Godine 857. sbaci Mihajlo Bardas, ujak vladajućega cara pospanoga Mihajla III., gadni i razuzdani tiran, vriednoga patriarchu carigradskoga Ignacija, sina bivšega cara Mihajla Rhangabea, čovjeka pobožna i sveta života, s patriarchije. Razlog je bio, što je Ignacij očito ustao proti njegovomu sramotnomu životu. Bardas mu nadje zamjenika Phocija, kapetana tjelesne straže i državnoga tajnika, čovjeka laika ali svjetskoga glasa. Može se reći, da učenijega suvremenika od sebe nije taj čovjek imao u filosofiji i theologiji i u mnogih srodnih znanostih. Ali je bio i čovjek prevrtljiv i bezznačajan. Za malo dana dobije svete redove i budne patriarcha. Uzalud se ipak trudiše Bardas i Phocij, da Ignacija i mukami i progoni sklonu, da se sam zahvali. Ignacij ne samo da neprista, već posla okružnicu svim iztočnim biskupom, a namjeravao je oglasiti i u Rim i svemu kršćanskomu svijetu, kakvu mu je nepravdu Bardas s Phocijem učinio. Da ga pred
859. papom preteku, pošalje car Mihajlo god. 859. po nagovoru Phocijevu sjajno poslanstvo s mnogimi dragocjenimi darovi papi rimskomu, neka bi papa priznao Phocija. Jošte predlože papi, neka šalje u Carigrad legate, neka sazove tamo synodu, da se urede odnošaji crkve, koju je tobože Ignacij zapustio, neka se unište i posljednji tragovi kipoborstva.

Ali na papinskoj stolici sjedio je od godinu dana neumitni papa Nikola I. Krasan tielom a uzvišen duhom svojim, rječit, strog prema samomu sebi, a blag prema puku, ljubimac sve-

ćenstva rimskoga, pun visokih ciljeva, kako je već odavalo njegovo krunisanje dvostrukom krunom, pravi neustrašivi predšastnik Grgura VII., komu je u mnogom slika i prilika. Papa Nikola nije se dao smesti ovim sjajnim priznanjem papinske suprema-
cije od strane dvora carigradskoga. Nije mu jošte stvar bila sas-
ma jasna, da odluku stvori po onih zakučastih i sumnjičavih
pismih Phocijevih. Na rimskoj synodi god. 860. odluči za svoje
legate a latere, t. j. poslanike s najvećom vlasti, biskupe Rhadoalda
od Ostije i Zachariju od Anagne. Sud o Phociju pridrži papa za
sebe, jer ga je jošte smatrao kao laika, a poslove o kipobor-
stvu neka poslanici rieše po svojoj misli. U pismu, što ga je
dao poslanikom na cara (25. sept. 860.), korio ga je Nikola
kao glava crkve, što su tako bez njegova znanja svrgli Igna-
cija i što su proti svim kanonom tako na prosto jednoga laika
učinili patriarchom. To da neka njegovi poslanici na jednoj sy-
nodi što strožije iztraže i papinskoj stolici na odluku podnesu,
neka bude u synodi i Ignacij prisutan. Jošte je iskao, da se
rimskoj stolici povрати pravo oteto joj od cara Lava Isaurijskoga,
da nadbiskupa salonskoga može imenovati za vikara Epira,
Illyrije, Macedonije, Thessalije, Achaje i Dacije, zatim da
se vrate rimskoj crkvi uzeta joj dobra u Siciliji, Kalabriji, i
pravo posvete nadbiskupa syrakuškoga. U posebnom pismu ve-
oma umjerenim načinom opominje Phocija, što je tako naglo
primio svete redove, a da li će ga potvrditi, to će ovisiti o
tom, kako izvieste njegovi poslanici. 860.

Već su ova pisma jasno odavala, da papu Nikolu nisu sa
svojimi darovi i ljubeznimi riečmi ni malo umitili. Bardas i Phocij
domisle se boljemu i sigurnijemu sredstvu. Već u pola puta stigli
su papinskim poslanikom krasni darovi iz Carigrada. A kada
su tamo došli, okružili su ih tako, da do njih nemogne doći
niti jedan pristaša Ignacijev, a darovi su ih i nadalje obasipa-
vali, a i prietnjami, kako je kada trebalo. Kada su ih tako na
sve moguće načine smotali, onda istom sastave synodu po načinu
nikejske (u maju god. 861.), a bilo u njoj tri stotine i osamnaest
članova. Papinsko pismo na cara budne sasvim izkrivljeno pro-
čitano ovim kreaturam Phocijevim. Ignacij bio je takodjer zvan,
ali samo zato, da ga mogu poslanici na osnovu krivih svjedo-
čanstva odsuditi. Pod ovaj spis nije htio Ignacij dati svoga
podpisa, ali stražar njegov uhvati mu ruku, i tako silom mu 861.

ruku vodjaše po papiru. To se je zvao njegov podpis. Bojeći se, da ga neosliepe, uteče ovaj jadnik i lutao je kojekuda skrivajući se od ovih možnih silnika. Istom kada je te godine bio strašni potres i sviet stao mrmljati i buniti se, da je Bog carstvo kaznio zbog progona ovoga svetoga čovjeka, istom onda dopuste mu, da se u svoj samostan povрати.

862. Na proljeće god. 862. vrate se obadva papinska poslanika u Rim i izvieste o svom poslu, koliko su mogli. Odmah iza njih stigao je tamo carski tajni pisar Lav sa spisi synode i s pismi od cara i patriarehe. Kako se je u svojem pismu Phocij previjao i prenavljao, to je upravo divno. Phocij puži pred papom, komu priznaje prvenstvo u crkvi, a poštuje ga i ljubi, kao da mu je otac. Što ga prikorava, da je tako naglo primio svete redove, na to da je bio prisiljen, svoje krasno udobno zvanje da je morao ostaviti, pak su ga iznieli na ovu stolicu i učinili ga predmetom mržnje, ogorčili su mu sav život. Phocij zatim veli, da ima mnogih sjajnih primjera u iztočnoj crkvi, gdje su od laika postajali biskupi. A ako toga neima u zapadnoj, to da je jedna od premnogih razlika izmedju običaja obiju crkava. Što papa ište njeke biskupije, to da žali, što mu nemože poslužiti, to da je stvar političke carske odluke, a on da bi se rado riešio toga tereta. O carigradskoj synodi veli, da je barem djelomice izpunila papine želje. O svem da će ga i onako izviestiti njegovi poslanici, pravi i dostojni ljudi njegove crkve. Neka samo papa nevjeruje bezznačajnim i opakim ljudem razbludnikom, koji se sada do prestolja papinskoga dotiskuju. Time je mislio na pristaše Ignacijeve, koji su proganjani bježali u Rim, da se pred papom potuže.

Papa se opet nije dao namoliti. Sazove synodu u Rimu i svetčano proglasi, da njegovi poslanici nisu imali vlasti suditi Ignaciju, da nepristaje niti na to, što su njega svrgnuli, niti da nepriznaje Phocija za patriarchu. U veoma umjerenih pismih na cara, Phocija i iztočne patriarehe priznaje Ignacija za pravoga patriarchu i za nedužna, Phocija smatra kao laika, i potuži se i na to, što su njegove poslanice onako krivotvorili. Caru naročito kaže, da ga ne vodi u ovom poslu nikakva osobna strast, već samo čista dobra volja za red u crkvi carigradskoj.

Sada jošte nije znao papa svu sramotu, koju su mu učinili njegovi poslanici. Istom kada je preko bjegunaca, pristaša

Ignacijevih, doznao sva bezdjela i nasilja, onda istom plane pravednim svetim gnjevom. Sazove na proljeće god. 863. crkveni sabor ne samo od rimskoga svećenstva, već i mnoge zapadne biskupe najprije u crkvu sv. Petra, a onda u crkvu sv. Ivana na Lateranu. Najprije pozovu na red papinske poslanike i skinu ih s časti i izbóće iz crkve. Zatim udare sa anathemati na Phocija nasilnika i progonitelja pravoga patriarhe Ignacija. Phocij bude iz crkve izbóćen. Ignacija svetčano priznadu za patriarhu i zapriete popovom i svjetovnim ljudem, da će ih iz crkve izbóćiti, ako se ovomu zaključku uzprotive. Kipovi imaju se poštovati. 863.

Time nastaje pravi, očiti veliki rat između crkve zapadne i istočne. A kako je sigurno bilo, da Bardas i Phocij neće popustiti, nastaje i vjerski razkol. Teško je biti sudac između ovakova dva opora svijeta, a mnogi su sudili, da je oholost rimska skoro toliko kriva konačnomu žalostnomu svršetku, koliko i himbenost i pokvarenost byzantinska. Papa Nikola metnuo je na kocku, da izgubi priznavanje prvenstva crkve rimske u iztoku samo zato, da nepodupire grieh i silu proti krieposti, pravu i istinu.

Što je prvo Phocij sam izpovijedao, da su neznatne razlike i nebitne između obiju crkava, sada stane učiti, da se je crkva zapadna odvrnula od prave istine prve crkve Isusove. Sada nije više papa glava crkva; sada su Latini izvrnuli staro vjerovanje i uče, da Duh sveti izlazi od oca i sina; sada je smrtni grieh, tko onako prevraća post, kako to čine Latini, kada jedu mlieko, sir i slična jela u postne dane. Sramota je i grehota, što se Latini briju, a ne da nose bradu, kako je nosio Spasitelj i apostoli. I sve druge i najmanje različe sada su postale velike, strašne sve pod smrtnim griehom. Istina vanjska slika istočne crkve, jake čuvarice najstarijih crkvenih običaja, veoma je različna od crkve zapadne, koja je tolike reforme izvela, da su obća slika crkvenih obreda i običaja uzela neki moderni tip zapadnoga latinskoga života. Laglje je mogla crkva istočna čuvati stare crkvene istočne običaje, kada je grčki svijet bio sav proniknut običaji istočnjaka.

Hrvati stajali su na razkrižju obiju ovih svjetova. Po gradovih, na moru mješali su se svaki dan Grci sa Latini, između dviju svjetskih vlasti zapadnoga i istočnoga carstva kretali se

banovi hrvatski sada na jednu sada na drugu stranu. Jednolični običaji zapadni može biti da su se više svidjeli vladarom hrvatskim, ali po običajih istočne crkve veće su slobode dobivale pojedine narodnosti, dobivajući svoj narodni jezik za slavu božju. Zato mislimo, da je narod bio iztoku skloniji. A kada je crkva rimska dopustila Hrvatima i Slavenom narodni jezik u crkvi, onda je stupila na stanovište istočne crkve.

Godina 863. odsudna je za cijelu povijest cijele istočne Europe, a najodsudnija za slavenski svijet. Posljedice njezine porazile su upravo hrvatski i srbski narod, i nisu im dale da postane narod jedan. Veliki očevitni nemir duše opaža se upravo kod onih vladara, najprije hrvatskih a poslije srbskih, koji su želili pod svoju vlast okupiti što više ovoga jednoga jedinstvenoga naroda. Samo silom postajali su narodi jedinstveni, a nije bilo niti u narodu sile, niti se je mogao roditi takav silnik, koji bi bio kadar prevladati ili istočnu ili zapadnu crkvu.

VII.

Ban Trpimir doživio je samo početak ovoga crkvenoga razkola. Gradovi primorski i njihovi biskupi, pokorni istočnomu carstvu, pristajali su dakako uz Phocija. Hrvati opet, a napose njihov ban Trpimir čini se, da je bio nestalan. Biskup hrvatski, koji je bio uz bana, čini se, da je sada istom uzео stalno sielo u Ninu. Papa Nikola nije se tomu u načelu protivio, ali je iskao, neka traže Hrvati za to dozvolu, jer da se bez papinske dozvole ne smije nikakova biskupija osnivati. Trpimir valjda na to nije ništa odgovorio. Može biti da je sam glavom htio u Rimu urediti svoje odnose, kada ga nalazimo sa sjajnom pratnjom na putu u Italiju.

864. Ban Domogoj, njegov nasljednik (valjda od god. 864.), našao je već uzrujane duhove od Phocija osobito po gradovih Dalmacije. Šiba papinskoga prokletstva šiknula je i ovdje mnoge svećenike, koji su dakako onoga patriarhu priznavali, koga i istočni car. A kako se je ban prema tomu vladao, toga neznamo. Ratoborni ban valjda je više pazio na političke odnose i ratnu pjesmu.

Dugo je već bio mir izmed Hrvatske i Venecije. Obadvie su države stale na braniku proti Saracenima, to je suztezalo njihova međusobna neprijateljstva. Sada već kao da se opet

zaboravilo na skupnoga neprijatelja, zametne se rat. Nezna se, koja ga je strana započela. Povod bismo se usudili tražiti u tom, što je god. 864. od urote poginuo dužd Petar Tradonik. Što su Hrvati bili tjelesna straža duždeva, pak su se uzbunili na glas o smrti svoga gospodara, to nije mogao biti razlog. Mislimo, da je upravo bio savez izmed dužda Petra i Hrvata. Po novom duždu taj bi se savez razkinuo. Zato je morao nastati rat. Čim je novi dužd Urso Participazzo sjeo na stolicu, odmah sabere brodovlje, da udari na Domogoja. Nije niti došlo do bitke, već god. 866. učine mir i savez za druga veća i zamašnija djela. 866.

Čini se, da je sav kršćanski svijet, iztočni i zapadni, poželio sloge i mira, da se uzmognu sdružiti proti Muhamedovoj vjeri i državam njezinim. U Carigradu pao je razuzdani Bardas, u pijanom stanju bi smaknut Mihajlo III., a dospio je god. 867. na prestolje Basilij Macedonac. Okrunjen jošte od patriarhe Phocija, već ga je drugi dan sbacio i u velikoj slavi namjestio opet Ignacija. Kao pokorni sin crkve posla svoje poslanike papi Nikoli I., koji je jošte na smrtnoj postelji doživio pobjedu crkve sv. Petra. Nasljednik njegov Hadrijan II. slao je opet poslanike u Carigrad, koji su najčastnije primljeni, te je došlo do velike synode, koja je zahitila sve Phocijeve zlorabe, a pripravlila jedinstvo sa zapadnom crkvom. U ovo vrieme boravili su u Rimu sveta braća Ciril i Metodij i donosila slavu crkvi svetoga Petra iz slavenskoga svijeta. Car Ljudevit franački i Basilij Macedonac spremahu se stupiti u rodbinstvo, da car zapadni dade Konstantinu, sinu Basilijevu, svoju kćer za ženu. Obadva cara imala su zajedno ratovati u doljnoj Italiji, da osvoje opet grad Bari i bace Saracene u Afriku. 867.

U ovu krasnu slogu bude pozvan i ban Domogoj, gradovi i gospoda hrvatska. Hrvatske vojske ratovale su na kopnu i na moru. Na kopnu sdružene s franačkimi vojskama i italskimi, a na moru s velikim i sjajnim brodovljem. Kopnene vojske održale su sjajne pobjede nad tri emira saracenska, koji su došli na pomoć svojoj braći u južnoj Italiji, ali nebi bile uspjele jer su Saraceni dobivali bez prestanka pomoći po moru. Istom kada je grčko brodovlje god. 870. u jesen prispjelo i zatvorilo more, istom onda iza mnogih bojeva, za nekoliko mjeseci (2. februara god. 871.) pade glavna tvrđjava saracenska Bari. Saracenska posada bude sva pogubljena, a sultana živa ulove i predadu 869. 870. 871.

Ljudevitu caru zapadnomu. Malo iza toga potuku složni kršćani veliku saracensku vojsku, koja je došla svojoj braći u pomoć.

Dok su još stajale vojske istočnoga cara oko grada Bari i slavile zajedničku pobjedu, promieni svoju politiku car Basilij Macedonac. Papinske poslanike odpravio je sa svimi spisi synodskimi, kao na šetnju iz Carigrada. Nije im dao niti onakve straže i sigurnosti, kakvu su si znali pribavljati privatni ljudi trgovci, koji su si momčad dobro oboružavali, da se uzmognu od gusara i neprijatelja braniti. Već prije odlazka poslanika, dade im car oteti originalne izprave s njegovim podpisom, a onda im ih vrati. To je sve slutilo na zlo. Sbilja se i dogodi velika nepri- lika. Kada su poslanici god. 870. iz Drača u Italiju stali ploviti, napadnu ih, veli se, neretvanski gusari i uhvate ih. Poslanike doduše puste, ali papire njihove pobraše, a ima sumnje, da su ovi ljudi bili plaćeni od Basilijsa. Čudno je i to, da su gusari pustili papinim poslanikom prepise dnevnika, što su si ga učinili, a samo su originale sebi pridržali.

871. Sada isti Basilij, koji je odmah iza odlazka poslanika sve učinio, da papine svećenike iz Bugarske protjera, koji je postupao kao i njegov carski predšastnik, taj čovjek htjede to- bože osvetiti se Hrvatima za njihovo gusarstvo na moru. Novo brodovlje izašlje pod zapoviedju Nikete Oorifa u jadransko more, da ga tobože osigura od gusara. Hrvatska vojska bila je gotovo sva u Italiji, a byzantinske čete obilaze oko otoka i gradova, tamo robe i pale. Godilo je to i poslije u Carigradu, da su tako lukavo priliku uvrebali, kada na primjer vele: da je Niketa kao striela poletio i pao u jadransko more. Hrvati su dakako razcviljeni bili, kada su im tobožnji prijatelji i saveznici ovako iza leđa kradomice zemlju poharali. Sloga izmed istoč- noga i zapadnoga cara razpadne se. Car franački pošalje svoga ljubljenoga Autpranda, da radi ovoga lukavoga i izdajnoga ratovanja na Hrvate zaište zadovoljštinu za svoje saveznike Hrvate. Nastane za to sramotno dopisivanje izmedju obadva carstva. Jedni drugim predbacuju kukavštinu. Basilij veli: propali biste u južnoj Italiji, da nije bilo moga brodovlja, a Ljudevit: da je kukavno to cielo brodovlje i njegova vojska. Za nas je najzanimivije ono, gdje car Ljudevit dobro primjećuje: popalili ste izdajnički gradove nedužnih Hrvata, dok su njihove vojske ovdje za sveti krst ratovale, da tobože papi predobijete

izgubljena pisma, a papa ipak nije ništa dobio. Tako su napokon Hrvati, koji su oduševljeni pošli u sveti rat, izvukli najgori kraj i vraćali se u popaljenu domovinu.

Ovoj byzantinskoj izdaji nisu mogle posljedice izostati. Ljudi iz popaljenih sela i gradova udare u jako gusarstvo i učine opet nesigurno za trgovinu jadransko more. Čini se, da im sam ban nije priečio toga osvetnoga posla. Zajaukali su Mletčani, a i papinski podanici. To je moglo skloniti papu Ivana VIII., da se između god. 873. i 876. sam obrati s molbom na bana. Pismo glasi: „Domogoju, slavnomu vojvodi Osim toga spominjemo Tvojoj odanosti, da proti pomorskim gusarom tim krepčije udariš, jer pod izlikom Tvoga imena na kršćane navaljuju. Znadeš, da će njihove opačine Tvoje ime potamnjati. Premda se može vjerovati, da proti Tvojoj volji oni ploveći po moru u zasjede zalaze, ipak nećeš biti nevin od njihova posla, dok se veli: da bi ih Ti mogao satrti.“

Čini se, da je bies Hrvata bio nepomirljiv, kada se je oko god. 875. i sama Venecija bojala, da u nju neprovale. Laglje je međjutim bilo poželjeti, nego li učiniti mir na jadranskom moru. Saraceni usljed nesloge kršćanskih vlasti postajali su sve drzovitiji. Njihovi čopori opetovano su dolietali na hrvatske obale, a pri takvih sgodah morali su stražariti i križariti po moru i banske i privatne ladje. Bio je dakle po moru skoro neprestance mali rat, a u takovu ratu nemože nikada prolaziti, da nepostradaju pored jakih, slabi i nemoćni. Zato je u Veneciji bilo prokleta ime Domogojevo.

I iz Byzanta jamačno nisu suztezali ruke svoje od urota, koje su se kovale proti životu banovu. Ban je doznao za urotu, jer mu je jedan od urotnika a njegovih službenika sve priznao. Prividno je oprostio, samo da tim sigurnije može satrieti svoje dušmane, koje je smrću kaznio na užas svih protivnika svojih. Zato su mu i sinovi nesretni bili i nisu se mogli uzpeti na otčevo prestolje. Jedva odahnuše njegovi neprijatelji, kada je on god. 876. preminuo.

Nasliedi ga ban Sedeslav, koji je već za života banova morao stajati na čelu stranke iduće za tim, da se s istočnim carstvom sasvim izmire. Dapače je sam glavom krenuo put Carigrada, da bude vjerni vazal cara Basilija. Dakako, da su ga ondje obisipali s milostmi i darovi. Takov je običaj bio u Byzantu, kada

se je koji poglavica od stranih naroda tamo poklonio. Po mnienju cara Konstantina dovela je Sedeslava i Hrvate u Carigrad sama pohlepa za pravednošću i dobrotom cara Basilija, koji da je bio dobar otac i pravedan prema narodu. Car je dakako oteo ih sada sasvim iz ruku pape rimskoga, a to se smatralo u Carigradu, kao da ih je od poganstva spasio. Svećenici iz Carigrada hrle medju Hrvate i Srbe, da ih privedu u krilo crkve istočne. Milostivi su tobože u Carigradu, pak ostavljaju ovim narodom domaće poglavare dobre i sdušne, a nad njimi sijati će dakako milost otea njihov, cara Basilija Macedonca.

Valja priznati, da je za jedan časak nastao mir u Hrvatskoj na kopnu i na moru. Venecija požurila se, da učini mir i savez, čim je nestalo onoga „prokletoga“ Domogoja. I gradovi Dalmacije imadu odsele, kako se veli: po volji carevoj davati sav danak Hrvatima, koji su prvo caru davali. Tako je Spljet davao dvie stotine cekina, Trogir sto, Zadar sto i deset, Osor sto, Rab sto, Krk sto, tako da je bilo svega skupa: sedam sto i deset cekina, izuzamši vina i drugih stvari. Dubrovnik plaćao je Zahumljanom i Trebinjanom, svakom banu po trideset i šest cekina. Nesmiye se zaboraviti, da su glavne daće bile u naravi osobito u darovih, koji su u ono doba u tom sastojali, što su častili bana, kada je k njim dospio i pomagali ga na moru.

Sve se je ovo moglo dogoditi onda, kada je god. 877. Phocij opet zasio na patriarhiju carigradsku. Finim političkim taktom dali su Byzantinci za velike žrtve od strane novoga bana uzdarje, komu su se morali Hrvati radovati. Time su imali zaboraviti, da im je ban postao samo namjestnik byzantinski, komu ipak i Venecija darove daje, da može slobodno ploviti po ljepšem i jedinom sgodnom za plovitbu hrvatskomu dielu jadranskoga mora. Sedeslava je i to podržavalo, što je bio od roda i koljena Trpimirova. Nezadovoljstvo med narodom, doduše prigušeno, moralo je ipak doskora na javu buknuti. Prvi svoje gromko nezadovoljstvo s novimi odnošaji odaše Neretvani. Mletački dužd Petar Kandijan poletio je dapače u njihovu zemlju, da ih utamani. Iza jedne pobjede razkala im i uništi dosta ladja, dok se nesabraše. Onda ga razbiju i sam padne, a njegovo mrtvo tielo poslije Mletčani ukradu i odnesu u Veneciju.

879. U cijeloj banovini nasta uzrujanost i prevrat istom na proljeće god. 879., kada je papa Ivan VIII. slao svoga poslanika

u Bugarsku te laskavo pismo pisao na bana kao na kršćanskoga vladara, komu se papa mora silno moliti. „Jer je glas milošte i dobrote Tvoje, veli Sedeslavu papa, i vjere u Boga do nas dopro, s pouzdanjem slavi Tvojoi nalažemo, da za ljubav svetih apostola Petra i Pavla, Vaših pokrovitelja, ovoga poslanika, što ga šaljemo narodu Bugara, zdrava i neoštećena pustite proći do ljubljenoga sina našega slavnoga kralja njihova Mihajla, pak mu dadete sve potrebno za hranu i odielo za ljubav božju itd.“ Što papa piše, to jamačno nije bilo znano svemu narodu. Ali usudjujemo se vjerovati, da je sam glas o dolazku papina poslanika morao u živi plamen razpiriti ono nezadovoljstvo, koje je tinjalo za ove dvie godine. Sedeslav bude smaknut, a na bansku stolicu uzpne se

Branimir, za koga vele, da je sam smaknuo svoga predšastnika. Kada je pala glava Sedeslavova, čula se je od udara i od prevrata naroda hrvatskoga jeka u Carigradu i Veneciji. Gradovi Spljet, Zadar, Trogir i njeki na otocih vjerni iztočnomu caru zatvorise novomu banu svoja vrata. Branimir se ogleda za savez s drugimi susjedi svojimi. Smijemo naslućivati na sveze sa Svatoplukom moravskim i Mihajlom bugarskim, jer prijateljski odmah obći s jednim i drugim dvorom. A za sigurno uzimljemo, da je bio u prijateljstvu sa susjednimi vladari hrvatskimi, na primjer s banom posavskim. Nada sve pak iskao je zaštitu nasljednika svetoga Petra Ivana VIII., pape rimskoga. Sve to zato, da se sasvim odtrgne od Carigrada.

Putovao je u Rim Ivan svećenik, poslanik Svatopluka, kneza moravskoga. Nije slučajno, da je dospio na dvor Branimirov i preuzeo i banovo poslanstvo u Rim, a mogao je to učiniti samo savezniku i prijatelju svoga gospodara. Iskreno je bilo papino veselje pri njegovu dolazku, dapače oduševljeno dostojno velikoga pastira, koji se veseli, da mu se takovo stado vraća, kakov je narod hrvatski. Donio mu je Ivan glase, da se Branimir i njegov narod opet okrenuše papi, namjestniku svetoga Petra, zaštitnika naroda hrvatskoga. „Papa ruke širi, da ih zagrli u svoj naručaj“, „a na dan uzašašća gospodnjega na oltaru svetoga Petra, sklopivši ruke prema nebu, zaprosi od Boga blagoslov i sreću narodu hrvatskomu“. Posebnom poslanicom od 7. junija god. 879. izrazi papa svomu „ljubljenomu sinu

Branimiru veselje svoje“, i zahvaljuje mu, što se je opet metnuo pod okrilje svoje matere crkve, odakle su oti njegovi primili svete i medene nauke. Druga poslanica istoga dana je opet išla narodu hrvatskomu, u kojoj opet papinu veselju neima kraja niti konca. Nije zaboravio papa niti gradova i njihovih biskupa, koji su ostali vjerni Phociju i caru iztočnomu. I nje pozva posebnom poslanicom od 10. junija god. 879., da se vrate crkvi, ali i dodaje: „ako bi možebiti ovu našu apostolsku opomenu, pače kanoničku zapovied malo cienili, pak se nebi povratili apostolskoj rimskoj crkvi, i nebi odavle iskali po starom običaju biskupsku posvetu i prezreli iskati nadpastirski plašt, znajte, da ćemo vas iz crkve izobčiti“.

880. Dok je papa ovako zovoljan grmio na biskupe latinske, zaiska neka izabrani biskup ninski Theodosij glavom dodje u Rim, da ga posveti. Ta čast davala se inače samo nadbiskupom. Theodosij krene u Rim već sljedeće godine 880. Imao je s njime putovati i poslanik saveznika Branimirova Mihajla, bugarskoga kneza, a nezna se zašto nije pošao. Theodosij ga je očekivao, a kad ga nije bilo, krenuo je sam na put. Biskup ninski opet je donio novu izjavu vjernosti pred papinsku stolicu. Samo je želio Branimir, da papa pošalje k Hrvatima svoje poslanike radi njegove časti i narodnoga dostojanstva. Papa obeća, da će poslati svoje poslanike, ako Hrvati odličnih ljudi izmed sebe pošalju do njega.

Sada je bio biskup ninski istinita glava hrvatske crkve, dok se biskupi latinski uz svu prietnju papinu nisu pokorili. U ovo doba nije spljetska crkva imala svoga pastira. Bitali su ga, a taj se dao posvetiti od patriarhe akvilejskoga, koji je očito pristajao uz Phocija, i nije priznavao pape rimskoga. Zato je biskup ninski sad i od pape dobio priznanje i častni naslov biskupa hrvatskoga. On je uz banov dvor nalazeći se bio kancelar kraljevstva hrvatskoga. U Rimu jamačno se je sastao, a možebiti je tamo i putovao sa sv. Metodijem, nadbiskupom pannonskim. Ako je već i prije slavenska služba božja doprla do Hrvata, ali sada je pravo posvećena. Sada je bio preko biskupa hrvatskoga sigurno, a možebiti i glavom sveti Metodij medju Hrvatima. To je najsjaj-niji plod obrata politike Branimirove. Na ovaj događaj u hrvatskoj poviesti valjda najbolje pristaju one rieči starog ljetopisa hrvatskoga: „Biše u gradu, ki se zoveše Tesalonika, jedan človik

mnogo naučen i filosof, imenom Kostane, i taj muž biše sasvim dobar i sveta života . . . i naredi popove i knjigu hrvacku, i stumači iz grčkoga hrvacku knjigu, i hrvacki istumači evanjelja i sve pistule crkvene, i tako staroga kako novoga zakona, i učini knjige s papinim dopušćenjem i naredi misu i utvrdi zemlju u viru Isukrstovu . . . i napuni i utvrdi kralja u viri, . . . i krsti se sa svimi, ki još u kraljevstvu njegovu bihu nekršćeni. I u to vrime bi učinjeno veselje veliko među kršćani . . .“

Banu otvorilo se obzorje po liepom i prostranom dielu srednje Europe, gdje svuda vladaju knezovi istoga jezika, a ovi narodi primajući do sada vjeru Isukrstovu od tuđjih njim nerazumljivih učitelja, puštali su svojim knezovom i vojvodam, neka vjeruju tu nerazumljivu vjeru. Sada istom razliegaju se glasovi božje pjesme na jeziku slavenskom i u najzakutnijih dolovih, sada se je pravo i podpuo svršilo pokrštenje hrvatskoga naroda, sada uzimlje stari ljetopis hrvatski, da je kada su „kao rože procvali Ćiril i Metod“, da onda postaje krasna i velika država hrvatska.

Branimir dostigao je toliki ugled kod susjednih plemena, da su se nesretni srbski župani k njemu uticali. Bila su tamo na vladanju tri brata: Mutimir, Strojmir i Gojnik. Digli su oružje jedan na drugoga, dok neprevlada Mutimir. On obadva brata u boju ulovi i posla ih u Bugarsku. Samo kod sebe zadrži Petra, sina Gojnikova. Ali i ovaj bojeći se za svoj život uteče u Hrvatsku. Za nekoliko godina s pomoćju banovom usudio se je Petar udariti s jakom vojskom u Srbiju; puk je bacio s prestolja sinove Mutimirove, koji su opet uzmakli pod zaštitu hrvatsku.

Kada su u verigah sapeti i svakojako pogrdjeni učenici sv. Metodija iza njegove smrti god. 886. bili bačeni iz Moravske 886. i potražili utočište svoje u Bugarskoj i Hrvatskoj, onda se istom pravo razcvao plod djelovanja Branimirova i njegova biskupa Theodosija. Onda klonuše i gradovi Dalmacije, a vješti i okretni biskup ninski uzpe se dapače na nadbiskupsku stolicu spljetsku. Čim je hrvatski biskup sjeo god. 887. u Spljetu, odmah pohrli u 887. papino krilo i latinska Dalmacija. Tako je on dovršio svoje mukotrpno djelo: erkvu je ujedinio, a u gradovih se opet priznavalo gospodstvo bana Branimira i u samom Spljetu pjevala se služba božja hrvatski. Na njegovo mjesto za biskupa ninskoga dodje Aldefred. Već mu ime kazuje, da je iz onih strana, gdje su Slaveni bliži Niemcem, da je jedan od učenika svetoga Metodija.

Smjeli i okretni nadbiskup Theodosij nije međjutim za dugo uživao svoga krvavo zaslužena mjesta, jer ga za tri ili četiri godine nestaje, a slijedio ga je i njegov ban Branimir, koga 892. nasliedi god. 892. jedan od mlađjih sinova Trpimirovih

Ban Mutimir, koji se s ponosom piše, da sjedi na prestolju otcinskom. Prvi put je to, što imademo izvjestno diplomatsko svjedočanstvo, da su banovi po nasljednom pravu preuzimali vladu, a da neima više onoga staroga običaja, da ih bira cijelo pleme. Čini se ipak, da je nasljedni zakon vladao među Hrvati u cijelom devetom vieku, a možemo uztvrditi, da ga nije bilo u osmom vieku i punih sto godina iza prvoga pokrštenja, premda je upravo s kršćanstvom i nasljedno pravo jako u uzku savezu.

Čim je ban Mutimir zasio na prestolje, sabere u ljetu god. 892. oko dvora svoga u Bijaču sabor. Tude vidimo bana okružena od sjajnoga upravo kraljevskoga dvora. Osim mnoštva župana prati ga njegova dvorska pratnja. Na čelu joj župan dvorski ili palatin, koji bana zamjenjuje kao sudac u banovini. Do njega je biskup kancelar, koji vodi banovu pisarnu, izdaje banove zapovjedi i obēi sa stranimi vlastmi. To je biskup ninski. Ovaj put čini se, da nije u pratnji banovoj, jer će stupiti kao optuženik sa svojim tužiteljem nadbiskupom spljetskim pred banovo prestolje. Uz osobu banovu imade trojica komornika, peharnik, buzdovnik i štitonoša, svi jamačno s primjerenimi znakovima svoje službe i vlasti. Po imenu spominjemo Žitelja, glavu samostana hrvatskih, glavu škola i prosvjetnih zavoda, jamca za napredak prosvjete u Hrvata. Neobično je, ali tako jest, uz bana ulazi sa svojim dvoranici i banica sa Budimirom i Želidragom. Imala je dakako i ženske dvoranke, ali te neimaju pristup u narodnu skupštinu.

Pri nastupu svojem potvrdjivao je ban sve povlasti dane od njegovih predšastnika. Nam je samo jedna takva sačuvana. Tuže se nadbiskup spljetski i biskup ninski radi crkve sv. Gjurgja u Putalju. Prvi govori tužitelj: ovu je crkvu darivao crkvi spljetskoj blage uspomene ban Trpimir. Ninski biskup Aldefred odgovara, da je dana samo biskupu tadanjemu, a ne crkvi sv. Dujma. Crkva nije bila u području grada Spljeta, a što god nije u području toga grada, to je smatrao biskup hrvatski, da njemu pripada i njegovoj biskupiji. Mutimiru je teško bilo poreći darovnicu svoga oca, pak dade pravo spljetskomu nadbiskupu Petru.

Žalibože osim ovoga sabora zamukoše sva druga vrela o vladanju bana Mutimira.

VIII.

O posavskoj hrvatskoj, jer nije dolazila u doticaj s iztočnim carstvom, muče sasvim vrela grčka, a čini se, da je malo bilo doticaja i s Venecijom, osim dviju triju sukoba u Istri, za koje dvojimo, nebismo li ih pripisali banu posavskomu. Niti neznamo u kakvom su odnošaju bili banovi prema franačkoj državi. Njeki misle, da su bez prestanka kroz sav viek ostali Frankom podani. Mi mislimo, da nisu bili niti Ratimir niti njegov neposredni nasljednik, jer su ratovali na franačku državu. Poslije ovamo držimo, da je bio oko god. 870. ban Mutimir. 870. Na njegovom dvoru sigurno se je sustavljao sveti Metodij. Ali ban je već odavna sa svojim narodom bio primio sveti krst, a spadao je pod spljetsku crkvu preko svoga sisačkoga biskupa. Papa je opominjao bana, da sliedi običaje svojih djedova, pak sada, kada ima biskupa, neka se okrene biskupiji pannonskoj Metodijevoj. Za Niemcem Dümmlerom smjeli bismo reći, „da je srčika biskupije Metodijeve bila dolnja Pannonija“, a da mu je i sielo bilo nedaleko od Sirmija staroga grada, a nije bilo, niti je moglo biti upravo u Sirmiju.

U mnogih krvavih ratovih Bugara s Franci bili su im bani i narod posavske Hrvatske saveznici. Istom kada se je podigla do velike moći Moravska, kada je Svatopluk svoju sjajnu državu proti Njemačkoj osnovao, onda istom izlazi na površje povjestnih događaja ban Braslav, vjeran i odan Frankom, valjda da se otme vlasti Svatoplukovoj. Slaveni s one strane Drave tiskahu se i prije tako jako na zemlju hrvatsku, da neki misle, da su i knezovi Pribina i Kocel upravo vladali izmed Save i Drave.

Ovako si i tumačimo onu žalostnu ulogu, koju igra Braslav uvijek kao pokorni sluga Niemaca. God. 884. „preda se“ za 884. vazala caru Karlu na sastanka u Königshütten. Po tom bismo mogli zaključiti, da nije prije zemlja bila pokorna Frankom, jer kako bi se mogao Braslav predavati Frankom, ako je već bio njihov. Kada je god. 887. Arnulf na mjesto Karla sjeo na franačko carsko prestolje, ovaj dosadanji tobože srdačni prijatelj Svatoplukov, koji ga je za kuma uzeo i sinu svomu ime moravskoga 887.

velikoga kneza dao, sada na jednom baci krinku prijateljstva s obraza i začme neprijateljstvo, a onda očiti rat. Poznavajući silu moravsku, junačstvo i vojvodske sposobnosti Svatoplukove, tražio si je svuda saveznike. Sa zapada svi njemački knezovi, a car im na čelu. S juga imao je poduprijeti cara ban Braslav, a taj jadnik dapače činio je s carem zajedno osnovu, kako će sa-
 892. trti velikoga moravskoga kneza. Na njegov jamačno savjet po-
 tražio je car preko posebnih poslanika savez s Bugarskom. Ali
 se je Braslav prevario. Bugari, saveznici Hrvata kroz petdeset
 godina, nehtjedoše sada u savez franački. A kada ovi odbiše,
 onda u jednom odsudnom času primi Arnulf za saveznike Ma-
 gjare, jako konjaničko pleme poput srodnika njihovih Hunna i
 Avara sve na biesnih konjih. Tako nastane od god. 892. biesni
 i krvavi rat na Svatopluka, i iz rata rodi se kaos u ravnih
 poljanah stare Pannonije, koji je pomagao pripremiti hrvatski
 ban Braslav. Magjari razganjali su Slavene odavle, da sebi
 gnijezdo saviju, a Braslav morao se je napokon braniti od go-
 stova, koje je u svoju kuću dozvao. Bjegajuće pannonske Sla-
 vene primio je pod svoja krila, a što on nije mogao, to se je
 razbjeglo po gorju današnje sjeverne Ugarske, med Bugare i
 druge slavenske narode. Sada je mogla nastati smjesa hrvatsko-
 slovenska izmed Save i Drave. Kakav je bio težki i čemerni
 svršetak banovanja i života Braslavova, o tom muči poviest.

IX.

Na koncu ove dobe ovio se je oko glave hrvatskoga na-
 roda liepi miomirisni vienac kulturni od svetih apostola
 slavenskih Cirila i Metodija, zato je pravo, da ogledamo
 ovdje njihovo bogoduho djelovanje, a da mu potražimo sveze s
 napredkom crkvenoga i prosvjetnoga života medju Hrvati.

862. Od prilike god. 862. pošalju dva kneza moravska, Rastislav
 i Svatopluk, svoje poslanike u Carigrad k caru Mihajlu III. sa
 sljedećom porukom: „Došli su k nam mnogi učitelji kršćani od
 Vlaha (Itala), od Grka i od Niemaca, različno nas učeći. Mi
 Slaveni, čeljad priprosta, neimamo nikoga, da nas uči spozna-
 vati istinu na razumljiv način. Biti će dobro, gospodaru, da nam
 pošalješ čovjeka, koji će nas učiti cielu podpunu istinu“. Tako
 prose najbliži susjedi franačkoga carstva iz zemlje, koja već od

vremena Karla Velikoga jamačno dosta svećenika dobiva od susjednih Niemaca. Upravo mržnja ovih pohlepnih susjeda, koji su mačem i krstom u slavenskoj zemlji nastojali napredovati, uputi ih, da traže učitelje iz dalekoga izтока u čas, kada se je car iztočni i njegov patriarcha trgao od pape i zapada. Niti od pape nisu iskali, jer je bio prijatelj i posvetitelj franačkoga carstva. Sličan je pokušao pozvati sebi svećenike iz Franačke, a onda od pape, samo da se opet otme od svoga susjeda cara iztočnoga.

U sretan čas dodjoše poslanici moravski. Upravo su došli s velika i sveta puta, iz khazarske zemlje, dva krasna brata Konstantin i Metodij. Oni su rodom iz Soluna grada, koji je od seobe naroda puno pretrpio, ali zato svejedno sačuvao svoje grčko stanovništvo, koji je uživao liepe znanosti, a opasan je bio stanovništvom slavenskim. Tko je u njem živio, morao je upoznati slavenski jezik i običaje, zato pravo reče car Mihajlo: „Solunjani posve dobro slavenski govore“. Konstantin i Metodij bili su gospodskoga roda. Otac im je Lav bio „drugarius“ ili carski podnamjestnik, a čovjek bogat i ugledan. Već kao diete probudi Konstantin, mlađji brat, radi izvanrednih svojih duševnih darova obću pozornost. Već onda pokazivao je i neizrecivu želju za naukom, nemareći za nikakvo svjetsko veselje. Carev kancelar Theoktist čuvši o tom riedkom mladiću, dađe ga dovesti na carski dvor u Carigrad. Tu je učio tako zvanih sedam slobodnih umjetnosti, od kojih je prva gramatika s čitanjem Homera. Filosofiju učise ga Lav i Phocij, koji je poslije bio patriarcha carigradski. Sa svojim učiteljem bio je Konstantin osobiti i nježni prijatelj sve dotle, dok nije opazio, kako je Phocij prevrtljiv.

Kada je do mladenačke dobe odrastao i radi velike svoje mudrosti već stekao častni naslov filosa, naumi ga kancelar oženiti. Namieni mu odlična roda djevojku, svoje kumče, pak onda da mu od cara izprosi jedno mjesto carskoga namjestnika. Ali on, koji je poput Grgura Nazianzena uzeo sebi za družicu mudrost ili Sophiju, on odbije odlučno ženitbu i primi svete redove. Uzoru svom sv. Grguru nakani ostati vjeran. Njemu, vele, da je u svojoj sobi posvetio i na zid zapisao sljedeću molitvu: „O Grgure, čovjek tielom a angjeo duhom, tvoje ustne kao one

od seraphina slave Boga, a učeć pravu vjeru razsvjetljuju cio svijet. Uzmi mene za učenika, svom vjerom i ljubavju ja sam ti odan, budi mi vođja, budi moj meštar“.

Dok je Konstantin učio, Metodij stariji brat bio je već postao carski namjestnik blizu Soluna, pak je imao dobru priliku, da do dna prouči slavenski jezik i običaje. Ali i njega potegne želja za samoćom. On ostavi svoje krasno mjesto i ode u samostan na goru Olymp. Primjer starijega brata slijedio je Konstantin. Ostavi častno svoje mjesto knjižničara kod svete Sophie u Carigradu, i sklone se u jedan samostan kraj Carigrada na bielom moru. Obadva brata postanu tako članovi reda sv. Basilija.

Već za pol godine potegne car Konstantina iz samostana i namjesti ga za učitelja filosofije na carskom sveučilištu, na kojem je učilo nekoliko ekumenskih ili svjetskih učenjaka. U ovo doba pada njegovo prvo poslanstvo. Car mu zapoviedi, da prodje jednomu saracenskomu poglavici, koji je prosio jednoga učenoga bogoslovca, da razpravlja kod Arapa o svetom Trojstvu. Ovaj čovjek od dvadeset i četiri godine održa sjajnu pobjedu i pribavi veliku slavu svomu imenu, premda Arapi ostadoše pri svojoj nauci, da je čista vjera u jednoga Boga samo njihova.

Jedva je to dovršio i htio da se u svetom samotnom životu smiri, pak zato otišao k svomu bratu u samostan na Olymp, stigne mu nova carska zapovied, da podje medju Khazare, kojih je kagan zaprosio cara, neka mu pošalje učitelje vjere. U njegovoj zemlji da uče izaslanici židovski, arapski, a valjda i kršćanski, svaki svoju vjeru, pak zato da nemože spoznati istinu. Car opet pozove Konstantina ne samo radi krieposti i nauke, već osobito radi poznavanja mnogih jezika. Konstantin dakako pribvati i uzme za sobom brata svoga. Metodij nije imao niti izvanredne učenosti svoga brata i niti nije bio toliko pronicav. Imao je on ipak jasan pogled u odnošaje svjetske, a mladjemu bratu pokoravao se je i ponizivao, veli legenda, poput roba kakva.

Khazari su bili narod turskoga plemena, o tom neima dvojbe. A kako je s njimi mogao Konstantin obćiti? Da je pod gospodstvom njihovim bilo Slavena, o tom takodjer nedvojimo. Tako bi ovdje na usta svete braće ideja kršćanska prošimula i velikomu plemenu ruskomu, kako misli Hilferding. Nisu sveta braća medju Khazari pokrstili velike množine naroda, već samo glavne poglavice, razbivši mačem svoje učenosti židovske i arapske

propovjednike. Najljepši plien bio im je, što si pridobiše svete moći tielo svetoga Klimenta, pape rimskoga, koji je bio progнан od cara Trajana u Chersones, tamo bačen u vodu, ali od kršćana izvađen i sačuvan. S tim svetim tielom povrate se oko god. 862. u Carigrad, imajući ga uza se kao sveti štít, koji im je poslije toliko pomagao.

Braća se opet sklonu u mirni zaklon, a odbiju najveće časti, kojima ih je car htio obsipati, jer su carstvu istočnomu otvorili sjeverne obale crnoga mora, i učinili tamo prijatelje, odakle su do sada tekla sama neprijateljstva Carigradu. Opet ih iz zaklona potegne car, kad su došli poslanici moravskih knezova. Car Konstantinu reče: „Drugi nemože toga obaviti do tebe. Dati ću ti mnoge dare, uzmi brata svoga igumana Metodija i idi tamo. Vi ste Solunjani, a Solunjani čisto dobro slavenski govore“. Oni se pokore i uzmu se spremati za veliki put u slavenski svijet.

Pripravljajući se za svoj veliki posao, uredi Konstantin pismena za jezik slavenski, a započme može biti i pokus s prevodom svetih knjiga, premda uzimljemo, da se je prevod istom u Moravskoj dovršio. Obsipani s darovi za kneza Rastislava i carskim pismom krenu god. 863., noseći sa sobom moći sv. Klimenta, pape rimskoga, preko Bugarske. Nje nisu mogli kao ptice preletjeti. Glas o njihovom prolazku morao je tim jače prolaziti po narodu bugarskom, jer su išli po neki način kao carski poslanici, a pokrštenje već je bilo započelo među Bugari. Boris bio je već kršćanin, a jamačno su ga sveta braća u tom utvrdila; ali put je njihov bio u Moravsku, zato se tamo požuriše poći.

863

Koncem god. 863. stigoše u Moravsku na veliko veselje ovoga naroda, a Rastislav primi ih s krasnim počastmi u svom gradu Velegradu. Najprije oko sebe saberu mladih ljudi, da ih uče pismo, što ga je priredio Konstantin za slavenski jezik, kako predaja veli, nadahnut od Duha svetoga. Ovdje istom prouče braća jezik pannonskih Slavena, kako se je govorio u ravnom Podunavju. Onda valjda istom uzmu prevoditi svetu službu božju, sveto pismo, da na mjesto latinskoga bogoslužja zapjevaju jezikom slavenskim, da budne po riečih legende: i otvoriše se uši gluhim i razrieši se jezik niemim. Mnoštvo učenika plemenite mladeži slavenske okupi se oko svete braće, koji su im u pomoći bili oko prevoda i prepisa svetih knjiga.

Braća su bila samo svećenici, zato po zakonih crkve morali su priznati, da ovaj kraj spada pod biskupe njemačke. Svećenstvo njemačko sgražalo se nad ovimi novotarijama. U istinu samo papa mogao je dozvoliti novi jezik u crkvi. Tako je bilo na zapadu. Njemački popovi dokazivali su, da se samo u tri jezika smije misa pjevati: židovski, grčki i latinski, jer da je nadpis nad krstom razapetoga Spasitelja samo u ta tri jezika. Njim je Konstantin dakako odgovarao s riečmi psalmiste: „Svi narodi neka slave gospoda“, a za porugu nazva njemačke svećenike: „trojezični učenici Pilatovi“.

Čim je više rastao broj učenika i glas naših apostola, tim se je dakako jače množio broj njihovih neprijatelja. Njemački svećenici dugoše tužbu do pape Nikole I. Papa ih pozove u Rim, da odgovaraju tamo, zašto pjevaju misu na jeziku slavenskom. Iza boravka svoga više od tri godine u Moravskoj, upravo im je dobro došla papinska pozivnica, da s ugledom i zaštitom svete rimske stolice satru svoje neprijatelje njemačke svećenike. Papa je osim toga mogao čuti krasnih stvari o apostolstvu njihovu, o revnom njihovom i trudnom, ali i blagoslovnom poslovanju. Putujući u Rim morali su se taknuti Hrvata posavskih i podravskih, a imena Klimen, Klimentovac itd. moglo bi se uzeti, da su spomen na ovaj dodir, jer su nosili sa sobom na dar papi moći sv. Klimenta. Umro je međutim bio već papa Nikola, a nasliedi ga Hadrijan II. On im izadje u susret sa svim svećenstvom i narodom rimskim, sa krstovi i dupliri, da dadu čast sv. Klimentu. I tako u sjajnom sprovodu unesu sv. moći na brieg Celij u crkvu sv. Klimenta, gdje do danas počivaju. Braća zatim predadu svoje prevode svetih knjiga, a papa dade na oltaru sv. Petra, a po drugih u crkvi Marija Maggiore nad njimi misu čitati.

Sada nastane rat i obrana za slavenski jezik, te Konstantin i Metodij održe sjajnu pobjedu u odličnom sboru rimskom. Papa pristane uz njih, pošto su izpovjedili vjeru, kako ju uči crkva rimska. Potvrdi im i prizna, da je dobar prevod svetih knjiga.

868. Konstantina posveti 5. januara god. 868. za biskupa i dade mu ime Ciril, a Metodija za svećenika. Jošte nekoliko njihovih nčenika posveti za svećenike, djakone i poddjakone. Da bude očito priznanje slavenskoga jezika u crkvi svemu svijetu, dade papa na jednom službu božju slavensku služiti u pet crkvah rimskih. Biskupsku

misu odsluži Ciril, a uz njega dva rimska prelata. Dva grčka najodličnija svećenika, da ovdje u Rimu pod okriljem papinim službuju sada, kada se otimlje grčka crkva od zapadne, veliki slavenski svijet da se preko njih poklanja namjestniku svetoga Petra, to je moglo do oduševljenja uznesti vrijednoga papu Hadrijana II. Što je sve želio slavloljubni veliki papa Nikola I., koliko se je trudio, a sada evo Hadrijan pobire plodove njegova truda.

U sred najviše slave, gdje vidje ovjenčan uspjeh svoga velikoga i trudnoga života, razboli se Ciril i umre četrdeset i dvie godine star 14. februara god. 869., preporučivši bratu Metodiju, neka neode više u blaženu samoću, koju toliko ljubi, već neka nastavi njihovo spasonosno skupno djelo. Papa ganut od smrti njegove, dađe ga pokopati onim sjajem, kojim se pokapaju pape rimski. Metodij mu je htio tielo odnesti po želji njihove majke u domaći njihov samostan, ali nedade puk i svećenstvo rimsko, koji su papu molili, neka ovo sveto tielo sustavi u Rimu. Pokopaše ga u crkvi svetoga Klimenta pokraj moći ovoga svetca, s kojima je i u životu tako dugo drugovao. Slava Cirilova osta tolika u Rimu, da je jošte u četrnaestom vieku ova crkva nosila ime Cirilove kapele. Cirilovo ime osta svim slavenskim narodom kao svjetiljka nebeska, kao sunce, koje ogrieva sve jednako, priznavali se Rimu ili Carigradu.

Dok je još Metodij u Rimu boravio i smišljao o svom povratku u Moravsku, stiže vrijednoga kneza Rastislava velika nevolja. Niemci mu u zemlju provale i osvoje ju, a njega zarobljena odvedu u Njemačku i osliepe ga, te je kao sliepac tamo u jednom samostanu izdahnuo. Okusio je bio slasti slavenske službe božje pri kratkom boravku svete braće na prolazu u Rim i Koeel knez pannonskih Slavena oko Blatnoga jezera. On prihvati ovu priliku i zamoli papu, neka mu pošalje Metodija za biskupa. Papa ga posveti god. 870. za biskupa i to za pannonskoga na stolici svetoga Andronika, koja je bila u Sirmiju. Time otme Pannoniju iz ruku kivnoga Slavenom svećenstva njemačkoga.

Znamenitu bulu, kojom se potvrđuje slavenska služba božja, upravi papa Hadrijan na knezove Kocela i Rastislava. U njoj se veli: Slava na visinah Bogu itd. Iskaste učitelja ne samo od ovoga svetiteljskoga stola, nego i od blagovjernoga cara Mihajla, a on Vam posla blaženoga filosa Konstantina s bratom, dočim nam nije bilo prilično. Oni pak, spoznavajući prava apo-

stolske stolice na Vaših stranah ništa neuradiše proti kanonom, već k nam dodjoše noseći moći svetoga Klimenta. Mi pak trogubim veseljem obradovani, odredismo sve izpitavši poslati na vaše strane Metodija sina našega, pošto smo ga zajedno s njegovimi učenici posvetili, muža savršena razumom i pravovjerna, da vas nauča, kako ste prosili, prevodeć knjige u vaš jezik po crkvenom zakonu podpunoma, kako započe filozof Konstantin uz milost božju i molitve svetoga Klimenta. Takodjer neka bude blagoslovljeno Bogom i nami i ciplom katoličkom i apostolskom crkvom, ako i tko drugi može dostojno i pravovjerno prevoditi. Ovaj jedan zakon držite, da pod misom najprije čitaju apostola i evanđjelje jezikom rimskim zatim slavenskim itd.

Slavan je doduše bio ulaz Metodijev u Kocelovu zemlju na čelu od kakve dvadesetorice mladih svećenika, ali sada istom nastanu za njega jadi i nevolje. Njemački biskupi neće da čuju niti da ga spoznađu za svoga druga biskupa. Oni nepriznavaju pannonske biskupije, a naročito se razbiesne solnogradski i passovski biskup, neka im se pokori. Oni ga pozovu na svoj sud, što im otimlje tolike dielove biskupije. Metodij im odgovori, da on neposredno spada pod vlast svete stolice. Gdnna pohlepa njemačkih biskupa za slavenskom desetinom, koju sada izgubiše, ona im potamni sasvim razum. Nezna se kako, ali jamačno silom dodje Metodij sbilja pred njihov sud. Tamo ga bace u tamnicu. Sada znademo iz papinskih listova, kako su ga tamo zvjerski mrevarili kroz pune dvie godine. Bacali su ga najprije i trgali po sniegu i kiši, nebi li ga tako slomili. Tukli su ga i bičevali. Biskup passovski bio bi ga sam korbačem bičevao, da ga drugi biskupi ipak nisu sustegnuli. Čini se, da ga je jedan biskup drugomu podavao. Kada je novi papa Ivan VIII. doznao za tu nevolju svetoga apostola, posla svoga poslanika Pavla, biskupa jakinskoga, na cara, da izhodi slobodu Metodiju, a biskupe krivce pozva k sebi u Rim na sud. Sada istom dodje Metodij na slobodu, da nastavi radnju u vinogradu gospodnjem, ali da opet podnosi nove muke.

873.

Jedva, što je stigao u svoju biskupiju, umre mu vriedni knez Kocel, koji ga je i opet bio liepo primio. Sada po gotovo, kada su Niemci poplavili ovu zemlju, nije mu bilo ovdje obstanka, pak je opet uzmaknuo u Moravsku. I sam papa Ivan VIII. nije ga štitio u porabi slavenskoga jezika kod službe božje. Istomu

svomu poslaniku Pavlu, koji je Metodija imao izbaviti iz tamnice, izruči poslanicu na Metodija, u kojoj mu strogo zabranjuje: „neka nepjeva službu božju u neposvećenom slavenskom jeziku, nego u latinskom i grčkom, kako se pjeva po svem svijetu“. Metodij, kao da nečuje ove papinske zabrane, naslanjao se jamačno na veliku bulu Hadrijana II. i služio se i nadalje jezikom slavenskim. Valjda se je zato pred papom opravdao, ali nam se je to izgubilo.

Metodij je razprostro daleko svoje nauke i u susjedne slavenske zemlje med Čehe, a valjda i medju Poljake, a sigurno i medju Hrvate. Medjutim digla se god. 879. opet bura njemačka na njega, pak je i sam njegov pokrovitelj jaki i inače i hrabri vojvoda Svatopluk postao neodlučan. Tužbe su bile, da Metodij krivo uči, da vjerovanje nemoli, kako ga uči crkva rimska, već kako to od Phocijeva vremena uzimlju Grei. Na proljeće god. 880., kada je i Theodosij, biskup hrvatski, u Rim polazio, podje i Metodij. Papa opet upozna, da je naš apostol nevin, da „vjeruje i pjeva vjerovanje, kako ga uči crkva rimska, kako odlučše svete synode i uče sveti otcī“.

Veliku je muku morao imati Metodij, dok je papu Ivana VIII. uputio, da jezik slavenski nije tako grub i surov, da se neće njime obezčastiti veličanstvo rieči božje, da se neće porušiti jedinstvo dogme u crkvi po njem. Koliko se je morao napinjati taj najveći branitelj slavenštine svih vjekova, dok je uputio papu, da opozove svoju prvanju zabranu toga jezika, dok je papa izrekao i napisao ono Svatopluku: „Mi posvema potvrđujemo pismena slavenska, kako ih je učinio njekoč Konstantin filosof. Mi potvrđujemo, da se u istom jeziku pripoviedaju proročtva i djela Isusa Krsta gospoda našega, jer nas uči sveto pismo, da se Bog slavi ne samo u tri jezika, već u svih kada veli: Slavite gospoda svi narodi i proslavite ga svi puci.“ Papa zatim proklinje sve one, koji bi se ovoj zapovjedi svete stolice protivili.

Što je kršćanski patnik Metodij izvojevao, čemu se sav slavenski kršćanski sviet toliko obradovao, to je opet pokvario neodlučni Svatopluk. On se je dao nagovoriti od Niemaca, s kojima je opet stao u veliko prijateljovati, da ipak jednu latinsku biskupiju osnuje. Valjda su kneza moravskoga u to uputili, da će

papa za sigurno prokleti Metodija, koji je tako dugo prekršivao njegove zapovjedi. Svatopluk zaprosi ovoga puta u pape neka mu dade biskupiju latinsku u Njitri, a za nju predloži Niemca Vichinga, čovjeka podla i grdna njemačkoga ulizavca. Papa i to dopusti, ali samo pod pogodbom, da biskup Viching bude pokoran svomu nadbiskupu Metodiju.

881. Ovaj bezdušni čovjek sa svojom njemačkom braćom skuje god. 881. pismo pape Ivana VIII., gdje tobože papa proklinje nevjernoge Metodija, preporuča kao jedinoga pravoga pastira Vichinga, zabranjuje slavensku službu božju, na što da je i nevjerni Metodij pred svetim Petrom prisegao, da neće više u tom jeziku slavu božju pjevati. To se pismo razglašivalo po narodu, nebi li napokon razorili sav ugled našem apostolu, nebi li njegovu svetu i božjom pomoćju nepolomnu snagu napokon ipak satri. Metodij se obrati pismom na papu, a papa ga opet krasnim odgovorom od 23. aprila god. 881. obodri i opet potvrđuje sav njegov rad i djelovanje. „Mi nismo ništa drugo odredili, veli papa, niti pisali Svatopluku, niti javno niti tajno, nego što predasmo Tebi.“ Papa je pozvao Metodija i Vichinga u Rim. Medjutim papa ~~Hadrijan II.~~ ^{VIII.} umre, a smutnje ostanu Moravskoj.

- O posljednjih godinah Metodijevih malo znamo. Kao što su Nikola I. prije, a poslije Grgur VII. iza velikih i zamašnih svjetskih djela jošte nedovršena svoja djela vidjali, kao što takova neumoljna sudbina upravo najveće duhove svjetske tare i prigazuje, da nevide ploda djela svojih, tako morade i Metodij 885. god. 885. oči svoje zaklopiti, ostavljajući u borbi pod nestalnim Svatoplukom svoju crkvu. On je stajao na prostoru vrijućem od jarosti dviju naroda njemačkoga i slavenskoga, on je sa slavenskom službom božjom dizao goru, na kojoj bi se morao bio razpraskati njemački bies, na kojoj bi Niemca dočekao preporodjeni slavenski svijet.

- Nesretni Svatopluk nije razumio Metodija. Viching stupi na čelo pannonske crkve, a onda nekoliko mjeseci iza smrti velikoga učitelja budu bačeni njegovi učenici u tamnicu. Za malo su opet u 886. verigah sapeti, bačeni preko granica moravskih: Gorazd, Klement, Sava, Naum, Angjelar i mnoga braća njihova. U Bugarskoj i Hrvatskoj ruke šire, da ih prihvate i ogrle bratskimij cjelovi, da s njihovih usta poberu uspomene na velike učitelje Cirila i Metodija, da od njih primu knjige. U Hrvatskoj, spome-

nusmo već, sada budne neodoljiva sila slavenske službe božje, kada je biskup hrvatski Theodosij postao spljetski nadbiskup i glava Latinom i Hrvatom. Slavenska služba božja poda snage Hrvatskoj i Bugarskoj, da se obadvie u isto vrijeme u cvatuće kraljevstvo razviše. Velika pak Moravska propade, jer je pustila Niemce u svoju kuću, da pljuju na oltare i svetinje slavenske.

X.

Jezik slovjensk ili jezik slovjenski, kojim su pisali svete knjige naši apostoli i njihovi učenici nosi ovo ime u svih knjigah njihovih, a tako ga onda i Grci i Latini nazivlju. Stari popovi hrvatski nazivlju ga upravo: „jezik hervacki“ i „knjiga hervacka“ i „pismo hervacko“. Da su ga ipak sami apostoli nazivali „slovjenski“, da ga je tako nazivao narod, koji ga je govorio, svjedoči pannonska legenda, koja je postala valjda neposredno iza smrti svetoga Metodija, a u njoj se veli, da je rekao car Mihajlo Konstantinu: „Vi bo jesta Solunjanina, da Solunjane vse čisto slovjenski besjeduju“. Ova izreka izriče jasno, da su Ciril i Metodij znali jezik bugarskih Slavena. A još jače je svjedočio zato monach Hrabar, pisac desetoga vieka. On veli: „Pitaš li pisce slavenske, tko vam je pismena izumio ili knjige preveo? Svi će zuati i odgovoriti: Sveti Konstantin nazvan Ciril, taj nam je pismena izumio i knjige preveo, kao i Metodij brat njegov. Pitaš li pak u koje vrijeme? I to znadu i vele: U vrijeme Mihajla cara, Borisa bugarskoga kneza, Rastislava moravskoga kneza i Kocela blatsenskoga kneza god. 855.“. Tako isto govori i legenda sv. Klimenta, a s njime se slaže i naš pop Dukljanin, koji jošte k tomu braću dovodi i na zemljište hrvatsko.

Po svih ovih svjedočanstvih sudio je Šafařík, da su naši apostoli u bugarski jezik najprije prevodili knjige, da su Bugare krstili. Ali prije svega je danas izvjestno, da sveta braća nisu Bugare krstili, kako se jasno vidi po legendi svetoga Metodija, koja je najstariji i najodlučniji svjedok, da nisu pismena učinjena god. 855., već god. 862. ili 863. na polazku u Moravsku, da su dakle i knjige postajale istom na zemljištu radnje apostola u Pannoniji ili staroj Moravskoj. Istom kada su došli poslanici Rastislava, istom onda veli legenda Metodijeva: „O či-

tova Bog filozofu slovjenska pismena, a kada su bila pismena učinjeua i jezik uredjen, odputi se ovaj s Metodijem na put u Moravsku“. Samo su pismena a ne knjige donieli apostoli u moravsku zemlju.

Miklošić, glavni pobornik hipoteze, da je jezik knjiga svetih jezikoslovnih razlozi. On pregleda cijeli rad apostola i njihovih učenika, pak nalazi, da neki rukopisi imaju značaj bugarski, drugi srbski, treći hrvatski, a napokon i značaj ruskoga jezika. Ali osim rukopisa hrvatskih, srbskih, bugarskih i ruskih, ima još jedan red, koji imaju osobite biljege starine na sebi, a koji neimaju nijednoga od znakova iz onih spomenutih narječja, a to on uzimlje, da su spomenici pannonskih Slavena.

Glavni je biljeg za pannonske spomenike, što upotrebljuju sasvim pravo i dosljedno uosne glasove *a* i *ę*. To je doduše malen znak, ali bitan izmedju pojedinih narječja slavenskih, a naročito luči svih njih od crkvenoga jezika. Bugari imaju je mjesto *ja*; Hrvati i Srbi imaju *u* mjesto *a*, a *e* mjesto *ę*; Rusi imaju svoj *ja* mjesto *a* i *ę*. Nesmije se niti to zaboraviti, da u crkvenih knjiga ima latinskih i staronjemačkih rieči. To je u Bugarskoj pomisliti nemoguće, a naravno je u Pannoniji. Što se opet tiče glasova *št* i *žd*, i tih je bilo u jeziku pannonskih Slavena, kako to jasno pokazuju rieči u magjarskom i rumunjskom jeziku, koje su iz ovoga narječja uzete. Dodajmo još, da je bugarski jezik kako danas znamo, a i već po nekih starijih spomenicima, po svojem neizmjernom siromaštvu oblika upravo dalje od bogatoga na oblicima crkvenoga jezika, nego li i jedno drugo slavensko narječje. Smiješno je reći, da su Bugari izgubili sklanjanja usljed navala Grka i Turaka; i Hrvati i Srbi bili su također pod Turci i Grci, pak opet i danas redovito svoja imena sklanjaju.

„Ako jezik crkveni, veli Miklošić, nazivljem pannonski, to priznajem, da izraz sam neodgovara stvari potpunoma, a ima u sebi razumjevati i Moravsku. Ja sam sada toga mnijenja, da je slavensko pleme ne samo na desnoj, već i na lijevoj obali Dunava stanovalo, ali kako daleko na sjever, to jedva mogu naslutiti.“ Izmedju razloga spominje Miklošić samo ime Svato-plukovo, koga je njegov narod sigurno Svetopl'k izgovarao, kako se vidi po latinskom i grčkom: Sfantoplektos. Važno se vidi Miklošiću i to, što Slovaci svoj jezik: „slovenský“ nazivlju.

Nije ovaj slovjsenski jezik stari jezik današnjih Slovenaca po Štajerskoj, Koruškoj i Kranjskoj, kako mnogi rado misle. Ovo nariječje ipak je jeziku crkveno-slavenskomu veoma srodno, a nije mu kćerka. Koliko je jezika Cirila i Metodija prešlo u Hrvatsku izmed Save i Drave iza provala magjarskih u Pannoniju, kakvih bi se tragova našlo tomu jeziku i tomu nariječju po starih listinah hrvatskih, to je teško i pokušati, jer su svi poznati spomenici hrvatski za nekoliko stotina godina mlađi.

O pismu svjedoči jasno pannonska legenda, da ga je izumio sv. Ciril, potvrđuju to kasniji pisci, a još bolje službena suvremena pisma, naročito papinska. Neima dvojbe da je sv. Ciril izumio slavensko pismo. Ali mi imamo dva pisma, koja se otimlju za tu slavu, da su od sv. Cirila, a to su glagolica i cirilica. Obadva pisma imaju spomenike, koji sižu u daleku starinu blizu dobe sv. apostola. Jedno pismo nosi i ime Cirilovo već vulgarno po svem svijetu. Prieko stotine godina bori se učeni svet izmed dviju mnijenja: jedni vele, starija je glagolica, ona je od Cirila, a drugi, samo ime kaže cirilici od koga je, dapače izreče čudnu misao Dobrowský: da su hrvatski popovi varalice izmislili glagolicu. Znamenitim dokazi utvrđivao je Šafařík, da je glagolica starije pismo, i da je upravo ona izum sv. Cirila, a cirilica, da je od sv. Klimenta. Da je glagolica starija, o tom se više danas nedvoji, a sjajno je to branio Miklošić. Samo što su mnogi mislili, da su u glagolici možebiti sakriti tragovi pisma slavenskoga predkršćanskoga. Istom u najnovije vrijeme pade zrela misao, da je glagolica grčko kursivno pismo, što ju je izrekao s malo rieči Englez Taylor, prisposobljavajući glagolicu s pismom grčkim, koje nam se sačuvalo u nekoliko listina. Zanimivo je, da su Maurini, umni francezki paleografi prošloga vieka, u svojem do sada najvećem paleografskom djelu: „Nouveau traité“ o glagolici sudili, da je iz grčkoga pisma potekla. Mi mislimo, da je samo slabo poznavanje starije grčke kursive, jer neima spomenika za nju, uzročilo onolike smutnje u učenom svijetu.

Po ovoj hypotesi čini nam se mnogo naravnije tumačenje prvoga i najstarijega pisca o pismenih monacha Hrabra. On pisa: „Prije Slaveni neimahu pismena, već certami i rezami čitahu i gatahu budući pogani. Krstivši se pak pisahu svoj slavenski jezik bez reda. Nu kako

Veliko je djelo bilo i ovoliko novih pismena učiniti u vieku tako ranu. Slaveni su bili prisiljeni grčkimi i latinskim pismeni pisati, veli Hrabar. To opažamo na primjer kod Hrvata, kada u latinske listine unose svoja narodna imena, da ih pišu na svakojake načine, tako da jedva uožemo iz imena latinski napisana razabrati pravi izgovor hrvatski. Spominjemo: Suenimir, Cededá, Cresamustlo, Semicasai itd., koja imena na svakojake načine danas moramo gledati odgonetati, kako su ih Hrvati izgovarali.

Veliki upit slavistâ: koja je pismena Hrabar mislio, da li glagolska ili cirilska, sada se sam sobom riešava. Hrabar nije vidio pred sobom dva pisma, već samo jedno. Njemu je bila i glagolica grêko pismo popunjeno sa slavenskim pismeni za slavenske glasove. A što dalje Hrabar pripovieda: „da se jošte ova pismena popravljaju“, to je jamačno, da je za knjige spretnije i elegantnije pismo grêko uncijalno prevladalo, kada su se pisale mnoge knjige. To je ono što monach Hrabar reče, da se pismena jošte popravljaju, a to je cirilica.

S ovom novom hypothesom biva nam jasnija i ona predaja starih popova hrvatskih, koji su pripovijedali, da je hrvatska glagolica od svetoga Jerolima, a učeni paleografi francezki prošloga vieka kao da se niti tomu neprotive, i odatle si tumače: „da bi Hrvati volili posljednju kap krvi proliti, nego li da to pismo napuste“. Pertz, prva glava za izdavanje starih spomenika u Njemačkoj, sasvim ozbiljno razpravlja,

da je glagolica od sv. Jerolima u četvrtom vieku poslije Isusa nastala. Bio je, voli Pertz, neki Ethik iz Istre, nazvan filosof, koji je živio početkom četvrtoga vieka poslije Isukrsta. U svojoj grčki pisanoj kosmografiji podaje nam oblike pismena, koji su glagolici najspodobniji. Sveti Jerolim preveo je ovu kosmografiju na latinski jezik, pak u rukopisih ovoga prevoda sačuvana su nam spomenuta pismena. Pertz prisposodabljja ova pismena s glagolskimi, i nalazi očitu sličnost izmedju obiju. Ona je Pertz mislio, da je Ethik bio Slaven četvrtoga vieka i glagolska pismena izmislio; danas će valjda i Pertz kazati, da je to jedno i drugo grčko pismo.

Ako je istinita tvrdnja, da je glagolica stara grčka kursiva, onda se takvih rukopisa moglo sačuvati u samostanilih hrvatskih, možebiti od Jerolimovih vremena. U samostanilih su se rukopisi preslikavali i prepisivali. Osobito za grčko pismo bila je i u samostanilih zapadne Europe upravo manija, te su na pr. u Englezkoj gdje kad iste latinske spise grčkimi pismeni pisali. A kako nebi samostanci hrvatski njegovali grčko pismo, ako se je ono i u praktičnom životu izgubilo, kada su vidjeli pred sobom svete spomenike napisane tim pismom, kojim je spomen išao do otea samostana dalmatinskih sv. Jerolima.

Koje su knjige potekle od samih svetih apostola naših, to se od prilike može kazati po legendi, da su učinili: evan-gjelje udešeno za čitanje crkveno, koje počima s riečmi apostola Ivana: „iskoni bje slovo“; apostola, t. j. djela i poslanice apostolske, jednako razredjene prema crkvenom čitanju; psaltir i službu, u kojoj su bile molitve i pjesme, što se čitaju na jutrnju, časove, objeduju, večernju, pavečernicu, na tajnu službu božju i na krštenje. Nedvojimo o tom, da su sve to uredili prema grčkom obredu iztočne crkve.

Neima očita pismena svjedočanstva, da bi hrvatski popovi ili učenici apostolski štogod u Hrvatskoj prevodili. Jedino dragocjeno svjedočanstvo o knjigah u Hrvatskoj izmed god. 887.—892. jest, da je nadbiskup spljetski Theodosij dao psaltir pisati, a taj su psaltir poslije prepisivali popovi hrvatski. Ovo bi bila u obće najstarija slavenska knjiga, kojoj se može i godina postanka naznačiti. Da su i druge knjige bile med Hrvati, sve potrebne za službu božju, samo se sobom razumjeva. Osobito je znamenito za poviest hrvatsku i za poviest slavenske službe božje, da

su kod jedinih Hrvata knjige po obredu latinskom. To nas upućuje na misao, da su hrvatski popovi marljivo nastavljali sveto djelo svetih apostola. Neprekidna je zato sveza s Cirilom i Metodijem u tradiciji hrvatskoj, koja ih poštuje kao svoje narodne prosvjetitelje na sjajni način. To nam svjedoči i stari hrvatski ljetopis: „I tako sveti muž Kostanc naredi popove i knjigu hrvacku, i stumači iz grčkoga hrvacku, . . . i stumači evangjelja i sve pistule crikvene, i tako staroga kako novoga zakona, i učini knjige s papinim dopušćenjem, i naredi misu, i utvrdi zemlju u viru Isukrstovu“.

PRVA DOBA.

KNJIGA ČETVRTA.

(HRVATI POD KRALJEVI SVOJE KRVÍ. OKO GOD. 900. DO
GOD. 1102.)

KRALJI: Tomislav (poslije 900—930[?]).

Kriesimir I. (oko 930—945).

Miroslav (945—949).

Pribina (950—?).

Držislav (970—1000).

Svetoslav (1000—1009).

Kriesimir II. (i Gojslav) (1009—1035).

Stjepan I. (1035—1058).

Petar I. Kriesimir (1058—1073).

Slavić (1073—1075).

Zvonimir Dmitar (1076—1089).

Stjepan II. (1089—1092).

Petar II. [Svačić] (1102).

BANI: Pribina u vrijeme kralja Miroslava, a poslije kralj.

Godemir u vrijeme kralja Držislava.

Gvarda u vrijeme kralja Svetoslava.

Božeteh u vrijeme kralja Kriesimira II.

Stjepan Praska u vrijeme kralja Stjepana I.

Gojko u vrijeme kralja Kriesimira Petra.

Zvonimir u vrijeme kralja Kriesimira Petra.

Petar u vrijeme kralja Slavića.

Petar Svačić u doba interregnuma.

Bilo je i drugih banova u pojedinim pokrajinah, ali nam njihova imena nisu sačuvana.

I.

Nevidjesmo svršetka vladanju dvaju velikih banova hrvatskih, Mutimira i Braslava. Poviest nam je to zakrila neprozirnom koprenom. Samo to znademo, da su pod krila vlasti Mutimirove bježali srbski poglavice, i da ih je on zaštićivao, a pod Braslava dobježe velik dio slovenskoga pannonskoga plemena. Znamo, da je Braslav poslije god. 896. i preko Drave zapoviedao s ono malo zemlje, što je ostala od Magjara, a od toga vremena valjda da je prevladao i diplomatički naziv za njegovu zemlju: „Slavonija“, pak se je i ban ovih krajeva stao s tim imenom kititi. Što se pripovieda o Braslavovu bratu Fridriku, da je otišao u redovnike sv. Benedikta u Fuldu, a poslije da je postao patriarcha akvilejski; a još više, što pričaju za mater njegovu, da se je imala kao udovica udati za nekoga hrvatskoga vladara, pak da nije htjela toga čovjeka, već pobjegli pod zaštitu njemačkoga cara, — sve to svjedoči, da su burna vremena hujila na Dravi i Savi. 896.

Na vladanje hrvatsko sjede poslije god. 900. Tomislav, čovjek mlad i vitežki, strašan neprijateljem svojim i svoga naroda. Sjeo je na prestolje naroda, koji se je u ovaj čas mogao raztepti, da ostanu od njega samo razvaline, jedino tužna spomen, da je ovuda živio. Na svoje oči mogao je mladi vladalac vidjeti takovo razsulo srodnoga plemena slavenskoga na ravnicah Podunavlja; vidio je razsap najveće slavenske države iza velikoga Svatopluka od novoga biesnoga nekrštenoga plemena magjarskoga. Kršćanskoj Europi bio je već samo kao san onaj spomen, kako su se nekada u Pannoniji preganjali čopori s iztoka Europe, u pjesmah i pričah bajalo se i pripoviedalo o Hunnih i Avarih. A evo sada takova novoga biesnoga naroda, — evo Magjara!

Kada pomislimo, da je koncem devetoga vieka izmed ja-dranskoga i crnoga mora, izmed baltičkoga i aegaejskoga mora

u neprekidnom redu cvalo nekoliko krasnih država slavenskih, a glavna se pričinjala Velika Moravska, reč bi srčika toga impozantnoga sbora, a na jugo-zapadu od nje Hrvatska, na jugu Bugarska, na sjevero-istoku Poljska, na sjevero-zapadu Česka, a na sjeveru od crnoga mora u nepreglednih poljanah država ruska; kada pomislimo, da je onda carstvo istočno jošte bilo samo kano mali ostanak izmed crnoga i aegaejskoga mora, svaki čas uznemirivano od Rusa i Bugara, pak je i mnogi umnji Byzantinac morao uzdisati: vidim već da će nestati carstva, da će pasti i posljednji ostanak nekadanje rimske sile; kada to sve pomislimo, onda stojimo pred najznamenitijim trenutkom povjesti plemena slavenskoga. Med Slavene se sada utisnulo kao klin pleme magjarsko, razvilo glavnu centralnu državu i onemogućilo tako za tolike vjekove svako sblživanje plemena naših, čemu su se sada umni Byzantinci u velike morali veseliti.

Nije naša zadaća, da slikamo divlje običaje Magjara, niti da pratimo njihove krvave provale u Njemačku, u kojoj je vladao poslije god. 900. diete Ljudevit, te se izpunjala ona rieč svetoga pisma: „jao si ga narodu, komu je diete kralj“, gdje su magjarski čopori skoro bez zaprieke plienili od jednoga kraja do drugoga. Nas više zanima, da su Magjari postali Hrvatom neposredni susjedi, pak dakako i glavni neprijatelji, čim su s Tise i srednjega Dunava pokušavali i na jug svoja siela razširiti. Spomen o provalah njihovih u Italiju dovodi nam sukobe s Hrvati, a naročito s banom Tomislavom, o kom veli naš stari ljetopis: „da je imao mnoge bojeve s Magjari i da ih je vazda sretno svladao“.

899. Prva provala Magjara u Italiju bila je već god. 899. Onda prodrieše u Lombardiju. Narod italski srećom je imao jake gradove, u koje se Magjari nisu usudili navaljivati. Ipak im se sgodno vidje po moru oplaćkati Veneciju na čamcih, što su si ih po mongolskom načinu od kože učinili. Dosta je muka bilo mletačkim brodovom, dok su ove nevidjene gusare raztjerali. Kašnje su razbili jednu jaku italsku vojsku. Da su sa ovoga puta taknuli Hrvate, neima dvojbe, ali s kakvim uspjehom toga nitko nepripovieda.

907. Sljedećih godina naganjahu se Magjari po susjednih njemačkih krajevih. Odlučna je bila njihova pobjeda god. 907., vele, na požunskom polju, nad Njemci i Slaveni. Sve skoro polje prikri

kršćanska vojska, kao da ju je tkogod pokosio, mnoga susjedna gospoda i biskupi ostadoše na bojnom polju. Ovom pobjedom učine si Magjari stalnu domovinu u staroj Moravskoj zemlji ili staroj Pannoniji. Sada ih vidje godine za godinom Njemačka, Lotaringija, Francezka, Italija, dapače i Španija, odasvuda odvođeći roblje i skupociene stvari.

Dva puta moglo je doći do odlučna rata između njih i Hrvata, kojim je sada kao veliki ban stupio na čelo i između Drave i Save Tomislav. Jednom god. 915. iza bitke kod Ljubljane, gdje je pao koruški knez Eberhard, a patrijareha akvilejski jedva živu iz boja izneo glavu. Drugi put oko god. 920. i sljedećih godina, kada su opet njihovi čopori srtali u Italiju. Svaki put ih Tomislav suzbije, po viestih našega domaćega ljetopisa. Posljedica ovih poraza mogla je biti, da su i Hrvati između Save i Drave priklonili svoju glavu pod ovako možna bana. A ovo je mogao biti čas, da su svi bani i sav oduševljeni narod priznali prvenstvo njegovo, da je Tomislav uzvišen za glavnoga bana, da je proglašen za kralja. 915. 920.

Nepobitno je, da njega ide ono što car Konstantin Porfirogenet proglašuje o sili Hrvata na kopnu i moru. Pripovjeda on jasno, da je jošte u njegovo vrijeme bila ta sila, a on je kao mlad čovjek upravo sada počeo carevati. Veli on: „Hrvatska mogla je dići šestdeset hiljada konjanika, sto hiljada pješaka, imala je osamdeset velikih brodova, na svakom do četrdeset ljudi, a sto manjih, na svakom deset do dvadeset ljudi“. Na kopnu je dakle pod zapovijedu mladoga kralja Tomislava bilo sto šestdeset hiljada ljudi. Osobito iztichemo šestdeset hiljada konjanika. U ono doba je na konjaničtvu na primjer Njemačka slabija bila, nego li ova sila hrvatska, dapače u cijeloj Europi je bilo konjaničstvo dosta zapušteno, a pješačstvo bilo preslabo oprieti se Magjarom, koji su svi bili na konjih. Magjari istom prisiliše Njemačku, da je vojsku na konje postavljala i tako zametak podala svomu potonjemu vitežtvu. Najviše je imposantna konjanička vojska mogla zapriječiti, da se je bujica magjarska morala sustaviti na granicah hrvatskih. Ako uzmemo i pomorstvo, gdje je eto bilo do pet hiljada mornara, onda smijemo uzeti, gledeći na odnošaje kraljevstva europskih one dobe i načine vojevanja, da je to bila valjda jedna od najjačih vojska u srednjoj Europi. Nećemo po-

griešiti, ako reknemo, da je to vojska svega hrvatskoga naroda, da to predstavlja narod veći od dva milijuna ljudi. Samo oko kralja mogla se je sabrati tolika narodna vojska, kada mu se pokloniše svi poglavice i bani plemena hrvatskih. Ono čudo u kojem se nalaze povjestnici: kako se je mogla Hrvatska, a na ročito ona izmed Save i Drave, obćuvati od Magjara, iza kako je pala Velika Moravska i toliki narod pod mačem poginuo, kada je strepila Njemačka i nije se mogla obraniti, ta se za-gonetka sama sobom riešava. Viteški kralj na čelu oduševljena i složna naroda obranio je zemlju. Magjari bili su prisiljeni da-pače s njime i njegovim narodom u nekome prijateljstvu živiti, kako svjedoči car byzantinski. Sada se pokloni novomu pobje-donosnomu kralju Tomislavu i ban južnih krajeva Mihajlo Vi-šević, pak je ovaj ban imao na moru u dolnjoj Italiji, da ra-tuje na Saracene. Dapače i od nesloge već dugo razdrobljeni Srbi, a u novije vrijeme šarajući izmed bugarske države i iztoč-noga carstva, napokon budu prisiljeni zaiskati zaštitu hrvatsku.

- Simeon car bugarski iza mnogih prevrata i razdora napokon namjesti oko god. 920. za velikoga župana u Srbiji Zachariju, koga je on sam do sada u tamnici držao. Nije mu bio zato puno zahvalan novi vladar srbski. U ovom čovjeku kipilo je srdce od mržnje na cara Simeona, što ga je tako dugo u sužanj-stvu kod sebe držao, pak zato potajno stupi u savez s Grci. Čim je 922. to Simeon doznao, pošalje god. 922. vojsku na Zachariju. Veliki župan srbski pobije vojsku Simeonovu. Sada se razjari Simeon 924. i povede god. 924. sam glavom jaku vojsku na Srbe. Sa sobom povede odmah Česlava, sina Klonimirova, dakle od vladajuće srb-ske porodice, da bude tamo velikim županom. Srbiju pohara Si-meon i popali na najgrozniji način, a gotovo je uevjerojatno, što se pripovieda, koliko je naroda poginulo. Istina je, da je mnogo naroda odveo sa sobom u robstvo, a Zacharija pobjegne u Hrvatsku pod zaštitu Tomislavovu. Zašto nije Tomislav pomagao Srbe, zašto je dopustio, da sada pati i njegova zemlja od množine pribjegla naroda? Zašto je dopustio, da mu se silni car bu-garski primakne njegovim granicam? Znao je kralj Tomislav, da se je Simeon netom kao slavodobitnik vratio izpod vrata grada Carigrada, gdje je caru iztočnomu mir diktovao, gdje je sjajem svojim i svojih velikaša do udivljenja zanio dvoranike iztočne. Može biti da se je Tomislav bojao izaći Simeonu, gospodaru većine

zemalja na balkanskom poluotoku, u krvav susret. Mislimo ipak, da nije, da je tomu bio drugi razlog.

U ovo doba uzimljemo da je bila Hrvatska u velikom svetkovanju. Krunio se je kralj Tomislav i bio je veliki narodni i crkveni sabor. Po pojmovih hrvatskih bio je Tomislav upravo veliki ban, jer se njemu pokoravaju svi drugi banovi. Ali tomu trebalo i većega sjaja i posvete crkvene za velikoga bana, a to je moglo biti samo ako bude veliki ban pomazan za kralja. Za tim je išao častoljubivi Tomislav, a to mu je rado učinila rimska stolica, jer je u ovo doba bila sbog domaćih nemira u velikoj nevolji, a ovakovi pokloni naroda uzveličali su papinsku stolicu. Isti je papa u isto vrieme darivao krunu caru bugarskomu Simeonu. Tim je Hrvatsku i Bugarsku papa iz ždriela upliva carigradskoga gledao iztrgnuti. Zato posla svoja dva legata u Hrvatsku, Ivana biskupa jakinskoga i Lava praenestinskoga. Da li je i papa krunu i kraljevske znakove poslao Tomislavu, toga neznamo, ali naslućujemo da jeste. Bio je naime običaj, da car ili papa kada priznađu koga vladara za kralja, to vidno pokažu šiljući mu kraljevsku krunu. Da nije kruna iz Carigrada došla, vidi se po tom, što suvremenik Tomislavu Konstantin Porfirogenet hrvatskoga vladara nepriznaje za kralja.

Krunitba bude obavljena po načinu krunisanja istočno-rimskih careva. Zato si ju lasno možemo predstaviti. Po viesti starog ljetopisa bila je krunitba na polju duvanjskom, koje je dolikovalo za veliki narodni sabor. Tude morala je naravno biti i crkva. I bila je, jer se spominje već od šestoga vieka. Sve polje prekrpio je oboružan narod, razdijeljen po rodovih i plemenih. Što je tko sjajna od djedova osobito u oružju baštinio, s time se je sada uriesio i opravio. Ovakovim redom tekla je svetkovina: u svetčanom sprovodu ide kralj u crkvu. Najprije ide sjajna kraljeva tjelesna straža u oklopih sa srebrnim i pozlaćenim šlemovi na glavi a sa štitom u jednoj ruci, a u drugoj koplje. Za njimi dolazi svećenstvo slavenskoga i latinskoga obreda s užganimi sviećami noseći takodjer krstove, sv. moći, kandila i druge crkvene posude. Zatim dolaze župani, načelnici i priori gradova, tribuni vlastela, kastelani gradova itd., a za njimi banovi valjda svih sedam banovina. Iza njih dostojanstvenici oko kraljeva dvora. Na čelu im je kraljev namjestnik župan dvorski ili palatin, uz njega djed hrvatski ili major domus,

dvorski kancelar ili biskup hrvatski, dvorski rizničar ili vestiar, župan mačehar s velikim kraljevskim mačem krstašem, župan stjegonoša s kraljevskim barjakom, župan kopljonoša s kraljevskim kopljem, župan štitonoša s bogatim kraljevskim štitom, urešenim sa grbom kraljevstva, župan peharnik ili vinotok sa zlatnim peharom, župan konjušnik sa zlatnim štapom, župan ubrusar sa zlatnim vilicama, župan postelnik sa bogato izvezenim jastukom, župan ključar ili vratar sa zlatnim ključem, župan bravar, župan volar, župan psar, župan sokolar, župan tepčija; ovih pet poslednjih valjda s darovi, što će ih učiniti kralj narodu. Napokon dolazi i kralj. Odjeven je u grimiznu haljinu, a opasan dragocjenim pasom. Neima na njem jošte niti plašta niti krune. U ruci nosi dragocjenu posudu s darovi za svećenika, koji ga je imao vjenčati i pomazati. Kada bi prolazio mimo naroda, padao bi narod ničice i veselimi uzkliei prekidao dvorske dostojanstvenike, koji bi pjevali hvalospjev: „u zdravlje i slavu kraljevu“, i: „na mnoga ljeta“. Pred crkvom dočeka kralja više svećenstvo, papini legati s metropolitom i drugimi biskupi, i uvedu kralja u crkvu. U sredini crkve upita krunitelj narod, da li hoće da novi kralj bude zakonito krunjen. Kad narod odgovori da hoće, odvede krunitelj svećenik kralja na jedno uzvišeno mjesto kraj oltara, gdje je već namješten kraljev prijestol. Iza priziva sv. duha, pozva krunitelj kralja da na sveto evanđelje narodu i crkvi položi svetčanu prisegu, a poslije primi svetu pričest. Zatim opasa krunitelj kralja posvećenim kraljevskim mačem, pomaza klečćega svetim maslom radosti, postavi mu objema rukama krunu na glavu, dade mu u ruku kraljevsko žezlo kao šibiku pravde krieposti i spasenja. Postavi ga napokon na prijestol pravde: „u ime oca i sina i svetoga duha“ uz kratku molitvu: „Da ga Bog ogradi i svojom i svetoga duha silom. Da mu ukriepi mišiću. Da pokori njemu sve barbarske jezike. Da usije u srdce njegovo strah božji i milosti prama griješnim. Da ga uzčuva neporočna u vjeri, a učini jaka branitelja crkvenih zakona. Da sudi svim ljudem pravedno. Da spasi uboge od sile i progona, i da bude dostojan nebeskoga carstva.“

Po molitvi uzme krunitelj sa stola, koji je tik do prijestola, cipele i plašt, preda ih rizničaru, a ovaj uz pripomoć komornika ogrne plaštem kralja i obuče mu cipele. Sada ustane

kralj i tri puta se klanjajući prema oltaru veli glasno: „Slava va višnjih Bogu i na zemlji mir va čelovjecjeh blagovolenije“, pak se sjedne na prijestolje. Redom pristupaju svih stališa podložnici njegovi, da mu cjeluju ruke i skuta od njegovih posvećenih haljina.

Iza toga stupi na ambon ili poviše mjesto pred oltarom jedan višji svećenik, da odpjeva slavu božju. Pjevalo se:

»Slava Bogu na visini, a mir ljudem u nizini!

Slava i hvala Bogu, koji se smilova narodu te mu daje krunjena kralja.

Slava i hvala svetomu oteu papi rimskomu.

Slava i hvala svietlomu i dobromu kralju hrvatskomu.

Slava i hvala i zdravlje.

Blago narodu, koji doživi taj veliki dan, da vidi krunjena svoga kralja.

Blaženi dan, novoga života naroda hrvatskoga.

Blaženi dan, koji Tebi kralju darova vienac vrh tjemena Tvoga.

Slava i hvala Bogu, koji Te uresi znakovi kraljevskimi.

Slava i hvala Bogu, koji Te prikaza narodu kao kralja velika i možna.

Slava i hvala Bogu, koji Te uresi kraljevskimi znakovi.

Čuvao Te Bog u zdravlju na mnoga ljeta na slavu i sreću uaroda

Usliši Gospodi molitvu puka tvoga, usliši Gospodi!

Na mnoga ljeta, na mnoga ljeta slava i hvala i zdravlje svietlomu kralju hrvatskomu i svietloj kraljici i njegovoj djeci i njegovoj svojti.

Na mnoga ljeta slava i hvala i zdravlje.«

Poslije ovih hvalospjeva (laudes) nadari kralj svoga krunitelja. Ovaj mu prvi čestita, a za njime svi glavni dostojanstvenici kraljevstva, a vojska i puk kliče: Na mnoga ljeta!

Sada izadju iz crkve istim redom. Kralj zajaši pripravljeua konja, te na uzvišenijem mjestu stupi med narod i vojsku, pak zasieće mačem na sve četiri strane u znak, da će braniti zemlju od neprijatelja sa svih strana. Poslije toga dariva kralj narod i vojsku sjajnom gostbom, a načelnici plemena i rodova donose kralju razne darove. Sljedećih dana donosili bi kralju povelje njegovih predšastnika, da ih potvrdi, a obično je davao pri toj slavnoj sgodi kralj nove darove crkvam i zaslužnim ljudem.

Iza ovoga slavnoga čina, gdje se Tomislav opasao veličanstvom posvećenoga kralja, istom sudimo, da je osnovao jednu jaku državu hrvatsku. Istom sada imadu izčeznuti sve plemenske osebnosti pred veličanstvom i silom novoga kralja. Sada istom pod imenom Hrvatske kao kraljevstva ima se razumjevati: sve zemlje od Dunava Drave i Drine do jadranskoga mora,

sada je istom Hrvatska jedna cjelokupna država; sada su jamačno uredjeni i odnošaji između kralja i banova na saboru, koji je bio priličan franačkom „maifeldu“, gdje je sav narod kao jedna vojska. Kralj je imao svoje dohodke, koje su mu otei njegovi ostavili, a bani su mu u znak pokornosti davali samo znatne darove. Inače su bani i nadalje samostalni upravitelji svaki svoje banovine. Naslov je kralju: kralj Hrvatske i Dalmacije.

924. Kao što je bio jedan kralj nad svimi banovi i plemeni, tako ima biti jedna crkva i jedna njezina glava. Zato valjda neposredno iza krunice i iza velikoga narodnoga sabora otvoren je veliki crkveni spljetski sabor. Zamašna i crkvena i narodna pitanja imaju se na njem riješiti. Sam kralj želio je, da se sretno riješe i da bude kraj smutnjam u njegovoj državi.

Pogodno je bilo Tomislavu u ovaj čas, što se je upravo na čudo svega svijeta izmirio car istočno-rimski s papom, da obadva nastoje o miru u kršćanskom svijetu i o napredku crkve. Tim su i gradovi latinski u Dalmaciji, koji se za svaki korak svoga života ogledaju na Carigrad, malo mekši prema papi i hrvatskom vladaru postali. Od onoga vremena, kada je nekadanji hrabri boritelj za hrvatsku službu božju vriedni nadbiskup Theodosij preminuo, opet su biskupi njihovi, kao i mletački patriarha, metanivali Carigradu. Papa bio je poslao i Simeonu bugarskomu krunu, a u Carigradu nadali su se od pape pomoći proti ovomu velikomu caru, zato su se jamačno opet himbeno poklonili papi. Svuda eto po cijelom balkanskom poluotoku očekuju se želje i zapoviedi pape rimskoga, kao blagoviest mira između naroda. Taj obći jek od jadranskoga do aegaejskoga i crnoga mora, gdje je ugled nevriednoga pape Ivana X. nečuvnom srećom porastao, kakova nisu dostigli drugi veleumni mnogi prevriedni njegovi predšastnici, tumači nam ponješto popustljivo vladanje kralja Tomislava na spljetskom crkvenom saboru od god. 924.

Na saboru prisustvovao je sam kralj Tomislav, a spominje se i njegov ban Mihajlo Zahumski, jer se je radilo o njekih biskupijah njegova područja. Papa je već unapried u svojih instrukcijah odsudio hrvatsku službu božju, koja je valjda od vremena nadbiskupa Theodosija i po gradovih dalmatinskih procvala bila. Papa nalazi, da je taj Metodijev nauk kriv, da neima o njem spomena u svetih knjigah, niti Metodija da neima medju sve-

timi otcu, i emfatično dodaje: ako bi i angjeo s neba sišao, pak drugačije učio nego što je u svetih knjigah, neka bude proklet. Hrvati pak, nastavlja papa, sinci rimske majke crkve, valja da govore jezikom svoje majke, koja smije reći: „sinci moji, vas sam ja rodila naukom sv. evanđelja“. Hrvati da su poput Anglo-sasa primili vjeru kršćansku od pape, zato ih papa otčinski moli i opominje, neka svoju majku sliede, neka svoju djecu uče jeziku njezinu; „a tko je tako osebujni sinu crkve, dodaje naivno papa, kao što ste vi, neće u barbarskom ili slavenskom jeziku bogu žrtvu doprinositi“. Papa je još osokolio popove latinske, upravo poput pastira, koji je našao opet izgubljenju ovcu, tako jako, da se je unapried vidilo, da ovaj crkveni sabor neće dobro svršiti.

Prije svega stvoriše jamačno većinom glasova članak prvi: da je glava crkve u državi hrvatskoj nadbiskup spljetski, da je „primas“ ove države, jer je na ovoj stolici sjedio sveti Dujam, koga je poslao apostol sv. Petar, da ovdje nauča, a ovdje i svetac počiva. Čini se, da se ovomu nije protivio niti kralj, niti biskup hrvatski, kraljev kancelar, jer se redom čine članci smjerajući na slavu crkve i na spas duša. Odredjivalo se, da biskupi neprekoračuju granica svoje biskupije, da se crkvena dobra svjetovnjakom nepodjeljuju, dobra dana svetomu apostolu Petru, nesmiju mu se uzeti.

Osobito je zanimiv članak šesti, u kojem se veli: Kad bi se dozvolom božje providnosti dogodilo, da u pučkoj buni bude ubit vladalac zemlje, a što mnogi poćine, to ostaje nekažnjeno: imadu oni, koji se priznadu za sukrivce, učiniti zadužbinu za dušu pokojnika, a ako je kakvu crkvu sagradio ili darovao kmete, imadu to braniti, a imadu braniti njegovu ženu i djecu. Odmah zatim dodaje: Ako tko kao Juda opojen vrazjim duhom ubije svoga gospodara, imade visećim o vratu kamenom i opasan željezom u progonstvu pokoru činiti. Ovi članci nose biljeg svoga vieka na sebi, a spominju nas vremena Sedeslavova, gdje je promjenom vjerskih načela moralo zavladati strašno proganjanje, koga su se još sada mogli siećati mnogi stariji ljudi.

Što se dalje o dubrovačkoj i kotorskoj biskupiji odredjivalo, da to bude jedna biskupija, a biskup Licinij, valjda od jedne od ovih biskupija pastir, da bi se mogao povratiti kao svećenik u svoju prvanju biskupiju, to je već početak razpre na ovom

crkvenom saboru. Medjutim razpali se razdor do najveće ogorčenosti, kada se je počelo razpravljati o slavenskoj službi božjoj.

Članak deseti glasi: „Nijedan biskup naše države nesmije promicati jezik slavenski u crkvi, mogu ipak taj jezik rabiti popovi nižih redova i monasi na čast božju. Nu u svojoj crkvi nesmije im nijedan biskup dozvoliti, da čitaju misu, van ako bi nastala nestašica misnika i to samo s dozvolom papinskom“. Na to je dakako ustao srčani biskup ninski, Grgur Dobre, rodjeni Zadranin, da brani pravo jezika hrvatskoga u crkvi, jer je to već dozvolila rimska stolica. U velikoj uzrujanosti izmed Hrvata i latinskih popova odreče dapače pokornost nadbiskupu spljetskom i stane braniti stanovište svojih predšastnika, da je u hrvatskom kraljevstvu „biskup hrvatski“ glava crkve. Time prisili otce latinske, da su odmah dodali članak: „Biskup Hrvata ima biti kao i svi ostali biskupi podčinjen prvostolnoj crkvi spljetskoj“.

Mislimo, da kralj Tomislav nije bio prisutan svim saborskim sjednicam, već da je bio samo na početku. Bojali su se ipak popovi latinski, da na usta biskupa Grgura govori kralj Tomislav. Teško je to pomišljati, da bi se tako očitoj papinskoj zapoviedi jedan biskup usudio uzprotiviti, ako uz njega nije kralj. Zato popovi latinski uzdajuć se opet u papu usudiše se uzprotiviti i samomu kralju, ako bi pristao uz svoga kancelara. „Ako bi pak kralj, veli čl. 12., i gospoda hrvatska **sve** biskupije biskupa dalmatinskih unutar granica naše metropolije svomu biskupu podložiti želili, nesmije nitko od nas biskupa po njihovoj zemlji krstiti ili crkve posvećivati ili popove rediti“. Nebi bilo latinskim popovom to niti probitačno, jer kako njihov odmah sliedeći članak kaže, popu, koji bi latinski službovao, nebi bio život siguran niti u crkvi.

Sabor se jošte osvrne na njeke mane crkvene, ali svoga posla nedovrši. Istina papinski legati ponesu sa sobom ove članke u Rim, ali morali su pred papom očitovati, da je tolika uzrujanost u zemlji hrvatskoj, da toga složiti nije moći. Kuriya rimska nadje se u nevolji, kako će potvrditi zaključke samo jedne stranke, premda je ta stranka ono očitovala, što je papa želio. Pozove nadbiskupa spljetskoga Ivana i Grgura ninskoga neka dodju u

Rim, da se tamo pred sudom svete stolice pronadju puti, kako bi se do sloge došlo. Tamo nije nijedan od njih otišao. Nije imao kada biskup hrvatski, koji je sada morao biti uz svoga kralja.

Rat je krvav i koban nastao s Bugarskom. Velika množina naroda i većina gospode srbske bili su iza posljednjega rata, u kojem im tako rekuć propade domovina, stupili pod okrilje kralju Tomislavu. Odavle su mislili opet provaliti u svoju zemlju i opet ju sebi osvojiti. Nisu jamačno mirovali već rovali i uznemirivali na dvoru hrvatskom i u Srbiji. To dodija caru Simeonu i pošalje god. 925. veliku vojsku na Hrvate pod svojim 925. vodjom Alagoboturom. Kratka viest o uspjehu ovoga rata glasi: vođa bugarski bude hametom potučen. Tim je Tomislavu otvorena Srbija, da u nju uvede pribjegle k njemu srbske velike župane i druge poglavice. Hrvatski kralj stekao je ono prvenstvo u jugozapadnoj poli balkanskoga poluotoka, za koje se je otimao car Simeon.

Sam car Simeon, da se osveti za toliki poraz i da neizgubi Srbiju, sabirao je novu vojsku. Čini se, da je prije i tečajem samoga rata mnogo krvi prolito i puno zemlje poharano i popaljeno. Simeon pod svoje stare dane na proljeće god. 927. 927. stavi se na čelo svojih vojska. I njega Hrvati hametom potuku, a pobjeditelj Byzanta spusti se u hladni grob pobjeđen od Hrvata. Lasno je nagadjati, da ga je tuga umorila, jer se veli da je skoro svu vojsku izgubio, pak da je jošte na dan bitke preminuo. Ovo je jedan od najslavnijih dana u starijoj hrvatskoj poviesti.

Valjda bi se jošte dulje vremena bile krvarile obadvie mlade bratinske države, jer se znade da su se Hrvati spremali sada istom na odlučan boj, da nebude posredovanja sv. rimske stolice. Papa se je pobojavao, da se neizkrvave i neunište obadva kraljevstva, koja je on netom uzvisio, a da se na njihovih razvalinah opet nepodigne iztočno rimsko carstvo. Pošalje u Bugarsku i Hrvatsku biskupa Madalberta i vojvodu Ivana od Cume, da pomogne stvoriti toli željeni mir. Simeonov nasljednik Petar rado prihvati mir, po kojem je Srbija postala slobodna od Bugarske, al valjda i nadalje pod pokroviteljstvom kralja hrvatskoga. Hrvatska obnovi s Bugarskom opet staro prijateljstvo, kakvo je vladalo tako dugo izmed obiju država na korist obiju strana.

Biskup Madalbert je s većim ugledom i boljom srećom nego li njegovi predšastnici dovršio započeti prije dvie godine a nedo-

vršeni crkveni sabor spljetski. Sad svi biskupi priznahu prvenstvo nadbiskupa spljetskoga. Biskup ninski dobije skradinsku biskupiju, a domala su popunjene jamačno i sisačka i duvanska. Sve je to
 228 potvrdio god. 928. papa Lav VI., nasljednik Ivana X. Neima spomena o tom, da bi papa potvrdio onu ustanovu zbog hrvatske službe božje. A i kako bi pobjedonosni Tomislav dopustio, da mu se razvali crkva hrvatska radi pohlepe popova latinskih, da se raztjeraju toliki samostanci, koji su po reguli hrvatskoj i školu i crkvu i prosvjetu narodnu uzveličali. Spljetski sabor učinio je samo atentat na hrvatsku službu božju, a ona se je i nadalje po svoj zemlji hrvatskoj uzdržala.

Neznamo svršetka vladanja prvoga hrvatskoga kralja Tomislava. Ona slutnja hrvatskoga historika, da je on onaj sveti Budimir kralj, kojega su sliku poštovali mnogi odlični Hrvati, potvrdjivala bi se u toliko, što je on bio prvi poglavica Hrvata, koji je dobio kao kralj sveto pomazanje, zato su i drugi narodi svoje prve kraljeve radi toga neobičnoga uzvišenja rado svetimi nazivali, a „sveti kralj“ znači u srednjem vieku kadgod toliko koliko: „veliki“ kralj. To obadvoje prilično pristoji prvomu ujedinitelju hrvatskoga naroda. Gledeći na težku i veoma pogibeljnu situaciju izmed osuivajuće se države magjarske i na kulminaciji svoje moći dospjele Bugarske, uzamši na um njegovu hrabru obranu, smijemo reći da je Tomislav bio prvi i veliki kralj hrvatski.

II.

Nasljednik Tomislavu bio je njegov sin Kriesimir I., za kojega nam car iztočni veli, da je uzdržao kraljevstvo u snagi i slavi oca svoga. S takovim ponosom govori o njem i potonji njegov praunuk Petar I. Kriesimir, da je moći naslućivati, da nije bilo zaboravljeno ime ovoga kralja medju Hrvati. Njegovo vladanje započelo je valjda poslije god. 930. Pod njegovom vladom, ako nas nevara narodna tradicija, provalili su opet Magjari u Hrvatsku i poharali su je jedan dio, a onda uzmakli prema zapadu. Ovu priliku upotriebi iztočno carstvo sada iza smrti velikih kraljeva slavenskih Tomislava i Simeona, pak je opet veoma lukavo zaprelo, kako će štetu nanieti obadviema državama. Sina Simeonova Petra oženise s carskom carigradskom princesom i zagriše tako u rod i prijateljstvo veoma pogibeljno. Proti kralju

hrvatskomu digoše Srbe. Česlav Klonimirović zaiskao je pomoći u Carigradu, ponudjajući sebe i svoj narod u službu carsku.

931.

Car Konstantin Porfirogenet, koji je sada vladao, sam piše o tih sgodah te veli, da je carstvo iztočno obsipalo Česlava s mnogimi milostmi, a da je narod vrvio od svih strana pod zastavu Česlavovu. Dapače i u Carigrad dolaziše ugledniji Srbi i odnesošu kući svojoj i krasna odijela i svega obilja. U isto vrijeme moglo je biti, što pripovijeda tradicija hrvatska, da su se carske grčke vojske kušale protući valjda u Srbiju, ali da su bile potučene. Čini se po pripovijedanju samoga cara, da je moć Kriesimirova bila tolika, da carstvo nije proti njemu uspjelo. Samo to dopuštamo, da je Česlav sav svoj razštrkani narod opet pod jednu vlast spravio.

Istom poslije smrti Kriesimirove, kada oko god. 945. zavlada njegov mladjahni sin Miroslav, nastanu nemiri po svoj državi hrvatskoj. Ban biele Hrvatske Pribina banovao je već za vladanja Kriesimirova, a sad kao da mu se nije htjelo biti pokornu

945.

ovakovu mladiću, pak dignu bunn, ubije oko god. 949. Miroslava i pripravi tako grozno razsulo kraljevstva. Da li je Pribina uzeo kraljevski naslov, toga neznamo. Sudeći ipak po riečih suvremenoga cara Konstantina rekli bismo da jest, jer mu ban posavske Hrvatske ili zemlje izmed Save i Drave šalje darove, a ti pripadaju samo kralju. Sada moramo opet spomenuti one rieči careve, da Hrvati imadu svoje vladare u Illyriku i Panoniji, pak da samo radi prijateljstva pošilja tamošnji ban vladaru „Hrvatske“ darova. Ovo je svjedočanstvo u ovih strašnih vremenih upravo znamenito. Pred njim izčezavaju tlapnje magjarskih pjevača trinaestoga vieka, iz kojih se na silu izvodi, da su Magjari poslije pada države moravske i hrvatsku banovinu u savskoj Pannoniji sebi pokorili.

949.

Pribinino vladanje mora se smatrati kao interregnum ili bezvladje. Kobno je za poviest hrvatsku, da se je ovo razsulo kraljevstva dogodilo u vrijeme cara Konstantina Porfirogenete VII., kada je on upravo pisao svoje djelo o Hrvatih. Iztočno carstvo jamačno osokoli srbskoga vladara Česlava, te i on razširi svoju vlast u gornjem području rieke Bosne, i tako budne ova banovina u ovaj čas srbska. Po tom što piše Konstantin, odbili bi se bili od Pribine Neretvani, Zahumljani i Dukljani. Česlav je dapače nastojao pomoću carstva sva ova ple-

mena pod svoju vrhovnu vlast i pod vlast iztočnoga carstva spraviti. „Sada se je — veli Bugarin Drinov — utvrdila teorija, da su sva južno dalmatinska plemena die-
lovi jednoga naroda srbskoga, i da su od uvijek sačinjali jedan politični savez, teorija, koju izvanrednom revnošću razvija Konstantin Porfirogenet, a teorija je ta sasvim bez osnova, jer se nalazi u očitom protuslovju s kazivanjem drugih suvremenih izvora.“

Svakako moramo uzeti, da je odciepljenjem južno-dalmatinskih plemena a i plemena srbskoga od države hrvatske, pukla ona odsudna linija izmed povjesti hrvatske i srbske, koja je tako jaka, da je svi potonji vijekovi nemogoše presjeći. Politika iztočnoga carstva, da razdobi ovaj narod i njegovu mladu državu, postigla je uspjeh, kakav čini se da nebi mogao izračunati um ljudski, a poviest zabadava tomu traži zakone u nauci, pak je prisiljena reći: tako je odsjekla providnost božja!

Da je ove dogodjaje velikoga i znamenitoga prevrata pratila i narodna pjesma hrvatska, to se samo sobom razumije. Mislimo, da smo našli traga takovim pjesmam; na to nas opomenulo ime Česlava. Dobri kralj, — hrvatski ljetopisac zove ga Radoslav, — bježi, jere ga gone „nevirni Hrvati, koji vazda su bolji bili pod strahom i pitomiji pod silom, nere vladani dobrotom dobrimi.“ Kralj bježi k moru, jer ga sin goni, a tamo se sustavi na jednoj pećini morskoj. Videći prolaziti jednu ladju iz Apulije na hrvatske strane, počmu vapiti kralj i njegova pratnja za pomoć. Mornari čuvši taj vapaj, smiluju se kralju i prevezu ga na italsku stranu; kralj ode u Rim, a prokune Česlava.

Ovo razsulo u Hrvatskoj lasno su upotriebiti mogli Magjari, da provaljuju u zemlju. Zato mislimo, da se je pjevalo junačtvo mladoga Tehomila, koji se bori kao lav i posječe samoga vodju magjarskoga, a bilo je ondje cviljenje veliko Magjara, mnogi su uhvaćeni, još više njih ranjeno. Ali Tehomil ipak nemože skinuti kletve dobroga kralja, koje je na Česlavu. I pade Česlav Magjarom u ruke, koji ga svežu i nakaze, i onako nakažena cieli dan na ogled stave obadviema vojskama, a onda ga na večer zašiju u vreću i bace u Savu. Tako, veli ljetopisac, izpuni se kletva dobroga kralja Radoslava.

Valjda je mnogo narodu nesreće bilo i na kopnu i na moru u ovo doba, dok je po svjedočanstvu cara Konstantina pala sila hrvatska na moru tako jako, da je na moru bilo hrvatskih velikih brodova jedva trideset, a na polu manje i pješačtva i konjaničtva. Mletčani pokušaju na moru Neretvane svladati ili bolje rekuć hrvatsku silu. Petar Kandian, dužd, krene oko god. 950. sa trideset i tri broda. Valja da su Mletčani jako bili poraženi, kada sami izpoviedaju, da „nisu opravili ništa“, već „utvrdili savez“, t j. da i nadalje plaćaju danak Hrvatom. Naravno je to bilo, kada si nitko nije smio uzeti naslov kralja, a Srbi dapače niti naslov bana nedopuštaju svomu vladaru, da nespominje na prevladu hrvatsku, već samo da se zovu veliki župani. 950.

U ovo strašno doba mogla je procvasti trgovina s robljem na jadranskom moru, kada su silnici hrvatski natječući se s Magjari i Mletčani svoju braću lovili i u daleki ih svijet prodavali. Žalostna ova i nedostojna svega kršćanstva trgovina slegla se sada tako na jadransko more, da su isti bezdušni i bezbožni Mletčani morali njeku granicu postaviti. Nisu oni zabranili svojim brodovom prevažati kupljeno meso, samo su to god. 960. metnuli pod državnu kontrolu. Koliko je Venecija vojske trebala, toliko se slobodno dovezlo roblja, a to su bili gotovo sami Hrvati; koliko je iztočno carstvo trebalo, to je opet moralo biti. Samo nije dobro bilo, što su mletački trgovci i Saracenom roblje odvozili, a time ojačavali neprijatelje iztočnoga carstva i Venecije. Samo to se zabranjuje, samo to kazne sa progonom ili pače smrću. 960.

Pulj u Istri bio je glavna postaja ove neobične trgovačke robe. Ovamo su osobito Magjari prodavali, što su polovili, jer za njih se veli: gledaju što više poloviti roblja, a opet se žure da ga što prije prodadu. Za taj posao vijahu se ovuda i kradom i javno Židovi, koji su lasno i s užitkom motrili, gdje se muhamedanski i kršćanski svijet gledaju da unište. Kada bi se polovilo ljudi i u Pulju izpitivalo, onda bi poslali kroz koje-kakve mešetare glase: brat, sestra, otac ulovljen vam je ovdje, ako ga hoćete odkupiti, platite ovoliko novaca. Kada su uglednijega čovjeka ulovili, za koga se mnogo novaca moglo dobiti, ali je trebalo čekati dokle rod njegov toliku svotu smože, onda bi zarobljenika preprodali za dobre novce u Veneciju, a Mlet-

čani bi dakako poslije još veće novce iskali i s kupljenom robom dobro pazarili i svoju korist postigli.

970. Ovako su domaći nemiri pripremili ne samo razsulo hrvatske države, već je nastalo i raztočenje naroda, dok se nije narod napokon osokolio i opet podigao na kraljevstvo oko god. 970. jednoga od mlađih sinova Kriesimirovih, a unuka kralju Tomislavu, jamačno u muževnoj dobi čovjeka, Držislava.

971. Mislimo da nećemo pogriješiti, ako reknemo, da su krvavi odnošaji na balkanskom poluotoku opet uzvisili kraljevstvo hrvatsko. Ove godine prelazila je ruska vojska preko Balkana, da osvoji cijelo bugarsko carstvo, a sljedeće godine već su pod junačkim carem Tsimiskom grčke carske vojske bacile Ruse iz Bugarske i ovo carstvo osvojile iztočnomu carstvu. Ove vaujske pogibelji poniele su Držislava na prijestolje, jer je trebalo plemenom hrvatskim, da se slože i da sva priznadu jednu jaku glavu. Jamačno radi osobne hrabrosti pretekao je Držislav svoga starijega brata Svetoslava.

976. U ovo doba, kada je Tsimisk donio na oltar u Carigradu na hvalu i slavu Boga bugarsku krunu, onu istu, koja je jednom riesila glavu Simeonovu, u to doba moglo je nastati, što naš domaći ljetopisac pripovieda, da je kralj hrvatski primio naslov patricija iz Carigrada, i da je odanle primio znakove kraljevske. Držislav si je time osigurao vlast na jadranskom moru, a i trebao je saveza iztočnoga carstva proti zapadnomu bugarskomu carstvu, koje se je od god. 976. stalo širiti na jug u Thessaliju i Makedoniju, a vojskama svojimi uznemirivalo čak i Peloponnes. Veli se, da je i njeka srbska plemena obuhvatilo, a sigurno je, da je južna Dalmacija bila uznemirena od Bugara. Prognanici od roda bugarskoga cara Samuila, sinovci njegovi, zatraže zaštitu kod kralja hrvatskoga Držislava, a u javnih listinah hvaleći dobroga i gostoljubnoga Držislava, proklinju nevjernoga cara Samuila, da im je oteo carstvo, koje im pripada po božjem i otaca njihovih pravu.

Nije ipak bilo mira u državi hrvatskoga kralja, jer je stariji brat njegov Svetoslav proti njemu rovaio. To je sokolilo njegove odasvud vrebajuće neprijatelje, to je stavljalo u pogibelj vladanje hrvatsko na jadranskom moru. Već preko sto godina imadu Hrvati policiju ili nadzor na ovom moru. Isti ponosni Mletčani moraju Hrvatima plaćati danak. A što se pripovieda,

da su gradovi Spljet, Zadar, Trogir i Dubrovnik, i otoci Krk, Rab i Osor imali svoga stratega ili upravitelja, namještena iz Carigrada, to je bilo samo prividno. Ovaj namjestnik bio je samo radi časti carstva imenovan. Običavali su tako iz Carigrada imenovati tobožnje namjestnike, da se pravo carstva nezatare i nezaboravi. U istinu su bili ovi gradovi pokorni kralju hrvatskomu, ali ovi gradovi imali su podpunu municipijalnu samoupravu, a uzrujavali su se uvijek, kada je kralj hrvatski stajao u ma kakovu neprijateljskom ili napetom odnošaju sa Carigradom.

Ovakova napetost nastala je, kako nam se čini, poslije godine 991., odkako je sjeo na stolac dužda mletačkih Petar II. Orseolo, sin istoimena dužda, koji je prije četrnaest godina, kao 991. glava byzantinske stranke morao u tamno noćno doba pobjeći u daleki svijet, u samostan cussanski, gdje je daleko od vlasti njemačkoga cara Otona II. mogao mirno kao samostanac svoj život dovršiti. Iza njega ostala je Venecija u borbi. Njemačka stranka gledala je ovaj možni grad učiniti dielom njemačkoga carstva. Stranka byzantinska opet vojevala je za slobodu političnu, jer je Carigrad daleko od Venecije, za slobodu trgovačku, jer je Carigrad još uvijek glavno skladište svjetske trgovine. Ova stranka napokon sjajno pobjedi, kada je mogla podići na prijestolje Petra II. Orseola, čovjeka kripka istom u tridesetoj godini. U Carigradu bili su sretni, zato obsipaše novoga dužda sa svimi mogućimi milostmi. Dandolo piše: „Čim je novi dužd vladu nastupio, pošalje odmah poslanike u Carigrad i izhodi (god. 992.) tamo zlatnu bulu, kojom su mletački brodari i trgovci 992. dobili u obsegu iztočnoga carstva najuglednije slobode.“ Ova je listina temelj slobode i buduće veličine Venecije, a strašan kamen smutnje za Hrvate i Latine, i pravo poticalo raspada hrvatske vlasti na jadranskom moru.

Carstvo iztočno dade brodovom mletačkim slobodu, da odsele svaki brod pri uvozu u carigradsku luku plaća samo dva cekina, a dosada su oni plaćali kao i svi drugi uarodi, koji i nadalje plaćaju, pri uvozu trideset cekina od broda. Pri izlazu iz luke natovaren mletački brod sa dragocienom robom plaćati će ipak petnaest cekina, dakle polovicu manje nego li brodovi drugih naroda. Dočim su brodovi drugih naroda više puta, ako je trebalo carstvu, bili na prosto zaplienjeni za ratne potrebe, za mletačke veli car: „Ako je mletački trgovac naviestio, da je gotov

za odlazak, nesmije se suzdržati više od tri dana“. Samo nesmiju mletački trgovci uzeti čiju drugu robu, a naročito ne longobardsku, t. j. podanika njemačkoga carstva, židovsku ili dolnjo-longobardsku. Nadalje dade carstvo znamenite povlasti, da Mletčani imadu svoje sudce u Carigradu. „Zatim milostivo dozvoljujemo, veli carska listina, da odsele samo naš dvorski maršal, i to zajedno sa sudci Mletčana smije sudbenost izvršivati nad mletačkim brodari; ako li ih treba miriti ili medju se ili s drugimi ne Mletčani, samo on s njihovimi sudci ima pravo suzdržati mletačke brodove i pregledati ih, a nijedan drugi carski činovnik.“ U ovoj povlasti upravo je neizmjerena povlast Veneciji. Cijeli rojevi činovnika mrevarili su strane brodovlastnike i trgovce u Carigradu. Mnogo puta za dugo vremena već gotovi i spremni brodovi nemogu, da se maknu, a na veliku svoju štetu. Podmitljivih činovnika nemožeš dosta naplatiti. Ako li je strani trgovac u razpru sudbenu s Carigradjanom dospio, mogao je čekajući odsudu, sav svoj imetak protrepsti, mogao je gol i bos i bez svoga broda najprije lutati po Carigradu, a poslije Bog zna kamo. Time opet, što su Mletčani imali svoje sudce, imali su i jamstvo i vjeresiju. Sudac je za svaki slučaj mogao uvjeriti carigradskoga trgovca, da daje svoju robu poštenu čovjeku, sudac je jančio na ime mletačke obćine, koja će se brinuti za to, da njezini gradjani svoje dužnosti izvršuju Time je rasla vjeresija i bogatstvo gradjana Venecije neobičnom brzinom.

Kada se samo uzmu sve neprilike drugih naroda u Carigradu, kada se na primjer uzme: kolike su vratolomne ratove preko ernoga mora poduzimali Rusi, samo da si osiguraju njeka prava trgovačka, kada se uzmu krvavi ratovi Simeona cara samo radi trgovačkih slobostina, onda će se istom razumjeti: kolike je neizmjerne povlasti dobila sada Venecija! Sve je to zato, jer se carevi iztočni nadaju, da će Mletčani sa svoje strane najtočnije svoje obvezanosti izpuniti, koje imadu od starih vremena, da „bezplatnu ratnu pomoć dadu u Lombardiji i u drugih mjestih,“ t. j. da budu u Italiji na pomoć carstvu iztočnomu proti carstvu njemačkomu, a valjda i proti Hrvatskoj.

Lukavi dužd mletački umio si je izhoditi skoro slične povlasti i u njemačkoga cara. I tamo je dobio slobodu trgovine po celom carstvu. Tako je postavio Veneciju na prvo mjesto medju gradovi Italije, jer je u svem poznatom svijetu odsele

uživala najveće milosti. Koje čudo, da je Petar II. Orseolo sada uzkratio Hrvatom danak, a da je gledao dobiti prevlast na jadranskom moru, koju Hrvati do sada pored svih nepri-
lika, i narodnih i državnih nevolja sačuvaše. Najprije spremi
još iste god. 992. veliko brodovlje i krene prema Visu, tomu 992.
ključu jadranskoga mora. Već spomenusmo, kako i na samom
zemljovidu ovaj otok izgleda, kao kakav stražar otočja hrvatsko-
dalmatinskoga, a to se jošte povećava obilnim morskim zaljevom,
prikladnim za zaklon najvećem brodovlju. To zamami Mletčane,
da ovo krilo odsieku sa vlasti hrvatske na moru. Udare na grad,
koji je na dnu krasna zaljeva do mora, a na podnožju podgorja
stere se poput polumjeseca. Da su jednu bitku Mletčani dobili,
mogli bismo vjerovati, jer se hvale, da su puno roblja odveli,
ali da je Vis ostao hrvatski, i to je sigurno.

Posljedica znamenite mletačke zlatne bule carigradske i prava
za trgovinu mletačku u državah njemačkoga carstva bila je
evo prva. Mletčani prihvatiše ove smjele pomisli, samo što su
se u ovaj prvi mah prenaglili. Nastojahu, da dostignu svoju
svrhu drugim putem. Venecija sada za malo godina ojačana
spomenutimi trgovačkim pravi, uzme sasipavati u svoj grad bo-
gatstvo svega svijeta. Blago onomu gradu, koji je sada pod nje-
zinim okriljem, jer mu se otvaraju vrata carigradska kao i
rodnoga grada, a može slobodno trgovati i po celom zapadu.
Koga je Venecija u trgovini potirala, morao je malaksati i vi-
djati svoju propast. Patriotično je radio Petar II. Orseolo za
svoju državu, što se je nazivao u tobožnjoj poniznosti „robom“
iztočno-rimskoga cara, što je i sina svoga najstarijega Ivana po-
slao u Carigrad, da upije tamo dvorski byzantinski miomiris. Ovo
nekakvo zaslužjenje imalo je biti jamstvo za carstvo, a sreća za
rod Orseola, jer bi s pomoćju carstva onda u vladi sin nasliedio
otca. Već sada pomnoža carstvo svoje milosti nad slugom svojim,
duždnom mletačkim, jer mu oko god. 995. preda svoje pravo na 995.
Dalmaciju, koja je tobože od davnine po pravu samo byzantinska.

Dobivši dužd Orseolo pravni naslov carstva u Dalmaciji, pri-
tiskao je trgovinu gradova Dalmacije. Lahko je bilo njegovim
agentom u naših gradovih dokazivati: vidite carstvo predalo
vas je već u naše ruke, primite naše pokroviteljstvo, pak ćete
dobiti sve milosti, koje mi uživamo. Vaši brodovi doploviti će
u Carigrad pod našom zaštitom kao i naši, i tamo ćete manje

plaćati, laglje odlaziti i veću sreću dostići. Da svoj cilj mletački dužd laglje postigne, podpiri domaći građanski rat u Hrvatskoj izmed kralja Držislava i brata njegova Svetoslava.

Sada je tekar mogao konačno dužd mletački odbiti danak 998. kralju hrvatskomu. Mletčani stavljaju svomu duždu ohole rieči u usta: „Nebih rado danku poslao kroz kakva god glasnika, već ću ako me Bog poživi sam do vas doći i tamo u vašoj zemlji s vami učiniti račun“. U ovo vrijeme već se je bio sastao sabor gradova i otoka dalmatinskih u Zadar, te odlučie zamoliti dužda mletačkoga, neka primi Dalmaciju pod svoje okrilje. Kada je poslanstvo dospjelo u Veneciju, već je dužd bio spreman na polazak, jer je dakako sve dogovoreno bilo. Veliko slavlje slavilo se unapried u Veneciji. Znalo se je, da nebude velika boja. Zato ipak biskup uz pratnju mnoštva naroda predaje duždu starodobitni stieg. Brodovlje tisnu se u more s urnebesnim veseljem. Svuda već dočekuju dužda i njegovo brodovlje s poslanstvi, ali on hrli u Zadar, gdje su sabrani biskupi i zastupnici svih gradova. Ovdje u skupnom saboru prisegnu mjeseca junija god. 998. vjernost duždu, a da će u blagdanih iza imena byzantinskoga cara njegovo spominjati i pjevati mu obični carski slavospjev.

Ne samo gradovi dalmatinski već dapače i sam brat kralja Držislava, Svetoslav Surinja, dolazi pred dužda Petra Orseola u Trogir, da mu se pokloni. Za ovoga nesretnika možemo i to naslućivati, da je bio ban primorskih strana, dapače admiral brodovlja hrvatskoga, pak je u ratu sa svojim bratom kraljem Držislavom primorje predao u ruke mletačke. Samo tako može se razumjevati ono što se pripovieda, da je Svetoslav svoga vlastitoga sina dao duždu u zalog zakletve vjernosti, koju je položio. Kralj Držislav izdan od rođenoga svoga brata nije mogao u ovaj čas ništa uraditi, tim više ako je i ban pomorstva primio zaštitu mletačku.

Dužd Orseolo je mogao kao triumfator prolaziti kroz gradove dalmatinske. Onaj mali sukob s Neretvani upravo pokazuje, da je mletačko brodovlje išlo samo na slavlje. Njekoliko Neretvana odličnih plovi iz Apulije, a dužd to doznade, pak deset brodova pošalje da ih ulove, što je dakako lahko bilo. A što je silom osvojio otok Lastovo, to je samo u toliko može biti važno, što su se sada istom sklonuli Dubrovčani, da i oni primu mletačku

zaštitu. Nije ipak dužd pošao u Dubrovnik, zato nam se vidi, da se nije Dubrovnik onako pokorio, kako su to učinili drugi dalmatinski gradovi.

Ova tobožnja vojna mletačka izpunila je svaku dušu mletačku neizrecivim veseljem. Do sada plaćajući Hrvatom danak, sada nepobitni gospodari jadranskoga mora. Do sada ploveći uz obale hrvatske, a sada su dobili svoje obale na celom istočnom kraju jadranskoga mora. Onaj dan, t. j. spasovo god. 998., kada je dužd Petar II. Orseolo odplatio iz Venecije put Dalmacije, postao je najslavnijim danom u mletačkoj poviesti. Spomen nanj slavio se je kroz sve vjekove. Venecija posta zaručnicom jadranskoga mora, kako se oholo sama nazivala; na taj dan se tu svetkovina bacanjem prstena u more svake godine slavila. Na povratku duždinu u Veneciju bio je svršetak ovoga triumfalnoga putovanja.

Mladoga hrvatskoga princa, sina Svetoslava Surine, Stjepana zaruči dužd Orseolo sa svojom jedinicom kćerju. Pošto je već prije svoga sina vjerio sa nećakinjom carskom Marijom, spleo je tako dužd mletački svoju obitelj s carskom obitelji u Carigradu i s kraljevskom hrvatskom. Time je on nastojao preko svoje dvoje djece, sina i kćeri, utvrditi neizmjerne dobiti, što ih je stekao za republiku, a svojoj obitelji osigurati nasljedno pravo u vladanju. U gradove dalmatinske požurio se je poslati načelnike, koji će tamo upravljati u njegovo ime, u Spljet vele da je poslao svoga mladjega sina Otona, a u druge gradove sinove najodličnijih mletačkih rodova. Za malo međjutim nesta njihova vladanja.

Ostavismo kralja Držislava u nevolji i sdvojnosti najviše radi bratove nevjere. Što Mletčani pripoviedaju, da je poslanike svoje šiljao u Zadar pred dužda, a ovaj da ih je oholo odbio, to možemo vjerovati onda, ako uzmemo da je iznenadna bila izdaja Svetoslava brata njegova. Za malo vremena opet se kralj sabere. Gradovi dalmatinski već sliedeće god. 999. priznaju opet Držislava. Iz samoga Spljeta morade bježati sin dužda mletačkoga, a načelnik spljetski bude pokoran kralju hrvatskomu.

Kralj Držislav presta vladati oko god. 1000., i nije bio dovršio svoga započetoga djela, da Mletčanom preotme opet svu vlast na moru, premda vjerujemo da si je gradove predobio. Nu prije nego što se s njime razstajemo, neka bude ovdje spomen o nekih odnošajih njegovih s Bugarskom. Neka nam sine nešto svjetla ob odnošajih izmed ta dva naroda, o granicah

Hrvatske, o zakonih kraljevstva. Neka govori Penčo, princ bugarski: „God. 994. U vrijeme, kada je vladao prokleti car Stjepan Samuel u zemlji Bugarskoj i drugih zemljah, ja Penčo bilježih i pisah na uspomenu naših potomaka. Kako smo mi, kao rođjaci Stjepana cara, češće ga radi njegova bezdjela prikoravali, ta osliepio je oca svoga a našega strica dobroga gospodina i pravedna kršćanina Šišmana cara. Zato je nas braću i rođjake svoje iz domovine naše prognao, t. j. iz zemlje Bugarske iz grada Trnove a uzvisio je podle i buntovne ljude. Otac njegov sliepac prikoravao ga radi našega prognanja, a on ga smaknu; — tako osta proklet od oca svoga. Mi pako podjismo u Misiju (valjda Moesiju), a odanle dodjismo u Hrvatsku k svietlom i dobrom kralju Držislavu. On nas milostivo primi i pomože kao dobar i milostiv gospodin, i namjesti naš u predgradu Klisa. Tako tude ostadosmo i primismo pravu vjeru katoličku po uredjenju rimske crkve. I ja Penčo zajedno s braćom mojom: Armonijom, Polemijom, Ivanom, Celestinom i sestrom našom Mirčom i s nećaci našimi Tetralom, Martinom, Aleksandrom, Ivanom, Paulinom, Georgijem, Pankracijom i sa sinom mojim Plesom dogovorismo se i ovako odredismo: sabrasmo novce i dadasmo ih Plesu, neka učini Bogu poklonstvo, neka sagrađi crkvu blaženoga Mihajla arhangelja i svetoga Petra apostola i blaženoga Martina biskupa. I odredismo, da tko god bude poslije od našega roda, da nješto daruje spomenutoj crkvi, najme nekretno dobro, kuću ili zemlju. Učinismo to, da ova crkva bude spomenica kuće i obitelji naše, da nitko nebude posjednik niti upravitelj ove crkve i njezinih dobara, nego naši potomci potekli od mužke ili ženske krvi. Ako nebi bilo od našega roda svećenika niti samostanca, da se jedan svjetovnjak izabere za kapelana ove crkve. I učinismo ovo po savjetu i uz odobravanje častnoga i vrijednoga Martina, nadbiskupa spljetskoga.“

Istom za nekoliko godina, a valjda posljednje godine vladanja Držislavova, vidimo već kolikim je bogatstvom ova crkva urešena na prostoru nekadanjega Dioclecijanova theatra, dakle u prostoru stare Salone. Kralj im je darovao sav stari theater kao građevni materijal i sav prostor oko theatra, da služi na slavu sv. Mihajla, Petra i Martina, t. j. da bude velika crkva, sigurno s tri oltara ove trojice svetaca. Čim su dobili stari theater i sav

njegov prostor, valjda je i sav ogromni materijal upotrebljen u tu svetu svrhu. Sigurno je ova crkva bila jedna od glavnih uresa solinskoga polja u potonje vrijeme. Ovi bugarski gosti, njihov prelaz u Hrvatsku opet nam svjedoči, da su granice hrvatske i u ovo doba tekle uz Drinu rieku.

Držislav, kako već rekosmo, nedovrši svoga započetoga djela, da si prisvoji opet svu Dalmaciju. To je pak mogao jošte manje onaj kukavni Svetoslav, koji ga je nasliedio. Ovomu jadniku nebismo niti imena zuali niti reda medju kraljevi hrvatskimi; da nam nije o tom spomen ostavio njegov unuk Petar I. Kriesimir. Sigurno možemo uzeti, da je sa svojim prijateljem duždom Petrom II. Orseolom bio u najsrdačnijih odnošajih. Samo nam to ponješto smeta, što neznamo, gdje je u ovo vrijeme boravio sin kraljev Stjepan, zet možnoga i slavnoga dužda. Ako je on i nadalje ostao na sjajnom i razkošnom dvoru mletačkom, onda je valjda Venecija jošte snovala o dalnjem poniženju Hrvatske. Nije međjutim niti Svetoslav drugo bio no namjestnik istočnoga carstva, a sapet jošte na Veneciju.

Da narod hrvatski s tim neobičnim vladanjem nije bio zadovoljan, a da opet niti kraljević Stjepan nije bio u Hrvatskoj u nijednoj pokrajini kao ban, to nam svjedoči, što se nespominje nikakav domaći rat, kada iza Svetoslava, valjda poslije god. 1009., dolaze dva brata na prijestolje Kriesimir II. i 1009. Gojslav. Po našem mnienju bio je mlađji brat Gojslav samo ban, ali budući, da je bio brat kraljev, dakle kraljevske krvi, bio je upravo mlađji kralj (rex junior). Vidi se to po tom, što se kadgod sam Kriesimir uavodi, da kraljuje. Velika je opet moć bana u Hrvata, te je i kod najmožnijih kraljeva u svojoj banovini faktično suvladar, jer zajedno s kraljem podjeljuje zapoviedi i povlastice. Ako je to moralo biti kod banova, koji nisu kraljevske krvi, onda je tim više išlo banu bratu kraljevu.

Kriesimir II. gledao je najprije, da opet hrvatsku vlast nad jadranskim morem razširi. U tom ga je pomagao njegov narod, koji je teško podnosio ovo poniženje, da svaki brod hrvatski na moru stoji pod mletačkom stražom. Nisu bili sada protivni hrvatskomu kralju niti sami gradovi dalmatinski, jer je u njih već bilo odličnih i možnih hrvatskih rodova. Sgoda je bila Kriesimiru, što Mletčane nisu mogli pomagati Byzantinci, jer su bili u najkrvnijem ratu s Bugari. Najveća je sreća

bila, što je umro god. 1009. dužd Petar II. Orseolo, taj silni i veliki vladar Venecije, a nasliedio ga je njegov mladjahni sin Oto u šestnaestoj godini svoga života.

Kroz više godina vojevao je Kriesimir, valjda do god. 1017., dok je osvojio opet svu Dalmaciju. Opet su hrvatski načelnici u gradovih. U Zadru glavnom gradu sada počimlju, a za dugo vremena poslije ponavljaju se vladanja samih kraljevih rođjaka. Sada se počimlje spominjati rod Madijev sa sinom Dobranom, a kralj im daruje zemljište u Točenju u okolici zadarskoj. Svjedoci kod najsvetčanih čina nose imena: Cielo, Budek, Deša itd. A ako su već u Zadru rođjaci kraljevi i drugi odlični Hrvati, u Spljetu većina je Hrvata, jer ne samo imena mnogih odličnih rodova, već i mjesta, oznake cesta i sva obilježja počimlju nositi imena hrvatska.

Dok je Hrvatska sebi opet more otvorila, dotle se opet svjetski odnošaji okrenuše na njezinu štetu. Iza četrdesetgodišnjega boja izmed Bugarske i iztočnoga carstva, pade napokon Bugarska poslije one najgroznije katastrofe u svjetskoj povjestnici
1014. od god. 1014., gdje je palo 15,000 Bugara caru Baziliju II. u ruke, a car ih dao sve osliepiti, samo svakomu stotomu ostavio jedno oko, da vodi svoju braću pred tužnoga cara Samuila. Njemu je srdce puklo, videći svoju jadnu vojsku. Međutim jošte se je iza toga Bugarska četiri godine držala. Neopisivom grozom i razbojstvom plemstva napokon posluži ratna sreća caru
1018. Baziliju II., te on god. 1018. satare posljednje bedeme carstva bugarskoga i primaknu se tako granicam kraljevstva hrvatskoga.

Ovu priliku upotriebe napokon Venecija, pak sa svojimi brodovi opet udari god. 1018. na Dalmaciju. Hrvati nadju se sada medju dvie jake vatre. Kralj Kriesimir volio je mir učiniti s pobjedonosnim iztočnim carem Bazilijem II. Pisac byzantinski pripovieda, da je zató dobio kralj hrvatski „časti i bogate darove“, a da je dobio naslov patricija, potvrđuje domaći naš glasnik. Vladar je hrvatski sada priznao samo njeko vrhovništvo byzantinsko, te doista mudro je radio da se u ovaj čas nije opirao caru, koji je sada zapoviedao celim balkanskim poluotokom, koji je slavio slavlje, kakovo je smio slaviti samo prvi obnovitelj carstva byzantinskoga, car Justinijan.

Kao što je Kriesimir II. malaksao pred Bazilijem, tako malaksaše i gradovi Dalmacije, bojeći se takodjer velikoga car-

stva, pak se opet predadu Veneciji. Gradovi i otoci budu prisiljeni, da opet daju danak Veneciji. I to je bilo više radi priznanja vlasti, nego li radi kakova tvrdoga podanstva, jer plaća na primjer Rab deset libara svile, Krk trideset lisičjih kožica, a Osor četrdeset kožica kunskih. Istom ako nebi držali svoje obveze, onda plate globu od pet libara zlata. Osobito je ovdje zanimiv danak sa svilom, jer svjedoči, da su se već silne bube uzgajale u hrvatskom kraljevstvu. Valjda su to samo monasi činili, jer u drugoj zapadnoj Europi te kulture jošte neima. Premda se danas nam sasvim naravno čini, da je mudro radio Kriesimir, što je priznao vrhovništvo iztočnoga carstva, opet nisu svi Hrvati njegove dobe toga tako uzimali. Ban sriemski, po imenu Sermo, valjda se je i svomu kralju protivio, dok je uzdržao zastavu sam sameat proti carstvu byzantinskom. Car pošalje god. 1019. na njega svoga vojvodu Konstantina Diogena. Da je banova vojska jaka i ugledna bila, vidi se odatle, što se je carski vojvoda nstručavao na njega udariti, već se prihvati lukavštine. Posla glasnika k banu, da se želi s njime sastati, valjda, da ugovore mir. Jošte mu predloži Grk, neka bi se obadva našli na obali Save, svaki samo sa tri pratioca. Da nemisli o nevjeri, zakune se Grk na živoga Boga. Sermo primi na vjeru i prisegu sastanak, pak dodje na obalu. U razgovoru izvadi Diogen naglo izpod haljine bodež i u sgodan čas nepazljiva bana probode. Neobornžani sluge banovi nekako uteku. Diogen sada istom poplavi banovinu s vojskom. Udovica banova nješto se branila, ali dala se napokon nagovoriti, da za milost carsku preda banovinu. Ode u Carigrad i tamo se opet udade za ugledna vojvodu. Ovako je Sermo proigrao sriemsku banovinu, jer su ju odsele Grei smatrali ne kao dio kraljevstva hrvatskoga već kao svoju pokrajinu.

Ako i jeste teško podnosio ove poraze odvažni inače kralj Kriesimir II., morao se je ipak tješiti time, da mu je kraljevstvo i vojska toliko ugledna, da se Grei na njegovih medjah ipak sustavljaju i to onda, kada su doživjeli slavlje, kakova već kroz viekove nebilježiše u Carigradu. Izgubljeni gradovi dalmatinski, pravo se već odavna kaže, da su biser na kruni hrvatskoj. Zato je i kralj teško mogao pregorievati takav gubitak, a sve osnove njegove idu odsele za tim, da si opet predobije jadransko more.

Kriesimir se je puno u to uzdao, što se je sada stala u velikom razdoru lamati moć roda Orseolova u Veneciji. Taj

rod je stao vladati kao kakova dinastija. Eno iza oca Petra II. imao nasliediti i vladao je njeko vrieme zajedno s ocem najstariji sin Ivan, a kada je umro i stari dužd, preuzme vladu mlađji sin Oto. Mlađji jedan brat bio je patriarcha, drugi opet biskup. Tako su oni bili zadobili svjetsku i duhovnu vlast, a pred njimi činili su oholi Mletčani počasti, kakve idu na primjer carsku obitelj. Napokon ih Mletčani sbace s prijestolja, i tako nastaje veliko komešanje za više godina.

1024. Kada bje god. 1024. protjeran iz Venecije Oto Orseolo, upotriebi ovu priliku kralj Kriesimir pak navali na dalmatinske gradove, da ih opet sebi pokori. Pod konac svoga života digne se sedamdesetgodišnji car Bazilij II. još jednom na Hrvate. Kriesimir dakako nije mogao odoljeti na moru jakom brodovlju carstva. Po posljedicah zaključujemo, da je bio pobiedjen. Kraljica hrvatska valjda sa sinom svojim morade krenuti u Carigrad. Po tom bi kraljević hrvatski imao stupiti u onakav odnošaj, u kakvom su bili sinovi dužda mletačkih, da u Carigradu uzgojeni a i oženjeni budu nježno ali čvrsto sapeti uz prijestolje byzantinsko. Kakva je dalje sudbina kraljice i kraljevića bila, toga neznamo. Dalmacija osta pod posebnim byzantinskim strategom, a to je bio sada načelnik obćine zadarske.

1026. Medjutim sada istom oko god. 1026. bilo je moguće hrvatskomu vojvodi Stjepanu, svaku prognanoga dužda mletačkoga, povratiti se u Hrvatsku, kada je iz Venecije protjeran sav rod Orseola, kad su im oteli u domaćem prevratu pravo na duždevu stolicu. Sada je i Stjepan bio neprijatelj Venecije, a lahko se je sprijateljio s Kriesimirom kraljem, te mogao mu je i prijatelja i saveznika pribaviti. Dužd Oto imao je za ženu sestru kralja ugarskoga Stjepana I. ili svetoga, a sada sin njegov Petar pobjegao je bio svomu ujaku. Hicela, žena našega vojvode Stjepana, bila je tomu Petru tetka. Na taj su način jedan rođjak hrvatske vladajuće kuće, a jedan ugarske, obadva bližnji rođjaci, bježali iz Venecije, tražeći svaki kod svoga roda spasa.

Mislimo, da su sada prvi put spredeni odnošaji izmed obiju kuća. Predaja pripovieda, da je kralj Kriesimir dao Mirku sinu Stjepana I., ugarskoga kralja, svoju kćer za ženu i time, da je Mirko mogao postati vojvodom Slavonije. To dvoje ljudi da je zavjetovalo jedno prema drugom Bogu ugodnu čistoću i tako se posvetilo. Ovo je medjutim samo predaja, koja je valjda odatle

nastala, da se posveti prvi početak odnošaja izmed Hrvatske i Ugarske. Naravnije nam se vidi prve odnošaje ovako tumačiti: Obadva kraljevstva, ugarsko i hrvatsko, bila su položena izmed dviju najvećih svjetskih carstva, istočnoga i zapadnoga. Njemačko carstvo zasjelo je skoro zapadne granice ugarske, a na sjevero-zapadu hrvatske, istočno carstvo gotovo je Hrvatsku za vrat stisnulo, a na Dunavu sukobljivalo se, osobito odkada je osvojilo Srijem, veoma živo s Ugarskom. Tako bi bio izmed Hrvatske i Ugarske naravan savez obrambeni proti ova dva navaljujuća neprijatelja.

Godine 1030. došlo je sbilja do rata, te je Konrad II. car 1030. njemački uzео sebi za saveznike česke i poljske knezove, a Kriesimir prista sa ugarskim kraljem Stjepanom, da se zajedno brane od nasilnih Niemaca. Domaći glasnik pripovieda, da su obadva sdružena kralja održali pobjedu nad vojskama Konradovima, kada su se ove usudile provaliti u neprijateljsku zemlju. To da je bilo 17. augusta god. 1030. Vojvoda bavarski, kraljević Henrik, inače srčan vojskovođa, sklonu se odmah na mir, koji je otac njegov istom sljedeće godine 1031. potvrdio. 1031.

Sluteći po viestih domaćega ljetopisca, rekli bismo, da je kralj Kriesimir jošte njeke crkvene odnošaje uredio naročito u staroj Pannoniji, t. j. izmed Save i Drave. Ako uzmemo, da je istinita viest njegova, onda je najnaravnije pomisliti, da su bili neki priepori izmed Kriesimira hrvatskoga i Stjepana ugarskoga zbog crkvenih odnošaja na međjah obiju država. Domaći naš glasnik pripisuje sada njeku osobitu prevlast biskupa kninskoga u cijeloj zemlji izmed Save i Drave.

Moramo se još jednom ogledati na vladanje Kriesimira II. Nije bilo svuda sretno, al nije bilo niti sramotno. U težak položaj došlo je kraljevstvo izmed napredujućega njemačkoga i silovitoga istočnoga carstva. Kriesimir II. je vidio propast drugoga velikoga bugarskoga carstva, prije naravnoga Hrvatskoj saveznika proti Byzantu. Sa Srbi nije se mogao vezati, jer su oni podanici byzantin-skom carstvu. Morao je, i teška ga je politička situacija nagonila na obrambeni savez sa Stjepanom, kraljem ugarskim. Sveza ova je bila u ovaj čas naravna. Ta Stjepan bio je najprije kršten kao „pravoslavni“ od svećenika slavenskoga, jer je ime: „Vojko“ primio. Po drugi put kršten po latinskom obredu istom primi ime: „Stjepan“. On je grozne domaće nemire imao ugušiti, gdje je prolio krv svoje rođene braće, svoje Magjare morao je pogaziti

kao „poganske buntovnike“, a Slaveni vojevali su za njega kao za kršćanskoga kralja, zato je on učio svoga sina Mirka, da „nije jako kraljevstvo jednoga jezika“, već da je „tim jače, čim je u njem više jezika i naroda“.

- Tako je u prijateljstvu s jednim neslavenskim plemenom
1035. ostavio god. 1035. Kriesimir II. kraljevstvo svomu nasljedniku Stjepanu I., sinu Svetoslava Surinje. Što je sve prohujilo nad glavom ovoga čovjeka od njegova djetinstva do ove godine, gdje sjeda na prijestolje hrvatsko? Živio je dakako na dvoru najgizdavijem od svega zapadnoga svijeta, a samo carigradski dvorski sjaj bio je pred dvorom dužda Orseola, gdje je ohola duždevica rosu dala sabirati, da si od nje kupelj pravi, gdje su se zlatnomu i srebrnomu stolnom posudju divili ljudi s drugih kraljevskih dvorova. Prognan odanle vojvoda Stjepan, dobježe u Hrvatsku i dostignu napokon kraljevsku krunu.

- Istom je sjeo na prijestolje, već mu eto u njegovu državu Adalbera vojvode koruškoga. Dobježao k njemu pred progonom njemačkoga cara Konrada. Po Njemačkoj raznio se glas, da se vojvoda, zakleti dušmanin cara Konrada, najviše pouzdaje u Hrvate. Adalbero je god. 1036. valjda iz Hrvatske prodirao u svoju vojvodinu i pobjedonosno napredovao, al nije ipak vojvodinu si osvojio. Dokle su išle s njime hrvatske vojske, toga neznamo. Niti neznamo, da li je sam kralj Stjepan bio njegov saveznik, valjda je uz njega bio samo koji od banova. Sigurnije jest, da je kralj Stjepan nastojao osvojiti opet gradove dalmatinske, da je bio odlučni neprijatelj Venecije, gdje je u ovaj čas duždevao Dominik Flavanico. Kralj Stjepan, muž Hicele, kéeri Petra II. Orseola,
1038. smatrao ga je za usurpatora. Otkada je god. 1038. na prijestolje u Ugarskoj sjeo Petar, sin protjeranoga dužda Otona Orseola, od onda kralj hrvatski i kralj ugarski, obadva bližnji rođjaci, uznemiruju Veneciju na kopnu i na moru. Opet se gradovi dalmatinski pokloniše kralju hrvatskomu, a opet stane rovati Venecija i stvori
1044. si tamo stranku i predobije si god. 1044. natrag supremaciju na moru.

Nu ako i nije kralj Stjepan zadobio posvema dalmatinske gradove, nije niti bio neprijatelj iztočnoga carstva, dok je njegov ban Grgur mogao imati naslov: „protospathara carstva“, — dakle naslov kakovim su se rado ponosili duždi Venecije. Tako je ipak mogao doći do njeke prevlade na jadranskom moru i kralj hr-

vatski. Tumačimo si to time, što se pripovijeda o kralju Stjepanu, da je dospio god. 1050. u Dubrovnik zajedno sa svojom suprugom, 1050. da se pomoli tamo u crkvi sv. Stjepana prvomučenika. Dubrovniku, vele, da je ustupio Župu, dio Šumeta, Rieku i Zaton pod pogodbom, da u ovih predjelih sagrađe crkvu ovomu svetcu. Mi mislimo, da je Dubrovnik poštivao supremaciju kralja hrvatskoga i njegova bana, carskoga protospathara.

Jošte ima jedan razlog, da u ovo doba uzmemo prevladu kralja hrvatskoga u Dalmaciji. Posljednjih godina vladanja Stjepanova ima se sastati veliki crkveni sabor u Spljetu, kao u metropoli crkve hrvatske. Na taj sabor podjoše biskupi: kotorski, barski, olgunski i svački. Da im s lagljega dodje, uzmu svi jednu ladju Ploveci oko otoka, digne se strašna oluja. Valovi mora pokriše ladju. Čim se ladja uz grozomornu viku mornara vodi ote, nastojahu oni da potrgaju jadra i sve što bi dalo buri maha. Grozan strah spopade sve prisutne na brodu gledeći pred sobom kamenite obale otoka, na koje, ako vjetar ladju nažene, raztreskati će se kao da je od stakla. Prije nego što pravo pomisliše, već se dogodi. Ladja tresnu o kamenitu obalu, a svi biskupi i svi prisutni na ladji utonuše u more. Žalost je velika bila u gradovih južne Dalmacije. Pošalju glasnike svoje papi, da mu objave ovu nesreću i da ga zaprose, neka bi im dao posebnu nadbiskupiju, da nemoraju ovako daleko biskupi njihovi na crkveni sabor. Papa sada nije o tom odlučio. Sabor se je ipak oko god. 1050. u Spljetu obdržavao, a na njem su bili biskupi hrvatski i dalmatinski. Radilo se i o Dabralu nadbiskupu spljetskom, za koga vele da je imao ženu i djecu, a nadbiskupska palača da je vrvila sve od kojekakve ženskadije. Kada ga pozvaše na red, vele, da je odgovarao: ovo je moja zakonita žena, ja ju odpustiti nemogu, pak meni je slobodno imati ženu po obredu iztočne crkve. Sudeći po jedkom načinu pripovijedanja Tome archidjakona sudimo, da je Dabral bio Hrvat, i to veoma možna roda, komu nije bilo tako lahko nahuditi. Sve ovo svjedoči, da je Stjepan kralj stekao njeku prevlast nad gradovi dalmatinskimi, i to ne samo sjeverne, već i južne Dalmacije.

Ako neima dalje nikakva glasa o Stjepanu I., tomu će biti jedan uzrok, na koji se nesmije zaboraviti. Njegov po ženi nećak, Petar kralj ugarski, bio je protjeran iz Ugarske. Poganski magjarski elemenat digao bunu, da odtjera tudjine i da razvali

vjeru kršćansku. Stjepan je jamačno stajao kroz više godina na straži, da magjarska divlja bujica nepredje u Hrvatsku. Kralj Stjepan nije se u celom svojem životu mogao pohvaliti velikom srećom, nu nije ni on bio nevriedan kralj hrvatski.

III.

1058. Sretniji je i sjajniji u svojem vladanju od god. 1058. istom sin kralja Stjepana, Petar I. Kriesimir Otac mu od djetinstva u Mletcih a mati Mletčanka jamačno su sina odgojili u najnježnijoj mladosti više po italsku. Istom u Hrvatskoj pristao je on uz plemenite mlade ljude, koji su se nadmietali s bojnim kopljem po načinu hrvatskom. U punoj muževnoj snagi morao je on stupiti na prijestolje, kada odmah dostigava sretne uspjehe na obalah jadranskoga mora, zašto su predšastnici a i otac njegov dosta krvi bez uspjeha prolili, što mu je u ostalom već i otac dobroano pripravio.

Da li je Petar Kriesimir Dalmaciju oružanom rukom osvojio ili mu se ona sama predala? Gledajući na svjetske odnošaje, a naročito na smutnje u Carigradu, gdje su se u ovaj čas carevi dizali na prijestolje i opet padali, mislimo da je Dalmacija sama drage volje pristala uz kralja, koji je kulturom latinskom jamačno svoje suvremenike nadvisivao, a silom svojom više vriedio nego li razrovano u ovaj čas daleko iztočno carstvo. Katolička Dalmacija morala je tim jače pristajati uz kralja hrvatskoga, čim je razdor izmed obiju erkava pred malo godina (god. 1054) sasvim dovršen.

Velikim slavljem uz sudjelovanje gradova dalmatinskih mogao je obaviti novi kralj svoje vjenčanje: za „kralja po božjoj milosti Dalmacije i Hrvatske“. Ne samo mnogobrojni dvorski župani, bani, biskupi, već i načelnici gradova Dalmacije nadju se oko kralja za uzveličanje njegove svetkovine na solinskom polju. Nada sve je znatan papinski poslanik Majnard. Ako i nije kralja krunio, došao je on po želji samoga kralja radi važnih državnih i erkvenih poslova.

1059. Čim se je kralj početkom god. 1059. okrunio, potvrđivao je stare povlasti i činio nove milosti erkvam i samostanom. Poslije toga bio je erkveni sabor, u kojem je dakako prva rieč nglednoga papinskoga poslanika. Što je mogao on govoriti, kakva je bila zadaća njegovu poslanstvu? Rimska stolica započela

je bila pred malo godina raditi o reformah, koje su bile prilične poroditi veliku revoluciju u cijeloj zapadnoj Europi. I papinski poslanik Majnard sigurno je razvio sada pred saborom ova načela rimske kurije. „Kao što je Bog stvorio dva nebeska svjetla, — učiše sada Rimljani, — sunce i mjesec, da preko trakova njihova svjetla čovječje oko ljepotu svijeta može gledati, tako je Gospod učinio dvie vlasti, apostolsku i kraljevsku, da društveni red sačuvaju, da nedospije ljudski rod, stvoren na spodobu tvorca, u bogomrzke bludnje. Te je dvie vlasti tako uredio, da je apostolskoj dao prvenstvo pred kraljevskom“. Poslije se je i dalje išlo pak se reklo, apostolska vlast prilična je svijetlu sunca, jer je vječna od Boga, a kraljevska svjetlosti svieće, koja se lasno ugasi. Svjetlost apostolske vlasti posvećena je i neprekidnim redom svetaca. Sama rimska stolica, kazalo se dalje, ima do ove dobe do jedne stotine biskupa svetaca, a gdje je kraljevstvo na svijetu, koje bi imalo takovih zagovornika i posrednika pred prijestoljem božjim. Zato je pravo, učili su kašnje, da kraljevi budu vazali Isusa Krsta, a da namjestniku njegovu na zemlji prisegu polažu. Crkva ima biti vrhovna zaštitnica svega reda na zemlji, zato treba da bude čista vojujući proti sotonu. Biskupi imadu biti izabrani, a svećenici nesmiju biti oženjeni. Čistoća djevičanska svećenstva ima biti ures i snaga crkve. Neoženjeno svećenstvo razastrto po svem svijetu imade predstavljati jaku nebesku vojsku na zemlji, oboružanu oružjem istine božanske, slobodnu i nesapetu rukama ženskima i užitkom ovoga svijeta.

Ovakove misli, da sličnimi riječmi, valjda je izricao papinski poslanik Majnard, jer su one bile svakdanje u kuriji rimskoj. Mi mislimo, da je morao biti veoma pobožan kralj, koji ih je sve mirno saslušao. A to nam se čini da je bio Petar Kriesimir, jer onako oprezna i prijatna svuda uz njega vidjamo papinskoga poslanika. Mogao je kralj brvatski koje stvari i laglje čuti nego što ih je slušao koji drugi kralj, jer su se u njegovom kraljevstvu od davnine biskupi birali bez kraljeva upliva. A da svećenstvo živi čisto i uredno, to je valjda on i sam želio, da se odsele nesmije nijedan svećenik niti biskup oženiti, a oženjeni da svoje žene odpuste; tako je bilo onda već po svem zapadnom svijetu. Samo nerazumijemo, kako bi kralj hrvatski mogao hladnokrvno slušati one drakonične naredbe sbog hrvatske službe božje. Reklo

se je: Nedopuštamo Hrvatima, da dobiju svete redove, ako latinski nenauče, a k tomu se dodalo, što nam pokazuje podpunu i nesmiljenu bezobzirnost Latinjana: pop koji bi nadalje bradu nosio, neima pristupa u crkvu, neka se proti njemu postupa po kanoničkim propisih. Domaći nam viestnik još kazuje, kolika je tuga popala svećenstvo hrvatsko, kada je ovaj zaključak dobio potvrdu od pape; hrvatske crkve da bivaju zatvorene, a popovi da prestaju vršiti svoju službu božju.

Čini se, da su se bojali sveti oci zlih posljedica ovoga groznoga zakona, pak su zaključili: ako bi koji od načelnika gradskih ili ma koji drugi svjetovnjak uhvatio, iztukao i iz biskupije njegove biskupa protjerao, neka bude proklet svaki suradnik takova posla. Ako bi pak to isto učinio svećeniku nižega reda, imade činiti pokoru i pokajanje.

To se je doskora i događalo valjda po svih krajevih hrvatskih, gdje su spomenute zaključke izvodili. Kad samo promislimo, da se i od papinske stolice i od otaca sabora, t. j. od popova latinskih baca u sviet rieč, da je: „Metodij prokleti heretik“, koji da je umro kao Juda ili Arije, jer je zaveo toliko svijeta, a med Hrvati bio je on sveti i veliki apostol, onda si možemo lasno predstaviti strast i mržnju s obiju strana i bunu naroda hrvatskoga.

Očita buna digla se je u sjevernih stranah kraljevstva. Hrvati pošalju poslanstvo u Rim pred papu: popa Vuka i Sededu. Biesni Latini pripoviedaju, da je papa Aleksandar II. svojom rukom odrezao bradu popu Sededi, koga i drugim načinom smiešnim prikazuju, što je htio biti biskup, a da nije niti rieči latinski razumjevaio. Čim se ovo poslanstvo iz Rima povratilo i puku priobćilo odgovore papinske, puk prihvati silu i protjera na otoku Krku, koliko se znade, biskupa latinskoga, a hrvatski biskup namieštaio je hrvatske svećenike i službu božju hrvatski 1061. obavljao. Papa Aleksandar II. pošalje pod konac god. 1061. opet svoga poslanika u Hrvatsku. Poslanik kardinal Ivan, biskup od Porta, priobći svećenstvu i narodu, da su u saboru rimskom potvrđjeni svi zaključci posljednjega spljetskoga sabora. Biskupa buntovnika hrvatskoga s otoka Krka dovedu pred crkveni sabor u Spljetu, sbace ga sa stolice i dadu ga zatvoriti.

Ovaj drugi crkveni sabor, sudeći po nepobitnom daljje m razvitku događaja, u mnogom je ublažio bjesnilo prvoga sabora.

Prije svega valja ono razumjeti, da nemogu biti za popove zaređjeni, ako neznadu latinski, tako, da su od sada od svakoga popa glagoljaša iskali, da znade toliko latinski, da može za nevolju razumjeti latinsku službu božju i sveto pismo, da mogu izgovarati njeke svete izreke latinski. Drugo: sada su si morali i popovi hrvatski brade obrijati. Treće: Sada je hrvatska služba božja uvedena s obredom latinskim. U jednu rječ: sada je dostignuto jedinstvo obreda u kraljevstvu hrvatskom.

Dva se biskupa latinska iznad svih drugih iztiču u ovo doba, dva odlična čovjeka, obadva gorki Latini, ali dobri crkvenjaci. Prvi je nadbiskup spljetski Lovro. On je u vrijeme nastupa vladanja Kriesimirova izabran za nadbiskupa od crkvenoga sabora. „Čovjek taj rodом iz Dalmacije, tielom malen ali velik duhom,“ uzvinuo se je skoro na dušu kraljevu, te kao čarobna sjena prati svaki njegov korak, a i njegovih nasljednika. Umio se uresiti i njekom višjom ljubavlju za znanosti i umjetnosti. Vriedno je spomenuti, da je na primjer jednoga od svojih podanika poslao u Antiochiju, da tamo izuču finu raduju u srebru i zlatu. Jednoga Francuza sustavi u Spljetu. Taj čovjek putovao je u Athenu na velike škole, koje su još u ono vrijeme bile na glasu, njega zaprosi neka mu liepim latinskim jezikom napiše njeke živote svetih, dakako svetoga Dujma i drugih začetnika kršćanstva u spljetskoj crkvi. Lovro je dopustio, da se pored spljetske osnuje nadbiskupija barska, i da joj pripadnu sve biskupije na jugu od Dubrovnika. Tamo u južnih i iztočnih stranah bila je jača slavenština, pak nije bilo ugodno ovakovu Latinu zapoviedati tamo na onih stranah, gdje je sam papa prisiljen bio poštovati grčki obred.

Lovru je nadkrilio svetinjom života, ali ne snagom duha Ivan biskup trogirski. On je bio rodом iz Rima. Došao je u Hrvatsku u pratnji kardinala Ivana, a slučajno onda umro biskup trogirski, pak ga izaberu za biskupa tamo puk i svećenstvo. Što se o njem pripovieda, sve je manje više bajoslovno, znamenito je svakako da su ga za života za svetca držali, premda ga crkva za takova nije nikada priznala. „Nije se on dao zavesti, — veli mu bajoslovac, — od lienosti, kako to čine drugi, koji nadju prigodu neradena mira, nego udubljen u neprestano razmišljanje sprovodio je život svoj u postu i molitvi, u bdienju i dieleći mi-

lostinju. Bio je u slovu božjem rječit, u mudrosti uzvišen, u pobožnosti učtiv, u govoru istinit, u sudu pravedan, dajući Bogu što je božje; ljudsku je slavu bježao, na oči ljudske nosio sjajnu skupu odjeću, a izpod nje najoštriju kostret na golom tielu. Nije spavao na krevetu, nego odpustivši od sebe komornike svoje, tajno bi dozvao siromaka i u njem ga pustio prespati, sam pako iza dugoga bdjenja legao bi na zemlju mučeći i trapeći svoje tielo.“ Ovakov svetac nije mogao biti okretan u svjetskih poslovih. Dosta je bilo u ono doba, da se ovakov čovjek ovoj ili onoj stranci pridruži, da je tobože stvar sveta i pravedna.

Ova dva čovjeka bili su vodje stranke latinske. Osobito se ovaj Ivan trogirski iztiče kao neobuzdan Latin. Mi njemu rođenu Rimljanu moramo oprostiti. Bismo li oprostili kralju Petru Kriesimiru, što se od ove dvojice ljudi dao voditi? Moramo i opet uzeti, da je kralj Kriesimir bio u istinu pobožan čovjek i pokoran sin crkve, kako su bili mnogi odlični kraljevi. Što na čelo svojih prvih listina postavlja ime pape rimskoga, time htjede pokazati, da je vjeran sin crkve, tako „da se kralj u papi, a papa u kralju nadju povezani jednim vezom uzajamne ljubavi“. Nesmije se ni to zaboraviti, da je Petar I. Kriesimir u svećenstvu latinskom tražio čvrstu vezu dahnatinskih gradova s Hrvatskom, jer među gradjanstvom trgovačkim uvijek je bilo ljudi, koji su više naginjali na Veneciju. Napokon, ako se ogledamo po svietu, te vidjamo da uz papinske ideje pristaju kraljevi Francuzke, Englezke, Španjolske i veliki dio Njemačke, a od slavenskih vladalaca česki knez Vratislav dobiva u znak, da je predobar sin crkve „mitru“, koja se svjetovnim vladarom inače nepodjeljuje, kako da nepristane kralj hrvatski uz papu, gdje je od stranih država najbliža Hrvatskoj država papinska? Svaki gotovo dan plovile su ladje izmed jednih i drugih obala. Bologna i Jakin, papinski gradovi, bili su druga domovina mnogim trgovcem hrvatskim, papinska je država naravni saveznik Hrvatske proti republici mletačkoj na jadranskom moru.

Ovako je Petar I. Kriesimir, dobro uvažujući situaciju svoje države, pribavio joj gospodstvo na jadranskom moru. Na kopnu dotiču u Podunavlju dvie države njegovo kraljevstvo. U staroj Pannoniji osnovalo je svoje kraljevstvo pleme magjarsko, a dolje na jug još je uvijek carstvo iztočno. Obadvie države stezali su domaći nemiri, da nepružaju svoje neprijateljske ruke u Hrvatsku.

Obratno kralj hrvatski upotriebe njihove nesgode, te osigura sjeverne i istočne medje svoje države. To je moglo biti dva puta: prvi put, kada su Magjari kušali prodrieti u istočno carstvo, čini se u savezu s Pečenezi, pak su morali učiniti mir s carstvom radi svojih domaćih nemira. Drugi put oko god. 1065. je još sgodnija bila prilika, kada je tursko pleme Polovci ili Kumani sa šestdeset hiljada ratnika provalilo i zaprijetilo Ugarskoj, Hrvatskoj i istočnomu carstvu. Oni uzmu kao bujica strašna paliti po balkanskom poluotoku. Ovom prilikom valjda makne Petar I. Kriesimir vlast istočnoga carstva iz Sriema, te u Sriemu opet zavlada jedan ban, kako je bilo i negda dane. S Ugarskom stajao je u dobru prijateljstvu, jer je te iste godine poslao svoga bana Dmitra Zvonimira, da prisustvuje krunitbi kralja ugarskoga Salamona. Mladi ban bio je vjerenik Jelene, kćeri pokojnoga kralja Bele I., dakle prijatan zastupnik na onom dvoru. Sada istom mogu pristati i razumiju se one ponosne rieči Petra I. Kriesimira, koje je izrekao god. 1069. u Ninu okružen od mnogih dostojanstvenika svoje države, gdje naglasuje „svoje nasliedno kraljevstvo“, te reče: „Bog Svemogući razširio je moju državu na kopnu i na moru“. Sada kada je klonula moć carstva istočnoga, kada su minule pogibelji strašnih novih naroda, sada se opet bani okupije oko kralja. Veličajni prizor, gdje kralj sa svojih sedam banova opet vojuje na Dunavu, žalibože nije nam nigdje opisan. Samo nam je nepoznata ruka blizu ove dobe ostavila spomen ob ovoj sedmorici glavnih velmoža hrvatskih. Na jugu se je sada opet klanjalo primorje i humska banovina kralju hrvatskomu, tamo na iztok bosanska, ovamo na sjever su medje s koruškom vojvodinom, — koje, — toga neznamo.

„Obnovitelj moći kraljevstva“, veli Niemac Büdinger, kojega puštamo govoriti upravo jer je Niemac, „kralj Petar Kriesimir bio je ipak, premda je dopustio, da se pritisne slavenska liturgija, u prvom redu kralj Hrvata. Ako on dvor svoj sabere, recimo u svojoj palači u Ninu, to ga vidjamo okružena od njegovih hrvatskih velikaša, župana, grofova ili primata; najodličniji medju njimi nose naslov bana, zaključci čine se uz suglasje prisutnih velikaša. U kraljevoj pratnji dolaze, kao i kod drugih

kršćanskih vladara ove dobe, već obični dvorski častnici: komornik i dvorski knez, majordom ili dvorski djed i peharnik, dvorski sudac i kancelar; osobito u uglednu položaju dolazi kraljev štitonoša. Kriesimira treba bo smatrati kao vladara još odlučno ratoborne sklonosti, ako se i nalazi, da za jedno dobro, koje podaje samostanu ili kakovu odličnom čovjeku, koji ga pogosti, dobra konja za dar primi, da potvrdi posjeda jednomu samostanu dodaje rieči: „tko bi ovo naganjan od vruga kušao povriediti, taj bi morao biti jači nego što je naša moć i morao prezirati naše prijateljstvo.“

Petar Kriesimir je u svojoj nutarnjoj politici čisto hrvatski kralj, bez ikakve tuđe primjese. Neka se samo ogleda dugi red njegovih dvoranika i banova, sva su im imena čisto hrvatska, a da se je na njegovu dvoru samo hrvatski govorilo, svjedoče časti dvorske, kanoti: djed hrvatski, vinotok, peharnik, štitonoša itd. Kod većih naroda, nego što su Hrvati, ostale bi ovakove časti jošte u latinskom nazivu, a to je znamenovalo, da su se barem njeke formule stare u latinskom jeziku tamo sačuvali; — kod Hrvata toga neima. Kolikim bogatstvom obiskrbio je Petar Kriesimir na pr. samostan rogovski kraj Biograda, koji je od početka čuvar jezika i obreda hrvatskoga. I biskupija biogradska, kninska i ninska, sve tri od njegova vremena opet sjajno uzvišene, sve su ove upravo nositeljice hrvatske ideje u crkvi božjoj.

1073. Petar Kriesimir pobrinuo se je za života za svoga nasljednika. Vlastita djeca pomrla su mu, a on proglasi za svoga nasljednika sinovca si Stjepana, i pored kralja sjalo se na zapovjedih kraljevskih ime budućega nasljednika. Petar Kriesimir spominje se posljednji put god. 1073., al nije ga naslijedio sinovac njegov Stjepan. Njega bace bani i biskupi u samostan. On to sam pripovijeda: „Kada sam bio pritisnut težkom bolešću, pozvao sam častne svećenike kraljevstva hrvatskoga, da lieče bolesti moje duše, tada sam se po njihovom savjetu dao prenesti u samostan sv. Stjepana prvomučenika, položio sam čast nasljednika i svako drugo dostojanstvo; ovdje sam si odredio mjesto za grob.“ Ovo je dakako sveto bajanje, a dogodjaji malo iza toga pokazuju, da su se digli možni bani i otimali se izmed sebe za prijestolje.

IV.

U borbi nastaloj iza smrti kralja Petra I. Kriesimira za prijestolje hrvatsko, prvi održi pobjedu Slavić, po neknoj viesti zet pokojnoga kralja, jer da se je oženio s njegovom kćerju Nedom. Tako je Slavić, ban valjda sjeverne Hrvatske, imao i njeko pravo na prijestolje. Zagonetno je kratko vladanje, niti dvie godine, ovoga kralja, a još zagonetniji njegov svršetak. Za čudo je, da je došao u Hrvatsku papinski poslanik Gerhard, poslan od novoga pape Grgura VII. Poslanik drži crkveni sabor u Spljetu, a kralj hrvatski ratuje na moru. Valjda je onda bio siguran grad Spljet i sabrani u njem sveti otc. A opet dogodi se čudna stvar. U to isto vrijeme bude kralj Slavić uhvaćen od nekoga vojvode, koga listina zove „Amicus“. Čini nam se, da je Gfrörer dobro preveo onu oznaku iz spljetskoga sabora, gdje on veli: „u vrijeme, kada je (Comes Amicus) „pri-jateljski knez“ kralja Slavića u sužanjstvo odveo“. U obće se misli, da je to bio neki knez normanski, a Normana toga imena neima, niti nemože biti. Veliki papa Grgur VII. sdružio se je, mislimo, s nekimi normanskimi knezovi doluje Italije, sdružio se je i s nezadovoljnici u Hrvatskoj, i tako pade žrtvom kralj Slavić. 1075.

Vladanje iza Slavića u Hrvatskoj preuzme Dmitar Zvonimir do sada ban, mislimo slavonski, dakako pod okriljem mogućnoga pape Grgura VII., kojega poslanik je posred ratne bure jamačno agitovao za takova kandidata, koji će se papi pokoriti. Grgur VII. prisvojio si je pravo, da bude nad svimi kraljevi. On je htio biti nad Španijom, Francuzkom i Englezkom, odakle je papa od starih vremena od kralja neki danak u obliku Petrova novčića dobivao, on je ugarskomu kralju poručivao, da mu je kraljevstvo feudum svetoga Petra. Tako je bilo i s Českom. A poznato je, kako je car njemački morao pred ovim papom u zimsko doba bos strepiti i klečati, kao nizki pokornik pred svojim velikim poglavarom. Pokornost iskao je Grgur VII. i od kralja hrvatskoga, a Slavić valjda toga nije htio, zato je propao. Pokorio se ban Dmitar Zvonimir primivši pored znakova kraljevskih i „zastavu“, to će reći priznavajuć se za vazala rimske stolice. Ovakovu pokornost i vazalstvo prihvatio je pred malo godina Vilim Normanski, osvojitelj Englezke, a ove iste godine dapače i vladar Poljske i Ruske. Grgur VII. obnovio je time ideje ve- 1076.

likoga pape Silvestra II., da papinskoj stolici zadobije Česku, Poljsku, Ugarsku, Hrvatsku i da ova kraljevstva postavi jaka proti carstvu njemačkomu, koje toliko puta zatim ide, da papinstvo metne pod svoje skrbništvo.

Papa pošalje u Hrvatsku u ljetu god. 1076. svoga poslanika Gebizona, opata rimskoga i Falcoina, biskupa fosombronskoga, da okruna izabranoga već kralja. 9. oktobra iste godine primi novi kralj Dmitar Zvonimir iz ruku Gebizonovih na solinskom polju u crkvi sv. Petra: „zastavu, mač, žezlo i krunu“. Mnogi su mislili, da je sada istom kralj hrvatski dobio krunu i zato su krunu hrvatsku nazivali Zvonimirovom, ali nije tako. Znakovi kraljevske vlasti već su bili kod otaca naših, samo je sada Zvonimir pored njih primio i papinsku zastavu, a sačuvala nam se je i prisega vjernosti, što ju izreče pred papinskim poslanikom, koja jako nosi biljege te zastave. Prisega glasi: „Ja Dmitar, koji se i Zvonimir zovem, po božjoj milosti veliki vojvoda Hrvatske i Dalmacije, pošto sam izabran za vladara Hrvata i Dalmatinaca od svećenstva i svega puka u saboru, ovjenčan i ustoljen od Tebe gospodine Gebizone za kralja sa zastavom, mačem, žezlom i krunom, po vlasti danoj Ti kano poslaniku apostolske stolice od našega gospodina Grgura pape, Tebi se zavjetujem i obećajem, da ću nepromienjeno izpuniti sve, što mi njegova častna Svjetlost naloži, najme, da ću u svem i svačem apostolskoj stolici vjernost obćuvati; a što god su u ovom kraljevstvu apostolska stolica ili njezini poslanici odredili ili u napredak odrede neopozivno ću čuvati; gojiti ću pravdu, braniti crkvu, brinuti se za prvence, desetinu i za sve što pripada crkvi, nastojati ću oko življenja biskupa, svećenika, djakona i subdjakona, da čisto i dostojno živu; štititi ću siromake, udove i sirote, zapriečiti nezakonitu svezu među rođjaci, ustanoviti zakonito vjeno prstenovanjem i blagoslovom svećeničkim, a ustanovljeno neću pustiti, da se razriče; uzprotiviti ću se trgovini s ljudmi, a pokazati ću se božjom pomoćju pravedan u svem, što je pravo. Takodjer opredieljujem dvie stotine carskih cekina s dozvolom svih mojih velikaša kao „tribut“ svetomu Petru, da se svake godine o uzkrsu izplati od predana meni kraljevstva, pak da vladari svi poslije mene to uvijek drže, potvrđujem i posvećujem. Jošte prikazujem i potvrđujem apostolskoj stolici

samostan sv. Grgura, komu je ime Vrana, sa svimi dragocienostmi, najme sa srebrnim kovčegom, u kojem su moći sv. tiela istoga blaženoga Grgura, sa dva križa, s kaležom i patenom, sa dvima krunama zlatnima a dragulji obloženima, knjigu evan-gjelja srebrom i zlatom napisanu, i sa svimi gibivimi i negibivimi, neka bude poslanikom svetoga Petra, ali tako, da toga nikomu drugomu nedadu, već da njim bude pristanište, a ja ću ga bra-niti i moji nasljednici. Osim toga, budući da vladati znači Bogu služiti, predajem se ja i preporučam namjestniku sv. Petra, papi Grguru, a učiniti će to i moji nasljednici. Ovu vjernost prise-gom potvrđujem“.

Ova prisega Dmitra Zvonimira može se smatrati kao rezultat nastojanju papinske stolice od skoro dvadeset godina u Hr-vatskoj. Što si je papa želio postići u Njemačkoj, a što je do-stigao u dolnjoj Italiji, u Španiji i Englezkoj, to je evo zadobio i u Hrvatskoj. Nije se obvezao papi kralj niti kako će voditi unutarnju niti vanjsku politiku, samo crkvene zakone i obi-čaje svete će kralj i njegov narod u Hrvatskoj držati. Što kralj daje „tribut“, to ide jamačno za uzdržanje papinskih poslanika. Svim sjajem u krasnom i čarobnom samostanu Vrani namjestio je kralj papinske poslanike. U svih državah Europe nastanjeni su odsele papinski poslanici, oni su onaj maz, koji veže kršćan-ske vlade s papinstvom, oni su pomogli uzdignuti papinsku vlast na prvo mjesto u svijetu, jer su bili trublja papinska kod svih naroda, — osobito za vrijeme križarskih vojna.

Crkve i crkveni dostojanstvenici dakako plivaju u slasti. Nad-biskup spljetski Lovro prva je osoba u cijeloj državi. Kralj ga s po-nosom nazivlje svojim „otcem duhovnim“. Nepobitno je, da su sada biskupi sve svoje sile napeli, da i gradovi Dalmacije prionu uz kralja hrvatskoga. Iza nesretnoga Slavića bili su se gradovi opet Veneciji zavezali, videći razsulo u Hrvatskoj, sada kada se oduševljeno svećenstvo dalmatinsko oko kralja okupilo, i svi gradovi to učine. Tako bi sbilja bilo što veli Gfrôrer: „Isto što je papa Stjepan III. učinio na korist franačkoga Pipina, što je Aleksandar II. obavio na hasnu pobjedonosnoga Normana Vi-lima, osvojitelja Englezke, to je Grgur VII. učinio za Hrvata Zvonimira. Primivši njegovu prisegu bilo je tako, kao da je pred svim kršćanskim svetom očitovao: dokle ti Dmitre Zvonimire budeš vjerno uza me držao, dotle ću ja namjestnik Petrov Tvoju

i Tvoga naroda stvar smatrati kao svoju vlastitu, ja ću štiti Tebe i tvoju državu duhovnim sredstvi.“ A doista dopirahu duhovne sile Grgura VII. od jednoga kraja svijeta do drugoga, ili kako se onda reklo: „od mora do mora“.

Kako su Hrvati primali ovu politiku svoga kralja? U prvih mah, kada su gradovi primorski i otoci opet svi sklonuli glavu pod kralja, onda valjda da su bili zadovoljni, osim koga velikaša ili bana, koji bi sam bio htio sjesti na kraljevsku stolicu. Istom kada su se posljedice stale pokazivati, uzme rasti nezadovoljstvo. Uzplamtio je već bio razdor izmed pape i cara njemačkoga Henrika IV. Četiri mjeseca iza krunice Zvonimirove, januara god. 1077., drhturio je bos u sniegu u Canossi car njemački Henrik IV., čekajući milost mogućnoga pape. Poslije toga biesnila su obadvojica jedan na drugoga. Papa je dao izabrati drugoga cara, najprije Rudolfa a poslije Hermana. Car po volji papinoj izabran, priznao je kao i naš Zvonimir, kada se zavjetova: Izkazati ću Bogu i svetomu Petru svaku dužnu čast i svaku korist, te ću se na dan kada prvi put vidim papu, vjerno priznati vazalom sv. Petra i Pape. Car Henrik IV. opet sbacio papu i drugoga papu dao izabrati, i tako išla smutnja velika za kršćanski svijet.

1078. Nije naša zadaća, da dalje pratimo ovaj veliki boj izmed dviju najvećih zapadnih vlasti. U njihov rat zaplete Zvonimir sebe i svoje kraljevstvo; samo to nas zanima. Već god. 1078. vija se po hrvatskom kraljevstvu poslanik papinski Petar, rimske crkve kardinal. On je prošao sve hrvatske zemlje od stare Zete ili Crnogore do na sjever Dalmacije. Neima dvojbe, da je Mihajlo ban onih južnih strana, koji nije priznavao kraljevske supremacije Zvonimirove, brige zadavao kralju hrvatskomu, čim je i on iskao od pape „zastavu sv. Petra“, ali papa mu toga nedade, svakako da neuvriedi Zvonimira. Zato se opet Zvonimir pokaza crkvi zahvalan, pak glavi crkve hrvatske dade vlast i dohodke županije cetinske. Po tom je primas hrvatski bio gospodar jednoga znamenitoga područja, kao što su bili na primjer tri njemačka nadbiskupa, koji su po časti i ugledu područja bili prvi izbornici cara njemačkoga. Medjutim možemo samo naslućivati, da je ove godine bilo spremanje na rat, a zato je bilo nezadovoljstvo medju Hrvati, pak valjda nije Zvonimir mogao krenuti u Njemačku. Jedan od mogućnih velmoža hrvatskih

sustavio je kralja na tom putu, ime mu je Vecelin. Sam papa 1079. Grgur VII. bio je prisiljen posredovati izmed kralja i njegova bana. „Znaj --- pisa papa Vecelinu — da Ti se mnogo čudimo, da Ti, koji si od davnna vjernost blaženom Petru i nam obećao, sada nastojiš ustati proti onomu, kojega je apostolska vlast postavila za kralja u Dalmaciji. Toga radi opominjemo Te i od strane sv. Petra zapovijedamo, da se više neusudiš dizati oružja na rečenoga kralja, znajući da ćeš sve ono proti apostolskoj stolici učiniti, što se usudiš njemu uraditi. Ako li možeš biti kažeš, da imaš što proti njemu, valja Ti od nas izprositi presudu i radije čekati pravicu, nego li da se oružaj na njega i uvriediš apostolsku stolicu. Ako li se nepokaješ za svoju drzovitost, nego se prodrzneš uraditi proti našoj zapovjedi: tada znaj nesumnjivo, da ćemo mač blaženoga Petra na tvoju drzovitost izvući te njime, ako se neopametiš, kazniti preuzetnost i Tvoju i svih onih, koji bi Te u tom poslu pomagali. Budeš li po razboru poslušan, kao što se kršćaninu pristoji: tada ćeš kano pokoran sin zadobiti milost blaženoga Petra i blagoslov apostolske stolice“.

Ovo je pismo pisao papa 4. oktobra god. 1079., nekoliko mjeseci iza odlazka kardinala Petra iz Hrvatske. Tko će posumnjati da je Vecelin upravo podanik Zvonimirov. Samo kao takov mogao je biti kralju pogibeljan, jer bi mogao naći takove, „koji bi ga u tom poslu pomagali“. Papinski poslanik mora da je veoma malo uspio medju Hrvati. Svakako je bio Zvonimir u svojoj zemlji sapet, te nije mogao pomagati papi, koji je već dolazio u najveću nevolju. Istom god. 1082., kada se je raz- 1082. gonio veliki rat izmed carske i papinske stranke u susjednih koruških i austrijskih zemlja, onda je mogao i on začeti u rat. Dva puta, veli se, provalio je Zvonimir u Korušku i obadva puta pobjedonosan izašao iz boja, premda je vojvoda Leopold dvadeset hiljada vojske na bojno polje izvodio. U trećoj bitci bude hrvatska vojska poražena. Dapače neprijatelj prodre u kraljevstvo i stane plieniti. Sada je istom buknuo od duže vremena prigušeno nezadovoljstvo. Kralj je htio oprati sa svoga imena ovu ljagu, pak je htio valjda opet vojsku dizati, ali Hrvati „počeše kričati i vikati na kralja, tužeći se i vapijući jednim glasom: da on njih išće izvesti iz domov njih, od žen i ditce njih“.

Zvonimir morade učiniti mir, u kojem je valjda obećao, da neće više uticati u njemačke poslove.

1083. Tako se opet zemlja primiri, i kralj je god. 1083. mogao kazati: „da po osobitoj milosti božjoj mir i tišina svagdje u mojem kraljevstvu vlada“. Ovaj mir potraje skoro neprekinuto do konca vladanja Zvonimirova. Zemlja je mogla doći u liepi cviet, kako ga opisuje stari ljetopisac hrvatski: „I za dobroga kralja Zvonimira biše vesela sva zemlja, jer biše puna i urešena svakoga dobra, i gradovi puni srebra i zlata. I nebojaše se ubogi da ga izji bogati, i nejaki da mu vazme jaki, ni sluga da mu učini nepravo gospodin. Jere kralj svih branjaše, zašto ni sam prezpravedno neposidaše, tako ni inim nedadiše. I tako veliko bogactvo biše, tako u zagorje kako u primorje za pravednoga kralja Zvonimira. I biše puna zemlja svakoga blaga, i biše veće vridna ureha na ženah i mladih ljudih i na konjih, ner inada sve imanje. I zemlja Zvonimirova biše obilna svakom razkošom, ni se koga bojaše, ni jim nitkore mogaše nauditi, razmi gnjiv gospodina Boga“. Vjerujemo staromu ljetopiscu da je ugodna spomen na mirne one njeke godine mogla razdragati momčad hrvatsku, kada se spominjalo ime Zvonimirovo, ali ovaj mir čini nam se da je bio isto tako za Hrvatsku u ovaj čas ubitačan, kao onaj nesretni rat Zvonimirov za papu na Niemce.

U ovo doba pokrenu Normani južne Italije, a osobito njihov smjeli i veliki vojvoda Robert Guiskard jednu misao, koja je u prvanjih sretnih godinah ogrievala srdce i dušu pape Grgura VII., protektora Guiskardova; — on htjede da sruši byzantinsko carstvo. Neimajući Robert dovoljne pomorske sile, kušao je najprije osvojiti Albaniju, pa odanle da napreduje dalje prema Carigradu. U ovom krvavom i groznom ratu skoče na pomoć carstvu Mletčani, jer je očevidno njim bilo, da će Normani, samo ako predobiju Albaniju, a imajuć već donju Italiju, njim zatvoriti jadransko more. Zato su Mletčani slali toliko vojske u boj, koliko su platiti mogli, a brodova toliko koliko je premogla sva Venecija. Na sreću Venecije i iztočnoga carstva umre god. 1082. sred boja Robert Guiskard. Normani se opet potegnu u donju Italiju. Ana Komnena, carska kći i povjestnikinja, priznaje, da su ovaj put carstvo Mletčani spasili. Zato dobiju Mletčani 1084. sada god. 1084. veliku zlatnu bulu, — takovu, kakovu iztočno

carstvo jošte nikada nikomu nije dalo. „Mletčani imaju biti slobodni od ma kakve supremacije grčke“ po glasu bule, dakle postaju slobodna država. Obilni darovi, koje će car i carski podanici davati odsele duždu Venecije i crkvam njegovim, skoro da su priličniji danku redovitu nego li darovom. Dužd ima čast: „Protosebastos“, pak prema toj časti ima od carstva plaću. Čudna plaća, kad o caru neima ovisiti. Za nas dakako najznamenitije je, što se car Aleksij I. u ime svoje i svojih nasljednika odriče svakoga prava na Dalmaciju i Hrvatsku, i predaju ga duždu Venecije. Moramo ipak primjetiti, da su duždi Venecije za života Zvonimirova sasvim mirni bili, niti se nadmijetali s tim novim naslovom niti su kušali osvojiti zemlje, koje im je car istočni tobože imao pravo darovati.

Zvonimir ostaje ipak, kao mlitav vladar posljednjih godina svoga života, samo miran motritelj mnogih događaja, koji se krvavo doticahu budućnosti njegove države. Na jugu njegove zemlje kupiše se srbski i hrvatski knezovi u posebne oblasti, a njemu kano da je to svejedno. Skoro se oko Zete sakupi jaka država, da potamni Hrvatsku. Premalo imamo izvora, da bismo ga mogli odsuditi. Po narodnoj predaji imao je Zvonimir podnieti nasilnu smrt u javnom saboru, što mislimo, da je strašna narodna odsuda one politike, koju je tako vjerno kralj sledio prema papi rimskom. U toliko je svakako važna ona viest staroga ljetopisa i vrijedna, da ju priobćimo: „I nevirni Hrvati vazeše zlu misal i nepravden svit, i meu sobom zlo više učiniše, i sebi i ostatku svomu rasap i vičnje pogrijenje. I tako počеше upiti kakono Židove vapiše na Isukrsta, kada reče poglavica. „Bolje da jedan umre, nere tolik puk da pogine.“ I tako sramotni i nevirni Hrvati počеше govoriti vapijuće kako psi ali vuci: „Bolje da on sam pogine, ner da nas iz didine naše izvede cića Boga i inim mista toliko daleko obuimati zemlje i gradove.“ I ne inako, nere kako psi na vuke lajući kada idu, tako oni na dobroga kralja Zvonimira, komu nedaše ni progovoriti, nere s bukom i oružjem počеше sići njega, i tilo njegovo raniti i krv prolivati svoga dobroga kralja i gospodina, koji ležeći u krvi izranjen velicimi bolizni, prokle nevirne Hrvate i ostatak njih Bogom i Svetimi njegovimi i sobom, i nedostojnom smrtju svojom i da bi veće Hrvati nigdar neimali gospodina od svoga jezika,

ne go vaza tuju jaziku podložni bili. I tako izranjen ležeći, a Hrvate proklinjući izdahnu.“ Mislimo, da je ovo odlomak pjesme, jer ovako toplo neznadu pisati stari ljetopisci.

1089. Zvonimir svrši svoje vladanje svakako do početka god. 1089. Sina je imao Radovana, već odrasla mlada čovjeka, kada otca prati na sabore, kada pri dolasku papinskoga poslanika stoji uz prijestolje očevo. Kada nesta Radovana, kako li je svršio svoj mladjahni život, o tom muče grobnim mukom spomenici povjesti hrvatske. A što ćemo reći o ovom tragičnom svršetku smjeloga bana, koji se je umio uzpeti na prijestolje hrvatsko? Njeki misle, da se nije ovako dogodilo, a sude to po tom, što isti naš domaći ljetopis govori, da su car i papa zvali kralja u križarsku vojnu za oslobodjenje svetoga groba, a toga sada još nije bilo. Nam se čini, da je ljetopisac povode ovomu strašnomu činu pomrsio, i krivo sav događaj sklopio. Povodi i uzroci mogli su biti drugačiji, zato bi ipak čin sam o sebi mogao biti istinit. Nije Zvonimir samo zbog papinske politike mogao nastradati, dapače radi nje mislimo, da i nije nastradao. Neznamo, nije li mu prije skrhan vrat radi unutarnje politike. Kada mjesto starih župana dolaze kadgod po uzoru zapadnom „comites“, kada mjesto hrvatskih imena dostojanstvenika dolaze latinska, kada se opaža kao njeko feudalno plemstvo, sve je to u cijeloj zapadnoj Europi, ali sve je to kršilo stare običaje i zakone hrvatske, pak je moglo biti uzrokom ovoga tragičnoga svršetka. Ovo su samo slutnje, zagonetka ostaje, mi ju neriešismo.

Ako uzmemo, da je istinit ovakov svršetak kralja Zvonimira, onda moramo uzeti, da je narod hrvatski s oduševljenjem iz samostana izveo nekadanjega kraljevića sinovca Kriesimirova i uzvisio ga god. 1089. na prijestolje pod imenom Stjepana II. U njem je narod gledao potomka Tomislavića i Kriesimirovića, a i on je mogao s oduševljenjem pisati, da je na prijestolju „otaca, djedova i pradjedova“, premda nesmiijemo zatajiti i slutnju našu, da je zadržtao na prijestolju čovjek, koji je u mladim danima nosio naslov „kraljevića“, a pod stare dane, iza mnogo patnja, na krvavo prijestolje sjeda. Odmah pogrne plemstvo i svećenstvo iz svih krajeva kraljevstva, da se svomu kralju pokloni i da dobiju potvrde svojih prava. Nedvojbeno je, da je priznan bio po svem kraljevstvu već i po tom, što se dužd Venecije neusudjuje na to pomišljati, da si osvoji gradove dalmatinske, dapače još se neusudjuju nositi naslov

„hercoga Dalmacije i Hrvatske“, koji je još god. 1084. u velikoj zlatnoj buli od iztočnoga carstva dobio.

Kralj Stjepan ostao je s crkvom u najboljem prijateljstvu. Odmah u početku njegova vladanja sastao se pokrajinski crkveni sabor, a on je sam prisustvovao s nekoliko svojih velikaša. Zahvalan je bio i samostanu sv. Stjepana, gdje je boravio tolike godine i darivao ga je sada kao kralj. Drugih čina njegova vladanja neznamo. Samo smijemo slutiti, da je mir prevladao u cijelom kraljevstvu. Što više nemožemo govoriti, tomu je razlog i kratka njegova vladavina, jer ga već nestaje početkom god. 1091. 1091. Time izumre loza kraljeva krvi hrvatske.

V.

Kada su nesložni velmože hrvatski posljednju grančicu od stabla vladajuće hrvatske kraljevske obitelji potegnuli iz samostana, želili su, da se opet koji izmed njih kao namjestnik neuzpne na prijestolje, da nebude domaće krvne nesloge. Čarobna je bila po svemu narodu uspomena na toliko sjajno vladajuće Trpimiroviće i Kriesimiroviće. Sada neima više nikoga mužkoga od te krvi, tako vape domaći glasnici: „Pošto tako cijeli rod kraljevske krvi izumre, veli Toma archidjakon, nije više bilo nikoga, koji bi imao bio u hrvatskom kraljevstvu zakonito nasliediti. Počine tako medju svimi velikaši kraljevstva nastajati velika nesloga. Raztrgani na stranke, sada si je ovaj, sada onaj usvojio vladavinu zemlje, nastase bezbrojne otimačine, pljačkanja, umorstva i legla svih opočina, jer nije prestajao dan za danom jedan drugoga proganjati, napadati i ubijati.“

Crnije slike u jednom kraljevstvu, koje je bilo tolikim krasnim kršćanskim duhom vladano, nije moguće ni pomisliti. A ipak i ova slika jošte pred onom viesti skoro izčezava, koju isti pisac odmah iza ovoga dodaje: „Ali bio je u ovo vrijeme jedan od velmoža hrvatskih, koji budući od svojih suplemenika progonjen mnogimi uvriedami i mnogimi štetami, i nenadajuć se, da bise mogao inače tolikim jadom oprieti, otidje u Ugarsku. Tude pristupivši pred kralja Vladislava, stade ga nagovarati i uputi ga, da izadje osvojiti kraljevstvo

hrvatsko, pak da ga pokori svomu gospodstvu. Davao mu je puno nade, da to može lasno izvesti, jer da je sada kraljevstvo izpražnjeno i ostalo bez obrane kraljevske moći.“ Dodajmo k tomu što ugarska predaja kaže: „Zvonimirova supruga (Lepa), sestra kralja Ladislava, progonjena mnogim nepravdami od neprijateljâ svoga pokojnoga supruga zaiska u ime Isusa Hrista pomoći u svoga brata kralja Ladislava.“

Neizmijerna uzrujanost po svem narodu, tako jaka i užasna kao da će u čas popucati svi sglobovi kraljevstva od dvie stotine godina, ta svjedoči, da se je narodna strast, uzvitlana pod konac vladanja Zvonimirova, pod kratkim vladanjem Stjepanovim samo bila prividno prigušila. Sada je planula nevidjenom divljom strasti, kakova se znade u narodu uznesti u velikom građanskom ratu. Bani se bore za kraljevstvo; Primorci proti Zagorcem, pleme proti plemenu. Iz te velike bure diže se jedan čovjek, koji je sam htio biti kralj, pak zašao u borbu; bio je pobijedjen i traži spas svoj u kraljevstvu druge krvi, da radi osвете svomu narodu dovede tudjega kralja, kao što je na primjer grof Julijan u španjolsku zapadno-gothsku državu doveo Arape, da razkrhaju ono kraljevstvo, kada njegov rod nemože sjediti na ovom kršćanskom prijestolju.

Dok je ovaj jadni čovjek tražio pomoći u kralja magjarskoga, čini se ipak, da je jedan od banova hrvatskih, Petar od roda Svačića, sabrao dobar dio naroda pod svoja krila. Vladislav kralj međjutim prešao je god. 1091. Dravu s velikom vojskom, te je magjarsko konjaničtvo poplavilo zemlju izmed Save i Drave. Nu čim je zašao u gorske predjele, sustavi se njegova vojena sila, jer su ga Hrvati već sabrani dočekali i odbili, premda se i opet veli za nje: „jedan nije drugomu bio u pomoći, i bijahu medju sobom podieljeni“. Ipak se je borilo svako pleme, a klanac za klancem, grad za gradom trebalo je otimati kralju ugarskomu. Na sreću nesložnoga naroda, pozovu Vladislava kući, jer su bili Polovci i Pečenezi provalili u Ugarsku.

Vladislav nije dopro do primorskih strana, kako jasno svjedoči jedna listina od ove godine (1091.), gdje se veli na čelu listine, da je Vladislav „provalio u kraljevstvo hrvatsko“. Onomu dielu Hrvatske, što ga je bio predobio, ostavi za kralja Alma.

To nam potvrđuje, kako je shvaćao svoju provalu kralj ugarski, što posvedočuje i ugarska predaja, da je tražio svoje pravo: „jer je njemu“, veli, „po vladalačkoj pravdi pripadala baština, budući da mu je kralj Zvonimir bio u prvom stupnju svojte, a baštinika nije imao“ ili pak: „Zvonimir neimajući odvjetka, ostavio supruzi kraljevstvo,“ a ona opet neimajući odvjetka, dade ga svomu bratu. Vladislav opet sam nije niti mislio, da zavlada među Hrvati, već im dade za kralja svoga sinovca.

Almo osta kralj u posavskoj Hrvatskoj, a prijestolnicu svoju izabra jamačno na obali Save, u današnjem Zagrebu. Zato je trebalo, da uz kralja bude i crkva dostojno zastupana. Sisak je valjda bio sada u razvalinah, pak osnuje biskupiju u Zagrebu. Za biskupa postavi čovjeka strana, ali porieklom Slavena, po imenu Duha. Kralj je bogato obdario biskupiju s imanjima s ove i one strane Drave. Ova biskupija bude prikopčana uz crkvu ugarsku, a time otrgnuta izpod vlasti nadbiskupa spljetskoga, dosadanjega primasa kraljevstva hrvatskoga.

Sada istom, kada su Hrvati vidili sav sjeverni dio svoga kraljevstva odtrgnut, čini se, da su se pomalo sabrali, i reć bi, da je ban Petar Svačić došao do veće sile, premda nemislimo, da je bio priznat za kralja. K tomu je dospjela i Ugarska u nevolju, jer se je zaratila na sjeveru s Českom. U to doba, prije god. 1095., nestaje Alma iz Hrvatske i više se ne vraća, a jamačno se nije samo dragovoljno odavle odšetao. Spomenici o tom negovore, već samo spominju, da ga je te godine imenovao nasljednik Vladislavov, kralj Koloman, stupajući na prijestolje, hercogom u sjevernoj Ugarskoj. Tako su bani hrvatski opet vladali do Drave, niti Kolomanu mladomu i hrabromu kralju nije bilo prilike, da opet provali u Hrvatsku, jer su upravo počele prolaziti put izтока svakovrstne križarske čete iz zapadne Europe preko Ugarske, pak su mu zadavale stotinu jada i neprilika. Medjutim je Hrvatska izgubila opet gradove dalmatinske, koji se god. 1097. dragovoljno priklapiše Veneciji. „Jer se osvjedočismo“, vele gradovi, u kojih su sada već gotovo najodličniji rodovi hrvatski, „da je nam prikladno i najsigurnije živjeti pod vladavinom tolike gospode i ostati pod njihovom brižljivom skrbi i providnom zaštitom, zato vam obećajemo vjernost“, pak daju svoje pripomoći u mornaricu mletačku, tobože za osvojenje svete zemlje.

Ovako Hrvatska dodje među dvie vatre, među Veneciju i Ugarsku. Ovu situaciju shvatili su dakako odmah u Veneciji, pak su nastojali o prijateljstvu s ovom svojom naravnom proti Hrvatskoj saveznicom. Dužd Venecije, Vital Michieli, slao je pisma i glasnike u Ugarsku, al nije iz početka dobivao odgovora.

1101. Napokon ipak sreća mu posluži, te učini god. 1101. s Ugarskom savez i prijateljstvo, samo se nespominje proti komu. Obadvie vlasti zajamčuju jedna drugoj posjed. Koloman nazivlje dužda „vojvodom mletačkim, dalmatinskim i hrvatskim“ i veli: „podržavati ću ja i moji Tebe i Tvoje i sve gradove, podložne tvojoj vojvodini, i sve tvrđjave i mjesta podvržena i poslušna vlasti tvojoj i neću im nikako smetati“.

Savez je bio učinjen proti Hrvatom. Moglo se je znati u Veneciji, da se Koloman opet sprema na Hrvatsku, pak su si mudri Mletčani ovime kušali svoje istom dobljene dalmatinske gradove sačuvati, a kralj ugarski volio je biti s one strane bez nepritike. Na ovu misao dovodi nas nastavak samoga toga ugovora, gdje kralj Koloman veli odmah dalje: „Ali velmože moji sumnjaju, bi li Tebe (dužda) nazvao vojvodom Hrvatske i Dalmacije“, zato želi kralj, da se prije svaka dvojba ukloni, pak da se „nipošto neopiremo jedan drugomu, gdje se može izvjestno dokazati, što ide Tebe po tvojih, a što mene po mojih predšastnicih“.

Koloman je očevidno smatrao, da po rodu s izumrlom vladajućom obitelji hrvatskom imade pravo na ovo kraljevstvo, a opet voljan je priznati njeko pravo Veneciji na gradove kraj mora, pak tako neka bude, da jedan drugomu nesmetaju. Ovako pripravljen Koloman spremi jaku vojsku na Hrvate i pokuša god. 1102. preći Dravu. Ali na Dravi nadje hrvatsku vojsku već spremnu na bitku. Tko ju je vodio, to vrela nespominju. Ali sudeći po tom, što se u čas nadjoše glave svih plemena hrvatskih na skupnom saboru, sudimo, da je ovo bila jedna velika svega sada složnoža naroda vojska. Kolomanu je težak napredak. Sudbina Vladislava i protjeranoga iz Hrvatske Alma, učinila ga je oprezna, pak „čuvši, da su se Hrvati skupili u vojsku i pripravili za borbu, pošalje k njim poruku, hoteći se s njimi prijateljski nagoditi i ugovor po njihovoj volji uglaviti“.

„Hrvati — veli naš izvor — saslušavši poslanstvo kralja sastao se u sabor“, dakako na pripravljenju već bojnom polju, kako su bili svi mnogi najveći sabori hrvatski pod oružjem i pod vijućimi se zastavami svih plemena hrvatskih. U tom saboru odsudnom za mnogo vjekova mogli su bani doviknuti: evo narode sa zapada neprijateljske Venecije, evo križarskih četa kojih ima koliko i pjeska u moru. Već su nas napastovali, a sada evo opet dolaze. Zajedno s Magjari bolje ćemo se od njih obraniti. I tako prihvati većina Kolomana. Jedan od glavnih banova hrvatskih Petar Svačić odmetne se valjda odmah u ovaj čas izmed svega oružanoga naroda sa svojom vojskom. Sada mislimo istom, da je primio Petar i naslov kralja hrvatskoga, nebi li pod tim sjajnim naslovom opet sav narod pod jednu zastavu spravio. Ali to je bilo sada prekasno.

Od dvanaest plemena hrvatskih budni izabrani župani, da odnesu poruku kralju. Bili su po imenu ovi: župan Juran od roda Kačića, župan Ugrin od roda Kukara, župan Mrmonja od roda Šubića, župan Pribislav od roda Čudomirića, župan Jurina od roda Svačića, župan Petar od roda Mogorovića, župan Pavao od roda Gusića, župan Martin od roda Karinana i Lapčana, župan Pribislav od roda Poletčića, župan Obrad od roda Lasničića, župan Ivan od roda Jamometića i župan Mirouja od roda Tugomirića. Ovi župani odnesu odluku oružanoga sabora hrvatskoga kralju Kolomanu, koji ih „cjelovom mira pozdravi i častno primi“. Po staroj jednoj bilježki pomogao je puno do brza mira biskup zagrebački, komu je svakako veoma izkrivljeno ime Singidun, jer da je on bio u osobitoj milosti kod kralja Kolomana. Kada su prihvaćeni temelji mira, sadje kralj na hrvatsko zemljište, te u gradu Križevcih bude sastavljen i potvrđen ugovor od obiju stranaka.

Što je sadržavao taj ugovor? Mi imademo pred sobom odlomak toga ugovora, sastavljena dakako u obliku listine one dobe. Iz toga odlomka jeste jasno, da kralj potvrđuje slobode plemstvu hrvatskom, jer su oni kraljevi vazali samo u granicah kraljevstva hrvatskoga, jer samo do Drave, dakle u svojoj domovini, valja da mu služe bez plaće, a ako bi preko zemlje išli, onda su kraljevi plaćenici kao da služe drugomu kralju. Ovo je jezgra toga znamenitoga odlomka. Kralj je Koloman

bio po narodu sakupljenom pod svojimi poglavicama priznat za kralja hrvatskoga.

Zato je mogao pohrliti prema moru, da se tamo u kojem gradu okruni, kako su to činili njegovi predšastnici. Ali na prelazu u staru Dalmaciju tamo oko Gvozda sustavi kralja ban Petar i od nekih već priznan za kralja. Tamo izgiboše već mnoge vojske rimske i poslije barbarske, zato se priče narodne mnoge onuda obćuvaše, koje jošće nisu izpitane. Tamo se je od prilike bio Borna s Ljudevitom, tamo je nastradao prije ugarski Vladislav. Tko bi sve izbrojio bitke, koje su se poslije onuda bile?

Neznamo, da li je vojska hrvatska prateći sada Kolomana i sama ratovala sa Petrom banom. Bitka je bila velika, a ban Petar je i sam poginuo nehtijući preživjeti ove sramote. Tko se nebi sustavio nad palom glavom ovoga Hrvata i onih junaka njegovih, koji su volili i nevidjeti više kako sunce sjaje nad zemljom hrvatskom, nego li da vide onaj zlatni vienac slave hrvatske na glavi kralja drugoga naroda. A kako je kucalo srdce vojske hrvatske sabrane oko novoga kralja? Zato poviest odgovora neima! Valjda je narod od ovih nekoliko godina bio satrven od borba velikaša za kraljevski vienac, pak je hladne duše primio velike dogodjaje, kojim se izmaći pored ovakve gospode hrvatske jedva je bilo moguće. Koloman predje preko Velebita i budne „u Belgradu kod mora, u kraljevskom gradu“ okrunjen za kralja hrvatskoga, gdje je prisegao onako isto kao što su prije njega Kriesimir i Zvonimir i drugi kraljevi. Do sada se je pisao „Ungarorum Rex“ a odsele: *dei gratia rex Hungariae, Croatiae atque Dalmatiae*.

Ovako se dovršuje prva velika doba povjesti naroda hrvatskoga s velikim porazom, jer kad narod primi kralja tudje krvi, svejedno je kao kad osebni ćovjek promieni svoje rodno ime. Odriće se po neki način djedova svojih, koji su svu slavu i snagu svoju savijali oko kralja svoje krvi, jer se s ćastnim imenom kralja svoje krvi i narodno ime pronosilo poštovano med narodima, jer je na zastavi Kriesimirovića bilo samo ime hrvatsko. Prerano je izumrla narodna hrvatska dinastija. Do konca jedanaestoga vieka nije bilo jošće u Europi kraljevstva, da bi se bila sila kraljeva razvila, a narod sav predstavljao jednu državnu organiznu cjelinu. Jošte su plemenske težnje bile jaće nego li državne i narodne. Tako je bilo i kod Hrvata. Bani su bili jaći

nego li kralj. Oni su se tiskali na prijestolje i kršili nasljedno pravo kraljevske obitelji. Kada je u desetom vieku ban Pribina skinuo s prijestolja dinastiju, malo da nije kraljevstvo propalo, jedva se oporavilo. Koncem jedanaestoga vieka nije se moglo kraljevstvo s domaćom vladalačkom kućom uzdržati, jer je izumrla obitelj, koja je s malim prekidanjem vladala skoro tri puna vieka.

Da je ovu veliku narodnu katastrofu i narodna pjesma svojim tužaljivim glasom dostojno popratila, o tom valjda nitko neće podvojiti. Ima li još takve narodne pjesme ili barem odlomci njezini, to je sada pitanje. Vitezović našao je takovu narodnu pjesmu, za koju je živo vjerovao, da pjeva upravo ovaj događaj i preveo ju na latinski jezik. Mi ju vraćamo na jezik hrvatski:

U toj gori oganj gori,
A u gori kolo igra:
Liepa Mare kolo vodi.
Njoj na glavi zlatna kruna,
Zlatna kruna, sitni biser.
Popuhnulo tihi vjetar
I odnese Mari krunu,
Zlatnu krunu, sitni biser.
Ijuto cvili liepa Mare:
»Vajme meni, tugo moja!
T'ko bi meni krunu našo,
Zlato moje, biser sitni,
Njegova bih ljuba bila.«
Al mi čuju to Magjari.
To mi čuju, ter dolete,
Hoće oni krunu najti.
Ištu krajem, istu morem,
Pa Magjari hitri najđu
Zlatnu krunu, sitni biser.
Liepa Mare suze toči:
»Čija li ću ljuba biti!
Vaj crnomu Magjarčiću,
Malu, grdu i odurnu
Vajme sad ću ljuba biti!
Na što meni sva ljepota?
Aj vi moje crne oči,
Grda ćete muža gledat!
Aj rumene ustne moje,
Koga ćete odsad ljubiti?
Vajme tužna! Čemu li sam?
Aj vi moje biele ruke,

Grda ćete muža grlit!
 Aj vi moje male noge,
 S grdin' ćete mužem hedit'
 Ijuto tuži liepa Mare.
 Ijuto tuži, ter se kune:
 »Volila b' se utopiti,
 Neg Magjaru ljuba biti«.

Tko je bila Mara? Da je bila žena posljednjega kralja hrvatskoga Stjepana II., pak je pošla za Kolomana, a ovaj ju za godinu dana odbio, pošto je već pod srcem ponela sina, komu da je poslije ime Borić, a taj se zato otimao za prijestolje, sve je to vjerovao Vitezović i mnogi drugi poslije njega. Nam je draže, što smijemo vjerovati, da je ovo u istinu narodna pjesma, spjevana ob onom velikom i kobnom za Hrvate vremenu, kada kruna hrvatska poče riesiti glavu kralja ugarskoga. Za tumačenje pjesme dodali bismo jošte, da povjestnici slikaju kralja Kolomana kao mala, grbava i nakazna čovjeka, što bi ovdje bio „Magjarčić“ (Hungarellus), da se je pjesmi odlomak sačuvao uz jadransko more, upravo na granicah Hrvatske, gdje se manje priznavala vlast novih kraljeva. Pjesma je toliko rekla, da povjestniku nije potreba više govoriti.

VI.

Projurismo dosta brzim korakom nekoliko vjekova poviesti naroda hrvatskoga, ogledajući se na političke i više puta krvave odnošaje njegove sa susjedi. Vidjesmo kako je poraslo kraljevstvo pod ovjenčanimi glavami krvi hrvatske i kako je prerano palo. Premda jaki na oružju, nisu Hrvati niti pokušali potresati drugih država temelje samo da okupe oko sebe celi svoj narod, o tom su radili najmožniji naši kraljevi. U isti čas, kada car Konstantin Porfirogenet pripovieda kao o čudu kakvu o sili hrvatskoj, na kopnu i na moru, u isti čas veli, da su Hrvati mirni narod, koji se samo od svojih neprijatelja brani. Već to nam daje naslućivati, da će biti u njih obilno i blagoslovno razviti mnogi unutarnji i kulturni odnošaji.

Ime kraljevstvu već u devetom vieku u latinskoj listini dolazi: „regnum Chroatorum“ (kraljevstvo Hrvata), a poslije imade i „Chroattia“, a najobičnije „Chroatie et Dalmatie regnum“ (Hrvatske i Dalmacije kraljevstvo). Samo jedan hrvatski pisani spomenik imademo, gdje se piše na ka-

menu: „Z~~l~~uk~~o~~nimir~~o~~, kral~~o~~ hrvatsk~~o~~ (i)“. Sigurno je, da je i kralj i narod nazivao svojim jezikom: „kraljevstvo hrvatsko“. Tudji narodi rado su nazivali našu zemlju „Sclavonia“, a odatle je i postalo ime jednom dielu kraljevstva, koji je s tudjinstvom najjače opasan bio. Tudjinci su veoma rado cijeloj državi i ime: „Dalmacija“ nadavali, jer im je bio jošte spomen imena nekadanje rimske pokrajine, a čuvalo se je to ime jošte u gradovih Dalmacije. Tako su se uz „kraljevstvo hrvatsko“, uz jedino narodno nazivanje, već u ovo davno vrieme navezala jošte dva imena na čudan način, i dobila su poslije svoje zemljopisno znamenovanje.

Granice kraljevstva vidjesmo, da su se dosta mienjale. Obično se je mislilo i uzimalo, da je obseg kraljevstvu najveći bio u vrieme vladanja kralja Petra I. Kriesimira. Tomu je lahko razlog naći. Veliki broj povelja izdanih od ovoga kralja, dao mu je toli sjajna diplomatička svjedočanstva, kakovih prije ni poslije njega neima za nijednoga kralja. Po našem mnienju, bila je država hrvatska najveća za vladanja prvoga kralja Tomislava; žalibože samo na kratko vrieme. Onda se je vijala zastava kralja hrvatskoga uz cijelu obalu iztočnu jadranskoga mora, a sama Venecija davala je neki danak u ime slobodne plovitbe uz obale hrvatske. Onda je na iztoku Srbija bila pod pokroviteljstvom hrvatskim, a južno-dalmatinski banovi priznavali su se vazali kralja hrvatskoga. Onda je započelo, da su i bani izmed Save i Drave darove donosili samu kralju. U polovici desetoga vieka i u cijelom jedanaestom vieku odpale su južne banovine i stale se kupiti najprije oko Zete, današnje Crnogore, a poslije oko Srbije.

Narod, koji je podigao ovo kraljevstvo, bio je dakako hrvatski. S kršćanstvom i državnim životom promienila se je znamenita ona slika njegovoga vanjskoga života, koju oslikasmo malo prije, kada mu je jošte vjera poganska posvećivala sve važnije sgode života. Sada već imademo pred sobom narod, koji je osno-
vao i do snage doveo kršćanski uredjenu državu, koji je svoju osebujuju narodnu prosvjetu u liepi cviet doveo.

A kamo je dospio onaj mnogobrojni narod, koji je od Dunava do jadranskoga mora namjestio nekoliko vienaca bogatih i velikih gradova, koji je satio tolike barbarske govore. pak je na ruševinah barbara osnivao onoliku krasnu kulturu? Mi vi-

djesmo, kako su skoro svi narodi i najjači i najbiesniji palili pred sobom, da si otvore put u Italiju, svi su oni palili donju Pannoniju i veći dio Dalmacije. Rimsko stanovništvo bjegalo je kroz nekoliko vjekova, skoro dan za danom, put Italije. U šestom vijeku bjegali su napokon u neizmjernih hrpah. Ta vidjesmo, kako se muči sveti Severin, da što više naroda spasi i prevede u Italiju. Kada je na primjer Sirmium pao god. 581. u neprijateljske ruke, izadjoše iz njega i praefectus Salamon i biskup Sebastijan i gradjanstvo, da traže spasa i pristaništa u carstvu. Ti su još najsretniji bili, jer nisu dospjevali u robstvo, niti nisu bili između onoga diela pučanstva, za koje se veli, da su od mrtvih trupina sve ceste posute bile. Smijemo reći, da su u dalekih prostorinah Hrvati našli već tako malo naroda, da se je taj narod među njimi izgubio po gorah i planinah, gdje se je pod imenom „Vlaha“ kao pastira sačuvala uspomena, kako se je u težkih za njega vremenih izrodio i odrodio.

Samo tamo uz more na samih obalah morskih i na otocih, gdje su bile znamenite kolonije rimske i municipija, gdje su sjedile državne i crkvene oblasti tako rekuć nekoliko koraka od mora, sačuvalo se je nešto staroga rimskoga stanovništva. Ako i jest većim dielom stanovništvo staro latinsko u carskoj palači kraj Salone, od koga postade Spljet, onda u Zadru, Trogiru i dva tri gradića na otoku, ali zato su odmah u početku: Tarsatica (Trsat), Senia (Senj), Aenona (Nin), Nadium (Nadin), Scardona (Skradin), Muicurum (Makarska), a valjda i Rhagusium (Dubrovnik) upravo hrvatski gradovi. Pored njih Belgrad i Šibenik Hrvati sami sagrađiše. Niti u samih gradovih Spljetu, Zadru i Trogiru, nisu bili sami Latini ili Romani, kako se oni vole nazivati. Skoro kroz pol vijeka na primjer zapoviedala je gradom i sjedila u gradskoj kući u Zadru obitelj Madija, rodbinska kraljevom hrvatskim. Pored njih dolaze u susret kralju ljudi, koji se zovu: Cielo, Budek, Deša i mnogi drugi, koji su svakako roda hrvatskoga. A kamo li nije u Spljetu, gdje su dapače popovi koncem devetoga vijeka i hrvatski službu božju uzeli pjevati? Što iz toga grada izlaze na primjer pop Pisanica, Formin Platimisa, Dujmo Boča, kao Latini na sud hrvatski, to nam istom otvara oči, da su se za Latine smatrali i Hrvati, jer su živili kao gradjani pod zakonom latinskim.

Valja nam ipak priznati, da je iza svih valova seobe naroda, duh rimske predaje, pobudjivan od veličanstvenih ostataka stare kulture, podržavan jedinstvom crkve, pogledajući na istočno rimsko carstvo i na mnoge koristi odanle, da je to sve dalo ovim ostankom i snage i važnosti, koja nije odgovarala njihovomu malomu broju. Moramo dodati i osobite slasti municipijalnih slobodština, koje su dakako i Hrvatima u gradovih nastanjenim sladke bile, a koje su glasno vikale, da su slavnoga staroga rimskoga porijekla. Napokon recimo, Spljet je na primjer bio po svojih svetih moćih i veličajnoj palači carskoj mali Rim za Hrvate, a tako i Zadar i drugi gradovi, čime je ugled ovih gradova u većem dielu naroda dobivao neki sveti lik. To je sve davalo onoj maloj šaćici Latina, pomiešanih već znamenito s Hrvatima, veliko znamenovanje u povjesti hrvatskoj.

„Kralj hrvatski“ bio je diplomatski izraz za nosioca krune hrvatske, kada je on na hrvatskom jeziku povelju svoju izdavao. Odlomak jedne takove povelje urezan u kamen sačuvao nam se do dana današnjega na otoku Krku kod sv. Lucije. Kada je kralj na latinskom jeziku svoje zapoviedi izdavao, onda se je pisao: „Rex Chroatorum“ (kralj Hrvata) ili „Rex Chroatorum atque Dalmatinorum“; u imenu dalmatinskom poštovanju Hrvati staru kulturu, nadjenu u svojoj zemlji, ono im je bilo za nakit, kakav su si rado davali kraljevi one dobe.

Kralj je nadmašivao kao namjestnik božje vlasti na zemlji sve umrle ljude — dei gratia, — zato je i imao pravo, da si prisvaja najveću moć, zato je kraljevska „kurija“, t. j. dvor bio i kraljevska palača i najviše sudište, i u njem je bio državni sabor, jer je u kralju samom mnogo puta i pojam države.

Kod Hrvata nasliedio je obično sin otca na prijestolju, ali onda trebalo je nekoga priznanja od crkve i naroda, što je bilo kao kakav izbor. Pri uzlazu na prijestolje, veli se, da je sav narod k tomu privolio, ali nije bilo tako. Bani su priznali novoga kralja, a narod sabran samo ga je pozdravio. Kada je kralj bez djece umro, onda je nastao pravi izbor. Sedam banova izabralo je novoga kralja. Prvi je dao svoj glas ban hrvatski, drugi ban bosanski, treći ban slovenski (Slavoniae), četvrti požeški, peti podramski, šesti ban Albanije, sedmi sriemski. Čim su banovi svoje glasove dali, odmah je naravna stvar, da su se poklonili i prisegli vjernost novomu kralju. Sva je prilika

da je kralj jošte poslije po banovinah prolazio, da primi u ruke prisegu vlastele i naroda po cijelom kraljevstvu.

Svaki kralj imao je primiti pomazanje svetom masti mira i vjenčanje posvećenom krunom. Crkva ga je time istom uvodila u kraljevstvo. Glava crkve hrvatske nadbiskup spljetski smatrao je to za sveto svoje pravo, da za ruku prihvati novoga kralja i odvede ga pred žrtvenik gospodnji i da upita narod: hoćete li ovoga izabranika gospodnjega za kralja? Crkvi se je zavjetovao, da će pravu vjeru čuvati, da će biti zaštitnik i branitelj sluga njezinih. Zatim je istom bio pomazan i ovjenčan za kralja, a onda opet sav narod uzdigao se molitvom prema Bogu, neka dade milosti kralju, da bude pravi namjestnik Isukrstov na zemlji, da misli više na vječnu nebesku slavu nego li na čast zemaljsku, da zaštićuje crkvu i svećenike, sirote i udovice.

Više nije crkva iskala od kralja, dokle Grgur VII. neprelomi običaje prijašnjih vjekova, te zaiska vjernost rimskomu papi od izabranoga kralja Zvonimira po onom načelu, koje je tako jasno izrekao šiljući krunu Zvonimirovu suvremeniku izabranomu caru Rudolfu. Kruna je imala nadpis: Gospod ju je dao Petru, a Petar daje krunu Rudolfu. Da su sbog papinskih zahtjeva Hrvati bili nezadovoljni, to već spominjamo.

Kruna kraljevska smatrala se je glavnim znakom kraljevske vlasti, ona je bila vanjski simbol kraljevskoga prava. Čuvala se je na jednom mjestu, u jednoj od kraljevskih palača. Samo kod svetčanih sgodah postavljao bi kralj krunu na glavu, na pr. na uskrs, duhove itd. i onda bi mu ju biskup metao na glavu, kao da ga iznova kruni. Hrvatska kruna imala bi po sačuvanom jednom spomeniku spodobu stare byzantinske krune. Ukrašena je bila na vršku sa tri krsta, sa strane dosta uvijena a odozgo dosta ravna, a obilovala je bogatim bisernim nakitom, kako možemo razabrati po sačuvanoj slici na kamenu.

Uz krunu je dakako i žezlo kao simbol najviše sudbene vlasti, a na vršku krstom ili tako zvanim ljerom ukrašeno. Kralj ga je nosio u desnoj ruci. U lijevoj ruci bila mu je državna zlatna jabuka, urešena s krstom kao znak dalekoga prostranstva njegova kraljevstva. Kralj Kriesimir sjedeći na prijestolju predstavlja nam se s ovako opisanom krunom, žezlom i jabukom. Pred njime je jamačno stajao dvoranik njegov s kraljevim mačem, koji je nosio kralj kao zaštitnik crkve i

sirota. Mač je taj jamačno prelazio od oca na sina, i valjda ga tradicija pridavala jednomu od prvih vladara hrvatskih.

Kralji nisu imali jedne stalne prijestolnice, već su imali na više mjesta svoje kraljevske palače (palacia), kao što su bile u Ninu, Kninu, Biaču, Beogradu, Spljetu itd. Ne samo ovi, već svaki grad Hrvatske i Dalmacije bio je kraljeva prijestolnica. Velikimi počastmi primali bi kralja, uz tutnjavu zvonova i procesije svećenstva i slavno klicanje puka. Takove časti išle su samo kralja. Čini se, da se gradovi nisu otimali za ovu osobitu počast, da kralj dodje k njim i da tamo njeko vrijeme boravi, da kroji pravdu ili dapače da se u onom gradu dade okruniti. I bio je to veliki teret primiti kralja. Uz njega došao bi vas njegov dvor i druga mnogobrojna pratnja. Ne samo bani, župani i kancelarija kraljeva, već i mladi ljudi odlična roda, koji su boravili uz kralja ili da se gospodski zabavljaju ili da se pripreme za buduću službu dvoranika, dolazili su u pratnji sa kraljem, a kadgod valjda nije niti žena i igrača i komedijaša svakakvih takodjer pomanjkalo. Kamo je kralj dospio, ondje je po koji tjedan s cielom svojom pratnjom ostajao, a časti, gostbe i kraljevski lovi bili su kao tuča gradu na koji su dopali.

Kamo je kralj dospio, ondje ipak zavladała utjeha mira i pravde. Podati mir i red, to je jedna od najsvetijih zadaća kraljevih, to je bilo njegovo najviše pravo i prva dužnost. O tom je on sam glavom radio. Sve njegove odredbe i zakoni smierahu na to, da bude zaštitnik svetoga mira među ljudmi. Kada je to dostigao, siplju na njega hvalu i slavu, a svećenici i redovnici najviše se u to ime mole Boga za njega. Čim je on došao u koji grad, pohrlilo je sve malo i veliko do njegova prijestolja i do kraljevske milosti. Tko ima napisano pravo ili povelju dobivenu od njegovih predšastnika moli ga, neka mu to potvrdi. Tko trpi nasilje od oblasti ili od velikaša koga, moli ga, neka mu pomože. Nisu Hrvati poznavali u ovo doba današnjega pojma države, već samo kraljevstvo po božjoj odredbi, a kralj je zapoviedao samo ono, što je pravedno. Zato je „kraljevska rieč“ kao božja, zato je kraljeva milost sveta njegovu podaniku. Zato je kralj mogao u javnih i svetčanih svojih zapoviedih prietiti, neka se boje, ako izgube njegovu milost.

Oko kralja imao je biti tim sjajniji i mnogobrojniji kraljevski dvor, čim se je više njegovo kraljevstvo širilo. Tre-

balo je osoblja za mir i rat, za sudbenu i vojnu vlast, za državne i crkvene poslove, za odnose s banovi i sa susjednim državama. Sve je to obavljao kralj i njegova bližnja okolina, koja je na hrvatskom dvoru veoma mnogobrojna, i veća nego što je na mnogih drugih dvorovima europskih. Ljudi različita stališa, duhovni i svjetovni, pod hrvatskim imenom „dvorski“ a latinski „aulici“ vode razne poslove kraljeve i kraljevstva. Oni su bili prvi ljudi („principes“) kraljevstva. Kod najsvetčanijih sgodah vidjamo ih gotovo sve oko svoga gospodara, a jamačno je, da su bili u najvećem sjaju odjeveni, da uzveličaju kralja. Ako li dolaze potpisani samo dvojica, trojica, to je znamenje da je kralj bio na putu, da nije svoju zapovijed izdavao svečano u prisutnosti svega dvora.

Prvi čovjek na dvoru bio je po našem mnijenju kraljev kancelar (*Aulae regiae Cancellarius*). Za vrijeme Kriesimirovo bio je to kninski biskup. On nosi i častni naslov: „biskup hrvatski“, kao što u prvanje vrijeme kninski. On je kano kakav ministar vanjskih posala obćio u ime kraljevo sa stranim poslanici. U njegovih je rukû pečat kraljev. On izdaje zapovijedi kraljeve. Sielo njegovo grad Knin, smijemo za ovu dobu smatrati „zlatnom glavom“ kraljevstva hrvatskoga, jer nam se čini da je tamo kralj Kriesimir najviše boravio. Uz kancelara jest cieti roj notara i pisara ili risara, od kojih je uvijek jedan bivao u pratnji kraljevoj. Najodličniji rodovi daju svoju djecu u kancelariju, koja se je nazivala i kraljeva kapela, samo da dospiju bliže kraljeve milosti. Iz kapele popinjali bi se ljudi do najviših duhovnih časti, jer su to bili u istinu najsposobniji i najnaobraženiji ljudi u celom kraljevstvu.

Od svjetskih dvorskih dostojanstvenika dajemo prvo mjesto palatinu, t. j. dvorskomu županu. Njega usudjujemo se smatrati glavom svega dvoraničtva. Kada god. 892. prvi put dolazi ime i čast njegova, vidjamo ga izmed svih na prvom mjestu. On iznad svih nosi častni naslov: „župan dvora kraljeva“ (*Comes curiae regiae*). Njega smatramo za zamjenika kraljeva u najvažnijih poslovih uprave kraljevstva, kako to pokazuje i sam naslov, da je najme „župan kraljeve kurije“, a kurija znamenuje i sabor prvaka kraljevstva i sabrani kraljev dvor i kraljevo sudište.

Iza njega mogao je dolaziti „djed Hrvata“ (*ded Croatiae*) ili starosta hrvatski. Častno ovo ime spominje nas na

- onu davnu dobu života otaca naših, kada je djed žrtve donosio u ime roda svoga bogovom i djedovom. Služba djedova na dvoru bila je valjda u svezi s narodnim običaji, a prilična bi mogla biti i franačkomu majordomu. Da su pod nadzorom njegovim bili mladi kraljevići, da je pod njegovom rukom bio kraljev posjed, o tom nedvojimo. On je na putevih kraljevih obično uz njegovu sjajnu osobu.

„Sudac kraljeva dvora“ (*curiae regiae iudex*) sapet je uz kraljev dvor, jer je sudac svemu dvoranstvu kraljevu i svim onim, koji su u časti ravni dvoraniku. Jamačno se njemu uticahu oni, koji su si pravdu iskali u kraljeve milosti. Tako je on bio zamjenik kraljev u onom kraljevskom pravu, koje mu je po Bogu najprije dano.

Ovo su bila četiri dostojanstvenika, koji su svoju vlast širili po svem kraljevstvu. Drugi su bili samo na službu kraljevu. „Posteljnik“ bio je ono, što su bili na zapadnih dvorovih komornici, od kojih su uvijek jedan ili dvojica bili uz kralja. U početku nazivali su se ovi ljudi i kod Hrvata „komornici župani“ (*camerarii iupani*). Dapače i kraljica imala je svoje komornike. Od komornika tih neki daju prvo mjesto „ubrusaru“ ili dapiferu, t. j. čovjeku, koji se je brinuo oko kraljeva stola. Uz njega je svakako bio „peharnik, vinotok“ (*pincernarius iupanus*). Ova dva župana brinuli su se za stol kraljev, a kod najsvetčanijih sgodah sigurno je, da su i kralja dvorili, kako su to činili kod krunitbe u Njemačkoj knezovi izbornici. Dakako da su oko njih bivali niži službenici u velikom broju. Uz njih je najbliži „vratar“, komu službu samo ime kazuje. Od našega „dvornika“ postao je i u Ugarskoj znatni dostojanstvenik dvora: tavernik. Ovaj župan imao je jamačno pazku i nad stražom kraljevom, koja je stajala na vratih i uz kraljev dvor. Uz njega su jošte: „župan konjušnik, župan volar i župan bravar“. Kraljevske konjušnice netrebamo niti tumačiti, jer je to obćenito po cijeloj Europi. Glede dvoranika „volara“ spominjemo, da su se na primjer kraljevi franački u početku na šest bielih volova vozili na sabor. Mislimo, da je u ruku ovih ljudi bio „fiscus regius“, kraljevska blagajna, daće, prihodi s kraljevih imanja i darovi od naroda.

Oko osobe kraljeve važni su „macecharius jupanus“ ili buzdovanar, t. j. župan s kraljevim buzdovanom. Ovo je bilo

oružje obično vitežko, i nije bilo jedan od kraljevskih uresa. Čast pokazuje, da su kraljevi bili ljudi ratoborni, kako je i vrijeme njihovo sa sobom donosilo. A još više vere se uz kralja i skoro na svakom koraku njegovom „štitonoša“ (scutobaiulus). Ovaj je u istinu svoju službu sam glavom obavljao, jer je uz kralja i onda, kada je kralj očevidno na putu, a sa malom pratnjom. Ovaj čovjek mogao je biti veoma uplivan, jer je jamačno uživao osobitu milost kraljevu na svih putih malih i velikih.

Napokon: tko je bio taj „tepčija“, častnik veoma ugledan na dvoru i kakovu službu mogao je on obavljati, toga neznamo. Poslije nalazimo ovoga naziva dvoranika i na dvoru bosanskom, medju prvimi vojvodama i knezovi u pratnji kraljevoj.

Kralj s cijelim svojim dvorom sastajao bi se u sabor na božić, uskrs, duhove i na gospojinske dane. Svi ti dani dolaze pod imenom: „pascha“. Kralj bi na te dane pozivao k svomu stolu svoje vazale, a on s krunom na glavi, kraljevski obučen i od njih okružen, činio je kuriju ili sabor. U takovom dvorskom saboru, sjedeći na prijestolju u svojoj palači, kralj je davao kraljevski sud, potvrđivao donešene mu povelje. Takav sabor dolazi pod imenom „curia“. Kada je na primjer Dmitar Zvonimir na svojem kraljevskom dvoru u Kninu slavio Dmitrovo svoj godovni dan, sakupili su se oko njega nadbiskup i svi biskupi i mnogi velikaši. Tom je prilikom sudio i potvrđivao povelje svojih predšastnika, sjedeći na kraljevskom prijestolju. Tako je bilo i drugi put kod posvete crkve svete Marije kraj Solina. U obće je to bilo kod svake svetkovine, a te su bile ili vjerozakonske, kao što evo spomenusmo, ili politične, n. pr. doček kakovih stranih izaslanika, papinskih poslanika itd., ili vojničke, kada se je kralj spremao na vojsku, ili pučke, razne narodne svetkovine, koje je slavni kralj sa svojom prisutnošću uzveličao, ili domaće, najobičnije kraljev objed.

Osim ovih sabora bili su i „crkveni sabori“ ili „concilia“, a i to su bili svjetski i državni sabori, jer je u njih na prvom mjestu sjedio kralj. Uz njega bili su dakako svi biskupi kraljevstva, a i dvorski ljudi, ali i druga gospoda. Prvu rieč vode dakako biskupi, oni bilježe zaključke i to naročito one, koji dolaze na potvrdu papi rimskom. Dolaze onda i odnošaji izmed crkve i države na red, a napokon čisto državni poslovi.

Najširi veliki narodni sabori bili su na otvorenom polju, kako nam pripovijeda stari ljetopis. Onda se je skupljao narod na odredjeni dan, da bude „skupščina“ i „legošće vojske i naredišće straže“. Sav narod kao vojska sabrao se oko svoga kralja, jamačno u najtežih časovih, kada je kralj imao vojsku voditi na neprijatelja. Ogroman je to bio sabor, gdje je znalo dići svoj glas preko sto hiljada ljudi, kada se je odlučio rat na neprijatelja, ili imala ugušiti koja domaća buna. U takovu saboru radilo se i o medjah izmedju banovina i o razprah izmed pojedinih plemena. A kao što na svakom saboru, tako je i na ovom bio veliki kraljevski sud, dapače ovo je bilo najglavnije sudište. Kako se je glasovalo, toga neznamo. Slutimo po nekih viestih, da je uzklikom poglavica plemena, a za njimi svega naroda, bio prihvaćen predlog kraljeve vlade ili zabačen.

Pravo i zakon sticahu se takodjer u osobi kraljeve milosti. Kralj je bio najviši sudac. Kadgod šalje kralj svoga poslanika „s kraljevskom vlasti“, da odkroji pravdu. To je bio kao oni franački „missi regii“. Ovakov poslanik sazvaio bi narod pred crkvu i riešio bi parbe, koje su se porodile, ili bi otišao na lice mjesta, kamo dakako nije kralj mogao dospjeti. U banovinah pojedinih bili su banovi najveći sudci, a u županijah župani. A kao što je kralj sazivaio sabor, tako je ban sazivaio pleme u skupštinu, a župani svoje županije, u kojih se je takodjer sudilo. Sudilo se je po običaju zemlje, jer nije bilo pisanoga zakona. Samo se jednom spominje zakonik zvani: „methodios“, po kojem je imala biti zemlja razdieljena medju plemena. I za taj zakonik sam ljetopis priznaje, da je byzantin-skoga poriekla, a tim eto došlo je običajno pravo hrvatsko u doticaj s rimskim pravom. Hrvati nisu primili rimskoga prava, ali crkva je čuvala i razvijala to pravo, a gradovom latinskim bilo je ono najveća svetinja. „Crkva je po tom zakonu posebna u Europi razgranjena država, kako veli Savigny, a svećenstvo kano posebni narod. Svaki svećenik stoji pod dvojim uplivom: pod svojim narodnim porieklom i pod zakoni svoga stališa, ali ovaj posljednji upliv kano da je pretežniji.“

U mnogih pravdah, koje imadu pučani hrvatski s gradjani dalmatinskimi, valjalo je svaki put, da izadje jednaki broj dobrih ljudi s jedne i s druge strane, da se u sklad dovede rimski i hrvatski zakon. Kralj odsudio je onda po pravdi. Svagdje

vidjamo, kako se i kralj za volju crkve priljubljuje pravu rimskomu, jer mora kao kršćanski vladalac zakone crkve poštovati. Preko crkve, a iz rimskoga Justinijanova zakonika uzeli su kraljevi u svoje listine kletvu i progon za one, koji se nebi pokorili njihovim zapovijedim, ili kada po „naših zakonih“, kako veli kralj Kriesimir, ima platiti sto funti zlata, ako prekrši njegovu zapovied. Rimski taj zakon zove evo kralj već „našim“ zakonom, a tako su mnogi zakoni rimskoga prava preko crkve postali hrvatski.

Zakoni imadu svoj posljedak u kaznanih, koje su u srednjem vijeku veoma oštre. Ne samo globe, koje su kadgod, kada tko ošteti crkvu i njezin imetak, upravo neizmjerne, jer krivac mora četverostruko nadoknaditi štetu, ili da plati na primjer sto funti zlata, što je u ono doba bio celi imetak, već dapače proganja se krivac iz kraljevstva, a po mnogo puta šikale su se na tielo krivca ljute šibe (verberatio), nije se štedila niti grozna tortura, a bez dvojbe patili su se krivci s vatrom i vodom u tako zvanom: sudu božjem.

Pravo i zakon, sud i pravda, razvijahu se uzpored s postankom i napredkom stališa. Prvi je stališ bio svećenički, koji je imao osebuja prava, o čem ćemo poslije govoriti. Svjetovni stališi sačinjavali su pravo rekuć narod, jer je s njim i s njihovimi rodovi bila svezana predaja i sva narodna prava. Med Hrvati bilo je više stališa. Prvi je i najodličniji bio plemstvo, a ovo se opet lučilo u više redova. Visoko plemstvo ili gospoda velikaši i baroni kraljevstva bili su mnogobrojni. Iznad svih njih bilo je nekoliko plemenskih dinastija, kojim je pripadalo pravo, da dađu banove iz svoga roda. To su bili: Kačići, Kučari, Svačići, Čudomirići, Mogorovići i Šubići. Osim ovih bilo je jošte drugih, koji su po pravu svoga roda imali daleke i prostrane zemlje i posjede. Izmed njih i njihovih srodnika mogli su biti „comites regis“ (poslije kod Hrvata nazvani: „knezovi“, a najposlije „grofovi“), koji su imali čast, da budu dionici dvorskoga života. Osim ovih bili su i veliki posjeduici, koji nose častni naslov „vlastelini“. To su bila „svietla“ gospoda kraljevstva hrvatskoga.

Izpod ovih bili su „milites“ i „nobiles“, vitežki i plemeniti ljudi, koji su zajedno sa svojom plemenskom braćom pod svojimi župani i bani skakali pod oružje. Da je Hrvatska

imala puno plemenitih, t. j. slobodnih ljudi, da je u njoj cvala davna slavenska sloboda, vidi se po ogromnoj vojski, koja je pratila u boj svoga kralja. Pokraj gradova nazivali su se ovi ljudi seljani, „villani“, možebiti samo „slobodni ljudi“, a svoje zemlje prodaju kao slobodni ljudi. Izmed njih birali su se „stotnici“ ili „s'tnici“, to su mali vojvode na sto ljudi. Malo plemstvo ili slobodni ljudi sačinjavaju upravo vojsku hrvatsku.

Oko sela i gradova, uz crkvu i samostane, uz kraljevske i kneževske dvorove bili su „coloni“ i „servi“, poluslobodni i neslobodni ljudi. Uzpored s fenzalizmom na zapadu Europe razvila se i u byzantinskom carstvu bogata aristokracija, koja je i dobro siromaka umila oteti i siromaka si robom učiniti. Svi spomenici jasno govore o premogućem plemstvu pokrajinskom, koje se je više smatralo, n pr. peloponeško ili dalmatinsko, nego li byzantinsko, plemstvo koje je groznim nasiljem i otimanjem skoro sve drugo pućanstvo satrlo i robljem ga svojim učinilo. Bili to plemeniti Slaveni ili Grci, jednako gaziše puk i negledeć na to, negazi li ćovjeka svoga poriekla, a medju sobom bili su kao kakva jaka jedinstvena kasta. Ovi su ljudi volili promieniti gospodara, nego li da izgube svoj posjed. A bila je i jedna vrst svetih veleposjednika, to su crkve i samostani, koji su takodjer primali siromake i njihov posjed i učinili ih kmetovi i slugami crkve. Nije bilo vladara, koji bi bio toliko smion, da digne ruku na ova sveta mjesta, da zabrani crkvi sticati imanja i ljudi.

Koliko god su velika gospoda i crkva učinili sebi kmetova, toliko je carstvo izgubilo vojnika, jer su svi ovi ljudi bili dobili zemlje da budu carski vojnici. Ovako su Hrvati već našli sjedajući u Dalmaciju i Pannoniju. Crkva i gradovi primorski ostali su pri svojih starih zakonih i odnošajih, pak su tako ondje ostali i „servi“ ili polurobovi. Tamo dakako nisu mienjali niti mogli promieniti štogod u odnošajih izmed pućana. Moramo dapaće priznati, da su velika gospoda hrvatska brzo prihvatila ovu osebujuu slast, da im podani kmetovi obrade njihove zemlje. Mali dinasti su u ono doba po svoj Europi grozni i nesmiljeni tirani prema seljanu i slobodnu ćovjeku, a nepokorni i buntovni prema kralju, spremni svaki ćas satrti kraljevsko priestolje.

Naši „servi“ i „ancillae“, dakle mužki i ženski bili su poslije nazvani „kmetovi“. Kada gospodin prodaje ili poklanja svoj

posjed, onda izbaja i kmetove više puta po imenu, a najobičnije samo obćenito: dajem Ti posjed „cum servis et ancillis“, koji su sada na ovoj zemlji i koji će se poslije naseliti. Čim se poimence navadjaju, onda mislimo da su bili i „glebae adstricti“, t. j. prikovani uz onu zemlju, od koje se nisu smjeli odmaknuti van ako mu je gospodar kod kakve svetčane sgođe ili u čas smrti poklonio slobodu. Onda se je prozvao „slobodnjak“ (liber). Kada se pak spominje samo broj obitelji kmetских, onda mislimo, da nisu uz zemlju prikovani, da su si mogli tražiti drugoga gospodara, koji će im dati bolje zemlje i ljepše će s njimi postupati. Čudan slučaj pripovjeda se za kralja Kriesimira. Dospio u goste Japriću odličnu čovjeku. Iza sjajne gostbe pokloni gostitelj kralju najboljega momka (optimum puerum) a kraljici najbolju djevojku (ancillam optimam). Doista čudan dar. Mi neznamo što bi s njime započeli: da li je to bio sada rob kraljev, ili sluga (ministerialis)? Toga neznamo.

Stališ građanski razvijao se je osebužno, ne po pravu i razvoju prava hrvatskoga. Što je jednom Savigny rekao za Niemce, to valja za Slavene u obće, a Hrvate napose. Premda su gradovi bili pravo zaklonište slobode, i oni su slobodu ljubili iznad svega, opet vole biti slobodni na dalekih prostorih u svojih selih i zaseocih, a ne da se stisnu celim životom svojim i imetkom med zidine gradova. Oni su gradili gradove samo za potrebu i nevolju. Tek malo po malo ulaziše oni u gradove, najprije samo da tamo stanuju, mnogo puta radi sigurnosti i bili su tamo samo „habitantes“, t. j. privremeno stanujući bez građanskih prava, a poslije postadoše „cives“, t. j. građani sa svimi pravi. Kad vidimo po koji put zastupnike gradova na kraljevskom dvoru i u saboru oko kralja, pokazuju nam time, koliko su bili ugledni i koliko su kraljevi cijenili njihove slobode. Malo niže ćemo reći o njih više.

Po saborih i skupštinah pokazasmo kakva je bila uprava u kraljevstvu, a po stališih biva jasno, tko je upravljao pored kralja sa sudbinom zemlje i naroda. Sada nam je spomenuti i dostojanstvenike i oblasti izvan kraljeva dvora, koji su po običajih zemlje vladali. Prvi su dakako: bani, nekadanji gospodari svega naroda. Znamo im vlast prije kraljevstva. Sada su bani jošte veliki vojvode kraljevstva. Kralj izdaje svoje zapoviedi zajedno s banom, u kojega se banovini nalazi, „s kra-

ljevskom vlašću zajedno s mojim banom“. Dapače na čelu kraljeve zapoviedi bilježi kralj ime svoga bana kano kakva suvladaoca, na primjer: „za kraljevanja Kriesimirova, a za bana Zvonimira“. Kralji sami, kada spominju redom vladanje svojih djedova, uz imena njihova nezaboravljaju i ime banovo spomenuti, što svjedoči da se je uvijek uz kralja i ime banovo na čelo zapoviedi kraljeve postavljalo, da se je i po vladanju banovu datiralo. Banovi su sa svojim imenom i silom svojom jamčili, da će se kraljeva zapovied u njihovoj banovini poštivati i ovršiti. Koje čudo, da su ta gospoda posizala za kraljevskom krunom, koje čudo da je n. pr. Zvonimir kao ban dobio za ženu sestru kralja ugarskoga, koje čudo da je ban Stjepan dobio čast protospathara od cara byzantinskoga upravo kao dužd Venecije, kad je ta republika i svoju samostalnost zadobila. Koje čudo da su neki možni dinaste bili i nasljedni banovi, što je valjda najveća rana bila kraljevstvu hrvatskomu.

Pod bani bili su župani. To je čast tako stara kod Hrvata, kao što je jezik hrvatski. Sada su oni upravni organi kraljeva i banova. Isti dvorski dostojanstvenici pored poslovne časti rese se ovim starim imenom. Zamjenici su njihovi podžupani. Iza ovih dolaze satnici ili stotnici. Spominju se i pristavi. U važnih sgodah sabirali bi se župani u vieće kraljevo i sačinjali bi zajedno s njime kuriju ili kraljevsku skupštinu. Spominju se i neki možni rodovi, koji su imali nasljedne županije. K svom imenu dodavahu ime županije: cetinski, bribirski, krbavski itd., više puta bez naslova župan, što bi moglo znamenovati, da su im to bile županije nasljedne. Za njeke županije znademo i mogli bismo im opredieliti položaj, ali za većinu njih ipak neznamo.

Gradovi bili su cviet i ures kraljevstva, ali manje podpora snagi njegovoj. Gradovi na kopnu: Spljet, Zadar, Trogir i Dubrovnik i njeke mjesta na otocih, to je bila Dalmacija. Njihovo područje na kopnu jedva je bilo toliko, da građani mogu imati svoje vrtove. Pa ipak kraljevi hrvatski ovih nekoliko gradova i otoka pod imenom kraljevstva Dalmacije primiše u svoj naslov, jer je to ime bilo staro, častno i slavno.

Osim ovih gradova bilo je jošte drugih uz more, koji nisu spadali pod ime Dalmacije, kanoti: Nin, Skradin, Belgrad, Šibenik i drugi, premda su neki od njih bili slavni i evatući

rimski gradovi. I ovamo dalje sačuvalo se je gradova od rimskih vremena. Uspomenu na rimsku dobu čuvala je u ovo doba ponajpače crkva. Iza nje dolaze gradovi. Ovdje se sačuvaše spomenici prošlosti, javne građevine, bramovi, bazilike, umjetnosti i znanosti, poslovi i zanati, zakoni i običaji, sve je to čarobno spominjalo na nekadanju slavu i veliku rimsku dobu. Iste razvaline starih gradova bile su čarobne za Hrvate i Latine, pak je jamačno priča izpunjala one praznine, koje su bile izmed podrhtih mirina i zidina. Zato i Hrvati sada već rado u gradove ulaze, a moramo i to priznati, da priznajući se rimskom zakonu n. pr. u Spljetu i Zadru i oni broj Latina pomnažaju; jer se rado Latini nazivlju. Ali opet je i to istina, da su rimske uspomene i u Hrvatih probudjivale želju, da i oni zalaze u svećenički stališ, da grade crkve i bazilike, da si grade kraljevske palače, da goje znanosti i umjetnosti. Davno prije drugih zemalja srednje Europe imala je Hrvatska svoj poštovani građanski stališ, koji je pored svećenstva bio kao kulturni kvasac u kraljevstvu.

Gradovi su imali svoju podpunu municipijalnu slobodu, kakva je bila već prije pod istočnim carstvom i kakvu su imali gradovi Italije. Ta se sloboda na neki vanjski način time predstavljala, što su bili gradovi jakimi zidovi opasani, a i to je u ono doba privilegij slobodna grada. Osebniji položaj i odnosaj prema hrvatskomu kralju imali su malo više spomenuti gradovi, koji su sačinjavali kao jednu pokrajinu pod imenom Dalmacije. Njeki u prvoj polu jedanaistoga vieka niti nisu spadali pod kraljevstvo hrvatsko. Onda je načelnik zadarski nosio častni naslov: „protospathara“ istočnoga rimskoga carstva. Ova pokrajina imala je i prije i poslije toga zajednički sabor celoga toga saveza gradova. Tako bismo imali predšastnika znamenite Hanze i drugih saveza gradova. Što je načelnik zadarski i kao podanik kralja hrvatskoga ipak još primio od cara istočnoga naslov „stratega“, to ništa neznamenjuje. Car istočni plaćao je ovakve stratege na raznih stranah svijeta, gdje je nekada carstvo zapoviedalo samo zato, da si po tom svoje tobožnje pravo užeuva. Zato su svejedno gradovi bili kralju hrvatskom pokorni. Plaćali su godišnji danak i davali brodova i momčadi za pomorstvo, a u priepornih stvarih prizivali se na kralja.

Stanovništvo gradova nije imalo sve jednakih prava, već se dielilo u više slojeva. Prvi i najugledniji bio je stališ

svećenički. Svaki grad imao je svoga biskupa već od davnih vremena. Taj je u vrijeme carstva nadzirao sav gradski život, sve izbore, a vlast mu je išla i preko zidina grada. Biskup je imao štititi pokrajine od nasilja carskoga namjestnika, pače biskup je sam sudio, ako stranka sudcu nije vjerovala, on je izvješćivao caru o svemu što se radi u pokrajini, on je imao biti sveti štit proti nepravdi. Preko biskupa dobivalo je i svećenstvo čast, ugled i snagu. Sve te povlasti i preimućva nije biskup u dobu hrvatskoga vladanja izgubio. I sada na zapoviedih, što ih je izdavao gradski prior, dolazi na prvom mjestu biskup, i to osobito, kad se veli: ja N. biskup zajedno s priorom, ili načelnikom grada, dajemo na znanje itd. Kada se stališi spominju, uvijek je svećenstvo na prvom mjestu. Kada se je radilo o pravih grada bili su biskupi, kaptoli i svećenstvo prvi u potvrdah kralja. Biskupi su bili dapače „posrednici“ po zakonu zvani, a to su mogli biti samo takvi ljudi, koji su uživali najvišu kraljevu milost.

Od svjetskih gradskih stališa bili su prvi „nobiles“. Nisu to bili plemići ili plemstvo, kakvo se je razvilo u feudalizmu one dobe, da prvi skaču na vojsku, već su to bili patriciji. To su bili oni, kojih su djedovi već bili gradjani dotičnoga grada, sjedili u vieću gradskom i odlučivali o sudbini svoga rodnoga grada. U redovitom vieću grada bili su samo nobiles ili patriciji. A kada je bila glavna skupština, onda je njihov glas bio prvi, jer je narodu predloženo ono, o čem su oni već viećali. Častnici i upravitelji grada mogli su se samo izmed njih izabrati. Nečuvanom žilavošću čuvali su oni svoja velika prava proti drugom gradjanstvu, koje nije nikada prestajalo nasrtavati na ova njihova preimućva. Poput starih patricija rimskih ženili su se samo izmed sebe, a za nas je zanimivo, da je najuglednija takva patricijska familija, koja je u Zadru pol vieka zapoviedala, bila hrvatska i u rodu s kraljevi. A tako su i u Spljetu i u Dubrovniku odlični gradski plemići Hrvati.

Cives, t. j. gradjani u pravom smislu rieči, bili su trgovci i zanatlije, a od nemale važnosti ribari. Ovo gradjanstvo dolazi u poveljah gradskih pod imenom puka: *populus*. Za zaštitu svojih prava učinili su oni jako rano, i već u ovo vrijeme družbe ili „*confraternitates*“. Ovakove družbe postojale su u naših gradovih, kao i u svih rimskih, od najstarijih vremena. Nastala

su kadgod vremena, da su patriciji ove družbe gledali svom mogućom silom zadaviti, da su s toga nastali grdni domaći nemiri. Onda su ovakove družbe morale biti potajne, što je uvijek najpogubnije u svakoj državi. Između gradjanstva iztječu se dakako ugledni trgovci, a malo manje i živahni i za svako nemirno vrieme važni ribari.

Od „cives“ valja jošte razlikovati stanujuće (habitantes) ljude jednoga grada. Po milosti gradske skupštine mogao je tko god doći i dopušteno mu je tamo stanovati. Zato bi nadario crkvu, ili kakvo drugo dobro djelo učinio. On je time već postao član puka (populi), ali jošte nije bio gradjanin. Velika je i osobita milost, tko bi tu sreću odmah dostigao. U tom su priličili naši gradovi starim grčkim gradovom, gdje se je takodjer veoma težko sticalo gradjansko pravo.

Bilo je u gradovih naših veoma mnogo, i gdje gdje sve vrvi od neslobodna kmeta i od robova ili otroka. Od gradova prešlo je ovo i u daljnje hrvatske krajeve. Moramo priznati, da je roblje i robovanje cvalo u gradovih, jer je bila velika s njim trgovina. Robom bi čovjek postao, ako je bio dužan, a nije mogao platiti, pak bi prodao sebe ili svoju djecu. Dogadjalo se, da je tko god sirotan, jadan i nedužan iskao dobra gospodara, pak mu se prodao, a najbolji je bio svakako samostan ili crkva. Njemačka poslovice: „Es ist gut unter Krummstab zu wohnen“, t. j. pod opatom ili biskupom, jasno nam progovara po mnogih primjerih, gdje se ljudi dragovoljno predaju na dosmrtnu službu samostanu.

Glavna vlast za sve odnošaje grada sa susjednim gradovi, svi ugovori s kraljevi i banovi, sve promjene reda i zakona donosile bi se pred skupštine. Kada su patriciji sami viećali, onda je to bilo ili u biskupskoj palači ili u gradskoj kući; izbor biskupa bio je valjda u crkvi. Kada je nastala potreba, da sav narod jednu odluku stvori, onda se je sastala velika narodna skupština na javnom gradskom trgu. U najsvetčanijih sgodah najprije bi se zazvala u crkvi pomoć božja, gdje je biskup mogao svoje mnijenje narodu kazati, kako ga nebi mogao izreći tamo na gradskom trgu.

Između organa gradske uprave ide prvo mjesto priora ili načelnika. Ime mu kaže, da je imao biti prvi u gradu, a u najstarija vremena valjda se je nazivao „pater civitatis“, otac grada.

Prior bio je biran kao i biskup. Biralu su ga jamačno njegovi sudrugovi patriciji, a narod je samo povladjivao uzklikom njihov izbor; na koliko godina toga neznamo. Da je bio najobičnije na više godina biran, valjda na pet, a nikada na više od deset godina, a kadgod i u gdje kojem gradu valjda i samo na jednu godinu, sve se to daje naslućivati iz suvremenih listina. Izbor njegov trebalo je da kralj potvrdi. To je bivalo jamačno tako, da je izabrani prior dospio na dvor i učinio tamo svoj homagijalni poklon, zato vidjamo gradske priore više puta na dvoru među velikaši kraljevstva. Njihovi naslovi: *illustrissimus*, *magnificus*, *inclytus* svjedoče, da su bili ravni prvim dostojanstvenikom, i to valja osobito za priore zadarske, koji nose i druge častne naslove od iztočnoga cara, a bili su neki rodjaci kraljevske vladajuće obitelji.

O vlasti priora može se u obće reći, da je vodio upravu grada naravno zajedno sa patriciji u vieću i skupštinah. Nesmiemo misliti, da je svaki prior i svaka gradska skupština imala ona privilegija kakva je izvršio na primjer zadarski. Grada toga načelnik nosi već za Karla Velikoga naslov „dux“, kao što u Italiji: u Veneciji, Amalfiu, Napulju i drugih najvećih gradovih, a i ima taj grad područja velika na otočju, koje se zove zadarsko. Zadar je sklapao ugovore i sa stranimi vlastmi, davao privilegija kakva kralj daje, dapače na svojih otocih izvršuje donjekle investituru. Toga dakako nisu imali manji gradovi, živući na uzkom svojem području izmed zidina gradskih, a jedva da su imali i ovako razgranjene stališe, koji bi se bili mogli ponositi sa tolikimi slavnimi uspomenami djedova.

Iza priora dolaze sudci. U manjih je gradovih to sam prior. Uz njih kao prisjednici suda dolaze tribuni, koji su podjedno upravitelji od kotara. Ako li je priepor izmed oblasti dviju susjednih gradova i podanika njihovih, onda dolaze tribuni iz dotičnih mjesta, da budu kao prisežnici suda. Kadgod se zove tribun iz susjednoga grada; zašto, toga za sada nemožemo nagadjati. Tribuni su najstariji častnici naših gradova, jer su bili već u rimsko doba. Ako uzmemo da su ovo pradavni kotarski sudci, da su sudili po „dobrih običajih“ (*bonae consuetudines*), da ih je kadgod više zajedno sudilo, onda nam eto traga i „sudu dobrih ljudi“ u doticaju s rimskim zakonom, koji je do naših dana u nekih stranah našega naroda u cvietu. Uz ove ljude bio je bilježnik (*notarius*), i to obično koji

svećenik, a čini se da je biskupski notar služio i gradove, te se po njem spajale obadvie vlasti, crkvena i svjetovna.

Osobita i veoma stara čast u gradu bila je tako zvani „branitelj grada“ (defensor civitatis). Već u rimsko doba birali su gradovi takova uglednika, koji ih je branio od nasilja namjestnika i carskih generala. Samo jedan put spominje se u nas takov čovjek pod imenom: defensor. Običnije dolazi pod imenom „advocatus“. Birali su si koga od možnih dostojanstvenika hrvatskih, da im bude zagovornik i zaštitnik kod kralja. Valjda ne od ljubavi već za nevolju birali su si gradovi ove ljude, da ih mite i da im se klanjaju.

VII.

Naslikavši u glavnih crtah državnu upravu, imali bismo sada oslikati prosvjetu, ali izmed obiju kao posrednica stoji crkva, zato ćemo najprije podati u glavnih crtah njezin život i odnošaje. Glava crkve hrvatske bio je nadbiskup spljetski, neposredni nasljednik solinskih prvostolnika, baštinik njihova pravomoćja i apostolske slave. Crkva mu je „prvostolna do obale Dunava i skoro po svem kraljevstvu hrvatskom“. Pastiru je naslov: „nadbiskup ciele Dalmacije i Hrvatske“ i „primas kraljevstva hrvatskoga“. Podložni su mu bili svi biskupi hrvatski, a i sam biskup hrvatski ili kraljev kancelar, koji se je kao biskup uz kraljevu osobu mislio oteti ovoj vlasti. Pravdu je izgubio, kako vidjesmo, u dva sabora. Kako god je cvalo ili padalo kraljevstvo hrvatsko, tako je cvala ili padala moć hrvatskoga primasa. Dočim je za vladanja kralja Tomislava vladao hrvatski primas od Albanije do Dunava i uz cielu iztočnu obalu jadranskoga mora, pak nam je obsegom vlasti svoje pokazao granice kraljevstva u to doba, izmakoše mu se izpod vlasti južne strane, kada je kraljevstvo počelo padati; onda izgubi dubrovačku, kotorsku, trehinjsku, bosansku biskupiju i svu vlast na jugu.

Kao primas kraljevstva najveće vlasti u državi domogao se je bio Lovro spljetski nadbiskup u cijeloj drugoj polovici jedanaestoga vieka. Neima čina isto malo znatnijega državnoga, da mu nebi bio taj čovjek kumovao. On je napokon u Spljetu ono, što su nekada bili biskupi u gradovih, jer uređuje posebnom poveljom odnošaje grada, on razširuje kao najznamenitiji po-

srednik izmed građanstva i kralja područje grada Spljeta daleko na kopno. On je glava latinske stranke, koja se je pokorila sili kraljevstva, stekla upliva, ali ljubavi prema njemu nije nikad imala.

Kada se govori o crkvi u Hrvatskoj, onda se nesmije zaboraviti i opet spominjati, da su bile po duhu i običajih faktično dvie crkve: hrvatska i latinska. Kolika je mržnja i progon bio izmedju obiju, za to imademo lepo i jasno svjedočanstvo u Tomi archidjaku spljetskomu. Čovjek taj uman i učen, pun je mržnje prema hrvatskoj službi božjoj. Samo ovoj mržnji imademo zahvaliti jednu čudnu, smiešnu i glupu, ali za samu međusobnu mržnju veoma značajnu pripoviest. Pripoviest ide u dobu kralja Petra I. Kriesimira, kada je bila u crkvenom saboru za-branjena hrvatska služba božja. „U ono doba, piše Toma, dodje u hrvatske strane neki svećenik došljak po imenu Ulf (Vuk), licem hineći pobožnost ali otrov od lukavštine krijući u srcu. O bilazio je dakle narod prišapćujući mu koješta i gradeći se kao da je od pape poslan. Sažaljujući tobože njegovu biedu, obećavaše mu koristan savjet: znajte, reče, da se je gospodar moj papa jako razžalio čuvši, da su vam crkve pozatvarane i vašim svećenikom zabranjeno obavljati službu božju, odpravite dakle gospodaru mojemu poslaničstvo, te znajte, da ćete dobiti štogod uzhtijete. Sastavši se dakle starješine i učinivši dogovor, pošlju istoga popa Ulfa s darovi u Rim. Pospješiv put dodje on doskora u Rim, predloži papi darove od Hrvata i njihove molbe, te ga sniženo zamoli, da stanje crkava i popova po kraljevstvu hrvatskom u stari običaj uzpostavi. Papa mu odgovori, da nemože ništa učiniti proti ustanovam poslanika apostolske stolice, već mu poda listove neka ih nosi nadbiskupu i kralju i ostalim velmožam one zemlje, pa da dva biskupa ovamo dodju, jer njega kao nepoznata čovjeka nemože niti saslušati“. Do sada je pripoviedanje sasvim naravno, ali sada počimlje prava nakaza od pripoviesti. „Zlobni pop“, veli se dalje, „neponese papinib pisama onim, kojim su bila namienjena, već se doskora vrati k Hrvatima, koji su ga bili poslali. Tada pitajući ga, što se dogodi s njihovimi zahtjevi kod apostolske stolice, odgovori im: Eto hvala Bogu, štogod zaželjeste od gospodina pape zadobih, crkve se vaše otvaraju, vašim se svećenikom služba povraćuje; povrh toga izprosih vani i to, da si od svoga naroda izaberete biskupa i da ga sa mnom

k istomu papi s nekimi darovi odašaljete radi posvećenja. Čuvši to Hrvati, veoma se obraduju, te umah izaberu nekoga stara, prosta čovjeka po imenu Sededu za biskupa, te ga pošalju brzo u Rim zajedno s nekim opatom Potepom i s popom Ulfom. Kad su oni došli pred papu, upita ih on: tko su? Bezbožni pop odgovori: Mi smo iz dalmatinskih strana. Vi ćete se sveti otče sjećati, da sam ja onomadne bio došao k Vašoj milosti, a ovi se sada odlučise pokloniti k nogama Vaše sv. tosti, da i njim kao svim milost izkažete. Taj pak preodlični čovjek slovinski dodje za to, da bi dobivši od Vas podpuniji naputak uzmogao slobodnije propoviedati istinu. Na to će papa: kakovu čast obavlja? Odgovori mu, da je već dugo svećenik u svojem jeziku. Opet pita papa: pa što nebrije bradu po običaju katoličke crkve? Bezbožni pop odgovori: Zato je gospodine i došao pred Vas, da bi se odsele pokoravao Vašoj volji. Papa mu odmah sam nekoliko dlaka iz brade izsieće, te zapoviedi svojim ljudem, da ga po običaju crkvenom obriju. Onomu pako svećeniku kaza: Nisam ti zapoviedio, da mi ovakove ljude ovamo dovedeš, već da mi biskupe za tolik posao ovamo dozoveš. Na to će svećenik: gospodine, htjedoše ali nikako nemogoše. Papa imavši vieće odgovori im ovako: Znajte sinci, da ovo što Slovinci boće da zadobiju, već sam mnogo krat čuo, ali radi Arijana, obretnika takve književnosti, neusudjujem se dati im dozvolu, da u svom jeziku obavljaju službu božju. Sada podjite i gledajte da onaj narod sluša sve, što su poslanici papinske stolice u crkvenom saboru odredili, dok onamo stignu novi poslanici. Čuvši ove rieči, vratiše se brzo u domovinu. Uz put pitaše Sededa popa Ulfa: kaži mi, što li nam pomože, da dodjosmo pred papu? Ulf mu odgovori: Sve što si vrućim srcem želio, to si postigao mojim trudom. Što? upita Sededa. Ulf mu odgovori: Tolika je vlast papina, da komu god on nekoliko dlaka iz brade izkine, umah bude biskupom. Čuvši to ludi starac, obradova se veoma, te si umah nabavi pastirski štap i prsten. Napokon ulazeći u granice zemlje hrvatske sunarodnjaci doznajući o njihovu dolazku, veselo pohitiše svojemu biskupu u susret, te ga velikim slavljem dočekaše*.

I tako ide dalje ta pripoviest, koja je očevidno izkićena, da pokaže popa hrvatskoga glagoljaša kao grdna i sramotna

neznaicu. Istina je to, da su popovi latinski većinom bili bolje obrazovani, jer je latinski jezik bio onda u istinu jedini kulturni i samo na tom jeziku mogao se je čovjek primjereno svomu vieku naobraziti. Kod popova bilo je ovakovo obrazovanje potrebno, a svjetovnim ljudem bilo je ono samo kao nekakav ures, a ako ga nisu imali nije bila sramota. Biti pop katoličke crkve a neznati latinski, to je Latinu bogogrdje i sramota pred bogom i ljudmi. Ali da pop hrvatski, koji hoće, da bude biskup, gdje već od nekoliko vjekova i mnogi Hrvati redom biskupovahu, nebi znao vlasti papinske, to je očito Toma prišio. Noćudimo se u ostalom, što je Toma ovako nakazao hrvatsko svećenstvo, kao da je gluplje od gluposti, kad je u očiju samoga pape Metodij nekakav krivovjernik, a Toma dodaje: „da je svašta lažna napisao, zato da je po odredbi božjoj naglom smrti umro“. Mržnja izmed popovstva latinskoga i hrvatskoga nije nikada niti za časak jenjala, što je na čast popovom hrvatskim, jer su se kao pravi sinovi svoga naroda zajedno sa svojim otei i braćom borili za hrvatsku službu božju proti očitoj volji papinske stolice, najsilnije vlasti na zemlji. Sieća nas ova mržnja na slične odnošaje izmed Brita i Velsa: Briti neće s nami, vele Velsi, niti u istoj crkvi da se Bogu mole. Iz ove mržnje izmed hrvatskih i latinskih popova jedno je dobro bilo, da Hrvati birajući popa, jer su popa birali oni, čija je crkva bila i koji su popa plaćali, jamačno nisu si latinskoga popa izabrali. U tom običaju i zakonu sačuvan je ključ, da si možemo tumačiti kako se je hrvatska služba božja uzdržala, premda su ju papa i crkveni sabori proklinjali i zabranjivali.

„Kroz hiljadu godina, veli učeni Montalembert, kod svih katoličkih naroda uticahu se vladari molitvam s a m o s t a n a c a. Kada je Filip August, kralj francezki, sa svojim brodovljem krenuo put svete zemlje, a kraj Sicilije diglo se more i strašan vihar, da mu uništi brodovlje, ohrabri kralj svu vojsku time, da ih je sjetio na one, koji sada u domovini za nje Boga mole. Upravo je ponoć, reče kralj, to je ura gdje se ustaju samostanci od Clairvauxa k noćnoj molitvi. Ovi pobožni samostanci nikada na nas nezaboravljaju, oni nam Gospoda ublažuju, oni mole za nas, a njihove molitve moraju nas izbaviti iz nevolje.“ Ovo nam pokazuje: zašto su s a m o s t a n i tako brzo i tako sjajno i tolikimi milostmi obsipani napredovali. Njihove molitve imadu donesti nebeskoga blagoslova nevoljnomu čovječanstvu.

Vriedno je ogledati povode osnutku i darivanju samostana. U darovnicah prikazuje nam se ljudsko srđce u čežnji za spasom i okajanjem, prikazuje se ljubav božja i poštovanje svetaca, ljubav otčinska sa sinovljom, muževlja sa ženinom itd. Najviše puta sjete se ljudi u čas smrti, da za pokoru i za spas duše svoje odiele jedan dio svoga imetka i privale samostanu. Od mnogih primjera spomenimo Jeleniu, sestru Godemira bana. Ona je sagradila u Obrovu crkvu na čast svetom Krisogonu, kraj crkve svetoga Petra. Na čas smrti svoje zavjetuje se i predaje sama sebe pod zaštitu ovoga svetca, a uza to daje samostanu svetčeva imena u Zadru svoju crkvu i sav posjed oko nje. Drugi put vidjamo, gdje žena udovica, kada joj ubiše dragoga supruga, za spas duše njegove i svoje obilno dariva.

Osobito rado darivahu iza pogibelji sretno svladane. Znamenit je upravo i veoma zanimiv slučaj sa svetim Trifunom, poslije patronom grada Kotora. Sam osnovatelj to ovako pripovieda god. 809. Ja Andrejac sa ženom mojom Marijom i sinom mojim Petrom i s kćerju mojom Marijom sagradismo crkvu svete Marije. Kći moja Marija podje za muža, a druga nije htjela, da se udaje, već reče ocu svomu: učini mi mali samotni stan uz svetu Mariju na desnoj strani. — Ovakovi gospojinski manji samostani, bili su u običaju, za kćeri najodlićnijih rodova, koje se nisu htjele miešati s drugimi. — Otac joj učini po njezinoj želji. Medjutim župan ili sudac, koji je sjedio u Duklji, dočuje, da je liepa, pak se spremi, da ju silom odvede. Čuli su to prijatelji oca njezina i kažu mu, kakva mu se pokora kćeri sprema. Otac prodje kćeri i kaže joj: kćerko moja, onaj župan hoće da te silom odvede. Ona zaklinjaše oca, neka ju spasi, jer da voli umrieti, nego li tu sramotu podnieti. Otac ju potajno u noćno doba izvede, a još iste noći dodje župan s oružanom četom, da ju odvede, iskao ju, ali ju nije našao. Za zahvalnost odluči Andrejac učiniti sveto koje djelo. Dogodi se, da su Mletčani na ladji dovezli tielo svetoga Trifuna. Andrejac poželi, da kupi sveto tielo. Oni mu odgovore: ako obećaješ, da ćeš mu služiti svom dušom i srđcem, onda ti ga prodajemo. Andrejac ga sbilja kupi i učini u njegovu slavu crkvu, koju je bogato nadario.

Povodi osnutku samostana mogli su biti i teške nevolje, bolesti, ili druga bieda, kada je pritisnula jedno mjesto ili

obitelj. Usred tih nevolja poželili su si izmučeni ljudi mira, pak se podali crkvi božjoj, sebe i sav svoj imetak, kao što je na primjer učinio Stjepan, nasljednik prijestolja Petra I. Kriesimira, kako liepo reče: „odredio sam si ovdje grobnicu“. Pak i radi mirna poživavanja djedova učiniše kraljevi uz crkvu, gdje im djedovi poživaju, i samostan i bogato obdariše svetu braću, neka im se mole za spas duše njihovih djedova. U veži solinske crkve sv. Stjepana bila je grobnica kraljeva, zato se natječu unuci, da što bogatije obdare samostance, koji će moliti nad grobovi njihovih djedova. Zato je ovo bio prvi i najugledniji samostan, a opat mu ima častno mjesto uz kraljevu osobu.

S kraljevi takmili su se gradovi, koji su želili, „da budu pod okriljem molitava svete braće“. A što da je rečeno o Petru Crnom, sinu Gumajevu, koji je samostan sv. Petra kraj Solina kao „patrimonium“ svoje obitelji obogatio. On je veledušjem svojim i bogatstvom, koje je razsipao, iste kraljeve nadvisio. Ne samo da je uresio crkvu, već je učinio samostan sám on bogatim i uglednim, kako nitko prije, niti poslije njega, sve za spas duše svojih predja i za oprost od grieha svojih.

Ovakovi su povodi osnivanju i darivanju samostana, ali samostani većinom su iz stare i davne dobe. Med prvimi pristaništi u Europi uzimlju se oni na otocih Dalmacije, već u vrijeme Jerolimovo u četvrtom vieku. Tako na primjer na otoku Žirju spominje diplomatičko svjedočanstvo, da je tamo od pradavnih vremena bilo samostanskih stanova, a tako i na otoku Pašmanu. Odavle, a i s drugih otoka, malo po malo seliše se samostanci istom u gradove. Od gradova, čini se, da je najstariji samostan imao Zadar, najprije svetoga Platona, a onda svetoga Krisogona, kojega ostanci u crkvi istoimenoj poživaju. Ima dosta svjedočanstva za to, da su samostani bili zapušteni i propali u nemirnih vremenih. Pod hrvatskim vladanjem dolaze gradovi opet u svoj stari cviet, a s time i samostani. Tako je bilo na primjer u Zadru koncem desetoga vieka, gdje su se sami spominjali, da je tamo jednom bio samostan. Izgradili su iznova crkvu sv. Krisogona, a uz nju s nova samostan. Želili su, da im bude slavan i ugledan. Zato dozovu gospodina Madija, koji je bio samostanae sv. Benedikta na Monte-Cassinu, u prvoj i najslavnijoj kući ovoga reda. Samostanci domaći pristaju, da im bude glavari iz te odlične majke svih samostana, vriedan i ugle-

dan čovjek. Samostan se gradi po svih pravilih reda, da crkva bude s kućom u uzkom savezu, a ne da samostanci preko kakova javna puta u crkvu prolaze. Zadraní zatvoriše cestu, koja je vodila izmed samostana i crkve, i učiniše novi put uz gradske zidine. Sve se gradjanstvo podiglo, da gradi novi put.

Osim samostana sv. Krisogona imao je Zadar i ženski samostan sv. Marije od istoga reda. Mislimo, da prije jedanaestoga vieka nije bilo ženskoga samostana. Prvi je učinila Čika „sestra kralja Petra I. Kriesimira“, kada su joj muža ubili, a ona pre-mišljavala, što će uraditi. Kao da je bila u strahu za svoj vlastiti život, pak žao joj i za kćeri, i odluči sa starijom Dujmicom, da se posveti samostanskomu životu, a mladja Vekenega neka se udaje. Uz crkvu svete Marije osnova ta žena samostan, a milosti „brata“ joj kralja sasipaše se na novi samostan. Ovako je i u Spljetu nekoliko gospodja odlična roda posvetio i uveo u samostanski život Lovro nadbiskup spljetski, skoro u isto vrijeme. Sada i u svakom gradu bude pored mužkoga i ženski samostan. Najprije dotiskaaše se u te mirne od svieta odijeljene prostorije žene višjih rodova, nesretne u velikom svijetu i željne blaženoga svetoga mira.

Podupirani od kraljeva i najznamenitijih velmoža, samostani obogatiše. Posjed na primjer svetoga Krisogona spada medju najbogatije i najznamenitije u kraljevstvu. Uzmimo na primjer samo darovanje Stjepana bana. Sagradio je crkvu sa pet oltara, dakle svakako veliku; snabdio ju preobilno sa crkvenimi haljinami, ima ih petnaest sve od svile, sve je posudje od srebra, pričestnica od zlata, i obilje crkvenih dragocienih knjiga. Uz to jošte dade mu dvor i dva imanja sa dva sela, a do pet stotina glava blaga, što većega što manjega. U samoj konjušnici bile su dvadeset i dvie glave. A sveti Krisogon imao je i svoje posjede na otocih i mnogo zemalja od Zadra do Obrova, die-love od kuća u Zadru, dapače jedan dio od gradskih daća, naročito od ribarije. Svaki je ribar od najstarijih vremena od svakoga lova imao prikazati jednu ribu svetomu Krisogonu. A što da rećemo o svetom Stjepanu solinskom, o samostanu opatica sv. Marije u Zadru, pak i o rogovskom samostanu kraj Biograda, koji je uz kraljev dvor sagradjen bio, po neki način kraljevski, da moli živim kraljevom za zdravlje, doćim se oni kod svetoga Stjepana molíše za spas duša njihovih djedova.

Svi su imali slične obilne posjede i privilegija na kopnu i na otocih.

Samostani su slobodni i samostalni, i da nestoje pod nižijom vlašću. Obično je samostan od samostana bio neodvisan, samo jednom vidjano odvisnost, gdje novo osnovani samostan uz kraljevski dvor ima pod sobom i samostan u Žirju, gdje su prije samostanci bili. Najljepše njihovu slobodu biskup zadarski izreče, kada se osniva samostan opatica: „Čujte me braćo i sinovi, reče, svi samostani moraju biti slobodni i imati svoja prava. Nijedan biskup nesmiije dopustiti, da budu pod ičijim gospodstvom ili komu podani, niti da ih nepritiskaju zli ljudi, već da su samo na službu Boga svemogućega i pokorni reguli svetoga Benedikta.“ Ipak su imali samostani dati biskupu svomu, u koga su području bili, na dan proštenja svoje crkve jedno janje i sampulu ili bačvu vina, jer su biskupi bili obično po neki način patroni. Za svoje slobode i njihovu obranu izabrali bi si jednoga odvjetnika branitelja ili bolje rekuć svjetskoga pokrovitelja. To su osobito trebale opatice, pak one to uvijek imadu, kako vidimo u Zadru, Trogiru, Spljetu itd.

Pravi borilac za te slobode i za prava reda, bio je glava reda opat ili abbas, koga su birali redovnici izmed sebe. Pazilo se je pri izboru osobito na odlični rod, kao što je bilo pri izboru drugib dostojanstvenika kraljevstva. Nećak ili bližnji rođjak osnivatelja samostana imao je njeko pravo, da bude izabran za opata, ako je bio u samostanu. Neznamo, nisu li se više puta i svjetovni ljudi tako dotiskali u samostan i narinuli za opata, kako je to bilo drugdje u svijetu. Tako je moglo biti u samostanu osnovanu od Petra Gumaja kod Spljeta. To se je moglo tim prije događati, jer je opat stanovao najviše puta u posebnoj knći. On je primao strane goste, kojih nije nikada u samostanu pomanjkalo.

Opati imali su pristup i na kraljev dvor i sjedili su u saboru iza biskupâ. Opat kraljevskoga samostana kraj Biograda, čini nam se, kao da je dvorski ukućanin za vrijeme kralja Kriesimira I., jer ga vidjamo u redu i pred samimi biskupi, a takovo odlikovanje mogao je imati samo po osobitoj milosti kraljevoj. Neima nijednoga znamenitijega državnoga čina, komu on nebi bio svjedok. Za kralja Zvonimira, čini nam se, da je tako visoko stajao opat samostana sv. Stjepana solinskoga. On dobiva posjede od

kralja onom istom formulom, kojom i Lovrinac, nadbiskup i primas kraljevstva, jer mu veli, „da mu je izmed svih vjernih i podanika osobito drag“. Ovaj je čovjek posrednik za kraljevu milost kao i Lovrinac.

Kolika je bila „sveta vojska“, nad kojom su opati zapoviedali, toga nemožemo kazati. Sudeći po velikom broju samostana, a znajući, da je bilo osobito mnogo „laika“, mogli bismo reći, da je bilo barem u našem primorju kako suvremeno i u Englezkoj, gdje se je tužio kralj, da neće skoro imati vojske, jer mu svu momčad samostani pozobaše. Laici radili su izvanjski posao, a redovnici samo duhovni i znanstveni. U pravilih hrvatskih, koja idu valjda do dobe kraljeva hrvatske krvi, zovu se vojska, koja ima „Isusu Hristu cesaru vitezovati“.

Premda ista pravila vele: „ašće li hlap ili rab ili svobodni, vsi v Hristje jedno jesmo i pod jednim gospodinom jednaku službu vitežtva svršimo“, to opet nisu bili kmetovi sa samostanci jedno. Oni su stanovali u posebnom selu, podalje od samostana, a dužnost je bila samostanu „selo im sagraditi (familis vicum construere)“. Ako je slobodan čovjek doveo svoga sina pred opata i poklonio ga samostanu, ima se tako razumjeti, da ga je dao tamo izučiti, da bude redovnik. Ako je neslobodan koji dječak tu sreću dostigao, da mu dadu učiti i ako je postao svećenik, onda je time postao slobodan i plemenit čovjek. Zato takodjer imamo primjera. Kada su se ljudi od najodličnijega roda predavali samostanu, onda su donieli jedan dio svoga imetka. Kada je Petar Gušić, čovjek odlična roda, „dao se podstrići“ za fratra, darovao je kralj Petar I. Kriesimir zemlje samostanu sv. Ivana kraj Biograda, u koji je ovaj čovjek stupio. Sestra kraljeva Čika doniela je samostanu svoj imetak, a tako i Stjepan vojvoda i drugi.

O velikom znamenovanju samostana za prosvjetu u obće liepo kaza Cibrario: „Samostani u obće, a osobito glasovitiji jesu ciele republike literarne, industrijalne i poljodelske. U njih bilo je naći ljudi svake nauke potrebne onoj dobi. Učilo se tamo poznavati nebo, da se opredieli uskrсни ciklus, slikarstvo, rezbarstvo i graditeljstvo; obradjivalo se, da se ukrasi crkva i samostan. Oni otvoriše škole, da se šire nauke, i kneževski i kraljevski

sinovi k njim na nauke dolažahu, pak im onda otvarahu vrata u kraljevske i kneževske dvorove“. Što je Talijanac evo u obće rekao o samostanskom redu, to od prilike veli Niemac Eitelberger, obćaran od tragova stare kulture u Dalmaciji, o naših samostanih: „Od velika i zamašna upliva čini mi se, veli on, bio je red benediktinski. Od najjužnijih okrajaka Dalmacije, od Lakrome i Dubrovnika i Mleta do Raba, svuda se nalaze veličajni tragovi ovoga reda, koji je kao u Englezkoj i njemačkom carstvu bio predvoditelj najranije prosvjete u Dalmaciji.“

Već spomenusmo, da su u samostane navaljivali gosti. Svaki samostan imao je svoj *hospitium* ili gostionicu. To je dakako bila sgrada napose sagrađena izvan samostana. U naših listinah razlikuju kuću za braću („*domus fratribus*“), i kuću za goste („*domus hospitibus*“). Kako nije bilo u srednjem vijeku gostiona, a putevi bili loši, ovo je već za obične putnike bila blagodat. Ali kako je samostansko dobro požrtvovni dar vjernih, ono je i baština siromaka, zato je ta kuća prije svega za siromake i bolestne. Znamenovanje ovakova „*hospitula*“ ili gostione sačuvalo se je do danas u rieči „špital“. Djakoni dvorili bi bolestne i siromake. Kako su jedini benediktinci znali i bavili se raznom ljekarijom, dolazila su na liečenje tiela i duše i gospoda u samostan, dakako već onda, kada im je bolest do-težčala, za što imamo toliko sjajnih primjera. U „*hospitium*“ dolazili su međjutim veoma rado i gospoda, osobito na svetkovine, a onda dakako svaki sa svojom pratnjom, zato su samostani među svoja prava morali unieti, da takove gospode primati nemoraju.

Samostani su bili jedini prosvjetni zavodi. Učila se kod njih gramatika, filosofija i teologija. Ako i imamo samo jednom očiti naslov takova učitelja u rabskoj listini: *magister Gregorius grammaticus*, to opet imamo toliko puta spomenuta djela naših samostanaca. Svaki naš samostan ima obilnu knjižnicu, dakako za porabu crkve, a kolikim troškom i trudom sastavljahu se onda takve knjižnice? Kada su na prinjer Pažani samostanu sv. Mihalja dali svoj samostan sv. Petra i veliko blago i bogatstvo, još se napose spominje knjižnica: „deset knjiga crkvenih“. Tako se u darovnici Stjepana bana knjige napose izbrajaju: dva

antifonara, dva manicala, tri psaltira, pjesmarice dvie, jedan breviar. Ali što ćemo se sa sitnima stvarima baviti, kada imamo sačuvan popis jedne knjižnice, za koju opet moramo reći, da je bila istom drugoga reda, a da je bila veća od uje u samostanu sv. Stjepana solinskoga i sv. Krisogona zadarskoga. Popis je knjižnice samostana sv. Petra Gumajnskoga. Imadu misal, dva antifonala, živote otaca, tri homilije, matutinal, pasional, sbornik, knjigu za pohađanje bolesnika, o redu sv. Benedikta i njegove regule, knjigu molitava za mrtve, psaltir, lekcionar, knjigu za pokoru, knjige o postriženju, čitanja nedjeljna i pjesme samostanske, oracional od uskrsa do svetoga Martina. Na kraju ima još dnevni kolelar po reguli sv. Benedikta, a naročito imadu jedan psaltir „litteris francigenis“, o čem neima dvojbe, da je to psaltir pismeni latinskim. A kakvimi su pismeni pisani oni drugi psaltiri i knjige, kojih se u drugom popisu još dvadesetak spominje? Prije nego to izpitivati započmemo, spominjemo, da su samostani sami napisali ove knjige, da su oni pisali za gospodu i svjetovne ljude, da su samostani ne samo prepisivali već i kožu pripravljali u posebnoj tvornici. Spomenuti ćemo, da u svakoj i najmanjoj sbirci knjiga evo nemanjka pjesmarice. Samostanci osobito gojiše pjevanje, kako reče jedan stari pisac, kada se u njihovih crkvah zapjeva, da se anđeli naslone na nebeske prozore, da njih poslušaju. Samostanci uhvatiše poganske narodne pjesme i podadoše im oblike kršćanske, da sataru poganstvo, da proslave kršćanstvo. Ovo se mora zapamtiti za izučanje narodnih pjesama u blizini samostana i za razvitak pjesme osobito u zapadnih stranah hrvatskih.

Da su samostanci, gojeći osobito pjesmu crkvenu, hrvatski ju pjevali za veliko mnoštvo naroda, koji je k njim hrlio, o tom nemože biti dvojbe. Njihova regula donosila je sa sobom i zapoviedala im, da ne samo molitve u narodnom jeziku govore, već da i epistolu i evanđelje i sve što na glas pjevaju u crkvina nedjelju i blagdan na narodnom jeziku pjevaju. Poslije službe božje imali su opet u narodnom jeziku čitati i govoriti u pučkom jeziku. To je bio njihov zakon, pak zar da ga neizvršuju samostani u Hrvatskoj, gdje isti spljetski sabor monachom hrvatski službu božju dopušta. Imademo hrvatske regule samostanaca, imademo i jednu samostansku listinu hrvatsku u kamen urezanu. Sudimo,

da su samostani izvan Zadra, Trogira, Spljeta i Dubrovnika bili hrvatski a naročito: rogovski, krčki, sv. Stjepana solinskoga, sv. Petra Gumajskoga, itd.

Da su učeni samostanci bili častni i ugledni, vidi se po tom, što ih nalazimo u kancelariji kraljevskoj kao notare. Ljudi od ovoga reda uzpinjahu se i na biskupske stolice. Takovu monachu Adamu predao je kralj Kriesimir svoju kraljevsku kancelariju i učinio ga biskupom hrvatskim. Na rabskoj biskupiji spominje se, da su redom benediktinci, jedan za drugim, u biskupiji shledili. Da su se i u nas prepisivali stari klasici, da već sada smijemo tražiti zametke potonjim mysterijam, od kojih ima i hrvatskih glagolicom sačuvanih, o tom neima dvojbe. Prepisivanje knjiga bio je dapače jedan osobiti i znameniti prihod samostanom. „Knjiga je onda bila u tolikoj cieni, veli Cibrario, da se je mnogi obogatio samo što ju je posudjivao; poslanici duge pute učiniše, samo da vide i prouče knjigu.“

Kod pitanja o prepisivanju starih knjiga, pade nam na um jedna izreka Montalembertova o samostancih: „Pohlepa za grčkim, veli on, dotle je išla, da su benediktinci latinske crkvene knjige grčkimi pismeni pisali“. I u tom bi bio ključ jedan za razumjevanje, kako se je u Hrvatskoj neposredno uz najjaču latinštinu sačuvala glagolica, osobito ako uzmemo da je istinito naše mnijenje, da je ona staro kurzivno grčko pismo. Samostani čuvali su s njome svetinju starine.

Da su benediktinci bili glavna podpora, poticatelji i stranom stvoritelji u mjetnosti, to je bilo u svih zemljah, pak nije niti u Hrvatskoj moglo biti drugačije. Prije svega ipak valja reći, da se je umjetnost u Hrvatskoj razvijala po uzorih rimskih ostataka. Za vrieme hrvatskih kraljeva stajao je još veliki dio stare Salone. U nekadanjem hramu boga Jupitra, sada crkvi sv. Dujma, prisustvovahu službi božjoj i kraljevi hrvatski, a tako i u palači cara Dioclecijana stanovahu, kad bi dolazili u Spljet. „Rimski spomenici, veli Eitelberger, koje nalazimo u Spljetu, Zadru i na istarskoj obali u Pulju, vodovodi u Saloni i starom Dubrovniku, lukovi u Kistanju, ruševine u Saloni, mnogobrojni rimski nadpisi, razšireni po cijeloj Dalmaciji, tragovi cesta, gradnje luka i tornjeva, tako su jasni svjedoci visoke civilizacije, da nisu mogli biti tako lasno neopaženi u potonjih vjekovih srednjega vieka.

Svagdje se nalazi i u sredovječnih gradjama uplivanje rimskih uzora. Narodom srednjega vieka učiniše se ovi spomenici kao nedostižna majstorska djela. Pak i radnje srednjega vieka na tom polju, bilo to u arhitektoničkim konstrukcijama bilo u dekoracijama, nedostižu onoga savršenstva, koje je bilo u starinskih spomenicima. Prisposobljavajući spomenike dalmatinske s onima u Rimu, dakako da su osim palače Dioclecijanove manje vrijedni, pak je i umjetnost za vrijeme onoga cara bila pala.

Do osmoga a i devetoga vieka jest pored ove umjetnosti po uzorima starih rimskih jošte i byzantinski upliv bio veoma jak u Hrvatskoj, kao što i u Italiji, jer i tamo su morali Grci dolaziti da crkve grade, a po tih uzorima dao je graditi i Karlo Veliki svoju basiliku u Achenu. Njegov suvremenik bio je n. pr. biskup zadarski Donat, poslije sv. Donat. „Crkva njegova, veli Eitelberger, premda danas vojnički magazin, jedna je od najinteresantnijih i najstarijih u carevini austrijskoj, pa ako i stoji po sjaju i uresu za crkvom sv. Vitala u Raveni i Marijinom crkvom Karla Velikoga u Achenu, to joj ipak možemo dati častno mjesto u umjetnosti devetoga vieka. Već se u njoj gube ponješto velike tradicije gradjevina Rimljana, ali zato ju ipak ide vele znamenito mjesto u povjesti umjetnosti. Izmed svih crkava carstva austrijskoga imade ona najstariju sigurnu povjestnu potvrdu“. Crkve osmoga i devetoga vieka po byzantinskom slogu bivale su obično malene, a u obliku grčkoga križa. Takova mala crkvice sačuvala se je u Ninu od mnogih, koje su tamo propale.

Kao što su crkve, tako su jamačno i kraljevski dvorovi ili palacija bila po uzorima umjetnosti ovoga vieka. Za dobe Branimira imamo jasan dokaz kako je on gradio i uredio crkvu u Muću. Ako je istinita predaja, onda bismo imali reliefe na obijm stranama portala crkve trogirске, donesene iz kraljevskih propalih dvorova u Bijaću, a predstave njihove uzbudjuju pozornost svih ljubitelja umjetnosti. Slavi se tuj lov po šumama, kakvih žalibože danas u Dalmaciji neima. Osim ovih tračaka umjetnosti hrvatske možemo reći, da je zlatarska umjetnost kod Hrvata upravo cvala, jer zlatari dolaze u redu odličnih gradjana, a zlatne dragocjenosti na dvorovima i medju darovi mnogo puta se spominju.

Trgovina i obrt, njihov napredak i razvitak u uzkom su savezu s obćim političkim stanjem i napredkom. Gdje je na

primjer kralj daće samo u naravi potezao, tamo je bila veoma slaba i jedva u početku trgovina, tamo nije bilo domaćegega, a malo i tudjega novca, niti nije bilo većih mjesta ili gradova. Moramo priznati, kako nam se čini, da je u Hrvatskoj podalje od mora u ono doba još takovo stanje bilo, da je bila trgovina dosta slaba. Što bliže prema jadranskomu moru, sve se više približavamo visokim kulturnim odnošajem gradova, koji nezaostaju za boljim italiskimi. Tuj stojimo na svjetskom tržištu, zato počmimo odavle.

Trgovac srednjega vieka trpio je mnogih muka, — veli Müller, jedan od najboljih poznavatelja trgovine na naših i italiskih strana, — koje mi danas niti neslutimo; on nije na primjer mogao svoju robu poslati u tudju zemlju, već je morao sam s njom proći, a nove su ga muke čekale u tudjoj zemlji. Ako ga je tkogod prevario, valjalo mu stupiti pred sud i tamo braniti svoje pravo. Robe, recimo, nije mogao prodati, te je morao dulje vremena tamo boraviti pod tudjim zakonom. Skoro da sam nije niti mogao tamo biti, jer bi se kadgod mogao kući povratiti istom pod starije dane. Na moru morao je ploviti s više brodova, a na kopnu u većem društvu.

I opet ovdje moramo spomenuti, da je glavno sielo svjetske trgovine bio Carigrad i tamo glavno stecište trgovine hrvatske. Vidi se to osobito po novcu. Najviše je u Hrvata byzantinski krasni dukat, a ima i bakrenoga novca, kao što je taj novac prevladao cielu prednju Asiju, osobito veliku arabsku državu. Bugarsku i južne ruske strane. U nas nosi na primjer dukat naziv: byzantinus (razumieva se solidus), ili samo solidus, ili libra t. j. funta zlata, ili romanatus t. j. rimski dukat. Ima znakova, da je bilo i drugoga novca osim byzantinskoga, a to držimo da je bio hrvatski, kada se govori: auri obrizi, solidi setirici itd.; manji novei ili „denari“ bili su svakako domaće kovi. Dakako da su čisto hrvatski novac bile kožice od kunine ili kunovina. Možemo im i cienu u zlatu pokazati. Tri kunine predstavljale su vriednost jednoga funta zlata, t. j. jednoga velikoga carskoga dukata.

Sve nas to upućuje na jadransko more, a prema Carigradu. Kako je carstvo trgovinu i trgovačke odnošaje smatralo za jedan od najvažnijih dielova svoje politike, kako se je s tom svojom politikom sačuvalo, kako je Venecija s tom politikom porasla, sve to već pripoviedasmo. Iz Carigrada dovozili bi naši brodovi svilu i drugu finu dragocjenu robu. Odvozilo se je pako blago

razne vrsti, žito, kože, vuna i u obće prirodne. Važna je sol i soline morske, jer se je sol od mora prodavala dalje na kopnu po kraljevstvu. Promet je bio toliki, da su gradovi živili od plaćene uvoznine i izvoznine. Dva diela dobio je kralj, jedan dio prior grada za gradske potrebe, a deseti dio biskup. Kralj je izvan gradova za prolazeću po zemlji trgovinu takodjer pobirao jednu vrst daće od robe, koju je strani čovjek prodao. Samo su bili slobodni od toga trgovci iz domaćih gradova pokornih kralju. Zato mislimo, da su trgovci strani, da neplaćaju dvostruko, sustavili se u pomorskih gradovih, a građani ili trgovci bili su posrednici na zemljištu kraljevom.

Mislimo, da je kralj hrvatski i u tom nasliedovao cara iztočnoga, pak je i on prodavao prirodne, koje su s njegovih imanja i od njegovih podanika snešene u njegova skladišta. U tom i u darovih bili su napokon njegovi prihodi. Darovi morali su biti veoma obilni, osobito od banova; bili su oni i u gotovom novcu i u ljevanom zlatu, a bili su najviše u kožah kuninih, kako se vidi iz potonjih vjekova. Časti dvorske: volar, bravar, vinotok, na ovo nas upućuju, da su to bili ljudi, koji su velike poslove te ruke, kao znatni dio kraljeva prihoda, nadzirali.

Napokon imali bismo govoriti o trgovini s robljem, za koju se jošte kralj Zvonimir mora zaklinjati, da će joj se uzprotiviti. O tom u ostalom već govorasmo.

Poljodelstvo hranilo je kralja, vojsku i velikaše kraljevstva. Kraj gradova i samostana vidjamo množinu naroda. Zemlja je razdieljena veoma na tanko. Tamo je u glavnom razdioba na „vretena“, a žito se mjeri na „miernike“ i na „kable“, a nije manjkala niti stara hrvatska mjera na „kuplenike“. Osim svih vrstih žita, uzgajali su u veliko od pamtivieka kod Hrvata vinograde. Kadgod je spomen o daćah u naravi, nikada nemanjka i stalna mjera vina, što znamenuje, da je svaki seljanin i vinograd obdjelavao. Veliki upliv razvijao je i u gospodarskom pogledu benediktinski red, jer je imao uz svaki samostan množinu radnih sila, a radnja njihova preobrazila je lice na primjer srednje Europe, pak moramo pozdravljati blagoslovljeni rad njihov kao jedno od najljepših djela i med narodom hrvatskim.

DRUGA DOBA.

KNJIGA PETA.

(KRALJEVI IZ KUĆE ARPADSKE. OD GOD. 1102.—1301.)

KRALJI:

Koloman (1102—1114).
 Stjepan III. (II.) (1114—1131).
 Bela slijepi I. (II.) (1131—1141).
 Gejsa (1141—1161).
 Stjepan IV. (III.) (1161—1162).
 Vladislav I. (II.) (1162—1163).
 Stjepan V. (IV.) (1163).
 Stjepan IV. (III.) (opet) (1163—1173).
 Bela II. (III.) (1173—1196).
 Mirko (1196—1204).
 Vladislav II. (III.) (1204—1205).
 Andrija I. (II.) (1205—1235).
 Bela III. (IV.) (1235—1270).
 Stjepan VI. (V.) (1270—1272).
 Vladislav Kumanac III. (IV.)
 (1272—1290).
 Andrija Mletčanin II. (III.) (1290
 —1301).

BANI:

Aleksij (1110—1116).
 Petar (1134).
 Bjelić (1141—1157).
 Ampud (1167. i 1175—1176).
 Konstantin, „Sebastos“ cara Ma-
 nuela (1168—).
 Rogerij, ban cara Manuela (—1178
 —1180).
 Dionisij (1180—1183).
 Mirko, mladi kralj, sin Bele II. (III.)
 (1184—1196).
 Andrija, mladi brat kralja Mirka
 (1197—1204).
 Stjepan (1205—1207).
 Benko (1208—1209).
 Berthold, brat kraljice Gertrude
 (1209—1212).
 Poncij de Cruce, prior templarski
 (1214—1219).
 Bela, mladi kralj (1221—1226).
 Koloman, kralj galički, ban hrvatski
 (1226—1241).
 Dionisij Vialka (1241—1244).
 Stjepan, mladi kralj (1245—1262).
 Bela, mladi sin kralja Bele III. (IV.)
 (1262—1269).
 Joakim Pektar (—1270—).
 Andrija, brat kralja Ladislava III. (IV.)
 (1272—1278).
 Andrija Mletčanin, unuk kralja
 Andrije II. (III.) (1278—1290).
 Albertin Morosini, tjak kralja An-
 drije II. (III.) (1290—1301).
 Pavao Šubić (1293—1300).

I.

Ako je slobodno povjestničaru pratiti i nagađjati i slutnju narodnu osobito kod velikih događaja, koji potresaju celom narodnom dušom, onda bismo smjeli reći, da su u onom sjajnom saboru u hrvatskom Biogradu, kada se je malomu, puklja- 1102. vomu i jecavomu kralju ugarskomu Kolomanu, urešenu s krunom Kriesimirovom i Zvonimirovom, uz štropot oružja pjevalo: slava novomu kralju, glavom ponicali bani i gospoda hrvatska. Ove poniknute glave mogle su slutiti o budućnosti kraljevstva hrvatskoga, ali zamisliti se u ono, što će sve sliediti, to nisu mogli, jer su se oni smjeli nadati, da će i to proći, pak da će opet kruna hrvatska Hrvata uresiti. U tom su se prevarili.

Na što je prisegao kralj Koloman? On je prisegao, da će se on i njegovi nasljednici kruniti s krunom hrvatskom i zavjetovati, što je on zavjetovao. Prava i granice kraljevstva, da će obćuvati i razširiti. Poslove kraljevstva da će razpravljati po starom obićaju samo s gospodom i plemstvom hrvatskim. Gradovom povrh toga obeća, da neće medju njimi dobiti stanovanja Ugrin nijedan, van ako si ga oni sami požele. Sve što je kralj Koloman prisegao, osniva se na temelju onoga dvostranoga ugovora, koji je učinilo ono dvanaest odaslanka hrvatskih na Dravi i u Križevcih. Izmedju onoga ugovora i ove krunitbe potekla je krv plemenitoga Petra Svačića i njegove družine, valjda u znak, da će ti ugovori dugo i dugo stati.

Čim je kralj Koloman prisegao, da će obnoviti stare granice kraljevstva, morao je kao kralj hrvatski skršiti onaj ugovor, koji je bio učinio s Venecijom, morao je opet novomu svomu kraljevstvu pridobiti gradove Dalmacije. Ta kako bi kralj okrunjen u Biogradu samo na ovaj jedan prozorac gledao u veliko more i u svijet, kada je more sada njegovo a i sva obala pripadala njegovim predšastnikom. U tome, da se opet gradovi

Dalmacije i otoci imadu pokoriti, slagala se sva vojska hrvatska, koja se našla na krunithi. Ta eno odmah iza krunitbe, kada se je sastao sabor, stupi pred kralja dvanaest uglednih ljudi, dva biskupa i deset župana, da zamole kralja, neka primi pod svoju zaštitu opatice sv. Marije zadarske, naročito njihove zemlje izvan teritorija grada, na zemljištu hrvatskom. Kralj je to učinio drage volje, da se preporuči molitvam svetih sestara, a i da ublaži Zadrane, kojim će skoro doći u pohode. A tako su valjda radili i drugi, koji su imali posjeda u Hrvatskoj. Nu prije nego što je zauzeo kralj gradove dalmatinske, valjda je obilazio po kraljevstvu, da primi poklone od vlastita si naroda. Da li je tom prilikom i u Bosnu zašao i primio poklone bana i naroda, o tom neimamo izvjestna svjedočanstva. Naslućuje se, da jeste, jer je primio i naslov „Rama“ u svoj naslov, što se u potonje vrijeme u Ugarskoj uzimalo, da znamenuje Bosnu. Mi nemjerimo dakako granica zemlje kraljeva ugarskih po njihovih sjajnih naslovih, uzimljemo ipak, da je u samom naslovu „kraljevstvo hrvatsko“ ovaj put jošte i od Bosne spadalo, naročito sva zemlja izmed Vrbasa i Drine.

1103. Koloman krene god. 1103. s vojskom svojom najprije pred Spljet, koji mu je zatvorio vrata. Kralj im poruči — veli Toma archidjakon — da se dobrovoljno predadu njegovu gospodstvu, neka nedopuste, da im razvali grad i sav imetak. Spljećani zato nemare, već zasipavši sva vrata oružani skaču na zidine grada i tamo se razdiele da se brane, radje nego da se pokore kralju tudjega i nepoznata njim naroda. Kralj i njegovi velikaši videći, da ih Spljećani kao preziru, uzmu gradjanom prietiti, ustanove tabor nedaleko od grada, stanu harati polja i okoliš grada, pak pliene i otimlju, koliko samo mogu. Spljećani ipak bili okorni, pak volili podnieti sva zla i muke, nego li da primu jaram na se od tudjega kralja. Prodje tako njeko vrijeme, dok se po glasnicih s jedne i s druge strane nije razjasnilo, da im kralj hoće dobro. Spljećani se posavjetuju i pošalju nadbiskupa Krescencija kralju, da ište od njega mir. Poslanik bude liepo primljen i uglavi pogodbu za sebe i svoj grad. Te pogodbe zaprisegne najprije kralj sa svojimi poglavicami. Drugi dan prisegnu gospoda spljetska najprije, a poslije sav narod. Onda istom unidje kralj sa svojimi velikaši uz veliko slavlje u grad, gdje su se napisale i podpisale povlasti grada i nadbiskupije spljetske.

Na starih temeljnih kamenih rimskoga municipalizma, sačuvan i uzgajan i od kraljeva hrvatskih, produži se sada život gradova dalmatinskih. Evo zato prisege Kolomanove, koju je izrekao svakomu primorskomu gradu napose: „Ja Koloman, kralj Ugarske, Hrvatske i Dalmacije, prisižem na sveti križ, da ću Vam, mojim vjernim gradjanom, čuvati jaki mir. Nećete plaćati „tribut“ meni niti momu sinu, niti mojim nasljednikom. Biskupa i načelnika, koga svećenstvo i puk izaberu, potvrditi ću. Dopustiti ću Vam, da se služite davnim u Vas uobičajnim zakonom. Od prihoda luke gradske od stranaca, neka budnu dva diela kralju, treći načelniku grada, a deseti dio biskupu. U gradu Vašem neću dopuštati, da se nastani koji Ugrin ili koji drugi inorodnik, van ako koga Vi po svojoj volji primite. Kada pak k Vam dodjem ili da se krunim, ili da u Vašem gradu sastavim sabor kraljevstva, nijedan gradjanin neće morati primati gostova na silu, već će svakomu biti na volju, koga hoće da primi. Ako bi slučajno kadgod moja vlada komu dotežčala, pak bi se htio kamo drugamo odseliti, slobodno mu je, da prodje sa ženom i djetecom i sa svime što ima.“

Ne samo gradu i gradjanstvu, već i mogućemu nadbiskupu Krescenciju potvrdi kralj sve biskupije, koje su pod njime u Hrvatskoj i Dalmaciji, sva imanja i crkve, koje je imao od prvanjih kraljeva hrvatskih. Koloman veli u svojoj zapovjedi kraljevskoj, da ga daruje za dobre i vjerne usluge, što ih je „meni“ učinio. Svakako je mislio na pomirenje s občinom spljetskom, koje je Krescencij vješto i brzo izveo.

Uz kralja i nadbiskupa čini se da je upravo u ovaj čas u Spljetu boravio i papinski legat, kardinal Augustin. On je valjda zato poslan, da u ovom odsudnom i neobičnom vremenu, gdje se promijenila vladalačka kuća u Hrvatskoj, da u taj čas i crkva nepostrada. Donio je Krescenciju sada istom nadbiskupski plašt od pape, a iskao je u ime papino prisegu od njega. Oprieše se tomu kralj i nadbiskup valjda zato, jer se u prisegi previše iskalo, valjda i ono, da će nadbiskup i vojnom silom, koliko je ima, ići braniti papu, ako neprijatelji na njega navale.

Koloman krenu prema Trogiru. Svoga nadbiskupa sliediše pobožni Ivan Ursin, biskup trogirski, po onom načelu: „svaka vlast od Boga“; a i da se neprolieva kršćanska krv posredovao je, čini se, upravo sretno, jer se nespominje kakva trogirska obrana. Grad je dakako dobio povlasti i slobodine kao i Spljet, a biskup Ivan bio je sada valjda opet zato, da se barem što manje krvi kršćanske prolije, pratilac budućih djela kraljevih. Što legendista pripovieda, kako je Ivanu u Šibeniku u crkvi sv. Mihalja, dok je službu služio, nad glavom se vijao golub, sasavši s nebesa, da je ovo čudo sam kralj Koloman vidio i čudio se tomu, to odmah i razjašnjuje, kada veli, da je kralj ovomu svetomu čovjeku voljan bio sasipati mnoge milosti, zato da je toli obilno nadario trogirsku crkvu sa slobodinama a i grad Trogir.

Nije iste sreće bio kralj Koloman pred Zadrom. Ondje je u oči grada bio sabor, o kojem imamo bilježke od neimenovana pisca. Tu su sigurno bili i zastupnici otoka Cresa, Krka i Osora, kada je opet novi kralj na četiri evanđelja prisegao, da će braniti slobodu ciele Dalmacije, da će im biskupe i poglavare potvrdjivati, koje si sami izaberu. Dakako da je prvi i glavni poziv sa sabora išao Zadru, ali oni tamo neposlušaju, već zametnu krvavu obranu i ljuti rat, dočim su svi spomenuti otočani i zastupnici manjih pomorskih gradova prisegli vjernost bez oklievanja.

Kralj stane obsiedati Zadar ali samo s kopna. Mogli su mu sada već vjerni pomorski gradovi dati i brodovlja, da nije bilo straha od sile mletačke, premda je ta bila sada većinom
1104. u istoku prema svetoj zemlji za skupe novce. Skoro dvie godine a valjda ne upravo neprekidno uznemirivaše kralj grad. Sa strojevi ruje i kuša im razvaliti zidine. Napokon nemogući ga silom dobiti, pokuša još jednom milom. Vjernoga biskupa svetoga Ivana trogirskega uzme si za posrednika. „Ako se kraljevoj milosti pokorite, poručivao kralj, primiti ću vas i vaš grad za prve u mojem kraljevstvu; volim imati dragovoljne prijatelje, nego li prisiljene podanike.“ Biskup izvede poslanstva pred kralja na pomirenje. Kralj prisegnu slobodu gradu, a oni njemu vjer-
1105. nost. Sada god. 1105. uljeze s velikim slavljem u Zadar.

Jamačno uzpored s osvajanjem Zadra teklo je i osvajanje Raba. Što je bilo brodovlja hrvatskoga na kvarnerskih otocih i obalah i iz Senja grada, sve povede kraljev vojvoda Sergij prema Rabu. Otok Rab popliene i popljačkaju i provali već do

zidina grada Raba. Već gradjani sdvojni lieću u crkvu i sklappaju ruke nad grobom sv. Kristofora mučenika, neka ih pomáže. Dotle se neki sjete i neopreznim pobjediteljem bace vatru u brodove. Trka i bieг pobjeditelja, da si spase brodove, dade Rabljanom oduška, te pohvataju mnoge bjegajuće neprijatelje. Najveća slava davala se po tradiciji svetomu Kristoforu, da je on ovo djelo izveo. Medjutim Rab bude sve jače opasan, pak se uz obične uvjete preda kao i drugi otoci i gradovi.

Kralj Koloman mogao je sada istom u Zadru odahnuti od teška i naporna rada od triju godina. Bogu slavu oda, što mu je dao dovršiti ovo veliko djelo, pak darova biskupskim crkvam zlatne križe i druge dragocjenosti, od kojih su se neke pokazivale i u potonjih vjekovih s nadpisom spominjućim ove velike dogodjaje. Biskupi i velikaši hrvatski mogli su takodjer biti s njime u ovaj čas zadovoljni, jer je evo pala na obalah mora našega vlast mletačka. Dvostranimi ugovori bile su osigurane zemlje hrvatske i gradovi. Hrvatska nije se Ugarskoj pokorila, već je samo prava Kriesimirovića prenijela na Arpadovce, stupila u personalnu uniju. Eno kralj Koloman uređuje poslove po starih zakonih kraljevstva. Ipak moramo priznati, čim je sjaj kraljevstva u onih vjekovih više u kraljevoj osobi nego li u saborih, čim se sve milosti razsiplju po svih zemljah od jedine kraljeve osobe, da je u ovoj dosta tankoj vezi izmed Hrvatske i Ugarske postavljena klica zapletajem budućih vjekova, jer namjestnici kraljevi u Hrvatskoj nisu mogli dostići nasljedne vlasti, za kojom su mnogi težili. Razpre s bratom Almom, nekadanjim od kralja Vladislava namještenim kraljem u Hrvatskoj, odvedoše Kolomana u Ugarsku. Istom za tri godine, god. 1108., vrati se opet 1108. u Hrvatsku, te je dospio do primorja, gdje je na primjer Trogiranom izdao svetčanu povelju o njihovih slobodah. Neznamo sa ovoga puta nikakvih čina, ali dosta je već kraljeva prisutnost kraj mora, da rečemo: pazio je, nebi li od kuda pokrenuli Mletčani, da si opet Dalmaciju predobiju. Razumieva se, da je kralj sudio i saborovao s biskupi i velikaši.

Za tri godine, god. 1111., opet vidjamo kralja Kolomana 1111. medju Hrvati. Taj put bio je i pokrajinski crkveni sabor u Zadru. Kao kancelar uz kralja stoji Laurencij, nadbiskup ostrogonski, a uz njega Krescencij, nadbiskup spljetski. Kralj je morao pri-

znati, da izabrani biskupi primaju investituru bez odluke i potvrde kraljeve, jer je tako bilo prije u Hrvatskoj, a zato se već pol vieka bori papinska stolica u cielom kršćanskom svijetu, to su joj kraljevi hrvatski priznali, to sada priznaje i kralj Koloman. Samo glede desetine odredi, da pristav kraljev u ime svjetovne vlasti jedan dio dobiva. U obće kralj Koloman dopušta, da svećenstvo živi pod svojimi crkvenimi zakoni i pod vlašću svojih biskupa, a da im nesudi svjetovna vlast. Prije nego što je kralj odlučio potvrditi ovakove slobode crkve, saslušao je svoje vieće ugarsko, a onda opet hrvatsko. Evo zametka budućim zapletajem izmed poviesti hrvatske i ugarske. Naravno je, da kralj sluša ono vieće, koje je sabrao oko svoje osobe, a to je dakako ugarsko, a po zakonu, da sluša i velikaše hrvatske, ali ti uvijek nisu uz njegovu osobu. Već sada veli kralj, da je odlučio slobostine rabskoj crkvi „cum utriusque regni universo consilio“, dakle ih je zajedno sazvaio biskupe i velikaše obiju kraljevstva, premda ih vidimo po podpisib u kraljevoj povelji, da su jedni sjedili s lieve a drugi s desne strane kraljeve.

- Opet su spletke i nemiri Almovi odveli kralja Kolomana u Ugarsku. Taj čovjek iskao je pomoći svuda i u svakoj od susjednih država. Braća su se ratila i mirila, dok Kolomanu neprekipi, pak dade Alma i njegova petgodišnjega sina Belu
1113. god. 1113. osliepiti, što vele, da je Kolomana opet jako bolilo, osobito kada su mu doveli osliepljeno nedužno diete. Kralj Kolo-
1114. man umre god. 1114., a nasliedi ga njegov maloljetni sin

Stjepan III. (II.), diete od trinaest godina. Mjesto njega su vladali palatin Ivan Uroš i nadbiskup ostrogonski Laurencij. Štitnici dadu dječaka što slavnije okruniti, valjda da sa sjajem zakriju slaboće nove vlade. Dvie godine kasnije, čini nam se, da je bio krunjen u Hrvatskoj; istom onda, kada je mogao već biti proglašen punoljetnim. Kako je premlad postao kralj i gospodar, omami se strastmi i poda laskoumnu i biesnu životu, te je skoro iztrošen i izciedjen bio na napast kraljevstvu, s kojim je vladao.

U Hrvatskoj osjete najprije, da s njimi diete vlada. Ljudem kraljevim bile su neprilične one slobode gradova, pak su ih gledali ma kako probušiti. Čudan slučaj dogodio se u Spljetu. Kada je umro god. 1111. nadbiskup Krescencij, a slučajno bio onda kralj Koloman u primorju, izberu Splječani jamačno,

da se umile kralju jednoga popa s njegova dvora za svoga nadbiskupa; zvao se Manasse. Papa ga potvrdi i on ostane na svojem novom mjestu. Više puta odilazio bi taj čovjek u Ugarsku kralju na dvor, jer je bio tamo drag i mio. Kralju dadu Spljećani jedan dio stare palače na istočnoj strani, a on tamo namjesti nekoga kneza za vojvodu, i da rukovodi kraljevske daće u Dalmaciji. Oko vojvode bilo je i posade kraljeve. Ovaj čovjek poželio sasvim osvojiti i oplieniti grad Spljet, a jamačno i uništiti mu one znatne povelje. Uzme se s nekim svojim razgovarati i odluče, da će predobiti za sebe i nadbiskupa. On liepo pristane. Dogovore se, da će zato uzeti sgodnu prigodu, kada pućanstvo izadje izvan grada. Posvećivala se na bližnjem briegu iznad Solina njeka crkvice. Tamo će hodočastiti dakako sve, malo i veliko, grad će opustjeti, vojnici će na glas trublje izletiti iz tornja, poskakati po zidinah grada, a drugi navaliti u varoš, i tako posjesti grad. Sve je liepo teklo, kako poželio je vojvoda i nadbiskup. Bio je u to vrijeme knez i načelnik grada neki Adrijan, čovjek Latin Trevizanac, bistra i lukava glava. Taj sve dozna i objavi gradjanom. Ovi pošalju glasnike u Trogir i u druga mjesta i pozovu si braću na pomoć.

Na ugovoreni dan pohrlio je narod na proštenje, a ljudi u velikom broju i dobro oboružani skrili su se, da vide, hoće li biti, kako im je Adrijan pripoviedao. Oko treće ure zatrube u tornju trublje, a vojnici sa zastavami izlieću na zidine. U taj čas bukne u tornju silan oganj, koji su dakako vjerni uhode gradjana morali veoma brzo podtaknuti, jer se od dima podavi puno vojnika. Koji su se htjeli spasiti te skakali kroz prozore, razbili bi se na kamenu, one sa zidina gradskih u čas pobacaju u gradske jame, gdje se ubiju, a što ih je već bilo u grad odletilo, i oni svi izgiboše. Nadbiskupovo sramotno djelo izadje na vidjelo i on ode, da se nikada više nevrati.

Spljet je tim bio spremljen, da si uzme drugoga gospodara. Taj je već takodjer bio spreman. Venecija teško je podnosila gubitak Dalmacije, osobito onih zadnjih godina, gdje im je trebalo za obranu njihovih kolonija u dalekih asijatskih stranah puno ladja, momaka i vještih mornara, na čem je svem Dalmacija krasno obilovala. Neimajući otoka dalmatinskih, jedva su mogli sigurno i sami ploviti po jadranskom moru, a kamo li da zapoviedaju tko smije, tko li nesmije onuda ploviti. Dužd Ordelafo Falier dugo se

je spremao, da opet Dalmaciju osvoji. U Carigrad šiljao je patriarcu s četrnaest brodova u pomoć caru Aleksiju, da onda u sgodan čas dobije u povrat od cara pomoći kod osvajanja Dalmacije. Laskao se caru njemačkomu Henriku V. Veli se, da je car glavom došao u Veneciju, da se pokloni svetomu Marku. Divio se, veli Dandulo, krasoti i veličanstvu Venecije, pak da je i pomoći obećao i dao.

- Istom kada se je na iztoku i zapadu oprezni dužd osigurao, ako ne za prvu navalu, a ono za svaki slučaj promjenljive ratne sreće, kada je u Ugarskoj zasio na prijestolje slabi Stjepan, u gradovih dalmatinskih nastajale smutnje, sada istom poleti dužd Ordelaf Falier u boj. Mjeseca augusta god. 1115. krene s brodovljem ravno na Zadar. Njegovi glasnici su već unapried nosili po gradovih i otocih puna usta slobode i buduće sreće. Na otocih ljudi sami dragovoljno izlaze pred njega. U Rabu na primjer prisegli su mu vjernost, naročito govoreći: mi hoćemo, da budemo pod vašom vladom, ako vas je volja, ako i Zadranj nebi htjeli ili mogli, samo da nas sačuvate u naših slobodah. Dužd im prisegnu onako isto, kako je bio prisegao kralj Koloman. Navalivši naglo na Zadar, osvoji ga osim tvrđave, u kojoj je bila banska vojska, a zatim dobije i Biograd, uzme taoce i podje kući.
1116. Sljedeće godine 1116. mjeseca maja dodje dužd opet s velikim brodovljem i jakom vojskom. Veli se, da je imao brodova od cara iztočnoga i pomoći vojne od cara Henrika V. Ovakova sila mogla se lasno izkrcati imajući već Zadar u svojoj ruci. Ban hrvatski, imena mu nespominju, odvaži se ipak pred samim Zadrom na bitku na dan sv. Petra i Pavla (29. junija), nu bnde razbit i izgubi mnogo vojske. Posada se tvrđave preda dragovoljno, samo da slobodno izadje. Dužd se zatim odvaži i osvoji i većinom razori strmenito položeni Šibenik, a Spljet i Trogir i onako nezadovoljni, sami uzdignu zastavu svetoga Marka. Svagdje je dužd potvrdjivao slobode stare, kakve inače Venecija nikada nije davala. Ratni plien, mnogi taoce i ratni sužnji uzveličahu triumf, kojim je dužd Ordelaf Falier kao obnovitelj stare slave i veličine republike ulazio u Veneciju.
1117. Iza slavne godine, dodje strašna godina 1117. za Veneciju. Već 13. januara počmu se osjećati potresi u cijeloj Italiji. To potraja kroz četrdeset dana. Rušile su se crkve i palače, mnogo svieta zasipaše razvaline. Zemlja se otvarala, njeka vrst sum-

porne vode prodirala, vatra se u gradu poradjala i mnogo liepoga grada izgorilo. Duždu Ordelafo su tužni dani. Skoro, da se je obradovao, što mu je bila prilika, da si dade oduška u ratu dalmatinskom. Hrvatska se je vojska prikupljala, glasi su o tom i u Veneciju stigli. Zato dužd i liepo brodovlje i sjajno oboružano konjaničstvo sa ravnica lombardezkih prevozi u Dalmaciju. Čim je prispio u Zadar, požuri se, da ndari na kraljevu vojsku, — opet nemožemo kazati imena njezinu zapovjedniku, — da odmah u jedan mah u prvoj vatri kao onomlani smrvi neprijatelja. Po svom običaju dosadanjem sam je u bitci sudjelovao i zapoviedao kao general. I ovaj put borio se je kao prosti vojnik. Na svoju nesreću bude odmah u početku bitke smrtno ranjen. Morali su ga odnesti s bojišta. Konjaničstvo borilo se još koji časak, dok se nesmete, nevideći pred sobom vojvodn. Ostavljajnci mrtve na bojištu, uzmu u najvećoj smutnji bježati u Zadar. Svi gradovi osim Zadra skinu zastavu svetoga Marka i pokore se opet hrvatskomu banu. Dužd Ordelač za malo dana izdahnu. Mrtvo mu tielo odnesu na brod, da ga odvezu u Veneciju zajedno s ostanci vojske. U Veneciji očekivali su već vesele viesti; nisu niti dvojili o tom, da će Ordelač novi triumf slaviti. Užas prevlada tim veći, kada ugledaše ostanke brodovlja, nešto malo preostale vojske, a mrtva dužda. U ovaj čas dakako da je svatko mislio: propao je već i Zadar i sva Dalmacija za vjekove! Novi dužd, starac Dominik Michieli, odluči sve moguće učiniti, da ono malo preostalo u Dalmaciji spase. Izaberu poslanstvo do kralja Stjepana i utanače primirje na pet godina, po kojem njim ostaje Zadar i otoci, a poslije se to opet produžilo na pet godina. Kukavna vlada kralja Stjepana sustavi tako pobjedonosnu hrvatsku vojsku.

U ovo doba čini se, da je kralj Stjepan već sam preuzeo vladati. Uzeo u Ugarsku god. 1122. Kumana i Pečenega, magjarskoga plemena srodnika. Sam kralj rado se je miešao s njihovimi liepimi ženami na sramotu svoju i svega kraljevstva. Time je učinio od sebe podpunu kukavicu, kraljevstvo se raztvarelod nezadovoljstva, neprijatelji sa sjevera, iztoka i s juga uznemiriše ga. Već se valjda i glasovi javljahu, da sruše kralja Stjepana s prijestolja, pak da dovedu nanj sliepoga Alma, strica njegova, koji je zajedno sa svojim sinom Belom negdje u zabiti čamio. Almo se poboji osvete i pobjegne zajedno sa sinom u Carigrad, gdje ga je carica Irena, njegova bližnja rođakinja,

liepo primila. Kralj Stjepan pošalje caru istočnomu Ivanu Komnenu poslanika, išćući neka tjera Alma iz svoga carstva. A kad to car nije htio, predje kralj preko Save i razori Biograd. Da se izpune one rieči svetoga pisma: „neće ostati kamen na kamenu“, dao je i kamenje prevoziti, da izgradi s njim opet Zemun, koji je takodjer već u rimsko doba stajao, ali tečajem burnih predjašnjih vjekova sasvim postradao bio.

1123. Car Ivan Komnen digne god. 1123. veliku vojsku, u kojoj je bilo lombardezkoga konjaničtva i persijskoga pješactva. Dugo je vremena trebao, da predje Savu ili Dunav, dok nije obišao i iz daljega zašao u Sriem. Ovdje zametne bitku negdje kraj obale Dunava i natjera kraljevu vojsku pobjedjenu na most, gdje je puno vojske izginulo. Car Ivan zauzme opet Biograd i ostavi tamo za glavaru Kurticija. Za malo međjutim izda taj vojvoda Biograd, a car ga dade šibati.

Premda je već zima nastajala, car Ivan Komnen podbadao od Alma, a i da opere sramotu nanešenu carstvu od Kurticija, krene put Dunava. Od zime i velikih napora trgnu mu bolesti med vojsku i stanu ju harati tako, da je jedva Dunav dostigao. Pripovieda se i to, da je bila njeka žena Latinka, odlična i iznad drugih u Ugarskoj, koja je caru doglasila neka nevojuje, jer da će nastradati. To sve, da je sklonulo cara na povratak.

1124. Kralj Stjepan osta na zimu najprije u Slavoniji, a sljedeće godine 1124. vidjamo ga već na obalah jadranskoga mora, gdje potvrđuje gradovom, koji su jošte pod njegovom vlasti, stare slobode i prava. Trogir bio je u isto vrijeme, kada je vojna bila oko Biograda, ljuto nastradao od provala Saracena. Gradjanstvo se uteklo u susjedni Spljet. Trebalo je sada kraljeve milosti i pomoći, da se grad opet podigne i izgradi.

1128. Dok je kralj Stjepan sada koju godinu lamao svoju silu na sjeveru i u Ruskoj, spremi se carstvo istočno i Mletčani u isti čas na Hrvatsku i Ugarsku. Car Ivan Komnen predje Savu god. 1128. i razvali Zemun, a krvav rat razvije se u Podunavju. Čini se ipak, da car Ivan nije imao toliko sreće, koliko Mletčani. Dužd Dominik Michieli s pobjedonosnom svojom mornaricom dolazeći s iztoka navali na gradove Spljet i Trogir. Mletčani se hvale, da ih je osvojio, a opet nije. Zatim krene prema kraljevskom Biogradu, gdje je, čini se, bila najjača kraljeva posada. Od nje, vele, da je Zadar ovih nekoliko godina puno stradao. Svom

silom i biesom baci se dužd na ovaj grad i provali u njega. Vojski svojoj obeća plien cicloga grada, i dozvoli joj, da radi što joj je volja. Grad razori do temelja, neka mu se zatre trag za sve vjekove. Mletčani kao da su htjeli izbrisati s lica zemlje uspomenu na kraljeve hrvatske i njihova prava na Dalmaciju. Narod se u Skradin odselio, koliko ga ostalo izpod mačeva mletačke vojske. Tim većim slavljem bio je dočekan dužd u Zadru, jer je ovomu gradu sada dopitao i otoke, koji su nekada pripadali kraljevskom Biogradu. Neopisivo mu dakako slavlje bilo u Veneciji, jer je opet osvojio Dalmaciju, za koju su pred malo godina gospoda mletačka mislila, da im je za uvijek propala.

Ovimi nesrećami i velikim nezadovoljstvom u kraljevini bio je kralj Stjepan prisiljen Almovu sina, Belu sliepoga, štice- 1129.
nika iztočnoga carstva, proglasiti svojim nasljednikom. Noseći sa sobom mrtve ostanke otca svoga Alma, unidje sliepi Bela u Ugarsku. Neobično je to, sliepca vode iz daleka svieta, vode ga iz Carigrada, da bude Ugrom i Hrvatom kralj. Za drugaricu mu dadu Jelenu, krasnu kćerku srbskoga vladara Uroša, koja mu je osim ljepote donicla i liepih darova duha. Ovo dvoje ljudi imali su biti prvi pioniri onih velikih događaja, koje su u Carigradu zasnivali, da kraljevstva u Podunavju prikopčaju iztočnomu carstvu. Kralj Stjepan umre u aprilu god. 1131. 1131.

Bela sliepi I. (II.) bude okrunjen u Stolnom Biogradu 28. aprila. Žalostna slika prikazivala se. Sliepac sav u zlatnom sjaju na prijestolju, svačije oči za tim ginu, samo njemu nije dano, da se te radosti svojim očima naužije. Niti duhom svojim nije se uznio iznad drugih; da upravo, jer je sliep, uzvišenim duhom tim jače občara sviet. Veća je od njega u svačijim očima krasna žena kraljica, koja stoji prva i ravna uz kraljevo prijestolje. Kada se je sastao prvi sabor, dovede si ona muža do prijestolja i progovori: „Vi vjerni, gospoda i plemići, stari i mladi, bogati i siromašni, čujte mene! Svakomu od vas dao je gospod Bog očinji vid; zašto su to oteli našem gospodinu i kralju, kažite, koji su to ljudi, osvetite nas i uništite ih.“ Odmah u saboru nastala pokolj i progon, koji potraje još koju godinu. Iz ovoga prvoga čina vladanja Belina rodiše se poslije žalostni i krvavi događaji svi u povodu ovoga. Stranka progonjena nije niti trebala tražiti kandidata za prijestolje. Jošte je živio u Ruskoj Borić, sin kralja Kolomana, kojega sam Koloman nije držao za za-

konito diete, i zato mu je mater od sebe odtisnuo. Ona krenula u Rusiju i rodila sina. Dala mu ime Borić. Premda je mnogo vjerojatnije, da je ona bila kneginja ruska po piscih sudeći, koje imademo pred sobom, opet spominjemo, da je pleme Borića bilo jako u kraju požežkom, da se naročito veli o poglavicah 1132. njegovih, da su u rodu s kraljevskom obitelji. Borića pozovu nezadovoljnici na prijestolje, zato opet novi pokolj i novi ratovi, česa mi ipak nećemo pratiti.

Neznamo, kako su stranke stale u Hrvatskoj. Vriedno je spomena, da si je sliepi kralj Bela uzeo u svoj naslov i „Ramu“, što je iza prve godine Kolomanova vladanja u kraljevskom naslovu bilo odpalo, a što gotovo svi pisci do sada tumače, da se razumieva Bosna. Ne samo to, već se spominje i god. 1136., kada 1136. si je kralj odredio Gejsu za nasljednika prijestolja; tada odredi i za bana bosanskoga svoga drugoga sina Vladislava, i to u skupnom saboru. Da li je Vladislav u istinu banovao? Nije, jer je bio diete, komu nije bilo niti pet godina. Valjda je ovaj izbor bio samo na radost majke Jelene, koju je srdce vuklo prema svomu rodnomu kraju, pak neka joj djeca budu tamo gospodari. U Hrvatskoj, sa sielom u Sriemu, imao bi vladati najmladji sin Stjepan.

1138. Do god. 1138. vodio se je rat izmed Bele i Borića, dok nesretni Borić sasvim nepropade, te je napokon poražen lutao po svijetu od nemila do nedraga. Za kralja Belu nemožemo kazati, da je i jedan put u Hrvatskoj bio. Jamačno da se nije kod nas napose okrunio. Ta eno od krunitbenoga Biograda nije sada više bio niti kamen na kamenu. O njegovoj brigi za Hrvatsku malen je spomen. U Spljetu izabran je za nadbiskupa Gaudij Spljećanin, čovjek krasna i ugledna stasa, koji je i naobraženjem svoje suvremenike nadvisivao. Možan je to čovjek bio po svojem rodu u kraljevstvu, koji da je bio veoma mnogobrojan. Po rodu svojem imao je pristup i liepo ga paziše i na kraljevskom dvoru, kamo je često odilazio. Taj čovjek valjda da se umili kralju, dao se posvetiti od nadbiskupa ostrogonskoga. Mislimo, da Hrvati s time nisu bili zadovoljni, pak da su upozorili na to i molili papu rimskoga, neka čuva ugled i prvenstvo njihova nadbiskupa. Više godina morao je kralj Bela moliti i moljakati u papinske stolice, neka Gaudiju podieli nadbiskupski plašt, dok ga je izmolio god. 1138. Još i sada prikorava papa

i veli, da je nasljednik svetoga Dujma prvi metropolita ciele Dalmacije, da mu sam nasljednik svetoga Petra imade dati posvetu.

II.

Kralj Bela umre god. 1141. a nasliedi ga Gejsa, njegov 1141. najstariji sin. Jedva mu je bilo deset godina. Državom je upravljao za maloljetna kralja ban hrvatski Biela ili Bjelić. Vele, da je bio bratić kraljice Jelene. Bio je dakle svakako po rodu Hrvat ili Srbin. Ne samo kod kuće, već u svih susjednih državah, osobito na dvoru carigradskom pazili su na svako kretanje velemožnoga bana. Oprezan i okretan kao državnik, hrabar i odvažan kao vojvoda, sretno je i krepko upravljao državom, gdje koji put uzkolebanom od uznemirenih susjeda.

Čim je umro kralj Bela, dolaze dakako i iz Hrvatske poslanstva, da se pokore novomu kralju. Na proljeće sljedeće godine 1142. dovede ban mladoga kralja u Hrvatsku, ja- 1142. mačno da ga i ovdje okruni. Smijemo to izvoditi iz svečane prisege, kojom ponavlja od rieči do rieči ono, što je nekada Koloman gradovom dalmatinskim prisizao, a i iz potvrde povelje spljetske crkve. Gdje je bila krunitha, toga žalibože nemožemo niti naslućivati, jer sva vrela mukom muče. Domaća hrvatska i ugarska vrela u obće su sirotna i kukavna za cielu ovu dobu.

Ban Bjelić potraži dobre saveze svomu kralju i gospodaru najprije sa ženitbom. Jedanaestgodišnjega dječarca zaruče s Eufrosinom, kćerju ruskoga velikoga kneza Mstislava, sestrom Isaslava Mstislavića, koji je za dvie godine postao veliki vojvoda kijevski. Time je ban odsjekao sva krila velikim nadam nesretnoga Borića Kolomanovića, koji se je najviše uzdao u rusku pomoć, da će ipak jednom sjesti na prijestolje ugarsko i hrvatsko. Sada je Borić odlutao najprije u Carigrad, odanle u Njemačku. Carstvo njemačko umio je uzmutiti taj čudni vječni pretendent kraljevstva. Došlo je napokon god. 1146. do rata, kada je Borić Požun zauzeo 1146. i njeke zapadne županije opustošio. Požun doduše ban Bjelić opet osvoji, ali zato trebalo je dočekati cielo njemačko carstvo, koje se spremilo, da uvede Borića na prijestolje ugarsko i hrvatsko. Bjelić morao je potegnuti i iz Hrvatske vojske, te je tako pod vodstvo svoje spravio do sedamdeset hiljada ljudi. Nenašavši na Lajti neprijatelja, trgne u neprijateljsku zemlju, da

hara i plieni. Medjutim se već približala njemačka vojska. Već iz daleka osjeti svoga neprijatelja po dimu i plamenu od zapaljenih sela. Zato se požure, da što prije zametnu bitku. Krila banova budu potučena, samo sa središtem suzdrža bitku, dok mu nepodje za rukom i klonula oba krila sabrati, te iznese sjajnu pobjedu. Najbolji njemački vitezi pokriše bojno polje i nebrojena prostija momčad. Obadvie vojske zatim uzmaknu s bojišta i nastane faktično mir, premda o tom nije bio nikakav ugovor učinjen.

- Banu Bjeliću je medjutim, jače od ovoga rata, razbijalo glavu uzrujavanje i dizanje zapadnoga kršćanskoga svijeta na križarsku vojnu. Pala je bila god. 1144. Edessa u ruke syrskoga kalifa Zenghia. Po svoj Europi znalo se je, da muhamedanske vojske navaljuju na sam Jerusolim. Svako kršćansko srce strepilo je, neće li doći strašni glasi, da je sveti grob opet u ruku neprijatelja. Rieči svetoga Bernarda, jednoga od najvećih kršćanskih govornika svih vjekova, digle su na noge kralja francezkoga Ljudevita VII. i Konrada III. njemačkoga i mnoštvo od koje stotine hiljada kršćana, urešenih sa pobožnih svetim križem.
1147. Na proljeće god. 1147. valjalo se iz Njemačke toliko mnoštvo svijeta, da su im po riečih očevdca bile doline za prolaz preuzke, a ladje na vodah premalene. Bili su tuj ljudi pokornici, mnogi tati i razbojnici, i mnoge žene na muški obučene. Ugarska i Hrvatska i sve iztočne zemlje pravom su se bojale od ovih groznih kobilica, osobito od neurednih Niemaca. Bolji su bili Francezi, zato se je i mogao hvaliti Ljudevit VII., kralj francezki, spuštajući se na jadransko more, kako ga časte knezovi hrvatski, kako ga sjajno i veselo primaju.

S ovimi križarskimi vojskama prolazio je i Borić Kolomanović, nesretni pretendent za prijestolje ugarsko i hrvatsko. Priповieda se, da je hio u vojski kralja francezkoga, pa da ga je kralj Gejsa iskao kao buntovnika. Na to da su mu Francezi liepo odgovorili: „Kraljeva osoba jest kao hram božji, a noge kraljeve kao oltar; tko klekne pred ove noge i bude primljen pod kraljevim okriljem, taj kao da je kod oltara božjega, nesmije mu se na žao učiniti.“ Tako Borić sretno prodje u Carigrad odvažnomu i velikomu caru Manuelu Komnenu. Usred velikoga pokreta ciele zapadne Europe prema iztoku, gdje je sav latinski svijet smatrao iztočno carstvo prvim svojim neprijateljem, gdje su se činili savezi, da prije osvojenja svete zemlje najprije ovo

carstvo razvale, ipak je taj vladar podigao carstvo istočno na sjaj i veličinu, kakvu nije imalo već davno prije njega, a nikada više poslije njega. Imajuć uza se Borića, postavi teoriju onu staru, da je zemlja hrvatska sve tamo do Dunava od pradavnih vremena svojina rimskoga carstva. Već u ovom obnavljanju staroga povjestničkoga rimskoga državnoga prava vidi se misao careva, da bude obnovitelj carstva, kao što je bio nekada Justinijan. Za tu svoju veličajnu političku kombinaciju sklopio je car iztočni s carem zapadnim Konradom III. savez i rodbinstvo, uzeo Konradovu sestru za ženu. Gejsa, kralj ugarski i hrvatski, da si obrani hrvatske zemlje, bio je prisiljen sklopiti savez s Normani. carevimi neprijatelji u južnoj Italiji, a nadati se je bilo, da će ovomu savezu pristupiti i papa Eugen III. i francuski kralj Ljudevit VII. Ovako pripravljeni savezi suztezali su jednu i drugu stranu, da nepokuša ratnu sreću.

Istom god. 1149. započne akcija na srbskom zemljištu. 1149. Za srbsku ili rašku zemlju znamo, da je morala držati carske posade, da je davala istočnomu caru vojenu službu, na primjer na pohodu u Asiju tri stotine ljudi. Ona se je tomu gledala oteći, pak je tražila zaštitu kralja ugarsko-hrvatskoga. Naročito ban Bjelić, rođjak srbskoga velikoga župana, a i rođjak kralja Gejse želio je uz hrvatske zemlje, kojimi je vladao u ime kraljevo, da budu i zemlje srbske. Njega posluša Pervoslav, nazvani Uroš, brat Stjepana Nemanje, i stupi u onaj savez normanski i Gejsin. Prije nego što mu je mogla doći ikakva pomoć od saveznika, nahrupi na njegovu zemlju car Manuel, pohara mu zemlju i popali i poruši mnogo gradova. Narod morao je pobjeći na visine gora, da ih nedostignu osvetne careve vojske. Car je u sjajnom triumufoveo mnogo srbskoga roblja u Carigrad.

Sljedeća godina od samoga straha između saveznih stranaka činilo se, da će proći u miru. Car Konrad pisa svojoj sestri u Carigrad, da dobiva glasova, kako se diže ciela Francuzka, da zajedno s normanskim kraljem udari na Manuela, „moga brata, a tvoga muža“, veli car. Kralj francuski sbilja se je spremao na novu križarsku vojnu, da opere sramotu kukavne prošle vojne, ali najprije da osvoji Carigrad. Na cara Konrada navaljivali su odlični Francezi, zaklinjao ga je i molio papa, neka se odreče saveza s nevjernim carem Manuelom. Sve se to motalo i kuhalo do jeseni. Kada Manuel vidje, da mu nedolazi

rat sa zapada, krene u kasnu jesen put Srbije i Hrvatske. Kraj Niša sabere si vojsku. Odavle krene na sjever, jer je čuo, da je tamo sabrana velika ugarsko-hrvatska vojska. S njom se sukobi više puta, dok ju nepotisnu preko Drine u Bosnu.

Na rieci Tari stajale su za malo vremena dvie velike vojske. Savezničke, vele Grci, da su bile bezbrojne. Na čelu im je Bjelić ban hrvatski i kraljev prvi doglavljenik. Već je zima započela. Veliki snieg upravo bio pokrio dolinu rieke Tare. Više puta zametala se najkrvavija bitka, dok je bilo moguće carskoj vojsci da predje riek. Sreća posluži caru i u posljednjoj najvećoj bitci. Sama cara hvale njegovi pisci, da je svojom rukom četrdeset ljudi pogubio. U dvoboju što ga je imao s jednim od knezova hrvatskih malo nepostrada, jer mu Benko, tako zovu toga kneza, skoro smrska glavu, ali spasi ga jaka kaciga. Napokon car, vele, ipak kneza Benka prevlada i zarobi. Bitku ovu car Manuel dobije.

Htio je car Manuel i dalje preko srbske zemlje u Hrvatsku. Upitivao je svoga pobiedjenoga suparnika kneza Benka neka mu kaže: kako je u neprijateljskoj zemlji? Ovaj odkrije svoju glavu i razkopa po svojih vlasih. Time mu pokaza, da ima neprijatelja koliko na njegovoj glavi vlasi, t. j. neizmjereno mnogo. Car se zadovolji s time, da je srbski veliki župan Čedomil pao u prah pred njegove noge. Kada bude vojevao na zapad, dati će dvie hiljade momaka, a u Asiju pet stotina, i da na vieke bude sluga cara iztočnoga, t. j. njegov vazal. Očevidno prekinu ovaj biesni
 1151. rat ljuta zima. Naravno je, da se na proljeće god. 1151. mora nastaviti u Hrvatskoj i Ugarskoj. Manuel dovede sa sobom Borića Kolomanovića, proglasujući, da ga vodi na prijestolje na mjesto Gejse. Tim si olakša put do Sriema. Velike nade njegove, da će si naći ovuda saveznika, nisu bile prazne, jer je Gejsa u ovaj čas vojevao u Rusiji s deset hiljada ljudi, a Hrvatsku zemlju evo ostavio bez obrane i pomoći na milost i nemilost mogućem caru. Jedan odjel vojske, što je ovuda bio valjda pod banskom zastavom, predje na carsku stranu. Zemlja izmed Save i Drave bude opustošena. Zemun se je najdulje branio, čekajući pomoći od kralja i bana. Car sam dodje s ciplom silom pod grad. Zidove već na više strana probušise carevci, a pomoći braniteljem jošte neima. Morali su zamoliti predaju, samo da im dozvoli živu iznieti glavu. Car im i to uzkrati.

Sada oni jadnici gologlavi i s užeti oko vrata izadju iz grada. Car ih pomiluje. U grad ipak pusti svoju vojsku, da ga oplaćka i odnese sve, što se je dalo odnieti.

Slavodobitan predje car Manuel sad rieku Savu. Njegovi izvjestitelji vele, da je više vodio roblja nego što je vojske imao. Još nije bio niti sve preveo na drugu obalu, kad mu dodju glasi, da dolazi kralj Gejsa i ban Bjelić s velikom vojskom. Opet predje Savu na čameih, kakvih je bilo u onom kraju. U sdvojan boj pripravi se. Zapoviedi brodovlju, da u slučaju bježanja vojske niti samoga cara neprevezu, ako bi to i prosio. Prevarili su se Grci ovdje čekajući. Ban Bjelić povede vojsku preko Dunava u današnju Srbiju, da zadje caru za ledja. Sbilja prisili cara, da se je bez boja povratio preko Save. Iza poduljega krvarenja zaprosi ipak Gejsa mir, a car Manuel vrati se u svoju prijestolnicu opet s trijumfalnim uvodom.

Sljedeće godine 1152. opet nasta uzrujanost na Dunavu, a 1152. Manuel opet pošao, da ratuje, ali već na po puta izmiri se opet s Gejsom, samo je i opet potvrđeno, da srbiska zemlja spada pod carstvo, a ne pod kralja ugarsko-hrvatskoga. Valjda bi bilo pri tom i ostalo, da nije carev brat Andronik, jedan od najdivnijih vjetrogonja i prevratnika svih vjekova, smutnju učinio i spleo se proti bratu caru s Gejsom kraljem ugarskim i hrvatskim. Da vrati žao za sramotu, razvi car Manuel opet zastavu Borića Kolomanovića za kralja ugarskoga i hrvatskoga, i predje preko Dunava god. 1154. Valjda bi sada istom bio započeo 1154. rat, po kojem bi jamačno ovaj slavenski princ sjeo na prijestolje ugarsko i hrvatsko, jer je car sada s velikim carskim brodovljem doplovio po Dunavu, nu Borić pogibe god. 1155., a time 1155. klonu njegova stranka, koju je imao u Hrvatskoj i Ugarskoj. Obadvie strane rado pristanu na mir, po kojem se je raztrgao savez izmed kralja Gejse i doljno-italskih Normana, a Srbija ostala pod carstvom. Hrvatska se za ovaj put mnogimi žrtvami oslobodila od zagrljaja Manuelova.

Nije uza sve to svojih osnova napustio smjeli i junački iztočni car. Arpadovci sami igrali su izdajnu ulogu. Dva brata Gejsina, najprije Stjepan a onda Vladislav, dotrkaše u Carigrad. Obadvojica prisvajahu si pravo na vladanje u hrvatskih zemljah. Stjepan med Savom i Dravom, a Vladislav u Bosni. Tako im je bio otac ostavio. Možni ban Bjelić ovoj dvojici mladića kratio je

vladanje u zemljah naših, te ih je sam možnom svojom desnicom vladao.

Dok su se ovi ratovi vodili, pomisli Venecija, da joj je najsgodnije pokorni njoj Zadar i njegovo područje urediti kao posebnu pokrajinu. K tomu imalo služiti god. 1154. da zadarska biskupija bude uzvišena na čast nadbiskupije. Papa Anastasij u svojoj velikoj buli veli, da su nastale sada takove neprilike u Dalmaciji, da biskup zadarski niti nemože pohodjati svoga metropolitu, jer taj priznaje kralja ugarskoga, „dočim je Zadar ostao slobodan“. Za nekoliko mjeseci (god. 1155) evo već drugi papa Hadrijan IV., da uzvisi patrijarchu mletačkoga, postavlja pod njega nadbiskupa zadarskoga i sve njegove sufragane. Uzalud sve tužbe i jauči Zadrana, papa opetovano i svetčano

1157. opet proglasi god. 1157. njihovo podanstvo pod mletačkoga patrijarchu. Tim se je imala razkinuti jošte poslednja veza izmed Zadra i Hrvatske.

1158. Ove crkvene i druge smutnje dovele su god. 1158. opet kralja Gejsu u Hrvatsku, kako svjedoče prikazi i povelje dane spljetskoj crkvi. Bio je tada nadbiskup spljetski Gaudij. Kralj sasipava na njega i njegovu crkvu osobite milosti, pak opet taj čovjek mora da padne sa svoje stolice. Papa ga skine. Povod se tomu pripovieda ovako. Došao je na posvetu u Spljet imenovani biskup trogirski. K posveti bude pozvan i biskup kninski. Taj predbaci nadbiskupu, da je to proti zakonom crkvenim posveđivati biskupa uz pripomoć samo jednoga biskupa. Nadbiskup reče, da netreba dvojice, jer za drugoga vriedi njegov nadbiskupski plašt. Ali biskup kninski nezadovoljan izadje na propoviedaonicu prije posvete i očitova, da samo silom i od pokornosti prema svomu nadbiskupu ovomu činu crkvenomu pomaže. Papa to dozna i pošalje svoga legata i sbaci nadbiskupa spljetskoga i biskupa trogirsakoga. Tako pade god. 1160. Gaudij ljubimac kraljev, te je poslije jadno i sirotao u samostanu umro.

A kako to? Bio je izabran za papu veliki i slavni poslije Aleksandar III., zakleti neprijatelj Fridrika I., cara njemačkoga. Gejsa za prijateljstvo carsko prizna za papu Viktora IV., careva papu. Naravno, da je Aleksandar odmah prihvatio priliku, da kraljev ugled na obalah jadranskoga mora poruši. To je tim laglje bilo, kada je sve svećenstvo bilo za Aleksandra III., a njegovi legati kardinal Petar i biskup Julij od Preneeste prolaze kroz

naše zemlje, nemareći zato, što je Gejsa pripravan i mač iz korica potegnuti za neznatnoga papu Viktora IV. Kralj Gejsa umre u krepkoj muževnoj dobi 31. maja god. 1161. i ostavi 1161. tužno kraljevstvo iza sebe.

III.

Sin njegov Stjepan IV. (III.), mladić od kakvih petnaest godina, bude odmah okrunjen. Mjesto njega uzmu vladati nad-
~~biskup~~ ostrogonski, Luka Bánfy i palatin Dionisij. S njimi se otimala za vlast kraljica mati Eufrosina. Njeki slute, da je u Hrvatskoj jošte ban Bjelić vladao, valjda već star i nemoćan, kada su se evo drugi ljudi okupili oko prijestolja, da mašu slabim žezlom kraljevim.

Nesloga ove čeljadi otvarala je vrata caru Manuelu u Hrvatsku i Ugarsku. Sada istom izlazi car kao diktator mira za naše zemlje, a na dvoru carskom i med vojskom jedan je glas, da se opet ima obnoviti vlast rimska u Podunavju, kako je nekada bila. Dva su brata netom pokojnoga kralja Gejse, Stjepan i Vladislav, na njegovom dvoru, obsipani sa svimi milostmi. Stjepan je dapače dobio za ženu Mariju, carsku nećakinju, najljepšu ženu u prijestolnici. Jedva čekaju sretnu sgodu, kada će veliki car pokrenuti svoju svjetsku silu, da jednoga od njih uvede na prijestolje njihovih otaca. Obadva naučiše, da je carsko sunce carigradsko najsvjetlije na svijetu.

Čim je dospio glas, da je Gejsa umro, odmah krene car 1162. s vojskom do Niša, a za malo i do Dunava. Odavle posla glasnike, da objave novoga kralja, njegova ljubimca i rodjaka Stjepana. Na taj glas pobjegne kraljica Eufrosina s mladim kraljem i drugom djecom na granicu austrijsku. Uzrujanost i nemir prevlada nove vladare. Car je dokazivao, da u Ugarskoj ima po zakonu nasliediti brat mladji, a ne sin. Da nebude vede nesreće, pristane većina, te uzme mjeseca augusta god. 1162. za kralja Vladislava I. (II.), a Stjepan neka bude „rex junior“, t. j. mladi kralj i budući sigurni nasliednik prijestolja. Stjepan je jamačno vladao u Hrvatskoj. Tim je car Manuel dostigao barem prvi početak svojih velikih osnova.

Za pol godine, 1. februara 1163., umre Vladislav, a nasliedi 1163. ga naravno mladi kralj Stjepan V. (IV.). Čim sjede na prijestolje odmah prosine svačijim očima, čiji je novi kralj. Opasa se

sjajem dvora carigradskoga, prezirući domaće običaje kraljevstva. Za malo nije se ipak osjećao sigurnim od domaćih ljudi, pak si i stražu tjelesnu uzme iz Carigrada. A da bude kraj svakomu nemiru pošalje mu car Manuel svoga vojskovođu, Aleksija Kontostefana, s jakom vojskom. Utišavši i primirivši zemlju, dađe se nagovoriti, da odpremi od sebe carskoga vojvodu. Dakako, da je Manuel iskao plaću za ovoliku pomoć. Stjepan mu morade odstupiti zemlje hrvatskoga kraljevstva, neznamo da li sve. Nu da nije sve, vidi se po tom, što je ove godine kralj Stjepan potvrdio na primjer crkvi zagrebačkoj njeka preporna prava, kako joj je bio dosudio ban Bjelić.

U buni bude Stjepan prevladan i bačen iz Ugarske. Opet dodje na vladu Stjepan, IV. (III.) sin Gejsin. Protjerani njegov stric uteče se dakako pod okrilje cara Manuela, Car dakako biesan, što mu se izmaknu prilika, da si od Ugarske i Hrvatske učini vazalne zemlje, obsiplje bjegunce s novci i s vojskom. Na čelu vojskam bude Aleksij Kontostefan, a sam car kretao je za njim prema Podunavju. Najprije kazni srbskoga velikoga župana, jer je bio nestalan i pristajao uz Ugarsku i Hrvatsku, da se zajednički obrani od carstva. Poslanike, koji su ga drobno prosili, neka pusti u miru vladati Stjepana, sina Gejsina, oholo odpremi kući. U Biogradu se sustavi. Tuj načini svoj glavni tabor. Ovdje već na bojištu upozna, da neće moći Stjepana svoga opet uzvisiti na prijestolje. Prihvati tobože u svoju zaštitu mlađjega kraljeva brata, Gejsina sina Belu. Njemu da pripada Hrvatska, kao mlađjemu bratu po običajih u obitelji Arpadovoj i po zakonih. Gjuru Paleologa, maršala carske tjelesne straže, pošalje na dvor k Stjepanu IV. s prividno sjajnim ponudami. Bela, mlađji brat, neka podje u Carigrad. Tamo će dobiti carevu jedinicu Mariju za ženu, biti će nasljednik na prijestolju. Sve to prihvate u Budimu. Mlađi kraljević donese sa sobom kao dar svojoj budućoj ženi zemlje hrvatske, primi ime Aleksij i dobije naslov despota. Tako bez prolijevanja krvi evo dostiže car Manuel, što je odavna već želio. Vlast mu se sada već sterala izmed crnoga i jadranskoga mora i Podunavja. Već je one zime snivao o tom, kako će proći u Asiju i predobiti opet carstvu zemlje, za koje evo badava i u ludo prolieva toliko krvi nespretna zapadna Europa.

1164. Sve se to pomrsi, kad mu dodju glasi, da su Ugri provalili u podane njemu krajeve hrvatske. Svrgnutoga Stjepana opet po-

tisne na bojno polje. Vojske carske opet hrle put ravne Ugarske. Car sam dodje i sustavi se u Sriemu. Hrvati primiše ga dostojnom časti. Svećenstvo u crkvenom odijelu i s evanglijem, a narod s pjesmami pozdravi cara. Iz Petrovaradina piše car kralju Stjepanu: „Nismo došli, da nosimo rat na Ugre, već da obnovimo posjed tvomu bratu Beli, koji nismo od tvoga gospodstva silom odnieli, već što si mu Ti dao i još prije Vaš otac. Dodjismo, da i Stjepana strica vašega iz nevolje izbavimo. ~~Ako si i Ti pristao, da bude Bela moj zet i potvrdio u~~ ugovorih, zašto mu nedaš njegove zemlje, zašto nećeš s nami u savez i prijateljstvo . . Ako li pak nemariš za rodbinstvo i prijateljstvo, znaj, da je malo takvih majka rodila, od kojih bismo mi podnosili, da nas biju.“

Sreća međjutim posluži Stjepanu IV., da je uz njega pristao Vladislav, česki vojvoda. Koliko god su se vitezovi česki branili, opet vojvoda sabere liepi broj hrabrih i pustolovnih četa. Glas o českoj vojsci uznemiri cara. U njegovom taboru nadje se jedan Čeh, koji je bio pošao u križarsku vojsku, pak se sustavio u Carigradu; zvao se Bogota. Njega odpremi, da uputi českoga vojvodu, kako car ište samo pravednu baštinu svoga zeta. Car se međjutim potegne u Požegu, bansku stolicu u ono doba. Iza jednoga povećega boja, dodje do mira, jer je car zbilja lukavo spreo, i vojvodu českoga dapače za sebe predobio (na jesen god. 1164.). Po tom su hrvatske zemlje ostale pod carem. A tko bi znao, da li je car iskren bio, kada je Stjepana starijega opominjao neka miruje, kada ga Ugri nikako neće za kralja. Dapače prietio mu, da će ga predati njegovim neprijateljem, neka se krije, da nebude neprimlike. A zašto ga je ostavio, da se kojekuda u Ugarskoj krije, kada je mogao sigurno živjeti pod carskom vlasti u Hrvatskoj? Sve to nekako svjedoči, da Manuel nije iskreno mira učinio.

Stjepan, bačeni kralj, stao se preko zime iz svoga zakutka kretati i micati. Skupljao i vojsku. Kralj se brže sabere, Stjepana malo da neulovi. Haluf, carski vojvoda, svjetova mu neka predje u Hrvatsku. Eto opet caru povoda, da na proljeće god. 1165. pošalje Mihajla Gabra, svoga rodjaka, na čelu velike vojske, da brani Hrvatsku od Ugarske. Halufa vojvodu poslao radi saveza u Veneciju. Drugi su opet poslanici išli k carevim rodjakom, ruskim knezovom kijevskim: Primislavu, Ja-

1165.

roslavu i Rastislavu, neka dižu vojsku na kralja ugarskoga, neka mu pomognu braniti hrvatske krajeve, koji su u davna vremena bili dio carstva rimskoga, a sada ih donosi carstvu kao svoju baštinu zet njegov Bela.

1166. Ovako prodje opet jedna godina u spremanju k ratu, dok na proljeće god. 1166. bukne pravi i podpuni veliki rat. Stjepan kralj ugarski prebaci vojsku u Sriem i brzo dospio do Zemuna. Napeo se, da taj grad osvoji. Carske se vojske međjutim sabirale. Uz Mihajla Gabra zapovijeda Josip Bryennij, uz njih su i persijske čete pod svojim vojvodom Ivanom Isom. Vojske ove podupire jako brodovlje, koje je kroz crno more na Dunav doplovilo. Imali su i Ugri brodova, ali ne brzinom spretnih prema carskim. K tomu baciše Grei na nje svoju glasovitu grčku vatru. Što bi Ugri s kopna dobili, to su s vodne strane izgubili. Nisu mogli Zemun predobiti, dok nepodmitiše njeke ljude, da otruju bivšega kralja Stjepana. Zemun se preda pod pogodbom, da se nijednomu građaninu nikakvo zlo nedogodi. Stjepanovo tijelo bace na ruglo svieta, da ga troše vrane i gavrani. Ova grozna nesreća probudi opet cara Manuela, da se mjeseca junija glavom diže na bojište. On junački predje prvi u ladju s biogradske na zemunsku stranu, a onda sva vojska za njime. Kraljeva vojska, kojom zapovijedaše vojvoda Grgur, pokuša najprije, da izpane iz Zemuna, da zabrani izlaz na obalu. Kad cara sama spaziše, uzmakoshe u grad, a onda ga sa zidina strelicama i kamenjem kroz dva dana uznemirivahu. Car ipak opase grad. Nastane redovito opsijedanje. Prema jakim zidinam gradskim namjeste carevci visoke drvene strojeve, u duboke jame oko grada bacahu kamenje, da si načine pristup do gradskih zidina, a car sam obilazi oko zidina gradskih. U najžešćem boju dodju glasovi, da kralj Stjepan dolazi gradu u pomoć s velikom vojskom; uhode već dojavljivahu, da je vidjeti neizmjerni prah tamo kraj Dunava, a s kraljem da je i vojvoda češki i neki knezovi ruski. U carskom taboru nasta očita smutnja. Car Manuel napokon odluči, da će ostaviti samo malo čeljadi pod manjim vojvodama pod gradom, da nepuste posadi izaći, a sam će krenuti prema kraljevoj vojsci i njegovim saveznicom. Kao sutra krenuti će car vojskom. U ranu zoru, kad su već spremni bili na put, pomisli, nebi li još jednu navalu na grad pokušao. Osim zidova učiniše si Zemunjani i kraljevska posada visoke drvene tornjeve, više od zidina gradskih, da na nje navlače ka-

menje i bacaju na neprijatelje, koji su sa strojevi rujućimi i razvaljujućimi već prodrli do zidina gradskih. Eno i cara u najžešćem boju, gdje padaju strielice s obiju strana kao tuča. Gradjani ipak još taj isti dan zaprose mir, ali da ih puste mirno i bez pogibelji života proći iz grada. Car im nedade mira, iskaše da dodju vojvoda Grgur i drugi župani bosi i gologlavi s užetom oko vrata prositi mir, pak dade odmah opet jurišati i nečekajući odgovora. Sada istom vojvoda Grgur i župani zbilja izadju onako sramotno pred cara. Bela, carev budući zet, izprosio im je od cara, da ih nije smaknuo. Carska vojska plienila po Zemunu srebro i zlato, dragocjenosti, odielo i sve što je za porobiti bilo. „Klali su gradjanstvo kao jaganjce“, veli plaćući sam carski pisac. Zemun i sav sriemski kraj ostanu caru, a i druge hrvatske zemlje, kako je i prije bilo. Svaka strana neka drži, što je imala prije rata. Car ide s bojišta osnovavši jedan novi grad s jakimi bedemi u Sriemu. Na proljeće god. 1167. 1167. nastave opet rat carski vojvode Mihajlo Gabra i Brana. Ugar-sku vojsku vodio je palatin Dionis. Carevci nesložni i zavidni jedan drugomu za tobožnju buduću slavu i prvenstvo, budu razbiti i potučeni. Dionis dade na mjestu razboja učiniti veliki humak, da bude veći spomen slave njegove.

Opet morade car Manuel glavom izaći na bojište. Pred sobom pošalje svoga zeta Aleksija (prije Belu), da si brani otčevinu. Pored carskih vojska digne kojekakve čopore, da udaraju preko Dunava i pale po Ugarskoj. Osim robljenja i paljenja nije drugoga rata bilo. Kralj Stjepan da to odvрати, provali u Hrvatsku. Sreća mu posluži, dopre do jadranskoga mora i uhvati carskoga vojvoda Halufa. Ovom prilikom potvrdi kralj Stjepan opet stara prava gospodi, plemstvu i gradovom. Kralj sam bio je u Hrvatskoj. Uz njega bio je osim drugih velikaša Ampud, koji se piše palatin i ban. Valjda samo za kratak čas od nekoliko mjeseci.

Istom sljedeće godine 1168. započne pravi i najveći boj. 1168. Na ravnicah sriemskih ili slavonskih imala se odlučiti konačna pobjeda. Palatin Dionis okupio oko sebe trideset i sedam župana s petnaest hiljada vojske. U carskoj vojski bili su glavni vojvode carstva; najglavniji sestrić carev Andronik Kontostefan. U vojski su razni narodi, sva sila Persijanaca, a i Hrvati i Srbi. Carska se vojska stane kretati, i kada dodju na ono mjesto,

gdje je palatin Dionis bio načinio od palih carevaca humak, vojvode sjašiše i vojska se sustavi i prisegoše nad grobom svoje braće, da će ih osvetiti. Palatin Dionis stajao je nedaleko spreman, napajao vinom svoju vojsku i za porugu dao piti u zdravlje carevaca, da im se nebi kakvo zlo opet dogodilo. Vojske se namjeste i pobiju. U jednom krvavom i groznom danu, 18. julija, odluči vještina byzantinska. Premda je jedno krilo carsko bilo razbito, pak su hrabri junaci ugarski i hrvatski nastojali protući se do samoga glavnoga carskoga vojvode, opet osta pobjeda sasvim odlučna na carskoj strani. Cielo bojno polje pokrito je od mrtvih. Kraljevsku zastavu, koju je palatin, jer je preogromna, dao voziti, uz to i Dionisijev konj bjehu zaplienjeni, a on sam jedva nekako živu iznese glavu. Preko noći spremahu se carevci, da u jutro iz nova navale, ali već u neprijateljskom taboru nasta grobna tišina; vojska bijaše uzmakla.

Ovako bude rat s Ugarskom svršen. Kralj Stjepan za cijelog svoga života nepokuša više, da si opet osvoji Hrvatsku. A kako se je u Hrvatskoj odsele vladalo? Što je prvo bio kralj mladi, to je bio sada jedan od rodjaka carskih, Konstantin s čašću „sebasta“, koja se je davala samo carskim princem, a bila je kao kraljevska. Konstantin se dapače pisao „vladajući u cijelom kraljevstvu Hrvatske i Dalmacije“. Vladao je pako po običajih i zakonih zemlje. Gradovi kraj mora, čini se, kao da su veselo prihvatili vladanje iz Carigrada. Svećenstvo dakako tomu se je protivilo. I tomu je nastojao car Manuel lieka naći, pak je odmah iskao s papom izmirenje, čim je stalno posjeo Hrvatsku. Čini se, da ga nije dostigao.

Da je u ovo doba bio neki hrvatski vojvoda, ban Reles ili Relja, pripovieda spljetski ljetopisac. Taj da je želio postati knez ili bolje gospodar Spljeta. Na bojno polje dakako da nisu smjeli Spljećani pred toliku bansku vojsku, već se zatvorili u grad. Ban da im je poharao vinograde i prietio, da će ih tako uništiti, da Spljećani sa svojim vinom niti mise neće moći služiti. Ban stao obsiedati grad. Gradjani brane zidine, stari i žene i djeca već lutaju i jauču po gradu, svećenici u crkvah na koljenih a sklopljenim rukama zazivlju pomoć božju, dok nedodje veseo glas: sam je ban pao. Vojska mu se razidje.

1173. God. 1173. umre kralj Stjepan IV. jošte mlad a bez djece. Jedini po pravu nasljednik bio je brat mu Bela, boraveći u Ca-

rigradu. Već tri godine čamio je taj princ na carskom dvoru samo kao prognani kraljević, jer se je god. 1170. rodio caru Manuelu sin, pravi zakoniti nasljednik prijestolja; ime mu dade Aleksij. Odmah mu dade car priseći vjernost, a Beli skine pravo nasljedstva na carskom prijestolju, skine mu i ime Aleksij, dapače uzkrati mu i zaručnicu svoju kćer, a dade mu jednu svoju dalnju rodjakinju za ženu. Nije mu dao niti kraljevstva hrvatskoga, da s njime vlada.

Čim je glas stigao u Carigrad, da je umro kralj Stjepan IV., odmah krene car Manuel s vojskom, da Belu uvede na prijestolje ugarsko. U Sofiji sretne se već s poslanstvom iz Ugarske, koje ga je molilo, neka im dade Belu za kralja, što je on rado učinio. Nu prije nego što im ga dade, morade mu Bela priseći, da se odriče svakoga prava na carsko prijestolje, i da će raditi uvijek kao prijatelj i saveznik carstva. Čemu se je poslanstvo najviše nadalo, da će im kralj uz krunu sv. Stjepana donieti sa svojom osobom i krunu hrvatsku, u tom se prevariše. Hrvatska osta i nadalje pod Manuelom. Istom oko god. 1175. 1175. za pomoć pruženu Manuelu, dobije Bela u Hrvatskoj opet staro vladanje, osim primorskih gradova. Ban hrvatski Ampud kreće naime s vojskom hrvatskom caru u pomoć za rat u Maloj Asiji. U primorju vladao je cijelo vrijeme iza „sebasta“ Konstantina Rogerij, sada kao ban ili „duka hrvatski“.

Ova promjena i pokret u državnih odnošajih morala je roditi i njeko kretanje u crkvenih odnošajih. Tu priliku prihvati veliki papa Aleksandar III. Pošalje svoga poslanika kardinala Rajmunda de Capella. On sazove crkveni sabor u Spljetu. Na taj sabor pozove i nadbiskupa zadarskoga Lampridija, koji je prije dvadeset i nekoliko godina odijeljen i otrgnut izpod vlasti nadbiskupa spljetskoga. On ipak nije mogao doći. Sam nam pripovjeda, kako je bio zapriečen. „Od braće moje Zadrana, pisao nadbiskupu spljetskomu, puno pretrpih; jednom mi odvezoše ladju i sve na njoj stvari, drugi put probušise mi ladju i zaroniše ju u more, što su vidili vaši ljudi i čuli prijetnje i opakosti, koje mi tvore. Da i dodjem, vikali bi Mletčani: neide on radi sabora, već nam radi o glavi, a navalili bi na mene i moji domaći ljudi.“ Poslanik papinski prolazio je ipak zemljom i uredjivao crkvene odnošaje. On je jamačno najviše tomu doprineo, da je sada i barski nadbiskup bio voljan priznati prven-

stvo spljetskoga nadbiskupa, kao pravoga nasljednika apostolske salonske crkve.

1180. Godine 1180. umre car Manuel. S njim umre i ona veličajna idea, da se opet obnovi vlast rimskoga carstva u Podunavju. Carstvo samo primače se svomu razsnu. Kralj Bela sa malo rata prevlada i u primorskih stranah. Sada istom nastanu opet oni odnošaji izmed kralja ugarskoga i kraljevstva hrvatskoga, koji su bili prije od vremena Kolomanovih. Sada se razveza snaga Srbije, te je Stjepan Nemanja uzeo prodirati u dolnje hrvatske krajeve do jadranskoga mora, zato nadbiskup barski želi, da se ovomu nasilju otme, i opet rad bi se pokloniti metropolitu hrvatskom u Spljetu. Sada se diže impozantna slika Kulina bana u Bosni.

Čim je palo vladanje carstva iztočnoga, nastale su dakako i mnoge unutarnje smutnje, kako je uvijek kada se najviša vlast mienja. Tomu je sjajan primjer smrt spljetskoga nadbiskupa Rajnerija. Nadbiskup pošao k Mosor planini, da obidje njeke posjede svoje biskupije, za koje su mu rekli, da ih Kačići svojataju. Tamo stao sa svojimi ljudmi mjeriti sa svake strane. Eto ti na jednom Nikole Kačića s braćom i družinom svojom. Ovi zaviču, odmah se sve sleti, pak svi dižu viku na nadbiskupa. Stanu vikati: „Šta si ti huljo popovska naumio proti nam raditi? Zar misliš, da ćeš nas odtjerati sa zemlje naših djedova, ovo će ti biti zadnji dan.“ Rajnerij dakako odvažno odgovori, da to nije njihova zemlja, već crkve sv. Dujma. Na to sav narod uzme kamenje i pokopa nadbiskupa pod gomilom. Njegovi ljudi pobjegu. Gradjanstvo spljetsko podigne se. Bez rata jamačno nije prošlo. Nadbiskupa svetčano pokopaju.

U Zadru nastala u ovo doba upravo prevrat. Proćeraju oblasti mletačke i postave se opet pod kralja ugarsko-hrvatskoga. Nije u ovih poslednjih godinah bilo sreće u Veneciji, nije živila u prijateljstvu s carem Manuelom, izgubila je puno u italjskih ratovih, mnogi su ljudi osiromašili, trgovina jedan čas zapinjala. Sve to probudi Zadrane, da se otresu nesnosna jarma. U ratu, koji potraja više godina, ipak Mletčani sebi otoke spase, a samo kopno ili grad otme se od Venecije.

1184. Kralj Bela dade svoga najstarijega sina Mirka okruniti i postavi ga za vladara obnovljenomu kraljevstvu hrvatskomu. S kojom krunom, nekažu spomenici. Da je pak bilo god. 1184., nasluću-

jemo, što se sliedeće godine u crkvenom saboru u Spljetu o 1185. njegovoj krunitbi govori kao o gotovom činu. Trebalo mu je najprije urediti unutarnje odnošaje. Među te spadaju dakako i crkveni. Na spomenutom već crkvenom saboru god. 1185., gdje su se jamačno i svjetovni odnošaji razmršivali, budu iznova pregledane granice pojedinih biskupija, čim je trebalo i posjede svjetskih oblasti ogledati i odnošaje njihove prema crkvi, da na primjer svjetski ljudi nikada nesmiju uticati u poslove crkve ili biskupije. Zabranjuju se tajna društva ili bratovštine („fraternitates“), čega su se osobito po gradovih bojali, jer su iz ovih društva izlazili mnogi gradski nemiri.

Najveća briga morala je biti mladomu kralju i njegovim vojvodam, da uzdrže u svojih ruku Zadar. Samo radi velike križarske vojne cara njemačkoga, kraljeva Francezke i Englezke, rad šta se uzrujala sva Europa, samo tomu za volju bude učinjeno god. 1188. s Venecijom primirje na dvie godine. Kada se je opet 1188. pol milijuna svijeta uzelo kretati kroz naše zemlje, otcí naši paziše, da im ovi sveti putnici kuće neporobe i nepopale. Mletčani opet za sebe mogli se nadati takovoj koristi, kakva se za sto godina jedanput javlja. Zato učine obadvie stranke rado primirje. Već god. 1190. izadje mletačko brodovlje pred Trogir, ali bude potučeno i opet bude primirje na dvie godine. Da se obćuvaju hrvatske obale od Mletčana, zato je trebalo ojačati njeku gospodu hrvatsku. Na otoku Krku bili su gospodari Frankopani. Kralj Bela dade god. 1193. knezu Bartolu modrušku županiju i to 1193. prema zakonu hrvatskom, kada kralj treba u Hrvatskoj, da dade deset konjanika, a izvan kraljevstva četiri, ali i to samo onda „kada vojska hrvatska na zapovied kraljevu čitava bude zvana pod oružje“. Neka bude sudac u toj županiji, „ali dokle je ban u onoj županiji, dotle je sudac ban.“

IV.

Kralj Bela umre god. 1196., a nasliedi ga sin Mirko, do 1196. sada mladi kralj i vladar u Hrvatskoj. Čovjek jošte mlad i strastan, a malo sposoban, da vlada u dva kraljevstva, koja se otrgavaju jedno od drugoga. Brat mu Andrija nije bio sposobniji od njega, a pohlepan za krunom i vladanjem izpunjava cielo vladanje Mirkovo kao pravi i najveći kamen smutnje. Otcí naši

pristaju dakako uz Andriju, jer su po njem mogli ljepše iztaknuti osebnost državnu svoga kraljevstva. Za godinu dana, 1197. god. 1197., izvojeva sebi Andrija slavodobitno kraljevstvo hrvatsko, te se je stao pisati dux, t. j. ban Hrvatske, Dalmacije, Rame i Zahumlja.

Kralj Mirko uteče se pod okrilje pape Inocenta III., koji 1198. je 8. januara god. 1198. u krepkoj muževnoj dobi, u trideset i sedmoj godini dobe svoje, sjeo na stolicu svetoga Petra. Sav svijet kršćanski upirao je oči svoje u mladoga divnim sposobnostmi obdarena papu. I punim pravom. Na jank Mirkov žuri se papa, da čini mir među braćom. Već dvadeset dana iza svoga ustoljenja (29. januara) pisa sa Laterana Andriji, neka se diže u križarsku vojnu, da izvrši zavjet oca svoga, koji mu je za to ostavio vojske i novaca. „Ovih dana sjedosmo na papinsku stolicu, pak želimo mir tebi i kraljevstvu ugarskomu“, veli papa. Andrija nije mario za papine opomene, već uzme samostalno vladati. Istina nosi samo naslov dux ili ban, ali izvršuje čine, koji pripadaju kraljevu veličanstvu. Valjda radi granica zarativši se u Zahumlju i Raškoj zemlji ili Srbiji, s triumfom unidje u Zadar mjeseca maja.

U isto vrijeme, kada je Andrija ovo svoje slavlje slavio, izprosió je Mirko novu bulu Inocenta III. od 16. maja, gdje se prieti Andriji prokletstvom, ako bude i nadalje navaljivao na svoga brata i ako neizpuni zavjet oca svoga, pak neprodje u križarsku vojnu. Ali, kao da su se ove godine primirili. Do 1199. godine međjutim (god. 1199.) opet rat biesni, a Hrvati i njihov 1200. vladar bili su ovaj put nesretni. Istom god. 1200. posreći papi rimskom preko legata Georgija Krescencija, da bude mir izmed Hrvatske i Ugarske. Andrija se i nadalje piše „božjom milošću“, ali priznaje vrhovništvo brata kao kralja. Obadva brata zavjetuju se, da će proći u križarsku vojnu. Nijedan od njih nije mislio izvršiti, što je obećao. Obadva gledahu, da u ovo vrijeme mira steku upliva u susjednih zemljah, da si opet pokore Bosnu i Srbiju. Odatle briga obadvojice, da se užeuva tobože čista vjera, da se zatare bogomilstvo, koje nepriznaje nikakve crkve niti oltara, već se krije po tamnih zakuteih; nepriznaje pape niti biskupâ, a niti popova. Sami bogomili u svojih sastancih čitaju si sveto pismo, i to: samo evanjelja, kao pravu čistu jedinu rieč božju. Ban bosanski Kulin bio je

prisiljen primiti papinskoga legata, koji je imao misiju i u Srbiji i u Bugarskoj. Vjerska uzrujanost prevlada celim balkanskim poluotokom. Carstvo iztočno bilo je kao sunce pri zahođu, to kao da se svuda i osjeća, te zato se iz Bugarske i Srbije natječu s obećanji pred papom rimskim, da će ostaviti patrijarhu carigradskoga i priznati rimsku stolicu.

Ovakovi osjećaji i misli talasahu se po celom balkanskom poluotoku, kada je već pošlo god. 1202. za rukom papi Inocenciju III., da sabere novu križarsku vojsku. Papa je navaljivao na Mirka i Andriju, neka sada takodjer izpune zavjet predan im od oca na smrtnoj postelji. Francezka križarska vojska digla se je jaka preko trideset hiljada ljudi, konjanika i pješaka. Mletčani su ih suzdržavali, da tobože nisu brodovi gotovi, dok su potepili svoje novce. Kada je bilo sto brodova i petdeset galera spremjeno, iskali su Mletčani osamdeset hiljada maraka srebra i polovicu svega, što će predobiti ova vojska. Ali sada uzmanjka novaca. To upotrebe lukavi Mletčani, te iztisnu od vojvoda križarskih svetčanu prisegu, da će ratovati na sve neprijatelje Venecije. Sam starac dužd Henrik Dandolo, čovjek od osamdeset godina, očitova, da ide s njimi, da ih nitko neće bolje voditi od njega. Uz put pokoriše križari istarske gradove.

Pravi cilj ovomu pohodu bio je Zadar, koji se je prije dvadeset godina opet podao kraljevstvu hrvatskomu. 10. novembra god. 1202. stigne brodovlje pred Zadar i razbije veliki lanac od luke. Sljedeći dan već se sprema, da bje grad opasan visokimi zidinami i tornjevi. Francezki vitezovi postanu odmah zlovoljni, videći, kako ih Dandolo zlorabi. I bila je čudna slika oko Zadra grada. Na šatorih sjaju se krstovi, da pokazuju kakva je vojska, a i Zadrani podigli krstove na svojih zidinah i sami se tako uresili. Pa eto rata križara na križare. Opet su i to vidjeli križari francezki, da grada neće predobiti, da je nepredobitan, da će prolići s griehom u ludo krv svoju i potrošiti najdragocjenije vrieme. Svu svoju neizmjernu lukavost upotriebe stari Dandolo, da za sebe dobije vojvode, naročito grofa Balduina, koji je bio glavni zapovjednik.

Zadrani nadali se pomoći od Andrije i Mirka. Njih oba dvojica u ovaj čas zabavljeni s bosanskimi, srbskimi i bugarskimi poslovima, a i u svadji medju se, nisu se mogli tako brzo sabrati, da udare na ovako veliku vojsku. Kada za nekoliko

dana nije bilo pomoći, odluče Zadrani, da se predadu na milost. Poslanici odu pred dužda. On im odgovori, da je s Francezi u savezu, pak da nesmiye ništa učiniti bez njihove privole. Sbilja ih upita. Francezi dakako željni, što prije krenuti put svete zemlje, svjetuju mu neka to prihvati. Istom se odmakne dužd u svoj šator, da razmišlja, već opazi neslogu u vlastitom taboru. Njeki Francezi, koji su teškim srcem na kršćane ratovali, uzmu poslanike nagovarati: neka se nepredadu ovomu sliepomu starcu mletačkomu; „vi ste dosta jaki, a mi Francezi nećemo ga nadalje pomagati, jer nam duša već nepodnosi kao kršćanom, da na vas vojujemo.“ Odaslanici odu i uzmu sa sobom jednoga križara, grofa Roberta de Bonne.

Medjutim se razglasilo po Europi, da križari osvajaju Zadar. Italija i Francezka uzrujaše se, sve malo i veliko uzme dizati kletve na Mletčane. Papa Inocent III. zaprijeti prokletstvom, ako se nemaknu od Zadra. Pouzdanik papin opat Devaux le Sernai ode upravo pred dužda i vojvode i izreče im: „Zabranjujem u ime pape, da nadalje osvajate Zadar, jer su ovo kršćani, a vi ste križari.“ On htjede, da vojski pročita papino pismo, ali Mletčani navale na njega i jedva si spasi život. Dužd uvidi, da je skoro vlastitu svoju kuću zapalio i navali svom žestinom na vojvode francezke, stade im predbacivati, kako gaze svoju prisegu, kolike su troškove njegovu narodu prouzročili, Boga da vriedjaju, ako od saveza odustanu. Zadrani, da su mletački buntovnici; što su primili na se krst, to da je samo himba. I božji i državni zakoni, da zapoviedaju kazniti buntovnike. Vojvode se smekšaju i uzmu se još izgovarati, da neće učiniti sramote francezkomu narodu, da će prisegu održati. Opet podju na juriš. Čovjek jedva može pojmiti, kako su toliki pobožni i vitežki ljudi na toliko smjeli prezreti ovako očito prieteće im prokletstvo papino, ako nije potajno kako drugčije bilo, nego što se evo ovdje piše i govori. Za pet dana iznemogoše Zadrani pred mnogo većom križarskom silom i predadu se poslije petnaest dana junačkoga odpora 26. novembra na milost i nemilost. Plien zadobiju po ugovoru Mletčani.

Sada su mislili križari, da su svršili taj sramotni posao, pak će proći odmah put svete zemlje. Ali sada opet veli dužd: jadransko je more u ovo doba upravo najburnije, neka liepo prezimuju u Zadru, on da će im pribaviti sve ugodnosti. Oko uskrsa krenuti će opet dalje na put. Dužd se je očito gledao

osigurati, ako bi međjutim hrvatska i ugarska vojska navalila na Zadar. Francezi već biesni jedva se suzdržaše, da nepočine veliko zlo. U to stigne glasnik iz Carigrada, koji je obećao kri- 1203.
žarom neizmjerni novac, ako pomognu urediti tamošnje pomućene odnošaje. Na proljeće, 7. aprila god. 1203., krenu križari sбилja put Carigrada, a znade se, da je od toga pohoda njihova palo istočno carstvo, da su ga križari razorili i među se podielili.

Nu nas najprije zanima sudbina Zadra: Mletčani razvale odmah s morske strane zidine grada, s kopnene podignu još veće i jače nove utvrde. Čim su međjutim otišli križari, pobune se opet Zadran i dobiju nešto pomoći iz Hrvatske, ali opet klonu duhom, kada je novo brodovlje mletačko stizalo pod Zadar. Zadranu primu god. 1204. ove pogodbe: Imadu izabirati nadbiskupa uvijek iz Venecije, predložiti će izabranoga patriarhi mletačkomu na potvrdu, koji će ga posvetiti. Njemu će položiti prisegu vjernosti i izkazivati će mu poštovanje i pokornost, a tako i duždu. Nadbiskup će dobiti čast i pravo nad biskupi Dalmacije; on će imati one počasti i prihode, koje su imali njegovi predšastnici, a od občine zadarske dobivati će svake godine početkom mjeseca marta hiljadu i pet stotina dobrih kunina. Svećenstvo će dva puta u godini, na božić i na uskrs, pjevati svetčano hvalospjev gospodinu duždu, patriarhi, nadbiskupu i knezu. Kneza će si Zadranu birati iz Venecije, a potvrditi će ga dužd; prihode će imati na otocih kao i njegovi predšastnici. Vjernost priseći će svi ljudi od četrnaeste godine, a svake godine ponoviti će prisegu deset izabranih ljudi, svake desete godine opet cio narod od 14. godine. Dužda će primiti sa svimi počastmi i nastaniti u nadbiskupskoj kući. Kada Venecija započne rat, služiti će od Dubrovnika do Venecije prema broju momčadi. U brodovlju dati će trideseti dio ciele mornarice. Od stranaca pobirati će onu daću, koju običaju pobirati Mletčani. Sve će prognauike, upravo svoje izdajice, opet u grad primiti. Dati će trideset najodličnijih ljudi za taoce i uzdržavati će ih o svom trošku u Veneciji. Čim koji od njih umre, odmah će slati drugoga, da bude uvijek podpun broj.

Kako da Zadru od Andrije ma koliko veća pomoć nedodje barem onda, kada su već križari otišli? Braća su upravo sada bila u najjačoj svadji. Papa Inocent III. hoteći braću izmiriti, lievao je vatru u ulje. Još su bili križari pred Zadrom, kada je on najjače nagovarao obadva brata na vojnu u Palestinu. Mirku

učini po volji, da je sve biskupe opominjao neka mu djetetu Vladislavu vjernost prisegnu. Andriju primi u isto vrijeme pod zaštitu svetoga Petra, kako je Hrvatska bila već od sedmoga vieka, i zajamči mu, da će mu priznati sinu ovo kraljevstvo, ako mu ga Bog dade. Dapače toplo je opominjao kralja Mirka neka pomaže Andriju, da se što bolje pripravi na križarsku vojnu. Time je papa obadvie stranke tek pravo ozlovoljivo. Andrija se je nadao po smrti bratovoj, da će ipak doći kraljevstvo, a Mirku niti u snu nije dopadalo, da bi kakovo nasljedstvo Andrijino bilo na vladanju Hrvatske. On dapače učini sabor biskupa i gospode, i napose pozove oko god. 1203. Bernharda nadbiskupa spljetskoga, da mu kruni sina Vladislava za kralja hrvatskoga. Veliki sbor velikaša i biskupa prisustvova tomu činu. Nadbiskupa Bernharda kruniteljja obsipa kralj mnogimi darovi.

Opet se rodi rat. God. 1203. na Dravi sukobe se obadvie vojske upravo u ono vrijeme, kada su križari otišli od Zadra. Andrijina vojska bila je jača. Ugri su već sdvajali i već htjeli uzmaknuti s bojišta. U tom sdvojnem času domisli se kralj Mirko po sebe sretnoj domisli. On okrunjeni kralj, koji je i od Hrvata primio prisegu vjernosti, a evo dao im i svoga sina Vladislava okruniti za kralja, pouzda se u svetost prisege i u vitežtvo Hrvata, koji neće metnuti ruku na posvećenu osobu kraljevu. Žezlom u ruci zadje sam bez ikakve pratnje medju njih. Oni ga s poštovanjem primu. Andrija mu se morade predati. Sva je prilika, da su Hrvati sami bili s Andrijom nezadovoljni, jer je bio silan lahkounnik, te je išao za tim, da dostigne krunu ugarsku, a jedan od najljepših gradova svojih pušta eno da odnose Mletčani, koji time opet zatvoriše more brodovom hrvatskim. Andrija bude odveden u Kneginec-grad kraj Varaždina, dakle na zemljište hrvatsko, što potvrđuje našu slutnju, da su već i sami Hrvati s njegovom vladom bili nezadovoljni, jer bi inače kralj bio dao jaganjca vukovom na čuvanje.

- Mirko je valjda osjećao slahost života svoga, kada si je
 1204. god. 1204. dao sina Vladislava i ugarskom krunom okruniti. Prije smrti pomiri se s Andrijom i učini ga štitnikom i upraviteljem
 1205. države. Smrt djeteta Vladislava 7. maja god. 1205. napokon dovede Andriju na toli željeno prijestolje. 29. maja bude okrunjen u Stolnom Biogradu. Andrija vladan od svoje vladohlepne žene Gertrnde, kćeri vojvode Bertholda Meranskoga, takmi se s najvećimi lahkounnici, koji su se s krunom na glavi u tom svojstvu

proslavili. Još za živa kralja Mirka pade Carigrad i osnova se latinsko carstvo. Digoše se kao slobodne i jake države Bugarska i Srbija. Na balkanskom poluotoku prekrenu se razvoj najviših događaja drugim smjerom, a Venecija posta sada prva velevlad na sredozemnom moru. Hrvatska stoji tamo samo na obrani od ove najveće vlasti, a za balkanski poluotok samo je nemoćni gledalac kao i Ugarska za kukavna vladanja kralja Andrije.

Njemica Gertruda kraljica više je vladala nego li Andrija.

— Upravo ove godine zatrudnjela, a Andrija već unapried zamolio papu Inocenta III., neka bi naložio duhovnoj i svjetskoj gospodi u Hrvatskoj i Ugarskoj, ako mu se rodi sin, da mu odmah prisegnu vjernost. Andrija bio poduzeo rat u Galiciji, kamo je bio pozvan. Bio je sretan i uzeo u svoj naslov: kralj Galicije i Vladimirijske. Medjutim rodi god. 1206. kraljica sina potonjega Belu III. (IV.). Kralj ostavi bojno polje, na kojem je dosta sretan bio i dohiti u Ugarsku. Papa Inocent mu bio želju izpunio, a on presretan pobjegne s bojišta, da si sinu kraljevsko priznanje zadobije. U slavu ovoga sretnoga događaja razsijlje sve blago i bogatstvo i državna dobra rodu Gertrudinu. Bertholda, brata kraljičina, mlada momka jošte niti punoljetna, učini nadbiskupom koločkim. Koliko god se je papa branio da toga dječaka prizna, opet na velike molbe kraljeve i kraljičine to ipak učini. Od godine 1209. pak sve do god. 1212. vidjamo ovoga ljubimca kraljeva na banskoj stolici, dočim je stariji Eckbert u Ugarskoj dobio prostrane krajeve gornje Ugarske kao uzprkos gospodi ugarskoj. I još drugi cijeli roj kraljičinih rodjaka dobio je milosti, kakovih nisu dobivali sinovi niti jednoga niti drugoga kraljevstva. Sjećao se medjutim razsipni kralj i one gospode hrvatske, koji su ga pomagali dok je dizao bunu na kralja Mirka. Tih je medjutim malo bilo, jer ga je većina bila u odlučnom času ostavila. Redu templara dade velike posjede i izuzme ga izpod suda banskoga. Sjeti se i drugih vjernih prijatelja, koji ga kao vojvodu hrvatskoga do zadnjega časa nisu ostavili, te dade na primjer god. 1209. i privilegij slobodna grada Varaždinu. 1209.

Sve je to kralj Andrija istom onda učinio, kada je već osjećao, da bi mu se moglo potresti prijestolje. Gospoda ugarska učine urotu. Opet će si poiskati kralja u Carigradu. Tamo su živili sinovi Gejse, brata Bele II. (III.). Jednoga od njih pozvati će sebi za kralja. Urotnici pošalju god. 1210. nekoliko njih na put u Carigrad. Domald, 1210.

- župan šibenički, valjda jedan od onih redjih ljudi, koji su na štetu drugih i u Hrvatskoj previše uživali milosti kraljeve, uhvati ih u Spljetu prvo nego što će se ukrcati i preda ih osveti kraljevoj. Kralj i kraljica kao da su se napeli, da sada istom Bertholda i rod njegov uzvise, on budne namjestnikom erdeljskim i
1212. papa mu napokon god. 1212. i pallium pošalje. Kao ban hrvatski, nadbiskup koločki i vojvoda erdeljski zapoviedao je Berthold
1213. boljom polom kraljevstva Andrijina. Kada je sljedeće godine 1213. kralj otišao u rat na Galiciju, preda njemu i kraljici vladanje. Sada je bio faktično Berthold kralj i na vrhuncu svoje slave.

- Čovjek mlad u tolikoj moći da je i mirniji od Bertholda, razbiesnio bi se. On se gotovo pomami. Benko ban, od uglednog plemena Borića, imao krasnu ženu, zato valjda i posta palatin ugarski. Berthold je za njom uhodio, zato je i kraljica znala. Vriedna žena
1214. nije mu se ipak podala. Jednom navali na nju u kraljičinih sobah i osramoti ju. Ova grdna sramota banu-palatinu i njegovu rodu nanešena, uzbukti plamen mržnje do bune. Berthold jedva uteče živ, zahvativši nješto kraljičina blaga, da Ugarske nikada više nevidi. Benko i njegovi drugovi, nemogući se njemu osvetiti, odlučee ubiti samu sukrivu kraljicu Gertrudu. Navale u kraljevsku palaču i razsieku ju na komade. Djecu joj spase dvoranici. Palatin ugarski Benko i Šimun ban hrvatski sduže se, da sruše kralja Andriju, a na vladu da stave diete Belu, pak oni da u njegovo ime vladaju.

Andrija dohiti iz Galicije, čim je čuo što mu se ženi dogodilo. Čini se, da mu se palatin niti ban nisu micali s puta, već čekali što li će kralj uraditi. Nikoga nije kaznio, nikomu dobra otimao, dakako jer se nije usudio, da i njemu nepadne kruna s glave. Glavni je krivac bio valjda ban Šimun. Četrnaest godina morao je čekati kralj, da s pomoćju velmoža kraljevstva uzmogne proti banu što god poduzeti, da mu otme njegova dobra. Dapače neznamo, da li mu ih je sbilja i oteo.

- Andrija ostane sada kod kuće, a u Galiciju pošalje svoje diete
1215. sina Kolomana s vojskom, te ga dade tamo god. 1215. u Krakovu i okruniti. Osamljen onako iza žene nesretne Gertrude, imao je prilike promišljati o prošlih danih. Sada se je sjetio zavjeta preuzetih od oca svoga, da će povesti vojsku u svetu zemlju, da izbavi od neprijatelja sveti grob. Nije moguće niti pomisliti, da bi u onom vieku i manji čovjek, kad bi mu dušmani ljubljenu ženu razsjekli na komade, ostao miran, da nebi ili crkvu darivao ili kakvo drugo

bogoljubno djelo učinio. Prst božji stigao je tebe kralju radi tvojih grieha, tako mu je morao reći nadbiskup ostrogonski Ivan, koji je upitan na pola odobrio, da ubiju kraljicu. Andrija odlučio za pokoru i izmirenje s Bogom, da će povesti križarsku vojnu. 1216. Stupio je u dogovor s vojvodom austrijskim Leopoldom VII.

Prije polazka svoga odredi, da ga u slučaju smrti nasliede redom njegova tri sina: Bela, Koloman i Andrija. U Ugarskoj postavi nadbiskupa ostrogonskoga Ivana, da upravlja državom, a u Hrvatskoj priora templara Poncija de Cruce. Novi ban hrvatski imao je jaku vojsku svoga reda. I onako mu je dužnost bila s četami svojimi paziti na ceste i pute, i da nepostrađaju žene i starci, slabi i nemoćni. Još iste godine 1217. sastavi oko sebe sabor svega plemstva hrvatskoga, u kojem rieši njeke razmirice primorskih gradova.

Kralj Andrija spremao se čudnim načinom na sveti put. Porobio crkve i oltare, odnio svetinje i dragocjenosti iz njih, da si učini novaca. Još nije smogao jadni lahkomumnik toliko, da si kupi brodova za prevoz. Domisli se, da proda Mletčanom Zadar. Ban Poncij de Cruce, takodjer vjerovnik kraljev, preuzme tu žalostnu misiju. Što je bilo tudjinu stalo do prava hrvatskoga? U Veneciji radostno primu ovo poslanstvo. Brzo sklope ugovor. „Kralj ugarski, tako glasi, odstupa grad Zadar Veneciji na vječna vremena; o tom će izdati povelju pod zlatnim pečatom, koju ima i papa potvrditi.“ Venecija se obvezuje postaviti kralju deset brodova, svakoga jaka, da nosi pet hiljada centi, svaki da ima petdeset mornara. Kralj će platiti za ladju od pet stotina centi pet sto petdeset maraka srebra novaca, kakav je mletački, a za druge brodove prema razmjerju. Kralj će platiti prvi obrok o budućih duhovich, drugi koncem maja, treći i četvrti osam dana prije polazka brodovlja iz Venecije. Kralj će priseći, da će vratiti ladje čitave, a mornari opet za sigurnost kralja i njegove vojske, koliko se tiče vožnje.

Oko kralja sakupi se do deset hiljada izabranih vitezova. Bili su med njimi dakako i Hrvati. Ta sami Babonići oboružaju i sprema dvie stotine i petdeset ljudi. O svom trošku, ne o kraljevu, prodje jedan od braće, po imenu Stjepan, da ovoj četi bude vodja. Put u svetu zemlju na ladjah i sav trošak za povratak ove čete nose braća Babonići. Ban hrvatski nije kralja

pratio dalje od mora, ali kralj i njegova vojska bili su pod okriljem reda templarskoga, kojega je odličnu glavu kralj tako u Hrvatskoj uzvisio. I na kopnu i na moru pripravi sigurnost kraljevoj osobi, kako to kralj Andrija poslije sjajnim načinom priznaje, kada veli, „da poslije Boga najviše imade banu Ponciju zahvaliti“, jer da je dao sigurnost njemu i ženi mu, kraljici Jolanti, sestri latinskih carigradskih careva, s kojom se malo prije svoga polazka u svetu zemlju bio oženio. Još prije polazka darova kralj banu Ponciju Klis, da iz njega bdije nad primorjem.

Praćen od kraljice udje kralj Andrija 23. aug. 1217. u Spljet. Svećenstvo i gradjanstvo primi ga u sjajnu provodu. Kraljicu odprati ban kući, a kralj sam prodje s vojskom na more. Svi naši primorski gradovi dadoše mu svojih brodova, jer mletački nisu dostajali. Na putu sdruži se s vojvodom Leopoldom austrijskim, te obojica prodju do Ptolomaide. Odayle su nakanili nadalje raditi. Ovdje ih dočekaju kralj i patriarcha jerusolimski i veliki meštiri svih redova, noseći pred nje ostanke svetoga križa gospodnjega. Obadva vladara pješice i bosu pristupiše, da cjeluju ove svete ostanke.

Nije naša pripoviedati dalje ovu vojnu. Kralj Andrija sprovede
1218. samo tri mjeseca na granici Palestine. Već u februaru god. 1218. kretaše kući. Na povratku preko Male Asije, Carigrada i Bugarske opet mu dodje u susret s pomoćju svojom ban Poncij i izvede ga sretno u Ugarsku, gdje je našao razsulo najveće. Plemstvo nije htjelo slušati starca Ivana, nadbiskupa ostrogonskoga, prognalo ga dapače iz zemlje. Kraljici osta još jedina zaštita Poncij ban. Na njezine molbe dade opet kralj Andrija nove darove banu, imanja Steničnjak, Bužan itd. I tako učini red templarski najmožnijim gospodarom u Hrvatskoj.

Tako evo kralj opet razsipava, što bi inače njegovo bilo, a papi jauče, da su mu u Ugarskoj tako svi prihodi državni orobljeni, da će mu četrnaest godina trebati, dok si državu postavi u ono stanje, kakva je bila prije njegova polazka. Istina, žalostno je bilo stanje, radi sramotna nasilja, osobito velike gospode, ali kralj je tomu bio najviše kriv. Mladoj svojoj ženi Jolanti na primjer dade prihode banata slavonskoga. Kraljica si to htjede osigurati i zamoli u Honorija III. pape, neka primi ovu zemlju pod zaštitu svetoga Petra. K tomu banatu spadale

su sada: varaždinska, šimeđjska, zaladska i sriemska županija, dakle zemlja s ove i s one strane Drave.

Kralj Andrija napinjao se, da si sina Kolomana uzdrži kao kralja u Galiciji. To mu nije pošlo za rukom. Jedva ga je živa spasio iz one zemlje. Zaboravio je u tih neprilikah na Hrvatsku, zaboravio je u obće na red u državi. Smišljao samo o tom, gdje bi smogao novaca. Orobio je toliko erkava, da je napokon na premnoge tužbe papa bio prisiljen poslati svoga poslanika u Hrvatsku i Ugarsku. Poslanik papinski Akoncij, prispije godine 1221. na obale hrvatske. Brod, na kojem se je vozio, malo da nedospije u šake gusara omiških. Ovi su vrebali na njega. Sretno ipak dospije u Spljet. Želeći ipak obići i druge gradove, zamoli svećenike spljetske, neka mu oni vode ladju. Neobičan doista prizor, da svećenici mjesto kormilara i mornara služe. Zato su si svećenici dali posebno pismo od poslanika, da je to bilo samo za nevolju, a da se iz toga za buduća vremena nesmije izvoditi, kao da bi oni morali voziti u buduće papinske poslanike.

Papa čuvši ob ovoj neprilici, pozove Spljećane i sve gradove Dalmacije, neka unište Omišane, kao glavno gnjezdo gusarsko. Poslanik je zato obilazio primorske gradove, da užeže sviet za ovaj rat, da pozove i susjedne hrvatske velmože. Uzme dieliti blagoslov i oproštenje grieha, koji užgani od milosti božje podignu oružje na ove nevjernike. Proglasilo se, da su Omišani bogomili. Poslanik sabere dosta jaku vojsku na kopnu i na moru i stane biti Omiš sa svih strana. Omiš se pokori. Ladje im spale, a Omišani klečeć na koljenih priznadu se rimskoj katoličkoj crkvi.

Akoncij imao je veliku misiju, da učini red u crkvi hrvatskoj i ugarskoj, poslije da prodje u Bosnu uništiti bogomilstvo. On i prodje tamo. Očekivao je pomoći iz Hrvatske i Ugarske, jer je papa pisao svim biskupom, neka ga pomažu. U obćem državnom razsulu, nije mogao ništa dostići. Njeke je biskupe u red sveo, kao što na primjer nadbiskupa spljetskoga. U Bosni čamio je izgledajući pomoći, kao ozebao sunce kroz više godina. Vele, da je tamo i umro.

A tko bi mu pomoći donio? Bela, okrunjeni mladi kralj, počeo je u ovo doba vladati u Hrvatskoj. Imao je dvor svoj kao i otac mu, dapače imao je i svoga palatina, bane i vojvode. Mladić pokaza smjelosti, koja je udivila njegove suvremenike.

Vojsku digne na otač, da si izvojuje samostalni kraljevski položaj. Uzrujanost prevlada u Hrvatskoj i Slavoniji. U jedan čas bio je Bela slabiji, i morao je sam iskati izmirenje. Al ipak dostiže što je želio, te budne samostalni kralj. Biskup zagrebački izmiri ga god. 1222. s otcem, zašto mu se je mladi kralj veoma zahvalan pokazao.

Kralj Andrija je pored ovih nevolja, koje su mu pozobale sve njegove prihode imao i mnogo drugih pretrpiti radi svoje razuzdane razsipnosti. Sebe i državu preda u ruke Židova, koji su globili narod i državu; novce je dao iznova kovati, a podanike silio, da bolje novce predaju državi, a gore skovane da primaju. Napokon htio je opet otimati darovana već dobra. Uzrujani velikaši kupili su se već oko Bele, da svrgnu Andriju. Buna uzela rasti. Kralj Andrija se baci pod okrilje svećenstva i pape Honorija III. Papa ga je želio pomoći, kada je dapače zaprietio i crkvenim prokletstvom svim onim, koji bi bili nepokorni pravomu svomu zakonitomu kralju. Svećenstvo napokon izmiri pruče se stranke u toliko, da je kralj mogao god. 1222. sabrati veliki sabor, u koji je oko sebe sabrao velikaše svih podanih sebi naroda. Tude plemstvo bez milosrdja odkroji sebi privilegija, kakovih malo koje u svijetu ima. Kralj je to sve morao potvrditi poveljom pod zlatnim pečatom, zato se to i zove zlatna bula Andrije I. (II.). Za čudo je samo, da nijedne te listine u originalu danas više neima, premda je u sedam primjeraka bila pohranjena. Za nas je najznatnije, da je Bela kao kralj mladi postavljen i u izvršivanju suda ravnopravan kralju. Sud, koji je on učinio, valjan je i neima apelacije na kralja Andriju, a tako niti od kralja Andrije na Belu. Najviše na ovoj buli sagradjena je prevlast sveukupnoga plemstva nad samim kraljem. Kraljevi se kroz vjekove trude, da ovu prevlast satru. Satrta je istom onda, kada je ciela Europa iza velikih prevrata plemićka preimućva bacila u zasluženu zaborav.

Tako je nastao mir izmed obadva kralja, ali opet samo
 1223. za kratko vrijeme. Opet nasta razdor. Bela morade god. 1223. uzmaknuti, dok se sljedeće godine nepomiriše. Od sada vlada Bela u Hrvatskoj dosta povoljno. Desna mu je ruka Stjepan II., biskup zagrebački, prije kancelar Andrijin; njeki slute, da je od roda Babonića. Gledeći na bogatstvo njegovo, koje je upravo razsipao na crkve i samostane, i mi pristajemo, da je pripadao

ovomu bogatomu i mogućemu rodu. Gledeći na osnivanja crkvena, vidimo u njem čovjeka dubokoga crkvenoga obrazovanja i visoka poznavaoa svih državnih odnosa. Ovomu odgovara i ono, što je o njem zabilježio suvremenik mu spljetski ljetopisac: „bogat na srebru i zlatu, prijatelj svjetske sjajnosti, čovjek udvoran, naprama svakomu dobrostiv i uljudan, ali ipak pohlepan za pohvalom ljudskom i priznanjem pučkim.“

Osim biskupa Stjepana stoje uz mladoga kralja i drugi prvaci kraljevstva. Dva čovjeka jošte uplivaju na vladanje: ujak ujevov Nikola, koga on laskavo nazivlje: „rectorem nostrum“, ne manje i preposit zagrebački Matija, njegov kancelar, jer je s Belom bio vršnjak i zajedno odgojen na kraljevskom dvoru. Sloga izmed obadva kralja budne na jednom najsrdačnija. Kralj Andrija pozove si god. 1226. sina, neka dodje u Ugarsku, da bude kao pravi „alter ego“ za Ugarsku i Hrvatsku. Koloman, mlađji brat, već krunjeni kralj galički i vladimirski, dodje sada za bana u Hrvatsku; čovjek blaga srca i pobožan. Čini nam se, da krivo neki misle, da je manje sposoban bio za velike državne poslove. Mi ga vidjamo hrabra i odvažna i pred najvećim neprijateljem, a u vladanju pokaza liepih čina svoje vladalačke obzirnosti. 1226.

Što je već bio Bela započeo, to je sada Koloman nastavio, da sva ona darovanja, koja im je otac ili njegovi predšastnici lahkoumno razsipao, da sve to opet kralju predobije. U tom ih je bodrio sam papa Honorij III., kada pisa Beli, neka samo uzimlje nepravedno podieljene zemlje, pa ako su kralji i na to prisizali, da su krivo prisizali. Dapače da im je dužnost sada te prisege opozvati, jer su s time radili proti kraljevoj kruni i crkvi. Ali kada je došlo, da se izvede, što je sbilja pravo bilo, zajaukaše i svjetska gospoda i crkva. Sam papa moli na primjer Kolomana, neka vrati templarom zemlje, za koje je mladi kralj sudio, da su im lahkoumno poklonjene.

Pored toga, što su kraljevi uzimali, što su prvo davali, robili su i palili po kukavnom narodu svakojaki Židovi i nadalje, kao zakupnici kraljevih prihoda. Kraljev palatin Dionisij i kraljev pjeneznik Nikola bili su s njimi u savezu. Narod tužni nemogući dalje podnositi, poubije ovdje ondje ove gadne židovske krvopije. Svećenstvo se opet osokoli i prisili kralja, god. 1231. da opet ponovi prisegom potvrdu zlatne bule. Žalostno je, 1231.

kada kralj mora priseći, da će vratiti sve nepravedno otete zemlje. Jošte je žalostnije, da kralj niti ove prisege nije držao, već je i nadalje robio, te ga je morao s dozvolom papinskom

1232. nadbiskup ostrogonski Robert već sliedeće godine 1232. prokletstvom udarati.

O banu Kolomanu može se reći, da je u Hrvatskoj vjerno izvršio, na što je prisegao. Templarom uredi i posebnom poveljom potvrdi „za sebe i svoje nasljednike“ sva prava, koja su si stekli od kraljeva predjašnjih, pak to i papa potvrđuje. Dapače užeže se on, da si steče osobitih zasluga za crkvu Hristovu. Od oca svoga dade si podieliti i naslov bana bosanskoga, gdje je upravo sada (god. 1232.) počeo vladati domaći sin, vriedni ban Ninoslav. U Hrvatskoj boravio je papinski poslanik Jakob, biskup prenestinski. Taj ode reć bi kao prednja vojska u Bosnu, da izpituje stanje ove zemlje. Našao je, da je nesamo većina naroda, već i sam biskup bosanski upao u bezvjerje.

1233. Godine 1233. provali Koloman u Bosnu, da ju osvoji. To smuti bana Ninoslava, pak se preda u ruku papinskomu poslaniku, da osniva biskupije, da gradi crkve. Ninoslav se preporuč i papi rimskom, neka ga zagovori kod bana Kolomana. Papa i to učini. Čini se, da je sada istom Koloman svoje vojske izveo iz Bosne. Malo poslije toga izašao je sav blažen i sretan i papinski poslanik hvaleći se sa svojim uspjehom. Nu jedva što je poslanik otišao, opet u Bosni bogomilstvo kao i prije vlada. Nesmije se misliti, da je ono u samoj Bosni. Bilo ga je sva sila u Slavoniji i prodiralo čak u Podunavje, bilo ga je i u Hrvatskoj izmed Vrbasa i Une u velikih hrapah, prodiralo dapače do jadranskoga mora. Rat na bogomile bio je za bana hrvatskoga pravi domaći građanski rat, u kojem se obično nebiju velike odlučne bitke, već puno i puno i veoma krvavih bitaka. Ovakov rat za mnogo godina vodi crkvi odani Koloman

1234. u Hrvatskoj i Bosni. God. 1234. dade si od pape sve moguće milosti. Vojska njegova ima se uresiti križem, papa ju prima pod zaštitu svetoga Petra, a pod tu zaštitu primi napose i Kolomana kao vodju. Papa dapače daje svim križarom one milosti i oproštenje grieha, koje su dobivali svi ratujući za izbavljenje svete zemlje od nevjernika. Što je Kolomanu otac Andrija Bosnu darovao, to mu sada papa svečano potvrđuje. Nije ipak lasno bilo vojevanje, jer se digao na noge junački

ban Ninoslav, da svaki korak svoje zemlje svojom krvlju obrani. Rat se je jedva pravo raznjihao, kada je god. 1235. umro An- 1235.
drija I. (II.), kukavni kralj. Nasliedi ga

Bela III. (IV.), čovjek u najljepšoj muževnoj dobi; dvadeset i devet mu bilo godina, odvažan i željan samostalna vladanja, bez upliva možnoga plemstva. Može biti, da nije u njega u skladu bila volja i sila, snaga i opreznost. Može biti, da je upravo zato imao u kraljevstvu mnogo više neprijatelja nego li štovatelja. Noseći skoro četrdeset godina breme kraljevske krune, proživi težih i strašnijih dana nego li većina kraljeva prije i poslije njega. Još jače i odvažnije nastavi započeto djelo, da sudom i silom povrati državi ona dobra, što ih je otac njegov upravo raztepaio. Nesmiljeno uze progoniti one krvopije, koji su na sramotu čovječtva s njegovim otcem vladali. Palatinu Dionisiju dade oči izvaditi na radost mnogih, koji su od toga čovjeka puno stradali. Da satre oholost velike gospode, sve je učinio. Pripovieda se, da su velikaši dolazeći na dvor stolac sa sobom donosili, da sjedeć razpravljaju s kraljem kao sa starijim po pojmovih plemštine bratom. Kralj im dade stolac spaliti, a u prisutnosti kraljevoj da nitko nesjedi osim najviših dostojanstvenika. Da li se je u to ime dao iznova sjajno okruniti, da veći ugled imade kod gospode, što neki misle, to nebismo rekli. Nije li prvi put bio okrunjen s krunom hrvatskom kao kralj hrvatski, toga opet nemožemo za sada dokazati, ali tako naslućujemo. Brat mu Koloman vlada i nadalje u Hrvatskoj. I on uzimlje ono, što im je otac lahkounno razdao. I on dolazi u nevolju i nepriliku i sa samom crkvom, jer je i ona nepravedno stekla. Templarom je dosta toga uzeo, a onda papa opet moli i zaklinje, neka pusti crkvu uživati stečena prava. Već po osjećanju svojem vjerskom kao dobar katolik lasno se dade Koloman zaplašiti. Jošte više nukalo ga na slogu s crkvom, što nije dovršio rat u Bosni.

Sada kao da novom silom udara, jer se smete sva zemlja bosanska. Premda podalje od Bosne, prvi pade god. 1236. savez- 1236.
nik njihov grad Dubrovnik, ali ne u ruke Kolomanove, već Veneciji u ruke. Vrela trgovini ovoga grada bile su bosanske i humske zemlje. Sada je sve tamo u plamenu, a ovamo na moru su Mletčani gospodari četvrtoga diela nekadanjega istočnoga carstva. Što je preostajalo Dubrovčanom, nego da se pokore pod

onimi žalostnim pogodbami, kao što njekoč Zadar. Banu Kolomanu zakletomu neprijatelju njihovih najvjernijih prijatelja u Bosni, nisu se mogli u ovaj čas predati u ruke, jer bi valjda predati morali mnoge odlične Bošnjake, koji su k njim utekli, da se od bana hrvatskoga spase.

1237. Sljedeće godine 1237. dovrši ban Koloman svoje djelo u Bosni. Koloman prevlada u Bosni i u Humu na toliko, da je papa njemu povjerio neka uredi crkvu bosansku. Papa Grgur IX. je presretan, što ima takova vjerna sina među kršćanskimi vladari, hvali ga, što je skršio kukolj u Bosni, sklapa ruke i zazivlje blagoslov s nebesa nad Kolomanovom glavom. Premnogo je krvi moralo proteći, dok je ovo dostignuto. Spomenimo se suvremenika Kolomanova Ljudevita IX. svetoga, kako je palio i ražao u južnoj franczkoj zemlji Albigenze, braću u vjeri naših bogomila, dok je neki uspjeh dostigao. Nu Koloman je svoje svršio i bana Ninoslava pokorio. Sada je trebalo, da crkva dalje radi.
1239. Redovnika Ponzu imenuje papa god. 1239. biskupom bosanskim, zapoviedajuć mu, da to mora primiti, a svim susjednim hrvatskim, ugarskim i bugarskim biskupom zapoviedi, neka ga pomažu; cieli rojevi propovjednika rieči božje sada nose krst u Bosnu pod zaštitom mača Kolomanova. Ban Koloman učini biskupa bosanskoga ugledna i bogata, jer mu dade desetinu u cijeloj onostranoj Posavini, a dade mu i Djakovo u Slavoniji, kamo su se poslije stisnuti mogli biskupi bosanski u burnih vremenih.

- Koloman stajao je sada u velikom sjaju u hrvatskih zemljah, čemu je doprinosilo i to, što je imao naslov kralja, premda je u Hrvatskoj bio samo ban. U ovaj čas zamisli, da si uza se učini uglednu i crkvenu glavu. Nadbiskupija spljetska bila je u davna vremena primacijalna u kraljevstvu hrvatskom. Sada je
1240. osiromašila. Koloman pošalje k papi god. 1240. svoga kancelara Petra, da si izprosi od kurije rimske, neka se spoji i onako siromašna sada nadbiskupija spljetska sa zagrebačkom. Stjepan, biskup zagrebački, osobiti i bogati prijatelj kraljev, spojio bi obadvie, i bio bi na taj način u Zagrebu primas kraljevstva hrvatskoga. Koloman donio bi žrtvu i dao bi u to ime sav svoj banski prihod. Papa nije tomu upravo protivan, ali će prije upitati susjedne biskupe, naročito nadbiskupa koločkoga. Koloman se je nadao upravo sada, da će tim laglje svoju želju dostignuti, jer se je sastati imao crkveni sabor u Rimu, na koji bi bio išao i

Stjepan biskup zagrebački, nu prije nego što je ovo svoje djelo dovršio, odazove Kolomana najstrašniji neprijatelj Ugarske i Hrvatske, primakoše se granicam Ugarske Mongoli.

V.

Daleko tamo u Aziji na sjeveru od velikoga kinezkoga carstva osnuju Mongoli, narod nomadski, oko god. 1202. do sada malo poznatu veliku svjetsku državu pod vodstvom Temudžina, prozvana Džingiskana, i njegovih sinova: Džučija, Katagaja, Ūgetaja i Tuluja. Nije prošao niti jedan čovječji vek, a veći dio za onda poznatoga svijeta pade pod njihovu neodoljivu silu. Od japanskoga mora s najsakrajnijega iztoka pak do crnoga, dapače do jadranskoga mora klonuše svi narodi, i najveći i najmoćniji, pred ovim silnim vihom, koji satarisaše možne, neštedeći slabe. Vječni zid snesen od milijuna Kineza, da zaštiti nebesko carstvo kao kakve gore, neobrani ga, već pade ono najprije u šake novim osvojiteljem. Veliko carstvo Chovaresmijsko izmed Kine, Indije i kaspiskoga mora u jednoj vojni propade, liepi mu gradovi popaljeni, te ostanu od njih same razvaline, a još ljepša u carstvu započeta prosvjeta bi izbrisana s lica zemlje.

19. junija 1224. u prvoj velikoj bitci na rieci Kalki vojska ruskih saveznih knezova, jaka na sto hiljada ljudi, kakove se riedko u Europi sabiralo, od neizmjerne tuče ovih pobornika svega svijeta sleže se na poljani u more vlastite krvi. Mongolske vojske, ogromne kao njihove visoke planine, a nedosežne kao njihove pustare, opet su bile okretnije, uvježbanije i brže nego li ma čije vojske onoga vieka. Što je bilo preći europskomu vojniku tri dana, to je Mongol učinio na svom malom i mršavom, ali uztrajnom konju često puta u jednu noć. Neprijatelje svoje znali bi brzinom preteći, a njihovu silu i položaj uvijek su dobro poznavali. A onda što će europska vojska, kada Khagan pol milijuna ljudi, dapače do 700.000 ljudi na jedno bojište baci, gdje znade, da je neprijateljska sila velika. A i strielice mongolske dobro su pogadjale, riedko je mogao obični europski štit od njih se obraniti. Nije pomagalo niti s mira se predati, jer su ove nakaze bile gola nevjera. Tko bi im se s mira predao, liepo bi ga danas i najprijatnije primili, puno

mu i krasna obećanja davali, a sutra ga kao lüdu smijuć mu se zaklali, više puta i po više hiljada ljudi.

Temudžin umre god. 1227. Nasliedi ga kao veliki kan Oktaj. Od god. 1237. kretaše prema zapadu. Kumani od crnoga mora uzmaknu u Ugarsku, gdje ih je kralj Bela liepo primio kao braću magjarsku. Obećаше pokornost i da će primiti kršćansku vjeru. Vojvoda njihov Kuten s četrdeset hiljada oružanih ljudi i sa ženami i djecom udje u Potisje, gdje ih je sam kralj namjestio. Mongoli potuku redom knezove ruske. 6. decembra 1240. pade i staroslavni Kiev, najveći grad sjeverne Europe, u pepelu propade toliko bogatstvo, nakrcano ovdje od vjekova. Sada istom prevlada strah cielu srednju Europu. Taj se poveća, 1241. kada 13. februara god. 1241. i poljski kraljevski grad Krakov propade u plamenu. Batu, sin Džućiev, razdieli sada svoju od pol milijuna vojsku u troje. Jednu pošlje na sjever, drugu na Česku, a s glavnom vojskom predje sam preko Karpata u Ugarsku. Batu pošalje glasnike kralju Beli, neka dobrovoljno preda sebe i svoju državu, ako hoće da se spasi od propasti.

U Ugarskoj bilo je nezadovoljstvo među visokim plemstvom tako u cvietu, kao da blaženi mir vlada na sve četiri strane svijeta, a gospoda od gospodske objesti srde se na kralja, on opet na njih. Veliko plemstvo biesnilo je proti kralju, što im je uzeo mnoga imanja i opet kruni pripojio. Kumani da su samo zato došli, da pogaze slobode plemstva; ovo da su uhode ruski. Kumani da su s Rusi dogovorni, da zajedno Ugarsku utamane. Te glasove o Mongolih, da su popovi, napose biskupi izmislili, samo da neidu u Rim na crkveni sabor, jer to stoji puno novaca. Kako je ovo isto plemstvo primalo glasnike, koji su s krvavim mačem prolazili po kraljevstvu u znak, da se svatko živ diže na noge i da oružje hvata, — to evo sami rekoše.

Kralj Bela spozna pravo veliku pogibelj i učini odmah potrebne priprave. Palatina Dionisija Hedervara posla s nešto na brzo sabrane vojske, da zatvori prolaze u Karpatih. Sabor sazove mjeseca februara god. 1241., gdje je već mogao priobćiti poruku Batu-kanovu. Nitko nije već dvojio. Obći ustanak na vojsku svi prihvate, samo opet diže se vika na kumanskoga vojvodu Kutena i njegove ljude, njega metnu u Budimu pod stražu. Još je kralj saborovao, kada mu dodju glasi od palatina, da se neće moći održati u Karpatih, a za malo dana, 15. marta, doleti on

kao bez duše, da javi: četrdeset hiljada radnika da je prosjeklo klance karpatske, njegova vojska poražena; neprijatelj da je već na zemljištu ugarskom. Još isti dan mogli su kralj i gospoda velikaši vidjeti plamen vijučći se od sela zapaljenih po Mongolih, mogli su vidjeti i pomanje prednje mongolske čopore.

„Ljudi ovi, veli suvremeni očevdac Toma archidjakon, maleni su, ali prsa su im široka. Spodoba njihova je grozomorna: golobrado lice a plosnato, nos tup, male oči razdaleko jedno od drugoga. Odjelo im je od kože složene kao ljuške neprodirno. Kacige su im od kože ili od željeza. Oružje im je zavinuta sablja, tulac, luk i strielica s oštricom od željeza ili kosti, za četiri prsta dužom nego li naše. Na svoje crno-biele zastave među na vrh vunenu kitu. Njihovi konji, što ih jašu bez sedla, maleni su ali jaki, naučeni na muku i glad; premda nepodkovani penju se i prolaze po pećinah kao divokoze, a i poslije trodnevnoga napornu trka, zadovolje se s malo odmora i hrane. Niti ljudi nebrinu se mnogo za vlastitu hranu, kao da od same okrutnosti živu, kruha nejeđu, hrana im je meso, piće konjsko mlieko i krv. Sa sobom vuku veliki broj zarobljenika, osobito Kumana naoružanih, silom ih nagone u bitku i ubijaju ih čim vide, da slipeo neostaju u boju. Mongoli neidu sami rado u boj. Ako li pak koji od njih pogine, odmah ga pokopaju na onom mjestu, tako da mu se grob nepozna iz vana. Gotovo neima rieke, preko koje nebi sa svojim konji preplivali. Preko velikih rieka ipak se prevoze na svojih mjehovih ili čamcih. Šatori su im od kostreti ili od kože. Premda ih ima neizmjerena množina, opet neima u njihovom taboru štopota niti halabuke, mukom mućeć hodaju, mukom muće kada se biju.“ Kada je naš Toma u Spljetu ovu sliku crtao, sjedio je liepo mirno iza zidina spljetskih. O gadnoj krvoločnosti i o njihovoj sili ljepše izpjevaše drugi, koji su svaki čas drhtali, da nebudu morali izdahnuti u živoj vatri ili pod kopiti biesnih mongolskih konja.

Kralj Bela pozivao je gospodu, žpanije i gradove, pozivao je cara njemačkoga, molio papu, neka križarsku vojnu razglasi, prosio nadutoga vojvodu austrijskoga, Fridrika smutljivoga, za pomoć, al sve je to bilo od male hasne. Najljepša pomoćna vojska bila je hrvatska. Doveo ju kralj i ban hrvatski Koloman. Vojvoda austrijski kao za šalu takodjer nešto vojske doveo. Malo po malo dolazila vojska, a kralj Bela sjedio u Pešti, čekajućći dok se svi saberu.

Medjutim su se pomanji odjeli čopora mongolskih grozno pokazivali u najbližoj blizini. Naši bi ih progonili. Jednom na nesreću ulove jednoga Kumana i dovedu ga pred kralja. Opet se uzruja sve plemstvo. Navale na vojvodu Kutena i njegovu pratnju i poubijaju ih. Kumani upravo na putu prema Pešti, kad dočuju, da im je ubit vojvoda, trgnu natrag, uzmu paliti i robiti i razbijati one vojske, koje su dolazile kralju na pomoć, a oni sami: jedni odu k Mongolom, drugi se razpršiše, da pliene, treći prodjoše po svijetu. Sada su u istinu bili mongolski uhode. Pored svih ovih neprilika sabere kralj Bela ipak preko šestdeset hiljada svoje i pomoćne vojske. Čini se, da je glavno vojvodstvo predao kralj banu Kolomanu. Vojska se maknu iz Pešte, a Batu-kan uzmicao je pred njom, dok nije došao na poljane rieke Šaja, gdje si je ledja zakrio močvarami, a opet daleko otvoreno bojno polje pred njim dalo je njegovu konjaničtvu najbolju priliku, da razvije cielu divlju mongolsku silu. Već sama postava tabora kraljeva pokaza, da ga nije namjestio veliki ratni meštar. Batu-kan uzpne se na jedan humak, da vidi položaj neprijatelja i vele, da je rekao: „neće uteći mojim rukama, jer su se stisnuli u jedan tor, kao u ovčarnicu“. Šator je sa šatorom bio povezan, pak se tabor i manji pričinjao nego što je bio. A kao da im je Bog pamet uzeo, još su u ovaj čas mrmrljala nezadovoljna gospoda, želeći jošte, da bude kralj pobiedjen, samo da onda bude njihovn milost prosjačio. Na svojn pogibelj nisu niti mislili, jer im se činilo, da je kraljeva vojska neizmjerena, jedva da ima više Mongola.

Medjutim javi jedne večeri jedan prebjeg ruski: „još ove će noći Batu-kan navaliti na kraljev tabor“. Sve se uzruja. Oko pol noći krene Koloman s nadbiskupom Ugrinom na rieku. Već su Mongoli počeli prelaziti. Razbiju ih, osvoje most, postave na njemu stražu i vrate se slavodobitno u tabor. Nu prije rane zore već sedam strojeva baca kamenje na most. Ugarska posada uzmakne. Do bieloga dana već je sva vojska mongolska prešla rieku. Veći dio ugarske vojske budio se istom onda, kada su već Mongoli opasali tabor. Sada nastaje smutnja i progon izmed kraljeve vojske. Zabadava vojvode zapoviedaju. Nitko nesluša. Već su šatori u plamenu, a tuča striela mongolskih pokri cielo taborište ugarsko. U ovom najgroznijem stanju poduzme da provali iz tabora Koloman; uz njega je nadbiskup Ugrin, koji brzo

pade. Koloman i njegovi Hrvati bore se do večera, dok i on teško ranjen morade uzmaknuti, odnešen od svojih u tabor. U taboru su samo mrtvi i umirući. Drugi svi pobjegoše glavom bez obzira. I Koloman morade sa svojim Hrvati uzmaknuti. Mongoli ih progone. Sam kralj jedva se spasi. Koloman uzmaknu u Hrvatsku i sustavi se u Čazmi. Odavle mislio je jošte, da si obrani povjereno kraljevstvo. Pisa papi, a valjda i drugim vladarom. Papa ga je tješio i žalio, ali pomoći mu nemože dati. — Teško, da ga je papinsko pismo živa zateklo. Ban Koloman umre od zadobitih težkih rana.

Nije naša zadaća, da opisujemo kako se je mongolska bujica razlila u Ugarskoj i Erdelju, na lievoj obali Dunva, kako si uredjuju zemlju, kako su sve nizine pokrite od mrtvih tjelesa, a vrhunci i špilje visokih gora od gladne i gole čeljadi. Sreća je bila jošte za kralja Belu, što su Mongoli željni odmora i liepih paša čekali, dok se poberu plodovi zemlje. Tako ostanu cielo ljeto i u jesen na lievoj obali Dunava. Kralj Bela uzmaknu s kraljicom i djecom u Austriju k smutljivomu Fridriku na njegov vlastiti poziv. Taj čovjek upotrebi sada priliku, da orobi kralja i kraljicu; jošte mu je morao zapisati Bela i nekoliko susjednih županija. Razjaren sbog toga, ostavi ga i ode u Hrvatsku.

U Zagrebu sustavi se kralj Bela i ostane ovdje punih deset mjeseci, a kraljicu s djecom odpravi u Dalmaciju. Odavle pisa Bela papi (18. maja 1241.) moleći ga za pomoć. Fridriku II., caru njemačkomu, koji je upravo tada vodio rat na papu, ponudi sebe i svoju državu za vazala, ako mu pošalje pomoći. U Česku, Njemačku, Francezku i Italiju odilazili su kraljevi poslanici, jaučući svuda i zaklinjući za pomoć. Jedini jadni papa Grgur IX., starac u osamdesetoj godini, u pogibelji da mu Fridrik car otme papinsku stolicu i Rim, jedini on smilova se Beli, pošalje mu što je mogao, svoj blagoslov i pismo, kojim se daje veliko oproštenje grieha. kao pri polazku u svetu zemlju svim onim, koji bi digli oružje na obranu kralja Bele od Mongola. Zagreb je bio ciele ove godine stanište gospode hrvatske i ugarske. Poslanici dolazili su i odlazili u strani sviet; obično bi donosili prazne glasove. Kralj je nad Zagrebom utvrdio Medvedgrad i u njega postavio mnoge dragocienosti, što ih je sa sobom donio i dao prenesti iz Stolnoga Biograda. Dodje medjutim i zima, Dunav se smrznu. Na sam Božić predju Tatari

1242. po ledu preko Dunava. Sada početkom god. 1242. čopori mongolski hrle na sve strane i pale sela i gradove, a na hiljade naroda pada pod mačem mongolskim. Kralj Bela hjede opet izaći na bojno polje, nu domisli se i predje u primorje, gdje je već bila kraljica s djecom. Narod bježao je uz kraljevu vojsku i napose, muško, žensko, bogato i plemenito. Visoke gore hrvatske vrvile su od naroda i podale mu spasa, te nam se hvali suvremeni svjedok, da se je Hrvata puno spasilo po gorah.

Jedva što je kralj s banom Dionisijem i drugimi velmožami i vojskom uzmaknuo od Zagreba, provale čopori mongolski na više mjesta preko Drave. Težku zadaću, da ih sustavlja, dok se kralj spasi, preuzme Jernej, veliki župan varaždinski. Malo se gradova spasi. Spominje se izmed drugih tvrdi Kalnik, oko koga si je Filip Bebek neumrlu slavu stekao, jer je od ove obrane postao onaj krasni vienac plemstva seljačkoga oko grada i gore kalničke, kakvih je malo med Hrvati bilo. Batu-kan kretajući dalje razori kraljevski grad Zagreb i mnoga mjesta. Na potoku Srbici, valjda u Lici, da zastraši one, koje je vidjao po gorah i planinah, a nemogući im nahuditi, valjda i nemogući preko hrvatskoga gorja prevoditi mnogo roblja, učini si veselje upravo mongolsko, da na jednom posieće mnogo hiljada roblja. Uz to zaigrase divlji Mongoli oko ogromnih vatra svoje igre, a cik i jauk kršćanskoga svijeta bio im je valjda mjesto glasbe u slavu njihovih bogova.

Kralj Bela medjutim sretno prispio u Spljet; nu ostavi ovaj grad i preseli se u Trogir, jer je ovaj grad bio na otoku, pak se je u njem laglje nadao, da će se obraniti. Na čelu grada stajao je odani i vjerni kralju knez Stjepan Šubić. Oko kralja nadju se dakako najotmenija gospoda hrvatska. Izmed svih valjda su na moru najjači bili Frankopani, gospodari otoka Krka. Znao je kralj, da Batu-kan traži upravo njegovu glavu, jer se po svojoj azijskoj državnoj teoriji dotle nije ni sam smatrao kraljem Ugarske i Hrvatske, dokle živi sadanji zakoniti kralj. Zato je ono Aleksandar Veliki lovio. Darija Kodomana do na kraj carstva njegova, jer je znao, da ga Persija neće priznati za kralja, dokle živi Darij. Tako je umovao sada i Batu-kan.

Početkom mjeseca marta god. 1242. pomole se prve čete mongolske iznad Spljeta na mosorskih planinah. Mnogi narod, koji je dotrčao bio, da se spasi uz kraljevu vojsku, prepozna Mon-

gole i dotrči na sva vrata u grad Spljet. Jedni bježe u crkvu, da se pričeste i s Bogom pomire, drugi jaučući lieću po ulicah spljetskih. Izvan grada ostavili su konje i blago, dapače i djecu svoju. U gradu sve ulice pune svieta. Pod vedrim nebom poliegahu najodličnije gospodje, starci nemoćni za vojevanje, velmože i siromasi, moleć koji komadić kruha i malo krova. Što je god živa vani ostalo, i muško i žensko, sve okrenu Mongoli pod mač i stvore za tinji čas jedan potok krvi.

— Spljećani se spremu na obranu. Iza nekoliko dana eto glavom Batu-kana, da osvaja Klis, jer je mislio, da je u njem kralj Bela. Mongoli uzmu iz prvine sipati na bedeme grada otrovne striele, zatim namjeste strašne bojne strojeve, ali gradska visina i tvrdina zidina prkosila im; napokon se stanu verati uz klisure, pomažući se nogama i rukama, da dodju do gradskih zidina. Mnogi se Mongol sunovratio od velikoga kamenja, što ga građani bacahu. Koji su se ipak dovukli, oni su makar na šake udarili s kliskimi građani, stojećimi izvan platna gradskoga. Klisa ipak nepredobiše, a dospio im upravo glas, da je veliki kan Oktaj umro; zato se požuri Batu-kan kući. Jošte htjede, da pokuša uloviti kralja Belu, kada je doznao, da je u Trogiru. Knez Stjepan Šubić svjetova kralja, neka se makne iz grada na more već radi kraljice i dragocienosti. Veli se, da je Bela bio tako namješten na moru, da je mogao paziti, kako napreduje obsada i obrana Trogira. Batu-kan pokuša bez uspjeha, da grad uzme. Napokon pošalje Trogiranom glasnika, koji im reče na jeziku hrvatskom: „Govori Vam Batu-kan, vodja nepobijeđene vojske, da nebranite ljude i kralja tudje krvi, nego da predate neprijatelje u naše ruke, pak ćete izbjeći njegovu osvetu, nećete ludo poginuti.“ Naši iza zidina gradskih neodgovoriše niti rieči.

Videći da kralja nemože uloviti, krene Batu-kan prema sjeveru da se vrati kući, ili valjda da se malo po ravnoj Italiji ogleda. Medjutim su se Mongoli na svojih kožnatih čameih usudili i na more, pak je i kralj Bela morao uzmicati prema sjeveru. Batu-kan dozna da je Bela na jednom od kvarnerskih otoka. Popalivši gradove pomorske, načini si tabor u primorskih prodolicah, a pohvatavši tamo i brodove, odvaži se i na more. Ovdje se stanu biti velike bitke na kopnu i na moru, nišući se sreća sad na jednu sad na drugu stranu. Napokon bi bio dostigao

Batu-kan svoj plien. „Žestoka bitka bila je već započela na obali morskoj, veli kralj Bela u darovnici braći Kresu, Raku i Kupiši iz Sriema. Sam kralj bijaše obkoljen od množine četa mongolskih. Mrtva tjelesa junaka ubitih od strielica i mačeva tatarskih ležahu oko kralja kao kakvi bedemi, tako da nije mogao ni napried ni natrag, ufajučić se jedino u pomoć božju. Kad iz nenada u vrieme najveće pogibelji kao iz neba poslani angjeli dolete tri brata: Kres, Rak i Kupiša, prodru sa trideset i osam drugova svojih do kralja, i spase kralja i kraljevsku zastavu.“ Trupla mongolska, veli kralj, padahu sada u more kao guske u ribnjak.

Bitka se sretno svršila u primorju hrvatskom, po narodnoj tradiciji na grobničkom polju, s čime se i mi slažemo. Na moru je započeo lov na kralja. Mongoli bili su u tom boju nesretni, tim nisu klonili duhom; Hrvati se opet ponieli, i odvažili i na veliku kopnenu bitku. Jedan od glavnih vodja mongolskih pade u tom boju. Kralj Bela zahvaljuje najprije Bogu, a onda vitezovom hrvatskim. Na nje sasipa sve moguće kraljevske milosti. Spominju se Dionisij bani i pleme njegovo, knez Hudina, župani od Moravča: Abraham i Nikola, Frankopani krčki, Šubići brbirski i mnogi drugi, koji su nadareni za svoje junačtvo i u bogatih darovnicah kraljevih sačuvali sjajno nepobitno diplomatsko svjedočanstvo, da su Hrvati najstrašnjega neprijatelja Europe potukli i spasili Italiju od te strašne paleće i svu kulturu uništavajuće nemani. Priznajemo, da su već i Mongoli od duga boja bili iznemogli, a konjaničtva svoga i sile njegove nisu mogli razviti u kamenitom primorju, kako ga razviše na poljanah Rusije ili Ugarske.

Kralj Bela vrati se na jesen god. 1242. s banom i vojvodom Dionisijem, s knezovi krčkimi, s vitezovi templarskimi i s mnogo drugih velmoža i junaka na razvaline grada Zagreba. Ovdje u prvanjoj prijestolnici kraljeva i banova neima niti stana ni hrane za kralja i njegovu pratnju. Hudina knez, vlastelin županije križevačke, liepo primi i gospodski podvori kralja i njegovu pratnju na svojem imanju.

Kralj Bela ostane nekoliko mjeseci u Hrvatskoj, da izvida teške rane zadane ovomu narodu iza onoga velikoga vihra i pokore, da pod njegovim okriljem opet udje tko je živ ostao na svoju otečinsku zemlju. Mnoge zemlje i moćnih rodova postale su sada kraljeve, jer su izumrli posljednji zakoniti posjednici. Mnogi su pobjegli

u susjedne države, nitko nije znao da li će se vratiti. I njihove zemlje kralj razdieli, ali samo za onaj slučaj, ako se pravi vlastnici više nevrata. U Hrvatsku i Ugarsku uze dozivati građanstvo iz stranoga svijeta i dade im znamenita privilegija. U ovo doba u nas: „hospites“ upravo znamenuje građane, ali većinom strane. Osobita privilegija pod zlatnim pečatom dade Zagrebu, a uvede na brdo Grič naprama biskupskomu Zagrebu Niemaca i Hrvata, koji su imali sagrađiti iznova grad i tvrđavu, i zato predstavljaju slobodni kraljevski grad. Nadalje potvrdi kralj povlasti: Petrinji, Samoboru, Trogiru, Hvaru, Varaždinu, Bišću i to odmah ove godine, a poslije za malo godina: Vukovaru, Dubici, Šibeniku, Virovitici, Križevcu, Turovopolju i Jastrebarskoj. Upravo iza ove katastrofe razvi se građanski život i podalje od jadranskoga mora. Ali i previše njemačkoga jezika, njemačkoga običaja i zakona udje u gradove hrvatske izmed Save i Drave. Nemožemo zamierati inokrvnomu kralju Beli. Po ovih gostih evala je državna blagajna. Ta i u Ugarsku ih je uvodio, pak eno i Otokar II. veliki kralj česki na taj način Niemce u svoje česko kraljevstvo uvlači.

Premda se je sada istom kralj Bela pokazao, da je dostojan kralj, veći nego što je bio prvo kao ratoborni mladi kralj hrvatski, opet se za sto godina jošte opažahu posljedice ovoga strašnoga azijskoga juriša. Što su vjekovi sagrađili, to su Mongoli za malo vremena razgradili. Ciela iztočna Europa, sve ravnice na sjeveru od crnoga i kapijskoga mora polegle su pod silom njihovom i vjekovi su prošli, dok su narodi ovih zemalja iznova postali djelotvorni u europskom društvu. U Hrvatskoj osta doduše samo nekoliko mongolskih obitelji, koje su se poslije pohrvatile i izčezle medju množinom naroda, ali uspomena na ovu strašnu prem kratku dobu i pored svih groznih turskih stoljetnih borba sačuvana svjedoči, da se je veći dio hrvatske zemlje iza mongolske provale morao iznova po čovječinih i kulturnih zakona uredjivati.

VI.

U Hrvatskoj ostavi kralj Bela nekako poslije nove godine 1243. 1243. svoga vjernoga i nerazdruživoga u celom ovom boju Dionisija Vialku, da banuje. Dionisij prodje odmah u primorje, jamačno po zapoviedi kraljevoj. Grad Zadar sbaci opet sa sebe

mletački jaram i proglasi se slobodnim kraljevskim gradom, kako je od njegda bio. U Italiji bila je Venecija zapletena u velike ratove gradova s carem Fridrikom II. Ovu nevolju njihovu Zadrani upotriebe, i protjeraju kneza Mletčanina Ivana Michiela, a sve Mletčane u gradu pridrže kao svoje sužnje, ponude se kralju Beli, a ovaj im pošalje s vojskom bana Dionisija. Ban posjedne grad i spremi ga na obranu. Mletčani hvale se, da su otc i njihovi bili u ovaj čas veoma mudri, a mi im priznajemo da pravo imadu. Oni prihvate ovo kao gotov čin sasvim mirno, kao da su voljni i sami predati Zadar, samo zaišću, neka im se izdadu zaslužnjeni građjani. Ovaj umjereni zahtjev čini se, da je izvanredno zatekao i bana i Zadrane. Oni zadovoljni što više netraže, liepo ih predadu.

Sada istom uzmu Mletčani spremati veliko brodovlje i jake strojeve, da razvale opet zadarske bedeme. Car Fridrik bio je upravo jako zabavljen u crkvenoj državi, kada mjeseca junija god. 1243. mletačko brodovlje pod Renierom Zenom odplovi put Zadra. Mletački vojvoda iznenada banu, raztrga veliki lanac luke zadarske i stane grad biti na najslabijoj strani. Ban je bio zaboravio bedeme sa sjeverne strane za obranu urediti. Na ovu sasiplje Mletčanin jednu navalu za drugom. Nesreća se još e dogodi, da je ban vodeć sam glavom cieli boj, bio teško ranjen, a Mletčani čine juriš za jurišem. Ban se morao za odmor svoj dati iznesti izvan grada. Ovo smete vojsku, a najviše građjanstvo. Sve živo stane bježati iz grada. Zadar padne opet iza rata od deset dana. Ban dade prebjeglim Zadranom stanovanje u Ninu, odakle su oni kao gusari Mletčanom dodijavali. U Zadar uvedu Mletčani novo stanovništvo, dakako većinom talijansko. To su oni i prije činili, nu nije moguće niti pomisliti, da bi se Zadar mogao zatvoriti od stanovništva i duha hrvatskoga, dokle su okoliš zadarski i otoci čisto hrvatski i sačinjavaju jednu cjelinu.

Mletčani izgubili su međjutim i knezove Frankopane na otoku Krku, koji su se predali kralju Beli kao vazali i članovi plemstva hrvatskoga. Da zabave bana Dionisija i uzmognu laglje ratovati i na Frankopane, uzpire rat izmed Spljećana i Trogirana. Kao zao duh vidja nam se u ovo doba u Spljetu znameniti pisac povjesti spljetske, Toma archidjakon. On je vodja latinske stranske. Nije bez krivnje bio, kada je sbog njega nastala tučnja u crkvah spljetskih. Drugi put vidjamo ga kod izbora opata samostana

sv. Stjepana izvan grada. Nezadovoljni redovnici s njegovim izborom, uzbuniše se dotle, da su u njegov stan provalili i talar svećenički na njem razderali. Taj čovjek vodio je deputaciju spljetsku u Jakin i doveo ondanle strana čovjeka po imenu Gargana za načelnika spljetskoga, pak taj Gargan bio je načelnikom i onda, kada su kralj Bela i kraljica Marija pred Tatari pobjegli. Radi ovoga stranoga načelnika, vele neki, ustručavahu se najprije kraljica, a poslije sam kralj ostati u Spljetu.

— Spljet je bio u nemilosti kraljevoj, dok se ovaj stranac nije odanle maknuo. Zato je kralj volio Trogir i dao mu je njeke zemlje, koje su sebi prisvajali od starine Splječani. Tu je lahko bilo podkresati domaće nemire i rat izmed obiju gradova. Kako već biva u domaćem gradjanskom ratu izmed dviju susjednih gradova lovili su se, klali i palili i braća i rodjaci, dok nije došao medju nje neki sveti čovjek po imenu Girard, rodом iz Mutine. Za njega su pripoviedali, da je i mnoga čudesa počinio. On im svetim žarom uzme propoviedati medjusobnu ljubav, on ih užigашe za ljepši i svetiji život, pred njime prisegnu mir.

Jedva je ovaj čovjek svoje krasno i sveto djelo izveo, kad li opet buknu nemiri i opet im je posredno povodnik Toma archidjakon. Umro je nadbiskup Guncel, a Splječani izaberu si uglednoga i znamenitoga biskupa zagrebačkoga Stjepana II. Stjepan je dakako htio, kako znamo, spojiti zagrebačku biskupiju sa spljetskom, da bude na taj način primas hrvatski, kako je bilo u ono davno doba vladanja kraljeva krvi hrvatske. Papa nije pristao, Stjepan se na izboru zahvalio. Sada teda negda nasmieši se sreća Tomi archidjaku. Učenošću svojom nadvisivao je svih svojih dvadeset drugova u kaptolu spljetskom. Većinom glasova bude izabran za nadbiskupa. Morade se ipak zahvaliti, premda težkim srcem, na izboru, da nebude u gradu bune. Stranka protivna izabere učenoga biskupa Treguana trogirskoga.

Od domaćega medjusobnoga jala, da nebi preko biskupa svoga Trogirani u Spljetu zapoviedali, rodi se god. 1244. opet 1244. krvavi rat. Trogirani budu jači. Sam Toma veli: kojih su otei bosonogi prosili u nas saveza i zaštite, sada su naši pobjeditelji dakako s pomoćju hrvatskih knezova, jer je u Trogiru bio knez i načelnik Stjepko Šubić, a od njegova roda nije bilo jačega u kraljevstvu hrvatskom, kako opet svjedoči Toma. Splječani da se spase, uteku se bosanskomu banu Ninoslavu, neka im pomogne

i dade izmed svojih velikaša kneza. Ninoslav strielimice poleti u primorje. Vojske banove moradoše uzmaknuti. Trogiru nije nahudio, van što mu je popalio i poharao polja i vinograde. U Spljetu namjesti svoga valjda po ženi rodjaka Talijana Ričarda i vrati se brže bolje u Bosnu, da si brani banovinu. Kralj Bela boravio je u Hrvatskoj i sabirao upravo vojsku na Bosnu. Bana Dionisija pošalje u primorje. Dionisij nije više našao Ninoslava, da se s njime pobije. 11. julija 1244. razvi se ipak na salonskom polju velika bitka. Bosanska vojska uzmakne u grad. Ban Dionisij baci vatru u grad. Već se je preko ruševina otvarao put banskoj vojski u grad, već je grad gorio na više strana, već se je činilo, da je poslednji dan Spljetu odsvictio, al Splječani se poklone banu i zaprose za mir.

Osim drugih pogodaba bila je ta, da zaprose u kralja milost, a sam Toma archidjakon morao je proći kralju Beli, da moli neka im dade za nadbiskupa Ugrina, prepozita čazmanskoga. Kralj je upravo boravio u Čazmi. Liepo ih primi i dade im Ugrina, ali i za biskupa i za kneza ili načelnika gradskoga. Jošte dade svomu ljubimcu i drugu od mladosti cetinsku županiju, da bude možniji i ugledniji i da ima svoju vojsku, ako mu je uztreba. Kao pobjedonosni kakov vojvoda unidje mladjahni, krasni nadbiskup na čelu sjajne vojne pratnje u Spljet. Sa sobom donosio je mir od kralja i povraćene sve zarobljenike spljetske u prošlom ratu.

Videći Mletčani, da će kralj i ban jamačno sada opet i Zadar osvojiti, pošalju poslanike svoje u Hrvatsku, da se nagode radi Zadra. Želeći kralj Bela mira, učini savez s Venecijom na obranu od svih neprijatelja. Izmedju tih se u ugovorih naročito spominje Beatrica, udovica kralja Andrije I. (II.) i sin njezin, da ga Mletčani neće pomagati. Bela opet daje Zadar Mletčanom, tako rekuć na uživanje samo, jer u ime prava svoga na ovaj grad ima on i njegovi nasljednici, da dobivaju dvie trećine od uvoznine gradske. Bela je jamačno posredovao i o tom, da se Zadrani, što su bili ostavili svoj grad, opet premda pod teškimi uvjeti povratiše.

Vidjesmo kako je ban Ninoslav pobjegao u Bosnu. Nevolja ga pognala. Sam kralj Bela na čelu svoje vojske polazi na njega kao na nevjernika. Čini se da je Bela bio sretan, jer je opet razsipao mnoge milosti na bana Dionisija i na mnoge njegove ratne
1245. drugove. Čini se da je sretan bio, kada je sljedeće godine 1245.

dao si sina Stjepana okruniti za kralja hrvatskoga. Zatim se spusti zajedno sa sinom u Hrvatsku, da ga pokaže narodu i da izliječi opet njeke rane izmed gradova Dalmacije. Kao što je običaj iza krunitbe potvrdjivati povlasti prvanjih kraljeva, potvrdi i on prisegu danu od Kolomana i prava grada Trogira a i drugih ljudi.

Valjda je i zato prolazio kralj Hrvatskom, da si sazove na vojsku sve velmože i plemstvo. Namjeravao je oprati sramotu zadanu njemu i njegovu kraljevstvu od Fridrika smutljivoga, vojvode austrijskoga; namjeravao je opet oteti županije nevjerom Ugarskoj otete. U to ime načinio je kralj Bela savez i s kraljem českim. Na proljeću god. 1246. već započe rat. U jednoj bitci 1246. pade sam Fridrik smutljivi od mača Bartola Frankopana, posljednji od roda Babenberga jedva stupiv u muževnu dobu; bilo mu je trideset i pet godina, kada proigra život svoj i svu budućnost svoga roda. Austrija dolnja i gornja i s njimi sdružena Štajerska ostanu bez gospodara.

Kralj Bela je jednako želio, kao i car Fridrik II. i kao i svi susjedi, da si prisvoji zemlje Babenberga. Zato mu se valjalo na jugu osigurati. Na medji srbskoj i bosanskoj uz riekü Drinu učini posebnu banovinu i preda ju svomu rodjaku Rastislavu; banovina se prozva po glavnom mjestu Mačvanska. U Hrvatskoj vladao je do sada sam kralj mjesto maloljetnoga sina, sada preda vladanje odanomü, hrabromü i valjda najmožnijemu do sada hrvatskomü velmoži knezu Stjepanu Šubiću. Dok je još mladji bivao, birali su ga neki gradovi za svoga kneza ne samo radi junačtva već i radi razbora i mudrosti. Kralj Bela učini ga nasljednim županom bibriskim i ličkim, pak je želio imati uza se ovaj možni rod, da i s njegovom pomoćju osvoji austrijske zemlje. Rat svih proti svim plantio je već nekoliko godina oko austrijskih zemalja, dok god. 1252. kraljević česki Otokar, mladić 1252. od dvadeset i tri godine, neoženi jedinu zakonitu nasljednicu ovih zemalja. Sada je nastao rat samo izmed Česke i Ugarske, dok god. 1254. neumre Vaclav kralj česki, a nasliedi ga Otokar II. 1254 Mladi kralj pogodi se s kraljem Belom i preda mu Štajersku do Semeringa, ali i Otokar pridrži sebi naslov vojvode Štajerskoga. Već je u tom bila klica budućoj nevolji.

Kralj Bela preda novu vojvodinu svomu sinu mladomu kralju Stjepanu. U to ime oženi mlada momka od petnaest godina sa

Elizabetom, kćerju onoga nesretnoga kumanskoga vojvode Kutenana, i uvede ga u onu zemlju. Da mjesto njega vlada, namjesti bana hrvatskoga Stjepka Šubića za glavaru zemlje ili kapitana. Stojeći ovako sa svojim sinom i s banom na čelu jake vojske, razigra se srdce kralju Beli i htjede sa svojom liepom vojskom učiniti veća djela. Mletčani su ratovanje Belino upotriebili, da razmaknu svoju vlast na obalah hrvatskih i prekinuli su tako onaj ugovor od god. 1244. Sada zaiska ban Stjepan u ime kraljevo, da predadu Zadar ili da ga čekaju s vojskom. Mletčani klonu i predadu što su bili osvojili; neki misle, da su i Zadar predali, ali valjda sve osim Zadra, u kojem je ovoga puta mogao kralj veću moć dobiti. Jošte dovrši sa svojim banom od dugo vremena težku želju. Pokori mu se Bosna i humska zemlja. Bela se nalazio koncem ove godine upravo na vrhuncu svoje moći. Opet se je iztočna pola jadranskoga mora smjela nazivati „hrvatsko more“, ali opet samo za najkraće vrijeme, jer neizčeznu sasvim s njega zastava sv. Marka. A s druge strane na kopnu priznaje se ime njegovo vladalačko do Drine. Iza kralja sjalo je svuda onuda ime i mač bana hrvatskoga Stjepana Šubića.

Nu gdje je sreća ima i nesreće. Mudri inače i odvažni Stjepan ban imao je prevelik obseg vladanja, a puno nepravilika osobito u južnih dielovih kraljevstva. Kada je on sagradio grad i utvrdio ga u Jablancu, mislio je na nepravilike, koje bi mu mogli zadavati Mletčani. Morao je biti oprezan i kod Zadra, bditi nad Spljetom, zakriljivati Dubrovnik, a nije smio pravo vjerovati niti bosanskoj gospodi. Nada sve valjalo mu je uredjivati poremećene pravne i posjedne odnošaje iza mongolske provale. Sve je to stalo na brigi Stjepanovoj. Nije dospio, da vlada i bdije nad Štajerskom, da sam tamo dulje vremena boravi, kako bi išlo u zemlji istom dobivenoj. Nije niti lukavi i ratoborni Otokar, kralj česki, mirovao niti časka jednoga, odkada je Štajersku izgubio. Samo prve dvie godine mirovao je, dok je vodio križarsku vojnu na Pruse. Poslije radio je preko svojih ljudi bez odmora, da si Štajersku opet pridobije.

Stjepana Šubića vidjamo prve godine (u jesen god. 1254.) opetovano u Gradcu, gdje okružen od velikaša štajerskih čini sud. S dozvolom kraljevom imenova sebi dapače namjestnike: Gotfrieda, mariborskoga zemaljskoga sudca, i Fridrika, optujskoga zemaljskoga maršala. Doduše vele domaća vrela štajerska, da

je bio mir u zemlji, ali nemiri dolazili su izvana u zemlju. Stjepan je kušao prepriečiti, nu nije mogao. Štajerska spadala je pod nadbiskupa solnogradskoga. Tamo je bio za nadbiskupa mitom izabran Filip, brat koruškoga vojvode Ulricha. Taj čovjek nije osjećao zvanja u sebi za svećenika, nije se dao kroz dvanaest godina niti posvetiti, a živio je pustopašno i bečarski, kako se nebi smjelo dopustiti nijednomu kršćaninu. Zato ga papa Aleksandar IV. god. 1256. prokuue, a kaptol izabere si se-
 1256.
 kavskoga biskupa Ulricha za nadbiskupa. Stjepan ban pristane uz Ulricha sekavskoga. U Štajerskoj stvori se stranka koruška. Tako nastane rat i potraja pune dvie godine. Ban Stjepan je dapače provaljivao s vojskom svojom i harao po Koruškoj.

Otokar česki zauzme se za vojvodu koruškoga. Time se osokoliše nezadovoljna gospoda štajerska. Na čelu im je Seifried Mehrenberg. Ban Stjepan ga je stao obsiedati, ali pomoć mu donese Hartneid optujski i bana god. 1258. pobiju. Ban morade uz
 1258.
 maknuti s bojišta. Sam Bela izadje na bojno polje, vodeći uza se mladoga kralja Stjepana. Nezadovoljnici uzmaknu, mladi kralj ostane da vlada, ali ne u Gradcu već u Optuju. Ipak sastavi 25. maja 1259. sabor u Gradcu, gdje su prisutna sva crkvena i
 1259.
 svjetska lica one pokrajine. Mladi kralj izdaje zapoviedi, zaštićuje samostane od nasilja gospode, otimlje zemlje nasilnikom. Nu Stjepan mladi kralj ostane na svojem mjestu samo pol godine, a onda bi opet ostao samovlastni gospodar Štajerske ban Stjepan Šubić. Upravo je kralj mislio otići u Ugarsku i zamolio gospodu štajersku, neka ga pohode, da si reknu s bogom, kad li Otokarovi ljudi razglase: „Štajersku gospodu samo zato zove u Optuj, da ih iznenada baci u verige i odvede u susjedue ugarske gradove.“ Nijedan se neodazva kraljevu pozivu. Kralj Stjepan ipak ode.

Štajerska gospoda urote se i pošalju Otokaru českomu, neka ih izbavi izpod vladanja kralja ugarskoga i hrvatskoga. Otokar im obeća svaku pomoć, samo dok se oni sami dignu. U decembru god. 1259. bila je već sva zemlja pod oružjem. Stjepan ban kao da nije toliko zlo niti slutio, jer je za malo dana Hrvatâ iz Štajerske nestalo. Otokar pohrlio u Štajersku bez vojske glavom, da ih osokoli, da će on s vojskom doći. Na proljeće god. 1260., čim se snieg otopio, prodje Stjepan ban s vojskom
 1260.
 na Štajersku, ali već je bilo toliko vojske Otokarove, da se je morao povući u južnu Štajersku na granicu Hrvatske, da pazi nebi

li neprijatelj u Hrvatsku navalio. Kralj Bela kretao je s ugarskim vojskama prema Českoj. Na Moravi kod Kroissenbrunna razpali se 12. julija god. 1260. bitka dviju velikih vojska. Bela bude hametom potučen, te morade u miru u Požunu ostaviti Otokaru Štajersku. Ban Stjepan Šubić potegne se iz Optuja, odakle je tečajem ovoga rata na sjeveru jošte vladao jednim dielom najjužnije Štajerske.

Iza ove nesreće, koja je potresti morala mladoga kralja Stjepana, jer je i on bio u bitei na moravskom polju i jedva živu glavu iznesao, učini kralj Bela još veću nespretnost. Poslušao 1262. ženu svoju kraljicu Mariju, da dade god. 1262. Hrvatima za bana mladjega sina Belu, a stariji sin Stjepan, da vlada u jugoistočnoj Ugarskoj i u Erdelju. Kraljica je Belu milovala i ljubila više od druge svoje djece. Stjepan izgubio je time samostalno vladanje. On se pobuni dozivljući otcu u pamet, da „po zakonu djedova pripada prvorodjencu vladanje u Hrvatskoj“. Nu slaba mu je vojna sila bila, morade se pomiriti s otcem, pri čem je i rimska kurija posredovala.

Da se i Hrvati primire i da dragovoljno primu Belu mladjega, prodje jošte iste godine sama kraljica u Hrvatsku. U Kninu sabere oko sebe velikaše kraljevstva, da se s njimi posavjetuje. Neima tuj više Stjepana Šubića, valjda ga nije više u životu. Sada je Roland ban, neznamo koga roda, upravitelj zemlje mjesto mladahnoga jošte Bele. Kraljica brižno za svoga sina zaiskala je i u pape, da joj uzme sina i Hrvatsku pod okrilje sv. Petra. Sve je to mudro splela, samo je ludo uradila ta strastna žena, što je na primjer u rat dovela Spljećane. Sliedeće godine 1263. sadje sam kralj Bela u Hrvatsku i sustavi se u Bišću. Ovdje primi u milost Spljećane, a valjda i druge, koji su bili nezadovoljni s novom vladom. Kraljeva prisutnost doniela je mir i medju druge primorske gradove.

Kada su tako sve liepo uredili, ljubimecu svomu kralj i kraljica namjere i urede, kako će ga oženiti. Bio je mladi Bela već zaručen s Kunigundom Brandenburžkom, nećakinjom kralja Otokara II. Ta je ženitba imala biti kao zalog miru požunskomu. Sada na jesen god. 1264. se imala obaviti. Otokar preuzeo je na sebe urediti ovu svetkovinu, o kojoj se unapried toliko čulo, da su susjedne države poslale svoje poslanike. Čini se, da su se obadva dvora takmila, tko će se s većim sjajem pokazati. Za svetkovinu opredieli Otokar okolicu pri utoku Fišave u Dunav, tri milje

niže Beča. Dan svetčanosti bude određen na 5. oktobra. Nepregledni broj sjajnih šatora i među njimi u obliku crkve učinjen je najsjajniji za crkvu, u kojoj će se mladenci vjenčati. Za bezbrojne goste pripravljaše gostbu, a blaga i divljači, vina i kruha bilo je toliko naslagano, da bi se po riečih ljepotisca narod dviju zemalja mogao kroz nekoliko dana s time gospodski prehraniti. Najprije dodje češki kralj s mladenkom, ~~onda kralj Bela sa svojim sinom~~, koga hvale, da je bio mlad vidjen čovjek.

5. oktobra proslavi se svatba. Otokar u krugu velikaša čeških i poljskih dovede mladu urešenu diademom, vrijednijim nego što kraljevska kruna englezka, da joj neogledano drugoga sjajnoga odijela. Uz kralja Belu bio je Daniel, knez ruski, Uroš, kralj srbski, sa svojim sinovi Dragutinom i Milutinom, ban i još nekoliko velikaša hrvatskih; u obće pako nije bila velika pratnja kraljeva. U grimiznu odijelu je kralj i krug njegov. Vjenčanje bude obavljeno. Slijedi turnir, a Bela jošte istoga dana pobere svoju dražestnu mladu i ode s njome u Hrvatsku, kako vele u Knin, da banuje.

Kralj Bela III. (IV.) poštuje u toliko svoga sina prava, da podjeljujuć povlasti kao kralj vjernim Hrvatima opet rabi onu formulu: „cum consensu Bele ducis“, t. j. s privolom bana, kako je pravo po ugovoru bilo između kralja i Hrvata. Ban Bela vladao je skoro samostalno, dočim stariji brat Stjepan i krunjeni kralj nije imao takove vlasti. Bio je miran, dok mu se nepričini, da otac želi mladjega brata pred njega postaviti, da ga hoće učiniti sebi za nasljednika. Stjepan se pobuni i rodi se rat god. 1265. Sada kralj Bela sbilja htjede učiniti mladjega Belu za svoga nasljednika. Rat sveobći činilo se, da će raztrovati državu, dok kralj Bela god. 1267. nepopusti i prizna Stjepana za svoga pravoga zakonitoga nasljednika. Slijedeće godine (god. 1268.) vidjamo jošte mladoga Belu, gdje punom snagom vlada. Velika žalost pritisnu staroga kralja, kada Bela mladji slijedeće godine (god. 1269.), neznamo da li iza dulje ili kraće bolesti, preminu. To mu pripravi i smrt 3. maja 1270.

Nasliedi ga Stjepan VI. (V.). Dade se po drugi put kruniti bez dvojbe s krunom sv. Stjepana. Zajedno s njime bude okrunjena i kraljica žena mu Elizabeta. Poslije mnogih burnih godina strepeći za svoju sudbinu, neće li mu umaknuti kraljevska kruna iza oca, evo ju dostiže. Ovakovi su ljudi obično

siloviti, kada dodju do sile i moći, neumoljni i okrutni. Znali su to mnogi glavni prijatelji oca njegova, pak odmah uzmaknu u Česku, a s njimi i kraljeva sestra Ana. Sa sobom ponesu mnoge dragocjenosti Arpadovaca.

Evo povoda ratu s Otokarom, nu ipak se jošte iste ove godine izmire. Ali obadviju kraljeva interesi jače se sraze na granicah hrvatskih. Otokar si je izmudrio i u istinu baštinio iza Ulricha vojvode Koruškoga, Kranjsku, Istru i Slovensku marku ili južnu Štajersku. Vojenom silom posjedne ove zemlje. Kralj Stjepan mu je kušao to prepriečiti, ali nije mogao. Otokar ne samo, da je sada diljem do jadranskoga mora pritisknuo granice hrvatske, već da vrati milo za drago, nije zaboravljao i u Hrvatskoj činiti mu neprilike. Znamo da je mlada udovica kralja Andrije I. (II.) Beatrica pri smrti muža svoga (god. 1235.) preobučena u mužko odielo pobjegla iz Ugarske. Ali pod srdcem ponela je bila diete i dala si u Spljetu izdati svjedočbu, da je noseća. Kod brata svoga, markgrofa od Este, rodi sina, komu dade ime Stjepan. Taj bude odgojen kod svoga ujaka. Kada odraste učini urotu, da si ujaku otme vladanje; namjera mu bude otkrita i on pobjegne k svojoj sestri Jolanti, kraljici aragonskoj. Odavle dodje u Italiju, budne načelnik u Raveni, al naskoro bude protjeran. Prodje u Veneciju, uzme si za ženu Tomasinu od roda Morosinieva. Već kralj Bela III. (IV.), kada je god. 1244. s Mletčani mir ugovarao, morade napose ugovoriti: da republika neće pomagati sinu Beatricinu. Sada vidjamo toga čovjeka, gdje se na jednom piše: banom ciele Hrvatske ili Slavonije. To je jako smetalo kralju Stjepanu, a ta smetnja nije bila jamačno bez uticaja Otokara II., českoga kralja. Osjećao je ovo i znao Stjepan, pak je zato činio savez na izmjeničnu obranu s Karlom, kraljem napuljskim. Po tiho sabra vojsku i navali na Otokara, kada je ovaj iz novih dobitih zemalja kretao u Česku. Veli se, da je Stjepan imao vojske do petdeset hiljada, te se kralj česki jedva 1271. prošulja kući kroz štajerske gore. Onda se obrati god. 1271. kralj Otokar pismom na papinski kolegij, objavi svim europskim vladarom, kako je nevjeran kralj ugarski, jer je prekršio sveto zadanu rieč. Obadvie strane dignu velike vojske, da se pobiju. Iza mala boja a više haraćenja pomire se. Mjeseca julya god. 1271. već načine formalni mir, u koji su za svjedoke pozvali ciele Europu. Otokar zadrži sve sjeverne zemlje od Hrvatske.

Morao se ipak obvezati, da neće podupirati Stjepana, sina Andrijina, da dodje na vladu u Hrvatsku.

Kralj Stjepan, da si osigura Hrvatsku i zatvori put pretendentu Stjepanu Andrijinu, laskao je osobito Frankopanom krčkim, pak je dopustio, da Vid Frankopan bude knez Senja za uviieke, t. j. predao mu je Senj u baštinu. Stjepan Andrijin videći, da mu je Hrvatska izmakla, učini god. 1271. oporuku, u kojoj odredjuje, da ga njegov sin Andrija kao: „dux“ ili ban hrvatski nasliedi. Jošte odredi, što će davati drugoj braći i sestram nezakonitim. Papi i kolegiju kardinala preporučí djecu svoju, sinu svomu naruči, što će sve dati papi i kardinalom, ako bude vojvoda hrvatski. Čini se, da je ove godine i preminuo, i riešio tako Stjepana kralja velike neprílike.

Stjepan kralj imao je da mirno živi i upravlja državom, ali mu nije bilo sudjeno. U Hrvatskoj banovao je možni Joakim Pektar, ljubimac kraljice Elizabete. Ovaj, veli se, da je odveo mladjega sina kraljeva Andriju. Gotovo je smiešno, što se pripovieda, da ga je ban Pektar odveo bio svomu savezniku grofu Rudolfu Habsburgu, da ga oženi s jednom od Rudolfovih kćeri. Vjerojatnije je, da ga je htio ban okruniti dati proti volji kraljevoj. Stjepan progoneći bana, vele, da je obolio od težkoga napora i umro 1. augusta god. 1272.

Nasliedi ga Vladislav Kumanac III. (IV.), diete od deset godina. Njekoliko dana iza smrti Stjepanove bude kralj Vladislav krunjen, a podjedno preda Hrvatsku svomu mladjemu bratu Andriji. Za obadvojicu uzme vladu liepa majka njegova Kumanka Elizabeta. Uz nju je prvi čovjek i suvladalac ban Joakim Pektar. On je bio pravo rekući vladar u Ugarskoj i Hrvatskoj. Uzalud mu se opirahu, kada je on bio ljubimac kraljice. Ovomu čovjeku bili su protivnici i Šubići, koji su od kralja Bele uzvišeni i postali sa svojom moći prvaci međ velikaši obiju kraljevstva. Šubići bili su zaštitnici grada Trogira. U njihove ruke dospje jamačno ona čudna poslanica, koju Vladislav posla ovomu gradu odmah iza krunitbe: „Znajte, Vaše vjernosti, — veli kralj — da smo upravo ovjenčani po božjoj milosti viencem našega kraljevstva, a kraljevi i vladari svih država okolo na okolo s nami su u prijateljstvu, zato Vam oštro zapoviedamo, da se vladate prema meni i momu ljubljenomu banu Joakimu onako vjerno, da Vam dobro činimo. Premda smo sada

istom u dječjačkoj dobi, znajte ipak, da smo s božjom pomoćju toliko jaki, da možemo silno suzbiti one, koji bi na nas ustajali. Zato, ako se u srcih Vaših užge štogod nevjere, nećete uteći našim šakam niti po kopnu, niti po moru. Hoćemo, da Vaši prvaci dodju k nam što prije, kanoti k svomu pravomu zakonitomu gospodaru i bez straha, ali da drugačije neučinite“. Kao obično, kad puno grmi, malo kiše pada, tako je bilo i ovdje. Trogirani i drugi gradovi pošalju svoje poslanike kralju. On ih milostivno primi, i sve liepo svršeno.

- Ova nesretna vladavina brzo se zarati s Otokarom českim, i nastaje god. 1273. haranje i pustošenje vojske s obiju strana. Kralj Otokar bio je sretniji u Ugarskoj, jer je osvojio Požun i nekoliko gradova, nego li u Hrvatskoj. U nas je kušao samo pustošiti, kao što su činili i Ugri u austrijskih Otokarovih zemljah. U sred ovoga pustošnoga rata kucali su već časovi, pripravljavajući konac veličine i slave ovoga po obsegu zemalja dobitih i predobitih najvećega českoga kralja. Niemci su sebi izabrali god. 1273. za kralja Rudolfa grofa Habsburga, neprijatelja kralja Otokara i obvezali ga, neka povрати carstvu zemlje: Austrijsku, Štajersku, Korušku, Kranjsku i Istru. Kao da bi presjekao, svršio se ovaj pustošni rat izmed obadvie stranke. Otokar sam želio se pomiriti sa Vladislavom, nu da nevrati gradova, što ih je bio osvojio. Vladislav nemogući se s rodjakom svojim Otokarom izmiriti, zaište međjutim prijateljstvo u njegova neprijatelja Rudolfa, koga je Bog blagoslovio sa šest kćeri. Odmah su se za njih otimali vojvode njemački. I kralj Vladislav zamoli god. 1274. jednu kćer Rudolfovu za svoga brata Andriju, bana hrvatskoga. Premda je Andrija jošte diete bio, niti nije vladao u Hrvatskoj, opet preko njega bude Rudolf po ugovoru za obadva brata: „otac, a oni njegovi sinovi“.

Čini se međjutim, da se je u Hrvatskoj malo vladalo. Na obalah hrvatskih procvate opet gusarija. Omišani uznemirivahu susjedne gradove. Bana kao da neima, kada su Šibeničani i Splječani prisiljeni iskati savez i pomoć kralja napuljskoga, Karla anžuvinskoga, svaka kralja Vladislava. U ugovoru god. 1274. veli kralj napuljski, da čini rat na Omišane zajedno sa Spljetom i Šibenikom, a zajedno da će i mir činiti. Kralj će oboružati za sebe brodove, dva za Spljet, jednoga za Šibenik. Plien će si dieliti. Ipak ovaj ugovor neima valjati, ako se to nebi dopadalo vladi kralja Vladislava

i Andrije. Kraljevoj vladi nije se moglo dopadati, da ljudi stranoga kralja zapoviedaju na njegovom zemljištu. „Ako nas priznajete, veli kralj, za pravoga gospodara kraljevstva Ugarske i Hrvatske, odtjerati ćete strane sudce iz Vašega grada, pak ćete uzeti vjerne naše iz našega kraljevstva.“ Ovako on poručuje Splječanom. Time jošte nije bio savez izmed ova dva grada i Napulja razsut, jer se do godine (god. 1275.) istom živo spremaju, 1275. da Omišane upravo izbrisu s lica zemlje. Čini se, da je i Trogir podupirao Omišane, a k tomu uživao osobitu kraljevu milost. Splječani i Šibeničani uzmu si gospode i vitezova hrvatskih u savez i navale na Trogir, da ga razvale. Šibeničani su iskali, da imadu svoga biskupa samostalna od trogirskoga, a to Trogirani nedadu. Splječani istu njeke zemlje, koje su Trogiranom dali kraljevi Bela III. (IV.) i Stjepan VI. (V.), a bile su spljetske. Upravo se digli, da Trogir do temelja razvale. Doletio ban Nikola Šubić, da ih zaklinje, neka to neučine. Ban došao je samo sa svojom običnom pratnjom, pak nemože ništa. Zaklinjao Trogirane, neka popuste, ali oni vele, da vole umrieti pod ruševinami svoga grada nego li popustiti. Onda se domisli ban Nikola Šubić i stupi sam na čelo Splječana i Šibeničana, i pokori Trogir, samo da se manje krvi prolije.

Valjda se međjutim nije kralj Vladislav i njegova vlada puno brinula za to, dok su oči svega svieta uprte bile samo na razpru izmed novoga cara njemačkoga Rudolfa i kralja Otokara II. češkoga. Otokar je bio gospodar najveće države u srednjoj Europi, vlast mu je tekla od Krkonoša do jadranskoga mora. Opet novi car iskao si je i nudjali su mu se saveznici. Eno vidjesmo, kako mu se je ponudio kralj Vladislav, kada je iskao kćer carevu za brata si Andriju. Napokon se sprema obadvie stranke god. 1276. na rat. Sad je već gotov savez izmed Ru- 1276. dolf a i Vladislava, kralja ugarskoga i Andrije, bana hrvatskoga. Oni priznadu cara za otea, a on njih za sinove, „kao da su put od puti njegove i kost od kosti njegove, jer neimaju otea“. Car Rudolf izda proglas na Hrvate i Ugare, gdje veli, koliko želi da mir i prijateljstvo bude izmed njih i njihove države. Čim je Rudolf s Rajne kretao prema Dunavu, odmah krennuše Vladislav i Andrija, svaki tobože na čelu svoje vojske, a u istinu bio zapovjednik ban Joakim. Nije niti do rata došlo, jer se je možni kralj Otokar, pritiskivan od nesloge svojih čeških

velmoža, morao pokoriti i predati u ruke careve sve austrijske zemlje, morao se priznati vazalom cara njemačkoga, morao je predati Vladislavu sve, što mu je bio oteo.

- Osnovatelj kuće habsburške pridrža sebi austrijske zemlje, a poslije ih dade svojim sinovom. Time dodje vlast njezina neposredno uz granice kraljevstva hrvatskoga i ugarskoga. Car Rudolf sapne jošte bolje savez s braćom, jer je bojeći se Ota-
1277. kara svečano izmed drugih stvari god. 1277. ugovorio, da Andrija, ban hrvatski, uzimlje za ženu kćer njegovu Klementinu.
1278. Kada god. 1278. sbilja bukne rat, digne se opet i ugarska vojska; ali sada upravo na bojno polje na Moravi, gdje kralj Otokar padne, a car Rudolf sjajnu iznese pobjedu. Ženitbom izmjeničnom svoje i Otokarove djece osigura za buduća vremena i ovo kraljevstvo svojoj mladoj, brzo u moći napredujućoj kući. Da li su Hrvati u ovoj odsudnoj bitci sudjelovali, gdje je ponovljen savez, kakav je nekad bio izmed Arnulfa i Magjara proti Svatopluku, toga neznamo. Mislimo, da niti Andrije, hrvatskoga bana, nije bilo više u životu. On je upravo preminuo prije svoga vjenčanja. Možemo reći, da nije slutila nijedna živa duša ovoga vieka, što će sve u buduće roditi kao nuždna posljedica krvave bitke na moravskom polju.

U Hrvatskoj zavlada sad kao ban Andrija Mletčanin, sin najstariji onoga Stjepana, koji je eno već god. 1271., kako već spominjasmu, u operuki bio ostavio hrvatsko banstvo svomu sinu. Spominjasmu, kako je onda Stjepan preporučao si sina papi i kardinalom, dapače sinu naredio, ako bude ban, da dade na primjer tridesetnicu zagrebačku papi rimskomu, ako dostigne s njibovu pomoćju ovo mjesto, koje mu pripada po pravu. Valjda je sada kurija rimska preko svojih prijatelja sbilja uradila štogod. Neznamo inače, kako bi bio Andrija Mletčanin tako brzo dostignuo svoj cilj. Još iste godine vidimo ga u saboru okružena od velikaša i plemstva hrvatskoga, a uz njega je sjajno dvoranstvo.

Medjutim se je mladi kralj Vladislav razdivljao, kako se ipak riedko događa kod okrunjenih glava. Sam jošte mlad, sa mladom ženom Izabelom napuljskom postane nezadovoljan. Majka mu je rođena Kumanka skupljala oko dvora svoje surove rođjake i rođjakinje. Kumanke pak bile su od divne ljepote, a kako su bile samo s vanjskoga vida kršćanke, nisu poštovale

--- niti kršćanskoga zakona o čistoći. Njihove liepe oči odvedu kralja sa dvora u kumansko kolo. Kraljicu pošalje u samostan, materi i banu Joakimu pusti neka vladaju, a on se poda slastim razbludna života, koliko mu samo srce i snaga mogu podnieti. Papa Nikola III. dobio je i od biskupa i od kralja napuljskoga tužbe i naricanja proti ovomu kraljevu životu. Ljudi kršćani strepili su od straha, da nebi nekršteni Kumani kraljevu državu stali vladati. Papa Nikola pošalje svoga poslanika Filipa, biskupa od Ferma, neka prodje u Hrvatsku i Ugarsku. Poslanik dodje i probavi najprije nekoliko vremena u Hrvatskoj, onda prodje u Ugarsku, gdje je sastavio veliki sabor. Poslanik uzme kralju upliv na imenovanje biskupâ. Kralj se uzprotivi. Poslanik ga prokune, i na zemlju baci prokletstvo. Kralj videći se u nevolji, pokori se god. 1279. papi i njegovu 1279. poslaniku. Kralj se u svojem životu ipak nije popravio.

U Hrvatskoj vlada odsele skoro sasvim samostalno ban Andrija. Do neobične moći digoše se pored njega Šubići. Pavao kao ban u dalmatinskoj Hrvatskoj, vlada skoro neograničeno. Njegovoj moći klanjaju se svi gradovi Dalmacije. Svoju braću razdielio im je tamo za knezove. Isti Zadar prizna sada bana Pavla za svoga gospodara. Sina si Mladena učini banom bosanskim, otevši banovinu Stjepanu Kotromanu, čovjeku nepoznata poriekla, koji je tamo vladao od god. 1272. Njeki misle, da je rodnom Niemac „Guterman“, a mi upravo neznamo ništa reći. Ovo je osniva-telj znamenite vladalačke bosanske obitelji Kotromanovića. Ban Pavao zavlada Bosnom valjda iza većega rata, jer je Stjepan Kotroman bio u savezu sa srbskim kraljevstvom. Mislimo, da je to bilo oko god. 1284., jer sljedeće godine u pismu na papu rimskoga zove ban Pavao svoga sina Mladena banom bosanskim.

Nisu si Mletčani tako lasno dali uzeti Zadar, već digli brodovlje svoje, da haraju i pliene po obalah i otocih hrvatskih. Osobito su radili o tom, da utamane nevjerne Zadrane. Mora priznati god. 1285. i sam ban Pavao, da je preslab prema 1285. njim, da neima brodovlja prema njihovu. Na papu se obrati, neka mu pomogne. Neka nedopusti, „da prokleti od pape“ Mletčani dobrim njegovim gradom Zadrom zvijski zvladaju, da narod utamane. Moli papu, da ga barem moralno podupire, da papinskim pismom uzmogne svoje zadarske podanike obo-driti, da mu se neodmetnu. Nu sve uzalud. Neznamo, da li je

papa pisao ili čim god pomagao. Zadar osta mletački. Mletčani su valjda i Spljećane pobunili, jer je ban Pavao morao da glavom tamo polazi, da ih opet pokori.

Težak i nespretnan morao je biti ovdje odnošaj Andrije Mletčanina. Ujak njegov, Albertin Morosini, bio je ponosan na
 1286. svoga nećaka. On ga je god. 1286. oženio s Klarom, kćerju goričkoga grofa Alberta. Ban je tako stajao sasvim pod uplivom gospode i vlade svoga rodnoga grada. Ako je ban Andrija i priznavao možne Šubiće, bilo mu je to samo za veliku nevolju. Vidi se upravo svuda, osobito po gradovih, da su bile dvie stranke, jedna Šubićeva, a druga Andrijina. Preko Andrije šuljala se nadalje i mletačka stranka, i pobrala je napokon plodove svoje radnje, jer se Veneciji predadu Spljet i Trogir, a
 1290. sam ban Pavao morao je god. 1290. nepovoljan mir učiniti.

Ovako su i onda ostale stranke, kada je u Hrvatsku glas stigao, da su Kumani god. 1290. ubili kralja Vladislava. Napokon je on sam u čoporih njihovih lutao okolo po zemlji. Bio si je uzeo po njihovu običaju ženu i dvie ljubovce. Ljubomorni ga Kumani zato smaknuše.

VII.

Ban hrvatski Andrija Mletčanin bio je jedini potomak Arpadova roda, kada je grozna smrt stigla nesretnoga i nemirnoga Vladislava Kumanca. Na prijestolje kraljevsko krvlju krunjenoga kralja okaljano, imao je sjesti čovjek slab i nedorastao, da vlada ovako uzrujanu državu. Slabiji vojuik, donio je ipak političku okretnost, kojom se osobito odlikovao njegov rodni grad, te je u sgodan čas znao nadmudriti svoje neprijatelje. Medju Hrvati nije si umio steći prijatelja za ovo desetak godina svoga vladanja.

Čim je dobio glase, da je poginuo Vladislav umah pokupi svoje stvari, da predje u Ugarsku. Kraljevski podkancelar Teodor nosio je mnoge dragocjenosti novoga kralja i prenesao ih sretno u Ugarsku. Njegov ga gospodar sliedio, ali jošte nije niti Drave prešao, već ga uhvate njegovi neprijatelji, na čelu im Ivan sin Henrika Güssingovca. Teodor se morao vratiti s mnogim blagom, da kralja odkupi. Morao je dati za jamstvo tri svoja nećaka i brata svoga pustiti sapeti u težke verige, dokle kralj plati odkupninu, da

spasi kralja iz zatvora. Tako se je Andrija Mletčanin II. (III.) sa sramotom uzpeo na prijestolje i metnuo si krunu na glavu.

Slabost novoga kralja i razsuto kraljevstvo nukahu susjedne kralje, da pokušaju domoći se ove kruně. Što je ustao bio nje-kakav krivi Andrija, koji se je izdavao za brata pokojnoga kralja, znamenuje samo to, da su i u Ugarskoj mnogi dvojili, bi li pri-znali Andriju Mletčanina. Veće neprilike pripravljaio je Andriji car Rudolf I. Habsburg. On je tvrdio, da je Bela III. (IV.) god. 1241. priznao cara njemačkoga za svoga feudnoga gospodara, zato daje on sada krunu ugarsku svomu sinu Albrechtu austrijskomu. Ne manje pogibeljan bio je novomu kralju kraljević napuljski Karlo Martel. Njegova majka Marija bila je rođena sestra pokojnomu kralju Vladislavu. Ona mu je odmah svetčano predala svoja prava, a papinski legat okrunio ga s voljom papinom 8. septembra god. 1290. u Napulju za kralja ugarskoga i hrvatskoga. Otac kraljevićev Karlo II. hromi spasio je jedva sam svoje prijestolje, te je pred godinu dana ulovljen od svojih neprijatelja po milosti i iz ruku pape primio svoju krunu. Papa ipak energično prihvatiti stvar u ruke, da štićeniku svomu izvojuje prijestolje ugarsko i hrvatsko. Njegovi glas-nici razidjoše se po svijetu. Jedan ode k caru Rudolfu, da mu na- viesti: Ugarska i Hrvatska pripadaju crkvi rimskoj, majci tvojoj. Drugi navieste to isto našim biskupom: papa ima pravo podieliti ovo prijestolje. Tražio je papa svoje saveznike i među svjetskom gospodom, pak si je potražio saveznikâ i izvan svoga područja. Kralja srbskoga Stjepana primi pod okrilje svetoga Petra i rimske stolice radi osobite njegove privrženosti, a kraljici Jeleni dopusti izpoviednika, koga si je sama želila.

Andrija Mletčanin otimao se od svojih neprijatelja, kako je znao. Da zadovolji gospodu i plemstvo, izda početkom god. 1291. potvrdu 1291. svih starih prava. Mitio je protivnike svoje. Güssingovca, sina Hen-rikova, Nikolu učini palatinom. Hrvatskomu plemstvu dozvoli, da ga razdvoji od gospode, da ih ban nesmije potirati i prava da im čuva. Sa svećenici gledao je živiti u prijateljstvu, da se s papom neslože, a nije zaboravio ni na građanstvo, kojega obrti i trgovinu je podupirao, znajuć iz Venecije, koliku ima isto važnost u državi. Tako si pripravi pristaša, da uzmogne ratovati dosta sretno na Alberta austrijskoga, s kojim se je još te iste godine izmirio. Samo s Hrvatskom nije se mogao pomiriti. Učinio je dapače takve nespretne pokuse, da on je sve tako priredio, samo da u jedanput bukne ustanak svega naroda.

Majka kraljeva Tomasina Morosini živila je jošte u Veneciji. Kralj Andrija pozove nju i strica svoga Albertina Morosina k sebi u kraljevstvo. Republika spremila je sjajno svoje sugrađane na put, da si njihovu milost i prijateljstvo osiguraju. Na častnu brodu krenu njih dvoje (početkom sept. god. 1291.) iz Venecije put Zadra, gdje je upravljao njihov rođak Rogerij Morosini. Zadar ih primi s velikom časti. Četiri gradska viećnika zaplove na najljepšem brodu u more, da ih pozdrave. Grad im pokloni sto škopaca, sto mjerica trogirskoga najboljega vina i proda im sto mjerova žitka. Novi gosti prodju kralju, a odmah iza njih kretalo se poslanstvo mletačko, noseći darove i ponude svakojake. Stari ugovori imali se obnoviti i popraviti. Svemu se dobru nadala republika od svoga sugrađana na prijestolju ugarsko-hrvatskom. Znala je jamačno i to, kako će kralj uzvisiti nove svoje goste. Majci dade kralj Andrija naslov: „po milosti božjoj majka jasnoga kralja Ugarske, banica ciele Slavonije t. j. Hrvatske, vladarica strana podunavskih do mora“. Banom hrvatskim učini si strica Albertina. Na taj način zavlada pradaвна takmica Hrvata na jadranskom moru u njihovoj vlastitoj zemlji. Nad oholom gospodom hrvatskom imala je vladati jedna žena i jedan Mletčanin. Premnogi prepори na moru, mnogi trgovački poslovi krenuti će sada na korist Venecije, na štetu gospode hrvatske.

Iste one dane, kada su plovili pošastni brodovi po moru, kada su mletački poslanici sa svojimi darovi uljezali u kraljev dvor, taj isti dan pokrenuše gospoda hrvatska svoja poslanstva u Napulj k anžuvinskomu dvoru, da stresu sa sebe novu nenasnosnu vladavinu. Podigoše se knezovi Šubići bibrirski, koje kraljica napuljska svojimi „rodjaci“ nazivlje. Pavao bio je gospodar Bosne, ban primorja, skoro samostalan, priznavao ga Spljet za svoga gospodara, a braću njegovu Gjuru i Mladena priznavahu Šibenik i Trogir. Oni su se na jadranskom moru tek bili izmirili sa Mletčani, a sada da ih primu u svojoj zemlji za gospodare. Knez Pavao savijao je oko sebe u kolo nezadovoljnu gospodu. K njemu pristupi rod Frankopanski, gospodar gornjega primorja, pristupi i rod Babonića, na čelu mu ban hrvatski Radoslav, gospodar većega diela zemlje izmed Save i Vrbasa, pak svega Posavja do Kranjske i Štajerske. Biskup zagrebački Ivan bio je u kolu njihovu, a krivo su mislili njeki, da je on

bio duša svega ustanka. Da su uz ove možne knezove i manji plemići mnogi pristajali, samo se sobom razumije.

Ban Radoslav nije gledao na slavlje kraljeve matere, jer se je prije dolazka njezina zajedno sa Dujmom Frankopanom odputio bio u Napulj, gdje je bio slavno primljen. Dvor napuljski proglasi na to 21. septembra, da odašilje poslanstvo u Hrvatsku i Ugarsku, koje će primiti prisegu vjernosti, a sastojale od dva biskupa i dva priora križarska. Prolazili su međjutim mjeseci i nastupila već nova godina 1292., da se poslanstvo nemače. Nije bilo novaca na dvoru, da ga odpremi. Zato je dvor gledao što više se ulaskati gospodi hrvatskoj različitim darovnicama, da ih budne uzdrži. Šubićem dade veći dio banovine hrvatske, od medje Huma pa sve do gatske i modruške župe, a dade im pod vlast i sve velikaše i gradove i plemstvo na tom prostoru. Radoslavu banu dakako ostaje obširna njegova imovina izmed Save i Vrbasa, gotovo sva zemlja. Što je dalje na iztok zemlje hrvatske, to darova kraljeviću srbskomu Vladislavu, koga mu je papa za prijatelja pripradio. Svi su ovi ljudi već bili u Hrvatskoj digli zastavu Karlu Martelu, sinu Marije, sestre Vladislava Kumanca. Napokon skucao je nekako dvor napuljski toliko novaca, da uzmogne odpremiti poslanstvo. Ladja zaplovi u ljetu god. 1293. u spljetsku luku. Spljećani nadju se u nevolji, kad se iskala od njih prisega vjernosti, premda su bili podanici Pavla Šubića. Bojali se, da im kojom nesgodom nesadje rat u kuću, i da im za vrat nesjedne Venecija. Istom su se bili pomirili s Trogirani i Šibeničani i stupili s njimi u savez. Pošalju glasnike u Trogir po savjet. Trogirski načelnik Filip Žanić sazove vijeće, da čuje mnijenje grada. Prvi progovori patricij Luka Deša, da se pošalje pouzdan čovjek u Spljet, koji će javiti, da obćina trogiriska nemože s kraljevimi punomoćnici stupiti u nikakve pregovore, dok nečuje o tom glas bana Pavla Šubića. Dešin predlog podupre drug mu Tomo Žanić, i doda: „neka se poruči punomoćnikom Karla Martela, da će ova obćina samo onoga priznati za kralja, koji bude u kojem „ugarskom“, razumieva se i hrvatskom gradu okrunjen“.

Punomoćnici napuljski jedva su stekli priznanje na ulazu u Hrvatsku, a stekli ga jesu, pak su se vratili kući. Medju samimi Hrvati tekla je upravo krv, jer je dolazkom bana Mletčanina Albertina Morosina ipak porasla kraljeva stranka. Domaći rat razpali se. Stranka Karla Martela bila je s onu stranu Save i Kupe

do jadranskoga mora gotovo jedina. Malo su pobjeda iznieti Andrijini pristaše, jer bi ih inače on jamačno više nadarivao. Upravo oko Zagreba, čini nam se, da je bila medja obiju kraljeva. Čudan je ovdje život nastajao. Iznad Zagreba vijala se najprije zastava Karla Martela s Medvedgrada. Bio je to biskupov grad. Kastelan mu bio Gardun, inače vlastelin Grebengradski. Taj prevrtljivi čovjek okrenuo opakliju i prešao na stranu Andrijinu, čijim proglasi svoj grad. Time zavlada nad Zagrebom, a njegov brat to isto učini u Kalniku i zavlada nad Križevci, sielom suda banskoga. Pod Gardunovim pritiskom jamačno dizao se zagrebački kaptol proti svomu biskupu, a kralj Andrija ga je zato obilno nadarivao. Pritisnut ipak sam Gardun od anžuvinske stranke i stradajuć na svaku ruku, moljakao je oko gradjana zagrebačkih i na kaptolu neka mu pomognu. Našavši se napokon u najvećoj stisci, okrenu opet na drugu stranu i udari složno sa svojimi protivnici. Između obiju gradova razvila se bitka, te je na užas domaćega svieta potok Crikvenica domaćom krvlju protekao. Vele, da je bitka bila ondje, gdje je danas „krvavi most“, koji da od ove bitke ime nosi. Netreba da je to upravo od ove bitke. Mnogo je bitaka bijeno na ovom jedinom prelazu iz biskupskoga u kraljevski Zagreb i malih i velikih, a postanak ovakovih nazivlja mnogo je tajinstveniji, nego li što su mnogi mislili, koji su nam predavanje ostavili ob ovom i sljedećih dogodjajih na „krvavom mostu“. Gardun bude potučen i uhvaćen, odveden pred kralja, koji mu oprosti, ali mu morade još god. 1293. predati Medvedgrad.

Manje je sreće imao kralj Andrija na drugih stranah, zato prihvati dogovaranje o miru najprije dakako s poglavicami svojih neprijatelja, sa knezovi Šubići bribirskimi. Kralju je bilo na srdeu, da spasi banstvo svoje majke nad Hrvati, a Šubićem je opet stalo bilo do toga, da sebi i rodu svomu sačuvaju gospodstvo na obalah jadranskoga mora. Kralj im darova primorski hrvatski banat, njim i njihovim potomkom u nasljedstvo, samo da priznadu „njegovo veličanstvo i njegovu majku“. Oni će iz te banovine pobirati sami sve prihode. Samo će kralju kao vazali dolaziti u pomoć na njegove neprijatelje s pet stotina ljudi. U znak priznanja vrhovne vlasti darivati će po običaju kralja i njegovu majku. Kada jih kralj bude zvao, doći će ili sami ili će po svojih poslanicah biti zastupani. Ovo učini kralj, da učini

kraj domaćemu ratu, od koje kuge veće na svijetu neima. Šubići bribirski bili su sada kao s punom starom vlasti banskom, te imadu svoje područje od bosanskih strana do jadranskoga mora.

Jamačno se je kralj Andrija ovako izmirio i s drugim velikašima hrvatskim, kada je u drugoj polovici ove godine krenuo put Hrvatske, da tamo probavi koje vrijeme medju svojim vjernim novim prijateljima. Probavivši njeko vrijeme u Senju kod kneza Ivana Frankopana, kretaše se pod konac godine u Ugarsku. Na ovaj korak izmirenja nukala je Hrvate osobito kukavština napuljskoga dvora, koji osim nješto žitka u dva ili tri puta ničim nije mogao pomoći svojih prijatelja. Usljed razdora na papinskoj stolici izmed dviju stranaka, sva je pažnja i briga bila napuljskom kralju, da se ta razpra sretno rieši. Iza razpre od dvie godine izabran je god. 1294. doduše pobožni i sveti čovjek seljačkoga 1294. roda Celestin V. za papu. Taj, mjesto da zapovieda svijetu i napuljskome dvoru, svomu vazalu, stisne se na dvor napuljski pod okrilje Karla II. i njegova sina Karla Martela, ovjenčanoga kralja ugarskoga i hrvatskoga. U ovo vrijeme, u ljetu god. 1294., šiljao je kralj napuljski opet svoje glasnike banu Pavlu Šubiću i braći njegovoj; molio ih, neka dodju na njegov dvor ili sami ili da šalju svoje poslanike, da se s njimi o poslovima kraljevstva razgovara. Medjutim zahvalio se anžuvinski papa Celestin V., a stupio početkom god. 1295. 1259. oholi i ponositi Bonifacij VIII. na papinsku stolicu. Malo zatim umre Karlo Martelo (koncem februara), a iza sebe ostavi tri nejaka sina, od kojih je najstariji Karlo Roberto jedva u mladenačku dobu stupio. Šubići nisu se već i onako odazivali dvoru napuljskomu na liepe i opetovane prošnje, neka dodju na dvor u Napulj. Dvor napuljski im daje slobodan prolaz i dolazak i slobodu razprave o prijestolju ugarsko-hrvatskom. Sada se je i po gotovo činilo, da su prekinute sve sveze s knezovi hrvatskim, kada je umro već okrunjeni za kralja našega Karlo Martelo. Nije opet bilo tako.

Čim je kralj Andrija. osjetio, da su Hrvati sasvim napustili misao tražiti si drugoga kralja, umah se hvata on jače kraljevskoga žezla, da se razmaše nad njihovim glavama. Ove je godine umro bio biskup zagrebački Ivan, jedan od glava protivne kralju stranke. Kralj se požuri, da imenuje za biskupa zagrebačkoga svoga najvjernijega pristašu Mihajla, prepozita erdeljskoga. S vojskom je ulazio novi biskup u Hrvatsku, a okružen od vojske dao se ustoliti u stolnoj crkvi zagrebačkoj. Svoj je kaptol razganjao,

u tamnice bacao ljude i trgao naredbe, koje su spominjale na biskupa Ivana. Novi biskup primi koncem god. 1295. i službu kancelara bana, što su inače bili prepoziti zagrebački.

- Dočim se pred nekoliko mjeseci Pavao Šubić nije niti na to obazirao, da mu je dvor napuljski davao onakov banat ciele Hrvatske, kakav mu je kralj Andrija dao samo za primorske strane, sada se na jednom okrenu. On traži opet sveze s Napuljci. Na proljeće slijedeće godine 1296. opet mu dopušta dvor napuljski, da iz luke ma koje napuljske slobodno izvozi žito za svoje gradove. Tragovi krvavih nemira i razkol na dvie stranke opet procvate u Hrvatskoj. To probudi papu Bonifacija VIII., da je opet uzeo u ruke nasljedno pitanje u Hrvatskoj i Ugarskoj.
1297. 24. januara god. 1297. proglasi najmladjega sina Karla Martela za napuljskoga, a najstariji Karlo Roberto imao je doći Hrvatom i Ugrom za kralja. Da mu put prokrči, imenova papa za primasa hrvatskoga i za nadbiskupa spljetskoga Petra, dvorskoga kape-lana kraljice Marije napuljske, a svrgao je izabranoga već nadbi-skupa Jakova, jer da se nije za tri mjeseca prijavio u Rimu za po-tvrdu. Isto je tako kralj Andrija ove godine se požurio imenovati svoga podkancelara Grgura za primasa ugarskoga, da ga papa nepreteče. Prevario se ipak u njem, jer ga doskora nalazimo uz papinu stranku i uz Hrvate.

Opet zaigraše kolo Šubići, te je Gjuro Šubić u ime svih prošao u Rim i Napulj, da dovrši osnovu ratnu. Javni je povod bio, da grad Šibenik dobije svoga biskupa, za što ga je i kraljica Marija poduprla kod pape, te je ove godine Šibenik dobio Franjeveca Martina, rodom Rabljana, za svoga prvoga biskupa; tajni je pako bio glavni, da knez obidje papu i kralja napuljskoga za izdašnu pomoć. Radilo se i o tom, da mladi kraljević dodje u svoje novo kraljevstvo i da sam glavom sebi pri-staša stiče. Da su na dvoru napuljskom svoga rodjaka kneza Gjuru Šubića liepo primili i jedva dočekali, netreba niti spominjati. Zadovoljan mogao se je kući vratiti i iz vječnoga grada, gdje su riedku čast učinili knezu hrvatskomu, da na njegovu molbu čine novu jednu biskupiju, što se je toliko puta istim krunjenim glavam uzkraćivalo. Veliko je slavlje u Šibeniku, gdje su nad-biskupi spljetski i zadarski po zapoviedi papinoj ustoljivali no-voga biskupa; bio je to pravi trijumf rodu Šubićevu. I slobodni gradovi na moru i moguća gospoda hrvatska mirnije, ako i ne

voljnije sklapahu glavu pod njihovo moguće, sada od svih priznavano gospodstvo.

Vrativši se Gjurio Šubić god. 1298. kući, nadje već sve pri- 1298.
pravno, da prasne. Kralju Andriji iznevjerili su se svi najmožniji velikaši, koji su opet manje plemstvo silili, da s njimi podje. Među Hrvati bivao je jošte ban Morosini, ali stisnut u dolnjoj Slavoniji. Kralj je bio preslab, da silom izvojuje sebi priznanje, već se pusti na polje mirnije, na saborisanje. Pozva sve biskupe i plemstvo ugarsko i erdeljsko, a ne banove i knezove na sabor. Proti njim i Hrvatom kralj je držao sabor i dokinuo daće, koje su im plemići imali davati. Nadbiskup ostrogonski Grgur nije došao na sabor. Zaključke uvodi kralj, pošto se trese kraljevstvo ugarsko da padne od sile velikaša, kraljevstvo da će pasti, jer da su već odpale znatne grane. Plemstvo sa svoje strane najprije očitova, da priznaje Andriju za svoga pravoga i naravskoga kralja. Koji su ga uvriedili, neka ga prose za oprost. Kralj si je dao nalagati od plemstva, neka pazi na cjelovitost kraljevstva, neka dade rok silnikom velikašem, dokle ga mogu milost prositi. Neka slobodno i vanjsku pomoć zatraži. Na Hrvate smierao je osobito onaj članak: ako bi koji strani kralj koji dio kraljevstva odružio, da ga je kralj dužan opet osvojiti. Hrvatska gospoda odgovarahu na te zaključke jamačno pripremami za rat. Papa Bonifacij VIII. odgovori na ove zaključke kreptom odsudom: „kraljevstvu ugarskomu prieti velika pogibelj, komu se inače neće ukloniti, ako mu nepomogne Bog i nastojanje rimske stolice“. Nadbiskupa ostrogonskoga Grgura imenova svo- 1299.
jim poslanikom, „da povrati mir u Ugarsku“, da bdije nad slobodom crkve, da izkorieni krivovjerstvo, razkolništvo i poganstvo. To su dakako bile obične fraze, iza kojih se sakrivala druga namjera papina, da Grgur kao papin poslanik bude kralju osoba sveta, da tim laglje uzmogne širiti ideu o pravu nasljedstva Karla Roberta. Grgur je smio „svakoga na svoj sud zvati, mogao je nepokorne kazniti, a pokornim dieliti proštenje“. Papa dapače oprostí od prokletstva Ivana Güssinškoga „premda nepriznaje Andrije, koji se nazivlje kralj ugarski“, koje je nad njim zato izrekao nadbiskup ostrogonski.

Kralj Andrija opet sabere sabor na rakoškom polju. Kralj je bio pripravan podvrći se sudu biskupâ, ako je što god sgriešio, da si ovaj stališ za sebe sačuva. Biskupi sbilja pristanu uz kralja

Andriju, te je nadbiskup Grgur krenuo u Hrvatsku, gdje je pogodno mogao raditi u kolu tolike gospode, koji su svi pristajali uz Šubiće i priznavali se Karlu Robertu. Na proljeće sljedeće
 1300. godine 1300. čini se, da su Hrvati već sve bili pripravili, da Karla Roberta uvedu. Gjurio Šubić spremi se u Napulj, da ga dovede. Kralj Karlo II. preporučio ga jošte prije njegova polazka kao dragoga rodjaka njegove supruge republici mletačkoj, da poštuje njegove posjede. Brodovi napuljski prelietali su izmed hrvatskih i napuljskih obala prevozeći glasmuke, dok nepredje onamo i knez Gjuro. U slavi i pripravi boravio je knez tamo puna dva mjeseca, dok se nije sabrala jaka pratnja, dok se nije i brodovlje spremilo. Tek kada je Šubić naznačio grad u kojem će kralj boraviti moći, imenova Karlo II. Petra, priora otaca propovjednika, kastelanom toga grada, potvrdi opet sva prava i posjede velmožam hrvatskim, i onda tek odputi se Karlo Roberto put Hrvatske.

Mjeseca aug. god. 1300. stigne novi kralj u Spljet, gdje je ostao skoro dva puna mjeseca, a obdarena od gradjanstva povede ga odavle ban Pavao Šubić u Zagreb, gdje ga je očekivao nadbiskup ostrogonski, svi Frankopani i Babonići i ostala gospoda. Mihajlo, biskup zagrebački, nije se usudio dočekati ga, ali mu se nije ni protivio, a za malo prešao je i on na njegovu stranu. U Zagrebu ga pomaže i okruni nadbiskup ostrogonski. Kojom krunom? to pitanje jošte nije odgonenula poviest. Kralj Andrija je preslab jošte bio, da izadje Šubićem i Babonićem na bojno polje, zato odabra diplomatski put. K papi posla svoga poslanika Petra Bonzana, da mu se prituži, i da mu se moli, neka ga rieši ove neprilike. Poslanik mu javi, da je mladić Karlo Roberto proti njegovoj volji poslan u Hrvatsku, a papa da nebi bio protivan, da se uhvati i u Rim pošalje. Kralj Andrija ohrabren ovom poslanicom, uze se spremati. Prije nego što se je
 1301. spremio na rat s Hrvati, zateče ga nagla smrt 14. januara 1301., i zato nam je predaja glas ostavila, da je otrovan.

S kraljem Andrijom izumire koljeno Arpadsko, koje je vladalo nad Hrvati punih dvie stotine godina, sada većom sada opet manjom srećom. Poštivali su Arpadovci državnu osebnost kraljevstva hrvatskoga time, jer su najviše puta dali svoje sinove kruniti za kralje hrvatske ili su pak komu od mladjih sinova dali vladanje u Hrvatskoj.

DRUGA DOBA.

KNJIGA ŠESTA.

(KRALJEVI IZ KUĆE ANŽUVINSKE. OD GOD. 1300.—1382.)

KRALJI: Karlo Roberto (1300—1342).
Ljudevit I. (1342—1382).

BANI: Pavao Šubić (1300—1312).
Henrik Güssingovac (1308—1310).
Mladen Šubić (1312—1322).
Stjepan Babonić (1310—1318) i sin mu
Ivan Babonić (1313—1323).
Mikac Prodanić (1323—1342).
Stjepan, brat kralja Ljudevita I. (1344[?]-1355).^{*}
Nikola Seč (1355—1366).
Elisabeta, mati kraljeva (1359—).
Karlo Drački (1366—1379).
Elisabeta, kraljica [??] (1380—1382).

^{*} Ove godine umre ban Stjepan i ostavi sina Ivana, u kojega ime god. 1356. mati mu Margareta dolazi kao vladarica (duchessa) Hrvatske.

I.

Kada je Karlo Roberto ovjenčan za hrvatskoga kralja u stolnoj biskupskoj crkvi zagrebačkoj, nije mu bilo jošte jedanaest godina, jedva je iz djetinstva odmaknuo u mladenačku dobu. Nije on sam mogao vladati, to su znali otac i majka i papa rimski, koji su ga slali med Hrvate. Sva im je nada i ufanje bio gospodar Hrvata i Bosne ban Pavao Šubić i sav rod njegov. Ban Pavao uživao je i kod susjeda svojih na iztoku i zapadu skoro kraljevski ugled. Venecija mu je prijateljska, koliko može biti, napuljski dvor dariva ga, a susjedna Srbija miruje. I pustopašni inače velmože hrvatski poklopljene glave hodaju iza najmožnijega roda Šubićeva. Dok je Pavao živio, živila je i sloga medju njimi. On uzme preda se mladoga darovitoga kralja, da ga zakrili na prijestolju i da ga vodi i preko granica hrvatskih u Ugarsku. Jošte je sjedio u Požegi Albertin Morosini, imenovan za bana hrvatskoga od svoga pokojnoga nećaka kralja Andrije, i on se pokori banu Šubiću i njegovu mladomu kralju, čim je umro kralj Andrija. Morosini se đapače trudio, da bude u milosti kraljevoj, da zadrži svoje posjede i nješto vlasti u Slavoniji.

Na granicah hrvatskih malaksala je ipak snaga bana Pavla. Nije mogao svoga štićenika uvesti u Ugarsku. Tamo su volili izabrati Vaclava II., kralja českoga, komu je prababa bila kći Bele II. (III.), mati unuka Bele III. (IV.), koji je svoga jedinca sina i nasljednika prijestolja zaručio s Elisabetom, kćerju pokojnoga kralja Andrije, koji je upravo bio stekao i krunu poljsku. Sjajno poslanstvo ode u Česku, da ga dovede u sredinu plemstva ugarskoga. Liepo ih on primi i bogatimi darovi obsipa, ali neprimi sam krunu, jer je još s Poljskom bio zabavljen, a i slabo mu je zdravlje bilo, već im dade svoga sina Vaclava. Možni ugarski dinaste prihvatiše mjes. junija god. 1301. i sina dosta rado, kada mu je otac mogao pomagati. Ako i jesu u Ugarskoj otca očekivali a ne sina, opet se nisu niti sinu

protivili, jer su ga najmožniji dinaste doveli, kojim se malo tko mogao uzprotiviti. Uza to bila je i jaka česka vojska oko mladoga Vaelava. 27. augusta okruni ga Ivan nadbiskup koločki, a on si dade ime Ugrom milo Vladislav. Pod tim je imenom stao vladati i povelje izdavati. Paljenje i pustošenje protivnika njegovih započeli su Ivan i Henrik Güssingovci najprije u dvoru nadbiskupa ostrogonskoga Grgura, koji se je u ovo doba nalazio kod svoga kralja Karla Roberta u Hrvatskoj. Započele su smutnje kao priprave za građanski rat. Srećom što su sada imali Ugri svoga kralja, koga je najveća većina priznavala, a Hrvati svoga, koga su gotovo svi priznavali. Jedni su drugim kanili svoga kralja narinuti, ali u ovaj čas stoje samo napeti, tko će prvi navaliti. Između obiju stranaka postavi se za sudca papa rimski Bonifacij VIII. On je u sebi osjećao one vlasti, kojimi su se ponosili veliki pape rimski, neki njegovi predšastnici. Imenova svojim poslanikom Nikolu, biskupa ostijskoga, jednoga od najuglednijih kardinala, a dade mu sve one vlasti, koje imadu papinski poslanici, kada preplove more, da posluju vlašću samoga pape. On je imao sviet predobiti za Karla Roberta. Kardinal Nikola zadje najprije u Hrvatsku, gdje su ga dakako rado slušali, a odavle u Ugarsku. Tamo u Budimu sabra oko sebe svećenstvo Ugarske, da im pročita oštra papina pisma, gdje se nadbiskupu koločkomu spočitava, što se je usudio kruniti Vaelava, kada je već prije Grgur ostrogonski okrunio Karla Roberta. Svećenstvo ga ipak neposluša, a građanstvo se tako uzburka, da je papinski poslanik morao bježati iz Ugarske. Razbješnjen izreče nad Budimom interdikt, a svećenstvo zajedno s građanstvom prokune opet mjes. oktobra god. 1301. papu, poslanika i sve pristaše hrvatskoga kralja Karla Roberta. Što je papa opominjao kralja českoga, neka si vodi sina iz Ugarske, to mu osta pusti glas, ali svećenstvo se po malo okretalo na papinu stranu. Smutnje su porasle, jer su sada nastajale dvie stranke u Ugarskoj. Kardinal poslanik pobjegao je u Beč, gdje je bio siguran pod okriljem Alberta austrijskoga. Ovamo je pozivao na sud i na priznaju pred sebe biskupe i velmože. Čini se, da je i Karlo Roberto ovamo prispio. Smekša se sada kralj česki Vaelav i poželi mira s papom. Pošalje ugledno poslanstvo u Anagni, gdje je papa boravio, da mu izkaže, kako je njegov sin po zakonu izabran za kralja ugarskoga, a da ima i najbolje

pravo kao najbliži rođjak Arpadovaca, neka ga zato papa potvrdi. Papa liepo primi poslanstvo 10. junija 1302. u javnom konsistoriju, ali mu odgovori, da je već prije za tako zvanoga vladanja Andrijina rimska stolica dosudila krunu Karlu Robertu. Sada neka kralj česki dodje na sud pred papu, neka izkaže svoja prava. Kardinalu poslaniku zapoviedi papa, da obadva protivnika kralja pozove, neka se za šest mjeseci postave pred sud.

Kako je papa zapoviedio, tako je kralj Karlo Roberto rado učinio. Poslao je na sud papin Grgura nadbiskupa ostrogonskoga, i Mihajla, biskupa zagrebačkoga, i još nekoliko gospode. Oni izjave, da se pokoravaju papinu sudu. Iza njih došli su poslanici i českoga kralja, ali već prekasno. I onda izjave, da njihov kralj nije voljan prepirati se istom o priestolju. na kojem već njegov sin sjedi. To papu još jače razjari. U javnom konsistoriju 31. maja 1303. proglasi, da je po pravu nasljednom jedini pravi zakoniti kralj Karlo Roberto. Papa zapovieda svim biskupom i velikašem, da ga slušaju. Medju Hrvati proglasi to nadbiskup spljetski, kao primas hrvatski, i biskup zagrebački. Sada pritisnu i Šubići hrvatske primorske gradove, te i oni svi redom priznađu kralja Karla. Jošte je papa pozvao kralja njemačkoga, Alberta austrijskoga, neka se sdruži s Karlom i neka obadva zavojuju na kralja českoga. Dok su se obadva kralja spremala na vojnu, umre papa Bonifacij VIII. Njega nasliedi kardinal Nikola, bivši netom poslanik medju Hrvati i Ugri, pod imenom Benedikta XI. On je dobro poznao naše zemlje, pak da utvrdi vladu Karlovu, požuri se, te imenuje za nadbiskupa ostrogonskoga na mjesto netom umrla Grgura, biskupa zagrebačkoga Mihajla. U Zagrebu metne za biskupa pobožnoga dominikanca Augustina Kažotića, rodnom Trogirana. Obadva su imali poduprijeti kralja Karla. Nadbiskup Mihajlo je na čelu vojske uljezao u svoju prvostolnicu ostrogonsku. Njegove čete i njegovih jednomišljenika nalietahu na samu priestolnicu budimsku, te je već mladi kralj Vaelav bio u pogibelji, da ga uhvate. Prije nego što se je to moglo dogoditi, pohiti kralj česki s jakom vojskom u Ugarsku, da si sina spasi. Ostavi iza sebe u pogibelji svoje vlastito kraljevstvo, jer su već čete hrvatske s Karlom Robertom stizale u Austriju, da navale na Česku. Nenadano zateče česki kralj Ostrogon, orobi ga i popali; nije niti crkve božje poštedio. Poleti onda u Bu-

- dim, gdje mu je sin boravio. Zapoviedi velikašem, neka mu ga predstave u potpunom kraljevskom ornatu, pak ga onako s krunom na glavi odvede u Česku. U Ugarskoj nije bilo kralja, a Karlo Roberto vojevao je zajedno s Niemci i Poljaci u Českoj. Istom
1305. smrću svojom god. 1305. rieši se česki kralj Vaclav svojih neprijatelja i spasi svoju otčevinu. Njegov sin preda krunu ugarsku svomu savezniku Otonu bavarskomu, koji sada primi naslov kralja ngarskoga i hrvatskoga. Otona bavarskoga majka bila je kći Bele III. (IV.). Tako je on po rodbinskom pravu, koje su visoko cijenili u Ugarskoj, bio pravom pozvan, da primi krunu ugarsku. K tomu je on imao u svojoj ruci krunu sv. Stjepana, čim je i jače za sebe osvajao srca Ugarske. Preobučen kao trgovac prošulja se on u Ugarsku i uljeze sretno u Stolni Biograd, gdje se dade 6. decembra god. 1305. za kralja okruniti. Zatim svečano zadje u Budim. Kukavan je to bio kralj, kada ga je malo tko slušao. Njegovi pristaše ipak su rat vodili na hrvatskoga kralja Karla, da li za sebe ili za Otona, to se upravo nezná.
1306. Iz Slavonije nestaje god. 1306. bana Morosina. Obadva Güssingovca, Henrik i Ivan, provale tamo, da osvoje zemlju i gradove. Vukovsku županiju predobiše, dok se na nje nebori Pavao Gorjanski i svu županiju od njih očisti. Zatim navalise na županiju požežku i na grad Požegu; već su tvrđjavu kanili obsiedati, Pavao ih i odavle baci. Karlo Roberto pokaza se zahvalan Gorjanskim, pak im dade liepe posjede i osnova tako moć ovoga roda u Slavoniji.

Malo su nadalje ratovali kralj Karlo Roberto i kralj Oton, samo što je u Ugarskoj jedna strana drugu pustošila. Oton si je tražio prijatelja medju mogućnici, zato je zalazio u Erdelj vojvodi Vladislavu Lackoviću. Da ga za sebe dobije, zamoli ga i za ruku njegove kćeri. To mu je vojvoda himbeno obećavao, premda je već bio svezan s njegovimi neprijatelji. U sgodan

1307. čas uhvati ga god. 1307. u svoje ruke i zadrži ulovljena u svojem gradu Weissenburgu. Oton bio je kasnije sretan, da je živu glavu iznesao. Presta biti kralj ugarski. Mnogi zamjeraju vojvodi, što je ovako svoga kralja na vjeri prevario.

Sada je došlo vrijeme kralju Karlu Robertu, da slobodno i smjelo predje iz Hrvatske u Ugarsku, da razvije nad kraljevskim gradom budimskim svoju zastavu. S Hrvatskom se je oprostio, potvrdivši Pavlu Šubiću nasljedno banstvo bosan-

sko, kako ga je već imao u Hrvatskoj i Dalmaciji. Samo je još stalo prazno banstvo slavonsko. Istom kada ga u Ugarskoj pozdraviše i Güssingoveci, te mu svoju vjernost prisegoše, preda to banstvo god. 1308. Henriku Güssingovcu, svomu prije najjačemu neprijatelju. 1308. Hrvati su kralja Karla Roberta do ovoga časa na svojih ramenih uzdržali, trošili su sile svoje i krv svoju, da osvoje prijestolje kući anžuvinskoj. Nisu prijanjali uz kralja iz srodne njim krvi slavenske niti njemačke, jer su oči njihovih poglavica bile glavno uprte na more i na Italiju, a i papa im je bio saveznik. Hrvati u prijateljstvu s Napuljskom i s papom dobivali su oduška na jadranskom moru. Za tim je osobito išao sadanji gospodar Hrvata ban Pavao Šubić.

Čim je kralju Karlu Robertu bilo osigurano prijestolje, umah se požuri papa Klement V., da mu po proglašenom pravu rimske stolice dade potvrdu. Pošalje svoga kardinala Gentila de Montefiori kao poslanika u Hrvatsku i Ugarsku. Gentil izkrca se 2. julija 1308. u Spljetu, gdje ga slavno primu. Poslanik je papinskom vlašću sudio crkvenim ljudem, onom oštrinom i obzirnošću, koja je dolikovala tako uzvišenu poslaniku. Vriedno je, da se s njime sustavimo u primorskih gradovih, gdje je nekoliko mjeseci probavio. U Spljetu na primjer ostavio bio bogati građjanin Petar liepi imetak od više hiljada funti. Da se izgradi samostan za dvanaest djevojaka, koje će živiti po redu sv. Klare, odredi tri hiljade funti, a ostatak neka bude siromakom. Ali ta svota nije dospjevala, pak je ovršitelj oporuke molio poslanika, neka bi se od svote za siromake uzelo i za samostan dodalo. Petar nadbiskup spljetski bio je čovjek veoma ohol, ljubio je velike parade. Zalazio je više puta u Trogir ili na ladji ili na kolih, i svaki put iskao neka ga dočekaju sa provodom i drugimi svečanostmi. Dolazio je i sa sjajnom pratnjom, koju je trebalo ugostiti. Trogirani se potuže i dobiju pravo, da samo onda sa provodom dočekaju nadbiskupa, kada dodje u crkvenom poslu, a ne i onda, kada on dodje po svom poslu. Najzanimivije je za nas, kako su kardinala primili u Zadru. U ovo doba bili su Mletčani u zavadi s papom, bili su dapače od sv. oca prokleti, a Zadar je bio sada mletački. Tamo je mogao papin poslanik suditi samoj Veneciji. Zato jamačno šama republika digne silnu gungulu proti poslaniku, čim je tamo prispio. Zadrani ga nepriznavahu za poslanika, njegove proglaše razderaše, službenike mu i pratioce na-

ganjahu prieteći njihovu životu. Pozivi su tekli med svećenike i puk, neka oružani dodju u crkvu sv. Dimitrija, zvona na stolnoj crkvi zazvoniše, neka se sav narod diže, da tjera papinskoga poslanika. Poslanik ode kunući grad i dade iztraživati o buntovnicih, ali kraja iztrage neznamo. Čini se, da je Gentil dosta brzo kroz Hrvatsku prolazio boraveći malo vremena u Senju i u Zagrebu. Bio je već mjeseca oktobra u Budimu.

- Dolazkom papinskoga poslanika ojačala se stranka Karla Roberta, ojačala je i sveza izmedju Pavla Šubića i papina dvora. Čim je poslanik u Ugarsku dospio, nastojao je, da Karla okruni. Najprije bude mladi kralj pod okriljem papinskim od Ugra izabran, a zatim okrunjen. Budući, da je kruna Stjepanova bila u ruku erdeljskoga vojvode, koji ju nije htio izdati, to posveti poslanik novu krunu i s njome ovjenča nadbiskup ostrogonski Karla Roberta u
1309. Budimu 11. junija 1309. Istom sljedeće godine dobije mladi kralj krunu Stjepanovu u ruke, kada je poslanik prokletstvo hitio bio na erdeljskoga vojvodu, a kralj s njime sramotne ugovore sklopio.
1310. Karlo Roberto se je onda (20. aug. 1310.) i opet krunio, da sve sumnje propadnu, kao da nije pravi krunjeni kralj Ugarske.

Ipak je još koju godinu podrhtavala vladavina mladoga kralja, jerbo se nije utišala zemlja od nemira prošlih godina. Sjevernom Ugarskom zapoviedao je kao samostalni vladar Matija Trenčinski, okružen sjajnim dvorom, opasan snagom jake vojske, jače od kraljeve, a i s Erdeljem malo je mogao Karlo zapoviedati. U ratovih s opornici sprovodio kralj početke svoga vladanja. Rekosmo, da su ojačale sveze izmed bana Pavla Šubića i papinske stolice. Ban Pavao to upotriebi, da se dovine najvišim svojim željam i osnovam. Do sada je Pavao bio i previše vezan uz svoga štićenika kralja Karla. Vidi se po tom, što je ne samo najstariji sin mu Mladen primio naslov bana hrvatskoga i bosanskoga, već je i vladao u odsutnosti očevoj, izdavao zapoviedi i dielio povlasti. On je na primjer za živa oca god. 1302. dao upravo kraljevskom vlasti povlastnicu gradu Spljetu. Da ga učini glavnim tržištem svoga kraljevstva, potvrdi mu, da sva trgovina bude slobodna izmed ovoga grada i svih podanika banovih. Po zapoviedi banovoj, imali su paziti svi župani, upravitelji gradova i čuvari javnih cesta, da trgovine nesmetaju, već dapače, da ju štite i čuvaju. Čini se, da ovom odredbom padaju i one daće, koje se obično u ime uvoza plaćaju, a zovu se „trgovina“

Time bi grad Spljet uživao najveće pogodnosti i lasno bi mogao postati glavnim sjedištem trgovine, mnogo bi mogao nahuditi mletačkomu Zadru, koji je „trgovinu“, lje dvie trećine od uvoznine i izvoznine, morao banu podavati, premda mu nije bio pokoran.

Što je Mladen Spljetu učinio, to je bila volja i zapovied Pavlova, koji je sličnimi milostmi mitio primorske gradove i otoke. Tako je opasao mletački Zadar ne samo s vjernimi već i odanimi svojimi prijatelji, kada je god. 1309. dostiglo Veneciju papino prokletstvo, po čem je i Zadar u stisku dospio. Ovo moramo pripoviedati. Mletčani pozvani po jednoj stranci posjednu grad Ferraru, koji je za nje bio puno važan, jer je stojeći na ušću rieke Pada otvarao i zatvarao trgovinu ciele sjeverne Italije po toj rieci. Druga stranka metne svoj grad pod okrilje papino. Papa zaprijeti najprije Mletčanom, a onda ih i prokune, kada ga nisu htjeli slušati. Strašno je glasilo to prokletstvo. Svaki je Mletčanin nečestit u treće i četvrto pokoljenje. Dužda mletačkoga, svu gospodu od vlade, sve plemiće mletačke, svakoga od njih može svaki kršćanin uloviti i sebi za slugu uzeti. Njihova gibiva dobra onoga su, koji ih prvi otme, a sva negibiva pripadaju rimskoj stolici. Papa zabranjuje svakomu i slednjemu kršćanu s njimi trgovati, nesmiju prodati niti kupiti od njih žitka, riže, vina niti mesa. Sve njihove podanike odriešava vjernosti. Nesmiju oporuke praviti, nesmiju niti kao tužitelji niti kao obtuženici pred sud dolaziti. Nesmiju oni izvršivati nikakove sudbenosti. Djeca njihova do četvrtoga koljena neće moći dostići nikakove svjetske niti duhovne časti. Svećenici moraju ovaj grad ostaviti. Još se zagrozi papa republici, ako se nepokori za tri mjeseca, da će pozvati sve kralje i vladare, neka poruše ovaj bezbožni grad, a da će prokleti sve one, koji bi se s njimi vezali. Venecija ipak nije slušala, već se je u krvav rat upuštala.

Ban Pavao Šubić požuri se, da se ovom prilikom okoristi, da zauzme grad Zadar, gdje je veliko nezadovoljstvo vladalo. Prije su si sami svoje načelnike birali, sada im je dolazio knez iz Venecije i s njime dva sudca. Prije su se sami čuvali, sada im je mletačka posada u tvrđavi. Svi su susjedni gradovi pod banom hrvatskim slobodniji, jer biraju sebi načelnika po volji; svi su slobodniji od Zadrana. To ih pobudi, te se sklonuše k banu. Ban Pavao Šubić je duge pute hodio, dok je došao do cilja. On zaprosi u pape milost, da rieši svake sjenke proklet-

stva njega, njegove sinove i njegov narod, što su trgovali s Mletci. Papa mu tu milost dade preko nadbiskupa zadarskoga, ali dalje da netrguju. Jamačno malo poslije toga stigao banu i papin poziv, neka udari u sveti boj na Mletčane, neka im otimlje njihove gradove. Nu prije nego što bi se mogao upustiti u vojnu s Mletčani, oprezni ban Pavao Šubić krenu k srbskomu kralju Milutinu. Teško bi bilo banu u rat zaći, a da mu međutim Srbi iza leđa u Bosnu provale. Milutin se u ovo doba jošte papi umiljavao, da će ga on i sav njegov narod priznati za glavu ciele crkve, zato mu je ban Pavao Šubić mogao biti dobar posrednik. Ban Pavao Šubić i poslije povratka iz Srbije nije mogao, da uhvati u svoju ruku Zadar, jer je bio zabavljen oko razsipanja templarskoga viteškoga reda. Kako je taj red morao pasti pored pohlepe kralja francezkoga Filipa II., kako se novi papa Kliment V. stolujući u Avinjonu morao pokoriti ovomu kralju, kako su i nedužni stradali, da se domogne pohlepni kralj njihova imetka i bogatstva, to se znade iz obće poviesti. Red bude god. 1310. dokinut, a njegova dobra dobije red sv. Ivana. Oni ipak izmedju vitezova, kojim se nije moglo ništa predbaciti, da su što skrivili ili đapače, da bi bili pogrdili samu vjeru Isusa Hrista, njim su pustili neka se prehrane do svoje smrti od prihoda templarskih dobara. Papa je to predao u ruke biskupâ. Tako je u zagrebačkoj biskupiji upravljao s njihovim imetkom Augustin Kažotić. Vranu povjeri papinski dvor svomu prijatelju banu Pavlu Šubiću, a i sva druga dobra propaloga reda u banovini njegovoj. To je zadržavalo bana Pavla Šubića, da jošte neprovali u Zadar, već je samo izpred njega s vojskom demonstrirao, čekajući bolje zgode, koja se je skoro pružala.

Jošte je ban Pavao Šubić našao saveznike u samoj Veneciji, koji su proklinjali dužda Petra Gradeniga, što je uvalio svoj rodni grad u takovo prokletstvo, da svi narodi love Mletčane, kao divlje zvijeri, pak jih ubijaju. Na čelo svemu gibanju stupi glasoviti Boemundo Tiepolo, komu je otac bio častan savjetnik, djed i pradjed slavni duždi republike. K tomu su bili u rodu sa Šubićem. Jedna je kneginja hrvatska doniela ovom rodu ugleda i bogatstva. Ova stranka spremala je u to vrieme (god. 1310.) najstrašnji prevrat. Dužda Gradeniga da ubiju, vladu u svoje ruke da pritegnu, ratu sbog Ferrare i papinskomu prokletstvu

da učine kraj. Istom su šuškali i šaptali izmed sebe urotnici na Rialtu, kako će provaliti u duždevu palaču, kada je već oko Zadra ban Pavao Šubić sakupljao vojsku. Dužd je naslućivao banovu osnovu, pak je sam pisao načelniku zadarskomu neka pazi, da ban na grad iznenada nenahrupi. Prijatelji banovi u Veneciji pokušaju dne 15. junija god. 1310., da izvedu svoje tajno zasnovano djelo. U palačah Tiepolovih i Kvirinievih i drugih slaziše se te noći, kada je sav grad kô poklan spavao. Sa Rialta imalo se je udariti, zato je Tiepolo tamo posjeo most. U mjesto, da odmah u noći udare, čekahu ranu zoru. Budno redarstvo duždovo spazi ovo šuškanje i zveketanje oružja. Još prije zore dozna dužd, da se nješto sprema. Oboruža vojsku pred palačom. Kada su se ustaše maknuli, ostaše zapanjeni kada nadjoše pred sobom vojsku. Zle slutnje napuniše svačiju dušu, kada je pored vike biesnih urotnika, toga jutra zaurlikao strašan vihar, kao da će polomiti neprelomne palače gospode mletačke. Urotnici izgube bitku. Dužd spasi sebe i državu, ustav se promieni, a urotnike prognaše. Tiepolo uzmakue u Hrvatsku. Kasnije su mu razorili palaču do temelja, i postavili tamo kamen, na kojem se pisalo: „ovdje je bila palača izdajničkoga roda Tiepolova“.

Venecija obnemogla u težkom ratu s Genovom, zakrvarena u ferrarskom ratu, proklinjana i proganjana na raznih morih, uzdrmana do temelja u svom vlastitom gradu, podala je napokon banu Pavlu Šubiću liepu priliku, da Zadar otme od republike, te joj se time zatvori pomorski put uz hrvatske obale jadranskoga mora. Dne 6. marta god. 1311. uhvate Zadrani 1311. mletačkoga kneza Mihajla Morosina i njegova dva savjetnika, pohvataju posadu u tvrđjavi, pak ju što posieku, što u verige sapnu. Morosini se spasi od smrti, jer ga je jedan plemić zadarski izbavio i u svojoj kući sakrio, a onda ga obukao u redovničke haljine i iz grada izpustio. Odmah zatim Zadrani priznadu bana Pavla Šubića za svoga gospodara, a sina mu Mladena uzmu si za načelnika ili kneza. U Veneciji prestrave se od ove nesreće. Već pet dana iza toga, 11. marta god. 1311., odlučē, da dadu duždu izvanredne povlasti, da nepitajuć sarjeta velikoga vieća s petnaest izabranih muževa može sve učiniti, što je za spas države potrebno, da neimaju pitati niti velikoga vieća ili skupštinu, da se unapred odobrava sve što učine. Bro-

dovlje mletačko zaplovi put Zadra, da ga opet osvoji, otoke i sela na njih da im popali i porobi, brodove po moru da pohvata, čast i budućnost Venecije da spasi.

Ban Pavao odbijao je i odbio mletačke navale, a mudro i obzirno iskao je gradu odmah zaštite i podpore. Papi umah javi, da se je Zadar oslobodio od nasilnika mletačkih, i da je sada slobodan. Na radost je to papi bilo, da se sila republike razdieli i odbije od Ferrare. Mogao se zato ban nadati papinskoj pomoći. Nije opet zaboravio i na zaštitu kraljevu. O. Martina dominikanca i gradjana Martina posla pred kralja Karla Roberta, da potvrdi slobode starodavne ovoga grada. Kralj im to 12. oktobra god. 1311. rado učini i dozvoli, da imaju pravo sami si birati kneza i sudce, a da žive po svojih običajih i zakonih. U isti mah posla, još mjeseca oktobra iste godine, svoga poslanika u Veneciju, neka javi i ište od republike, da pusti ovaj grad u miru, jer da je po pravu kraljev. Kako se je previjala republika u svojem odgovoru, kako je dokazivala, da je Zadar po pravu mletački, vriedno je pominjati. „Grad je ovaj, veli dužd kralju, kako je svakomu i svagdje poznato, naš od pradavna i od prastara vremena, komu se je već spomen zaboravio. mi ga po punom pravu dobismo i posjedovasmo i posjedujemo. I Vaše smo pravo u njem poštovali radi poštovanja i ljubavi izmed Vaših i naših predšastnika; nekanimo ga niti sada pomrsiti, već ćemo ga pomagati i štititi. . . . Davali smo jedan dio uvoznine banu hrvatskomu, u najnovije vrijeme banu Pavlu. . . . Ali Zadrani su buntovnici. . . . Ta taj naš grad i gradjani njegovi uživali su pod sretnim i blagim našim vladanjem, zna to sav sviet, tako liepo mirno stanje i svega dobra obilje i preobilje bez prestanka, da nebi smjeli zavidjeti nijednomu gradu ovoga svieta za dobro njegovo, a njim bi morali zavidjeti gradjani svih drugih gradova, što ih obsipasmo s tolikimi dobri, što ih bez prestanka s milostmi i otčinskom ljubavju gladismo, jer naše je vladanje tako blago, miljano i koristno za podanike, da se lasno od svojih tegoba odpočinu. Zadrani se tako upitaše prevelikim dobrom, da su o pamet došli.“ Ovo je prava satira, kada se uzme, kako je u istinu bilo, gdje je mletački sudac sjedio i pod oštrinu najstrašnjega zakona mletačkoga svakoga gradjana podmetnuo, gdje u obliku mletačke posade mletački lav svoje pandje prostire nad slobodom zadarskom.

Dok su Mletčani opetovano slali poslanike u Budim, a tamo njihov stalni poslanik Grimani obijao pragove kraljevih dvorana, dotle su Mletčani rat nastavljali, dakako samo s mora. Glavni zapovjednik Beletto Giustiniani trudi se uzalud nekoliko mjeseci, dok ga sreća sasvim neostavi. Vele Mletčani, da je bio obolio, pak slegao u svojem brodu. Zadrani međutim sretno navale na njega i uhvate njegov brod i druge brodove. Vojvodu bace u tamnicu, a on od boli i tuge skapa. Sada Mletčani povećaju svoje brodovlje i dadu mu god. 1312. za zapovjednika Vitala Canala. U taj težki i kobni čas, gdje su Zadranjci pobjedonosni na moru prezirali mletačku pomorsku silu, umre ban Pavao Šubić, ostavljajući iza sebe nesložne sinove Mladena već bana, Gjuru vojvodu primorskih gradova, i najmladjega Pavla, koji valjda radi mladosti svoje jošte nikakva posebnoga vojvodstva neima. S banom Pavlom Šubićem nestaje ona krepka i uzvišena osobnost, koju su uvažavali pape i kraljevi, koji je dugo za jedinim svojim ciljem išao, da zagospodi na obalah hrvatskih jadranskoga mora. „Sada je početak sigurne propasti Venecije“, veli suvremeni talijanski ljetopisac, da su mislili i govorili u Veneciji, kada je ban Pavao Šubić sjeo u Zadar. Mislili su, da dolazi vrijeme, gdje će im se mozebiti za uvijek zatvoriti ciela istočna pola jadranskoga mora, a onda i gospodstvo nad svimi brodarećimi ovuda gradovi i narodi. Ban Pavao je sve to dostigao ne toliko mačem, koliko finim političkim taktom. Toga nisu baštinili sinovi njegovi iza njega. 1312.

Nije samo Pavlova smrt prekidala daleke osnove roda Šubićeve, nego i vatreni, umni i liepo obrazovani ban Mladen nije bio toliko strpljiv, da po dalekih putih obadje svoje neprijatelje. Nije imao ugleda svoga staroga oca, da si uzdrži pokorne ohole i možne: Baboniće, Svačić-Nelepiće, Gušić-Kurjakoviće, Frankopane i drugu gospodu hrvatsku. Na njegovu nesreću izmiriše se u isti čas Mletčani s papom, te svimi silami svojimi udare na Mladena i na Zadar. Neimajući veće iza duga ratovanja skoro niti svoje vojske, uzmu na svoju plaću vojvodu Dalmasija i njegovih dvie hiljade Katalonaca, koji su do sada bili na papinoj plaći u ratu ferrarskom i mnogo krvi mletačke prolili, mnogu majku mletačku u crno zavili. Sada ih uzimlju i mite s mnogimi novci, da suzbiju bana Mladena Šubića od Zadra. S velikim brodovljem odplovi vojvoda Dalmasij u ljetno doba god. 1312. i

sustavi se najprije na jednom od bližih otoka. Poslije si izvojeva pomagan od brodovlja uz silan prasak oružja i s mnogo napora, da je s vojskom svojom izašao na kopno i učinio tabor blizu Zadra. Prisilio je i Mladena, da izidje iz Zadra sa svojimi Hrvati na bojno polje. Njekoliko mjeseci bivali su bojevi i krvavi razboji. Mletačko brodovlje s mora, a Dalmasij s kopna razapinjahu bana na dvie obranbene strane. Na jesen već dodija ovo neprestano krvarenje svim ratujućim strankam, a preko zime i

1313. na ljetu god. 1313. bio je već svatko sit rata i željan blaženoga mira. Mnogi Zadrani pali su već na prosjačku palicu, kad im je tako dugo bilo more zatvoreno, ban Mladen teško je sudržavao toliku vojsku, a Venecija prestala već redovito izplaćivati Dalmasija. Badava je vojvoda Dalmasij molio i zaklinjao preko poslanika i brzih glasnika, neka ga nepuštaju u nevolji; smanjiše mu na polovicu plaću njegove vojske, badava se pozivao na ugovore, da će redovito dobivati plaću svakoga mjeseca, a svaki vojnik po osam cekina. Glava vojvodina lebdila je naravno u velikoj pogibelji med biesnima njegovimi četami. Sve stranke počmu se sklanjati k miru. Ban Mladen doglasi Mletčanom, neka primu Zadrane kao prijatelje, biti će im vjerni, ako dobiju pravu slobodu, a ne samo na karti, Zadrani će im biti zahvalni i koristni. Mletčani nepopuštaju, a znao je ban, koliko je nezadovoljstvo u vojsci Dalmasievoj. Okrene ravno s njim dogovarati. Sastane se s njime da tobože na korist Mletčana dogovaraju. Obadvie vojske nestrpljivo očekuju vojvode sa sastanka. Njih dva jedan drugomu prisegnu savez proti Mletčanom. Dalmasij dobije od bana odmah hiljadu zlatnika, a toliko će dobiti godišnje kao načelnik grada Zadra, u koji će unići sa svojom vojskom. Ako li mu se nebi to svidjelo, prevesti će ga ban na svojih brodovih u Apuliju. Kada se je vratio lukavi Katalonac tobože biesan, što se nije mogao s banom Mladenom pogoditi, zapoviedi neka se njegova vojska oruža, da udare na grad. 1. septembra 1313. u ranu zoru uljeze vojvoda Dalmasij bez ikakva otpora u grad. Mletčani, što ih je bilo na brodovih, bježi kud ih oči vode, tjeraj ladjom napred, da ih neuhvate njihovi izdajni saveznici. Za čas nesta i traga mletačkim brodovom s vidika zadarskoga. Sada se sve smekša za mir. Isti Mletčani, koji su prije ponosito i oholo očekivali pad Zadra pred nogama svojim, sada prihvate pomi-

renje. Dalmasij, vjeran prisegi sa banom, liepo ih i milo nago-
varao, da ih on nije prevario, već da je samo zato krenuo u
Zadar, da posreduje pravi trajni prijateljski savez izmed ovoga
grada i republike. Mletčani prihvate, te se pogodiše 23. sep-
tembra god. 1313. Zadrani će se vladati po svojih zakonih i
običajih, birati će sami sebi kneza, ali da bude Mletčanin i to
član velikoga vieća. Zadrani prisizu vjernost duždu, svi od če-
trnaeste godine, a drže sve svoje dosadanje posjede. Dužda će
liepo primiti i ugostiti, kada im dodje u grad. Biti će prija-
telji s prijatelji i neprijatelji s neprijatelji republike. Ovaj ugo-
vor neima se protiviti ugovorom s kraljem Karlom Robertom i
banom Mladenom. Time je ban Mladen spasio koliko je mogao,
otvorio vrata zadarska sebi i svojim podanikom, plaćali su mu
i nadalje „trgovinu“, ali je zaprošen od Zadrana po ugovoru
imao ostaviti naslov kneza ovoga grada. Svečanim načinom pri-
hvatiše obadvie stranke mir nečuvan suvremenikom, da repu-
bliku iza duga i krvava rata prima Zadrane više kao savez-
nike, nego kao podanike. Dalmasij posta suvišan, zaiska ladje,
da preveze svoju vojsku i konje. To mu obadvie strane rado
dadu, bojeći se svaka za sebe, da ih opet neprevari. Oprezni
lukavac umaknu u noćno doba put Apulije. Ban Mladen vrati se
drugim poslovom svoje države.

II.

Kralj Karlo Roberto nije mogao da se brini za Hrvatsku,
jer je imao da svlada velike neprilike u Ugarskoj. Dok je živio
Matija Trenčinski, dotle on nije bio u istinu kralj u sjevernoj
Ugarskoj. K tomu je mladi kralj u ovo vrijeme zaboravio na
svoje kraljevsko dostojanstvo. Umrla mu mlada žena Marija
Katarina, kei poljskoga vojvode Kažimira, a on si našao liepu
ljubovcu sa dunavskoga otoka Čepela. Spustio se u Temešvar,
da bude podalje od sjevernih nemirnih strana. Ondje mu lju-
bovca rodila sina. Karlo Roberto se liepo uz nju veselio, sastav-
ljao gospodske turnire, kraljevske gostbe, ljubakao i zabavljao
se baš po volji. Za sve to trebao novaca. Po zakonu onom
obćem, da uzme novaca gdje ih nadje, pridržavaše si i papinske
novce, koji su imali teći rimskoj stolici iz njegove države. On
miljenac papin eto orebi papu. Nu niti biskupâ, niti domaćih

1317. crkava nije štedio. Crkva se sva uzbuni. Biskupi se god. 1317. sastanu u Koloči. Tu odluče pozvati kralja, neka vrši svoju dužnost. Najodlučnijega pobornika izmed sebe i prijazna papinskomu dvoru Augustina Kažotića Trogirana, biskupa zagrebačkoga, pošalju na papinski dvor. Biskup Augustin bio je već medju suvremenici poštivan radi sveta života. Bio je čovjek velike učenosti, sudeći po govorih, što su nam od njega sačuvani. Ako su i u potonje vrijeme izkićeni, opet u jezgri samoj ima u njih toliko osbiljne nauke, kakve su mogli imati riedki umnici četrnaestoga veka. U biskupiji svojoj dokinuo je mnoge zle običaje; na primjer: da svećenici pred crkvom odmah iza mise neigraju kolo s momci i djevojkami, da čisto živu itd. Uredio je škole bogoslovske i učinio kanonike učitelji za pripravnike svećeničkomu stališu. Moramo spomenuti radi neprekidne predaje do naših dana i jedno od čudesa njegovih. Spomen mu je zdenac pod gradom zagrebačkoga biskupa. Nastala bila velika suša, narod skapao od žeđje. Biskup poput Mojsije ovdje otvori vodu, koja nikada neće presahnuti, a ljekovita je. Glas o toj vodi bio je toliki, da su ljudi iz stranih zemalja dolazili do nje, da si iz nje iznesu zdravlje. Ovaj čovjek prodje do pape rimskoga, da zaište od njega, neka ukori kralja radi njegova razuzdana života, radi grabeža i otimanja crkvenih stvari. Papa to i učini. Ali biskup Augustin nevrati se više u Zagreb, jer ga je kralj svrgao s biskupije. Kralj Karlo Roberto se medjutim spameti, oženi se god. 1318. najprije sa Beatricom, kćerju Ivana kralja českoga, a kad mu je ova sliedeće godine već umrla, god. 1320. sa Elizabetom poljskom princesom, kćerju kralja Vladislava Lokietka, koja ga je i preživila.

- Mladen, veliki ban bosanski i hrvatski, bio je cijelo ovo vrijeme prijatelj s kraljem, dapače kao saveznik njegov ratovao je na Uroša Milutina, prevrtljivoga srbskoga kralja, koji je harao po bosanskim stranah i banovini mačevanskoj na Drini, te bude 1319. god. 1319. potučen i vrati sve što je oteo. Da li je Milutin, kralj srbski, sada morao priznati vrhovništvo kralja ugarskoga i hrvatskoga, toga neznamo. Ban Mladen se slavodobitno vrati na svoje vladanje. Čini se, da je u Bosni bila jaka stranka Kotromanova, koje se je ban Mladen morao bojati. Da ju umiri i utazi, uzme pod svoje okrilje Kotromanova sina Stjepana Kotromanića. Ove ga godine nakani oženiti dozvolom papinskom,

za koju je sam Mladen prosio, s kćerju Mainhardta grofa Ortenburškoga u Koruškoj. Ban Mladen „čitao je veoma mnogo svete knjige“, kako mu se rugaju njegovi neprijatelji, a to je jamačno činio i pobudjen bio na to od bogomila i njihove nauke. On sam bio je vjeran katolik. Malo je ipak mogao i uz svu dobru volju učiniti za katoličku vjeru, jer bi inače bio broj njegovih neprijatelja jošte veći. Što ga papa bodri, da neka silom širi vjeru katoličku, da će samo tako moći svladati svoje protivnike, vidi se da nije poznavao točno okolnosti.

Ban Mladen prividno je iza boja zadarskoga dapače stupio u prijateljstvo s mletačkom republikom. Ona mu je dala počastno građanstvo, a tako i braći njegovoj. U istinu nije niti on prema republici mirovao, niti ona prema njemu. On je držao kod sebe kroz njeko vrijeme sasvim tajno, a poslije upravo javno i očito Boemunda Tiepola, onoga istoga svoga rodjaka, koji je pred malo godina bio pokušao porušiti ustav i vladu mletačku. Najslavnije na svijetu redarstvo badava se trudilo, da ovoga velikoga izdajnika pronadje. Možemo si misliti, kakva je groznica tresla vladu mletačku, kada je čula: Tiepolo je kod bana Mladena. Što je Venecija snage za spletke smogla, sve to sasipavaše na bana hrvatskoga. Mitila je povoljuimi ugovori kralja Karla Roberta, osvajala si prijatelje mogućnoga roda u Posavini: Stjepana, a poslije Ivana Babonića bana, nada sve pak spremi smutnje u gradovih primorskih. Čini nam se mnogo puta u ratovih izmed bana i gradova, kao da je ban Mladen s uma sišao, da ga obladala sama zvijska ćud, da mu je samo do toga, kako će poharati i popaliti. Sve se ipak tumači ovom groznom situacijom banovom, gdje se je vidjao sve više opasana od svojih neprijatelja.

Ban je morao sljedeći savjete Tiepolove o tom nastojati, da Veneciju sasvim baci s obala hrvatskih. Već god. 1320. vidi nam se, da je sdvajao o konačnoj pobjedi, premda su ljuto civilili gotovo svi gradovi. Sam je iskao neka se obnovi opet izmed njega i Venecije mir i prijateljstvo. Mletčani mu odgovaraju: „pusti primorske gradove u miru, pak ćemo biti prijatelji“. Mletčani kupovali su ljude po gradovih na primjer. da bana ubiju, pak je to i ban činio. Kupio je na primjer god. 1321. kneza trogirskoga, rodjena Mletčana, pak mu je predao izdajno poslanike trogirske. Nu Mletčani su na svoju stranu dobili i

1322. druge knezove hrvatske: Ivana Babonića, bana posavske Hrvatske ili Slavonije, Kurjakovića, njegova štićenika Stjepana Kotromanića, dapače i najmladjega Mladenova brata Pavla. Mladen bude kod Bliske od same hrvatske gospode potučen. Morade uzmaknuti u tvrđi Klis. Odavle pošalje kralju Karlu Robertu mladjega brata Gjuru, neka mu donese pomoć. U isti čas pritisnu s mora Mletčani, te im se na proljeće god. 1322. predade Trogir i Šibenik, samo da ipak priznaju ovi gradovi i kralja ugarskoga i hrvatskoga. Dotle je išla lukavost i vještina mletačka, da im se je kralj Karlo Roberto, augusta ove godine, liepo zahvalio, što su tobože pomagali njegove gradove.

Na jesen dodje kralj Karlo Roberto okružen od glavnih neprijatelja Mladenovih i utabori se s vojskom kod Knina. Ban Mladen digne se iz Klisa i podje sasvim pouzdano do kralja, koga su on i njegov otac uzvisili na prijestolje najprije hrvatsko, o poslije ugarsko. Ponese sa sobom velike darove za kralja. Kralj ga jedva dočeka, uhiti ga i odvede sa sobom u Ugarsku. Nestaje dalje glasa i spomena o velikom banu, koji je iza oca svoga bio baštinió samostalno vladanje od Drine do jadranskoga mora. Prvi i posljednji put vidjesmo, da je Mladen Pavla Šubića, t. j. sin oca nasliedio u banovini bez ikakve privole kraljeve, da je počela upravo vladati dinastija Šubića. Sada je tomu učinjen kraj. Šubići stupaju opet u red knezova i velikaša hrvatskih, ništa od drugih veći niti manji. U Bosni zavlada Stjepan Kotromanić, u Hrvatskoj ban Mikac Prodanić. Mletčani lovili su i nadalje Boemunda Tiepola i nudjali su deset hiljada funti zlata onomu, koji bi ili njega živa ili glavu njegovu predao republici.

Kralj Karlo Roberto nije primirio uzrujanih Hrvata. Babonići, možan rod, kojih se je posjed sterao do granica kranjskih, a na jugu preko Kupe prema Uni i Sani, bili su takodjer kao i Šubići samostalni. I ovdje nasliedio je bio oca sin Ivan u banstvu, ali jamačno sprivolom kraljevom. Ivan je bio kralju na pomoći proti Šubićem, nadao se, da će on sam vladati odsele nad Hrvati. Prevario se. Kralj poslao bana Mikca. Ivan Babonić sustavi se, da zaprieči novomu banu prolaz u Hrvatsku, nu bude potučen i prisiljen učiniti mir. Ban Mikac tako uzmože proći s jakom vojskom na jug. Već na putu nadje mletačke poslanike, da mu se poklone u ime republike, koja je uvjeravala, da joj je jedina želja ostati u prija-

teljstvu s kraljem Karlom Robertom. Ban unidje i svečano u Spljet, te bude slavno primljen. Za čudo je kako kralj Karlo Roberto ponavlja sada god. 1323. potvrde starih prava gradova, a republika javno i očito govori, da ih je ona uzela pod svoju zaštitu. 1323.

Kao ostanak jošte roda Šubićeva, koji je predaju njegovu gledao da spasi, bio je mlađji brat Gjuro. U njega je jošte bio Boemund Tiepolo. I on pokuša sreću na bojnomo polju, ali i on bude god. 1324. svladan i ulovljen zajedno s Tiepolom. Sada Venecija ueima mira, nego šalje novce i glasnike, da dobiju Tiepola u ruke. Žena Gjurina branila je i nadalje tvrdi Klis od neprijatelja. 1324.

Hrvatski velmože videći namjere kralja Karla Roberta, da ih redom satire, čini se, da su nješto složniji bili. Isti oni, koji su prije ratovali na ostanke Šubićeve moći, kao što su bili Nelepići, slože se s drugom braćom proti kralju i njegovu banu. Kralj Karlo Roberto opet, da ban Mikac nebude samo njegov vojvoda već ban, kako se dolikuje, izda god. 1325. posebnu povelju, kojom se obnavlja banska vlast. Kralj veli: „Budućii, da je čast banstva ciele Hrvatske, kako doznajemo iz pisma velemožnoga našega bana Mikca, jako umanjena time, što su mnogi đapače većina plemića hrvatskih ili po naših predšastnicih ili po nami izuzeti izpod sudbenosti banske; hoteći mi, da čast banska bude tako veličajna, da iz velemožnosti banske prosine sjajnost kraljevska, **kao što je to bilo u staro vrijeme**, odredjujemo, da se svi izuzeti izpod sudbenosti banske, opet pod nju vrata, da svi i pojedini ljudi preko rieke Drave i u cielej banovini samo sudu i sudbenosti banovoj budu podvrgnuti, da nitko nemože niti pred palatinom, niti pred sudcem kraljevim stupiti pred sud, već samo pred banom i njegovimi sudci.“ Ova obnova stare banske vlasti imala je u srđee zasjeći onim velmožam hrvatskim, koji su dobili povlasti, da se smatraju neposrednimi podanici kraljevimi, da dolaze samo pred kraljev sud, da budu ono što su bili u Njemačkoj: „reichsunmittelbar“. Kraljevi iz arpadske kuće sasipali su upravo na knezove hrvatske ove blagodatni na štetu banske časti, jer su oni to sami želili i prosili. Ovim činom, da postavi sve pred sud banski, kanio je kralj Karlo Roberto satrti velmože,

a niže plemstvo jamačno je s time jako zadovoljno bilo. Ban
 1326. Mikac ipak se je morao god. 1326. za čas maknuti iz Hrvatske, jer nije mogao jošte da izvede volju kraljevu, premda ga je s vojskom podupirao Stjepan Kotromanić, mladi ban bosanski, a i neki velmože hrvatski. U Hrvatskoj osta vladanje kraljevo veoma slabo ili nikakvo. Obća uzrujanost med plemstvom evo odtjerala je samoga bana Mikca, tolikog ljubimca kraljevog.

Knezovi hrvatski s onu stranu Gvozda ostali su faktično samostalni, nepokoravajući se kralju niti banu. Ban Mikac zapoviedao je samo izmed Save i Drave. Samo je nevolja, što su ta hrvatska gospoda medju se nesložna, neda se jedan rod drugomu uzvinuti iznad sebe. Proti banu i kralju čini se, da su ipak složni bili. Ali radi svoje nesloge morali su se pojedini izmed njih uticati pod krila Venecije i od nje milosti iskati. Glavni nam se vide Nelepići. Oni sklapaju ugovore i čine rat s Venecijom. Pored bana bosanskoga Stjepana Kotromanića, spominju Mletčani njegovo ime s najvećim štovanjem. Ali i Nelepići su slabi prema ovoj velevlasti na jadranskom moru, kada sa svojom braćom velmožami skoro nikad nisu složni. To je moralo imati žalostnih posljedica, osobito u odnošajih gradova primorskih prema Hrvatskoj. Grad Spljet već zato znamenit, što je u njem glava crkve
 1327. hrvatske, podaje se Veneciji godine 1327. opet na onaj način, kao da vjeran ostaje kralju. Venecija će jednoga iz svoga velikoga vieća izabrati za kneza ili načelnika u Spljetu. Taj će vladati dvie godine, a onda se opet u Veneciji bira novi. Knez će vladati sa tri, ali u samom Spljetu izabrana sudca, po zakonih i pravilih spljetskih i u kriminalnih stvarih. Slično se poslije za dvie godine (god. 1329.) predao Nin, samo dakako, jer je mjesto manje i neznatnije, dobivao je sudca novoga svake godine iz Venecije.

Ovako je napokon iza petdeset godina, što je započela borba izmed Šubića i Venecije, gdje su ovi bani htjeli, da zagospode na jadranskom moru, ostala Venecija pobjediteljica, i to sve u najljepšem prijateljstvu s kraljem Karlom Robertom. Upravo je uzoran slučaj za međjunarodno i državno pravo u srednjem vieku, da gradovi naši primorski imaju dva javna i legitimna gospodara. Ipak mislimo, da su u sličnom odnošaju bili mnogi gradovi u Italiji prema dalekomu caru njemačkomu. Ovu mudrost dakle prenieli su Mletčani iz Italije. U nas je

samo ta nevolja, da su gradovi bili u neprekidnom teritorijalnom, crkvenom i socijalnom odnošaju s Hrvatskom. Odatle su se onda radjale one žalostne posljedice, da je Venecija svagdje medju velmože hrvatske svoje prste zaplitala, a ovi se jadnici metu izmed kralja i Venecije.

Ovim stanjem slaba i nikakva vladanja kralja Karla Roberta u Hrvatskoj, okoristio se iza Venecije najviše ban bosanski Stjepan Kotromanić, jer je bio u prijateljstvu s kraljem, a stekao si je zasluga, jer je pomagao banu Mikcu satrti gospodu hrvatsku. On si prisvoji valjda opet s dozvolom kraljevom primorje južne Dalmacije, skoro od Dubrovnika do Cetine i sav humski kraj. Isti Dubrovnik, premda su to banu „dragi prijatelji“, nadao se Stjepan, da će od sada biti u barem onakovom odnošaju izmed bana bosanskoga i Venecije, kao što su bili gradovi sjeverne Dalmacije izmed kralja Karla Roberta i ote možne republike.

Kralj Karlo Roberto spada medju one u srednjem vieku osobito u srednjoj Europi dosta riedke vladare, koji čim dodju do moći izpredaju visoku politiku, traže saveza i posla u susjednih državah, brinu se za obstanak i upliv svoje kuće, metu i mješaju se, sude i razpravljaju ob odnošajih susjednih država, žene si sinove i udaju kćeri s koristnima i možnima susjedi, vode ratove, za koje se u njihovom kraljevstvu malo tko zanima, samo malo nastoje, da sretno vladaju u svojoj državi. Sve to pratiti nije naša zadaća, a ta djela izpunjuju vladanje Karla Roberta poslednjih desetak godina.

Ujak kralja Karla Roberta, napuljski kralj Robert, imao je jedinca sina Karla, a taj mu je umro god. 1328. Iza toga sina 1328. ostale su samo dvie kćeri: maloljetna Ivana i još mlađja Marija. Kralj Robert napuljski imao je i dva brata, a svaki od njih imao po tri sina, ali kralj Karlo Roberto kao sin Karla Martela, prvorodjenca Karla II. hromoga, mislio je, da ima pred njimi pravo na prijestolje. Kralj Karlo Roberto metnuo se i pod okrilje pape Ivana XXII. u Avignonu, koji se je smatrao, da je neki vrhovni gospodar kraljevstva napuljskoga. Iza duga pregovora slože se god. 1331. obadva kralja, da mlađji sin Karlov 1331. Andrija, rođen god. 1327., bude zaručen s Ivanom, unukinjom starijom Karla Roberta. Radi ovoga puštao je Karlo Roberto Mletčanom ono sramotno gospodarenje u zemlji Hrvatskoj. Sljedeće godine dodju poslanici iz Napulja, pozivljući kralja Karla Ro- 1332.

- berta neka si i sina dovede u Napulj. Već su se u Hrvatskoj, a naročito u Zagrebu i u Senju, činile pripreme za doček kraljev. Kralj Karlo Roberto sbilja je pošao na put, ali bilo zimno doba,
1333. teško obolio pak krene istom na proljeće god. 1333. Prije polazka dade si okruniti starijega sina Ljudevita za kralja za svaki slučaj. Kroz Hrvatsku prate ga pored Hrvata i mletački poslanici, koji se natječu izkazati mu što veće počasti. Zanimivo je, da Spljećanom ipak nije htio potvrditi njihova privilegija; zašto ne, to da će im njihov nadbiskup kazati. Po tom bismo sudili, da je kralj Karlo Roberto sada već mislio: dostigao sam moju svrhu, pak netrebam više Mletčana. U Senju se ukrea, sretno prispje u Napuljsku, i svečano obavi zaruke ovo dvoje djece, pak se
1334. povrati kući istom sljedeće godine, tražeći valjda u Italiji ili čak kod pape buduću sigurnu savezu za svoga sina, budućega kralja napuljskoga.

- Već su do sada ugarske vojske vojevale i u austrijskih i u čeških zemljah. Kralj Karlo Roberto je u velikom ratu izmed Ljudevita bavarskoga i Fridrika liepoga austrijskoga stajao uz Austriju; malo zatim je učinio savez obrane i navale s nemirnim kraljem Ivanom češkim, njegovim sinom Karlom moravskim i sa Ivanom, vojvodom kornškim. Malo kasnije opet je u savezu s Poljaci, dapače otimlje se kakve će usluge učiniti Poljakom. U daleki sjever, u zemlje njemačkoga reda idu ugarske vojske u isto doba, kada kralj Karlo Roberto polazi u Italiju, da si osigura napuljsku krunu. U Poljsku idu, da mu osiguraju krunu poljsku. Otkad se je pak povratio iz Napulja reć bi danju i noćju snuje, kako bi svomu sinu osigurao krunu
1335. poljsku. God. 1335. umio je kralj Karlo Roberto sastaviti u Višegradu takav sbor kraljeva i vojvoda, kakav Ugarska ni prije ni poslije vidjela nije. Tu je kralj poljski Kažimir, kralj češki Ivan i njegovi sinovi, mnogi njemački vojvode, svi dakako s ogromnom pratnjom. Sama pratnja, vele, da je izpijala do sto osamdeset vedara vina na dan. Kralj Karlo Roberto je dakako kolo vodio. Izmirio je kralja češkoga s Poljskom, izmirio Poljsku s njemačkim redom. Karlo Roberto je poslije i u ratu pomagao Česku, a ona njemu osigurala, da će priznati ujedinjenje ugarske i poljske krune na glavi sina njegova Ljudevita.
- Napokon dostigne kralj Karlo Roberto svoj veliki i dugo
1339. snovani cilj. 7. maja 1339. u saboru poljskom u Krakovu pred-

loži kralj Kažimir sabranim velmožam, jer mu nebo nedade sina, neka uzmu sebi kralja sina njegove sestre Ljudevita. On će biti kralj ugarski i hrvatski, pak će u nevolji Poljske moći svu silu ove svoje po otcu dobivene države podići, da ju brani. Već za mjesec dana stigne sam kralj Kažimir u Ugarsku, da donese vesele glase svojoj sestri, kraljici Elizabeti, i sinu joj Ljudevitu, a valjda najveće Karlu Roberto.

Tim je kralj Karlo Roberto dostigao najviši sebi postavljenu cilj života. U toj mnogogodišnjoj vratolomiji zaboravi na Hrvatsku, kao da nije njegova, a dolje je uvijek bio rat, jer je ime bana Mikea bilo proketo među velmožama hrvatskimi. Šubići nisu nikad bili prijatelji kralju. Pavla Šubića, najmladjega brata, bio je dobio za sebe kralj, dobila ga bila i Venecija, ali koja korist, kada je sila njegova slaba bila. Kralj Karlo Roberto se više puta spremao u Hrvatsku i poručivao, da će doći. To znamo god. 1338. poručujući naročito, da se želi izmiriti sa Šubići. Ovaj rod sada se je sam sa sobom nastojao opet ojačati. Medjusobnom ženitbom izmiriše se kliska i bibriska pokoljenja. Katarina, sestra bana Mladena mladjega kliskoga, uze si za muža Ivana Gjurgjeva bibriskoga, dakako s papinskom dozvolom, jer su si najbliži rod. Papa blagoslovi taj brak radi mira i sreće u Hrvatskoj.

Kralj Karlo Roberto se opet god. 1340. za sigurno spre- 1340.
mao na naše strane. Mletčanom bio je ovaj dolazak veoma nedrag. Oni upućuju svoje ljude, neka traže saveza s Nelepići, Frankopani, Šubići ili ma s kojom od ovih stranaka. Kralj Karlo Roberto je želio doći u umirenu Hrvatsku, a to nebi bilo moguće, ako bi se opet ustao koji od velmoža, a najmanje ako bi svi ustali. Valjda se opet nemir pokazao, pak kralj nije dospio, a jadni velmože hrvatski hvatahu se kao utopljenici slamke sa svojim glavnim neprijateljem republikom mletačkom u njeko prijateljstvo.

Kralj Karlo Roberto radio je pored sve velike kostobolje, koja ga je morila poslednjih godina, o važnih reformah, napose sudstva, dok ga teška bolest neshrva 16. juliya 1342. u Više- 1342.
gradu, u sjajnom kraljevskom dvoru, koji je on sam sagradio.

III.

1342. Nasliedi ga (21. julija 1342.) mladjahni njegov sin Ljudevit I., mladić od kakvih sedamnaest godina. Sin Poljakinje Elizabete, proglašeni nasljednik i poljskoga prijestolja, bio je i u Poljskoj smatran kao pravi sin ovoga kraljevstva. Sretan je i po tom, što je kroz četrdeset godina vladao u dalekih i prostranim zemljah u dosta sretnih okolnostih. Radi sreće njegove daju mu neki povjestnici naslov: „Veliki“. Gledeći na vladanje oca njegova, a osobito na ono iza njega, vlada on sбилja toli sjajno, da je bio jedan od najuglednijih kraljeva svoga vjeka.

U Hrvatskoj jošte vlada ban Mikac izmed Save i Drave. Mora da je bio veoma odvažan čovjek, kada se još svejednako drži, premda je u očitu neprijateljstvu s biskupom zagrebačkim, a netrpe ga niti templari. Jedva što je kralj Ljudevit sjeo na prijestolje, morao je zapoviedati banu, neka vrati posjede biskupa zagrebačkoga. Biskup je pred malo vremena jedva živu glavu iz Ivanića iznesao od ljudi, koji su bili očito u savezu s banom.

Nije ipak ban Mikac zapoviedao u Hrvatskoj preko Gvozda. Tamo nije kroz punih šestnaest godina niti kralj Karlo Roberto vladao. Ali žalibože nevidimo tamo bana, komu bi se pokorila sva gospoda hrvatska. Glavni je rod Svačić-Nelepića. On zapovieda u Kninu, nekadanjoj prestolnici kraljeva, a poslije mladih kraljeva i banova hrvatskih. Valjda u istoj dvorani, gdje su Petar I. Kriesimir i Dmitar Zvonimir primali poslanstva stranih dvorova, vidjamo Nelepića, gdje prima na primjer poslanstvo mletačko. On zapovieda Zagorjem današnje Dalmacije, a spušta svoju vlast do mora prema Šibeniku. Teško su ovu premoć preboljevali Šubići, koji su se smatrali: „perpetui“ ili nasljednimi gospodari i bani u Hrvatskoj. U javnih diplomatičkih spisih dolaze oni pod imenom: „Banići“, t. j. potomci i djeca banova. Šubići su bili ipak u Primorju glavni gospodari, a naslanjaju se na svoj grad Skradin, a sa tvrda Klisa bdijahu orlovski nad spljetskim primorjem. Gore na sjever od njih stoje nepomični pred svakom silom u Lici i Krbavi, u nekadanjoj banovini gatskoj, Gušić-Kurjakovići. Oko kvarnerskoga zalieva imadu otoke i kopno Frankopani. Oni su najnestalniji, jer ih pritišće na moru Venecija, pak su prisiljeni svaki čas ugovarati sada s kraljem ngarskim i hrvatskim i njegovim banom, a sada opet s premožnom Venecijom.

Kralj Ljudevit namienio je banovinu hrvatsku svomu najmladjemu bratu Stjepanu, zato odmah pri nastupu svoje vlade uzme misliti o tom, kako će si pokoriti i na priznanje kraljevske vlasti prisiliti ovu gospodu i njim podana plemena. Znao je to i osjećao knez Nelepić. On i njegov nećak Konstantin upravo su u krvavu ratu s republikom mletačkom. Rat kao da će biti „na život i na smrt rodu Svačića“, tako se barem zaključuje u Veneciji. Svi gradovi mletački: Spljet, Zadar, Šibenik, Trogir i Nin pozivlju se na oružje. Ban bosanski Stjepan Kotromanić, boreći se za prvenstvo u Hrvatskoj s Nelepići i Šubići, i druga gospoda dobivaju molbe, neka pomažu uništiti gospodara kninskoga. Dapače i kralju srbskomu Dušanu poručuju Mletčani, neka bude s njimi u slogi u poslovih hrvatskih. Ban Nelepić uvidi grozni svoj položaj izmed kralja Ljudevita i svih ovih svojih neprijatelja, pak iza rata od nekoliko mjeseci god. 1343. učini mir, doduše veoma nepovoljan, ali u ovih 1343. teških okolnostih ipak priličan, barem da se spasi od propasti. Morade dopustiti, da podanici republike slobodno trguju po njegovih zemljah i gradovih. Šibeniku da će odmieniti štete nanešene. Tvrdjavu sagrađenu kraj Šebenika razoriti će, a platiti će republici petnaest hiljada funti zlata za sigurnost mira. U znak novoga prijateljstva budu knezovi Nelepići god. 1343. uneseni u zlatnu knjigu gradjana mletačkih.

Malo iza ovoga mira umre ban Nelepić, a iza njega ostane udova Vladislava s maloljetnim sinom Ivanom. Sada je prilika prisiliti Hrvate stare Dalmacije, da se poklone kralju. Kralj Ljudevit zapoviedi banu Mikcu, neka ide s vojskom na one strane. Ban prodre s četiri hiljade ljudi do Knina. Kako je bio grad toli silan po riečih suvremenika, da ga nikakva sila nebi mogla predobiti, „jer da je divnom visinom i utvrdami opasan“, vidje ban da nemože ništa, pak je samo harao i plienio. Ban se god. 1344. odmaknu, videći da nemože dostići svoga cilja. Od- 1344. mah se po svoj zemlji razsiplju glasovi, da sam kralj Ljudevit dolazi s velikom vojskom. Sada je prva Venecija u strahu za svoje gradove na moru. Ona na vrat na nos razganja svoje glasnike po hrvatskih stranah, neka za Boga bude sloge medju gospodom hrvatskom i gradovi. Već prije, kako spominjasmu, kušala je Bosnu i Srbiju dovesti u ovu slogu, ali samo tako, da se njezino ime nespominje, a republika dati će svaku mo-

guću pomoć. Ali sada uvidi najmožniji saveznik ban bosanski, da je njegova korist stajati uz Ljudevita, jer mu iza leđa vreba silni i ratoborni srbski kralj Dušan. Tako je u savezu samo republika i knezovi hrvatski. Medjutim klonu duhom Vladislava udovica Nelepićeva i obeća se pokloniti kralju, ako joj ostavi kralj njezine gradove. Poslanik njezin donese joj glase, da kralj hoće sve gradove da njemu preda. Slaba žena ohrabri se, da brani svoje gradove i ostane vjerna savezu. Veli se, da je kralj Ljudevit stao biesniti videći ovu nepokornost i himbu, te da se je zakleo, da će pokoriti gospodu hrvatsku i njihove gradove, makar polovicu blaga i bogatstva svega svoga kraljevstva razsipao.

1345. Do ljeta god. 1345. sakupi vojske do dvadeset hiljada ljudi i dodje do Bihaća. Mnogo je Hrvata došlo pred njega, noseći ključeve svojih gradova. Knin uzme obsiedati i prisili na predaju. nu ne bezuvjetno, kako je prvo iskao. Junačka Vladislava valjda iza dulje obrane preda Knin grad, ključ prekovelebitske Hrvatske, pod tim uvjetom, da dobije županiju cetinsku. Svakako je time rod Svačić-Nelepića pao s visine, na kojoj je stajao u Hrvatskoj skoro četiri vieka. Kralju Ljudevitu se nisu pokorili ni Šubići. Tvrda Ostrovica i nepredobitni Klis i jesu spodobni za odpor od najjačih neprijatelja. Dolazili su u Bihać i poslanici gradova Dalmacije. Ta oni gradovi po imenu još su njemu podani, jošte nose na svojih zapoviedih na vrhu i pred duždom kadgod ime kraljevo. I sama oprezna i budna Venecija, osnivaateljica saveza proti kralju, kao da je htjela biti prijateljska. Eno prije dvie godine, kada je kraljeva mati putovala u Napulj, iskao je kralj brodove za prevoz od Zadrana. Mletčani tiskali se napried, da oni prevezu staru kraljicu preko jadranskoga mora. Mletčani uza sve to zadržtaše od jada, kada su dočuli, da su i Zadrani poslali svoje poslanike s liepimi darovi za kralja u Bihać. Grad Zadar bio je od poslednjega mira, sklopljena izmed bana Mladena Šubića i Venecije, više saveznik nego li podanik mletački. Nisu imali mletačke soldateske ili posade, niti kakvih drugih Mletčana, osim kneza gradskoga. Sami Mletčani nisu bili protivni, kada su Zadrani s hrvatskimi velmožami saveze sklapali, pak su imali i svoju oružanu i svoje brodovlje. Njihova trgovina tekla je preko italskih i do španjolskih obala. Bogatstvo i ugled povećavao im se od pamtivieka po otocih nazvanih zadarskih, a k tomu jošte pripadao je i otok

Pag. Pohlepa za većim posjedom nagnala ih je, da otmu njeke otoke Šibeničanom, nu vratiše ih pokorivši se samo sili Venecije. Kada je knez Nelepić pritiskao Šibenik, a Mletčani pozivali preko svojih proveditura po Dalmaciji i Hrvatskoj u savez i u boj na njega, proglase ga i Zadranu za svoga neprijatelja, ali niti da bi se maknuli udariti na njega, dapače uzkrate Šibeničanom oružje, kada su to od njih htjeli posuditi, postave sebe za sudce i izjave banu bosanskomu, da neće zapodjevat i kavgu izvan svoje kuće, a da žele mir. U obće čim se je više razcvjetavao Zadar, tim je više bio s Hrvatskom vezan, tim je više u njem Hrvata bilo, jer su proizvodi svjetski doneseni bili samo za Hrvatsku. U Veneciji znali su i osjećali, da bi Zadar mogao na sjeveru ono biti, što je na jugu Dubrovnik, da iztisne mletačku trgovinu sa sjevernih hrvatskih strana. Osim drugih obzira spomenutih u tolikih bunah zadarskih prošlih vjekova, valjda je ovaj bio jedan od važnijih. Veneciju zabode u srce, kada dozna, da je Zadar svoja tri odlična plemića poslao s darovi kralju Ljudevitu u Bihać, a nije o tom ništa javljeno republici. Ova smutnja budne veća, kada su se poslanici skoro donoseći natrag darove kući povratili. Kralj Ljudevit je naime bio se već vratio u Ugarsku. Uzrujanost zavlada po celom gradu. Stranka kraljevska predbacivala je poslanikom, zašto su tako nemarni bili i preveć polahko putovali, da im kralj prodje izpred nosa. Već u mnogih psovkah pronjuši mletačka policija o čem se radilo. Stranka mletačka rugala im se, da će sada biti odmah kraljevi, kada su se toliki gradovi predali kralju. Od same razjarene stranke hrvatske palo je rieči, po kojih se vidilo, što su poslanici imali obaviti. Mletčani pripoviedaju, da je vlada njihova uhvatila pisama, iz kojih se odkriše dogovori izmed kralja i plemstva zadarskoga; da su iskali nješto vojske za posadu, da su htjeli nahrupiti na svoga kneza i sve Mletčane u gradu i drugdje po Dalmaciji, da dobiju jamstvo za život svojih sugrađjana, koji bi se u ovaj čas nalazili u Veneciji ili gdje drugdje pod oblašću republike. Vlada odluči predati Petru Canalu pet brodova, neka ide odmah pod Zadar. Zapoviedi mu, neka se predstavi tamo, kao da je došao po običnom poslu, da pregleda Dalmaciju. Takova je i pisma dobio. Čim tamo stigne, odmah se tako namjesti, da nitko nije mogao niti u grad niti iz grada bez njegova znanja. Zatim pozove Marka Cornara, kneza za-

darskoga, neka dodje k njemu sa dva plemića Zadranina. Cornaru otkrije namjere senata i zadrži ga kod sebe. Sav se grad začudi, videći gdje im kneza u grad neima, dok Zadrani Bivaldo nedonese glasa, što se dogodilo. Druga njegova, valjda biesna Hrvata, po imenu Grbonosa, zadrže na brodu i obitelj se k njemu preseli. Mjeseca julija god. 1345. pošalje admiral Canale glasnika, da viče: svaki Mletčanin neka iznese svoje stvari iz ovoga grada za četiri dana. Zadrani pošalju Canalu jednoga dominikanca, da ga zamole, neka im dopusti poslati poslanike u Veneciju. To im dopusti, a oni odmah pošalju nadbiskupa i dva plemića. Mletčani počmu međjutim odmah rat. Što je u onaj čas dolazilo zadarskih brodova kući, to pohvataju ili potonu u more, ljude polove, izrane i pobacaju u vodu. Zadrani Canala opet zaištu, neka nepočimlje neprijateljstva, dok se poslanici nevrata. Admiral Canale im odgovori, da ima zapovied od senata, neka si odaberu ovo dvoje: da razvale bedeme svoga grada i sve tvrđavice izvan grada da predađu republici, kneza će imenovati dužd sa senatom, i uz to da zadrže svoja prava i posjed; ili ako ovo nedadu, da budu proglašeni za neprijatelje republike. Dominikanac vrati se s ovimi gorkimi ponudami u grad. I plemstvo i gradjanstvo i veliko i malo sve jednodušno zaključí, da vole pokušati sve moguće, prije nego li da ovako sramotno sami svoj grad upropaste.

Zadrani se priprave na obranu, bedeme si brzo izprave, strojeve podignu kraj zidina, hrane si u izobilju navezu. Tri dana iza toga, 15. augusta, pošalju tri poslanika u Ugarsku do kralja, neka im dade pomoći. Opet nisu niti s Canalom prestali dogovarati, a on njim uvijek isto odgovarao i pomalo rat nastavljao. Grad bude s morske strane sasvim obkoljen, a svi Zadrani, ma gdje bili, na mletačkom zemljištu pohvatani. Otoke zadarske neprijateljska vojska orobi, sela popali, narodu pobere do dvadeset hiljada ovaca. Dospije za malo dana prokurator Marko Giustiniani iz Venecije s vojskom od dvadeset hiljada i izkrea se u Ninu. Bilo je u vojski svake vrsti čeljadi: Talijana, Niemaca, Švajcara plaćenika. Ovi se kao bujica razlete oko Zadra, da haraju i ražaju. Puk sa sela uzmakne u grad. Tako se napuni u gradu do dvadeset i osam hiljada ljudi, od kojih je bilo pod oružjem samo šest hiljada.

Svaka stranka iskala si saveznika. Mletčani dobiju na svoju stranu gradove dalmatinske, zavidne po običaju cvatućemu

Zadru. Kod kuće uredi se i primire s patriarchom akvilejskim. Zadrani potajno pošalju glasnika u Napulj Andriji, bratu kralja Ljudevita, u Jakin i Genovu. Međutim se napnu Mletčani, da razkinu veliki lanac braneći ulaz u gradsku luku. Zrak je potamnio od strielica lietajućih s obiju strana, mnogo su krvi Mletčani prolili, dok su 6. septembra lanac prelomili.

Dva dana pošlje toga, na dan gospin 8. septembra, obradova se vas grad. Dodjoše poslanici od kralja Ljudevita i donesoše vesele glase, da će im od njega skoro jaka pomoć stići. Neizmjernim oduševljenjem uzpinjalo se gradjanstvo na zidine, da si brani rodni grad. Sada uzvise javno i kraljevu zastavu, da pod njom vojuju. Još je veća radost bila, kada su dočuli, da dolaze dvie vojske, jednu vodi ban hrvatski Mikac, drugu Stjepan ban bosanski.

Mletčani sada se istom napnu. Opet novo brodovlje dodje pod vodstvom prokuratora Andrije Morosina i brata duždeva Simeona Dandula, a odmah iza njih Petra Civrana s glavnim brodovljem. Sva sila i sjaj Venecije okupi se oko Zadra. Petar Canale imao je takove punomoći, kakve jošte nikada nije dala republika: što god učini zajedno s prisutnima tamo provedituri, sve će biti dobro i tako stalno, kao da je senat odlučio, dakle diktatorsku vlast. Ovi su ljudi sve učinili, da banske vojske budu nemoćne. Znademo, da je Stjepan ban bosanski pred malo vremena kovao zajedno s Venecijom urotu proti kralju. Sada se evo i on pokorio, ali ne dobre volje. U Zadru vikali su na bane, kada su za malo vremena uzmaknuli s bojišta, da ih je republika kupila. Republika istina nije štedila novaca, ali valjda je sila mletačka bila jača. Mletčani, jamačno po nemarnosti banova, osvoje tvrdjavu sv. Kuzme i Damjana. Zadar bio je nesretan i s drugimi svojim saveznici. Onaj dan, kada su zadarski poslanici čekali odgovor od kralja Andrije u Napulju, spremila se proti ovom kralju urota, te je sljedeće noći smaknut. Jakin i Genova nisu mogli dati pomoći. Kralj Ljudevit poslao im dva pisma, da će skoro doći, ali i on je bio jako smeten od glasova o smrti brata kralja Andrije. Već sama pisma kraljeva bodrila su opet Mletčane, da svoj posao požure, pak učine juriš za jurišem, i napokon proliju mnogo krvi u jednom glavnom velikom jurišu.

Približala se zima i božić i nova godina. Kralja jošte ne- 1346.
ima Trećemu poslanstvu Zadrana odgovori, da će doći na pro-

ljeće. Do toga pak vremena morile su bolesti i glad prenapunjeno grad. Sve je oko grada poharano i popaljeno. Napokon dodje početkom marta god. 1346. kralj Ljudevit s vojskom od kakvih deset hiljada ljudi, što nam se čini vjerojatnije, nego da kažemo po bezimenom suvremeniku, da je doveo sto hiljada konjanika. Došavši pred Zadar, donesu mu odmah ključe grada. Razgledavši položaj neprijateljskoga tabora, uzme se odmah spremati na boj. Uz kralja pristupi i Bertrand patriarha akvilejski, a bio je opet i ban bosanski i hrvatski. Mletčani nebi bili rado javno stajali na bojnopolju kao neprijatelji prema kralju. Odmah pošalju poslanike, valjda da mu razjasne svoj odnos prema Zadru, nu on ih nehtjede poslušati. Opet veli bezimeni pisac, da su si onda Mletčani kupili njeke velikaše oko kralja, a naročito bana bosanskoga, bogatimi darovi, valjda i to opet zato, jer su u boju nesretni bili. Bitka se zametne oko kastela. Obadvije stranke su u najžešćem boju. U taj čas stupi na kopno sa frižkom vojskom Petar Civrano i odluči bitku. Kralj Ljudevit pobijedjen uzmakne 30. julija u bjehu u Vranu, a odavle u Ugarsku. Na bojnopolju ostavi osim mrtvih i ranjenih, šatore i svu bojnu spremu. Kralj Ljudevit izgubi volju ovdje ratovati, premda je znao, da će mu se gospoda hrvatska opet odmetnuti. Volio je u ovaj čas spremati se, da drugo kraljevstvo svoga roda, očevinu Napuljsku, predobije, da osveti smrt brata svoga. Pred Zadrom ostavi obadva bana.

Čim su Mletčanom glasi stigli o bitci pred kastelom i da je kralj pobjegao, a sami bani ostali, odmah pomisle nebi li novcem riešili pitanja, koje zoblje toliko dragocjene čovječje krvi. Poruče banovom, da će platiti kralju sto hiljada zlatnika, a banovom dvadeset hiljada, ako od boja posvema odustanu. Kralj nije opet htio, da čuje ma kakvu pogodbu, dok Mletčani izpod Zadra neprodju. Mletčani medjutim predu na sve strane. Ove dane, početkom marta god. 1346., javi im kralj Stjepan Dušan, da se je dao okruniti za cara grčkoga. Ište od republike pomoći, da zajedno s njom osvoji Carigrad. Republika za sada zahvaljuje, ali drži ga kao srdačna prijatelja, da s njime sapne bana bosanskoga Stjepana Kotromanića. Ban je prisiljen, da bude prijatelj republike, premda je vojvoda kraljeve vojske. Znali su opet u Veneciji, da će za koji dan okrenuti s vojskom kroz sjevernu Italiju kralj Ljudevit u Napuljsku.

Sve je okrenulo proti Zadru. Gradjanstvo ovo nije niti valjana vojvode imalo. Ipak uzdržavaju juriše, koji se po zapoviedi senata mletačkoga moraju svaki dan ponavljati. Već je minula i godina dana (od augusta god. 1345. do augusta god. 1346.), Mletčani daju vikati po glasnicih na jeziku hrvatskom i talijanskom neka se predadu, već se i jesen i zima približala, približao se i drugi žalostni božić, da ga sprovedu pod opsadom. Bolesti, glad i svaka druga nevolja činiše klonuti ruku hrabrih i oduševljenih branitelja. Malo vieće grada, sastojeći od tri rektora i dvanaest viećnika, napokon odluči, da zamole od Mletčana mir. Svjetina u gradu pobuni se, vieće joj baci nješto novca, a njeke buntovnike i kazne. Medjutim nevolja dospje na najvišu kulminaciju. 25. novembra sastane se velika patricijska skupština, a gladna svjetina okupila se oko gradske viećnice i više iza svega glasa: mir valja napraviti — tako, da su to i Mletčani mogli čuti. Suze lijući zaključie patriciji, da će grad predati. Šest poslanika pošalju k duždu s ponudom i kao jamce mira. Mnogi Zadran i ostave odmah svoje rodno mjesto i uzmaknu u Hrvatsku, da si tamo stvore novo ognjište, jer je to bio takodjer preduvjet od strane Mletčana.

Senat mletački uzme viećati o predaji grada. Njeki su htjeli, da se grad uništi i izbriše s lica zemlje, jer da je već previše dragocjene mletačke krvi pozobao, da ga republika neće niti s dobra, niti sa zlim nikada sretno posjedovati. Drugi su bili za to, da se grad uzdrži, samo da mu se sva prava dokinu, a što odsele dobije biti će milost republike. 15. decembra god. 1346. bude učinjen ugovor po kojem se predaje grad i kotar, svi otoci i sve tvrdjave na milost i nemilost duždu Venecije. 21. decembra otvoriše se vrata gradska, zastava kraljeva bude skinuta, a nad zidinami grada uzvinu se zastava svetoga Marka. Marko Giustiniani preuzme upravu grada i primi prisegu od plemstva i naroda. Šestdeset plemića morade proći za taoce u Veneciju. Venecija je trošila za ovu godinu i pol svakoga mjeseca šestdeset hiljada cekina, i to samo za plaću vojski, a kamo jošie sva oprema onolikoga brodovlja, koja je stajala opet toliko, jer ovoga puta gotovo neima broja njihovu brodovlju. Zadar izgubi onu krasnu slobodu, po kojoj je bio proevao kao nikada prije niti poslije. Kralj Ljudevit mogao se srditi, i srdio se bez koristi. Najžalostnije nam se vidi, da su sinovi Šubića bana, koji su Zadru onaj krasni položaj izvojevali, da su oni u ovom ratu bili

na strani Venecije, kao zatornici Zadra. U to su dakako dovedeni po tom, što su htjeli sačuvati prava i samostalnost roda svoga. Nisu priznavali kralja Ljudevita, smatrali su, da je banovina hrvatska njihova nasljedna, jer je tako priznavao do god. 1322. otac sadanjega kralja. Crna i nezahvalna je kuća Anžuvinska, to je jamačno izgovaralo svako diete Šubićevo, mi ih podigosmo na prijestolje, a kako nam plaćaju?

Medjutim umre ove godine Pavao Šubić, gospodar Ostrovice, najmladji od sinova velikoga nekada bana Pavla. Time je klonuo u grob jedan od sada živućih Šubića, koji je svojim očima vidio slavu i veličinu oca i roda svoga. Dao se pokopati u Bribiru, gdje mu otac počiva i sinovi njegovi. Imamo njegovu oporuku od god. 1346. pred sobom. Zanimivo je, koje knjige ostavlja crkvi malobraćana, gdje će njegovo tielo počivati: „Na uries crkvi dajem knjigu moje historije za školu, psaltir s tumačem, razgovore sv. Gregorija, knjigu Isidorovu o svetom pismu i sbornik izreka svetaca, razpravu svetoga Bonaventure, dvie rimske kronike ili historiju, jednu staru i jednu novu“. Uz to dakako množinu dragocjenosti, izmed kojih nam padaju u oči dva sreberna štita pozlaćena i biserjem urešena. U štitu je običan grb, a taj je ovdje od bisera morao biti učinjen.

Dok se je kralj Ljudevit I. spremao na put u Napulj i zato iskao saveza s austrijskim vojvodom, zapoviedi hrvatskomu banu Nikoli, da nastavlja rat na Mletčane i na Šubiće. Mletčani su dobili za sebe austrijskoga vojvodu, saveznika kraljeva, a ponudjao im se za posredovanje mira s kraljem i ban bosanski Stjepan Kotromanić. Ban Nikola bio je sretan u ratu, pak je dostigao čega kralj nije mogao sa svom svojom silom. Šubići priznahu kralja Ljudevita i predahu mu god. 1347. Ostrovicu, a kralj im za uzdarje dade grad Zrin, po kojem su odsele i pridjevak nosili. Po jednom potonjem opisu sudimo, da je obseg zemlje bio oko Zrina za nekoliko dana hoda. Kralj veseo i zadovoljan, što mu se je ova možna dinastija hrvatska napokon pokorila, nezaboravi niti na bana, pak i njega obsiplje još iste god. 1347. opet novimi milostmi.

Nisu se opet svi Šubići pokorili. Ona grana njihova, što 1348. je imala Klis, jošte osta nepokolebiva, dok nije god. 1348. umro Mladen Šubić. Onda ban Nikola sa savjetom i silom gledao, da njegove gradove kralju predobije. Republika opet razsipala novaca, da dobije na svoju stranu Mladenovu djecu i gradove.

Rat je međutim i nadalje biesnio, dok nedodija kralju i banu i republici. Slože se, da učine primirje na osam godina (5. augusta god. 1348.), a u to primirje mora kralj Ljudevit I. prihvatiti, da se razumieva i knez Klisa i Omiša, t. j. nepokolebiva, nepokorna njemu druga loza Šubića.

Kralj Ljudevit I. se je već u ovo vrijeme vratio bio iz Napulja. Tamo se je mladjahni brat njegov Andrija bio oženio s liepom i dražestnom Ivanom, jedinom zakonitom nasljednikom napuljskoga prijestolja. Ivana nije svoga muža ljubila. Bila je i jaka stranka napuljska, koja ga nije htjela imati za kralja. Uzalud je god. 1343. kralj Ljudevit I. slao svoju mater Elizabetu u Napulj s bogatimi darovi, uzalud je u Avignonu papu mitio, kao vrhovnoga tobože gospodara Napulja, opet s puno novaca. Našlo se je uvijek kojekakvih doskočica, kojim se je krunitba Andrijina odgadjala. Ivana pričinjala se, kao da ljubi svoga ljuto mrženoga muža, dok ga njezini privrženici nezaduše u augustu god. 1345.

Kralj Ljudevit vele, da se je živim Bogom kleo, kada je dočuo on strašnu viest, da će osvetiti smrt brata svoga. U to ime zaišće saveza kod cara njemačkoga, prokletoga od pape Ljudevita bavarskoga, pak za zalog prijateljstvu zaruči svoga mladjega brata Stjepana, bana ciele Hrvatske, s Margaretom, kćerju carevom. Papa se prestravi od čuda, kako se kralj, dobar kršćanin, može tako vezati s izobćenim iz crkve carem njemačkim i opomeñe ga, neka se toga kani. Kralj Ljudevit odgovori mu, neka papa učini sud nad ubojicom Ivanom, neka rođjeno diete Karla Martela, sina Andrije, njemu i njegovu bratu banu Stjepanu predade, a do punoljetnosti djeteta, da će njih dvojica u Napulju vladati.

Papa sbilja prokune ubojice, a Ivana zvijskom bjesnoćom dala je daviti i mučiti one, koji su tobože krivi. U istinu pretrpili su mučeničtvo samo oni, kojih su se bojali, da prave krivce neizdadu. God. 1347. prodje kralj Ljudevit s vojskom svojom kroz Italiju do Napulja, noseći na zastavi sliku ubitoga svoga brata. U Napulju zamami svojom ljubezljivošću princeve kraljevske kuće u svoju blizinu; a onda izdajnički dade odsjeći glave nekadanjem prijatelju Andrijinu Karlu Dračkomu, ne kao da bi on bio najkriviji, već što mu je bio najpogibeljniji, a druge dade zatvoriti i odvede ih kao sužnje u Ugarsku. Ivana me-

djutim po drugi put već udata za najljepšega čovjeka u Napulju, princa Ljudevita, pobjegne u Provenču i nadje liepo okrilje kod papinskoga dvora u Avignonu. Kralj Ljudevit se je dao okruniti u Napulju, a za svoga namjestnika ostavi Stjepana Lackovića, da osvaja što bi još preostalo nepokornih velmoža. Diete Karla Martela, sina Andrijina, odvede sa sobom u Ugarsku. Badava se je sada trudio kralj, da prisili papu, neka prokune Ivanu. Čini se, da su izpod ruke radili papa i Ivana zajedno, 1350. da kralja Ljudevita bace iz Napulja. Opet je on god. 1350. morao glavom voditi vojsku i redom gradove osvajati, pak je cijelo kraljevstvo opet osvojio.

Papa očividno zabrinut za Ivanu, predloži mu, da će odsudu učiniti i uzeti Ivani kraljevstvo, ali pod pogodbom, da niti on niti Ivana nebudu u Napulju, to će reći: neka on najprije iz Napulja ode. Buna se k tomu digne i on uvidi, da neće za sebe predobiti srca napuljska, pak ode. Za pol godine odsudi papa, da je Ivana nedužna, samo neka plati kralju Ljudevitu troškove od tri stotine hiljada dukata. Sada izvede Stjepan Lacković svoju vojsku, a za nagradu dobije pri povratku u domovinu Međimurje. Ivana kao pobjediteljica unidje opet u Napulj. Tako prodje kralju u ludo trud od tolikih godina. Pri povratku svome god. 1351. oženi kralj Ljudevit brata Stjepana, bana hrvatskoga, i dade mu naslov vojvode erdeljskoga, nu mislimo, da to niti nije bio, a ako je bio, onda samo prekratko vrijeme, jer za malo ga vidjamo, gdje sazivlje 1352. sabor hrvatski, a već slijedeće godine 1352. stoluje u Zagrebu na Griču s kraljevskim sjajem. Kada je sa ženom banicom dolazio, dočekao ga je kaptol zagrebački sa svetimi relikvijami, kako se dočekuju kraljevi. Kralj Ljudevit nije mogao ostaviti Hrvatske bez ugledna vladara. Kralj je u obće morao, da miti plemstvo s novimi i potvrdom starih privilegija. Potvrdio je zlatnu bulu, samo da ugodi nezadovoljnu plemstvu. Hrvatskim plemićem između Save i Drave, a naročito u požežkom i vukovskom kraju dade slobodu, da neplaćaju banskoga danka, kao što ga i drugi plemići neplaćaju.

Kralj Ljudevit se je u ovo vrijeme puno zanimao s poljskimi poslovima, nu to nas nezanima. Nas dakako zanimaju njegovi odnošaji prema Hrvatskoj. Na dvoru njegove matere bila je kći bosanskoga bana Stjepana, ona ista, koju je car Stjepan

Dušan želio pridobiti za sina svoga. Ljepotom svojom obmami ona Ljudevita, pak ju uzme sebi za ženu 20. junija god. 1353. 1353. Kod svatbe jedinice kćerke bio je i stari Stjepan ban bosanski. Ban Stjepan je tim sklonuo glavu u savez, koga mu je trebalo proti neprijateljskomu Dušanu, nu za koji mjesec umre i ostavi banovinu svomu sinovcu Tvrdku. Kralj Ljudevit, pomagan od bosanskoga bana, mislio je, da će satrti ohologa cara Dušana jošte ove iste godine. Dušan bio je očiti neprijatelj njegove države. Kao saveznik Venecije okoristi se i razširi svoju vlast do Dunava, osvoji Biograd i mačvansku banovinu, i prešao je tako kao osvojitelj i na zemljište hrvatsko u ono doba, kada je kralj Ljudevit sramotno bježao pobiedjen izpred Zadra. Dolazeć do toga, da svlada i njeke krajeve hrvatske, uvidi, da mu je potrebna sloga s papom rimskim. Snovao je već ponosni Dušan, kako će dobiti od pape vrhovno vojvodstvo nad svimi kršćanskimi vojskama u ratu na Turke. Bio je pripravan sam primiti tobože i katoličku vjeru. Papa je već slao k njemu poslanika Petra Tomu, biskupa iz Sicilije, nu videć već car Dušan, da papa njemu vojvodstva neda, a neprijatelji njegovi, naročito kralj Ljudevit I. ugarski i hrvatski, da su u milosti papinoj, izkaže se sad u pravom svojem liku. Papinog poslanika stao siliti, neka mu noge ljubi, što onaj nije htio. Katolike uzeo progoniti, kao kakove pogane iz svoje države. Sad je kralj Ljudevit kao kršćanin-katolik stao voditi vojsku na njega, ali bude god. 1353. potučen, što bi rado prikriti oni, koji kralja odviše slave.

Vjerujemo kralju Ljudevitu, da je želio oprati sa sebe ovu sramotu. Poslije, godine 1354., je Dušan i bansku vojsku razbio. 1354. Svuda je navieštao kralj Ljudevit, da ide na osvetu, da satre šizmatika, koji se eno onako porugao papi. Iznova je učinio savez s vojvodom austrijskim. U postu god. 1356. sadje u Za- 1356. greb, kamo su se imale skupljati vojske. Papinski poslanik Petar Toma, onaj isti, koji je otišao ili bolje rekné uzmaknuo iz srbske države, evo nalazi se uz kralja. Jamaćuo je on puno tomu doprineo, da se je oko Zagreba utaborilo do sto hiljada oboružanih ljudi. Papa od milja i veselja dade kralju Ljudevitu naslov, koji je prije Dušan iskao: „zastavnika crkve“, svemu kršćanstvu naredi, neka se mole za kralja.

Valjda se je medjutim i car Dušan spremao i kralja preplašio. Ljudevit promieni svoju ratnu osnovu. Upravo je iz-

ticao osmogodišnji mir s Venecijom, a republika je i onako bila s Dušanom u savezu i već su prolazile mletačke vojske na pomoć u Srbiju. Još su boravili u Zagrebu poslanici mletački, da od kralja Ljudevita ma kako izmute produženje mira, kada se vojska kraljeva na jednom krene prema primorju, da udari na države mletačke. Ako se je papa srdio, što ga je ovako lukavi kralj Ljudevit za nos potegnuo, to nije čudo. Plaćenici kraljevi i sva vojska radje su išli na bogatu Veneciju, nego li na šumovitu Srbiju. Pred malo mjeseci pala je glava Marina Faliera, jednoga od najuglednijih duždeva, što su sjedili na onoj sjajnoj stolici, u Veneciji preobrazivao se ustav, sada je prilika bila satrti mletačkoga gizdavoga lava.

Kralj Ljudevit krene sam glavom sa svojih sto hiljada vojske put Italije, a Dalmaciju da osvoji, preda hrvatskomu banu. Kralj bude sretan. Susjedna italska gospoda pritiskivana od Venecije, pritiskivahu se uz njega. Njekoliko gradova već je palo. U to i dužd Gradenigo umre, a Mletčani izabrali 14. augusta god. 1356. Ivana Delfina, vriedna vojvodu. Taj je upravo bio obsiedan u Trevisu i kradom se je morao prošuljati, dok je sretno i slavno dospio u Veneciju. Mletčani sada opetovano prose mir, i to ne više kao što su u Zagrebu reć bi na porugu ponudjali biela konja i nešto novaca, sada ponudjahu gradove Dalmacije, samo neka Zadar nebude niti mletački niti hrvatski. Papa je opetovano molio za Mletčane; papinski poslanik Petar Toma, željan osvetna rata na Srbiju, pripeo se na dušu kralja Ljudevita, neka dađe mir Veneciji. Kralj Ljudevit napokon pristane na primirje na pet mjeseci, od novembra god. 1356. do aprila god. 1357.

1357.

Na proljeće nastavi se rat. Svaka stranka dopremila si vojske i saveznika. Na Dalmaciju ratuje opet sam ban hrvatski Ivan Čuč, dakako mjesto mladoga Ivana, sina Stjepanova. Kralj mu je učinio ledja sigurna, jer je Tvrdka novoga bana bosanskoga svoga rodjaka privolio, da prizna vrhovništvo njegovo i da bude miran. Prošle godine nije ban hrvatski dostigao nikakva uspjeha, jer je Venecija svu silu plaćenika svakovrstnih bacila u gradove, sada sdruže se s njime bjegunci zadarski i mnoga gospoda hrvatska. Od velike navale i nagovori stranke hrvatske najprije klonu Spljećani i Trogirani. Obadva grada dogovore se, da će se zajedno banu predati. U noćno doba, 8. julija god. 1357., sastanu se plemići spljetski u crkvi sv. Dujma od subote na nedjelju. Ovdje se dogovore,

da će odmah pohvatati sve plaćenike vojnike mletačke razasute po gradu. Spavajuće vojnike brzo i sretno pohvataju i kojekuda po konobah pozatvaraju. U ranu zoru naskoče kneza, neka im preda ključe od grada. Trogirani opet zatvore svomu knezu vrata, kada je slučajno izašao izvan grada, pak je on morao proći u Spljet. Spljećani uhvate ga i zajedno sa svojim knezom na liepoj ladji s celom njihovom svojtom i pratnjom odprave u Veneciju. Kraljevsku zastavu iztaknu obadva grada i predadu se banu Ivanu. Što suvremenik bilježi, da je ban Ivan u ime kraljevo izdavao privilegija i potvrdjivao stara prava, to se znade, da su mogli činiti bani, samo su mnogi za veću sigurnost jošte to dali na potvrdu kraljevu, a da je kralj sam priznavao valjanimi ovakove povelje banova, vidi se odatle, što ih je kod potvrde uzео u svoje povelje.

Venecija pokuša najprije milom prisvojiti sebi srcea Trogirana i Spljećana. Pisa im dužd sladko i miljano: „Ta mi smo vas uvijek kao braću i sinove smatrali i upravljali, mi smo vas od tiranstva hrvatskoga oslobodili i sladku vam slobodu dali, mi smo vas branili kao same sebe, kolike smo samo troškove imali u ratu s kraljem ugarskim, samo da vašu slobodu obranimo. Kako vam srdce može podnesti, da ostavite takove prijatelje. Okrenite se opet k nam, znajte, da ćete nam biti draži, nego što ikada bijaste, sve ćemo učiniti za vašu sreću, naš ćemo život izložiti, da vas spasimo.“ Kada Spljećani i Trogirani nehtjedoše čuti ovih medenih ponuda izadje veliko brodovlje mletačko, da ih opet pokori. Ban je bio toliko jak, da nisu opravili ništa, već poharali i popalili nješto spljetskih otoka, naročito Šoltu i vratili se na obranu Zadra.

Kralj Ljudevit posla banu za Zadar pomoći, a zajedno s njime navaljivahu i zadarski bjegunci na grad. Mletačke posade branile se junački. Vodja njemačkih plaćenika Konrad Eldebord pade u boju. Zadar se ipak morade predati, samo je mletačka posada mogla uzmaknuti u tvrđavu, odakle ju nisu mogli baciti. Luka zadarska očisti se od mletačkoga brodovlja, te je ono moralo uzmaknuti prema Šibeniku i Skradinu. I od onuda morade bježati, jer su Šibeničani krenuli za braćom svojom. Što su štete Mletčani na otocih počinili, to im je bio sav uspjeh. Najdulje se je držala posada ninska, te je prisilila građanstvo, da se radje gladju mori, dok i vojski nedodija,

pak se banu predadu. Kolika bjesnoća zavlada u senatu mletačkom što su Zadar izgubili, vidi se po tom, kako kazniše Mihajla Faledra, kneza zadarskoga, što nije bolje branio toga grada. Odsudjen je, da stoji kroz dvie godine u podzemnoj tamnici na onom groznom stupu, pred kim se sgražaju i danas ljubopitni putnici europski. Ako bi međjutim obolio ili nemogao stati, nesmiye mu se to vrieme uračunati već mora da odstoji svoje dvie godine. Poslije toga neka bude prognan iz Venecije.

Dalmacija opet primi vladanje kralja ugarskoga i hrvatskoga. Kralj Ljudevit sam dodje u Dalmaciju, da slavi slavje iza pobjede svoga bana. Venecija klonu duhom i ponudi mir. 28. novembra god. 1357. odašalje senat Petra Trevisana, Ivana Gradeniga i kancelara Buonintenda s punomoćnici u Zadar, gdje je kralj ostavio svoje punomoćnike. Razprave o miru tekle 1358. su do mjes. februara god. 1358., dok se nije dokončao podpuni mir. Republika odriče se svih prava na Dalmaciju od Drača do Kvarnera. Tako dopadnu kralju Ljudevitu opet svi gradovi i otoci. Republika skida sa naslova svoga dužda: Hrvatsku i Dalmaciju. Što je kralj bio osvojio u Istri i Veneciji, to vraća republici. Kralj Ljudevit neće kratiti Mletčanom brodarenja po svojih obalah. Obadvie strane priznadu za posrednika i za čuvara ovoga mira papu rimskoga. Sada je i grad Dubrovnik zaiskao pokroviteljstvo kralja Ljudevita I.

IV.

Već od davna neima nam Dubrovnik na obzoru povjesti hrvatske, eno tamo od jedanaestoga vieka. Valjda je u Dubrovniku tekla već u ovo doba pripovjedka o kraljici hrvatskoj Margareti kao na pola mitična, kako se je iza smrti svoga muža Stjepana sklonula u taj grad, obogatila i posvetila ga svetimi moćni ostanaka drva križa gospodnjega. Tko će izbrojiti sve neprilike i nesgođe, kroz koje se je Dubrovnik od onda provukao kao osamljena litica na obali jadranskoga mora, u koju udaraju mnogo puta uzburkani talasi srbski, bugarski, bosanski, napuljski, a najviše mletački.

Kako Dubrovčani sami po mnogo puta kazuju u pismih svojih: „Mi neimamo kakva znatna kopna, da od njega živimo,

sav nam je život u trgovini i na moru,“ — tako je naravno, da su se najprije, najjače i odsudno po sebe morali sukobljavati s Venecijom, gospodaricom jadranskoga mora i prvom velevlasti na sredozemnom moru. Već u dvanaestom vieku pokušavali su Mletčani i dostigavali su to, da im se Dubrovnik kadgod pokoravao, kao što i gradovi u sjevernoj Dalmaciji. Dubrovčani uticahu se ponajprije pod okrilje možnoga byzantinskoga cara Manuela, koji je eno kao pravi car držao pod svojom vlasti cijeli balkanski poluotok, pak i Hrvatsku i hrvatske primorske gradove. Kada je god. 1180. iztočno carstvo izgubilo svoju prevladu nad srbskimi i hrvatskimi zemljama, onda se udvoriše prekomorskom susjedu svomu, kralju normanskomu. Svaki put su bili sretni sačuvati svoje domaće slobode. Kada je pak god. 1204. palo iztočno carstvo i Mletčani postali gospodari četvrtoga i najboljega diela toga carstva, jer su sve luke znatnije i gotovo cijelo aegaejsko more bili sada mletački, kada su Mletčani kao ljuta zmija opasavali i cijelo novo latinsko carstvo, onda je morala puknuti i sudbina gradu Dubrovniku. Domaći dubrovački izvori to sami ovako pripovijedaju: Bio je njeki knez dubrovački po imenu Damjan Juda. Taj dovršivši vrieme svoga knežtva, nehtjede da odstupi, već si ustroji dosta jaku stražu i učini se tiranom rodnoga grada. Plemstvo dubrovačko nemogući to podnositi, uroti se pod vodstvom Petra Benešića. Budući da iz Carigrada više pomoći neima, jer je carstvo bilo palo, a od susjednih vladara, svojih narodnih srodnika, pobojavili se, da ih sasvim nepodjarne, odluče obratiti se Mletčanom. Dubrovčani da će primiti Mletčanina za kneza, ali tako, da im ostanu njihove prvanje slobode. Petar Benešić prodje s tim tajnim naputkom u Veneciju. Mletčani rado ponude dubrovačke prihvate. Upravo je u to vrieme Toma Morosini imao odploviti u Carigrad, gdje je bio izabran za patriarchu. Njemu povjere, neka pristane uz put u Dubrovnik i uredi nove odnošaje ovoga grada. Morosini dodje u grad i bude od kneza Jude veoma sjajuo primljen. Juda dapače izprati novoga carigradskoga patriarchu na njegovu ladju. Čim tamo uzadje, prihvate ga Mletčani i bace u okove. Veli se, da je Juda biesan radi grozne prevare tresnuo glavom o kormilo broda i umro. Dubrovčani primu za kneza Lovrinca Kvirina Mletčanina pod uvjetom, „da će držati dobro vladanje i čuvati cjelinu dubrovačke vlasti,

da će bditi nad srećom grada i čuvati stare običaje republike, da će po starom zakonu i običaju suditi.“ Po tom bi bio izabranik samo načelnik, a ne kao kakav vladalac Dubrovnika, kojim i u napredak vlada sbor njihove vlastele i sudovi po domaćih zakonih.

- Ovako je bilo poslije god. 1205. Istom kada su Dubrovčani
1232. god. 1232. pokušali, da sa sebe stresu svaku prevlast Venecije, budu jače stisnuti. Od sada tražili su si i saveznike možne svjetske vladare. Čini nam se, da su Dubrovčani kopali i rovali i puno radili, dok su se smjeli proglasiti, da su pod zaštitom kralja napuljskoga i cara njemačkoga Fridrika II. Krvavi ratovi u zaledju njihovom, što ih je vodio ban hrvatski Koloman, još su ih jače tiskali prema Italiji, a osobito prema napuljskim stranam. Jedva se godinu dana uzdrže u ovom težkom
1236. i nestalnom položaju. God. 1236. opet moradoše primiti teške uvjete svoga izmirenja s Venecijom. Kneza i nadbiskupa biraju odsele iz Venecije, svake desete godine prisizgu vjernost, šest talaca dadu za jamstvo mira, mletački neprijatelji biti će i dubrovački, daće za inostrance da budu u Dubrovniku, kakve
1252. su i u Veneciji. Po ovom ugovoru, koji je još jednom god. 1252. ponovljen, čini se nekim, da je Dubrovnik bio grad republike mletačke još s manjim slobodami nego li neki drugi gradovi dalmatinski podani Veneciji; a u tom nevoljnom položaju, da je ostao sve do god. 1358., dok se nije predao pod okrilje Ljudevita I., kralja ugarskoga i hrvatskoga. Dokazuju to opetovanimi ostrimi zapovjedmi Venecije, gdje opominje Dubrovnik, neka se sjeti ugovora sklopljenih. Time se upravo protivno dokazati može. Dubrovnik se je otimao malo po malo prevlasti i nasilju mletačkomu. Jasno to dokazuju premnogi ugovori, što ih je Dubrovnik bez privole Venecije činio sa slobodnim gradovi Italije i sa susjednim srbskimi i bosanskimi vladari. Ako se na primjer izmed Pise i Florencije i grada Dubrovnika nije od dvanaestoga vieka (od god. 1169.) ovamo dalje sačuvao nijedan novi formalni obnovljeni ugovor, opet je medju njimi valjda na osnovu tih najstarijih ugovora obćenje i poslovanje kao medju slobodnim republikami, kako svjedoče spomenici iz god. 1327. Upravo sada u početku svojih novih odnošaja obnovi republika dubrovačka od god. 1229.—1249.

trgovačke ugovore s Firmom, Senegagliom, Ravenom, Rekanatom, Riminiem, Ferrarom, Fanom i skoro sa svimi znatnijimi gradskimi obćinama na iztočnim obalaha Italije. Ugovore te sklopi prije svega vieće gradsko, a izvršuje ih zajedno s viećem i vlastelom dubrovačkom knez i podređjeni njemu službenici. Rado se spominje u tih ugovorih, da već od starine postoji savezno prijateljstvo izmed Dubrovnika i spomenutih gradova. U tih ugovorih negovori se, da ih čine s dozvolom Venecije, a podaju si ugovarajuće stranke obilna prava i podpune slobode trgovanja. Vieše puta vidjamo kao na primjer u Jakinu, da daju Dubrovniku takove slobode i povlasti, kakovih nedadoše nijednomu drugomu gradu Italije, niti susjednih zemalja, „jer uvažiše korist, koju donosi Jakinu trgovanje s Dubrovnikom.“ Isto tako slobodno polaze Jakinjani luke dubrovačke, i sniju tamo prodavati i kupovati neplaćajući nikakve daće. Po onom, što ove dvie obćine god. 1292. ugovaraju, vidimo da je Dubrovnik imao skoro monopol trgovine izmed Neretve i Crnoga Drina i u svih „slovinskih“ zemljah iztočnih, da je trgovao s Toskanom, Lombardijom, Romanjom i Apulijom i s iztočnim carstvom, da je promietao robu slovinsku, byzantinsku i talijansku. Sve je to evo bilo koncem trinaestoga vieka s ugovori utvrđjeno, kada bi Dubrovnik po mnienju njekih imao biti kruto sapet u verige mletačkoga podaničtva.

A kako si je Dubrovnik umio od srbskih, bugarskih i bosanskih vieše puta veoma možnih vladara osigurati samostalnost tako, da nikad nijedan od njih niti jedan dan u njem vladao nije, premda su vladari srbski i bosanski i drugi susjedni knezovi svoju vlast razširili skoro pred vrata i do zidina ove republike; kako se je opet u Italiji smatralo, da dubrovačkoj republici pripada monopol trgovine na jugu od Neretve i tamo na iztok u „slovinske“ zemlje, sve to izpunjuje dugi i krasni niz dogodjaja povjesti, sve su to svjedoci samostalnosti ove republike. „Poslove sa srbskimi vladaoци“ — veli Majkov — „radiše Dubrovčani kao jednaki s jednaki. Nazivaše se „prijatelji, srodnici i braća, vjerni, ljubezni i poštovani“ itd. U svojih pismih srbski vladaoци jednako spominju: „ljubav, prijateljstvo, vjernost, poslugu, počasti i dare“,

što bijaše izmed Dubrovnika i njih i njihovih starijih.“

Dubrovnik je međjutim malo po malo uzahni prostor svoga vladanja razširio po obali morskoj od Dračevica na kotorskom zaljevu na sjever preko Cavtata i samoga Dubrovnika do Stona, a s njim zajedno i preko Imotice do sela Duži, a u tvrdu zemlju do medje trebinjske. Osim toga pripadahu republici otoci Mlet, Lastva, ali poslije i neki drugi. Ovo nije područje pristojno kakvoj državi, ali opet na kopnu nije većega nikada imao nijedan grad primorja hrvatskoga, a i u Italiji samo najveći, najmožniji i u svem svijetu slavne republike. Većinu ovoga područja prisvajahu si srbski vladari, njeke diele upravo su prodali Dubrovniku za redoviti godišnji prihod. Ovako je nastao tako zvani „srbski dohodak“, koga je Dubrovnik plaćao od ovih zemalja. Tako je postao i dohodak gospodi humskoj i bosanskoj, koji su imali i stranom prodali na sjevernoj strani zemlje od gradskoga područja. Tako je na primjer sam Sandalj Hrančić i njegovo potomstvo za prodani Ston imalo dobivati godišnjih hiljadu perpera.

Dočim je Dubrovnik ovako plaćao za zemlje kupljene i ugovori dobivene, bio je sam za sebe i za istoga možnoga cara Dušana, srbskoga kralja, ravan ugovornik. Neima tuj razlike u ugovorih, po kojoj bi se u stotinu diplomatskih svjedočanstva i jedan put naslutiti dalo, da se ugovori mienjaju radi odnošaja Dubrovnika prema Veneciji, već se dapače uvijek jednostavno obnavljaju stari ugovori, „stari zakon“ ili kako je bilo od „roditelja i praroditelja“. God. 1253. čini Dubrovnik, naglasjuć svoj odnošaj prema Veneciji, ipak s Mihajlom Asjenom bugarskim savez na obranu i navalu: „da budet čistoe prijetel'stvo i s'vršenje čistoju ljubve, ježe bilo is prva među svjeto i prjeslavnoga carstva vse zemle bl'garske i grčke Jovanom Osjenom i među opkinom slavnoga grada našega Dubrovnika“. Tako isto ponavljaju Dubrovčani bugarskomu caru, da imadu ostati odnošaji Dubrovnika prema Srbiji kakovi su i prije bili, „med kralj srpski i grad dubrovečki, da drži sveto ti carstvo“, ako bi car i Srbiju osvojio. Iste ove godine kralj srbski Stjepan Uroš „piše kraljevstvo mi ljubovnomu i prisnomu knezu dubrovačkomu Marcjelu Georgiju i vsem vlastelom i vsei opkinje gradskoj“ — — „po zakonu naši prvi, da si

hode vaši kupci po moje oblasti svobodno nikom re zlo nevregjeni“. Prije godinu dana (god. 1252.) bio je onaj težki i za slobodu Dubrovnika pogubni ugovor od god. 1232. i 1236. iznova potvrđen, a evo odmah iza njega ovako se kreće Dubrovnik na balkanskom poluotoku i neprestaje se tako kretati punih sto godina.

Još će se to bolje vidjeti, kada se ogledaju pojedine pogodbe saveza sa spomenutim već carem bugarskim. 1. Zajednički su im prijatelji i neprijatelji; 2. Dubrovnik neće primiti kralja srbskoga ni njegove rodbine ni prijatelja; 3. Car Mihajlo Asjen, kada učini mir s Urošem, neće propustiti, da se i Dubrovnik s njime nepomiri; 4. Dubrovnik ima caru Mihajlu pomoći koliko god može na kopnu i na moru; 5. da se spremi za dvie nedjelje dana kada čuje, da je on udario na Uroša; 6. da u gradu ostanu straže samo koliko treba; 7. da preda caru Mihajlu sve primorske gradove i crkve koje uzme; da car brani Dubrovnik, ako neprijatelj udari nanj.

Dubrovnik je već u ovo doba kao i Venecija srbske i bosanske vladare primio među svoje građane, davao im dvorove za zaklon od davnih vremena. I priča i pjesma i sigurni povjestnički svjedoci takme se skoro u neprekidnom redu, da slave republiku dubrovačku kao zaštitnicu mnogih prognanih velmoža i gospodara iz susjednih zemalja. Ovako su postali pravi građani dubrovački: Hristići, Jablanovići, Kotromani, Pavlovići, grofovi Blagajski, itd. Ovako je i grad Dubrovnik postao sigurnom štedionicom ili bankom, kao što za sjeverne hrvatske krajeve Venecija. Donosilo se tamo zlato, srebro, dragocienosti, novci na petpostotne kamate ili samo na čuvanje, samo da ih digne onaj, koji ih je predao, kada on sam „svojim kipom“ tamo dodje ili da dodje onaj, komu ih je on ostavio. Da su Dubrovčani kovali do ove dobe svoje „perpere“ ili novce, ima takodjer svjedočanstva, samo žalibože nemožemo po spomenicima iz ove dobe pokazati vrijednost tih „perpera“.

Sve je to bilo do godine 1358., kada je grad Dubrovnik, kao i svi drugi gradovi stare Dalmacije, sklonuo svoju glavu pod okrilje ugarskoga i hrvatskoga kralja Ljudevita I. Sada počinu pravi cviet republike dubrovačke. Mjeseca februara (28.) odpravi Dubrovnik svoga posljednjega kneza iz Venecije, a gradu izaberu tri domaća

vlastelina za upravitelje. Već sliedeći dan (1. marta) izaberu četiri poslanika: Petra Ranjinu, Ivana Bunića, Ivana Gundulića i Ivana Crievića zajedno s nadbiskupom Ilijom Sarakom, da prodju na dvor kralju Ljudevitu I. odneti poklon grada Dubrovnika. 11. maja te iste godine sastane se vieće kraljevo u Višegradu, gdje su bila i dva bana hrvatska, Leustakij slavonski i Ivan Hus hrvatsko-dalmatinski. Ovdje uglave najprije pogodbe, pod kojima priznaje Dubrovnik kralja Ljudevita za kralja i gospodara. Na to prisegnu nadbiskup i drugovi njegovi, a poslije toga kralj Ljudevit s prisutnima velikaši. Dubrovnik stupa pod zaštitu kralja Ljudevita i njegovih nasljednika, a za sada i nećaka kraljeva Ivana, sina pokojnoga Stjepana, prije tri godine bana hrvatskoga. Kralju plaćati će Dubrovnik sve ono, što je dosada za zemlje svoga područja srbskim kraljevom plaćao i još k tomu pet stotina cekina. „Slava“ će se odsele pjevati u stolnoj crkvi dubrovačkoj kralju Ljudevitu i njegovu sinu ili nećaku i svim njegovim nasljednikom. Zastava kraljeva vijati će se iznad grada, a Dubrovnik davati će odsele pomorsku pomoć kraljevom. Kneza će si sami birati izmed vjernih kraljevih podanika, a to je dakako svaki Dubrovčanin. Kralj poštuje ugovore ovoga grada, što ih je do sada učinio s gradovi dalmatinskim, s Humom, Bosnom i Zetom, a kralj će braniti njih i njihov grad od svih neprijatelja.

Očevidno je, da kralj ište neki danak, ali zato ostavlja Dubrovniku silan mah, da uvozninu i izvozninu uredjuje sam po svojoj volji. Po tom je ovaj danak priličniji daru nego li danku. Ako se jošte uzmu sve moguće pogodnosti, koje su si Dubrovčani izvojevali u susjednih zemljah s mudrimi trgovačkim ugovori, onda se vidi, da je kralj Ljudevit sam smatrao Dubrovnik kao slobodno vladanje na najjužnijoj točki svoje velike države. Prijatelji kraljevi moraju ipak biti i prijatelji Dubrovnika, a tako i neprijatelji. Već sada u ugovoru spominje se: „ako bi se kralj zaratio s republikom mletačkom ili s kraljem srbskim“, da ga moraju pomagati, ali da slobodno po tih zemljah i onda trguju.

Srbija i Venecija izuzete izmed prijatelja kraljevih i Dubrovnika, uznemirivahu sada ovaj grad na različite načine. Srbski neki knezovi haraju zemljište dubrovačko i čine štetu trgovini njihovoj, a Mletčani čine represalije na moru i brane im

trgovinu s Venecijom i huste nezasitne susjede na nje. Dubrovnik odvrćao je Mletčanom nepuštajući njihove trgovine u svom gradu, dok nisu obadvie strane popustile, a s drugim gradovi Dalmacije vezao se Dubrovnik, da svi zajedno ustaju, ako bi ih opet htjela Venecija pogaziti. Od Srbije branio se Dubrovnik i savezom bosanskim i drugih susjednih gospodara. Duskora međjutim pritisku Turci Srbiju, pak je sada i Srbom postajao Dubrovnik sveto zaklonište.

Čim je veća pogibelj prietila gospodarom zemalja hrvatskih i srbskih od Turaka, tim su oni više snosili blaga i bogatstva u sretni sada Dubrovnik, da spase što mogu za crne dane ili sebi ili rodu svomu. Bogatstvo se očevidno nakrećavalo u ovom gradu. Brodovi dubrovački plove već u daleke strane sredozemnoga mora, započimlju već trgovinu s Egiptom, napose sa Aleksandrijom, gdje se sticala sada roba arabska, indijska i perzijska. Nije opet bilo slobodno s nevjernici trgovati. Da umire savjest mnogih svojih sugradjana dobije Dubrovnik god. 1373. posredovanjem svoga kralja Ljudevita od pape rimskoga dozvolu, da slobodno trguje s Egiptom, ali samo da šalje na godinu po dva broda kreata svakom robom osim oružja svakovrstna, da nebi njim nevjernike podupirali proti kršćanstvu. Dubrovnik osta vjeran kralju Ljudevitu i njegovim nasljednikom nečuvenom žilavošću i u potonje vrijeme, kada su se dalmatinski gradovi kolebali izmed Venecije i kralja ugarskoga i hrvatskoga, kada je napokon pala Dalmacija pod Veneciju. I onda osta vjeran zavjeri svojoj od god. 1358.

V.

Sjajnim mirom od god. 1358. oprao je kralj Ljudevit onu sramotu, koju je opetovano pretrpio u Hrvatskoj, a naročito pred Zadrom. Ovo je svakako najsjajniји uspjeħ na jadranskom moru u poviesti hrvatskoj od više vjekova. Gradovom dozvoli kralj Ljudevit sve povlasti, koje su od nekada imali, a i ona područja njihova od starine. Za sigurnost gradova odredi kralj, neka se Mletčani svi odavle miću, a tko imade kuću i posjeda, to će mu kralj odkupiti. U zamjenu je opet Venecija, jača na moru, činila mnogo malih neprilika svim trgovcem, koji su bili u ma kakvu savezu s trgovci mletačkim, te im povisivala koje-kakve daće. Ban hrvatski mora opominjati Mletčane jošte ove

godine, neka nebi smetali njegovim mornarom niti brodovom, jer da ide na srbskoga kralja.

Pune šake posla imadu kralj Ljudevit i ban Ivan, koji se za čudo piše nesamo ban hrvatski nego i „gospodar humski“, koga za nekoliko mjeseci nasliedi Nikola Seč i kao ban i kao knez Zadra, glavnoga grada Dalmacije. Iza svakoga rata ostaje uzrujanosti, osobito ako je imao lik domaćega rata. Za primjer navodimo osobiti slučaj. U Trogiru bio u zavadi kaptol
1359. s biskupom. Kralj Ljudevit dade pravo biskupu. God. 1359. dižu kaptolci tužbu na papu, u kojoj vele, da biskup otimlje kaptolsko dobro, da poput Faraona harači i davi popove, da im svojom rukom izdire bradu i vlasi, da skida vriedne kano-nike a druge postavlja. Kralj Ljudevit sada ponavlja onaj zakon, da je u kraljevstvu Hrvatskom najviši sudac ban, izpod kojega sada nitko nije izuzet. Istom od bana može se priziv uložiti na kralja. Svakako se vidi, da su se neki velikaši opet htjeli oteti banskoj vlasti, a to su bili na primjer: Kurjako-vići, Šubići i drugi. U banskoj vlasti i snagi želio je kralj Lju-devit svoju snagu obnoviti. Da li je kralj spretno radio, što je u odsutnosti svojoj povjerio materi si Elizabeti njeko vladanje u Hrvatskoj, nemožemo kazati. Ta vladohlepna žena pokvarila mu je poslije sve poslove u Poljskoj, pak valjda nije niti u Hrvatskoj bolje bilo. Ona je prolazila primorskim gradovi, valjda da se užije slavlja, a svu brigu za kraljevstvo vodi ban Nikola Seč. Stotinu pomanjih stvari on kuša riešiti, naročito izmed Venecije i gradova. Sada ište na primjer sve oružje „od neiz-mjerne vriednosti“, što su ga Mletčani iz Zadra odniali, ište novce, što su odniali s Paga, ište da odavle izvozi željezo za kralja, utjeruje znatne podužice od republike za svoje podanike, traži pravdu sbog mnogih nanešenih nepravda.

Dok je ban hrvatski velikim trudom premnoge odnošaje i prilike gledao da uredi, okrenuo se kralj Ljudevit prema iz-točnim krajevom hrvatskim. Dok je trajao rat s Venecijom, izgubi srbsko kraljevstvo god. 1356. svoga najvećega vladara Stjepana Dušana, pobjeditelja kralja Ljudevita i ugarskih i hrvat-skih vojska. Sjaj carstva njegova priličan je meteoru, koga da-leko vidjaju na sjeveru, iztoku i zapadu. Poslije njega zavlada sin mu Uroš, diete jošte. Možni vazali: knez Lazar, Vukašin i Uglješa Vuk Branković, a u južnih stranah: Bališići i Vojslav

otimlju se ne samo za prvenstvo, već se trgau da bude svaki od njih samostalan. Na zapadu od njih vlada ban bosanski Tvrdko, radi nesloge velmoža svojih više pod odkriljem kralja Ljudevita nego li samostalno. K tomu je i nesretno bogomilstvo razdiralo njegovu državu.

Kralj Ljudevit pobjedonosan u mletačkom ratu, kao da je nakanio bio ovu nesložnu čeljad svu spraviti pod jednu, i to pod svoju kapu. Crkva mu je ponudjala svoju pomoć, mač duhovni: prokletstvo nevjernim šizmatikom, a za zator bogomila bosanskih, da diže križarsku vojnu. Jakom vojskom pobjedi god. 1359. Srbe i prisili ih, da mu vrata Biograd, Srijem i mačvanski banat. Da uzmogne dalje napredovati u osvajanju srbskih zemalja, htjede si prije bosansku zemlju da osvoji. Blagoslov papinski pratio ga je osobito ovamo, a videći na čelu vojske njegove nadbiskupa ostrogonskoga Nikolu, vidjamo i sveti krst, pod kojim su imale napredovati kraljeve vojske. Sa sramotom vrata se god. 1360. 1360. ove vojske. Sam kralj Ljudevit uzmiče s bojnoga polja. Na tom uzmaku izgubi i svoj pečat kraljevstva. Tvrdko doduše ostaje sada ugledan ban, ali mira više neima. Što su pojedini velmože u Srbiji dostigli, to su braća njihova nastojala dostići u Bosni, da se otmu vlasti bana i njegova vrhovnoga gospodara kralja Ljudevita. I opet se potresala banska stolica pod Tvrdkom. Ova obća uzrujanost u Bosni osjećala se i u Hrvatskoj, jer je bje-ganje pobiedjenih bilo obično na naše zemljište.

VI.

Kad su se na našoj zemlji ove borbe vodile, stupa na eu-ropejsko tlo novi narod: „Turci“, koji vrše odlučan upliv na buduće događaje u cijeloj Europi. Mjesto mnogoga pripoviedanja o njihovih osnovah, neka bude izpripoviedan san O s m a n a, koji je vladao od god. 1208. do god. 1326., osnivatelja njihove države, što ga je imao onu noć prije nego se je oženio s krasnom kćerkom pobožnoga i učenoga Edebala Šeika od Adane. Osman vidje gdje mjesec izlazi s prsiju Edebalovih, pak se k njemu sklanja i prikri kao pun mjesec njegova prsa. Sada vidje iz svojih bokova rasti ogromno drvo, što veće to krasnije i granatije, dok ne-prikri svojim granami sva mora i zemlje. Pod njime kao u zahladju stajahu gore, kanoti: Kaukaz, Tauro i Balkan, i iz

njegovih korjena potekoše: Eufkrat i Tigar, Nil i Dunav; brodoljpa prikriše rieke i mora, a usjevi polja, šume ukrasiše gore, a gradovi ravnice. U gradovih bili su prekrasni hramovi, a s tornjeva odjekivao je glas poziva na molitvu. Iz listova izadjoše na dvie strane oštri mačevi, a vjetar ih je tjerao prema Carigradu, koji je kao jedan prsten izmed dva mora i dva svieta, kao diamant izmed dva smaragda. Upravo htjede nataknuti prsten na prst, kad se probudi. Ovako je slutio o svojoj budućoj veličini Osman.

Primjerimo k tomu jedan događaj iz spljetskoga ljetopisca ove dobe. Spljetski ljetopisac iz ove dobe pripovieda sliedeći izvanredni, veoma čudni događaj: U oči svete Katarine god. 1366. ukaže se medju osmom i jedanaestom urom prije podne sa iztočnih strana nebeska vatra u sjajnom svjetlu, a strah i trepet popade svu zemlju. Vele: „da su u to vrieme u Bosni najveće gore izgorile, i kamenje i životinje i ptice“. U ovo doba sjedili su već Turci na aegaejskom mornu, a strah je od njih hvatao mnoge misleće ljude u Europi. Oni nose strašni plamen od iztoka za cijeli balkanski poluotok, a i za sve hrvatske zemlje. O njihovoj ozbiljnoj pogibelji započela je europska brbljarija već prije dvadeset godina. Kada je na primjer god. 1343. papa rimski pisao kralju Ljudevitu, neka diže križarsku vojnu na Turke, pogibeljne svemu kršćanstvu, nečuje toga niti kralj Ljudevit niti njegovo kraljevstvo.

U trinaestom vieku bjegalo je petdeset hiljada Turaka iz Khorassana prema zapadu, vodja im je bio Soliman. Poslije Solimanove smrti razsiplju se po Maloj Aziji, Armeniji i Siriji. Maloazijatski Turci dobiju u sultanatu ikonskom njeke zemlje, koje su prije pripadale carstvu byzantinskomu, a naročito u Frigiji. Kada se je koncem trinaestoga vieka razpao onaj sultanat, osnuje Osman u prednjoj Aziji samostalnu državu. Po njem odele Turci sebe i svoju državu nazivlju: Osmanlije, osmansko carstvo. Istom njegov sin Urchan, koji je vladao od god. 1326. do 1360., bude pravi osnivač osmanske sile. On razširi vlast svoga naroda do Hellesponta. Silom stvori novi narod, jer je množinu svieta prinudio vjeri Muhamedovoj. Glavna mu je zasluga za osmansku državu, što je uredio vojsku, uveo stalnu stajaću vojsku, jer s divljimi četami turskimi moći je bilo jednu zemlju preplašiti ali ne osvojiti, nikako pak stalno obladati, a

nikada tvrdjava osvajati. Uvojači za stalnu vojsku dvadeset hiljada Turaka s plaćom od prilike četiri novčića na dan. Kada nisu imali vojne službe, onda su mogli svoje polje djelati, koje im je udielio. Svaka se naime predobita zemlja među njih dielila. Skoro međjutim ovih dvadeset hiljada ljudi radi nemira njihovih razpusti. Padne mu na um, da od kršćanske djece osnuje novu vojsku. Ova mu osnova uspije na užas svega kršćanskoga svieta. Najprije skupiše hiljadu kršćanske djece, poslije su svake pete godine od desetero kršćanske djece jedno ubrali. Uzimali su samo takove, koji su svakomu za oči zapinjali sbog ljepote, snage i osobitoga talenta. Pobjedjenici, reklo se, robovi su pobjeditelja zajedno sa ženami i djecom i imetkom. Ako ih na siln vjeri prorokovoj obratimo, to samo skrbimo za njihovo dobro i vječni spas. Bez milosrdja otimali bi dječake od roditelja, razdielili ih među turske seljake, da se nauče turski i da rade najteži posao ili bi odmah uzeti u serralj. U stanovitoj godini bili bi svi obrezani, a u vojaraš učili bi se poznavanje zakona prorokova, vježbali bi se pod oružjem, a kao u kakvom najstrožjem samostanu vježbali bi se u stradanju, mućanju i pokornosti. Manje daroviti ostali bi vojnici, a darovitiji uzeli bi se i podizali u državne službe i uzpinjali do najviših državnih časti. Oni su bili sada sinovi vladara, od koga su dobili hranu, odielo i plaću. Vladar dotično sultan im je otae, njihova vojna četa domovina, plien im je milost sultanova, krasni raj na onom svijetu cilj svega života, pobjeda je njihov ponos, oni nikada nebježe u bitci, ženiti se nisu mogli, među se bili su kao braća. Ova „nova vojska“ (janičari) bila je već pod Muhamedom II. jaka dvanaest hiljada, a pod Muhamedom IV. četrdeset hiljada. Osim janičara bilo je razne vrsti vojske od vazala, koja je brzo mogla narasti na preko stotinu hiljada ljudi pješaka i konjanika. Sve je ovo djelo Urchanovo.

Kada je početkom četrnaestoga vieka Urchan uzeo svoju priestolnicu u Brussi na sjevero-zapadnih obalah Male Azije, onda si uze naslov sultana i padišaha, t. j. velikoga cara i gospodara. Valjda bi ovo divlje pleme ipak bilo ostalo u granicah azijatskih, pak mu se tamo vlast razširila, a onda i razsula, da nije iztočno carstvo u onom jadnom stanju bilo, da ga je eno car Stjepan Dušan mislio razvaliti i na razvalinah njegovih srbsko carstvo postaviti s pomoćju pape i Latina, kako se je dogodilo jedan viek prije

Stjepana Dušana, i zato se je eno bio dao već i za cara okruniti. U to isto doba bilo je već četrdeset hiljada Turaka kao vojska pomoćna Kantakuzenu, pretendentu za prijestolje byzantinsko. Oni odlučise, da je Kantakuzen ipak carem postao, a kći njegova za uzdarje posla u harem padišahu. I car Stjepan Dušan bio je od njih suzbit, kada je htio izvoditi svoje velike osnove proti carstvu istočnomu. Iza velikoga potresa, kada propadoše i opustiše gradovi na Hellespontu, upravo u godini smrti Dušanove (god. 1356.), posljednu Turei zapušeće gradove na europskoj strani i utvrde Galipolis. Odsele nemakoše se sa zemljišta Europe. God. 1362. već osvoji Murat I. Drinopolje, drugi glavni grad carstva, tamo uzme sebi prijestolnicu, a za malo vremena već je njegova bila sva Romanija ili zemlja izmed Balkana i aegaejskoga mora.

Morao bi čovjek sdvajati o kršćanstvu i misiji njegovoj, dobivenoj od svoga osnivatelja, kada nebi uzeo, da je pojav i napredak Muhamedanstva najviše potresao rimskoga papu i sada i poslije kroz sve vjekove. Rimskim papam je prva rieč pripadala, njihovo stanovište tako je visoko, da im je obzorje cijeli kršćanski svijet. Oni su se prvi oglašivali, samo što ih nitko nije čuo. Nedokučivu svakomu ljudskom oku sudbu kršćanskoga svijeta ostavio je do sada razkol izmed istočne i zapadne crkve; to je lomilo sve papinske pozive i vapaje.

Pritisak Turaka na bugarske i srbske oblasti osjećao se je već sada i u zemljah hrvatskih. Kralj Ljudevit nije ga osjećao, jer su oči njegove bile uprte na sjever, naročito prema Poljskoj, koja je njemu imala zapasti po ugovoru učinjenom izmed oca njegova i ujaka mu poljskoga kralja Kažimira. Bio je on ipak zauzet za razširenje katoličke vjere. Stjepan Vuk, brat bana Tvrdka, podigao je bio god. 1367. u Bosni zastavu katoličke crkve. Kralj ga je pomagao. U krajevih sriemskih, u biogradskom ili starom Braničevu ništio je Ljudevit vjeru istočnu upravo kao što je prije car Dušan ovuda uništio katoličku crkvu. Kada je predobio jedan dio bugarskoga Podunavja, dao je za petdeset dana dvie sto hiljada duša prekrstiti na vjeru katoličku, a onda je iskao od pape, neka mu šalje dvie hiljade vjerovjestnika, da u Bugarskoj, Srbiji i Bosni sav narod katoličkoj crkvi obrate. Nu sve to vidi nam se kao kakva nepromišljena komedija. U Bosni ostalo je pri starom; bogomilstvo bilo je očito. U Srbiji ostane

takodjer sve pri starom. God. 1369. bace iz Bugarske kralja 1369.
Ljudevita i sve njegove vjerovjestnike, te su mnogi i glavom platili. Visoke svoje zadaće prema prietećemu najvećem neprijatelju kršćanstva nije pojmio najmožniji kralj srednje južne Europe.

VII.

U Hrvatskoj bio je kralj Ljudevit namjestio za svoga namjestnika svoga mladjega brata Stjepana. Taj je mlad umro. Sigurno niti sina njegova Ivana nije bilo u životu, kada je iz Napulja doveden u Hrvatsku (god. 1365.) Karlo, jedini sin Ljudevita Dračkoga, i predan nadbiskupu spljetskomu Ugolinu, da ga odgoji za bana hrvatskoga. Valjda je kralja srdce bolilo, što je nepravedno s njegovim ocem postupao. Može biti, da mu je namienjivao i nasljedstvo iza sebe. Htio se je i dalje svezati svojim rodom napuljskim. Iza pokojnoga bana Stjepana, brata njegova, ostala bila kei Elizabeta, a zaručena je bila s nasljednikom kraljevstva češkoga Vaclavom. Te zaruke razkine i dade 1370.
ju god. 1370. Anžuvincu Filipu Tarentinskomu.

Ako je kralj Ljudevit štogod i snovao, da uradi u Napulju, niti mu se prekinu, kada dodje njemu jamačno najsretniji i najveći dan života njegova, da je umro kralj Kažimir, slavni i veliki vladar Poljske. Ban hrvatski Petar Sudar i palatin Ladislav uvedu ga u Poljsku na čelu hrabrih četa i okrunu ga za kralja 17. novembra 1370. u Krakovu. Poljakom preda za vladara majku svoju Elizabetu, sestru pokojnoga kralja Kažimira. Ona će ih jamačno upravljati kao put od svoje puti upravo materinski, samo neka ju slušaju, on da mora u Ugarsku, gdje ga čekaju veliki posli. Dostora medjutim pokaza se, da je Elizabeta nestašna vladohlepna žena, a niti iz daleka da nije do-rasla vladati ovakovim velikim kraljevstvom. Nas to samo u toliko zanima, što je ovim novim dobivenim kraljevstvom sila kralja Ljudevita za sve velike osnove, koje mu je papinska stolica namienjivala, za obranu kršćanstva bila izgubljena.

Odmah sljedeće god. 1371. vidjamo kralja Ljudevita u Hrvat-skoj, s kojom je tada sretno i zadovoljno vladao ban Karlo Drački. 1371.
Izmed hrvatskih i mletačkih brodova bilo je na moru vječno neprijateljstvo. Venecija, jača na moru, pritiskivala je Hrvate, gdje je samo mogla. Kralj Ljudevit odluči, da će se opet s njimi za-

ratiti, zato je sada obilazio naročito gradove Dalmacije i opominjao ih, neka se oružaju i priprave, da im Mletčani u sljedećem ratu kakve štete neučine. Da se kralj Ljudevit ipak nije upustio već sada u veliki rat, valjda su razlog bili ljuti glasovi dolazeći s iztoka. Ove je godine na riei Mariici razbita vojska srbska i pao je u boju poslednji kralj srbski Vukašin. Niti se tkogod tamo kraljevskoga naslova hvata, niti imade zemlje u posjedu, koje bi zasluživale taj častni naslov. Toliko znao je za sigurno i kralj Ljudevit, da je tamo nesložne gospode, a preko njih otvoren put u Ugarsku. Ta evo, što mu piše papa, opominjući ga na rat s Turci: „Već su dospjeli, veli papa, da sapnu medje srbske, ugarske, albanske i hrvatske, a bojimo se, da će doći do mora i osvojiti luke jadranskoga mora“. Drugi put veli: „Već su se Turkom pokorili neki bugarski i srbski knezovi“. Papa namieštao je kralju prilike i saveznike. Car iztočni Ivan Paleolog već je koju godinu na putu po Europi, da snubi na takovu vojnu. Istom prije godine dana (god. 1370.) otišao je kući, pošto je u Rimu prisegu položio, da se veže sa zapadnom crkvom.

1373. Papa je god. 1373. pozivao na križarsku vojnu pod zastavu kralja Ljudevita. Nije slučajno, da su upravo biskup zagrebački Stjepan i ban Petar Sudar putovali u Avignon. Oni su mogli papi izkazati položaj, u kojoj se nalaze hrvatske i susjedne zemlje. Oni nose god. 1374. poruku kralju: „Car će iztočni uzdržavati brodovlje, da na moru bije Turke s pomoćju Genove, Sicilije, Cipra, vitezova Ivanovaca rhodijskih, samo s kopna neka ratuje u savezu s drugimi kršćanskimi vojskama“. Kralj Ljudevit pokazivao se voljan poslušati papu, da mu se materi zlo nedogodi u Poljskoj. Sada zaboravi opet na Hrvatsku i na rat s Turci.

U Hrvatskoj vlada ban Karlo Drački, premda jošte čovjek mlad, opet okretan i lukav, znade se laskati gdje treba, a skočiti će i na bojno polje. Sada ga vidimo u primorju, sada opet u Zagrebu. Za sebe je sasvim predobio kralja Ljudevita. Oženjen je bio s Margaretom, kćerju onoga po nevjeri od kralja Ljudevita ubitoga Karla Dračkoga. Kralj Ljudevit imao je sada već dvie kćeri: Jadvigu i Mariju, pak je želio dakako njim nasljedstvo u Poljskoj i Ugarskoj i Hrvatskoj. Rado je zato gledao, gdje se banu Karlu otvaraju vrata k prijestolju napuljskom. God. 1374. predje ban Karlo s brodovljem hrvatskim,

koje se evo za nekoliko godina pod njegovom rukom podiglo, u Napuljsku. Čuo je i dobio glase, da ga je kraljica Ivana priznala za svoga budućega nasljednika. Čini se ipak, da je ovaj put bio samo čin uljudnosti, jer se Karlo povrati na svoju banovinu.

Valjda ban Karlo nije mogao zapriečiti bosanskomu banu Tvrdku, da god. 1375. neširi svoje vlasti na Drini i južnom 1375. dielu jadranskoga mora, nu manje se to njega ticalo, pa valjda ga jošte niti nije bilo u Hrvatskoj, jer se istom ove godine vraća iz Napulja. Osvojivši ban Tvrdko srbske zemlje, Podrinje, Travunje i u primorju Konavle i Dračevicu, i stojeći u predobitih zemljah nad grobom svetoga Save, velikoga srbskoga prosvjetitelja, ovjenča se kraljevskom krunom i prozva se god. 1376.: 1376. Stjepan Tvrdko, „kralj Srblema, Bosnje i Primorju“. On osnova izmed razdrobljenih oblasti srbskih i hrvatskih, kao u srcu njihovom liepu i jaku državu, a naravna je stvar bila, da su se Hrvati i Srbi na nju u potonje vrieme više puta naslanjali. Prema turskoj nemani jeste Bosna predstraža hrvatska.

Medjutim je i kralj Ljudevit, komu su Poljaci mater protjerali po dva puta, komu su i pretendenta za prijestolje postavljali, sve nevolje i neprilike sretno obavio i vratio se u Ugarsku, gdje je sjajno god. 1378. obavio zaruke mladje kćeri 1378. svoje Marije sa Sigmundom, mladjim sinom cara Karla IV, markgrofom Brandenburga. Carica Elizabeta, mati Sigmunda dječaka od deset godina, dovede ga u Ugarsku, da se tamo odgaja. Ove godine umre mladomu princu otac Karlo IV. car njemački, a on osta u Ugarskoj. Kralj Ljudevit je već prije bio zaručio stariju kćer Jadvigu s Vilimom austrijskim. On je ozbiljno već mislio o tom, kako će svojim kćerim ostaviti svoje velike i prostrane države.

Premda se je kralj Ljudevit slab i mlohav osjećao i nije više one snage u njega bilo, kojom se je prije odlikovao, opet prihvati pod stare svoje dane saveze, koji su naravno nosili sami sa sobom veliki rat. Bila mu je želja svoju vlast na jadranskom moru razširiti i osigurati sretno predobitu Dalmaciju. U susret mu dodje Genova, koja se je upravo spremala da zatre i uništi svoju takmicu Veneciju. Već su bili u tom savezu god. 1378. svi samostalni gospodari susjedni Venecije i svi gradovi na jadranskom moru. Kralj Ljudevit posla jednu vojsku pod vojvodstvom Ivana Horvata na kopno mletačko, da sdružena ratuje

s Franjom Carrarom, gospodarom Padove. Na obalah hrvatskih u svih gradovih sabrao je ban hrvatski Karlo Drački jake posade, a uza se za vojvodu imao je Nikolu Seča, bana primorskoga. Genovezko brodovlje imalo je bana podupirati, a njemu na čelo stupi sada Lucian Doria, jedan od najumnijih, najizkusnijih i najhrabrijih ljudi svoga rodnoga grada i svoga slavnoga plemena. Mletačko brodovlje vodio je Viktor Pisani, glavni zapovjednik moruarice.

Pisani odlučí na svaki način, prije nego što stigne Doria, u jadranskom moru osvojiti jednu poveću luku hrvatsku, da si učini pristanište barem jedno na obalah hrvatskih. Odlučí najprije udariti na Zadar, pa ako se on nebi brzo predao, onda se požuriti na osvojenje Kotora, a najbolje bi bilo jedno i drugo, pak bi se iz ovih dviju mjesta brzo mogla osvojiti sjeverna i južna Dalmacija. Dospjevši pred Zadar zaište neka mu se predadu, a Zadraní mu se stanu smijati. Razjaren uzme bacati u grad bombe i zaprijeti im težku osvetu. Uzmakne prema Kotoru. I ovdje pošalje glasnika, da mu se predadu, oni mu se smiju, rugaju i sa sramotom bace glasnika iz grada. Pisani se nadao uzeti grad na jedan ili dva juriša. Kao silna oluja banu cielo brodovlje u luku. Za čas bio je grad opasan. Juriš za jurišem odbijaju Kotorani, dok Pisani glavom nezadje u prve redove sa strojevi. Obećavajući vojnikom liepe nagrade iza pobjede, zapoviedi im, da razvale jedan dio zida gradskoga. To im posreći i provale kroz jedna vrata. Poljedonosno prodru u grad i izvjesje na zid gradski zastavu svetoga Marka. Preko hrpe mrtvih branitelja protuče se Pisani do gradske kuće. Tamo se boj nastavi još žešći nego li prije, dok neprovali u grad prevelika množina mletačke vojske. Ostanci gradske obrane povuku se u tvrđjavu. Sada nastane plienjenje i haranje kuća i crkava od grozne soldateske. Sam Pisani nadje se u neprilici. Da si uzmogne opet vojsku sabrati, zato vele, da je na večer grad zapalio na četiri strane. Zatim mu je briga bila dobiti tvrđjavu. Dade ju biti iz strojeva i prisili 14. augusta 1378. na predaju. Od velikoga pliena zadrži za sebe samo svete moći, koje dade prenesti u Veneciju. Odavle se okrene opet Zadru, da sve moguće učini, kako će zapriječiti Doriji ulazak u luku zadarsku. I senat dao mu je takove zapoviedi, neka ide prema obalam dolnje Italije Doriji u susret. Pisani se trudio, križareći uz doljno-italske obale, da Genoveza uhvati, nu ovaj mu opetovano izmače i stvori se na

jednom u hrvatskom moru. Nije ipak mogao u Zadar, već se sustavi u Trogiru. Pisani međjutim stoji pred Zadrom i opet bi ga rado osvojiti, ali neide. Dozna, da je ban svoje najjače vojske metnuo u Zadar, dočim je Šibenik gotovo prazan ostavio. U Zadar baci nekoliko bomba, načini štete kućam pojedinim i brzo uzmakne prema Šibeniku.

Pisani pokaza se pred gradom na moru s cijelim svojim brodovljem i poručí po provedituru Loredanu: „Pisani k vam dolazi, držeć u jednoj ruci maslinovu grančicu mira, a u drugoj moć. Ako prihvatite ono prvo, siguran vam život i imetak, ako li ovo drugo biti će vam, kao što je bilo Kotoranom.“ Gradjani nadajući se od bana pomoći, odbiju njegove ponude. On dađe grad biti i obsiedati s kopna i mora. Gradjani napokon malaksaju. Mletačka rulja prevali 28. oktobra 1378. preko zidina u grad. Ne samo da se je robilo i plienilo i napokon grad zapalio, već i druga krvološtva počiníše Mletčani, koja će biti stidno napisati, dokle se bude povíest s čovječijim osjećajem pisala.

Pisani međjutim ovdje dočuje, da je Doria ostavio lukn trogirsku i trgnuo prema Zadru. To je opet trebalo zapriečiti. Nije tako bilo; Dorija poslao samo nješto brodova u Apuliju, s drugimi je jošte bio u Trogiru. Već se i zima stiskala, a mletačkomu admiralu svačesa pomanjkavalo. Opet odluči, da Doriju i Trogir obsieda. Ban Karlo privede pomoći iz Klisa, Spljeta i okolnih mjesta. Ban u gradu, a Doria u luci, pripravili se što bolje mogu. Uzalud gruvaju Mletčani i troše svoje sile, redom padaju najbolji ljudi, nestaje hrane, pripomoći nedolazi iz Venecije. Sa sramotom odvrati se suzbito brodovlje, Pisani sav biesan, kuda je prolazio, svuda je harao i plienio. Jedini mu je uspjeh ovoga puta, idući opet uzaludno udarati na Zadar, da je popalio Rab, pak mu se taj otok i dragovoljno preda.

Međjutim unidje Dorija u Zadar i ovdje dobije s pomoćju banovom takovu poziciju, da je Mletčanom već nemoguće bilo i pokazati se u vodah hrvatskih. Sam tvrdokorni senat zapovíedi Pisanu, neka se makne u Istru i sustavi u Pulju, te neka se čuva do proljeća god. 1379. svakoga boja, da uzmogne svaki čas priteći na spas samoj Veneciji, ako bi se premogući neprijatelj odvažio na duždevu prijestolnicu navaliti. Sada uzme Doria sbilja ofenzivu, doplovi do Pulja sa svojih dvanaest 1379. ratnih brodova, da izazivlje Mletčane u boj, a međjutim iza

Promuntura ostavio u zasjedi desetak brodova. Videći Mletčani malu silu neprijateljsku, dadu se izmamiti na debelo more. Doria bježi kao kukavica, Mletčani goneći podcikuju od veselja, dok iz zasjede nebanu onih desetak brodova. Sada se sustavi Doria i pada 7. maja prestravljenom mletačkoj mornarici najstrašniji dan u povjesti Venecije. Pet do šest brodova uteče, a sve drugo pozoba more. Sva Venecija bude u crno zavita, svatko je znao, da je sada red došao na glavni grad. Svatko je mogao misliti, da će ovaj grad sada doći sudbina Kartagine.

Ban Karlo Drački nije trebao sada, da brani obale hrvatske, već predje na čelu od deset hiljada hrvatske vojske na kopno Venecije. U sred boja stižu mu glasi od kralja, da ga papa Urban VI. želi uzvisiti na prijestolje napuljsko. Kralj Ljudevit mu dozvoli, da tamo prodje, ali neka prisegne, da neće iskati, da bude kralj ugarski i hrvatski. Nas njegova sudbina na dalje samo toliko zanima, što je poveo sa sobom hrvatskih sebi odanih četa. U obće stekao si je ban Karlo simpatije hrvatske i ostavio iza sebe lepu uspomenu.

Poslije toga bio je rat na život i smrt. Samo još jednom
 1380. kušao je Pisani god. 1380. ne da osvoji, već samo da pohara naše obale. Venecija spasila se neizrecivim divnim naporom. Učini mir posredovanjem savojskoga vojvode u Turinu na pro-
 1381. ljeće god. 1381. Dalmacije se opet morala odreći za uviieke. Ljudevitu kralju ima platiti ratni trošak od sto hiljada dukata. Kapital neka ostane u Veneciji, republika plaća samo kamate, sedam hiljada dukata na dan sv. Stjepana, t j. 20 augusta svake godine.

Malo je kralj Ljudevit osobno doprineo lepom svršetku ovoga zamašnoga rata. On je ginuo očito poslednjih godina; mislimo, da je dao vladu Elizabeti kraljici. Kralj Ljudevit I.
 1382. umre 11. septembra god. 1382. iza slavnog vladanja od četrdeset godina. Otac njegov započe, a on djelomice dovrši, da osnuje više centraliziranu državu. Sile hrvatske bile su obuzdane. Viditi ćemo, neće li do sada pritiskane, sada tim jače skočiti.

DRUGA DOBA.

KNJIGA SEDMA.

(VLADANJE KRALJA SIGMUNDA. OD GOD. 1382.—1437.)

K R A L J I

Marija (1382).	Karlo Drački (1385—1386).	Stjepan Tvrdko [1388] (1390—1391).
Marija i Sigmund (1387—1395).	Vladislav Napuljski (1391)—	Stjepan Dabiša (1391—1393).
Sigmund (1395—1437).	1403—(1408).	

B A N I :

Stjepan Lačković (1382—1386).	Ivan Horvat (—1385—1386) [1391—].	Ivan Paližna (1387—).
Dmitar Bubek (1382—1384).	Ivan Paližna (1385—1386).	Ivan Horvat (1388—).
Vladislav od Lučenca (1386—1389).	Hervoja [1391] (1398—1408).	Vladko Hranić (1388—1389).
Dionisij od Lučenca (1388—1389).		Pavao Klešić (1390—1391).
Dmitar Bubek (1390—1392).		Vuk Vukčić (1391—1393).
Ivan Frankopan (1391—1394).		
Nikola Gorjanski (1394—1402).		
Eberhard Alben, biskup zagrebački (1402—1404).		
Pavao Biseni i Pavao Pečki (1403— 1406).		
Herman Celjski, tast kralja Sigmunda (1406—1435).		
Nikola Frankopan (1424—1434).		
Matko Talovac (1434—1437).		

I.

Tek što spustiše 16. septembra 1382. u grobnicu kraljevsku 1382. tielo velikoga kralja Ljudevita I., odmah drugi dan požuri se sve-možna kraljica Elizabeta, da učini krunitbenu slavu svoje kćerke Marije za kralja ugarskoga i hrvatskoga. Nije bio sazvan sa-bor za krunitbu, već prisutni velikaši kod pokopa kraljeva okru-niše Mariju i prisegoše joj viernost. Neobična je to bila slava nad zaklopljenim pred nekoliko časaka grobom oca njezina. Ma-rija, diete od dvanaest godina, nije mogla požuriti toga posla, niti nije vlade preuzeti mogla. Vladalačku brigu preuzme majka njezina, žena vikla vladanju. Ona je poznavala velikaše skoro svih zemalja, znala je, da će se teško pokoravati nejakomu žen-skomu djetetu, ako nebude zaštićena krunom i prisegom vier-nosti od velikaša. Elizabeta, rodom Hrvatica-Bošnjakinja, kei bana Stjepana Kotromanića, u poslednje dvie godine za slaba i ne-moćna kralja Ljudevita jamačno glavna vladarica u Hrvatskoj, bila je dobro poznata medju Hrvati. Valjda su se u ovo doba nasitili sunarodnici i njezine prevejanosti, valjda se već tada rodila ona neugasiva mržnja izmed nje i njih, sbog koje se proliše rieke od krvi hrvatske. Uz nju vladaše njezin ljubimac palatin Nikola Gorjanski, koji je i osobnim junačtvom sebe i rod svoj podigao do sjaja i bogatstva izmed svih starih rodova u Ugarskoj i Hrvatskoj. Priznati savjetnici pokojnoga kralja Ljudevita: Dimitrija, primas i kardinal, Bubeki, Horvati i drugi uzmicahu pred ovim mogućnikom sa kraljevskoga dvora. On je stao vladati nad prostranimi kraljevstvi i zemljami, što se po-koriše pokojuomu kralju Ljudevitu skoro samovoljno, jer se je njegovoj rieči i sama kraljica majka pokoravala. Sreća, bogat-stvo i premoć vladalačka poticahu ga na ponos i samosilje, te nije trpio druge uza se, ali tim je više užigao jal i nazlobu mnogih velikaša, koji su se čutili slavom i starinom roda svoga zvani, da u ovakovo doba uz maloljetna kralja zastupaju kra-

ljevsko veličanstvo. Kraljicam odani povjestnik ostavio nam je rieči, koje da su izgovarali protivnici nove ženske vladavine. „Šta mislimo“, — da su govorili, — „dokle ćemo trpiti vladanje žene sklone na srčbu? Naše joj usluge smrde, mrkim nas okom gleda, zaboraviše na našu krv, koju nekada u službi pobožnoga kralja prolismo. Kolike pogibelji i kolike muke pretrpismo, dok si je kralj Ljudevit našim mačem pokoravao druge narode. Kraljica Marija nas gleda ukloniti s časti, na koje se nekada uzvisismo, zatvara nam pred nosom vrata, koja su nam nekada otvorena bila. Nitko joj nije po čudi do palatina Gorjanskoga. Valja da tomu lieka nadjemo, da nam biesna žena ne prolije krvi, da nam neizpije dušu, i da nam neotme našega blaga krvlju stečena“. Ovako razgovarala je Hrvatska o novoj vladi na usta prvih velmoža svojih s početka doduše ne posvema glasno, ali za malo i glasno i gromovito.

Hrvatom bio je mio i drag ban Karlo Drački ili mali, sada kralj napuljski, njega su poglavice izmedju velikaša hrvatskih odveli u Napulj i postavili tamo oružanom silom na prijestolje. Već se je kralj Ljudevit bojao ovoga budućega pretendenta za prijestolje ugarske proti kéerim svojim, tà znamo, da je iskao prisegu od njega pri odlazku u Napulj, da neće otimati krune ugarske i drugih baština njegovih kéeri. Ban Karlo Drački bio je jedini mužkarac roda anžuvinskoga, na njega pogledaše Stjepan Tvrdko, kralj bosanski, Pavao Horvat, biskup zagrebački, i brat mu ban Ivan, prior vranski Ivan Paližna i drugi od roda i braće njihove. Prvi krene na bojno i osvojno polje kralj Stjepan Tvrdko odmah poslije smrti Ljudevitove, čim udari na humsku zemlju, i svomu ju kraljevstvu pripoji; veli se, da je i gradove dalmatinske pozvao, neka od kralja ugarskoga odpadnu.

Gradovi Dalmacije bili su prava zlatna vrata u Hrvatsku i Ugarsku za kralja napuljskoga, zato se oko njihove prijazni i viernosti savijaše sva briga novoga kraljevskoga budinskoga dvora. Gradovi pristadoše ipak vjerno uz kraljicu Mariju. Prvi se oglasi 8. oktobra 1382. Zadar. Izabra posebno poslanstvo, komu je bio na čelu nadbiskup, da odnesu priznanje viernosti mladoj kraljici. Poslanstvo donese dvoru i prve viesti o smutnjah, koje se pripravljaју. Iskrena je bila u ovaj čas odanost gradova dalmatinskih, jer ih je stiskao strah s jedne strane od Vencije, a s druge od možnoga susjeda kralja bosanskoga.

Istom što je poslanstvo prispjelo na kraljevski dvor, već za nekoliko dana odputiše kraljice Ivana Bisena, vesprimskoga župana, u Hrvatsku i Dalmaciju. U zimsko doba proleći poslanik s velikimi punomoćmi u Dalmaciju, da ponudi gradovom sve moguće slobostine, što ih uživahu za pokojnoga kralja. Gradovi šljahu redom poslanstva kraljevskomu dvoru, a da se bolje osiguraju, stupiše ponukom Dubrovnika u proljeće god. 1383. svi gradovi u savez na obranu. Činilo se, da je župan Ivan Bisen svoju zadaću sjajno svršio. Gradovi pobojava-hu se Venecije, za koju su znali, da gine za hrvatskimi obalama. Ali i svemožnoj gospodarici jadranskoga mora bilo bi naopako, da se napuljske i hrvatske obale u jednoj kraljevskoj ruci sjedine. Zato pokuša nova kraljevska vlada savez Venecije na obranu ovih obala. Republika sklonu se na takov savez, da bi zajedno s kraljevskom vladom branila počam od Dubrovnika obale hrvatske, ali čim su se veće smutnje pripravljale u Hrvatskoj, čim je više kraljevski dvor bivao zabavljen u Poljskoj, time više nade je bilo Veneciji, da bi ona mogla steći nešto koristi u Dalmaciji, zato se finim i uljudnim načinom izvine savezu s Ugarskom, a šurovala je dakako veoma oprezno s kraljem bosanskim Stjepanom Tvrdkom. Učinila ga je republika sa svimi počastmi svojim sugradjanom. Malo poslije dopuštala mu je, da si i brodove gradi u Veneciji.

Da uzrujanu Hrvatsku umire, učine kraljice banom Stjepana Lackovića, dosele svoga odlučna prijatelja. Novi ban uzme obilaziti gradove. Prijatelj međjutim nješto njegov Ivan Paližna, prior vranski, podiže prvi buntovnu zastavu u Vrani. Grad taj utvrdi na obranu, a odavle imao se je ustanak širiti po gradovih i zemljah hrvatskih. Kraljevska vlada u Budimu požuri se, da bunu uguši. Palatin Nikola Gorjanski nagovori kraljice, da prodju glavom u Hrvatsku, da same primire gradove i velikaše. Mjeseca novembra god. 1383. prolaziše kraljice po hrvatskih gradovih dieleći milosti u obilju. To je dobro urodilo, sviet su u toliko smekšale, da se ista Vrana za malo dana na milost predala, pak su ju kraljice svojim posjetom počastile. Horvati i drugi velikaši nisu jošte očito bili ustali, pokazase se dapače vjerni. Samo prior Paližna morade uzmaknuti izpred lica kraljica drugu svomu Stjepanu Tvrdku, kralju bosanskomu.

Kraljice su se mogle dosta zadovoljne vratiti u Ugarsku, da nastave prevažne razprave s Poljskom. Želja je kralja Ljudevita bila, da poljsku i ugarsku krunu sastavi na glavi svoje kćeri Marije, zaručene sa Sigmundom, vojvodom brandenburžkim. Poljaci bili su se prisegom zavjerali pokojnomu kralju Ljudevitu, da će primiti Sigmunda i Mariju za svoje gospodare. Ali čim se je nestašni Sigmund među njimi pokazao, zamrziše na njega tako jako, da gotovo nikoga nije bilo u svem kraljevstvu, koji bi ga htio pomoći, da se na prijestolje uzvisi. Sama majka Elizabeta odustane od te nakane, da izvrši zavjet muža svoga, pak ponudi

1384. mjeseca februara god. 1384. Poljakom svoju stariju kćercu, liepu i pametnu Jadvigu. Poljaci prihvatiše ovo diete za svoga kralja pod pogodbom, da će joj oni odabrati muža, ali da mora među njih u kraljevstvo doći, što je opet materi teško bilo, da nekaku svoju kćercu ovako daleko dade od sebe u nemirnu zemlju, gdje je velika stranka zato bila, da koga poljskoga velikaša učine kraljem. Kada je već uzrujanost tako porasla bila, da bi i stranka Jadvigina skoro bila uzmakla od nje, odvaži se majka Elizabeta, da ju u sjajnoj pratnji velikaša i gospodja pošalje u Krakov. Teško očekivana kraljica bude neizmjernim slavljem primljena. Kao angjeo mira osvoji srca svega plemstva. rat i nemiri prestadoše.

Ako kraljica majka i njezin savjetnik palatin Nikola Gorganski nedostigoše toga, da ujedinjene sačuvaju obadvie krune, opet spasiše za krv Ljudevitovu krunu poljsku. Zlovolju svoju izkali kraljica majka najprije na Sigmunda, koji da je svojim nespretnim postupkom oteo kraljici Mariji krunu poljsku i odпусти ga u nemilosti. Vojvoda Sigmund ode u Česku. Drugoga će si muža kraljica Marija odabrati. Sjajno poslanstvo ode

1385. god. 1385. u Pariz na dvor kralja Karla VI., da ponudi krunu i ruku Marijinu Ljudevitu, princu orleanskomu, bratu kraljevu. Francezki princ prihvati zaručbu, ali u taj čas nastali nemiri prehitše ovu osnovu obiju kraljica.

Nezadovoljni velikaši i plemstvo prisiliše najprije kraljice, da im iznova potvrde zlatnu bulu Andrije I. (II.). To nije smetalo velikašem hrvatskim, da neučine savez proti kraljicam. Njihov kandidat za krunu ugarsku Karlo Drački upravo je bio svršio opasan rat s Ljudevitom, anžuvinskim vojvodom, i uzdržao se na prijestolju napuljskom. Kralj Stjepan Tvrdko naoružao se na kopnu i

na moru. Venecija stala je neutralna i uzmicala pred navalami ugarske vlade, da sklope izmedju sebe savez za obranu. Palatin Nikola Gorjanski da odmakne od saveza svoga kuma i prijatelja kralja Stjepana Tvrdka, sveza ga znamenitim darovi; dade mu mjeseca marta god. 1385. Kotor grad s lukom, najznamenitijom na naših obalah, i dade mu time glas medju pomorskim vlastni na jadranskom moru. I s kolovodjama hrvatske „lige“ naumi se kraljica Marija pomiriti. Sama sadje 2. aprila 1385. u Slavoniju. Na sastanak s kraljicom Marijom nadjoše se: Pavao Horvat, biskup zagrebački, i njegov brat ban mačvanski Ivan, Stjepan Lacković, Nikola Seč, Nikola Zambov, Stjepan Šimontornja, i uglaviše mir s kraljicama u ime svoje i u ime svoje braće, prijatelja i saveznika. Niti su ovoga mira svi pristaše priznavali, niti su kraljice pravo u to vjerovala, da će biti stalna i trajna mira.

Žena da nebude kralj, to prevlada opet za koji tjedan sve duhove u Hrvatskoj. Mjeseca augusta odputi se put Italije Pavao Horvat, biskup zagrebački. Razglasio je, da hodočasti u Rim, što nije moglo čudno biti, jer je biskup netom bio pohodio i svetu zemlju i Egipat. Biskup ode preko Rima u Napulj, te uzme nagovarati Karla Dračkoga, da dodje za kralja hrvatskoga i ugarskoga. „Zovemo Te“, — da je govorio, — „da izmiriš nesložno kravljevstvo, da sjediniš nesložne vojvode, Tebi pripada po pravu kraljevstvo, Tebi se dobre volje pokoravamo, da poljubiš one, koje su ljubili Tvoji otcī“.

Kralj Karlo Drački se nadje u velikoj neprilici na ovaj poziv hrvatskoga biskupa. Bio se zavadio s papom rimskim Urbanom VI. Papa ga je prokleo, a on je obsiedao papu u Noceri. Dok je jošte naš biskup u Napulju boravio, posreći se papi, te uteče najprije u Palermo, a odaule na ladjah put Genove. Prokletstvo osta na kralju Karlu, i s tom sramotom osramoćen imao je prihvatiti ponudu za krunu ugarsko-hrvatsku. U drugu ruku prokleo ga papa, što je bio prisegao pokojnomu kralju Ljudevitu, da će priznati pravo njegovih kćeri, a od svoga prava na krunu ugarsko-hrvatsku da odustaje. I žena njegova, kraljica Margareta, kći Karla od Averse, koja je vidjela od ubojite ruke pogibati otea svoga, i ona stane izricati crne slutnje o budućnosti muževoj. Plač i suze Margaretine preslabe su bile

pred riečmi biskupovima, koji je kralja uvjerio, da će za njega ustati Hrvatska i Ugarska, čim se tamo pojavi.

U takovoj nadi ostavi kralj Karlo Drački Napulj, a dozvolom velikaša učini kraljicu Margaretu za svoga namjestnika i ukrcu se 4. septembra 1385. u Barletti s malom pratnjom bez ikakve vojske i doplovi za nekoliko dana na obale hrvatske u Senj. Ovdje ga dočekaju njegovi prijatelji i odprate dalje u Zagreb. Biskupski grad povrvi sav od gosti sa svih strana hrvatskih. Velikaši se sakupljahu oko kralja, da viećaju i pripravljaju buduću krunitbu. Pustiše glase po narodu, da je kralj Karlo Drački došao osloboditi obadva kraljevstva od vladanja lahkoumnih žena i od nasilnoga palatina Gorjanskoga. Time utrieše mu put i u Ugarskoj. Trebalo je i njegovim pristašam vremena, dok uzmognu svoje vojske sabrati, dotle je kralj boravio u glavnom gradu Hrvatske.

U budimskom dvoru vladao je u to vrijeme strah i užas, što će se izvrći iz ovoga događaja. Kraljica Marija bila je odbila Sigmunda, da si nadje muža princa krune francezke. Vojvoda Sigmund nije se dao odvrnuti od svoga stečenoga prava na ruku Marijinu i na krunu sv. Stjepana, zato je založio Brandenburg svojim rođakom i sabirao vojsku, da provali u Ugarsku i prisili kraljicu na ndaju. Na dvie strane nije bilo moguće neprijatelja dočekivati, zato se odluči kraljica Marija i priljubi proti volji majke svoje uz neljubljena zaručnika Sigmunda, pozove ga na dvor i vjenča se s njime koncem septembra god. 1385. Kraljica Marija skine tobože s palatinata Gorjanskoga i učini palatina Nikolu Seča, poznatoga kolovodju buntovnika, sazove sabor ugarski na 8. novembra i potvrdi sva prava i povlasti plemstva, a za uzdarje primi plemstvo Sigmunda za: „tutora i upravitelja kraljevstva“. Vojvoda Sigmund poleti svomu bratu Vaclavu IV., kralju českomu, i drugim rođakom svojim, da izvede odanle vojsku na obranu svoje žene i kraljevstva.

Dotle sakupiše hrvatski velikaši: braća Horvati, Lackovići, Paližna i drugi svoje čete, da na čelu hrvatske vojske provedu kralja Karla u Ugarsku ravno u Budim. Grdna himba i crno pretvaranje započe izmedju Karla Dračkoga i kraljice Marije. Kada se je vojska približavala Budimu, Elizabeta kao da nezna Karlovih namjera, izašalje pred njega poslanstvo, da ga upita: dolazi li kao prijatelj ili kao neprijatelj? Slično joj kralj Karlo

Drački odvрати: da dolazi od zahvalnosti prema pokojnomu kralju Ljudevitu, da zaštiti njegovu udovu i kćer, da narod s njimi izmiri i mir svemu kraljevstvu donese. Kraljice opet kao da vjeruju, da im je rodjak iz daleke svoje zemlje poletio utvrditi krunu na njihovoj glavi, izadju pred njega u zlatnih kočijah, primu ga k sebi i uvedu ga s velikim slavljem u Budim, gdje ga je narod oduševljeno dočekao. Od čednosti tobože nije prihvatio, da se nastani u kraljevskom dvoru, već se namjesti u gradjanskoj kući.

Za malo dana očitovaše njegovi hrvatski pristaše, čim se je prikupilo i iz Ugarske njegovih pristaša, pošto su ga doveli. Proglase ga gubernatorom kraljevstva i uvedu u kraljevski dvor. Za božić ureče on sabor. Vjernici Marijini neusudiše se tamo ni pristupiti. Jednodušnim uzklikom proglasi sabor Karla Dračkoga, za kralja ugarskoga i hrvatskoga. Marija skinuta s prijestolja, htjede uzmaknuti k svomu mužu u Česku, ali ju sustavi lukava majka. Ona izjavi Karlu, kako vidi, da žena nemože vladati nad ovako oholimi ljudmi, kao što su Ugri i Hrvati, nazdravi novomu kralju bolju sreću, a on opet njoj odpjevao onu staru pjesmu, kako nikada neće zaboraviti dobročinstva dobivenih od pokojnoga kralja Ljudevita, Elizabetu da će poštovati kao majku, a Mariju kao sestru ljubiti.

Kralj Karlo je dao, da ga kraljice prate istoj krunitbi u Stolni Biograd, koja se obavljala na samo staro ljeto god. 1385. Što su kraljice prisutne bile, to je pokazivalo narodu, da su se dragovoljno prijestolja odrekle. Ali koliko su bolno čuvstvo one prikrivale, pokazivahu, kada se u najsvečanijem činu krunisanja sklonuše u crkvi na grob kralja Ljudevita, da ga toplimi suzami obliju. Koji su bolje na to pazili, nego li lahkomni Napuljac, opaziše kolika je bol u ovaj čas provrela sa srdeca kraljica, što su kraljevstvo izgubile. Zle slutnje bilježe pisci: mukao, da je bio glas, kojim je kralj Karlo izkričan za kralja u crkvi, zastava sv. Stjepana da se polomila na crkvenih vratih. Potres u kraljevskom dvoru u Budimu, kada se je kralj Karlo povratio, da 1386. je njega samoga smutio.

Kralj Karlo se ipak tako prema kraljicam vladao, kao da im nije ništa uzeo. Stanovao je s njimi skupa u kraljevskom dvoru, dao im je izkazivati kraljevske počasti, dopuštao im da obće s kime ih je volja, nije branio pohode kod njih niti onim

pristašam njihovim, koji su od njega očito odbjegavali, koje je on skidajuć ih s časti ljuto uvriedio. Nebriga od prevelike sreće uzme mu zdravi očinji vid za sve, što se oko njega zbiva. Nikola Gorjanski i kraljica Elizabeta spreli su međjutim osnovu brzu i strašnu, da smlave kralja Karla. 7. februara god. 1386., dakle četrdeset dana iza krunisanja Karlova, dodje Nikola Gorjanski s velikom pratnjom u dvor, tobože da se od kraljica oprosti. Sutradan imao je poći u Slavoniju, da proslavi udaju svoje kćeri. Čete pod oružjem stale su već pripravne što pred kraljevskim dvorom, što dalje okolo po gradu. Pratiti će tobože ovoga mogućnika u njegovu domovinu. Pod večer dade Elizabeta kralja Karla zaprositi, neka bi se potrudio do nje, da mu ima kazati važnih vesti, koje joj javi u pismih njezin zet Sigmund. Kralj Karlo dodje, a ona ga preljubezno primi i pozdravi. Budući, da će biti razgovora o državnih poslovih, zato odpusti svoje pratiocje Napuljce. Straže se po hodnicih razidjoše. U taj tren pristupe Nikola Gorjanski i peharnik Blaž Forgač, da se tobože od kraljice oproste. Razgovor se ipak nastavi. Kada se jednom kralj Karlo okrene licem prama kraljici, namignu Gorjanski Forgaču, a ovaj izvuče izpod kabanice topuzinu i zakala Karlu u glavu. Ubojica umakne golim mačem kroz stražu dvorsku na dvorište do četa Gorjanskoga. Gorjanski takodjer poleti k svojim, da djelo dovrše. Kralj Karlo se ipak malo osviesti i odtetuba u svoje sobe. Kraljica dakako bila u nesvjesti, te su ju nesvjestnu tobože odpremili. Ljudi Gorjanskoga nahrupe u dvor i zavladaju za čas ciclim dvorom i uzmu stražiti polumrtva kralja Karla. Gorjanski proglasi po dvoru opet Mariju kraljem. Jošte preko noći nabralo se toliko vojske ugarske oko tvrđave budimske, da je ono malo vjernih Hrvata, što ih je kralj Karlo uza se držao za počast, moralo uzmaknuti i tvrđjavu predati Nikoli Gorjanskomu. Hrvate odvedu Stjepan i Ivan Lacković u domovinu, izjavljujući time, da se nepokoravaju kraljici Mariji. Drugi dan proglasili su opet Mariju kraljem Ugarske i Hrvatske, a Gorjanski se za to pobrinuo, da je narod taj glas opet velikim slavljem prihvatio. Kralja Karla odpreme u Višegrad i dadu ga silom smaknuti, a kako se je glasalo, dali su ga zadaviti. Isto tielo njegovo, jer je na njem bilo prokletstvo od pape Urbana VI., osta truneći u tamnici nepokopano, dok poslije četiri godine Bonifacij IX. neskine s njega prokletstvo.

Tako svrši od Hrvata uzvišeni Karlo Drački u krepkoj muževnoj dobi, jedva mu je bilo četrdeset godina, slavljen među vojvodami svoga vremena, zaštitnik učenjaka i pjesnika, slavan u djedinskom kraljevstvu svojem Napulju, obožavan u Hrvatskoj, odkada je u njoj banovao, čovjek patnik svega svoga života. Da mu je sreća dala osnovati dinastiju, koja bi bila svoju vlast razkrilila na obadvie obale jadranskoga mora, jamačno bi poviest hrvatska u drugoj struji tekla u budućih vjekovih.

II.

Hrvatska osta iza Karla Dračkoga uzrjana i nesabrana za sve veće događaje. Nije imala niti kamo uprieti svoje oči, kada je iza Karla Dračkog ostao baštinik krune napuljske Vladislav, diete od deset godina. Zato u ovaj čas nezadovoljnici uzmaknuše s bojišta stranom u Italiju stranom u Bosnu, ili se zatvoriše u svoje jake gradove oni velikaši, koji su dizali Karla Dračkoga na prijestolje. To učiniše samo za čas, dok se opet uzmognu sabrati. Marija istina proglasi po kraljevstvu, da neće dirati u imetak, život i prava onih, koji su Karla Dračkog podigli na prijestolje. U javnih opet poveljah proglasi Karla Dračkog gadnim licumjercem i nevjernimi one, koji su ga pomagali. Na očigled svega kraljevstva odlikova, obdari i obogati s mnogimi gradovi ubojicu Karlova Blaža Forgača, „što je uzpostavio njezinu krunu i vladavinu“. I to je bio znak, da će stari milostnici kraljice opet zahvatiti punom vlasti kormilo državno u ruke.

U dobri čas dodju uzburjenim Hrvatom nesgode između kraljice Marije i njezina muža Sigmunda, između Ugarske i Česke. Lahkourni i raztrošni Sigmund u namjeri, da si zadobije kraljevstvo, založio je kneževinu svoju Brandenburg. Novce je protepao, uradio nije ništa. Sada da izbavi kraljicu Mariju i da izvojuje pravo na kraljevstvo, nije već imao šta založiti, pak založi svojim bratićem markgrofom moravskim liepi dio sjeverne Ugarske između Vaga i Dunava. S dobivenim novcem nije Sigmund nikakve vojske sabrao, valjda je i opet samo novce protepao po svojem običaju. Uz sveobću ogorčenost, da „tutor“ kraljevstva razkida i razprodaje zemlju, razbiesniše se i kraljice, odbiše ga od sebe i uzkratiše mu pravo na tutorstvo nad kraljevstvom. Sigmund se osokoli i započne voditi rat,

da si svoja prava pribavi. I kralj česki Vaclav digne veliku vojsku, da Moravskoj ostanu one zemlje, koje su joj založene. Čarkalo se i ratovalo nekoliko mjeseci, dok kralj česki 1. maja 1386. sa svojom vojskom do Gjura neprodre. Kraljice se preplaše i prihvate ponudu, da Vaclav izreče sud o prepornih pitanjih. On odsudi: da Sigmund i Marija moraju živiti, kao muž i žena u slogi, a kraljica Marija će platiti moravskim markgrofom dvie stotine hiljada zlatnika za založene zemlje. Hoće li biti Sigmund kralj ugarski, to se nije odlučilo. Zato on opet jadovit ostavi Ugarsku.

Dok se je oko ovih poslova kraljevski dvor sastavljao, pripravljali su braća Horvati i Ivan Paližna novu bunu. Paližna bio je učinjen i vladao je kao ban Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, a Ivan Horvat bio je ban mačvanski. Obadva sabraše vojsku, premda su ih neki drugovi ostavili bili. Tako nalazimo Stjepana Lackovića opet uz kraljicu Elizabetu. Ban Ivan Horvat digao se iz Mačve i razpalio je plamenom ustanka svu dolnju Slavoniju. Kraljica Marija imenuje banom Stjepana Koroga i dade mu vojsku, da ustanak uguši. Novi ban istina razbio vojsku Vladislava Horvata, brzo se međjutim sdružiše ustaške vojske pod vojvodstvom obiju banova, raztepu kraljevsku vojsku i očiste od nje svu zemlju između Save i Drave. Kada su ustaške vojske kušale prenesti bojište preko Drave u Ugarsku, sabra se opet kraljevska vojska i suzbije ih. Da ovomu ratu učini kraj, smisli se Nikola Gorjanski, da bi opet mogle kraljice primiriti Hrvate, da među njih dodju, kako su već prije bile sretno učinile. S velikom pratnjom mogućnika i velikaša krenu kraljice oko polovice mjeseca jula god. 1386. put Hrvatske. Osim Gorjanskoga i Forgača, bilo je tuj nekoliko: Gorjanskih, Prodanića, Morovića, Kanižaja, Poljak Ščibor i mnoga druga gospoda. Spušajući se polagano prema Dravi, dolaziše sve crniji glasi, da je ustanak razpaljen od jadranskoga mora do Dunava, a neki primorski gradovi da su već u ruku ustaša. Kraljice odprave molbu mletačkomu senatu, neka dade svoje brodovlje na obranu gradova hrvatskih. U Hrvatsku pošalju za bana Vladislava od Lučenca, pak okrenuše putovati u dolnju Slavoniju, gdje su bili gradovi vjernoga Nikole palatina. Ondje bi Gorjanski, Morovići i njihovi drugovi sabrali vojsku pod kraljevski barjak.

Jošte je bilo samo uru hoda do grada Gorjana, blizu Djakova. Ban Ivan Horvat dao je uhoditi pute ove pratnje i su-

stavi ih s jakom konjaničkom četom i obkoli. Blaž Forgač junački izgubi glavu, pade i Nikola Gorjanski, zaštićujući svojim tielom kraljice od strielica hrvatskih. Samo dva tri velikaša sretno utekoše. Glavu Forgačevu i Nikole Gorjanskoga donesoše pred bana Horvata, kraljice iztrgoše iz kola i dovedoše ih također pred bana, koji na Elizabetu sasu sav svoj jad, predbacujući joj smrt kralja Karla Dračkoga. Da spasi kćer, baci se majka pred mrkoga bana na koljena i obtuži sama sebe, da je svemu ona kriva. Strašan prizor bio je to, gdje kraljice kleče pred osvetnikom banom, a oko njih mrtve glave njihovih najvjernijih prijatelja. Samo da spase život svoj, samo je ta želja u ovaj čas prelazila ustne njihove. Banu Ivanu Horvatu je bilo do toga, da ima žive kraljice u svojoj ruci, da mu budu jamac za buduća vremena. S kraljicama u svojim ruku, mogao se ban Ivan Horvat nadati, da će sa svakim svojim neprijateljem, ma tko se digao za spas njihov, mnogo laglje ugovarati moći. Kraljice prebacivaše iz grada u grad, dok ih nesmjesti u Novigrad na moru u dalmatinskoj Hrvatskoj, kamo se i po moru teško prolazilo, a uzimajući, da će osloboditelji njihovi dolaziti iz Ugarske, to im je valjalo najprije pokoriti gotovo sve zemlje Hrvata. Druge velikaše razdieliše po gradovima u Slavoniji, Medjumurju i čak tamo po primorju, da im bude teže glasnike od jednoga do drugoga pošiljati i da se svi u jedan mah izbaviti nemogu. Sad neima kralja, a glavni stupovi ženske vladavine ili pogiboše ili čame u tannicah. Jošte je trebalo njeke gradove na moru uvesti u kolo buntovno, da bude sav narod hrvatski na nogama proti kraljicam. Ivan Paližna to u brzo dostiže.

U čije ime vojuju Hrvati? Na to pitanje u onaj prvi strašni prevratni čas zamuknuše svi spomenici. Za malo nam to ipak oglašuju, da vojuju za Vladislava, sina Karla Dračkoga. Ali kako su ovdje Hrvati hvatali svoju kraljicu, tako su u Napulju pristaše pokojnoga Ljudevita, anžuvinskoga vojvode, hvatali kraljicu Margaretu i njezina sina Vladislava, da im otmu žezlo iz ruku. I zato se jošte nečuje tako glasno ime Vladislavovo. Najsilniji mogućnik među Hrvati bio je kralj bosanski Stjepan Tvrdko. On je doduše zajedno s drugovi svojimi Paližnom i Horvatom priznavao Vladislava, ali je snivao o tom, da u ovo nemirno doba razkrili svoju vlast do jadranskoga mora, da Bosna bude prava glava Hrvatske. I njemu su krila sapinjali glasovi s iztoka, gdje su

Turci redom smlavili jake susjede njegove, te su se već punili gradovi dalmatinski od uteklih gospodara s balkanskoga poluotoka. Svaki jedinstveni i svakomu vidni politički program iz-čezavao je u ovaj čas i zato, jer je trebalo dizati vojsku na obranu od Ugarske, koja se je sva izjavila za kraljicu Mariju, a stala je jošte jedna vojska kraljevska i na zemljištu hrvatskom pod zapovijedu Vladislava od Lučenca, bana Hrvatske, Slavonije i Dalmacije. Uz njega pristajalo je dosta hrvatskih velikaša, te je Paližna morao se odtisnuti od Zagreba, a Ivan Horvat kretao je u Slavoniju i razbijao sabirajuće se pristaše Marijine. Trebalo je oprieti se na moru Veneciji, koja je, budući u zavadi s napuljskim kraljevstvom i gotovo u ratu, postavila pod zapovied Ivana Barbadica veliko brodovlje, da svaki savez izmed Hrvatske i Napulja preprieči.

Kada su glasovi u Ugarsku stigli, da su kraljice ulovljene, potrese se sva zemlja od straha i užasa. Sigmund još uvijek zavadjen s Marijom, stajao je negdje u sjevernoj Ugarskoj. Njegova stranka pozove ga, da primi vladanje kano „tutor“ kraljevstva. On dodje medju nje i primi naslov „vojvode kraljevstva ugarskoga“, kraljice da će izbaviti, i Hrvatsku umiriti. Tutorom sebi i kraljicam proglasi svoga brata kralja českoga Vaelava, i krene s vojskom u zimsko doba mjeseca decembra god. 1386. put Hrvatske. Slaba mu je vojska bila, zato je jošte sabirao pomoći i u Hrvatskoj. Boraveći u Koprivnici mjeseca 1387. januara god. 1387. primi poslanike mletačke republike, koji mu donesu poruku od dužda, da će svu svoju silu upotriebiti, da izbavi kraljice. Jošte ga svjetovahu, neka se vrati u Ugarsku, neka se tamo proglasi i okruni za kralja. Da su mletački poslanici i prisutne velikaše nagovorili, da najprije dadu zemlji kraljevo veličanstvo i time neprijatelja da smetu, tako je sigurno, kao što i to, da su Mletčani ono govorili, što je Sigmund najviše u svojem srdcu želio. Sigmund se vrati u Ugarsku, da sazove sabor izborni i krunitbeni.

Jamačno je ovaj čin sklonuo ustaše, da preteku izbor Sigmunda i da strah i užas razprostru u obadva kraljevstva medju svojim protivnici, te su učinili grozno osvetno djelo. Kraljicu Elizabetu zadave mjeseca januara god. 1387. na oči njezine kćeri, a tielo joj dadu zakopati u Zadru u raki sv. Krisogona 9. februara. Glas o smrti majke kraljice, zadavao je brige vjernikom, da

li će kćerka ostati u životu. Sigmund ode u Ugarsku, da se dade izabrati i okruniti, a hrvatski poslanici podju u Napulj, da donesu pomoći i privolu majke kraljice Margarete, da će im dati sina Vladislava za kralja. Bolje su bile nade Sigmundove. Velikaši i plemstvo ugarsko sastanu se na sabor i izaberu Sigmunda i Mariju za kralja, te njega na cvietnicu 31. marta god. 1387. okrunu. On im se zaveže, da će raditi po volji ovoga saveza, da neće tražiti novih sveza i da će razvezati stare sveze ovomu savezu nepovoljne. Po volji im je bilo, da se sveže s Venecijom, koja bi imala nad tim bditi, da ustaše neprevedu kraljice preko mora u ruke osvetne kraljice Margarete. O Elizabeti čulo se je, da je poginula, zato su se tim više bojali, nekane li ustaše kraljicu Mariju kradom prevesti u Napulj. Pantaleon Barbo, mletački poslanik, pomogao je Sigmundu do krune i saveza plemstva, on sklone svoju republiku, da je brzo dala pomoć na moru, prije nego što su mogli ustaše sabrati kakvu veću vojsku. Isti gradovi Dalmacije počеше odvracati lice svoje od ustaša, kada su vidili koliku silu razvija Venecija za obranu kraljice.

Prije nego što se Sigmund mogao pripremiti u boj, započne vojevanje pristaša njegovih. Ivan Frankopan, knez krčki i modruški, sdružen s krbavskimi knezovi, navale najprije na grad Počitelj u Lici. Ivan Paližna držao je tamo u zatvoru velikaše Stjepana Koroga, Stjepana Kanižaja i njihove drugove, pak se spremao, da ih prebaci u koji primorski grad. Sada ga nepripravna neprijatelji obkole i pokušaju mnoge nasrte na grad. Paližna se branio, dokle ga glad neprisili na častnu predaju. Dade im ove velikaše. Sam slobodno prodje iz grada ravno u Novigrad, u tvrdju jaču i bolje opskrbljenu, da si sačuva kraljicu. Ali kada navalše s kopna knezovi krbavski i modruški, a s mora Mletčani, te je grad bio tako jako opasan, da gotovo niti daha iz njega nebi nitko iznio, još se je branio Paližna, dok ga i ovdje neizdađu obrambene sile. Pusti se u dogovore ne sa svojimi sunarodnici, već s Mletčaninom. Dobije taoce za svoju osobu, da će imati podpunu slobodu za sebe, kad kraljicu predade. On opet slobodno prodje.

Kraljica Marija zadobije slobodu 4. junija 1387. i zaplovi u goste knezu Ivanu Frankopanu, gdje se je kroz nekoliko tjedana uživala zlatne slobode i gostoljublja svoga izbavitelja kneza

Ivana Frankopana. Odavle krene put Zagreba, gdje se sastane 5. julija prvi put prijateljski s mužem a sada kraljem Sigmundom. Mletačka republika otimala se za slavu, da bude priznata za izbaviteljicu kraljice, što su imala potvrditi sjajna poslanstva, a dala se je preporučati i od pape rimskoga kralju i kraljici, da ne zaborave na svoju izbaviteljicu.

Kada su Hrvati izgubili zalog ovaj, onda su klonuli mnogi, koji su dosada po raznih gradovih junački dočekivali neprijatelja. Nesreća za nesrećom je sledila, te je i ban Ivan Horvat morao s bojnoga polja u Bosnu odmaknuti pod zaštitu kralja Stjepana Tvrdka, komu je ban Ivan Horvat predao njeke gradove u Hrvatskoj, samo da njega sklone izaći na bojno polje.

III.

Mlada kraljica Marija, koja je u svojoj sedamnaestoj godini podniela sve strahote smrtnoga straha i dugim sužanjstvom mnogo ljepote svoje izgubila, nastupila je vladu bez majke uz muža svoga mladića od devetnaest godina. Obadvoje mladi i neizkusni preslabi su bili, da vladaju olike prostrane zemlje u nemirno vrijeme. Gorke suze lijuć pred sabranimi stališi u pripovijedanju svoga sužanjstva, proglasila je kraljica Marija muža si za kralja uza sebe, a nije ga ljubila. Sigmundu dala je narav dosta liepih darova duha i krasno tielo, dostojno kraljevske časti, ali jaća su bila svojstva njegova izvanredne nestašnosti, sbog čega je bio mrzak kraljici Mariji i podanim njemu narodom. Sam o sebi reče najbolju karakteristiku, prispodabljujuć sebe s papom Eugenom IV.: „U tri si mi stvari spodoban, i opet u toliko nespodoban: Ti spavaš dugo, ja ustajem rano; ti piješ vodu, ja volim vino; ti bježiš žene, ja ih ganjam; ti razsiplješ blago crkve, ja neprištedim ništa; tebe bole ruke, mene noge; ti upropašćuješ crkvu, ja državu“. Novce je lovio pravom i nepravom, zato je razsipao državna dobra, razvaljivao temelje državnoga obstanka, a opet ga je nesan morio, dok ih nije razsipao medju miljence svoje. Nerazumni raztrošnik i nevjerni muž nalazio nemirnomu svomu duhu polje djelatnosti na raznih stranah svieta mnogo puta u nepravo vrijeme i na nepravom mjestu. U Hrvatsku i Ugarsku natisnuše pod njime Niemci i drugi stranci, koji su kupili od kralja mnogo puta za male

novce najljepše zemlje i gradove, a dugom vladavinom svojom utvrdio je gospodstvo njihovo. U Hrvatskoj počimlje miešanje plemstva nesamo s ugarskim već i s austrijskim, i nevidom veže se naša zemlja s austrijskimi.

Kralj i kraljica odoše u Ugarsku. Iza sebe ostaviše u Hrvatskoj i susjednoj Bosni jošte otvoreno bojno polje, na koje izadjoše dosada nevidjeni neprijatelji. Kralj Stjepan Tvrdko bio je očiti zaštitnik hrvatskih ustaša; njegov im je dvor bio otvorena kuća u svako doba, a osobito sada u nevolji. Što nije ove godine sam izašao na bojno polje, u tom ga je suzdržao rat s Turci, na koje je sretno ratovao zajedno s knezom srbskim Lazarom. On poželj postati gospodarom Hrvatske i razmaknuti granice svoga kraljevstva do jadranskoga mora. Istom je kralj Sigmund izašao iz Hrvatske, kralj Stjepan Tvrdko primicao se primorju. Jaki Klis, gospodujući nad primorjem, pokloni mu se 22. julija 1387., a on mu dade one slobode, koje je imao od njegovih predšastnika: banova Mladena i Pavla i kneza Gjura od plemena Šubića.

Sa dva znamenita uporišta iz strmenitoga Klisa i iz jake čarobne Vrane poleti sada bosanska navala na Spljet i Zadar i ostale gradove Dalmacije. Najprije osvoji ban Ivan Paližna jaku Ostrovicu i zatvori tako gradovom pomoć sa sjevero-zapadne strane, koju bi im kralj Sigmund želio poslati, kako je obećao. Nemiri nastadoše u gradovih, jedni se odmah htjedoše predati bosanskomu kralju Stjepanu Tvrdku, drugi ostajahu vjerni kralju Sigmundu, krv se je u njekih gradovih prolivala izmedju stranaka, a polja gradova opustiše bosanske vojske.

Sreća je cvala bosanskomu oružju u Dalmaciji, ali nije u Slavoniji. Tamo je vodio kraljevu vojsku junački mladi Nikola Gorjanski, imenovani ban mačvanski, a bosansku i hrvatsku ban Ivan Horvat. Sreća premahne na stranu Nikolinu. Nesamo da je razbio ustaše i bacio ih iz Slavonije preko Save u Bosnu, već i mnoge odličnike uhvati u svoje ruke. Slavonija osta prilično primirena, a ban Gorjanski odvede zaslužnjene velikaše pred kralja Sigmunda. Sav bies svoj izrigao je kralj na nevoljne sužnje. U Budimu dao ih vucariti po ulicah na konjskih repovih, onda im je dao glave sjeći, tielo na četvero komadati, a smrdeće komade pobacaše preko gradskih zidina. Kralj je u drugu ruku opet u milost svoje primio one, koji su mu se

pokorili. Slaba je to utjeha bila onim kolovodjam ustanka, koji nisu samo želili mirno uživati svoja dobra, već i vladati uz kralja. Pobjeditelj u Dalmaciji Ivana Paližna i nesretni u boju slavonskom ban Ivan Horvat stali su zato neustrašivo uz kralja bosanskoga, i pritiskali jošte jače gradove dalmatinske, gdje su već svuda vladali do zidina gradskih. Plač i cviljenje iz-puni gradove dalmatinske. Bojali su se ostaviti zakonitoga kralja, da ih jošte veća nevolja nedostigne, a pomoći od njega dobivali nisu. „Koliko nam je stabala i trsova posjekla bo-sanska vojska, tuže se Spljećani kralju, kako smo prisiljeni svaki dan stati pod oružjem; svaki dan buni nas po dva po tri puta glas zvonova, ciele noći bdijemo, ni jedan dan neprolazi mirno. Bosna i Klis puni su naših zarobljenika, mrtvaca, pliena i od-kupa. Sve što imamo došlo je na kvar, sve nam je popaljeno do zidina grada. Naši zarobljenici teške muke trpe, gladom ih i žedjom more, i na smrt ih odsuduju“.

Ne samo gradovi već i kralj Sigmund zastrepi od straha, da će skoro pasti gradovi Dalmacije, zato sazove njihove zastupnike
 1388. k sebi početkom god. 1388. i obeća im, da će sam glavom po-vesti vojsku za njihov spas. U Veneciji takmio se je Sigmund s kraljem bosanskim Stjepanom Tvrdkom, tko će od njih steći pomoći i savez. Lukava republika odpremi poslanike obiju kra-ljeva sa slatkimi riečmi. Mletčanom nisu bile neprijatne smutnje u Dalmaciji, dok su ostale na kopnu, a nije nade bilo, da predju na more, jer su obadva kralja bila bez brodovlja. Mogla se je republika i tomu nadati, da će gradovom dodijati ove krvave nevolje izmedju obadva kralja, pak će se baciti u naručaj njezin.

Utjehe pošiljao je Sigmund dosta u Dalmaciju, pomoći nika-kove, zato gradovi osamljeni, onemogli klonuše duhom i stadoše smišljati o tom, kako će se predati Stjepanu Tvrdku. To poručise i svomu kralju, da će nčiniti, ako im do mjeseca julija pomoć nestigne. Prema kralju Stjepanu Tvrdku omekšaše se u toliko, da su već počele prolaziti poruke izmedju obiju strana. Poruci zaklinjahu kralja, neka se strpi dotle, dokle vide jeli vriedan kralj Sigmund njihove vjere. Napokon nadjoše jadni gradovi saveznike bliže i jače, moguće velmože hrvatske Nelepiće i Ugriniće, vjerne kralju Sigmundu. S njimi ugovoriše 6. oktobra god. 1388., da neće nijedna stranka priznati kralja, koga nebi i druga priznavala.

Ovim savezom oteše se gradovi gospodstvu kralja Stjepana Tvrdka, a satrti ih je moguće bilo sada samo s mora, da im se ono zatvori i da se Vladislav napuljski pozove, da sjedne na prijestolje hrvatsko i ugarsko, koje mu po pravu pripada. Zato ode u Napulj opet jednom početkom god. 1389. biskup Pavao 1389. Horvat sa još dva druga. Mletačka republika saznala je za to i dade paziti na brod njihov, ako bi gledali prevesti Vladislava ili kraljicu Margaretu, da ih uhvati. Zla kob je pratila Pavla Horvata, jer mu se je ladja kod Tarenta razbila, te je jedva živu iznesao glavu. Žalosti u mjesto pomoći nalazio poslanik hrvatski, jer u taj čas Vladislav od velikih neprijatelja nije mogao sjediti niti u svojem glavnom gradu Napulju, a kamo li da podje tražiti novu krunu iza oca svoga.

S izтока nadje si kralj Stjepan Tvrdko saveznika srbskoga kneza Lazara, da uzmogne nastaviti vojevanje do sada nesretno u Slavoniji. Obadva vladara grle se u savezu, da preko Save i Drave bace vlast kralja ugarskoga, obadva su svezana i prema zčaju iztočnomu. Neimamo o tom pisma, ali nam čini pokazuju, da su se hrvatski i srbski knezovi i velikaši sabirali oko jedne misli, kao da su slutili razkidanje i smrt pojedinih dielova svoga narodnoga tiela. Savezom na obranu i navalu htjedoše se oteti premoći Ugarske i gospodstvu turskoga carstva. Kao pred smrt sjevnu misao sloge, ali i sada jošte ne na obranu za život i smrt, premda je to situacija Hrvata i Srba iskala.

Knez Lazar izpuni svoju zadaću brzo i odvažno. Za čas prebaci svu moć kralja ugarskoga preko Save i očisti Mačvu od njegove vojske. Veli se, da je i Biograd razvalio, samo da otme uporište ugarskoj vojsci na svojih stranah. Kralja Stjepana Tvrdka vojske vladale su Dalmacijom i spremale se u Slavoniju. Zato kralj Sigmund dade posjesti gradove u Slavoniji, i namjesti čete na prolaze i klance, a sam krene na kneza Lazara, da najprije njega razbije, i da ga pokori kruni ugarskoj. Za čas se izmiriše na korist Lazarovu, a otvoren osta rat između Sigmunda, Stjepana Tvrdka i Hrvata.

Knezu Lazaru je zapoviedao mir onaj užasni štropot turskoga oružja, koji je već kucao na srbskih vratih. Već od dvadeset i pet godina prevrnuše Turci skoro sve odnošaje na balkanskom poluotoku. U Traciji su stalno sjedili, gospodovali i pazili na nemoćno byzantinsko carstvo, koje se sklapalo oko

Carigrada. Kneževine u Bugarskoj, Macedoniji, Albaniji i Heladi ležale su po poluotoku kao razbacani komadi, kojim je providnost božja uzkratila jednu spasujuću, snažnu vladalačku glavu, da ih do jedinstvene životne odporne sile sabere. Knez srbski Lazar i kralj bosanski Stjepan Tvrdko stoje kao svjetli vladari u ovoj crnoj dobi, jer oko sebe skupljahu knezove i vitezove svoga naroda, da pokušaju svoju obranu.

Sultan Murad silni odbio je iz njihova saveza Bugarsku, čim ju je u početku god. 1389. svu pokorio, uništio i izbrisao s lica zemlje. Onda se okrene na Srbiju. Knez Lazar spusti se iza manjih kreševa sa svojim saveznici na Kosovo polje. Sve su polje prekrili sjajni šatori kršćanske i turske vojske. Na Vidovdan 15. junija 1389. započe velika odsudna bitka između kršćana i Turaka, najveća što se dosada bila između kršćanskoga svijeta i Turaka. U ranu zoru pade car Murad od junačke ruke Miloša Obilića u svomu šatoru, ali i Miloš pogibe. Sultanov sin Bajazet preuzme bitku. Ratna sreća klonu na tursku stranu, sam srbski knez Lazar bude uhvaćen i odsjekoše mu glavu nad lješinom sultana Murada. S obje strane padnu izabrani vitezi i sva sila vojske. Najstrašnije je za obadvije strane čudni događaj, da su obadvije glave Murad i Lazar izginule. Kralju Stjepanu Tvrdku pričinjala se smrt sultanova tako velikim činom, da je šiljao glasove na zapad o slavnoj pobjedi, te valjda po njegovih viestima upućen dvor francuski dao u Parizu pjevati bogohvalnu službu u crkvi notredamskoj zbog pobjede kršćanske. Vitezovi europski zavidili su slavu Milošu Obiliću.

Srećom da je sultan Bajazet morao pohrliti u Drinopolje, da pobjedonosan uzidje na prijestolje oca svoga, inače bi valjda već ovaj put pala ne samo Srbija, već i Bosna i Hrvatska. Koliko je ovaj poraz prosjekao srdce naroda srbskoga i ponjekom i hrvatskoga, to je narod sam u pjesmi procviliio i oti sinovom predali, a nedostižno narodno čuvstvo jošte poviest sa svojim opisi dostigla nije, i teško da će dostići ikada. Kosovskom bitkom izadje pred lice našega naroda svesilna premoć Turske; gospodari po razuih krajevih naših postajali su sve nesložniji, čim su više osjećali svoju nemoć. Najmogućnija bila je Bosna, ali je ona u srceu svom trula i gnjila, radi nevjere bogomilske mrzka većini naroda na iztoku i zapadu. Osjećao je to kralj Stjepan Tvrdko, zato je pod konac života svoga vjeru

katoličku prigrlio, da se priljubi Hrvatima, nad kojima je želio vladati. Tim diplomatskim aktom pokazao je kralj svomu narodu, što mu je trebalo raditi, da se spasi. Ali niti prvi velikaši Bosne nesliedše ga u tom, zato Bosna osta kamenom vjerske smutnje, mjesto da bude središtem, oko koga bi se sav narod sabrao. Samo sa zapada nadao se on i drugovi njegovi pomoći, a sunce istočno prikrili su Turci kano crni oblaci na obzorju naroda hrvatskoga.

Kralj Stjepan Tvrdko nastavi započeto djelo osvajanja hrvatskih zemalja, čim je stekao malo oduška od Turaka. U Slavoniju povede opet vojsku nesretui ban Ivan Horvat. Proti njemu stajao je opet ban Nikola Gorjanski i opet ga je suzbio. Pogibelj je ipak velika bila, da Ivan Horvat neprođe u Ugarsku, zato izadje na bojno polje sam kralj, a uz njega morali su po zakonu ustati svi velmože kraljevstva. Premda kralj Sigmund nije kraj boju mogao dočekati, to su opet njegove vojske i u kasnu zimu u boju ostale i bana Ivana Horvata suzdržale, da pače mjeseca novembra god. 1389. i razbile.

Junački ban Ivan Paližna boljom je srećom vojevao prema Dalmaciji. Više bitaka vijalo se između njega i kraljevske vojske, dok ju on nerazbi, a onda se redom pokorovahu gradovi i otoci Dalmacije ne silom nego svojom voljom, kada su vidili, da jim kralj Sigmund pomoći nemože. Isti prvak crkve hrvatske, nadbiskup spljetski Andrija, ode glavom u Sutjesku na dvor Stjepana Tvrdka, da ga kao mila sina katoličke crkve pozdravi. Kralj Stjepan Tvrdko obeća i potvrdi gradovom god. 1390. sve povlasti i prava, a oni poljubiv drvo gospodnjega životvorećega križa priznaše njega za svoga zakonitoga kralja, njega i njegove zakonite nasljednike. Kralj Stjepan Tvrdko razkrilio je vlast svoju i na obale mora, te je učinio jednu domovinu od Drine do jadranskoga mora. Samo Zadar nije mu se pokorio, zato je iskao prijateljstvo Venecije, sabirao sve svoje sile, da i glavni grad Dalmacije zadobije. Spomenusmo već, da je primio katoličku vjeru novih svojih podanika, da im uzmogne biti tim miliji vladalac. Iskao se je oženiti s austrijskom princezom od roda Alberta III., da nadje sa zapada saveznika proti kralju Sigmundu. Kralj Stjepan Tvrdko je dospio na vrhunac svoje slave i moći. U taj čas prelomiše se liepe nade bosanskoga kralja. Najprije klone mu mač novoga njegova razširena kraljevstva, vitez Ivan

1391. Paližna umre 16. februara, a malo zatim sam junački kralj 23. marta god. 1391.

Kralj Stjepan Tvrdko stekao je Bosni naslov kraljevstva, on joj je gledao razširiti vlast i na druge banovine hrvatske, on je to dielomice istom u poslednjoj godini života svoga dostigao, al nije toliko vladao, da bi mogao započeto djelo završiti i utvrditi. Nije niti Bosnu toliko na kraljevsku uredio, da bi ga nasliedio njegov mladjahni nezakoniti sin Stjepan Tvrdko Tvrdković, nije mu dano bilo, da osnuje dinastiju Tvrdkovića, da se za nju užije srcece svoga naroda; zato je premala uspomena njegova u spisih naroda prema velikim njegovim djelom. Nasliedi ga slabi rodjak njegov Stjepan Dabiša u Bosni i osvojenih hrvatskih zemljah.

IV.

Čim je kralj Stjepan Tvrdko u vječni san usnuo, umah se razmaháše suparnici i neprijatelji njegova kraljevstva. Kralja Sigmunda zabavljena u Poljskoj obumrla bila vlast nad Hrvati, zato se najprije kraljica Marija odputi u Hrvatsku, a kasnije iza nje i kralj Sigmund, da kraljevskom prisutnošću svoje priestolje utvrde. Jedinim banom za Hrvatsku, Slavoniju i Dalmaciju učini Ivana Frankopana, kneza krčkoga, proslavljenoga izbavitelja kraljice, gospodara celoga kvarnerskoga zalieva i otoka. Kralj Sigmund ga uresi upravo kraljevskimi povlastmi.

Kralj Stjepan Dabiša s druge strane imenovao za svoga bana Vuka Vukčića, velikoga vojvodu bosanskoga, opet s kraljevskom vlasti, u ime koje se je na zidinah gradova dalmatinskih vijao stieg bosanski. I treći pretendent za Hrvatsku, Vladislav napuljski, uzbudio se sada pomoću pape Bonifacija IX, koji mu je svu silu i ugled papinske stolice namaknuo, da ga može ovjenčati u Napulju za kralja, pak mu sada pruži papinski blagoslov, da segne za baštinom otčevom medju Hrvati. Vladislav imenuje svojim banovi velikoga vojvodu bosanskoga Hervoju i njegova brata Vuka, a glavnim namjestnikom svojim učini poznatoga nam Ivana Horvata za sve zemlje krune ugarsko-hrvatske. Hervoja, ogroman tielom a ne manje duhom, jamačno je nadvisivao već sada sve svoje suvremenike. Prvi put ga susretamo na uzvišenu mjestu. Po vjeri bogomil, nije pravo pristajao

za bana, a upravo vjera njegova čini ga nestalna u velikom vrtlogu događaja, koje je on zavijao u burnih sljedećih vremenih. Tri odlična bana triju kraljeva znamenovala su rat svih triju, samo što je Vladislav plah, oprezan i od rata domaćega iznemogao doma ostajao i prepuštao svojim namjestnikom, da za njega krunu i prijestolje izvojuju.

Preosta mejdan izmedju Sigmunda i Stjepana Dabiše. Obadva kralja sapinjala Turci sa svojimi neprekidnini navalami, odkada je pala Bugarska i pokorena Srbija. Ove godine (1391.) razliše se Turci preko vjerne njim srbske zemlje u Mačvu i Srijem i južnu Ugarsku, te su se prvi put liepi gradovi otimali palenju, a plodne poljane neotoše se groznomu haranju. Tursko sužanjstvo prvi put okusiše sinovi hrvatski i ugarski. Prvi put razliegaše se glas za pomoć proti nevjernikom i u susjednih austrijskih zemljah, pak su pošli odlični knezovi i vitezovi kralja Sigmunda na pomoć. Sam kralj Sigmund sabere mjeseca julija god. 1392. liepu vojsku, koju su uz njega vodili ban Nikola 1392. Gorjanski, Poljak Ščibor Ščiborić i knez Vilim Celjski. Odbiše turske vojske od Dunava i Save, prodrieše dalje u Srbiju, neprijatelj uzmakne, a kršćanska vojska vrati se ostavljajuć iza sebe opustošenu tužnu srbsku zemlju.

Ovako spreman nadje kralj Sigmund nepripravna kralja Stjepana Dabišu u neslogi s velmožami, napadana od Turaka. Mutili su se i gradovi Dalmacije, gdje je Venecija uvijek svojih prijatelja imala, zato je ban Ivan Frankopan opetovano zalazio tamo i iskao saveza. Kralj Stjepan Dabiša se sklone na pomirenje. Obadva kralja sastanu se god. 1393. u Djakovu i 1393. ugovore, da Stjepan Dabiša ostaje kralj bosanski dok je živ, a poslije njegove smrti prelazi prijestolje na Sigmunda, ostale predobite hrvatske zemlje već sada predaje kralju Sigmundu.

Njeki vojvode Dabišini priznali su ovaj mir, neki ga nepriznaše. Med njimi su prvi braća ban Ivan i biskup Pavao Horvat, oni su opet zaiskali sreću i spas svoje stranke u kralja Vladislava Napuljca. Prvi i najodličniji saveznik bio im je rimski papa Bonifacij IX., koji je za kralja Vladislava dao med Hrvati propovjedati križarsku vojnu. Tražili su saveza i u Veneciji, a priča se o čudnom savezu, koji da su oni zamislili izmed kralja Vladislava i sultana Bajazeta. Sa hrvatske obale iz Trogira polazio poslanik Bajazetov u Napulj; kazivali su, da ide ugo-

varati o udaji kéeri Bajazetove za kralja Vladislava. Zna se, da se je kralj Vladislav razstao sa svojom ženom Konstancijom, ali kako je s ovom namišljenom ženitbom, to osta neodkrita tajna. Braća Horvati spremiše svakako novi boj. Oni sami prihvatíše opet vojevati iz Bosne na Slavoniju, a u Dalmaciji preuzme vojvodstvo ban Vuk Vukčić.

Bolje se je spremio kralj Sigmund, da satre bunu hrvatsku. S Poljskom učini mir, da može slobodnije vojevati na Hrvate i Turke. Sgodna mu prilika bila, zato je dobio vojske i novaca od stališa. Zvao je u pomoć i vitezova drugih naroda. U čas 1394. spremanja umre mu Ivan knez Frankopan, njegov vjerni ban, a na njegovo mjesto postavi junačkoga Nikolu Gorjanskoga Hrvatom za bana, odlučna svoga pristašu a zakleta neprijatelja braće Horvata, jer je od njihove ruke otac mu izdahnuo.

Mjeseca kolovoza god. 1394. kretale su vojske kraljevske prema Slavoniji i Hrvatskoj. Prema Dalmaciji vodio je vojsku novi ban Nikola, a prema Bosni krenu sam kralj s vojskom. Kralj sretno predje Savu i dospje do Dobora, gdje su se braća Horvati bili utvrdili. Ban Ivan uzmaknu od Dobora, da si nadje bolje polje obrane, a u gradu ostavi posadu. Kraljeva vojska obsjeda grad i osvoji ga za malo na juriš. Kralj dade grad zapaliti i do temelja razoriti. Iza ove pobjede slediše dva poraza jošte jača. Kralj Stjepan Dabiša dodje glavom, da se pokloni kralju Sigmundu, a neopreznoga bana Ivana Horvata i brata mu biskupa Pavla uhvate kraljeve čete i dovedu pred kralja. Boj se tim svrši. Kralj Sigmund slavodobitan vrati se u Ugarsku.

Jošte je poslužila sreća kralju, te je u boju u Slavoniji pohvatao njeke kolovodje. Sav bijes osvete duhnu sada u kralja i kraljicu. Veli se, da je sama kraljica Marija zapoviedala muke banu Ivanu Horvatu, pred kojim je nekada strepila. U Pečuhu dade ga privezati za konjski rep i razvlačiti po ulicah gradskih, onda ga užezanima klještima mučiše, zatim ga na četvero razsjekoše i napokon te komade tiela na četverih vratih grada pribiše. Pavla biskupa nestaje, nezna se kako.

Sličnu slavu pripravi kralj u Budimu, gdje je dao onim drugim zarobljenikom glave sjeći i sam se prisutan nasladjivao. Trideset i jednoga plemića dao voditi pred sebe, nijedan mu se nije poklonio, svi budu pogubljeni. Kada je kralj okružen od svojih dvorjanika gledao ta ubojstva i došao na red Stjepan

Hedervar a on postaviv glavu uzkliknuo: „sto puta gledah smrt u lice, pak se je i sada nebojim“, procvili njegov prisutni sluga. Kralj ga uzme tješiti: „Neplači, diete moje, sada ću biti ja tvoj gospodar i više ću ti dati.“ To razjari vjerna slugu i odvratu ubojici svoga gospodara: „Tebe, česka svinjo, neću nikada služiti!“ On bude odmah trideset i drugi pod krvničkim mačem. Od ovoga dana, veli ljetopisac, nije bilo do konca Sigmundove vladavine prijateljstva između njega i naroda.

Poraz kod Dobora i grozna smrt bana Ivana Horvata i drugova njegovih, teško je pritislula duhove u Hrvatskoj. Banu Nikoli Gorjanskomu bilo se boriti s ostanci poraženih ustaša, koji su se iza Velebita oko Knina bili sabrali pod zastavu bana Vuka Vukčića. Na Kninskom polju sukobe se vojske. Ban Nikola izidje kao dobitnik iz boja, te se kralju Sigmundu opet otvore gradovi Dalmacije. Iza ove pobjede mogao je kralj Sigmund od veselja uzkliknuti: „opet sam zadobio Dalmaciju i Hrvatsku, momu ih gospodstvu i mojoj vlasti pridobio, a kraljevstvo sam Bosnu primirio.“ Ban je Nikola redom obilazio gradove, stvarao red i slogu i kao pobjedonosnik nastojao, da se zaborave svi priepori starodavni između pojedinih gradova.

Kraljeva sila pritisku tako Hrvate u svih zamljah njihovih, ali kraljevo ime nije steklo poštovanja, već prezir i mržnju, kakva ide krvnika. Glave odličnih rodova padoše pod krvničkim mačem, al u sinovih njihovih vrijala je osvetna krv i žarila ih na nova djela. I Ugarska je bila uzrujana. Jamačno bi se opet bila potresla kruna na Sigmundovoj glavi, da nije opet zaprijetila turska sila Ugrom i Hrvatima, te su se morali skrbiti najprije za spas domovine. Sam kralj Sigmund nije se u ovaj čas usudio razsipavati dobra svojih protivnika, da samo mir uzdrži u obadva kraljevstva.

Dok je ovo sve bivalo, razmahala se turska sila na desnu stranu Dunava i osvojila glavne tvrđave bugarske: Vidin, Siliistriju i Nikopolje. Kralj Sigmund posla poslanike sultanu Bajazetu, da zaištu natrag ova mjesta. Poslanici preploviše more i nadjoše sultana u Maloj Aziji u Brusi. Primio ih je u dvorani nakićenoj samim bugarskim oružjem i drugim trofejama, pa pokaza na to i reče: „vratite se i javite svomu gospodaru, da i ja imam pravo na tu zemlju“. Ratu nije bilo moguće umi-

nuti. Poslanici se po nalogu vrate preko Carigrada, da tamo byzantijskoga cara Manuela strepećega od Turaka u savez privedu. Mala je od toga mogla korist doći, kada je sve carstvo spalo na Carigrad i okolicu njegovu.

Veće se je koristi nadao kralj Sigmund od poslanstva Nikole Kanižaja, koji se zaputio u Njemačku, Burgundiju, Franciju i Italiju, da knezove i vitezove za spas svega kršćanstva u boj i na pomoć sazove, a papa da proglasi križarsku vojnu. Malo Niemaca, ali tim više plemenitih Franceza od najodličnijih rodova uzplamtise za čašću, da mač svoj obrani svetoga krsta posvete, bogati gradovi skupljahu novaca za oružanje i vojsku. Za godinu dana spremiti će se odlične čete željne boja na put u Ugarsku.

Prije nego što se vitežki svijet zapada mogao dostojno pripremiti za križarsku vojnu, morade kralj Sigmund povesti vojsku na Turke, koji su bili na Dunav nalegli i stisnuli vlašškoga vojvodu Mirču. Kralj Sigmund je bio već za počeo 17. maja 1395. godine, vojevanje, kad mu stignu glas, da je kraljica Marija dokončala svoj kratki i neveseli život uz lahoumna muža i nemiruo kraljevstvo. Mukotrpnost riesila je tu ženu, a vladalačke kriposti nije imala nijedne. Kralja Sigmunda nije snašla tuga za kraljicom, jer ju nije nikada ljubio, tim veća briga izadje na javu pred svim kraljevstvom, što će sada biti. Mnogi velikaši, njegovi neprijatelji, trpili su, da im bude on kralj, dok je bila živa Marija, kći zakonitoga kralja Ljudevita. Po krvi u rodu sa davnini kraljevi bila je ona zakoniti štiti kralju Sigmundu. Sada nje neima više. Mnogi pomisliše: „da su vlastni izabrati si sada drugoga kralja, jer da je kralj Sigmund smrću svoje žene prestao biti njihov kralj“. Pogledaše mnogi na sestru kraljčinu Jadvigu i muža joj poljskoga kralja Vladislava, njim po zakonu da pripada prijestolje. Pristaše hrvatski Vladislava napuljskoga istom su plegli od sile kraljeve, dok se njihov pretendent borio za svoje prijestolje u Napulju.

Kralj Sigmund ostavi umah bojno polje, da bježi u Ugarsku, i ostavi na ejedilu vlašškoga vojvodu Mirču, svoga dosadanjega saveznika, na milost i nemilost Turkom, što je ovoga ljuto zabolilo, jer se je bojao pasti pod Turke i njihovu osvetu. Da se Turkom prijatan pokaže, dočeka sada bjegajućega kralja u erdeljskih klancih, da ga otrovnimi i smrtonosnim strelicami uznemiri i

razbije. Bio bi i kralja Sigmunda i vojsku uhvatio, da nerazbi ban hrvatski Nikola Gorjanski vlaške čete. On provede kralja sretno u Erdelj i odanle u Ugarsku.

Premda je kralj Sigmund imao puno neprijatelja, opet je bilo uz njega i veoma odličnih velmoža, koji su sada bili u najviših častih, a koje je kralj Sigmund tako razsipno nadario sa dobri otetimi od protivnika svojih, kako bi jedva ikoji drugi kralj učinio. Uz kralja je bila upravo u ovaj čas dosta jaka vojska. I vitezovi iz stranih zemalja iskali su evo svoju slavu u njegovoj vojsci na obranu svega kršćanstva, a kamo li da nepristanu domaći, koji već vidješe strašnoga neprijatelja na svojem zemljištu, odakle je plemenitu krv odvodio. Svi oni, koji su bili dorasli bojuomu koplju, vidješe pred malo godina propast srbskoga i bugarskoga kraljevstva, zato narod, stojeći već pod oružjem i gotov na rat s Turci, prikloni u ovaj po sav kršćanski sviet kobni čas glavu svoju i nehotice pod vlast Sigmundovu.

Med Hrvati sgodi se uz sve to u ovaj čas, 7. septembra god. 1395., smrt kralja Stjepana Dabiše. Po ugovoru djakovačkom imao ga sada nasliediti kralj Sigmund, a nije ga nasliedio, jer upravo sada nije bilo moguće osvajati Bosnu. Nasliedi ga sin njegov Stjepan Ostoja, a za njega maloljetna preuzme vladati kraljica Jelena, majka njegova. Vlada slabe žene nije mogla u nikoga probuditi nade, da će se Bosna opet otimati za prvenstvo s kraljem Sigmundom u zemljah hrvatskih.

Tako se lasno i nenadano dobro rieši Sigmund brige, da će ga Ugri i Hrvati možebiti sada odbaciti; stekao je dapače, izmirujuć 1396. brata svoga cara njemačkoga i kralja českoga Vaelava s plemstvom českim, od cara brata naslov namjestnika svetoga rimskog carstva. Mogao je posvetiti sve svoje sile pripravam za veliki rat kršćanski, zato je slao poslanike opet na sve strane. U Hrvatsku ode najprije ban Nikola Gorjanski i kraljev kancelar biskup zagrebački Ivan, te obilaziše gospodu i gradove, da zamuknu sve tužbe i da pribave kralju prijatelja za ovu veliku vojnu. Odmah iza njih, u ljetu god. 1396., obilazio sam kralj med Hrvate, da ih za sebe pridobije. Venecija je doduše njegovim poslanikom odgovarala, da živi u miru s Turci, njezini trgovci da uživaju milosti, njezine zemlje da Turci poštuju, ali da će ona ipak dati pomoći, ako ih dadu i zapadni vladari, i to četvrti dio. Ako zapadni vladari nedadu galija, da i ona neda ništa.

Boraveć jošte u Ninu mogao se kralj narodovati brodovom francezkim, koji su onuda plovili prema iztoku, da na crnom moru pomažu s mora veliku kršćansku vojnu. Polazeć opet u svoju prijestolnicu pozdravljala ga francezko-burgundska vojska, jaka do deset hiljada teško oboružanih vitezova, vodjena od sina hercoga burgundskoga, konetabla grofa D'Eu i drugih prvih sinova Francezke. Bavarce i Švabe dovede falcgraf Ruprecht, tu su i vitezovi sv. Ivana i njemačkoga reda sa svojim vojvodami, a i mnogi engleski, talijanski, poljski, česki i drugi vitezovi sastaju se oko kralja Sigmunda. Svim je treptila u srcu sladka nada, da će donesti pomoć Carigradu i Turke baciti iz Europe u Aziju. Malo po malo sabra se vojske do osamdeset hiljada, te se kretala u dvie linije: jedan odjel preko Srbije, a drugi na Vlašku, gdje je i vojvoda Mirča uz nje pristao. Kod Velikoga Nikopolja sjedine se sve vojske, na čelu im Sigmund. Teško je bilo zapoviedati tako raznorodne čete, gdje su se toliki priznati junaci otimali za slavu vojvodstva, toliki sinovi vladajućih knezova mislili, da im to po njihovu rodu pripada, gdje su mnogi htjeli zapoviedati, a malo je tko bio za to da sluša. Sigmund dade za vojvodu desnomu krilu, većinom Hrvati, bana Stjepana Lackovića, a na lievom vlašškoga vojvodu Mirču sa Vlasi, središte je sam vodio i imao uza se bana hrvatskoga Nikolu Gorjanskoga i Hermana kneza celjskoga.

Obsjedajući Carigrad s kopna i s mora ulovi sultan Bajazet pismo cara Manuela Sigmundu i digne odmah obsadu i druge vojske iz Azije, pak u tren se stvori pred Nikopoljem sa dvie sto hiljada vojske prema kršćanskim vojskam. Nije tuj ipak bilo ni trećine janičara i spahija, većinom su bile čete lahko oboružane, koje su više za plienom nego li za ratom čeznule. Zapovjednik Nikopolja znao je, da sultan Bajazet dolazi i branio se je upravo junački. Medju kršćani vladao je veliki nered i živa vjera, da će Turke pobjediti i prognati iz Europe. Kada je već sultan Bajazet dolazio, povika kralj Sigmund: „Gdje da se mi bojimo jednoga čovjeka? Ta da nebo odozgora padne, na kopljih bi ga uzdržali.“ Osobito se veselili Francezi sreći, što će ovaj put i grob spasiteljev opet nevjerniku oteti. Ugri i Hrvati spoznavajući tursko vojevanje predlagahu, neka u prvi red stupe vlaški i hrvatski konjanici, i neka započmu bitku, a teško oboružani vitezovi neka pristupaju iza njih kao jezgra

vojske. Stariji izkusniji francezki vojvode pristanu na ovaj predlog, ali mladi princ burgundski i drug njegov konetable grof D'Eu nedadu ni čuti o tom, da oni vojuju istom u drugom redu, njim da je dužnost stupiti u prvi red i bitku započeti. Stariji i mudriji popuste naprasitim mladićem.

26. septembra 1396. makne se kršćanska vojska izpod Nikopolja, gdje je u logoru bila preko četrnaest dana, a za dva dana navieste već predstraže dolazak turske vojske. Sultan Bajazet baci u nizinu neredovite čete, a sa četrdeset hiljada janičara i spahija ostane na sgodnu briežuljku, gdje je i sam bio. Mladi većinom francezki vitezovi upravo sjediše kod stola i veseli su bili od dobra vina, kada prvi glas dodje o namještenju turske vojske. Odmah skočiše na noge, oružaše se i zasjedoše konje pak kao vilovni pod svetom zastavom zaletišu u boj, kao da se boje, da će im tkogod oteti slavu pobjede. Razagnaše prednje čete, preletiše na juriš pregrade, što ih Turci napraviše za obranu od konjaničtva i razbiše već njeke čete spahija i janičara, nadjoše se već na briežuljku, kamo je bila uzmakla sva turska vojska, a iza njih bilo bojno polje prekruto hiljadami mrtvih i ranjenih Turaka. Druga vojska daleko iza njih zao-stala, al oni na to nepaziše, već u misli da su neprijatelja potukli, mnogi sidjoše s konja, da se onako bore, te hoće da se uzpnu na vrh brežuljka, kad li ovdje njim oči zatravi četrdeset hiljada koplja u jednoj liniji. Popada ih panički strah i uzmu bježati. Ali sa strane digoše se konjaničke čete, a iza njih sklopiše se već razbite čete. Sada im osta samo obrana mačem, dok im pomoć dodje. Jedan odjel, koga im je kralj Sigmund u pomoć poslao, sretаше njihove konje bez gospodara, prepadnu se i uzmaknu, i zastraše svojim biegom svu drugu vojsku. Onda povede kralj Sigmund netaknuto jošte središte, da ih spasi, ali ono klonu pred neizmjernom silom turskom i ove vojske veći dio izgine. Daskora pokri bojno polje do dvadeset hiljada kršćana, a ne manje padnu živi Turkom u ruke. Kršćanska se vojska razsipala i razbjegla. Turci su izgubili više, ali su bitku sjajno dobili.

Videći kralj Sigmund groznu propast svoje vojske, uzmaknu na jednu ladju zajedno s Hermanom Celjskim, banom Nikolom Gorjanskim i bratom mu Ivanom i drugom gospodom po Dunavu na crno more put Carigrada. Da je kralj Sigmund sada bježao, mjesto da predje u svoje kraljevstvo i da ga brani,

tomu je razlog taj, što se je bojao iza ovoga poraza stupiti pred svoje narode. Sultan Bajazet bio je pobiesnio od jada, što je pogubio toliko vojske, zato drugi dan učini strašni krvni sud. Dade na svoje oči klati kršćanske vitezove. Mladoga princea burgundskoga pusti u životu, jer mu je otac bio najbogatiji vladar u Europi, pak ga je mogao s velikim novcem odkupiti. Cijeli dan su klali kršćane od rana jutra do kasne večeri, a krvnik sultan Bajazet nije se utrudio gledajući taj pokolj. Smili se već njegovim vojvodam, pak se baciše na koljena pred njega, neka preostale jošte mladiće pomiluje. Usliša im molbu i podieli mladiće iz odličnih kuća europejskih za roblje vojvodam, da ih prate na svih vojnah po Europi i Aziji, trpeći mnogo muka i nevolja. Stotine hiljada dukata sasuze knezovi i bogati gradovi europejski u blagajnu tursku, dok dobiše opet svoje sinove, da im pripoviedaju o moći i veličanstvu turskoga sultana i njegova dvora. Poslije ove pobjede grozio se je sultan Bajazet, da će Budim osvojiti, Njemačku i Italiju pokoriti i da će konj njegov zob zobati sa oltara svetoga Petra u Rimu. Nije ipak k tomu dospio, ali preko hrvatskih zemalja, između Save i Drave, razliše se čopori njegovi i popališe mnoge gradove i odvedoše mnogo naroda.

Sva se Europa prestravila od ove strašne bitke, a Hrvatska i Ugarska bile bi jamačno posrnule, da odmah sbace pobiedjenoga i izčezloga kralja Sigmunda s prijestolja, da ih nije ovaj strah prevladao. Kolike su sada bile nepravilike po svoj Europi, da je sultan Bajazet pošao izvoditi svoju osnovu, bila bi redom padala kraljevstva i carstva, a povjestniku je teško nagadjati, gdje bi se bio sustavio. Gdje je Sigmund, da li je u životu i kuda ga sreća nosi, to se nije znalo kroz dva tri mjeseca. Stranka njemu protivna među Hrvati prihvati opet ovu sgodu, da ga sbaci s prijestolja. Na čelo joj se stavi u poslednjem Nikopoljskom boju vojvoda Stjepan Lacković, Stjepan od Šimontornje, Stjepan Prodanić zvani Vrag od Predavca. Opet ponude krunu Vladislavu napuljskomu. Njihovi neprijatelji vele, da su opet zaiskali savez sa sultanom Bajazetom, komu da su poručili, da će keći njegova, ako podje za kralja Vladislava, biti skoro okrunjena za kraljicu ugarsku i hrvatsku. Uz vojvodu Lackovića prista i Hervoja, veliki vojvoda bosanski, koji je iznad kraljice Jelene Bosnom vladao. A kako Hrvati nisu imali bana, jer se je ban Nikola Gorjanski

sa kraljem Sigmundom zajedno izgubio bio, osvajali su ovi velikaši sve više vjernih jošte kralju Sigmundu Hrvata za Vladislava.

U taj čas pojavi se kralj Sigmund i stigne 19. decembra 1396. u Dubrovnik, njegov uvijek vierni grad. Sjajno ga Dubrovčani prime i liepo nadare, i plate mu obični danak od dvie hiljade dukata za dvie godine napried. Oдавle krene prvih dana god. 1397. i 1397. sabere u Kninu vjerne svoje na sabor, kamo ipak nedodjoše njegovi protivnici. Zato sazva drugi sabor u Križevce, gdje ga je dočekalo plemstvo ugarsko i hrvatsko. Tamo pozva i vojvodu Lackovića i drugove njegove, dāvši im pismo u ruke, da im zājamčuje slobodu dolazka svojom kraljevskom riečju. Mjeseca februara god. 1397. dodje vojvoda Lacković i pred sveukupnim saborom potuži se na kralja Sigmunda, da nogama gazi prava Hrvatske, Slavonije i Dalmacije. Pristaše kraljevi dignu oružje na vojvodu Lackovića, posieku njega i njegova sinovca i bace im lješine kroz prozor pred njihove pristaše, koji su stali pod oružjem. Bitka bi se bila započela, da kraljevi pristaše nisu bili pripravljeni s većom silom, koja se prvo nije vidjala. Vojvode Lackovića pristaše uzmaknu s bojišta. Kralj da primiri zemlju, izda iznova potvrde prava Hrvatskoj napose, a Ugarskoj napose.

Premda je iza „krvavoga sabora“ u Križevih kralj Sigmund potvrdom prava gledao primiriti hrvatske nezadovoljnike, opet neuspije. Prelomljena vjera vojvodi Lackoviću ogorči ih, te je Stjepan Prodanić sakupio čete i vrebao u Posavinu, da na polazku u Ugarsku kralja ulovi. Izmedju njegovih i kraljevih četa razpali se ljuta bitka. Manja sila Stjepanova morade uzmaknuti u tvrdi grad Gjurjevaca, gdje ga je sam kralj obsiedao, ali on je sretно umaknuo.

Ovi pokusi Lackovićevi donieli su Hrvatskoj gorka ploda. Obilna imanja svojih hrvatskih protivnika razdieli kralj Sigmund medju svoje prijatelje. Grofovi celjski pratioci kraljevi u posljednjem ratu ugniezdīše se u Hrvatskoj. Herman II., komu je majka bila Hrvatice, kēi kralja bosanskoga Stjepana Tvrdka, dobije Za- 1398. gorje s gradom Varaždinom i s mnogimi znamenitim povlastmi preko prava kraljevstva. Ban Nikola Gorjanski dobije Cres i Osor, otoke na jadranskom moru, a od grofa celjskoga izprosi si kēerku Anku za ženu. Dva ova roda nadvisivahu sada sve druge porodice hrvatske bogatstvom, sjajem i prijateljstvom kraljevim. Oni su bili kralju Sigmundu glavna podpora proti

nezadovoljnim Hrvatima, koji su morali bježati iz domovine, da u slobodnijoj Bosni nadju zaklona i pomoći, da odanle opet dignu ustanak proti vjerolomnomu kralju.

V.

Državu bosansku prihvatio vladati god. 1398. Stjepan Ostoja, a iznad njega jošte osta veliki vojvoda Hervoja. Što je do sada vladala preko dvie godine kraljica Jelena, to je bio samo interregnum, koji se nije protivio toliko djakovačkom ugovoru. Bosna je reć bi spremna bila, da se poda vlasti kralja Sigmunda. Hervoja uzvisi na prijestolje Ostoju, zato ga kralj Sigmund obtužuje: „da radi o glavi kraljevih privrženikom nesamo u Bosni, koja je inače štiti obrana kraljevstvima Hrvatskoj i Dalmaciji, nego i vjernim mu pristašam u ovih kraljevstvih“. Kralj Vladislav napuljski imenova ga svojim namjestnikom nad Hrvatima, te se je stao pisati: „supremus vojvoda regni Bosnae ac vicarius generalis principum serenissimorum regum, regis Vladislavi et regis Ostoye“ (veliki vojvoda kraljevstva Bosne i glavni namjestnik vladara i prejasnih kraljeva, kralja Vladislava i kralja Ostoje). Oko vojvode Hervoje nije bilo toliko mnogo moćnih Hrvata, da ustanak obnove, jer su glave ustanaka hrvatskih redom pokapale, ali mržnjom kralja Sigmunda i željom za osvetom sbog propalih porodica svojih gorili su onako kako prognamici u svih vremenih, gdje nepitaju toliko za sreću svoje, koliko za nesreću i grdnu propast zatorniku roda svoga.

Kralj Sigmund se uzme spremati u boj na Hervoju svojim običnim načinom, prodajući kraljevska dobra, da smogne novaca. Tako na primjer proda Frankopanom grad Ozalj s cijelim kotarom za sedamnaest hiljada dukata, da tobože „obrani kraljevstvo od navale Turaka“, s kojima da je vojvoda Hervoja u savezu. Kralj je tako oblagivao Hervoju, da samo laglje pomoći dobije. Podje mu za rukom sastaviti vojsku i bojne sprave, da ruši tvrđave bosanske. Mjeseca augusta god. 1398. kretao je već s jakom vojskom preko Une i dopro je brzo do grada Vrbasa iznad Banjaluke, ali još se brže natrag povratio. Vojvoda Hervoja ga baci natrag preko Une, kralj uzmače u Ugarsku,

a Hervoja osvoji s onu strane Une županiju dubičku, kojom si je otvorio vrata u Posavinu i Podravinu.

Svoju sramotu nije imao kralj kada da opere, jer su ga zvali veliki poslovi kuće njegove u Česku, razvrat stranaka prietio je donesti propast roda Luksemburgovaca. Brat njegov car njemački i kralj česki Vaclav bio se sastao u Rheimsu mjeseca aprila god. 1398. s francezким kraljem Karlom VI., da već jednom učine kraj onoj sablazni svega kršćanstva, da nebudu dva pape vladali, jedan u Avignonu drugi u Rimu, jedan drugoga proklinjao, a obadva da nesmućuju pobožne kršćanske duše. Obadva kralja odlučiše, da će prisiliti pape Bonifacija IX. u Rimu i Benedikta III. u Avignonu, neka se zahvale, pak će kardinali izabrati jednoga papu. Kralj će francezki prisiliti papu avignonskoga, koga je Francezka priznavala, a česki rimskoga, koga je priznavala Njemačka, Poljska i Ugarska. Vaclav se ipak preslabim za to osjećao, da to izvede, zato zamoli svoga brata kralja Sigmunda, neka mu pomogne u Ugarskoj i Poljskoj. Sigmund prihvati i ode u u Poljsku, gdje se je nasladjivao sjajnim vitežkim turniri, gostbami i raznim zabavami. Bez uspjeha mu je bila radnja oko pobožne Jadvige, nije je mogao na to sklonuti, da dopusti ma i silom srušiti papu, koga je poštovala. Nije niti u Ugarskoj uspio. Papa Benedikt bio se je već zahvalio, ali kada je vidio, da se papa Bonifacij s papiinstva neda, opozove i on svoju zahvalu i tako ostanu dva pape.

Veliko zlo izleglo se iz toga posla caru i kralju Vaclavu. Bonifacij IX., koga je car i kralj kanio svrgnuti, stupi u dogovor s izbornici knezovi njemačkimi i predobije njih četvoricu za sebe, a da car i kralj toga nenasluti, pisao mu laskava pisma, koliko ga poštuje. Knezovi se slože i skinu cara Vaclava 24. augusta god. 1400. i izaberu Ruprechta falackoga za cara njemačkoga. U samoj Českoj digne se plemstvo na svoga kralja, jer je, budući bolestan bio, povjerio upravu kraljevstva markgrofu moravskomu, svomu bratučedu Prokopu. Drugi bratučed Jobst sdruži se s pobunjenom gospodom. Kralj Vaclav se nadje u najvećoj nevolji, zato pozove svoga mladjega brata kralja Sigmunda, koji mu je i donio pomoći, pošto je prije založio opet nekoliko imanja. Ali sada su istom Sigmundovi zahtjevi bili najdrzovitiji, te ga kralj Vaclav odbaci od sebe. Kralj Sigmund poželi oteti česko kraljevstvo svomu bratu. Nije uspio, već se sramotno i

opet, stoprv koncem zime god. 1400., bez novaca povratio u Ugarsku.

Lahkounni kralj Sigmund otimao se je za prijestolje brata svoga, a na svoje vlastito je bio zaboravio. Već dvie tri godine nije drugoga posla u kraljevstvu obavio, van što je prodavao imanja i onda brže bolje novce razsipavao. U Hrvatskoj prodao je opet Frankopanom veliko imanje Steničnjak za deset hiljada dukata, Medvedgrad prodao Albenom, nećakom biskupa zagrebačkoga Eberharda, a najzanimivija je prodaja otoka Paga. Grad Zadar otimao se za taj otok sbog bogatih njegovih solana, a Pažani su se jedva oteli njihovu silovitom gospodstvu. Sada ih proda sam kralj Sigmund Zadru za četrdeset hiljada dukata: kroz deset godina da grad plaća svake godine četiri hiljade dukata, a Pag će morati biti opet pokoran gradu. Pažani se međjutim oboružase na obranu svoje slobode. Kralj bio ugovorio, da Zadrani netrebaju sami otoka osvajati, već da će on to učiniti o svom trošku. To dakako nije odmah išlo. Tako osta Pažanom sloboda, kralju Sigmundu dobiveni novci, a Zadrani neka se kaju, što su preveć vjerovali kralju Sigmundu i prenaglo mu platili. Kralj Sigmund u obće nije mario kakovom će sljeparijom doći do novaca, koje je onda razsuo milostnikom i milostnicam svojim.

Dodijala je bila ta nestašnost kraljeva skoro svim velikašem u Ugarskoj i Hrvatskoj, dosadjivali mnogi tudjinci, koje je bogatio kralj s dobri kraljevstva, zato su ga i najvjerniji mu pristale već ostavljali. Nisu mu zaboravljali onu nevjeru i okrutnost u Križevcih i prvanje njegovo nasilje, jerbo su domaći sinovi padali u nevolju, a tudjinci se širili po njihovih otčinskih imanjih. Radio je proti njemu papa Bonifacij IX. i podpaljivao vatru, koja je na svih stranah pod pepelom tinjala, da sruši s prijestolja kralja Sigmunda, kao što je srušio s njemačkoga prijestolja brata mu kralja Vaelava. 28. aprila 1401. sastanu se velikaši kraljevstva u Budimu, da na red pozovu nepopravnoga kralja Sigmunda. Njim na čelu stajao je palatin Dmitar Bubek i njegov brat Mirko, obadva jednom bani hrvatski, uz nje pristanu nadbiskup primas Ivan Kanižaj i drugi prelati. Isti kraljevi ljubimci: Poljak Ščibor, grof Herman Celjski, Nikola Gorjanski moradoše pristati uz većinu, da se kralj ima svrgnuti. Svi skupa upute se u kraljevski dvor i navieste kralju, da je njihov ulovljenik. Videći kralj Sigmund, da nikoga neima uz njega, da ga

i najvjerniji ostaviše, pokori se i bude u sred biela dana odveden u tamnicu u Višegrad. Sada nastane potjera na Njemce, Poljake, Čehe, Franceze, Talijane, koje je kralj Sigmund oko sebe sabrao „kao da su blago sakriveno“, kako veli suvremenik.

Tko će biti kralj? Sada istom nasta nesloga. Jedni su bili za poljskoga kralja Vladislava Jagella, drugi za austrijskoga vojvodu Vilima, sam se silom nametnuo Jobst markgrof moravski, a Hrvati su želili podići Vladislava napuljskoga. Ovaj razpad stranaka upotriebiše Sigmundovi prijatelji na njegovo dobro. Nikola Gorjanski izprosi od velikaša, da njemu predadu kralja Sigmunda u njegov grad Sikloš, gdje je bivala majka Gorjanskih, a dolazili su kralju slobodno njegovi prijatelji, te je tako dosta lagodno mogao podnositi svoj sramotni zatvor. Medju Hrvati uprieše se raditi za Sigmunda bogati knez Herman Celjski, nežaleći novca ni truda, da otme Vladislavu napuljskomu pristaša, a još više zet njegov sam ban hrvatski Nikola Gorjanski. Sva sreća njihova i neizmijerna imanja potekoše im od darežljive ruke kralja Sigmunda, a ako dodje Vladislav po želji mnogih Hrvata na prijestolje sasuti će se i bogatstvo roda Celjskih i Gorjanskih u ništa pod osvetnim rukama kralja i njegovih pristaša, zakletih njegovih neprijatelja. Podupirao ih i Eberhard, biskup zagrebački, i Ivan Morović, ban mačvanski, koji su s oružjem u ruci počimali mali rat, da pribave svomu kralju pristaša. Ovi ljudi stegnuše u svoje ruke svu zemlju između Save i Drave. S onu strane Save, sve do jadranskoga mora, razvi zastavu Vladislavovu vojvoda Hervoja i njegov kralj Stjepan Ostoja. Vladislav imenova 27. maja 1401. svojim namjestnikom u Ugarskoj i Hrvatskoj kneza Petra de Andreis, a kralj Stjepan Ostoja izadje pred grad Zadar i zakune se svojom vitežkom rieči i s braćom svojom, da će ih braniti i čuvati njihove slobode, „ako podignu stieg prejasnoga kralja Vladislava i ako ga podignu s prisegom na svete moći, da će biti vjerni kralju Vladislavu i da neće do smrti skinuti njegova stiega“. Zadrani pristanu uz njega, a kralj Stjepan Ostoja dodje u Knin, da oko sebe sabere poslanike gradova i gospode hrvatske.

Medjutim stigne kralju Sigmundu bolja sreća, nego što ju je zaslužio. Prijatelji oslikāše ga velikašem, kako se je pokajao, kako je sada ponizan. Mnogim se u istinu smili ova ponižena krunjena glava, mnoge su Celjski i Gorjanski novcem predobili,

a gdje koji su zabrinuti bili zbog nesloge u kraljevstvu i moguće pogibelji od Turaka. Tako zadobije kralj Sigmund opet slobodu. Među sabranimi velikaši na saboru u Papi zakune se 27. oktobra 1401., da se neće nikad osvećivati onim, koji su ga bili skinuli s prijestolja, da će svejedno biti milostiv njim i njihovoj djeci, da im niti riečju neće pokazati svoje nemilosti. Zahvalnim pokazao se, prema knezu Hermanu Celjskomu. Čim je dospio na slobodu, poleti u Celje i zaruči se tamo s kćerkom grofovom Barbarom, djetetom od kakovih devet godina. Time je postao pašanac miloga svoga bana Nikole Gorjanskoga i utvrdio moć svoje stranke med Hrvati. Bana Nikolu Gorjanskoga učini palatinom i svojim namjestnikom s kraljevskom vlasti, kada bi boravio izvan kraljevstva.

Ban Hervoja i kralj Stjepan Ostoja širiše svoju vlast u dalmatinskih gradovih sve do Dubrovnika, kojemu je ipak miliji bio daleki kralj Sigmund, nego li bliži Stjepan Ostoja i Vladislav.

1402. Na dvoru bosanskom dapače posumnjaše, neće li Dubrovnik u budućem ratu između Bosne i kralja Sigmunda proti Bosni ustati. Na to odgovori republika dubrovačka 13. maja 1402. veoma karakteristično na jeziku hrvatskom banu Hervoji, zato evo doslovno njihova odgovora: „Zna sviet i zemlja vsa i gospodin kralj Ostoja i Vaša milost od postanja naši prvi kako su živjeli s gospodami s vsakom poštenom ljubvom i pravom vjerom, i tožde mi mislimo uzdržat do kolje bog dopusti. Istinom mi smo prisegli gospodinu kralju ugrskomu, da onoj što su naši stari objetovali gospodinu ugrskomu dohodak davat, da ga dajemo, kako ga smo i davali, a oni nam potvrdili vse zakone i slobodščine, koje smo imali u dni kralja Lauša (Ljudevita). A na gospodina kralja Ostoju i na Vas gospodu bosansku niesu nas iskali, ni togaj bog dopusti; jer i oni znaju, tko je Dubrovnik i koju vjeru ima, i pake znaju čim je Dubrovnik od postanja objetan gospodinu kralju i gospodi bosanskoj vsakom službom i poštenijem, i današni dan vide, kako nas gospodin kralj Ostoja i gospoda bosanska ljube, kako mi služimo i uzdržimo objet i krasno naučenje naših prvieh i napried boga moleći mislimo, dori jedan nas teče, što neprimaknemo na slavu i na čast kraljevstva bosanskoga nemislimo umaknuti.“ Ovako je Dubrovnik umiljujuć se jednomu i drugomu kralju ostao neutralan, premda se je već vlast bana Hervoje razširila nad celom Dalmacijom.

Pripravljen je bio put u Hrvatsku i Ugarsku Napuljeu Vladislavu, čim su ga obale jadranske bile spremne zagrliti kao svoga zakonitoga kralja. Vladislav opet odpremi svoga namjestnika Alojzija Aldemarisca, maršala Sicilije i vrhovnoga zapovjednika kraljevoga brodovlja, s punom kraljevskom vlasti, dokle on sam dodje. Sa pet galija i jednim brigantinom doplovi maršal mjeseca julija god. 1402. pred Zadar. Vieće grada ustručava se primiti ga, dok mu nestigne dozvola od bana Hervoje, ali se predomisliše, pak ga i prije primiše. Kroz vrata svetoga Krisogona unidje slavno u grad namjestnik, i uz veliko narodno slavlje razvi stieg svoga kralja, pak onda unidjoše i brodovi u luku zadarsku. Svi gradovi slediše glavni grad i razviše stiegove napuljske. Samo Skradin i Vrana se oprieše. Aldemarisco pohiti na pozdrave Hervoje i zajedno s njim ovaj krasni grad predobije.

Kralj Sigmund morao bi bio vojenom silom opet osvojiti Hrvatsku preko Kupe i u Dalmaciju, ali u ovaj čas valjalo je njemu vojevati u Českoj za spas kuće luksemburške, zato razširi ban Hervoja krila ustanka i preko Save, te je najodličnije ljude potegao za sobom. Uz njega pristanu što se zna: Mirko Bubek, prior vranski prije neprijatelj njegov, Nikola Frankopan, knez senjski i modruški, Nikola Horvat, sin bana Ivana, braća Ivan, Nikola i Antun od Brezovice, Dmitar i Gjuro vlastela Medjurečka, i druga vlastela iz županija između Save i Drave pored sve sile Gorjanskih i Celjskih.

Gotovo nije bilo vlasti kralja Sigmunda med Hrvati, kad su mu neprijatelji bana njegova Pavla Bisena 4. februara 1403. 1403. ulovili i svomu kralju predali. Sada se sastane sabor hrvatski (4. aprila 1403.) u mjestu Zlat, gdje je bio znatan samostan Paulina, i odluči izabrati si novoga kralja, ali pod taj uvjet, da budući kralj sklopi savez i prijateljstvo s kraljevi poljskimi. Plemstvo hrvatsko, ugarsko i poljsko ima sklopiti bratinstvo za zajedničko osiguranje svojih sloboda i zemalja.

Na opetovana poslanstva odluči napokon plahi kralj Vladislav, da podje u Hrvatsku. Već dvadeset godina otimahu se otc i naši vlad i kralja Sigmunda. Po više puta užgaše sav narod između Drave i jadranskoga mora, da u krvavom i ljutom boju odbiju sa granica kraljevstva hrvatskoga jake i strašne ugarske i česke kraljeve čete. Po više puta uzdrhta u tih ratovih za svoj obstanak Hrvatska i pobratinsko joj kraljevstvo bosansko.

Sada poslije dvadeset godina obradova se sva zemlja hrvatska, jer joj eto dolazi kralj tolikom krvlju narodnom odkupljen mladi Vladislav napuljski.

Sa svih strana silaze gospoda hrvatska dolje u primorje gradu Zadru, da slavno dočekaju i pozdrave novoga kralja. Bilo je to mjeseca julija god. 1403. Izmed sve gospode hrvatske prva je glava Hervoja, ban i vojvoda bosanski, sada kraljev namjestnik. Ima on svoj dvor u Zadru, ali nestanjuje tamo. Istom je dva dana prije dolazka kraljeva prispio u grad sa sjajnom pratnjom velmoža i knezova bosanskih i hrvatskih. Svih su ljudi oči zapele na tom junaku. Poslanici vanjskih država, što dodjoše ovamo na pozdrav novomu kralju, javljaju svojim gospodarom: vidjesmo u glavu Hervoju junaka silnoga kneza, koji je kralju napuljskomu Vladislavu ovo kraljevstvo predobio, a uz njega su knezovi i velikaši iz Bosne i Hrvatske, sve sami prekrasni ljudi, da ih je milina pogledati.

Čim su više ljudi strani osobito iz Italije s poštovanjem pogledali u Hervoju i njegove drugove, tim su više žalili, što su on i mnoga druga bosanska gospoda izpoviesti bogomilske, i to bi moglo smućivati ovu sveobću slavu i veselje, što će ga ovih dana novi ovjenčani kralj Vladislav sa svojim narodom proslaviti. Tješili se ipak ljudi, da će papinski poslanik Hervoju jamačno rimskoj vjeri predobiti. Kralj bosanski Stjepan Ostoja obrekao je takodjer doći u Zadar na krunitbu i dogovore s kraljem Vladislavom, i sve se kralju spremilo i pripravilo, ali nije došao. Poslanici vojvode austrijskoga imali su takodjer stići ovamo. Oni nose ponude prijateljstva novomu kralju Vladislavu, a istu kraljevu sestru za ženu vojvodi svomu. Bili su oni već i u Napulju kod kralja i molili ruku njegove sestre za svoga gospodara, ali im je kralj Vladislav prošnju odbio, čim je vojvodu ljuto ucvilio. Sada je kralj Vladislav dobro promislio, kako bi mu teško bilo, da mu bude vojvoda neprijatelj. Zemlje vojvodine pritiskale bi sa zapada njegovo kraljevstvo: Ugarsku i Hrvatsku. Kao rodjak bio bi mu glavni prijatelj, a zemlje njegove štit sa zapada kraljevstvu ugarskomu i hrvatskomu. Kralj Vladislav odlučio sestru dati vojvodi, zato ju sada vodi sa sobom. Prije dolazka kralja Vladislava prispije glasnik od gospode ugarske i hrvatske, da dolaze u velikom broju najznamenitiji ljudi obiju zemalja.

Kralj Vladislav javi Veneciji, da će se kruniti za kralja ugarskoga i hrvatskoga, nadajući se, da će biti s njim dobri prijatelji. Venecija mu laskavo odgovori, da joj neima veće sreće, nego što može pozdraviti na obalah hrvatskih Vladislava kralja, ali je drugačije ona mislila, nego što je govorila. Istom pred godinu dana dogovarala se ona tajno s nekoliko najodličnijih plemića zadarskih, neka joj priklone svoju stranku u gradu, neka joj predadu grad, a Venecija će primiti njih među svoje plemiće, njim će pako dok budu živi davati svake godine po nekoliko hiljada dukata. Bogata ova republika naoruža sada sjajni brod, koji će povesti poslaničtvo kralju Vladislavu u Zadar. Na državne troškove obukoše se poslanici u najsajnije odjeće, uzeše uza se velikn prasnju, da bude sve prema moći i dostojanstvu kraljice jadranskoga mora.

I Florencija posla svoga zastupnika. Ali iznad svih prijatelja i saveznika kralja Vladislava stoji papa Bonifacij IX., koji mu je već od mladih godina i otac i majka. Kada je on poslije smrti oca svoga, a jedva mu je onda bilo deset godina, čamio u Gaeti u smrtnom strahu od velikih neprijatelja svojih zajedno s majkom svojom, proklet još po otcu od pape rimskoga i ostavljen od svega svijeta, ustane za njega i njegovo pravo novi papa, rođeni Napuljac, Bonifacij IX., skine s njega papinsko prokletstvo, dade mu svoj blagoslov, nadje mu prijatelja i učini ga kraljem napuljskim. Sada ga isti papa svojim blagoslovom prati u Hrvatsku i Ugarsku. Kardinala Angjela Acciojola dade mu za svoga legata. Angjelo bio skrbnik kraljev u onih jadnih čemernih prvih godinah kraljevanja njegova, on mu je bio i glavni vojskovođa, on ga je za kralja napuljskoga okrunio. Tako vjernu i odanu čovjeku dade papa sada za Hrvatsku, Ugarsku, Česku, Poljsku i susjedne zemlje svu vlast, koju papa rimski imade u u ovih zemljah. Pisma papina daju blagoslov svim onim, koji pristanu uz kralja Vladislava, a proklinju sve one, koji mu se uzprotive. A da bude kardinal Angjelo i dostojno zastupao svoga gospodara, dade mu papa u prasnju nekoliko biskupa i nadbiskupa. Tako liepo odpravi iz Italije papa Bonifacij IX. štićenika svoga kralja Vladislava.

S velikim brodovljem krene kralj u jadransko more. Dvanaest brodova križarilo je već nekoliko nedjelja izmed otoka dalmatinskih, te su samo prijateljski kralju brodovi smjeli ploviti u

to vrijeme uz obalu hrvatsku. Napokon ukaza se dne 14. julija 1403. izmed zadarskih otoka brodovlje, koje je donosilo kralja, papinskoga legata, sestru kraljevu i mnoge odlične knezove i vitezove južne Italije. Neizmijerna množina naroda sa svih strana Hrvatske i Dalmacije navrvila na obale i luke zadarske. Izmed brodova primakne se prvi kraljev k obali, i kralj prvi pristupi na kopno uz neizmjernu radost svega sakupljenoga naroda. Taj prvi korak na zemlju hrvatsku posveti kralj time, što je dva odlična Zadrana učinio svojim vitezovi, a onda uz pratnju gospode i naroda krenu u prvestolnu crkvu na zahvalnu službu božju. Dva puna dana donosiše redom velikaši i gradovi kralju svoje darove i poklone. Dodje međjutim glasnik, da dolaze velikaši ugarski i hrvatski. Svi knezovi od pratnje kraljeve, svi biskupi uz papinskoga legata i sav narod krene im iz Zadra u susret. Sam kralj na konju dočeka ih na vratih grada. Kada se gospoda približiše i kralja opaziše, sjašiše konje i pješke dodjoše do kralja i pristojnim ga poklonom pozdraviše, a onda praćen od velikaša Italije, Ugarske i Hrvatske kralj na konju slavno u Zadar uljeze.

Sutra dan sabra kralj oko sebe svu gospodu, a nadbiskup ostrogonski Ivan pozdravi kralja u ime prisutnih i neprisutnih velikaša njegova novoga kraljevstva: „Što je do Drave kraljevstva hrvatskoga, to priznaje samo tebe kralju, a i tamo preko Drave, čim se vojska tvoja pokaže, uzmaknuti će neprijatelji tvoji. Mnogi su dvojili, hoćeš li doći, a oti će se pokoriti, čim tebe vide“. Ugri navalise dokazivati kralju, neka samo predje u Ugarsku, tamo da je žezlo, tamo kruna sv. Stjepana. Kralj Vladislav plah i obziran, jer mu je i otca priznavala Hrvatska ali ga ubila Ugarska, nehtjede u Ugarsku poći, već zahtjevaše, da ga okrunu u Zadru. Papinski legat primi i sljubi obadvie stranke, da se kralj za sada okruni i zavjeri za one zemlje, koje ga priznavaju. Dne 5. augusta god. 1403. ovjenča i pomaza nadbiskup ostrogonski u prvestolnoj crkvi zadarskoj Vladislava za sada za kralja hrvatskoga, a kralj Vladislav se zavjeri, da će braniti i štititi sva prava ovoga kraljevstva. To je poslednja krunitba kralja na zemlji hrvatskoj, zato joj posvetismo prema važnosti malo više riječi.

Kralj Sigmund je kipio od biesa, što mu se opet odmetnuše istom primirene zemlje. Papi Bonifaciju IX. da se osveti,

zabrani u svih svojih zemljah primati ma kakva pisma i zapoviedi pape rimskoga i njegovih legata, zabrani pošiljati novce ma kakve papi i papinskoj komori, i jošte zapoviedi, da se to ima puku proglasiti i protumačiti. U proglasih na narod izjavi, da će svi pogubiti glave, koji se brže bolje njemu i svetoj kruni nepokore. Munjevnom hitrinom razasla kralj miljenike svoje: Ščibora, Gorjanskoga i Perenja na razne strane s četami, da zahvate po Ugarskoj i Erdelju prvi pokus pobune. Tamo se sbilja za čas obadvie zemlje primiriše. Sada opet kralj Sigmund izda proglas, kojim podieli pomilovanje svim onim, koji polože oružje: Ugrom za pet, Hrvatom za petnaest, a Erdeljem za dvadeset dana. Ugarska i Erdelj padnu odmah pred noge kraljeve, a Hrvatsku je valjalo zaratiti.

Ivanu Moroviću, banu mačvanskomu, povjeri kralj Sigmund tu zadaću. Mirko Bubek, prije pristaša kraljev sad ljut protivnik, zapoviedao je u Slavoniji s vojskom. S njime se sukobi ban Morović i razbije mu vojsku i baci ga preko Save. Ovaj poraz prestraši plahoga kralja Vladislava, koji je u Zadru sklopjenim rukama čekao, dok mu njegovi hrvatski pristaše prokrče put u Ugarsku, koju je u ovaj čas proglašenom amnestijom svojom kralj Sigmund oko sebe sakupio. Vladislav je doduše bio pozvan kući, jer su u Napulju nastali nemiri, ali se opet nećemo prevariti, ako reknemo, da je ovaj brzi obrat u Ugarskoj pred njegov duh opet uznio strašnu sudbinu oca njegova, zato uzmače Vladislav u Napulj koncem oktobra god. 1403., a ostavi Hrvate pod vladom vojvode Hervoje, koga je učinio „dukom“ spljetskim i svojim namjestnikom gotovo s kraljevskom vlasti, te je Hervoja na ime svoje kao kakov samostalni vladar i novce kovao.

Hrhoja osta u pretežkom položaju. Ban Ivan Morović stupio u dogovor s kraljem Stjepanom Ostojom i predobio ga na svoju stranu, da bude opet pokoran vazal kralju ugarskomu Sigmundu, kako se je bio zavjerio kralj Stjepan Dabiša, da se zove: „kralj milošću božjom i kralja Sigmunda“. Kralja Stjepana Ostoju prevari naročito jedna liepa nada, zato prevrnu tako brzo vjeru. On je mislio, da kralja Vladislava nikada ovamo nebude, da preuzme kraljevstvo, mislio je, da će mu se Hrvatska do mora pokloniti, kao što je pred desetak godina priznala kralja Stjepana Tvrdka. Sada mu dolazkom Vladislavovim ta nada sasvim propada.

Ozlovoljeni Hrvati pritisnuše sada kralja Stjepana Ostoju, te ban Ivan Morović morao sam njegov prijestolni grad Bobovac spasiti od ustaša. Kralj Stjepan Ostoja osta na prijestolju, dapače se vojvoda Hervoja s njim prividno izmiri, dok nesloži
 1404. sve velikaše proti nevjernomu kralju. Mislili su već neki, da će se sam vojvoda Hervoja uzpeti na prijestolje, ali on se vrati rodu Tvrdkovu i uzvisi na prijestolje nezakonitoga sina njegova Tvrdka Tvrdkovića mjeseca junija god. 1404. Uz mladoga kralja stoje pored Hervoje možni veliki vojvoda Sandalj Hranić, Pavao Radenović, Radosalići i drugi rodovi, a Stjepan Ostoja kao svrgnuti kralj osta u miru na svojih posjedih, što svakako zna-
 menuje, da je bio slab i kukavan čovjek, koga se netreba bo-
 jati. Ovim prevratom u Bosni porasle su opet nade ustašam hrvatskim, da će opet biti moguće preoteti kralju Sigmundu zemlju između Save i Drave, koja je sada sva bila uz njega.

Kralj Sigmund otimao je vojnom silom svomu bratu kralju Vlačavu prijestolje češko, činio saveze, ali sramotno morao uzmaknuti u Ugarsku, zato je nastojao novimi slobodšinami nižemu plemstvu i građanom ugoditi, da se ove njegove sramote zaborave. On je dao nižemu plemstvu glas u saboru, odakle je bilo iztisnuto od ve-
 likaša. On je dao prava gradovom, da poput županija utiču u državne poslove. Time se je gledao oteti prevlasti mogućnih veli-
 kaša, koji su vladali do sada nad njim i nad cijelom zemljom. Ovako je kralj Sigmund mogao dobiti više vojske u plemstvu, kada ga bude trebalo u boju, a taj je bio pred vratima.

Velika je nesreća po cijelo kršćanstvo, što su Hrvati i Ugri u ovaj čas ovako laskomne vladare imali, kada je Bajazetova sila na poljanah angorskih u Maloj Aziji polomljena od Timurlana, mongolskoga velikoga kana, kada je sultana Bajazet u krletki zaprt bio odnesen u Aziju na sramotu svoje države, a sinovi njegovi Musa i Soliman vodili su rat za prijestolje. Preostali još kršćanski knezovi: car byzantinski, knez srbski, vojvoda vlaški stoje u turskih vojnih redovima kod jedne i kod druge stranke, europska Turska vojuje s azijatskom. Da su u ovaj čas Ugri i Hrvati imali jednoga kralja, koji bi ih bio kadar složne sabrati pod zastavom za častni krst, morala bi bila pasti turska sila.

Umjesto toga rata spremao se je kralj Sigmund opet kako će pokoriti svoje ustaše, i to dakako na svoj način. Proda Medjumurje, nekad posjed Lackovića, knezu Hermanu Celjskomu za čet-

deset i osam hiljada cekina i razporezao nove danke po kraljevstvu. Spremio je dosta veliku vojsku. Već u drugoj polovini 1405. god. 1405. predjoše u Bosnu dvie vojne sile. Ivan Morović prešao Savu u dolnjoj Slavoniji, a ban Pavao Bisen vojevao na Uni. Obadvie vojske dostigoše nekakov uspjeh, jer je ona osvojila Srebernik, a ova jaki grad Bihač, premda je banova vojska puno izgubila i sam ban smrtno ranjen bio. Ban Hervoja sabrao svoje sile na obalah do Dalmacije, gdje ga je s mora podupirala mornarica napuljska. Tuj su križarili u obćoj ratnoj smetnji brodovi napuljski, mletački, dalmatinski i dubrovački. Uspjeh vojevanja osta na obje strane slab i neodlučan.

Malim ratovanjem nepostiže kralj Sigmund gotovo ništa, zato zamisli veći rat. Stupi napokon god. 1406. u krvnu svezu s celjskim knezom Hermanom i uzme za ženu mladu i liepu kércu njegovu Barbaru, a tasta svoga učini banom hrvatskim i učini ga pače: „in temporalibus“ biskupom zagrebačkim. Time je novi ban sam za sebe mogao dići jaku vojsku, ali on nadje i naravne saveznike među Hrvati. Drugi mu je zet bio Nikola Gorjanski, palatin ugarski, a s njimi u rodu gospodar gotovo celoga primorja Nikola Frankopan, knez krčki, senjski i modruški, koji je opet pridobio saveznu Ivana Nelepića, kneza cetinskoga. Kolika je uzrujanost zavládala sbog ovoga saveza i priprema njegovih ratnih vidi se odatle, što se svrgnuti kralj Stjepan Ostoja nije više osjećao sjegurnim u Bosni, već je bježao u Dubrovnik gotovo u ruke svojih neprijatelja, koje je mačem gledao osvojiti, dok je jošte kraljevao.

Kralj Sigmund si je jošte stekao od najvećega neprijatelja osobita prijatelja. Umro je bio zaštitnik Vladislavov papa Bonifacij IX., a iza kratka vladanja Inocenta VII. sjedne na papinsku stolicu Grgur XII., koji je bio kralju napuljskomu krvni neprijatelj. Taj papa dáde sada kralju Sigmundu proglas 1407. u ruke, da može skupljati vitezove u križarsku vojnu proti Turkom i nevjernim Arijanom i Manikejom. Premda Turaka nije bilo u Bosni, opet je papin poziv prihvatio kralju Sigmundu vojne pomoći u Poljskoj, Českoj, austrijskih zemljah i obilje iz Ugarske. Vojske izabrane i ukrašene častnim krstom sabralo se do šestdeset hiljada, na čelu joj kralj Sigmund, žedan krvi tobožnjih nevjernika krsta. Istom god. 1408. predje vojska u 1408. Bosnu i sukobi se s banskom i hrvatskom kod Dobora. Opet izadje kralj Sigmund sjajni pobjeditelj iz ovoga boja. Sam

kralj Tvrdko dopadne njegovih ruku i s njime sto dvadeset i šest najodličnijih velikaša. Kralja Tvrdka povede Sigmund sa sobom, a sve ove plemiće dade peklati i tjelesa im u rieku Bosnu pobacati. Grad za gradom padoše sada u Sigmundove ruke iza ove nesretne bitke. Stjepana Ostoju učini kralj Sigmund opet svojim kraljem u Bosni.

Što će sada osamljeni Hervoja? On je već znao, da njegov kralj i gospodar napuljski Vladislav ponudja Dalmaciju Veneciji za novce i da se s njome već dulje vremena za to pogadja. Vidio je, kako kralj Sigmund raztrže Bosnu, jer je sjevero-istočni kraj od Posavja i Podrinja bacio k banovini mačvanskoj, kraj oko Srebernika dao knezu srbskomu, zapadni naprama Uni dao pod vlast bana hrvatskoga, a mali dio ili pravu Bosnu ostavio kralju Stjepanu Ostoji. Odluči i on, da će se pomiriti s kraljem Sigmundom. Veselje zavlada sbog toga na kraljevom dvoru, kamo je sam ban Hervoja morao proći, da uživa gostoljublje svoga novoga gospodara. Kralj Sigmund mu potvrdi sva darovanja Vladislavova s naslovom: „hercega od Spljeta“, a najvišim odlikovanjem, opredjeljeno za kraljeve i najmoćnije velikaše, redom naime zmajevim uresi Hervoju. A kako se Sigmundu upravo sada kći Elizabeta na sviet porodila, odlikova novoga prijatelja svoga iznad svih, koje je nazivao svojim vazali, i učini ga kumom svoje jedinice kćerke. Tako je na razvalinah svoje domovine iza dugotrajna boja uzvišen stajao herceg spljetski, a radovalu se tomu svi oni, koji su bili željni mira na hrvatskih stranah.

Spomenusmo, da je Hervoju na ovaj korak nagnao sam kralj Vladislav prodajući Dalmaciju Veneciji. Jošte je tekao krvavi rat bosanski, kada je već započela razprava izmedju Venecije i ovoga okrunjenoga hrvatskoga kralja, da proda biser svoje nove krune, liepe gradove Dalmacije na moru i na kopnu jošte i Knin (mjeseca julija god. 1408.). Kralj Vladislav je doduše želio, da si ujamči jošte nadu za prijestolje ugarsko, te je iskao, neka mu republika kupivši Dalmaciju osigura prolaz u Ugarsku, neka nedira u posjed odanih njemu velikaša hrvatskih. ali to je republika odmah odlučno odbila. Mora da proda bez nade, da će mu ona otvoriti vrata u Hrvatsku i Ugarsku. Republika ga stjera s političkoga polja ugovaranja i baci na prosto trgovačko, gdje se pita: pošto će prodati kralj Vladislav svoje stečeno pravo na Dalmaciju? Republika postavi cieniu od sto hiljada du-

kata, koji će se izplatiti u četiri roka po četrdeset dana. Kralj Vladislav je iskao dvie sto hiljada, a republika neda toliko. Sada nasto kukavno cincarenje, koje je trajalo skoro pol godine. Napokon se pogodiše 9. julyja 1409. za svotu, koju je Venecija 1409. u početka ponudila, jer je kralj Vladislav za sada mogao predati samo: Zadar, Lovranu, Novigrad i otek Pag. Mletački dužd Mihajlo Steno preuzme kupljeni posjed još istoga mjeseca.

Već su zaplovile mletačke ladje u more vozeći Petra Dieda i Bianka Lauredana, imenovane provediture grada Zadra i njegova kotara, kada Zadrani doznaše, da ih je kralj Vladislav prodao. Oni se pobune i navale na podkralja napuljskoga, rođjaka kraljeva Alojsija Aldemarisca, i na njegovu vojsku, koja se je ipak iza krvava boja sretno spasila u tvrđjavu. Zadrani se sada sastanu i odpreme svoga kancelara mletačkim provediturom, da im jave: „Kako je sada grad slobodan od Napuljaca, pak će oni sami slobodno pod ugovor i pogodbu stupiti pod zastavu svetoga Marka.“ Provedituri sustave ploviti napried i jave Veneciji, neka zapovieda, što imadu raditi. Dodje im odgovor, da najprije primu tvrđjavu od Napuljaca, a poslije neka sve liepe i sladke načine upotriebe, da im se i grad preda. Neka govore Zadranom, kako da moraju primiti grad od Napuljaca, jer po njih samo mogu primiti pravo na cielu Dalmaciju, a Zadrani, da im neće biti robovi već dragi sinovi. Ako žele pogodbe, pod kojima će se predati, neka samo uprave u Veneciju svoje poslanike, pak će tamo dobiti povelju i pogodbe, kojim će se svi radovati. Još spomenu „signoria“ svojim provediturom, da silom Zadar iz tvrđjave osvoje, ako se nebi dao ovako s liepim osvojiti. Zadar podigne stieg svetoga Marka, videći da se sili oprieti nemože, a budućnost pokaza, kako je Venecija mislila raditi. Kao što je nekada glas o dobitku Dalmacije izpunio uzhitom republiku mletačku, te se je svečano zaručila s jadranskim morem, tako se je i sada obnovilo ono veselje hvalospjevi na dužda Mihajla Stena. U očigled provaljajuće turske sile, prema kojoj je jošte byzantinsko carstvo stalo kano sjena i uspomena nekadanje veličine, grčevito prihvati Venecija priliku, da u pandže mletačkoga lava stisne cielo jadransko more kao bedem proti Turkom, pred kojima će prije ili poslije pasti drugi posjedi republike na aegaejskom i sredozemnom moru. „Zadar je tvrđjava, dapače mor-

sku kapija Venecije“, tako su naši stari rekli, tako i sada reče senat mletački.

Ovako se razstaje poviest hrvatska s kraljem Vladislavom i kućom anžuvijskom iza mnoge prolivene krvi za nju. Ustanci u početku neizvjestni u političkih težnjah, dobiše stalan smjer kada je kralj bosanski Stjepan Tvrdko stupio na pozorište i gledao sve hrvatske zemlje sklopiti pod jednu krunu, kojoj bi središte bila od naravi bogato nadarena Bosna. Čim je kukavniji bio dvor napuljski, tim su više rasle nade bosanske, dokle vladalac Bosne, premda urešen kraljevskim naslovom, nedodje strašnim porazom kod Dobora u red banova hrvatskih. Da li je kralj Vladislav imao pravo prodati Dalmaciju, da li je ovom prodajom Venecija stekla pravo nesamo na Dalmaciju, već i na susjednu Hrvatsku, na to su Hrvati uvijek odgovarali: da nije, i da nepriznaju prava Venecije na Dalmaciju.

Kada se je ban Hervoja kralju Sigmundu poklonio, mislio je Sigmund za stalno, da mu s njime dolazi u ruke sva Dalmacija. Tim je bjesniji bio, kada evo iznenada tajnom prevarom Zadar dospje u ruke Mletčanom, te posla odmah oštar prosvjed, a republika mu odvrati 24. augusta 1409. slatkimi riječmi, da neka čeka osobito poslanstvo, koje će slobodno smjeti pristupiti pred njegovo kraljevsko lice, jer da republika samo o tom nastoji, kako će ne samo ostati već i utvrditi prijateljstvo s kraljem. „Mi smo kupili samo radi naše sigurnosti, ali isto tako radi sigurnosti, koristi i časti Vašega Veličanstva, pa ćete biti zadovoljni, jer medju nami vlada iskrena ljubav i nerazorivo prijateljstvo, a i nadalje će vladati. Osiguravimo našu državu, pak i Vašu, što Dalmaciju uzesimo Vašemu najglavnijemu neprijatelju, zatvorismo mu put u kraljevstvo i krunu Vašu ugarsku“. Spominju kralju velika dobra, koja učiniše nekada kraljici Mariji i njemu iza bitke nikopoljske. Koliko su Mletčani sami vjerovali u snagu ovih svojih dokaza, po kojih su bili prisiljeni kupiti Dalmaciju, vidi se po tom, što se nije našao nijedan građanin mletački, da odnese kralju ovo pismo, već nadjoše jednoga redovnika, za koga su mislili, da će ga zaštititi njegova častna haljina, da mu neskrine kralj Sigmund s ramena glavu, kad mu uruči ovo sramotno pismo.

Jošte ljepše odgovori republika istoga dana kao i kralju banu hrvatskomu, koji je ovu dobit Zadra smatrao očitim ratom,

a nije u ovaj čas bio pripravan ratovanju, pak je iskao primirje valjda, dok se nješto sabere. Njemu reče Venecija: „Ta gdje vlada liepa ljubav i pravo prijateljstvo, nije treba kakova primirja, niti treba tomu vrieme opredieljivati, jer boljega mira neima, nego što je prava ljubav i podpuno prijateljstvo“. Sladje i medenije i prezirnije nisu mogli odgovoriti.

Kralj Sigmund pusti Mletčane, neka dalje osvajaju Cres, Rab i Nin, neka utvrđuju Zadar, neka mite Zadrane, dočim ih učiniše sve mletačkimi građjani, neka razsipavaju novce, da dobivaju izdajom Šibenik i Trogir, a neka se uređuju i pripravljaju na obranu. On odleti opet u sviet zaboravljajuć na Ugarsku i Hrvatsku.

VI.

Zavadio se bio njemački red s kraljem poljskim Vladislavom Jagellom, a kralj Sigmund je mislio, da mu je dužnost, jer je bio: „Verweser“ njemačkoga carstva, tu pravdu izravnati. Nije ju izravnao. Nasta medju njimi rat. Njemački red obeća 1410. kralju Sigmundu znamenitu svotu novaca, a on sbilja prikupi njemačke i česke plaćenike i metne ih pod zapovied vjernoga svoga Ščibora. Poljaci bi bili ovaj put u istinu uništili ovaj znameniti red, koji je Niemcem Prusku osnovao, da u ovaj čas mjeseca julija god. 1410. Ščibor preko Karpata nije u Poljsku provalio. Pobjedonosna poljska vojska vrati se, da brani Poljsku, a Ščibor pobjegne sa svojom vojskom u Ugarsku.

Medjutim umre njemački kralj Ruprecht, a dva njemačka izbornika od Trieria i Pfalza ponude kralju Sigmundu carsku njemačku čast, za kojom je on odavna čeznuo. Obeća svetčano 5. augusta god. 1410., da će sve njihove želje izpuniti i razdor u crkvi dokinuti. On se pusti u neizmjerni vrtlog intriga, u kojih je nemalu ulogu imao brat njegov kralj česki Vaclav, koji se je sam smatrao pravim zakonitim carem njemačkim, a i drugi su tako mislili, pa zato nisu niti birati htjeli, al ipak bude izabran kralj Sigmund 20. septembra god. 1410. za cara i kralja njemačkoga većinom glasova. Protivna stranka izabra njegova bratučeda Jobsta za deset dana također za cara. Rat bi bio medju braćom, da nije na sreću Jobst naskoro umro (8. januara 1411.), te odsele osta Sigmund sam car njemački. Ovo dostojanstvo bilo je onda u svietu najveće zato, jer je car njemački imao pravo na svetu krunu rimsku,

s kojom je sticao pravo njeke vrhovne vlasti ne samo nad Njemačkom već i nad Italijom. Prvi put je kralj ugarsko-hrvatski došao i ovu čast, što je osobito laskalo velikašem okružujućim kralja, jer u njegovom veličanstvu vidješe svoju slavu. Kada ih je Sigmund prvi put iza toga na povratku u Požun 4. oktobra 1411. oko sebe sazvao, dozvoliše mu oduševljeni kako su bili, da ga može naslijediti njegova kći Elizabeta, koju je upravo bio zaručio s Albrehtom austrijskim. I daće mu nove dozvoliše. Nu doskora je ipak minuo i pred očima oholih velikaša ovaj novi sjaj kraljevoga veličanstva, čim se je kralj Sigmund stao ganjati za poslovi njemačkimi i svjetskimi, a zaboravio na baštinu svoju: Ugarsku i Hrvatsku.

Hrvatsku je medjutim s mora pritislula Venecija. Čim je Venecija Zadar zadobila, uzela ga je uredjivati tako, da sva središtna vlast bude u Veneciji. Svi prihodi inadu teći u Veneciju, i trošiti će se tobože samo na korist Zadra. Upravu voditi će mletački proveditur, a uz njega mogu slobodni Zadranzi izabrati dva ili četiri savjetujuća plemića, koji će i u sudbenih stvarih svoj glas dati. Kriminalne parnice pridrža republika u svojih željeznih ruku. Proti plemstvu podupre republika građanski stališ, dajući cehovom nekih prividnih povlasti, kakovih prije nisu imali, dok je grad sam sa sobom upravljao. I Pažani dobiše svoje občinske samouprave jedan dielak pod ostrim okom glavara, dobivena iz Venecije. Zadarsku tvrđavu nastoje utvrditi, da bude nepredobitna, a danju bivao jedan proveditur u njoj, po noći uvijek obadva. Bilo je ljudi, koji su i prije radili u gradu, da budu ljudi skloni Veneciji, ovi su dobili sada stalne godišnje nagrade od republike. Našlo se je drugih, koji nisu bili zadovoljni, već su naginjali opet k Hrvatima. Nje pozvaše uljudno i ljepo i odvezoše na svojem brodu, kao što su nekada Rimljani Grke iz Achaje u Rim premamili, pak ih onda pustiše neka u Veneciji skapaju od gladi. „Mi moramo dobiti Šibenik i Trogir po ugovorih sklopljenih s kraljem Vladislavom“, takovu poruku poslaše u ove gradove. Trogiru zatvoriše jadransko more, brodove im hvatahu i nedopuštahu s mora nikakve trgovine s ovim gradom. U Šibeniku pomagahu se neslogom između plemstva i građanstva. Da se sačuvaju, izaberu si susjednoga Ivana Njepića, kneza cetinskoga, za svoga načelnika gradskoga. On je sagradio pred gradom tornjeve, u koje je metnuo posade. Nadje

se ipak izdajica Ivan Mišić, komu je ime ostalo prokleta. On preda Mletčanom mjeseca septembra god. 1410. tornjeve, a sam uzmakne pod pripravljenu zaštitu mletačku za dobru plaću. Opet nepredobiše još niti za godinu dana grada, premda su ga bili iz jakih lumbarada i mamili novcem njeke plemiće na svoju ruku i premda su popalili više puta okolicu grada. S novci uhvatiše Mletčani čak do Kotora svagdje ljudi po svih gradovih u svoju stranku, samo u Dubrovniku nemogoše, zato im poručivahu, kako im niti na kraj pameti nije predobiti Dubrovnik, već da žele s njimi ostati prijatelji. S novcem kupiše grad Ostroviču, iz koga su mogli zaštitivati Zadar; prodao im ga u početku god. 1411. za pet hiljada dukata Sandalj Hranić. On ga je bio dobio od kralja Vladislava, pak se je pobojavao, da će ga u ovom metežu i onako izgubiti. 1411.

Napokon se poboja za svoje otoke Brač i Hvar i za grad Spljet i sam herceg Hervoja, jer su jamačno i ovdje mletački novci stvarali mletačke privrženike, pak ponudi republici, da će ju izmiriti sa kraljem Sigmundom, da će sam o svom trošku poći na kraljevski dvor. Republika je i sama mislila na izmirenje, dakako da joj ostane Zadar i otoci i jošte može biti drugi gradovi. Ona spremi poslanstvo pred kralja i kao da su trgovci mletački pamet izgubili, ponudjali su za izmirenje svake godine dati kralju jednoga bijelog konja ili zlatan plašt. Podupirao ih je u tom i papa rimski Ivan XXIII. Nisu dakako uspjeli, već se kralj Sigmund napokon odlučio na rat s Venecijom.

Na jesen god. 1411. krenu dvie vojske na Mletčane. Jednu je vodio ban hrvatski Petar Mislin na Dalmaciju. Drugu vodio Pippo Osorai, rodom Talijan, jedan od najglasovitijih vojvoda ovoga vremena, ali čovjek okrutan i podmitljiv, koji je stupio u službu Sigmundovu kao plaćenik vojnik, a doskora stekao milost u kralja, te je bio već sada gospodar mnogih imanja i gradova u južnoj Ugarskoj. Njemu dade kralj glavnu vojsku od deset hiljada konjanika, da preko Furlanske prodre u Veneciju. Pippo predje bez otpora Istru, provali u Furlansku i zauzme Udine, sjediste akvilejskoga patriarhe, predje preko Tagliamenta i razbije mletačkoga vojvodu Tadiju del Verme i otme mu devetnaest zastava, pak ih pošalje kao ratne trofeje u Budim kralju. Preko sedamdeset gradova predobije Pippo do nove godine 1412. 1412. Početkom ove godine uzme obsiedati Treviso, a ugarska vojska navaljivala tako junački, da već u gradu nesta nade spasa. U

taj čas primi Pippo od mletačkoga senata dvie srebrne pozlaćene boce, pune tobože vina malvasije, a ono su u njih bili sami dukati. Prodaše svoju čast i vjeru, dade se od mletačke vojske baciti u furlanske gore, postavi doduše u njeke gradove posade, ali se povuče u Udinu, gdje se pričinio bolestan.

Kralj Sigmund razveseljen prvimi viestmi ratnimi, odpremi brže bolje jošte nove vojske, a iz Verone i Padove i drugih gradova sjeverne Italije klicahu od veselja, što će doći kraj gospodstvu mletačkomu, dapače dodjoše iz ovih gradova poslanici u Budim pred kralja, neka im donese pomoći. Kralj Sigmund je rado slušao ove molbe, jer si je preko odanih gradova sjeverne Italije otvarao potrebiti put, da uzmogne proći primiti carsku krunu u Rimu. Dvie jošte sjajne pobjede održa ugarska vojska kod Motte i Belluna. Mletčani izgube preko desetak hiljada mrtvih, a ranjenih i veći broj u obadvie bitke. Hrvatska banska vojska otela republici u ovo doba opet gospodstvo nad Šibenikom, a knezovi bribirski Šubići osvojili opet Ostrovcu, pak time nastala pogibelj samomu Zadru.

Sada se odluči Venecija, da prosi mir. Dva si je miritelja našla: papu Ivana XXIII. i novoga prijatelja Sigmundova, kralja poljskoga Vladislava. Mjeseca junija god. 1412. unidjoše u ugarsku prijestolnicu mletački poslanici: Toma Mocenigo i Antun Lauredano. Kralja Sigmunda preuzme tako ponos i oholost sbog sjajnih pobjeda njegove vojske, da je stao previše iskati od Mletčana: neka puste Zadar i sve što su predobili u Dalmaciji, neka opet rod Carrarâ u Padovi a Scalâ u Veroni posade u njihovu vlast, neka njemu i njegovoj vojski otvore prolaz u Rim, neka plate ratnih troškova šest stotina hiljada dukata. Poslanici nehtjedoše na nijednu od ovih pogodaba pristati, već opet ponudiše biela konja s grimiznim plaštom. Ova očita poruga na ovolike zahtjeve razjari kralja Sigmunda, te dade osvojene zastave mletačke po gradu vucariti i pred kućom poslanika na njihove oči razderati.

Rat se jošte većom bjesnoćom nastavi, ali s manjom koristi za Hrvate i Sigmunda. Mletčani sabraše za dobre novce nove vojske. K njim u savez uteče se i Vladislav napuljski bojeći se Sigmunda, ako mu sreća donese prodrieti u Italiju. Njemačkim izbornikom izgovoriše se, jer se je Sigmund tužio, da mu republika neda prolaza na krunitbu u Italiju, neka znadu,

da su oni sve učinili, da s kraljem mir učine, pristojan za njega i za njih. Republika je time želila postići, da njemački knezovi nedadu pomoći svomu caru i kralju.

Kralj Sigmund dobio je ipak pomoći iz Bavarske i Austrije, te je sam glavom krenuo na čelu vojske u Hrvatsku, gdje se je na jesen god. 1412. oko boravišta kraljeva u Zagrebu sabirala vojska doskora jaka do četrdeset hiljada. Ban hrvatski Petar Mislin nastavi rat u Dalmaciji s kopna, a genovezko brodovlje podupiralo ga s mora. Mletčani su mislili, da će kralj Sigmund najprije ići osvojiti sebi Zadar, pa su se tamo jako spremili, ali kralj Sigmund okrene preko Kranjske u Furlansku. Rat krvav i grozan valjao se je od grada do grada, sreća se izmjenjivala od dana do dana, iza krvavih bitaka nastajalo divljačko haranje i palenje. Pippo je prodro do Padove, ali je opet uzmaknuo, da na zimu od god. 1412. na god. 1413. uživa plodove svoga vojevanja. Vojska se nadje u pustoj popaljenoj zemlji med narodom razjarenim, što je izgubio ovim ratom kuće svoje, a kućište mu osta zameteno. Kralj Sigmund se povuče u Istru, predobije manja mjesta, ali gradovi do mora ostanu netaknuti. Nije se boljom srećom niti hrvatska vojska mogla pohvaliti, jer su na moru Mletčani suzbijali svaku silu, pak im se je Šibenik napokon mjeseca oktobra god. 1412. predao uz uvjete, kakve su si građani sami postavili.

Obadvie stranke bile su rata site. Mletčani se zakriju vrućimi molbami za Hermana kneza Celjskoga, tasta kraljeva i zeta mu Nikolu Gorjanskoga. Ova dva hrvatska velikaša lahko sklonuše kralja Sigmunda na primirje od pet godina, koje sklopiše obadvie stranke 17. aprila god. 1413. u Trstu, a po kojem su 1413. obadvie stranke zadržale što su do ovoga časa predobile. Venecija povrh toga plaća dvie sto hiljada dukata za ratnu odštetu. Kralj Sigmund je bio sretan, da je iznesao nešto novaca, Venecija jošte sretnija, jer je ostala nepobitna gospodarica jadranskoga mora. U hrvatskoj Dalmaciji posta ona raztvarajućom silom snage hrvatske, huseći knezove hrvatske jednoga na drugoga.

Prvi izmedju njih i najmoćniji bude žrtvom ovih spredenih intrigua herceg spljetski Hervoja. Premda su tamnom koprenom prikrite spletke proti njemu, opet negriješimo, ako rećemo, da ih je pomogla spletati nova gospodarica Zadra, pohlepna za Spljetom, inače na oko prijateljica njegova. Kralj Sigmund ostavi svoje države i ode u Njemačku, da obavlja po-

slove njemačkoga carstva, i da dovede mir u crkvu katoličku. Mjesto sebe ostavi kraljicu Barbaru da vlada. Uz nju postavi palatina Nikolu Gorjanskoga i nadbiskupa ostrogonskoga Ivana Kanižaja. U Hrvatskoj vidjamo opet novoga bana Petra Medvedgradskoga, u Slavoniji Pavla Čupora, obadva slaba vladara pored tolikih dinasta uz jadransko more.

Mlada i liepa Barbara, glava sadanje vlade, bila je žena slaba i razpuštena. Dosta je o njoj spomenuti, što reče Aenea Silvij, kasnije papa rimski Pio II.: „ona je sama muževe gahnjala, a ne oni nju“. Ta žena lahko se dala sklonuti od svojih prvih doglavnika, a glavnih neprijatelja hercega spljetskoga, da uzradi o glavi njegovoj. Hervoja vladao je na svojem prostranom gospodstvu skoro kao kralj, ugovarajući s vanjskim vlastimi i držeci jaku vojsku. Njegovo gospodstvo išlo je od Spljeta i protezalo se preko neretvanske doline; imao je jakih gradova u Bosni, grad Požegu u Slavoniji i veći dio ove županije. U ovo vrijeme bio se povratio iz sužanjstva kralj Tvrdko Tvrdković u Bosnu i dobio jedan dio Bosne, što je plašilo kralja Stjepana Ostoju tim više, jer je Tvrdko Tvrdković bio kralj Hervojin i po njem je došao bio na prijestolje. Obadva ova kralja optužuju suvremenici, da su se otimali za savez s Turci, da jedan drugoga iztisne iz Bosne. Tako padne sumnja i na Hervoju, da traži tursko prijateljstvo, a da je i s Mletčani u savezu. Zato proglasi kraljica Hervoju mjes. junija god. 1413. nevjernikom i dade Ivanu Gorjanskomu i banu Pavlu Čuporu zapovied, da najprije otmu zemlje hercegove u Slavoniji. Sama kraljica spravljala je u veliko vojsku po svoj Ugarskoj, da uništi „nezahvalnoga“ vojvodu.

Teško je bilo Hervoji pod svoje stare dane voditi rat na tolike neprijatelje, zato je stao drobno moliti. Glasnike je šiljao na dvor, ali ih nisu puštali pred kraljicu. Slao je i druge vojvodam kraljičnim, neka mu kažu, što je sakrivio, da će se podvrći sudu kraljevu i vojvode Austrije i sudu vitezova reda zmajeva, kojega je član. Neka mu kralj sudi zajedno s kraljem Poljske. Neka mu skinu glavu, ako je zaslužio; ako im vjera njegova smeta, neka mu pred smrt dopuste, pomiriti se s katoličkom crkvom, da neumre kao poganin, i da može vjerno služiti kralju. Neka znadu, da je njemu kralj sa svojimi velikaši prisegnuo primajući ga u svoje prijateljstvo, i da mu je o tom pismo dao. Ako li se nebudu držali kraljeve prisege i ob-

veza danih njemu, da će oglasiti kraljevu nevjeru svim vladarom kršćanskoga svijeta, a ako li mu nebude od nikuda pomoći, da će ju tražiti ma gdje i ma kako ju može naći. Nije sam Hervoja prosio, već i mnogi velikaši ugarski prosiše i zaklinjahu kralja, neka pušta Hervoju, neka nevjeruje svega. On ipak povjerova.

Hervoja hoće da vara dok se pripravi, tako odgovarahu kraljici savjetnici. Hervoja si napokon potraži saveznike najprije u Veneciji, kao da nije znao, da upravo republika teško čeka razsulo njegova gospodstva. Jošte kaza republici, da mu Turci nudjaju savez i pomoć od trideset hiljada ljudi. Nije se republika dala u savez. Međutim pobuniše njegovi neprijatelji Spljećane, koji se digoše na oružje, sbaciše namjestnike hercegove, a kralj Sigmund potvrdi im sve stare pravice. Otoke Brač, Hvar i Korčulu preda kralj Sigmund iste godine Dubrovčanom.

Vojske se već kretahu pod vodstvom bana Ivana Morovića i Ivana Gorjanskoga i Pavla Čupora, bana Slavonije, da do kraja zatru moć i uspomenu Hervojinu. Sada Hervoja osamljen i bez saveznika, prista na ponude turske, sabere jaku vojsku i podje na bojno polje, da se ogleda s neprijateljem. Obadvie vojske obuzme bies, da se biju na život i smrt. S obiju strana vijao se je veliki broj zastava i odjekivale mnoge ratne trublje, s obadvie strane dizala se užasna ratna vika, koplja se stala lomiti, te je već mnogi konjanik bačen sa svoga sedla, mnogo je već palo mrtvih, dokle Hervojevci sa sgodnih brežuljka nezagrmiše kobne rieči: Ugri bježe. To rodi sveobću smutnju. Isti vojvode uzeše bježati, ali neutekoše. Svu trojicu Hervoja uhvati potukavši do noge kraljevsku vojsku god. 1414. Ivan Gorjanski 1414. čamio je dugo pod teškimi verigami, dok srećom neuteče. Ivan Morović morao se odkupiti sa četrdeset hiljada zlatnika i razsuo za to mnoga svoja imanja. Čuporu se Hervoja grozno osveti, što ga je jednom na kraljevskom dvoru pozdravio volovskim ručanjem, jer je Hervoja imao ogromnu glavu. Dade ga u volovsku kožu zašiti i u Bosnu baciti, govoreći mu: Ti koji si negda u čovječjoj spodobi volovskim glasom vikao, primi sada s tim glasom volovsku spodobu! Hervojini Turci razletiše se sada po Bosni i Hrvatskoj da pliene, te je sam herceg morao ih silom izagnati iz zemlje. Turci posjednuše hercegov južni kraj Bosne, a paleć i harajuć uzmicahu iz ostale zemlje. Jošte ostaje Hervoji, da si Spljet opet predobije. Sada mu istom Venecija, videći ga

pobjedonosna, pruži nješto prividne pomoći, ali samo toliko, da ju nesmatra svojim neprijateljem. Hervoja nedoživi obnovljena
 1415. svoga gospodstva, jer ga zateče nagla smrt koncem god 1415. Vele jedni, da ga je satrla bol, što je u domovinu tursku neman doveo, sbog čega ga je toliko svieta proklinjalo, a drugi opet nagadjaju, da nije od naravske smrti umro. Čim je Hervoja umro, odpusti kralj Stjepan Ostoja ženu svoju Grubu i uzme Hervojinu Jelenu, a Mletčani se požuriše, da kupe od nje Omiš i da šire svoje gospodstvo u Dalmaciji.

Hervoju ide medju najodličnijimi ljudmi svoga vremena medju Hrvati prvo mjesto. Najveću rann svoga naroda, vjeru bogomilsku ponese on sa sobom i u strane čisto katoličke vjere. To je učinilo, te su ga u Spljetu, gdje je sjedio glava crkve hrvatsko-katolička, nazivali svojim Faraunom. To mu nije dalo zauzeti dostojno njegove osobe kraljevsko dostojanstvo niti onda, kada se je u slavnih svojih danih pisao „milošću božjom herceg spljetski“, te je novce pod svojim imenom kovao. Kada je o porazu kraljevske vojske dospio glas Sigmundu, bio je on u Kostnici na crkvenom saboru. Umah pošalje Pippu Osoraja, da obrani Ugarsku od Hervoje i Turaka, a sabor pisa poljskomu kralju, neka podje na obranu Sigmundova kraljevstva. Ali nije sada trebalo pomoći, kada je umro Hervoja a Turci uzmakli. Sigmund osta na saboru izvodeći veliko djelo iznirenja i uredjenje crkve, za čim su toliko čeznuli svi kršćanski narodi, gdje je stekao zasluženno priznanje crkve i stvorio jedinu sjajnu točku svoga života.

VII.

U crkvi katoličkoj vladao je žalostni razdor iliti šizma papinstva. Od god. 1378. nastaje taj razdor izborom dvaju papa: jednoga u Avignonu pod okriljem kralja francezkoga, drugoga u Rimu. Jedni su narodi priznavali jednoga, drugi drugoga. Onaj u Avignonu mislio je, da bi se morao rimski drug njegov zahvaliti, a ovaj u Rimu mislio, da je on na pravoj stolici svetoga Petra jedini pravi zakoniti namjestnik Isusov na zemlji. Jedan je drugoga proklinjao, obadva su nastojali pobirati daće iz svega kršćanskoga svieta, da sjajno uzmognu živjeti. To je smućivalo narode i žalostilo čiste kršćanske duše. Sdruže se napokon mnogi kardinali, biskupi i zastupnici vlasti u crkvenom saboru u Pisi

god. 1409., sbace obadva pape i izaberu za jedinoga papu Aleksandra V., a kada je taj za malo mjeseci umro, Ivana XXIII. Ali druga dva pape: Grgur XII. rimski i Benedikt XIII. avignonski nehtjedoše odstupiti. Tako je kršćanstvo doživilo veliku sablazan, imalo je tri pape. Na nesreću bio je k tomu Ivan XXIII. izmedju svojih drugova najgori čovjek, strastan, razpušten i bezdušan, pun grieha i sramote, tako, da pristojna poviest o njegovom životu niti pripoviedati nesmije. A to bi imao biti jedini pravi papa.

Kralj Sigmund se je osbiljno trudio, da sklone papu Ivana XXIII. na sazov sveobćega crkvenoga sabora ili koncila. Pošlo mu je to istom onda za rukom, kada je Vladislav kralj napuljski ovoga papu iz Rima protjerao, da tamo uvede svoga Grgura XII. Stojeć onako u progonstvu u velikoj nevolji i izrekavši strašno prokletstvo nad kraljem Vladislavom, zaprosi kralja Sigmunda, neka naznači mjesto sabora. Tako proti volji i očekivanju pape izabra kralj Sigmund Kostnicu, kamo budu pozvani ne samo protu- 1414. pape, nego i svi biskupi i svi vladari kršćanski, da to budne prava skupština celokupnoga kršćanstva, željna već mira i poredka. Sa pariškoga sveučilišta pala rieč: „reforma crkve u glavi i članovih njezinih“, posta sada geslom koncila i svega kršćanstva. Dok je kralj Sigmund boravio u Njemačkoj, gdje se je dao u Achenu 8. novembra 1414. kruniti za njemačkoga cara, dotle je prisiljen od svojih kardinala došao u Kostnicu papa Ivan XXIII. i otvorio sabor. Kralj je tamo prispio istom na božić god. 1414. s velikom slavom i sjajnom pratnjom. Osim njega nadjoše se tamo četiri izborna kneza i do hiljadu velikaša raznih naroda. Nije bilo kralja, naroda, niti korporacije u kršćansko-katoličkom svijetu, koja nebi imala svoga zastupnika, a zajedno s pratnjami njihovimi bivalo je u Kostnici svaki dan do petdeset hiljada ljudi. U velikom nizu spominju se i odlični hrvatski biskupi i velikaši.

Papa Ivan XXIII. poveo bio u sabor svu silu talijanskih prelata, nadajući se s njimi dobiti većinu za sebe, ali mu sva nada propadne, kada se mjeseca februara god. 1415. koncil razdielio u pet 1415. glasova po narodih, u talijanski, francezki, njemački, komu je pripadala sva sjeverna i srednja Europa, dakle i Ugri i Hrvati, u englezki i poslije jošte u španjolski. Jošte se jače prepane papa, kada se predložilo, da se sva tri pape imadu zahvaliti. Ustručavao se papa Ivan XXIII. to poslušati, a otcijaviše, da je koncil

nad papom. U svetčanom papinskom ornatu pred cijelim koncilom priseže papa Ivan XXIII. na živoga Boga, da se odriče papinstva pravo i istinito. Grgur XII. se je bio po svojih poslanicah već odrekao. Međutim nadje Ivan XXIII. lepu sgodu, da iz Kostnice pobjegne. Njegov zaštitnik vojvoda Fridrik austrijski priredi sjajni turnir, kamo zamami sve gostove koncila, a papa preobučen pobježe u Schaffhausen, grad vojvodin. Oдавle opozove svoju prisegu, što je mnoge otce smutilo. Bili bi se razišli, da nije kralj Sigmund svom energijom prisilio vojvodu, da papu pod stražom dovedu. On se opet zahvali i osta prvim kardinalom rimske crkve. Jošte je trebalo sklonuti papu Benedikta XIII., kojega je priznavala Španjolska, da odstupi. Tu zadaću preuzme na sebe kralj Sigmund, da će zajedno s petnaest zastupnika otići do starca pape i skloniti ga na odstup.

Prije svoga odlazka obavi kralj Sigmund vele važno djelo, kojim je osramotio opet jednom svoj kraljevski značaj i pripravo si za mnoga ljeta krvavih briga i truda. Koncil si uzeo zadaću, da ukine krivovjerje, koje je u Českoj širio magistar Ivan Hus iz Husinec. Svećenik pobožan i svet u životu svome, ugledan položajem kao bivši rektor praškoga sveučilišta, prijatelj mu je kralj Vaclav i kraljica Sofija, kojoj je izповједуик bio, kao učenjak prvak realistične filozofije, imao je za sobom sve učenje sinove naroda svoga, a k tomu pišuć i progovarajuć na českom jeziku obćarao je svoj narod, koji ga je kao prvoga svoga sina slijedio. Kao za vitežkim kraljem kakvim hodio je za njim i njegovimi ideami sav česki narod. On je ustajao najprije na neredе u crkvi, poslije se sklanjao k nauci, da je za spas duše samo milost božja potrebna.

Ovaj čovjek dobije poziv na koncil, neka se dodje opravdati, što i radostno prihvati. Obađva kralja Sigmund i Vaclav dadu mu zaštitu, a u ime plemstva pratila ga tri česka velikaša. Unatoč zaštiti bude u Kostnici bačen u tamnicu. Ispitivali su ga nekolicu mjeseci, dokle iznadjoše sve njegove krive nauke. Iskali su od njega neka na prosto opozove. On odgovori, da se boji pred Bogom istinu tajiti. Kralj Sigmund se pri tom šareno vladao. Iza glavne sjednice reče prisutnim kardinalom i prelatom: „Čuli ste Husa, svaka njegova nauka o sebi dostatna vam je, da ga odsudite, — ako ih neopozove, a vi ga spalite; ali mu niti onda nevjerujte, ako sbilja opozove. U Českoj i su-

sjednih zemljah ima puno pristaša, pak bi veliko zlo satvorio, da se tamo povrati; skrbite se, da padne panj i grane njegove“. Ove rieči čuše prisutni velikaši česki, poručie ih u domovinu i mnoga krv se je zbog njih kašnje prolila. Hus bude pozvan jošte poslednji put 6. julija 1415. pred koncil, a kada nije htio opozvati, bude predan vlasti svjetskoj kraljevoj, od koje bude isti dan spaljen. Poslije njega stiže ista sudbina priljatelja njegova Jerolima pražkoga.

Kralj Sigmund krene po želji koncila u Španjolsku, da prinuka papu Benedikta XIII. na odstup. Postigao je toliko, da je sva Španjolska ovoga papu ostavila, premda se on nije htio zahvaliti. Sljedeće godine 1416. boravio je kralj najviše u Francezkoj i Englezkoj, da izmiri Karla VI., kralja francezkoga, s englezkim kraljem Henrikom V. Liepo se zabavljao kralj Sigmund dulje vremena u Parizu, odakle je ponesao povoljne po svojem mnienju pogodbe kralju englezkomu. Na englezkih brodovih preplovi Englezku i zabavljao se tamo dugo, dok nepostade Englezom sumnjiv, te je morao u zimsko doba odanle uzmaknuti na kontinent, da ga zlovoljni Englezi neulove. S kraljem englezkim morao je bezkoristan savez učiniti, za crkveni sabor i mir nije opravio ništa. Na ovom putu raztrošio je opet do pol milijuna cekina, posudjenih mu od grofova hohenzollernskih i dao im zato svoju baštinu kneževinu Brandenburg. Tako je kralj Sigmund svojom raztrošnosti položio temelj znamenitoj kašnje državi Hohenzollerna.

Kada se je kralj Sigmund povratio u Kostnien 27. januara 1417., jošte je sabor saborovao. Iza duga pregovora sbace otei s papinstva Benedikta XIII. i izaberu 11. novembra 1417. Otona della Collona, kardinala rimskoga, čovjeka neporočna i prevriedna radnika za papu. U slavu svetca onoga dana, uzme novi papa ime Martin V. O crkvenih reformah „u glavi i članovih“ nemogoše se složiti, te ih odgodiše na buduću sabor. Uspjeh ovoga najznamenitijega crkvenoga sabora koncem srednjega vieka bio je ipak sjajan, jer je crkvi povratio jedinstvo. Svi narodi opet uzdahnue u taj utješni čas, a slava se davala kralju Sigmundu, jer je on više puta suzdržao crkvene otee, da se bez ikakva zaključka nerazidju po svietu.

Jošte je kralj Sigmund godinu dana boravio u Njemačkoj, izvršjuć prava njemačkoga cara, dieleći prava i povlastice

mnogim gradovom za dobre novce, kojih mu nije nikada dosta bilo, a istom početkom godine 1419. ukaza se u saboru velikaša u Požunu. Za ovo nekoliko godina nije on faktično vladao u Ugarskoj i Hrvatskoj, a nije vladao gotovo nitko. Nikola Gorkanski hodao je s kraljem okolo po zapadnom svijetu i bivao s njim častno priman na dvoru španjolskom, francezkom i englezkom. Stari nadbiskup Ivan Kanižaj nije se pačao u poslove. Mlada i liepa kraljica Barbara nadkrilila je svojim razpuštenim životom istoga kralja Sigmunda. Njezina javna sablaznjiva ljubakanja dadoše joj glas Messaline novoga vremena. Kralj se je stidio s njom sastati u Budimu, zato ju dade po savjetu svojih velikaša izvesti iz kraljevskoga grada i baci ju u okolicu Velikoga Varadina, da strada zajedno sa svojom kćerkom bez ičije pomoći.

VIII.

Dok je kralj Sigmund okolo po svijetu hodao, stajali su Hrvati na granicah svojih zemalja na straži u južnih stranah prema Turkom, a na zapadu prema Veneciji. Turci su započeli one strašne ratove, koji će smućivati povjestnike, dok se bude pisala poviest Hrvata i susjednih njim naroda u ovih vijekovih. Kršćanske feudalne države razdrobljene su bile u mnogo vazalnih državica i gospoština, od kojih svaka za sebe vodi vojsku, a svaka takva vojska bila na broju malena, i k tomu sve vojske prodahnute vitežkim nadutim duhom. Najveći kraljevi vojevali su s nekoliko hiljada, više puta i s nekoliko stotina ljudi. Oružja, koje bi vatru sipalo, nisu imali toliko, koliko Turci. Sada dodje turska sila s azijskim načinom vojevanja, gdje se giblju velike ogromne vojske. I bolje kadgod od njih europejske vojske, kada su i one do slične ogromnosti narasle, usred boja su se razsule u svoje prvobitne razdjele, pak ih Turci porazili. Osim ovih velikih vojska, bili su i turski čopori, koji su znali narasti na dvadeset i petdeset hiljada ljudi pod zapoviedmi kakova bega. Munjevna brzina njihova sviet je udivila. U plamenu goruća sela i dim vijajući se prema visinam nebeskim pokazivao im je trag, strava bježećega svieta, da u pandže i pod kopita turska ne padnu, istom je zazvala vitezove i junake naše pod oružje

Takov se rat započimao sada na granicah Bosne, gdje je od nekoliko godina Ikach beg turski zapoviedao. Više puta je

on paleć Bosnu i u susjedne krajeve prelietao, više puta je suzbit bio. Zato su knežovi hrvatski učinili saveze sa susjednom Austrijom, da zajedno Turke odbijaju. Gospodar sjevernoga diela hrvatskoga primorja, knez Nikola Frankopan, učinio je savez s Albertom, vojvodom austrijskim, zaručnikom kćeri kralja Sigmundova, a k njim se pridružiše koruški, štajerski i kranjski knezovi. Ikach prodre s dvadeset hiljada vojske god. 1418. do Radgona u Štajerskoj, tamo se pobi s kršćanskimi vojskama. Nikola Frankopan sa svojih šest hiljada konjanika odluči bitku. Sjajna pobjeda kršćanska, gdje je turska vojska sasvim uništena, gdje je trećina turske vojske izginula, oslavila je ime Nikole Frankopana i u susjednih zemljah, te se je poslije dva vieka mogao prau-nuk njegov Franjo Krsto na austrijskom sudu pozivati na svoga sta-roga pradjeda, kako je spasio austrijsku zemlju od poplave turske i od propasti. Da se Turci i dalje bace iz Bosne, posla kralj Sigmund zaslužjenoga kralja Tvrdka Tvrdkovića ove godine opet u Bosnu, da suzbije jednoga kralja Stjepana Ostoju, koji se je gotovo sam u tursku milost bio predao i držao do svoje smrti god. 1419. južnu Bosnu. Tvrdko Tvrdković izvede s pomoćju Hrvata svoju zadaću liepo i osta vjeran kralju Sigmundu. Vojsku tursku sasvim raztepe i iz zemlje izžene, te i Ikach u boju izgubi vojsku i glavu svoju.

Za malo kratko vrijeme nije u Hrvatskoj spomena o Turcih. Zato je Venecija dobro upotriebila ovo vrijeme svoga primirja i ratovanja hrvatskoga s Turci, da nastavi osvajanje Dalmacije. Republika je za sve ovo vrijeme s vana držala tobože primirje, a potajno radila je bez prestanka. U gradovih vjernih kralju Sigmundu plaćala je obilno svoje ljude i mitila, nebi li nevjerom ljude predobila bez ikakva rata. Na moru stiskala ih nedajući slobode brodarenja nikomu, nego podanim svojim gradovom. Prema kralju Sigmundu prikazivala se skromna i čedna i željna mira. Jošte je kralj u Kostnici boravio, kada mu tamo dodjoše mletački poslanici proseći podpuni mir. Kralj Sigmund im ga nije dao, jer su iskali, neka im odstupi Dalmaciju. Jošte su poslanici tamo boravili, a nije bilo ni izteklo primirje, koje je imalo trajati do konca god. 1418., već se republika požurila, videći kralja nepripravna, te navali na Trogir u Dalmaciji i otme njeka mjesta u Furlanskoj, a nije se stidila uzeti osam hiljada Turaka, da za nju ratuju.

Premda su njekeji agenti mletački letili od grada do grada, najviše neki Spljećani, izagnani sbog nevjere još za Hervojuina

vremena, opet se svi gradovi spremiše na obranu. Osobito se Trogir iznova utvrdio jakim bedemi. S kopna pomagao je gradove Ivan Nelepić, knez cetinski i kliški. Knez je imao od Like do Cetine najznatnije gradove, sizala mu je vlast po imetku i u Bosnu, a imao je uz more Omiš. Opet je on, umiljujuć se kralju Sigmundu, evo ponovio dosta stare moći roda Svačićeva. Njegova sudbina i sreća rasla je i padala s gradovi Dalmacije. On uzdrži silu mletačku, te se nije smjela na kopno pomoliti; osta samo boj na moru i to otimačinom s obiju strana.

- „Da Mletčanom duge i grana te rogove odbijem“, reče kralj
1419. Sigmund i imenova zato god. 1419. dva kapitana na moru, Ivana Venturina iz Zadra i Jakoba Čupčića iz Trogira. Smjeli su to bili ljudi i vragometni, kada su se usudjivali sa dva tri brodića uznemirivati Mletčane po svem jadranskom moru i naganjati se s njimi do obala napuljskih. Ali to je gotovo sve, što je ova ratna godina Hrvatima donijela, dočim su Mletčani već sljedeće godine osvojili Hvar, Brač i Korčulu, a 8. marta ove iste godine predao im se i Kotor

Strašna kuga biesneć po gradovima zatvarala je grad gradu, a što je Hrvatima bilo preko Velebita, napose knezovi krbavski i Frankopani, bijahu sapeti uz republiku s ratom u Istri, koja je na domaku njihovim posjedom. S druge opet strane nije niti kralj Sigmund mogao pravo začeti u rat. Morao je sabirati u Ugarskoj i Hrvatskoj vojske, da ih povede na Turke na Dunavu, kamo je upravo kretao veliki vezir s osamdeset hiljada vojske. Sam kralj na čelu vojske predje u Srbiju i potuče se kod Niša 4. oktobra 1419. tako sjajno, da su Turci s Bugarske izmaknuli. Kralj Sigmund nije ih progonio, već je dapače uzmaknuo u svoju državu, da mu Turci ne predju u Erdelj. Na njegovom uzmaku slediše ga uzastopce turski poslanici i nadjoše ga u Velikom Varadinu, gdje zaprosiše primirje. Kralj Sigmund to jedva dočeka, zato im ga rado dade.

Kralj Sigmund odleti sad u Češku, da preuzme tamo prijestolje iza brata Václava, koji je naglo umro. Rat u Furlanskoj vodio se mlitavije, Dalmaciju je kralj skoro sasvim zapustio. Mletčani sada istom mogoše sabrati sve svoje sile, da Dalmaciju predobiju.

1420. Petra Loredana glasovitoga vojvodu učine god. 1420. zapovjednikom velikoga brodovlja, kakovo se obično slalo na velike vojne u daleki iztok. Skoro tri mjeseca gruvahu s mletačkih brodova ogromne lumbarde na Spljet i Trogir, čineći razvaline od bedema gradskih.

Što je bilo blaga i nejake čeljadi u tih gradovih, sve je to odbjeglo na zemlje cetinskoga kneza. Glad i nevolja stala pritis-kati obadva grada. Tako dodje kobni čas, te se Trogir preda 22. junija 1420. Iznemogli od boja gradjani, baciše se na ko-ljena pred Loredana, a zastava sv. Marka uzvine se na bodeme i tornjeve gradske. I Spljećani odpremiše vojvodi Loredanu četiri poslanika, neka pristane uz njeke pogodbe, da se pokore. Poslanici se povратиše i doucsoše glas, da vojvoda pod prisegom obećaje, da će dužd njihove pogodbe prihvatiti i potvrditi im pod zlatnim pečatom. U skupštini plemića predloži Tomo Lu-karić: neka se grad Spljet u ime Isusovo i blažene dieve Marije, svetoga Marka i svega sbora nebeskoga preda Petru Loredanu i vlasti mletačkoj, ali prije nego što mu se preda grad i vlast u njem, neka prisegne, da će vjerno održati spomenute po-godbe, i istom onda neka mu gradjani prisegnu. Četrdeset je njih glasovalo za Tomin predlog, a samo četiri proti njemu. Spljet se preda 28. junija 1420. Mletčani su sada imali sve pomorske gradove do Dubrovnika. Što će da uradi Ivan Ne-lepić, knez cetinski, njihov prvi susjed uz obale hrvatske? I on učini za malo dana poslije toga primirje na godinu dana.

Ivan Nelepić, knez cetinski, nadao se je, da će mu skoro po-moć doći, pak će i kralj njegov opet oteti Mletčanom gradove. To jasno pokazuje i ovo prekratko primirje. Prevario se je. Mlet-čani su bolje poznavali plemstvo gradova dalmatinskih, nego li kralj hrvatski, možebiti i bolje od kneza cetinskoga. U naših gradovih nije nikada od vjekova sloge bilo izmedju patricija i drugih gradjana. Nikada nije jedan grad smatrao gradjane dru-goga grada za braću pravom jednaku, svaki grad imao je njeku osebnost u upravi svojoj, a mnogo puta bile su krvave razpre na granicah malenih gradskih kotara, što nas puno spominje na odnošaje izmedju starih grčkih gradova i na žalostnu njihovu sudbinu. Mletčani ponješto gradovom ugođiše potvrđujući ove raznolikosti, dapače razširiše oni ove razlike, koliko god mo-goše, samo da se grad s gradom u slogu sastati nemože. Gra-dove opasaše novimi jačimi zidovi, nego što su stari bili. Iz Trogira i Spljeta izvedoše ljude sklone Hrvatskoj i njezinu kralju, te ih prisiliše da stanuju u Mletcih. Bojala se republika od njih učiniti mučenike, pak im je davala pet dukata na mjesec za hranu. Dva sudca iztražitelja odmah pošalje kroz svu Dal-

maciju, da pregledaju čitavo stanje gradova, da prosude državne i trgovačke interese, da izpitaju duše i srca novih podanika. Pred ostrim očima ovih ljudi odkrile su se i tajne obiteljskoga života, ako je bilo potrebno i koristilo republici. Mletački lav uhvatio je gradove hrvatske tako krepko u svoje pandže, da ih je nakanio uzdržati, dokle sam neizdahne.

Da si osigura i utvrdi posjed Dalmacije, zaiska Venecija i žalibože nadje saveznika medju samimi Hrvati, kod knezova nesložnih medju sobom i gladnih novaca mletačkih. U Bosni vladao je Tvrdko Tvrdković, ali u južnoj Bosni ostao je iza Stjepana Ostoje sin njegov Toma Ostojić. Obadva je mitila republika sa sjajnim darovi, s obadvojicom sklapala saveze. Tvrdka
1421. Tvrdkovića je dapače sklonula god. 1421., da joj pomaže osvojiti Klis i druge zemlje Ivana Nelepića, kneza cetinskoga. Srećom što Tvrdko Tvrdković k tomu nije dospio. Republika je sebi pre-dobila i humskoga kneza, velikoga vojvodu Sandalja, dobila je i krbavske knezove, a Nikoli, knezu senjskomu i gospodaru gornjega primorja hrvatskoga, daje povlasti, kakovih nikomu nije dala, koji je priznavao Sigmunda. Brodovi njegovi slobodno su plovili i vodili trgovinu kao i mletački na jadranskom moru.

Tako Venecija osami Ivana Nelepića, kneza cetinskoga, koga je u ovaj čas kanila utamaniti. Knez je u ovoj velikoj nevolji kušao učiniti mir. Republika iskala Klis, a on nepristane nego nastavi ratovanje i održa se kao sokô na klisuri kliškoj, plašeći u podnožju svome mletački Spljet i Trogir.

Pored Ivana Nelepića, kneza cetinskoga, osta sjajan u slobodi svojoj grad Dubrovnik. Za celoga rata stajali su na straži brodovi dubrovački, a po vrtovih iza Dubrovnika razgorievali se kriesovi, oko kojih bijahu straže, da paze na svaku stranu. U primorju razširiše se Dubrovčani kupivši od knezova humskih Radosava Pavlovića i Sandalja Hranića Konavlje sa gradom Sokolom. Captatom i Obodom za velike novce, što im kralj Tvrdko Tvrdković kao prijateljem potvrdi. Opasani sada od Mletčana s juga i sjevera, utvrdiše oni obale svoje i skapčahu se s knezovi naroda našega, dok su jošte postojali na sjevero-iztoku. Dubrovniku počme sada život čudan i mnogo puta gorak izmedju turske sile i lava mletačkoga, te nenalazimo u svjetskoj poviesti grada u sličnom političnom položaju kroz tako dugo i dugo vremena.

IX.

Dok su se ovako nesretno razvijali poslovi hrvatski, bio je kralj Sigmund već započeo krvave ratove, da si pridobije kraljevstvo česko. Glas o smrti Husovoj uzrujao je sav narod česki i razjario osobito na kralja Sigmunda, te se je u Pragu i po svoj zemlji stao poštovati kalež i pričest uzimala se pod obojom spodobom. Iza nagle smrti kralja českoga Vaclava god. 1419. nije bilo nikoga, tko bi bio htio Sigmunda za kralja. Kralju Sigmundu je dao papa pomoći pozivljući sav kršćanski svijet, da zatre ovo sjeme razdora. Česi ustadoše braniti se proti vojskam svega kršćanskoga svijeta pod svojim glavnim vojvodom Ivanom Žižkom iz Trocnova. Nije njihov vojvoda pitao, kako vitezovi u turnirih vojuju i po kojih pravilih uljudnosti. Čete braće česke, težaka, radnika, seljaka i sluga, svaki je pripravan za kalež umrijeti, svi su sliepo pokorni svojim vojvodam, svaki će podnieti najtežu službu i najbjesniji juriš, svaki glad i nevolju. Bila je to sasma drugačija vojna sila, nego što su obične vitezke i gospodske vojske, koje su se slabo pokoravale, malo su mogle stradanja podnieti, a svaki je za sebe skrbio, da uhvati pliena i časti. Proti težkim vitezkim konjanikom postavi genijalni Ivan Žižka pješačke čete i izmisli bedeme od kola, kojima je zaštitio žene, djecu i ratnu prtljagu. Neprijatelj nije mogao napried, a kada se je usudio izmedju kola povezanih lancevi, našao se odmah kao u mreži. Više velikih kršćanskih vojska razbio je Ivan Žižka najprije pri zdravim očima, onda ćorav na jedno oko, a napokon i sliep vodio je pobjedonosno svoje vojske, i umre nepobiedjen god. 1424. Uzalud sve vojske kralja Sigmunda, uzalud mu svi naponi, da na čelu vojske sam glavom i s pogibelju života osvoji sebi česko kraljevstvo, nije uspio.

Hrvatom ostavi u to vrijeme za bana svoga tasta Hermana kneza Celjskoga, gospodara lepoga Zagorja i mnogih drugih gradova, dobivenih po milosti svoga zeta kralja od god. 1421. do god. 1434. Da je u ruku zeta kraljeva bila podpuna banska vlast i sudačka i vojvodska, to se samo sobom razumije. Herman Celjski dobije god. 1424. za druga u banstvu kneza Nikolu Frankopana, proslavljenoga junaka iz boja kod Radgona. Bili su si u rodu po nesretnoj ženitbi. Valjda za volju mira i pomirenja izmedju obiju rodova, učini kralj Sigmund kneza Nikolu Frankopana banom

1424.

hrvatsko-dalmatinskim. Pripovijedat ćemo onu sgodu radi karakteristike onoga vremena

Sin bana Hermana Celjskoga, po imenu Fridrik, bio se je oženio iz roda knezova Frankopana, a imao je što od oca što po ženi: Steničnjak, Samobor, Novomesto i druge gradove. Nije ipak sretno živio sa svojom ženom, jer se je bio zaljubio u Veroniku, kćer uboga hrvatskoga plemića Desinića. Više godina nije Frankopanka sa svojim mužem živila. Napokon ih ipak izmiriše. Na to će reći kneginja: „Draga gospodo i prijatelji! što će mi to prijateljstvo? Znam, da ćete me sutra naći mrtvu kod moga gospodara“. Drugi dan nadju ju sbilja mrtvu. Fridrik pošalje u jutro djevojku u njezinu sobu, da vide, kako joj je. Kada se je jauk i plač u dvoru digao, što ju mrtvu nadjoše, skoči onda Fridrik na konja i odjaši put Budima pod zaštitu svoje sestre kraljice Barbare. Knez Ivan modruški, bratučed ubite kneginje, poleti za njim ravno na kraljev dvor, gdje ga javno u kraljevoj dvorani prozove ubojicom i izazove na dvoboj. Kraljici za ljubav zabrani kralj dvoboj, a prisutni Erik, kralj danski, posredova te izmiri nekako obadvic stranke. Kasnije se je Fridrik bio s Veronikom Desinićevom oženio, na što je opet otac njegov uzbiesnio. Dao ga baciti u tamnicu. Veronika uzmače među seljačke kolibice, da se u njih sakrije, dok ju neuloviše, da joj sude kao vještici, što je mladoga kneza tobože občarala. Pored svih muka spasi se junačka žena od vatre, na kojoj su spaljivali vještice, ali ju poslije u kupelji zadaviše. Istom poslije njezine smrti vrati otac sinu slobodu.

Ban Herman razširio je ugled časti banske na jugu svoje banovine. Bojeći se razsula i propasti svojih zemalja, uticahu se preostali jošte knezovi redom na dvor kralja Sigmunda. Manuel I. car byzantinski iskao je pomoći glavom u Budimu, knezovi vlaški otimali se za pokroviteljstvo kraljevo, a srbski despot 1426. ostarjeli Stjepan Lazarević izprosio je u septembru god. 1426. zaštitu za svoga nećaka Gjuru Brankovića, i dao zato kralju Biograd 1427. i druge gradove na Dunavu. Stjepan Lazarević umre 19. junija 1427., a Gjuro Branković ga nasliedi. Novi turski sultan Murad II. privajao je sebi pravo na Srbiju i poveo je zato vojsku. U ovaj čas Tvrdko Tvrdković, kralj bosanski, stupi pod zaštitu Hermana bana hrvatskoga zajedno s cijelim svojim kraljevstvom. Pokazao se je već ban Herman zaštitnikom i prijateljem bosanskomu kralju i kraljevstvu svojim zagovorom kod kralja Sigmunda, zato mu

je voljan kralj Tvrdko Tvrdković predati cijelo kraljevstvo, sve gradove i županije. Pogodiše se 2. septembra god. 1427., da će ban Herman proti svim neprijateljem braniti odvjetak Tvrdkov, ako ga bude imao. Ako nebude kralju odvetka, onda će ban Herman i njegovi zakoniti mužki nasljednici imati pravo na kraljevstvo bosansko. Kralj Tvrdko Tvrdković nazivlje bana Hermana svojim bratom i rođakom, a to je i bio, jer je majka banova Katarina bila po otcu sestra Tvrdkova. Bosna se ovim savezom na toliko okriepila, da je barem unutarnji mir, koga je trebala kao ozebao sunca, kroz više godina potrajao. Na južnih stranah bilo je već gradova založenih Turkom, bilo je drugih manjih knezova, koji su priznavali turskoga sultana i bosanskoga kralja, kako je to i u drugih kršćanskih državah nastajalo, kojih su se granice s turskimi slegale. U ime mira božjega, moralo se i to podnieti.

Ban Herman imao jošte i na zapadu ratovati na Veneciju. Kada je kralj Sigmund odlazio iz Ugarske god. 1430. i tamo namjestio regenciju, samo što u tu vladu nije ovaj put metnuo kraljicu Barbaru, tada je ban Herman Celjski dakako po starom pravu banske vlasti samovlastno uz naknadno odobrenje kraljevo izvršivao upravo kraljevske čine. Ohologa bana Nikolu Frankopana morala je vriedjati ta premoć Hermana Celjskoga, te je skoro do žalostna rata došlo izmedju obiju banova. Svakako je to pomoglo Veneciji, te je u ovo vrieme bacila sasvim Sigmundove čete iz Furlanske. 1430.

Kralj Sigmund nastavio je najprije ratovanje u Českoj, onda se bavio poslovima njemačkim, a onda otišao u Italiju, da se ukrasi carskom krunom i da sklone papu Eugena IV. na sazov crkvenoga koncila u Baselu, koji je napokon otvoren 14. decembra 1431. Sa stotinu neprilika vijao se kralj Sigmund po Italiji, mnogo puta u pogibelji, da bude uhvaćen on i njegova četa od neprijateljskih ljudi, a najviše puta u novčanih nevoljah. Tako je opet u potrebi novaca sklopio napokon s Venecijom primirje u Ferrari 7. aprila 1433. i prodao joj Dalmaciju za deset hiljada dukata, a republika dati će mu jošte sav trošak u Rim i iz Rima do Basela. Time je jadni Sigmund pitanje dalmatinsko riešio za nekoliko stotina godina, a papa Eugen IV., rođeni Mletčanin, posredovao je u korist svoga rodnoga grada, te je 31. maja 1433. rado okrunio Sigmunda, u njegovoj šestdeset i petoj godini života, za cara rimskoga. 1431. 1433.

Medjutim nastaviše otcu crkveni u Baselu radnju svoju oko popravaka u crkvi. Pozovu i husitske poglavice na sabor. Oni dodju 4. januara 1433., sedam gospode i sedam svećenika. Tri dana govorio je biskup njihov Ivan Rokican, a njemu je odvrćao govor papinski legat, rodom Dubrovčanin, dominikanac Ivan Stojković u ime katoličke crkve punih osam dana. Prokop Veliki, čovjek jednako oštar, riječju kao što mu je i mač bio, protuži se: „ovaj zemljak naš krivicu nam čini, on nas heretici nazivlje“, a njemu će Stojković: „i upravo zato, jer sam zemljak vaš po jeziku i narodu, želim da se vratite materi crkvi“.

Ivan Stojković prihvati ovu priliku, da svoj narod jedinstvu vjere dovede. Ugledan kako je bio među otcu crkve, predadu mu oni da taj posao vodi, da grčko-iztočnjake i bogomile dovede u krilo crkve. Jauk Grka za sjedinjenjem obiju crkva čuo se je na zapadu već više puta, odkada su Turci razlomili byzantinsko carstvo i stisnuli ga na sam Carigrad. Med Hrvatima bosanskimi priljubiše tu misao mnogi odlični ljudi. Eno osnivaatelj kraljevstva Stjepan Tvrdko pod kraj svoga života uzljubi crkvu katoličku kao majku naroda svoga. I sada vladajući sin njegov Tvrdko Tvrdković poželi sliediti primjer oca svoga, pak si je iskao u Italiji od roda Malateste katolikinja za ženu.

Papinski legat Stojković si odabere za posrednika u Bosni i Srbiji svoj rodni grad, koji je živio s velikaši tih zemalja u trgovačkih i prijateljskih odnosajih. Glasnici dubrovački odoše god. 1433. k srbskomu despotu Gjurgju Brankoviću, k bosanskomu kralju Tvrdku Tvrdkoviću i humskim vojvodam Sandalju Hraniću i Radoslavu Pavloviću. Oprieše se ovomu nastojanju glave crkve bosanske, a kralja popade strah, da će nastati razdor, kojim će se otvoriti Turkom vrata u Bosnu. Dubrovački senat posla 5. oktobra 1433. u Basel svoja dvavlasteli na, Martela Gjorgjića i Lovru Sjerkovića, da obavieste sabor, kako je njihova častna zadaća zlom srećom propala.

Kada crkveni otcu ovako uspjeha nedostigoše, krenuše običnim svojim ali nesretnim putem. Domisliše se inkviziciji, koja više zastrašuje nego li umiljuje duhove, koja više silom radi nego li milom, kojoj je potrebna jaka oduševljena državna vlast kao što je bila u svoje doba u Španiji, pak da razštrkane inovjerne čete sganja pod kralja, koji želi da bude u državi jedan kralj i jedna vjera. Nije tako bilo u Bosni. Kralj sam u vjeri nestalan vlada nad bogomilskimi knezovi, koji će svaki

put srušiti kralja, kadgod se proti njemu slože. Inkvizitor franjevac Jakob došao je u ovo vrijeme u Bosnu. Redovnike svetoga Franje spravi u red ponješto, jer ih je opet u samostane stjerao, odakle su bili mnogi pobjegli, te živili po svjetskom načinu. Ako uzmemo, kako je Jakob kasnije u Slavoniji i Ugarskoj postupao, gdje je idući na čelu vojničkih četa propoviedao, pak je dao smaknuti onoga, koji se nije njegovoj nauci priznavao, onda se lasno razumije, zašto je Jakob u Bosni slabo uspio. Kralj Tvrdko Tvrdković tužio ga papi, a on Tvrdka kralju Sigmundu, da je to poganin čovjek. Jakob je koncem god. 1435. prešao za inkvizitora 1435. u Ugarsku, i ostavio Bosnu uzrujaniju nego što je prvo bila.

Kralja Sigmunda već predugo nije bilo u Ugarskoj, te su nastali bili mnogi neredi u Ugarskoj i Hrvatskoj, veliki dinaste gazili su manje plemiće, a podanički puk gazili su svi. Zemlje su južne sve trpile od navala turskih, Bosna je na primjer u dvije godine dana izgubila šestnaest samostana, što ih Turci popališe. A koliko je uz to gradova i sela u pepelu pokrilo crnu zemlju, koliko naroda u sužanjstvo odvedeno? Bilo je skrajnje vrijeme, da se obrana zemalja uredi. Kralj Sigmund to učini sam svojom kraljevskom vlasti i izda preznamenitu naredbu 12. marta 1435. o uređenju vojske, koja je odgovarala krvavim potrebama njegovih zemalja, koja je ostala temeljni zakon za Hrvate i Ugare ne samo za jedan vjek, već kroz više vjekova, dok je sila turska obstanku ovih zemalja prietila, premda ju je kralj samovoljno nepitajući nikakva sabora izdao. Ova naredba imala je valjati za Ugarsku, Erdelj, Galiciju, Srbiju, Moldavsku i Vlašku, Bosnu, Hrvatsku, Dalmaciju i Slavoniju.

Da je treba urediti vojsku i vojene dužnosti, osjećala je bolno Njemačka, odkada joj stotine hiljada sinova pobiše česki Husite, to osjećahu i Ugri pritiskani od Čeha i Turaka, a osjećahu i Hrvati, jer mnogo manjih bojeva do sada izgubiše s Turci, i mnoga sela i gradove samo zato, jer se je vojska neuredno sabirala. Ovi su bili osnovi novoj naredbi: 1. Kralj priznaje, da je njegova dužnost čuvati pogranične tvrđjave i po mogućnosti cijelu zemlju svojom vojskom, zato pobire daće. Samo onda, kada je država upogibelji, a kralj je nije jak braniti, dužni su skočiti pod oružje prelati crkve, gospoda i plemići sa svojimi vitezi. Siromašniji plemići jednoselci, koji se ne-

imaju s čim oboružati, da nedolaze s baltami, mlaticima, sjekirama i koječim, kako je do sada bivalo, imadu više njih zajedno jednoga momka oboružati. Oni stupaju pod zastavu one županije, u kojoj stanu. Plemići koji imadu kmetova, stavljaju od svaka trideset i tri po jednoga konjanika. Koji imadu manje od trideset i tri, oni imadu složiti broj svojih sa susjedi, i onda razmjerno doprinesti za jednoga konjanika. Jošte su morali kmetovi doprinostiti daće za uzdržavanje vojske.

Gospoda, t. j. prelati i baroni imali su svaki svoj banderium uzdržavati, zato su imali svoju posebnu zastavu, koja se je i u bojnom polju vila pored kraljeve; oni moraju ustati uvijek, kad kralj vodi vojsku, a kmetška vojska dizala se onda, kada je zaprijetila izvanjska pogibelj. Proti komu se je vojska uredjivala, to pokazuju razdiobe tabora postavljenih od kralja. Ta nam razdioba pokazuje i njeke poglavite knezove, koji su imali posjeda neposredno do neprijateljskoga. Prema Dalmaciji, to jest proti Mletčanom daje kralj dužnost vojevanja najprije svojoj kraljevskoj četi od hiljadu konjanika, onda dodje ban hrvatski, knez cetinski i knez senjski, svaki s jednim banderijem, t. j. sa pet stotina ljudi. Na Uni imao je vojevati: ban slavonski, prior vranski, biskup zagrebački, Lovro Toth (Hedervar) i gospoda Blagajski, svaki s pet sto ljudi. U taboru uzorskom: knez srbski sa osam hiljada konjanika, knez bugarski sa četiri hiljade, Morović sa hiljadu, Matko Talovac sa hiljadu, Gorjanski sa pet stotina i drugi. Četvrti tabor bio je, činise, glavni, njemu neima stalno naznačena mjesta. U njemu su: stališi hrvatski i slavonski, Bosna i Hercegovina sa devet hiljada konjanika i županije sa tri hiljade. Niti su ovdje izbrojeni svi velikaši, niti je to čitatelju potrebno, jer će po ovo nekoliko moći razabrati, da se je brzo sa mnogo vojske moglo doći u ono doba na neprijatelja. Ako se i odbije srbska i bugarska vojska, opet ostaje ugledna vojska da brani domovinu. Novi možni rod hrvatski digao se u posljednje dane kralja Sigmunda. Bili su to Talovci. Evo ban

Matko ima dati hiljadu konjanika. To je i mogao, jer je bio poslije Hermana Celjskoga ban hrvatski i gospodar većega diela požeške županije. Poslije smrti Ivana Nelepića, kneza cetinskoga, dobije mu brat Petar god. 1435. ovu veliku kneževiju na granici dalmatinskoj, a treći brat Ivan posta banom biogradskim i priorom vranskim, čime je njegova vlast išla uza Savu. Porieklo Lukarevići iz Dubrovnika, pomogli su kralju u velikih nevoljah novčanih i na povratku iz turskoga rata spasili ga. Kralj Sigmund pokaza im se zahvalan i učini ih najmožnijimi velikaši hrvatskimi.

Kralj Sigmund doživi pod konac svoga života, da su Husiti neslogom svojom uništeni, te je on zagospodio Českom i ženu svoju Barbaru dao okruniti za česku kraljicu. Doživio je u mjes. julu god. 1436. sjajnu pobjedu nad Turci u Srbiji, kad li mu posljednje dane života opet smuti opaka kraljica Barbara. Ona videći, da će kralj skoro umrijeti, uzme raditi proti svojoj vlastitoj kćeri, udatoj za vojvodu Albrechta austrijskoga. Rovarila je, da si predobije Česku po smrti Sigmundovoj, i ponudi zato ona žena od četrdeset i četiri godine svoju ruku Vladislavu poljskomu, mladiću od četrnaest godina. Malo pred svoju smrt dade kralj Sigmund Barbaru zatvoriti, i podje iz Česke u Ugarsku, da mu nebi kraljica tamo smutnje učinila pomoću knezova celjskih. Kralj Sigmund umre na putu u Znaimu 9. decembra god. 1437. sjedeć na kraljevskom prijestolju. Prisutnim Ugrom preporuča za kralja svoga zeta, vojvodu Albrechta austrijskoga.

X.

Dvoje su naravi dogodjaji, koji nam zapovijedaju, da ovdje prekinemo za jedan čas pripovijedanje sгода i nesгода naroda hrvatskoga. Prvo je gubitak gradova hrvatskih na moru ili Dalmacije, po čem se je ne samo obseg zemalja hrvatskih znamenito umanjio, već je i narod naš konačno izgubio prvenstvo na jadranskom moru, za koje se je toli krvavo ali bezuspješno borio. Od sada mu je žalostno tamo prvenstvo, da podaje najizvrstniji materijal pomorski ratni prvoga reda za slavu i veličinu Venecije. Drugo je dodir krvavi s najvećim neprijateljem kršćanstva, s Turci. Obrana od njih izpunjivati će odsele poviest hrvatsku više od tri vieka, neki krajevi hrvatski smutiti

će se i vjerom njihovom. Svakako smo na znamenitom obratu, koji se je pripravljaao u drugoj polovini vladavine kralja Sig-munda, ali čini nam se, da se je upravo do konca njegova vladanja sasvim dovršio, zato neprekinusmo prije pripovijedanje o njegovom vladanju.

Zemlja i narod ostali su u ovoj dobi bez velikih promjena. Samo o imenu zemlje treba nam progovoriti. Dočim su prije kraljevi hrvatski pod naslovom: „kraljevstva Hrvatske i Dalmacije“ sve svoje zemlje razumjevali, i to tako, da je „Dalmacija“ bila nekoliko gradova i otoka, a sve druge zemlje razumjevali su pod imenom Hrvatske, sada od konca dvanaestoga vieka dolazi iz kancelarije kraljeva Arpadovaca za sve hrvatske zemlje ime: „Slavonija“. U samom naslovu uzeli su Arpadovci vjerno naslov prvanjih kraljeva hrvatskih, dakle: „Croatiae et Dalmatiae“, pošiljajući ipak svoje princeve za vladare u Hrvatsku, njim po jeziku i porijeklu tudju zemlju, davali su im naslav: bani „totius Slavoniae“, t. j. ciele Hrvatske. Ovo ime prešlo je odatle u stotine i stotine kraljevskih povelja i postalo je tako obćenito, postalo je zakonito i diplomatsko. Analogiju tomu nalazimo i drugdje. Najbolji je primjer zato sama Ugarska. Od imena *Űngria* (Ongrija) postalo je latinsko: Hungaria, pak su se sami Magjari u prošlih vijekovih rado ponosili s imenom, koje su dali njihovoj zemlji Slaveni. Neima u svih prošlih vijekovih u nijednom diplomatskom spisu: „Magjaria“, kako bi bilo izpravno, da su Magjari preko latinskoga jezika sami svojoj zemlji i državi ime dali. Ali kao što u ovom naziremo upliv naroda slavenskih na početke države „ugarske“, tako je naravno, da i u ovoj diplomatskoj promjeni imena: „Croatia“ u: „Slavonia“ moramo priznati upliv prije svega tudjinske kraljevske ugarske kancelarije. Takovu uplivu podavali su se Hrvati i svi Slaveni jednakim načinom. Stojeći prema Talijanu na jadranskom moru, Hrvat se po stotinu puta i gotovo uvijek sam nazivlje obćim imenom Slaven, a gotovo nikada Hrvat. Ovako se n. pr. i Česi i Poljaci i prema Niemcem stojeći Slaveni i sami nazivlju i nikada drugačije. Ovako su Hrvati onaj liepi dio svoje zemlje prema tudjemu njemačkomu i magjarskomu narodu sami brzo prihvatili: „Slavonijom“ nazivati, upravo za razliku, da je zemlja njihova, a ne magjarska ni njemačka. Tudjinci nazivali su: „Slavonia“ slavenske zemlje u staroj Grčkoj,

u Peloponezu, u Macedoniji. Tako su nazivali Mletčani redovito Srbiju za razliku od hrvatskih zemalja, kada u istom spisu dolaze hrvatske i srske zemlje, jer su im hrvatske bile poznatije. Tako su Itali nazivali u obće hrvatske zemlje i hrvatsko more: „Sclavonia“ ili: „Schiavonia“, „mare Sclavonicum.“ Tako su Niemci nazivali: „Slavonijom“ zemlje Slavena na Labi, na sjevernom i na baltičkom moru, a upravo tako u južnoj Štajerskoj na Dravi: „Slavonia“ ili: „Windisch-Land“.

Brzo je zavládalo ime Slavonije za cijelu zemlju izmed Save i Drave, pak se je ona kao osobita banska oblast s tim imenom odsele razlikovala od druge banske oblasti preko Gvozda do mora, koja uvijek nosi naslav: „Croatia-Dalmatia“. Kada su obadvie oblasti imale jednoga bana ili mladoga kralja s potpunom vlasti „podkraljevom“, onda je takav nosio u naslovu: „banus totius Slavoniae“, što mi uvijek i s razlogom prevodimo: „ban cijele Hrvatske“, jer je vládao s cijelim našim kraljevstvom. Jošte ćemo spomenuti, da je prije stotinu godina jasno osobito po narodnih pjesmah, da je ime „slavonsko“ iz književnosti od pismenih ljudi iz gradova prošlo u narod. Niti danas jošte u onom malom dielu, koji geografski nosi ime Slavonija, nije ovo ime narodno ili pučko.

Slavonija, t. j. Hrvatska išla je sa svojimi granicama na sjeveru i preko Drave do Mure, i obsizala je dobar dio današnje pečujске biskupije. To je sigurno jošte u trinaestom vieku. Nu već u četrnaestom vieku moramo priznati, da je dolnja Drava granica izmed Hrvatske i Ugarske. Već se naglasuje po više puta, da je drugi sud s jedne, drugi opet s druge obale rieke Drave. U trinaestom vieku započimlje a u četrnaestom već je dovršeno, da se cijela zemlja izmedj Save i Drave sama imenom Slavonije nazivlje. Nenalazimo ipak razlike izmed dolnje i gornje Slavonije do ovoga vremena ni jedan put. Nikad opet nemanjka naslov banu: „totius Slavoniae“, kada vlada i ovom banovinom i onom preko Kupe, koja uvijek nosi naslov: „Croatia“.

Glava države jest kralj. On nosi naslov: „Rex Hungariae, Dalmatiae et Croatiae“, što mi prevodimo: kralj ugarski i hrvatski. Poslije su kraljevi uzeli u svoj naslov skoro sve susjedne južne i sjevero-istočno zemlje: Srbsku, Bugarsku, Vlašku, Galiciju itd. Od toga je postao veliki kraljevski naslov, koji valja razlikovati od maloga, u kojem se izriče ono, što je najbitnije.

Do ove naše dobe jest „kralj hrvatski“ bitni dio maloga kraljeva naslova, koji nesmiije izpasti.

Dok su se kraljevi krunili napose s krunom hrvatskom, opravdano je, da pišemo samo: „kralj hrvatski“. A dokle je to bilo? Da se je kralj Koloman okrunio u hrvatskom Biogradu, o tom nitko nedvoji. Isto je tako jasno iz njegovih prisega, da će se i njegovi nasljednici kruniti i prisegom vezati, kao što se je on zavezao. Više imade momenata, iz kojih možemo crpiti, da su se i njegovi nasljednici sbilja s krunom hrvatskom krunili. Jedan je nepobitan. Toma archidjakon pripovjeda o Bernhardu, nadbiskupu spljetskomu, koji je bio Tomin suvremenik, jer u njegovo doba biskupovanja bio Toma već mlad čovjek, da je bio (oko god. 1203.) pozvan kralju Mirku, neka mu okruni sina Vladislava. Nadbiskup prodje i donese znamenite darove, kako se obično davalo biskupu kruniteljju. Nije trebalo zvati nadbiskupa hrvatskoga, da okruni kraljevića za kralja ugarskoga, ta krunitelj za kralja ugarskoga bio je nadbiskup ostrogonski, a za kralja hrvatskoga mislio je pravo kralj, da je pravi krunitelj samo nadbiskup spljetski. Zašto se je kralj Mirko požurio i pobrinuo, da izpuni sve krunitbene obrede po zakonu hrvatskomu? Upravo sada želio je Mirkov brat Andrija učiniti sebe kraljem hrvatskim, zato se je kralj Mirko požurio, da si sina Vladislava za kralja hrvatskoga okruni. Istom poslije godine dana dade kralj Mirko Vladislava okruniti krunom sv. Stjepana za kralja ugarskoga. Sam kralj Mirko i više kraljeva spominju se, da su dva puta krunjeni. Čemu da se krune s jednom te istom krunom dva puta? Koliko mi znamo, neima tomu primjera slična u nijednoj europskoj državi, niti u Njemačkoj, koje je car i kralj više krunâ sastavljao na svojoj glavi. Protivno je tomu jasno i dokazano. Nisu se na primjer svi cari i kraljevi njemački krunili s lombardskom krunom. Plemstvu, velikašem i gradovom glavno je bilo, da je kralj njihova prava priznao; do krunitbe nije im bilo stalo. U Burgundiji, koja je takodjer samostalna bila i imala svoju krunu, dao se je kruniti jedan jedini Štanfovac Fridrik II. Burgundija je zato ipak imala svoju samostalnost.

Ovakovo shvaćanje čini nam se, da je prevladalo i u Hrvatskoj. Drugačije opet bilo je onda, kada se je dinastija izmjenjivala, onda su velikaši zapadne Europe smatrali krunitbu za sasvim nužnu. Ovako su i Hrvati shvaćali iza izumrća

Arpadovaca. Okrunjen je bio, kako pripoviedasmo, u Zagrebu Karlo Roberto. S kojom krunom neznamo, kao što nam nije poznato, s kakvom je krunom okrunjen kralj Vladislav napuljski god. 1403. u Zadru Ako opet Vladislavova kruna nije bila prava kruna, kao što mu se ruga njegov suparnik kralj Sigmund, onda se tim više potvrđuje ono obće mišljenje onodobnih velmoža, da su za glavnu stvar uzimali prisegu kraljeva na njihove slobode. Samo ovako možemo si protumačiti, kako su gospoda hrvatska pustila, da s vidika povjesti izčezne kruna hrvatska.

Kraljevi ugarski vladali su u ono doba, kada ih je Hrvatska primila za svoje kraljeve, samo s viećem velikaša, dvoranika, a napose biskupa. U tom su vieću svi svjetovni i crkveni dostojanstvenici kraljevstva. Medju njimi su i bani i biskupi hrvatski takodjer nabrojeni, jer spadaju u vieće kraljevo ili „kraljevu kuriju“. Prvi je čovjek u kraljevoj kuriji svakako: „comes palatinus“ od svetskih dostojanstvenika. Njemu je od trinaestoga vieka od zlatne bule kralja Andrije porastao ugled, jer ga je plemstvo uzelo smatrati za kontrolora prava cieloga plemstva kod kraljeva dvora. Drugi je bio zastupnik kraljev kao sudac: „iudex curiae regiae“, koji je sudio u ime kraljeve milosti onim, koji su se uticali pod okrilje kraljevo. Kada je mladi kralj ili koji kraljevski princ kao ban hrvatski u kuriji, on je dakako na prvom mjestu. To je opet veoma riedko. Uviek je njegov zastupnik ban nekraljevske krvi. On je dakako kao zastupnik mladoga kralja ili princa dospio iza doglavnika staroga kralja. I tako je ban hrvatski dospio istom na treće mjesto iza palatina i „iudexa curiae“. Mi smatramo ovo treće mjesto, koje se je poslije običajem uzakonilo, kada već nije okrunjeni mladi kralj vladao u Hrvatskoj, da je samo tako moglo postati.

Prema banovom s druge strane imao je sjediti vojvoda erdeljski. Nadalje bio je: tavernik ili vrhovni nadzornik kraljevih prihoda, poslije nadzornik gradova. Izpred ovih svih i drugih viećnika kraljeve kurije, dolaze svi biskupi kraljevstva ugarskoga i hrvatskoga, i to opet s jedne kraljeve strane ugarski, a s druge hrvatski. Medju njimi je prvak primas ugarski na dbiskup ostrogonski. On je kancelar kraljevstva, a na velikom zlatnom lancu oko vrata visi mu u znak ove službe pečat kraljevstva, kojim se potvrđuju milosti i zapoviedi kra-

ljeva. Kako su kraljevi sada već imali stalnu prijestolnicu u Budimu, naravno je, da su više puta na kraljevom dvoru ona gospoda, koja su redovito oko osobe kraljeve. Hrvati su manje puta tamo. Bani su dolazili prema potrebi i nevolji. Kraljeva vlast bila je još početkom dvanaestoga vieka neizmijerna po riečih znamenitoga povjestnika sredovječnoga Otona Frizinškoga. „Nitko osim kralja — veli Oto — neima novaca i carine. I najmanja njemu nanesena uvreda kazni se, makar to skrivio najodličniji čovjek. Ma koji sluga kraljev potegne ga iz sredine njegove pratnje i vodi ga na torturu. Ovakav velikaš niti neište nikakva suda od sebi ravnih drugova, neima tuj niti obrane obtuženika. Volja je kraljeva dostatan razlog.“ Ovo se znamenito promjenilo poslije zlatne bule od god. 1222., kako to vidjesmo tečajem pripoviedanja dogodjaja.

Pravi predstavnici neprekidne kraljeve vlasti u Hrvatskoj bili su: **bani** ili **mladi kralji**. Nedvojbenih ima dokaza, da su sami kraljevski principi kao budući nasljednici na prijestolju smatrali to za svoje pravo, da budnu bani i vladari u Hrvatskoj do smrti očeve. Tamna nam je poviest Almova proti kralju Kolomanu, pak nemožemo izvjestno kazati, nije li se već on borio za prijestolje hrvatsko. Ali valjda su već od njegova vremena znali, što su kašnje ponavljali iz Carigrada, da mladjega princa ide vladanje u Hrvatskoj. To su više puta mladi princevi ponavljali: Andrija, Bela, Stjepan, koji su u istinu u našoj zemlji vladali. Tako je umovao koncem trinaestoga vieka vojvoda Stjepan u svojoj oporuci u Veneciji, kada je svomu sinu Andriji ostavio banovinu hrvatsku, koju je Andrija, kako znamo, god. 1278. sbilja dostigao. Ovako je umovao sam kralj Ljudevit I., kako nam javlja njegov tajnik Küköle, kada je vladanje i banovinu hrvatsku namienio bio svom mladjemu bratu Stjepanu, kao jedinomu za onda mogućemu nasljedniku prijestolja ugarskoga i hrvatskoga. Ovako je i onda kralj Ljudevit umovao, kada je Karla Dračkoga dopremio iz Napulja, kako nagadjaju i magjarski poviestničari. Već je Vitezović liepo primjetio: „Nijedan kralj ugarski nije svoga sina i prijestola-nasljednika palatinom učinio“. Njeki put uzimlju si kraljevski principi u naslov: „*Dei gratia*“, kao i naslov: „*rex junior*“ ili hrvatski: „mladi kralj“, kako i papa jamačno po tumačenju hrvatskom piše: „*regi iuveni*“. K ovomu naslovu

dodavali su budući nasljednici prijestolja rado: „primogenitus“. Nikada ipak nemanjka naslov: „dux“ t. j. ban, kao izraz prave njegove vlasti.

Opet moramo ovdje pripominjati zašto: „dux“ uzimljemo, da je isto što i ban, kada je u ovo doba ovakov: „dux“ imao jošte jednoga ili dva bana, koji se i u latinskih listinah s tim naslovom pišu. Kada je Hrvatska priznala kralja ugarskoga za svoga i još dulje vremena, bilo je u ugarskoj kancelariji ime „ban“ tudje, dočim je za pojam „hercega“ već postojao naslov: „dux“, prenešen iz zapadne Europe i nadjen pri dolazku Magjara. Takovi: „duces“ bili su gospodari sjeverne ili slovačke Ugarske dugo vremena, a i erdeljski vojvode. Ugarska kancelarija, a i papinska zove i bana bosanskoga: „dux“, premda se on sam uvijek piše: „ban“.

Ban je bio po shvaćanju hrvatskom ono što i „herceg“, t. j. samostalni gospodar, osim najvišega vrhovništva kraljeve vlasti. Po shvaćanju dvora ugarskoga, koje je shvaćanje bilo obće europejsko, bio je s tolikom vlasti samo: „dux“. Njim se više milio obće europejski naslov, nego li posebni hrvatski. Ali kod Hrvata, gdje je evo kroz dva vieka prije saveza s Ugarskom, ban s tolikom vlasti, da je skoro kao suvladalac kraljev, nije mogao biti niti princ kraljevski, makar već okrunjen za kralja, drugo nego samo ban ili najviše: „veliki ban“. Nemožemo ga zvati „vojvoda“, jer ima stotinu dokaza, da je „vojvoda“ po hrvatskom shvaćanju bio uvijek izpod bana. U bosanskih listinah uvijek su i „veliki vojvode“ niži od bana. Nepreostaje nam dakle drugo nego da latinski: „dux“ uvijek prevedemo sa: „ban“ ili: „veliki ban“, a: „ducatu“ sa: „banovina“.

Nisu medjutim do sada, kako vidjesmo, uvijek princevi kraljevski imali ovu najvišu čast i vlast među Hrvati. Već u kraljevskih poveljah iztiču se bani „kraljevske i nekraljevske krvi“. Više puta nije upravo bilo nijednoga takova princa ili je bio jošte diete. U obadva slučajja postavljahu Arpadovci i Anžuvinci jednoga bana, koji si kadgod pridaje uz: „banus“ i „dux“. Takov ban kao pravi zastupnik kraljeve vlasti nad svimi hrvatskimi zemljami nosi u naslovu: „totius Slavoniae“, što nadjosmo i u listinah protumačeno sa: „totius Croatiae“. Samo ovakove banove postavismo mi u red chronologijski zajedno sa

kraljevskimi principi, kada upravo neima vladar takova princea. Ako je takav princ ili mladi kralj jošte maloljetan, nepostavismo tamo u red njegova bana zamjenika. Tako na primjer eno iz-palo iz reda banova ime velikoga i najvećega hrvatskoga bana u trinaestom vieku, Stjepana Šubića, pravoga osnivatelja dina-stije Šubića u Bosni i Hrvatskoj.

Mi sve govorimo o dobi Arpadovaca i Anžuvinaea, a ve-like i duge dobe Sigmundove kao da i neima. Već prednji list reda kraljeva i banova prikazuje nam sliku smutnje i neprilike. Kada se kroz desetak godina na više stranah Hrvatske jedva ra-zabire, tko je kralj bio, teško je onda pogoditi: čiji je tko ban bio i kojom je vlašću vladao. Istom u drugoj poli Sigmundova vladanja uzimljemo, da je bila obnovljena banska čast i vlast, kada ju je dao svomu tastu Hermanu Celjskomu, jer ga vi-djamo spomenuta u povelji kraljevoj god. 1407. na prvom mjestu prije palatina. Ovaj ju je poslije razdijelio sa rodjaci svojimi Frankopani. I onda spominje se više banova, ali mi mislimo, da su to bili samo zamjenici možnoga kraljeva tasta.

Banovi krvi kraljevske imali su dvoranstvo poput kraljevskoga. Zamjenici njihove vlasti nose redovito naslov bana i izvršuju onda ono, što u Ugarskoj palatin mjesto kralja. Imali su i svoga: „judex curiae“, „ubrusara“, „komornika“ itd. koji put. Uvijek su imali vlastitoga: „kancelara“, a to je obično bio preposit ili predstojnik kaptola zagrebačkoga, zato je prepositura zagrebačka bila veoma važna, pak se nečudimo, da na nju dospjevaju osobito miljenici kraljevi. Ban nekraljevske krvi nije imao takova dvora. Mjesto kancelara zastupao je kod njegove vlade: „protonotar“ u potonje vrijeme. Kako je u prvanje vrijeme bilo, toga neznamo.

O vlasti banskoj veže se cijeli stroj državnoga života medju Hrvati. Nemože se govoriti o časti i vlasti banovoj, a da se nepregleda cijeli obseg ove vlasti. Vlast je banu dakako samo od kralja dana. Kralj ga imenuje i skida. Njeki su od princeva htjeli osnovati u banstvu nasljednu sekundogenituru ili mladju liniju arpadsku, kao što je bio na primjer naumio Andrija, a papa povladjivao. Od banova nekraljevske krvi, ali ipak rodjaci kraljevske kuće anžuvinske valjda po tankoj krvi možni Šubići učiniše se sbilja nasljedni s onu stranu Kupe, u tako zvanoj banovini „hrvatskoj“, a s ovu stranu pokušaju to

isto Babonići, u tako zvavoj banovini „slavonskoj“ izmed riekâ Save i Drave.

Mi se usudjujemo razlikovati za poznavanje temeljnoga zakona o vlasti banskoj: „*banus totius Slavoniae*“ od banova, koji su imali samo pojedine dielove zemlje. Nikada na primjer kraljevski princ nije samo jednoga diela zemlje imao, on zapovieda uvijek od Drave i Dunava do jadranskoga mora ili do mora stare Dalmacije. Koji je od nekraljevske krvi s istim obsegom vladanja ban za vrieme Arpadovaca svaki put kaže se: „*banus et dux*“. Samo takvi su pravi: „*vicem regis gerentes*“, namjestnici kralja nad cijelim kraljevstvom hrvatskim.

Banovi pojedinih dielova kraljevstva bili su samo zamjenici i namjestnici ove visoke časti, u kojoj je državna osebnost kraljevstva hrvatskoga od Ugarske neprekidno za cijelo vrieme ovih triju vjekova. Još bismo ipak morali razlikovati i kod ovih zamjenika: „*banus ducis*“ od: „*banus regis*“. Prvi je namjestnik velikoga bana ili kraljevskoga princa, od njega je valjda i imenovan, drugi je sigurno imenovan od kralja. Princ, kraljevski ban, imenovao si je na primjer jednoga: „bana cijele Hrvatske“. Taj onda vlada s njegovom vlasti. Ali ako je za banovinu preko Kupe i Gvozda učinio jednoga bana: „*Croatiae et Dalmatiae*“, a s ovu stranu Gvozda, izmed Save i Drave, bana: „*Slavoniae*“, tim je obseg vlasti bio manji. Ako su poslije i kraljevi od vremena Sigmundova ovamo dalje nerado predavali cijelu bansku vlast u jedne ruke od straha, da u jednih ruku nebude previše sile, laglje su mogli svakom napose nešto vlasti odškrnjivati malo po malo.

Sielo ili stolica banska spominje se u trinaestom vieku, da je bila u Kninu. Običnije stolovali su bani u Zagrebu, uaj-prije na mjestu današnjega kaptola zagrebačkoga, poslije stanovali su u Zagrebu na Griču, gdje je bio kraljevski dvor jakimi zidovi opasan. Dogadjalo se medjutim, da su stanovali redovito na svojih imanjih, a ovamo dolazili, da obavljaju poslove kraljevstva. Prvi i glavni poslovi kraljevstva razpravljali su se u saboru, pred kojim su sami bani imenovani od kralja imali položiti prisegu i biti uvedeni u banstvo. Da se uvode bani sa žezlom banskim bez krune, koja je pripadala kralju, to je naravno i bivalo je u znak, da vladaju, ali nekraljuju. Žalibože neimamo niti jednoga tračka o uvodu banskom,

van da uzmemo onaj iz četrnaestoga vieka, uvod Stjepana bana, brata kralja Ljudevita, gdje ga biskup zagrebački na čelu svega svećenstva, noseći bogate svete ostanke svoje stolne crkve, uvodi u svoju stolnu crkvu. U toj stolnoj crkvi krunili su Hrvati i kralja Karla Roberta. Valjda u njoj bio uvadjan i ban hrvatski dotle, dok su banski dvori bili pred onóm stolnom crkvom. Poslije od četrnaestoga vieka i u potonjih vijekovih valjda je to bilo samo u crkvi svetoga Marka u gornjem gradu zagrebačkom, gdje su onda bili kraljevski i banski dvori.

Riedki su bili sabori svih krajeva hrvatskih ili skupni sabori. Ovi se nazivlju u diplomatičkim spisih: „*Congregatio regni totius Slavoniae generalis*“, upravo tako kao i sabor ugarski: „*Congregatio generalis regni Hungariae*“. Ti su mogli biti samo onda, kada se je radilo o priznanju kralja, o ratu sa susjednimi zemljami, i o pozivu kraljevu u boj, u obće o svih poslovih tičućih se svega kraljevstva hrvatskoga. Takav skupni sabor spominje se koncem trinaestoga vieka god. 1273., u kom su se opredielila prava i odnošaji plemstva. A kako se u saborih sabranih „kao vojska“ oko bana nije nikomu davao nikakav privilegij, malo su nam otcí naši o tom ostavili pismenih spomenika. I uvijek onda, kada kralj dolazi med Hrvate, moramo po izpovjestnih svjedočanstvih zaključivati na skupne sabore kraljevstva hrvatskoga, da se nadju uz osobu kraljevu. Od Kolomana do Sigmunda to se mnogo puta događja. Nalazimo dapače i kraljice, gdje oko sebe sabiru takove sabore. Kralj je mogao sabrati sabor, kada je htio, a nije bio za to u Hrvatskoj nikakvim zakonom vezan. Mogli su to učiniti i bani kao namjestnici kraljevi. Bani, namjestnici „bana ciele Hrvatske“, činili su to samo s dozvolom velikoga bana ili na zapovied kraljevu.

A šta je sa sabori ugarskimi, da li su oni i njihovi zaključci bili obvezni u ovo doba za Hrvatsku? Da li su Hrvati pošiljali tamo svoje odaslanike? Neima tomu traga niti jedan put sve do polovice petnaestoga vieka. Ako se medju četiri barona ili doglavnika na kraljevom dvoru u zlatnoj buli ban spominje, to je naravno, jer je bio jedan od glavnih i prvih članova kraljeve kurije. Ako se spominju tamo marturine ili daće kunovine po odredbi kralja Kolomana, neveli se kunovina „u Hrvatskoj“, kako rado pridaju povjestnici magjarski. Moglo

je biti kunovine i u Ugarskoj, a i bilo je, kada se uzme, da je bila u Poljskoj i u susjednih ruskih državah. Onda je Ugarska i po svojem pučanstvu i po svojih običajih i zakonih bila priličnija susjednim slavenskim oblastim, nego što se obično danas čita u povjestnicih ugarskih. Opominjemo jošte, da je upravo ove godine 1222. bio kralj Andrija prisiljen Beli mladomu kralju i banu hrvatskomu priznati, da je on u izvršivanju suda s otcem kraljem ravnopravan. To je upravo u „vladanju“ (imperare) glavni biljeg samostalnosti u srednjem vijeku.

Osim skupnoga sabora bili su i posebni ili upravni i sudbeni sabori, koji su bivali redovito svake godine. Nje koliko takovih sabora sačuvano nam je u poveljah spomenuto, a drugačijih spomenika saborskih do ove dobe neima niti Ugarska. I u hrvatskoj i ugarskoj povjesti imademo samo tragove sabora do petnaestoga vijeka. Tragove ovakove nalazimo o saborih u: Zagrebu, Kninu, Ninu, Križevcih, Čazmi, a valjda i u svakom drugom većem mjestu ili gradu, koji je mogao primiti toliku gospodu i njihovu pratnju, gdje se velikaši i plemstvo sabiru oko bana. Obično se najodličniji velikaši poimence spominju, a drugo plemstvo samo skupno: „i sve ostalo premnogo plemstvo svega kraljevstva“. Uz bana je reć bi na vladinoj klupi podban, ili kako u hrvatskih listinah mnogo puta dolazi: „banovac“. On je naročito banov zastupnik kod suda, komu je glavno sielo bilo za posavsku i podravsku stranu ili za samu Slavoniju u Križevcih. Za Hrvatsku preko Velebita mogao je sjediti takov podban u Kninu. Oblik hrvatske rieči: „banovac“ daje nam naslućivati, kako se pojimala njegova čast i vlast, da potiče iz vlasti banske. Uz podbana bio je redovito banov kancelar, koji se kadgod sada a poslije uvijek nazivlje protonotar, kod koga je bio pečat kraljevstva. Sam naziv protonotara neukida ugleda niti banu ni kraljevstvu hrvatskomu, jer su se na primjer i kancelari kraljevstva napuljskoga s tim naslovom kitili. Dapače živo smo uvjereni i ima dokaza u potonje vrijeme, da čast protonotara predstavlja ugled i mogućnost bana, i da je pripadala samo uz bana ciele Hrvatske.

Na takovu sudbeno-upravnom saboru stupali su ljudi pred bana sa svojimi tegobami. Najprije govori tužitelj, a onda tuženik. Svaka stranka donese svoje izprave. Ako ban

sam nemože odsuditi, ili da vidi da obadvie stranke neće biti s njegovim sudom zadovoljne, onda predloži na mnijenje najprije dvanaestorici porotnika kraljevstva, koji izriču svoje mnijenje. Za njimi ide upit na cijeli sabor. Onda istom izriče ban konačni sud, koji izdaje u obliku povelje ili banske zapovjedi, gdje se pripovieda cijeli tečaj stvari i konačna odsuda. Tko je dobio ovakovu odsudu, gledao je, da si to osigura i za vječna vremena sačuva. Požurio se ili kaptolu zagrebačkomu, ili kninskomu, ili čazmanskome, ili požezžkomu, u tako zvani: „locus credibilis“ iliti sveto nepovriedivo mjesto, obično sagradjeno pod krovom same crkve kraj sakristije, kamo su ljudi nosili i kraljevske povelje, da se tamo čuvaju od vatre, sile i razbojstva.

XI.

Sudbena banska vlast prostirala se dakako po celom kraljevstvu. Izpod nje otimali su se oni najodličniji i najmožniji rodovi, koji su želili biti kao potentati i dinaste neposredno pod kraljem. Vidjesmo, kako je to prevrnuo kralj Karlo Roberto postavivši god. 1324. sve i najmožnije rodove hrvatske pod vlast bansku. Kada su poslije toga davali kraljevi na pr. Frankopanom privilegije, vele im: „imate slobodu suditi podanike u celom obsegu vašega vladanja, ali ako ban dodje na vaše zemljište, onda je sudac samo ban“.

Tako su i župani u svakoj županiji imali svoj županijski sud, ali ako je dospio u županiju ban, onda je reć bi prestala vlast županova, sudio je ban, a prizivalo se je uvijek na banski sud. Taj županijski sud zove se gdje god i: „knež'ski stol“. Ovako bi se nazivao sud hrvatski u trinaestom vieku u Vinodolu, a jošte i u šestnaestom u staroj hrvatskoj županiji poljičkoj. Sud upravlja ili sam knez ili njegov: „podknežin“, što odgovara još starijemu: podžupanu. Uz kneza su sudci kotara, u koje je svaka knežija ili županija razdieljena. Ovi sudci zovu se još u trinaestom vieku satnici, pak nas siećaju na one stare odredbe, kako ih erta nepoznati pisac u najstarijem ljetopisu hrvatskom.

Imamo mi primjera i slika takova suda na jeziku hrvatskom, kakovih ima malo koji narod, zato je vriedno, da vidimo sliku najprije županijskoga sudbenoga stola, a poslije priziv kod

stola banskoga. Radi potpunosti biramo primjere iz petnaestoga vieka. Županijski sud: „Mi Luka Jurhanić 'z Otres, špan rotni stola lučkoga, Ivan Marković od plemena Šubić, Juraj Dujmović od plemena Karinani, Pavao Hatežević od plemena Kukari, Ivan Banić od plemena Virević: sutci rotni stola lučkoga; Juraj sin Grgura Pavičića 'z Otres, Tomaš Šadobrić s Polače, tako je pristavi rotni stola. Mi sideći s plemenitim ludmi kupno na našem misti navadnom u Kukšićih, u punu stolu sudačkom pravdu dileći od nas potrebujućem i pridoše prid nas plemeniti ludi Kašićane, imenom zvani: Stojan Mundić s bratjom, Mihovio Mlatčić s bratjom, Juraj Sršić i prokuratur njih i pristupivše prid nas isprosiše govorenje od nas, kako je zakon naš i počese govoriti: „Gospodo, špane, sutci, poštene stole! Pozvali smo Milotu Nemustovića, ki drži našu plemenšćinu i naše bratje Kašićan, i radi bismo od nega slišati, po čem ju drži, ali po kupu ali po zakladu. I mi rekosmo: Milota odgovaraj, jur su se svi zakoni roci svršili i sada je pravem rok zabašni. Milota pristupiv i negov prokuratur rekoše: „Imamo na to pravi pisane, gospodo, ovo su gledajte je“. I pokaza jedan list, u kom listu biše ponuda i prodaja, da ne uvod. I u tom pristupivše rečeni plemeniti ludi Kašićane zgora pisani i njih prokuratur počese govoriti Miloti i negovu prokuraturu: „Imaš li veće pravi na tu plemenšćinu?“ A on i negov prokuratur reče: „To, ča smo imali, to smo ukazali“. I mi slišav obi strani svi kupno dogovorismo se cilim dogovorom. Zakonom našim dasmo rečenim plemenitim ljudem više pisanim Kašićam za dobito, a Miloti za izgubleno, pokle neimaše Milota vsih pravi zakonih. I u tom pristupivše više pisani plemeniti ljudi Kašićani s prokuraturom svojim počese prositi na to od nas šentencije naše. I mi vidivše, da je zakono, dasmo im tu našu šentenciju pod naše pečati navadne“.

Ovo je od mnogih jedan primjer županijskoga stola na jeziku hrvatskom. Predsjednik mu je župan lučki, a prisjednici sudci njegove županije, prisutni su svi u „punom“ stolu. Ti sudci kao prisjednici suda zovu se takodjer „pristavi“, ali ovdje su dvojica, koji su samo prisežnici ili „pristavi“, a nisu sudci, zato oni svi dolaze pod svojim častnim imenom „sudci“. Svaka stranka ima svoga „prokuratura“, što se u drugih hr-

vatskih spisih iz starije dobe zove: „odvjetnik“. Sud veli Miloti, da su minuli svi zakoniti rokovi, a sada da je poslednji, koji zovu „zabašni“. To znaменуje: Milota nije se, sudeći po odredbi staroga zakona za plemstvo hrvatsko, sedam puta odazvao pozivu suda, a u osmom roku bila bi mu evo stvar i bez njegova dolazka propala. Napokon izdaje sud odsudu, pod kojom su pečati svih prisutnih sudaca.

Sada da vidimo sliku banskoga stola, komu se prizivlju stranke, kada nisu zadovoljne. Izabiremo opet primjer iz petnaestoga vieka, jer nam predstavlja vjerno i dobro potrebnu sliku. Priziv je od županijskoga suda županije ličke, koji se sastao bio u mjestu Srbu, a banski stol sjedi u Kninu. Sud glasi: „Mi Tomaš Bojničić banovac Dalmacie i Hrvat' i takoj Ivan Martinušević iz Bogočina, Raduj Bojničić iz Plavna i Paval Berislavić iz Vrhrike, sudci rotni plemenitih Hrvat stola tninskoga, damo v'diti (t. j. znati) vsim i svakomu, kim se dostoji prid kih obraz ov' naš list pride, kako nam sidećim u sgora rečenom stolu s mnogimi plemenitimi Hrvati, pravdu dileći potrebujućim je od nas. Ovde zmeji inih dugujućih pristupivše prid nas s jedne strane Martin sin Marka Djeaniševića iz Srba, a s druge strane Juraj Henčić i Jandrij Kovač iz onogae Srba i počese govoriti govoreći: Gospodo! Imili smo dugovanje parno u stoli Srbskom meji sobom u dugovanji vinogradov i digli smo se iz stola Srbskoga prid vas. Upitajte nam pristava, kako nam je dug tekao, ter nam odlučite ča je pravdi i zakonu hrvatskomu ugodno.“ Sada uzme pristav, upitan od podbana kao predsjednika banskoga stola, da govori. I obadvie stranke za njima razlažu i nemogu da se slože. Napokon bude prisiljen banski stol, da šalje jednoga od svojih prisjednika kao banskoga pristava na lice mjesta. On prodje tamo, donese sudu obaviesti. Onda sud izreče osudu.

Sva sudbenost u Hrvatskoj tekla je iz banske vlasti. Čim nije slobodno bilo palatinu ugarskomu kao zastupniku najviše kraljevske vlasti uticati u sud hrvatski, time je izrekao kralj, da predaje banu svu kraljevsku sudbenu vlast. Time se s banskom vlasti sdruživala ona izreka srednjega vieka: tko sudi, onaj vlada. Kralj je kraljevaao, a ban je vladao u Hrvatskoj.

Pravu i vlasti banskoj ide i podjeljivanje privilegija, t. j. povelja takovih, u kojih se daju slobodštine. Davati privilegija ili sasvim nove povlasti, po kojih se jedan zaslužni čovjek i njegov rod postavljaju izvan običnih zakona kraljevstva, to je mogao, i to samo u nekoj mjeri, nevriedjajući slobodu celoga kraljevstva, samo kralj učiniti. Kao što u doba kraljeva krvi hrvatske, tako i poslije nalazimo u darovnici kraljevoj na pr. kralja Bele III. (IV.) god. 1265.: „cum consensu ducis Selavoniae“, t. j. u suglasju s banom hrvatskim. Bani su sami davali privilegija i slobode gradovom i trgovištem, naravno krećući se u okviru zakona. Ovakove privilegije donosili su poslije dotični gradovi na potvrdu kralju. Čim je kralj banski privilegij u svoju povelju uzeo doslovce, time je priznavao, da je ban po svojoj vlasti imao pravo takove privilegije izdavati.

Ban je bio prvi i zakoniti vojskovođa kraljevstva hrvatskoga. Samo kada je boju prisutan kralj, onda dakako uzmiče ban. Ali onda je ban svejedno sam zapoviedao sa svojom vojskom i sačinjavao, kako se mnogo puta i u ovoj dobi i poslije vidi, desno krilo kraljeve vojske. U srednjem vijeku bio je zakon, da su knezovi i baroni, t. j. gospoda samo onda dužni poći u vojsku, kada ide kralj. U Hrvatskoj veli se naročito, na primjer u znamenitih privilegijih Frankopana, jednoga od najmožnijih rodova, da se moraju dići sa svojim četami i onda, kada bude išao u boj: „exercitus croaticus“ ili sveukupna vojska hrvatska pod svojim banom. Ban je mogao samostalno rat voditi, pak u to ime obraćaju se na bane sami pape rimski eno u trinaestom vijeku. Činili su to s velikom i uglednom vojskom. Oni su onda i mir činili. Još niti za silnoga kralja Ljudevita I. nije u tom pogledu malaksao ugled banski. Istom za vrijeme onoga velikoga prevrata, za vrijeme Sigmundovo, spali su i bani na to, da budu na prosto kraljevi vojskovođe.

Bani su kovali svoje novce. Kada je kralj Andrija I. (II.) potvrdio slobode crkve zagrebačke, veli: Ovo napose dodajući odredjujemo: „premda nikada novac kraljev u kraljevstvu banovine od nijednoga kralja nije bio kovan, ako bi se ipak to od naših nasljednika uvelo, što mislimo da neće biti, to puk crkvetvoje niti biskupa niti kaptola robu svoju kupujući ili prodajući nemoraju zanj davati.“ A ovu povelju s timi

istimi riečmi potvrđuju redom svi kraljevi, i poslednji put još god. 1492. Kralj je sam dopuštao, da evo u obsegu biskupije zagrebačke bude novac kralja ugarskoga kao kakva strana vladara. Biskup je zagrebački morao naročito iskati od kralja, da se u obsegu biskupije on i njegovi podanici mogu služiti svojim domaćim banskim novcem. To nam poviest jasno i razgovjetno tumači: Kraljevi su, a naročito Andrija, kovali novce, pak su ih Hrvati odbijali, a rabili samo svoj banski novac. Kada je na primjer god. 1323. kralj Karlo Roberto na molbu velikaša ugarskih htio da popravi novac, veli, da će lievati dobre denare prema težini banskoga novca, kakovi su bili novci Stjepana bana za vrieme kralja Bele III. (IV.). Znamo i to za vladanja ovoga istoga kralja, da su u susjednoj pečujskoj biskupiji i u samom Pečuhu tekli samo banski novci, jer su bolji i vredniji od kraljevskih ugarskih.

Već u dvanaestom vieku spominju se kovnice banskoga novca u Zagrebu, Virovitici i Sriemu, a odatle: denari *Zagrabienses*, *Verecenses* i *Syrmienses*. Novac taj najobičnije nosi ime: „*marturinae*“ ili *kunovine*, jer je na njem poprieko utisnuta slika kune, nad kojom i pod kojom dolazi po jedna zvijezda. Nadpis okolo glasi: „*Moneta Regis*“, kada je ban bio mladi kralj, ili „*ducis Selavoniae*“, a i „*bani Selavoniae*“. Nije bez osobita znamenovanja niti druga strana novca, gdje izpod dvostruka iztočnoga križa dolaze dvie krunjene glave jedna prema drugoj, valjda kao izraz osobitoga državopravnoga odnosa izmed mladoga kralja ili bana i staroga kralja. Do tih glava stoji početno slovo imena onoga kralja ili bana, koji je novac kovao. Što više puta dolazi i: „*moneta regis pro Selavonia*“ pokazuje, da je isto, što i ono prvo, jer dolazi i: „*moneta ducis pro Selavonia*“, t. j. banski novac za porabu Hrvatske. U vulgarnom govoru bio je taj novac poznat pod imenom: „*Moneta banalis*“, a brvatski nedvojbeno reklo se: „*banovica*“, kao što i danas u Dalmaciji i primorju manji srebren novac, valjda spodoban denarom banskim ove davne dobe, zovu: „*banovci*“ ili „*banovice*“.

Za cielu ovu dobu ili bolje za dvanaesti, trinaesti i četrnaesti viek imademo skoro neprekidni red mladih kraljeva i banova, koji su novce kovali, počamši od Mirka, mladoga kralja iz dvanaestoga vieka, pak sve do vremena Sigmundovih, gdje

su bili smeteni svi državni odnošaji. Istina, već je kralj Ljudevit I. kršeći snagu velmoža hrvatskih, pokušao protiskavati ovamo ugarskimi novci, a poslije osobito Matija Korvin; ali zato ostaju i nadalje: „marturinae“ ili kunovice i na granici kraljevstva prozване banovice. Daće hrvatske plaćale su se s tim novcem i u potonje vrijeme, pak su se i nazivali sabirači: „exactores et dicatores Collectarum Marturinalium in Regno Sclavoniae“, ili: „pobirači i poreznici za sabiranje kunovine u kraljevstvu hrvatskom“, po čem se je takodjer kraljevstvo hrvatsko od ugarskoga razlikovalo još i poslije nekoliko vijekova.

Ban je na saboru, dakle porazumno s velikaši i plemstvom kraljevstva, razporezivao daće, opredjeljivao i prihode za uzdržavanje bana, njegove vojske, sudova i uprave. Prije nego što izbrojimo različite banske prihode, valja nam spomenuti, da je ban imao davati kralju godišnjih deset hiljada maraka, jamačno u srebru. Tako je bilo u trinaestom vijeku, a za poslije neznamo. Valjda su si poslije kraljevi odstrigavajući od banske vlasti sami koješta dodavali. Tko uzme sve moguće prihode banske, upoznati će, da je ovih desetak hiljada maraka bilo priličnije liepu daru, kako su bani bili vezani i za narodne dinastije, nego li kakovoj daći.

Nije nam moguće po spomenicima sasvim na tanko razgledati, kako je ban od vremena do vremena i koliko pobirao kunovine. Mora da je to ipak bilo veoma silovito, kada se koncem trinaestoga vjeka god. 1273. u saboru odredjuje: „Sabiratelji kunovine nesmiju polaziti sa više od dvanaest ljudi i sa četrnaest konja i ne više. Od svake občine (generatio) imade im se dati za njihovo uzdržavanje: jedna ovca, kokoši, guske četiri, četiri kuplenika vina i dvanaest kuplenika zobi“. To su bili sabiratelji redovitih daća. Drugi su opet bili sabiratelji daća izvanrednih u ratno doba.

Osim kunovine bio je banu znamenit prihod: „trgovina“, to je bila daća od uvoznine, osobito spominjana u primorskih gradovih. Redovito dobivao je ban, a poslije pod konac ove naše dobe valjda i kralj, dvie trećine od ciele gradske uvoznine, jedna je trećina išla kneza grada, deseti dio biskupa. Kolik je to bio prihod, vidi se po tom, što se je Trogir i Spljet svaki sa deset hiljada libara na godinu volio odkupiti. Osim trgovine bile su po svih znatnijih mjestih i gradovih po svem kraljev-

stvu: „tridesetnice“, t. j. gdje je svaki trgovac od robe dovežene platio trideseti dio onoga, koliko je bila procijenjena. Malo manji mogli su biti prihodi od: „solara“ sa jadranskoga mora. Znamo da je za vladanja kralja Ljudevita I. bilo među pitanji za mir ili rat i kupovanje soli hrvatske za zemlje mletačke. Od primorja prtila se sol i prevažala ovamo dalje kroz svu banovinu. Neka nam bude dopušteno i na to upozoriti, da su primorci ime svoje: „solari“ u Slavoniji dobili već u ovo najstarije vrijeme. Ban je sporazumno sa saborom uvodio: „mit-nice“ na riekah i putih, koje su međjutim i mnogi velikaši i gradovi na svojih teritorijih običavali postavljati na veliki teret trgovini.

Osim daća pobirali su bani darove, mislimo od onih, koji su po svojih plemićkih privilegijih bili oslobođeni od redovitih daća, na pr. samostani, biskupije, slobodni gradovi i plemenite obćine itd. K darovom pribrajamo i: zaluzinu, koja mislimo da je bila u savezu s banskim dolazkom u koje god mjesto, pak je stanovništvo imalo hraniti banovu vojsku ili pratnju. Sam stanak (descensus) bana bio je tegotan radi velike pratnje, pak su si biskupi, velikaši i samostani rado izprosili od kralja tu milost, da nemaju dočekivati i gostiti bana i njegovu pratnju, van ako je njihova dobra volja. Kada je na pr ban boravio u kojem od primorskih gradova, trebalo mu postaviti šest ladja, ako bi želio poći kad god po moru. U tih ladjah moralo biti nekoliko oboružanih momaka za banovu sigurnost. Za samu službu oko osobe banove bio je na brodu, gdje je bio ban, jedan plemić, jedan kapetan broda i jedan mornar.

„Prihodi dakle banova, primjeti već vrijedni Vitezović, bili su u stara vremena veliki. Zato je i vlast njihova bila velika, osobito kod naroda vojničkoga kao što je naš, zato nije to čudo, da su banovi hrvatski imali toliko zavidnika — samih kraljeva, — koji su nastojali na svaki način njihovu vlast i snagu skrhati, te malo po malo stegnuti i ograničiti.“ Kako se je u usredotočivala sila i snaga kraljevstva u sudu i vojski, tako je imalo biti i u upravi. Nesmijemo si pomišljati novovjeke države odjeljena sudstva od uprave. Sudci i upravitelji bili su jedne te iste osobe. Niti je tu bilo oko bana kakva

centralna upravna oblast, van što je ban sabrao oko sebe sabor svega plemstva, gdje su tekli upravni poslovi pored sudbenih. Sve što se u saboru za cijelu zemlju zaključilo, sve je to bilo samo zato zaključeno, da župani i plemstvo prenesu u županije, koje su bile pravi i jedini upravni organi kraljevstva hrvatskoga do petnaestoga vieka i poslije. U tom treba tražiti ključ onoga znamenovanja, koje su si poslije stekle županije za sačuvanje konstitucije, kada su i Habsburgovci morali sve upravne poslove izvoditi preko županija.

Županije hrvatske bile su u davnih vremenih, kako u početku spominjamo, malene, ono od prilike, što su danas u Crnojgori knežine. I poslije sačuvale su se pojedine takove: „rodne“ (generationis) župe i ponosile se svojom starinom. Ovakova je prastara župa evo na ogledu Zagreba: „Turopoljska“. Ali po onom zakonu prirodnom i povjestnom, da velike ribe jednu male, tako pojednoše možni knezovi hrvatski ovakove male županije i učiniše sebi prostrane kneževine (comitatus) ili županije po našem današnjem pojmu. Ovo je već bilo djelomice dovršeno za vladanja naše narodne dinastije, kada mjesto staroga hrvatskoga: „župana“ dolazi već tuđji: „comes“.

Banskoj vladi i potrebno je bilo, da može uspješnije upravljati, da u mjesto mnogih županija dobije što veće upravne oblasti, zato su bani više puta sabirali i po dvie županije u jednu skupštinu. Tako na pr. vidimo, da ban, valjda radi skupnih poslova nekolicine županija, pozivlje u Križevce više puta slavonske županije, a naročito virovitičku županiju. U županijskih skupštinah (congregatio comitatus) razpravljalo se o putih i cestah, o carini i daćah, o vojski i polazku u boj. Pod županijsku zastavu imalo se je sve plemstvo one županije sabrati, kada je u skupštini zapovied banska proglašena. U skupštini biralo je plemstvo zamjenike županove: podžupana, ili u primorskih stranah: „podknežina“, koji je valjda stalno županijom upravljao. Sudbeni „kotari“ županije imali su svoje „sudce“ ili po starom „satnike“, koji su u svojem kotaru upravljali. U županijskoj skupštini uvodio se veliki župan, imenovan od bana, ako nije bio nasljedan. Neima do ove dobe primjera, da bi kralj imenovao župana, a ima ipak jedan, gdje ga imenuje ban.

XII.

Pored županija bili su od uvijek gradovi kao bitni i znameniti slobodni faktori i stvoritelji ljepšega diela narodnoga života. Ako se u drugih strukah državnoga i kulturnoga života u kraljevstvu hrvatskom istom prikrito pokazuju strujanja iz drugih susjednih velikih naroda u naš narodni život, kod gradova su dvie struje u razvitku gradova tako očite, da upravo moramo napose razmatrati razvitak gradskih institucija 1. po uzoru italaskom, 2. po uzoru njemačkom. Hrvati uz jadransko more, u neprekidnom trgovačkom obćenju s Italijom, nisu se mogli oteti italaskoj kulturnoj sferi, kojoj prvenstvo u ovoj dobi priznaju svi narodi Europe. Ovamo dalje opet u kopnenoj Hrvatskoj naravno je opet, da su prevladali u gradovih oni isti njemački gradski zakoni, koji su bili u Českoj, Poljskoj i Ugarskoj, gdje svagdje njemačka rieč: „purgar“ za gradjanina pokazuje porieklo novomu razvitku gradova.

I. Primorski gradovi stekli su u ovo doba najviše po uzoru italaskih gradova takove uredbe, kakve poslije stoje kroz više vjekova. Glava je gradu knez (comes) ili u njekih načelnik (potestas). Radi velike vlasti njegove pravedno je opravdan onaj strah i opreznost, koja je tako budna uvijek i uvijek i u svakom i najmanjem gradu primorja hrvatskoga. Radi toga bio je biran samo na jednu godinu, a u Dubrovniku bojeći se prevlade jednoga čovjeka napokon poslije god. 1358. i na mjesec, dapače i manje, samo na dvadeset dana. Zato je i nastao običaj, opet poput gradova italaskih, da si biraju načelnika iz tudjega kraja, a nikada ne domaćega, osobito ne kakva velmožu na kakvom bližem području. To su dakako u Hrvatskoj bili susjedni knezovi hrvatski. Samo u najvećoj nevolji, kada je trebalo vojne pomoći, onda bi se utekli pod okrilje susjednoga velmože i izabrali ga za kneza. Samo tako si tumačimo knežtvo Šubića u više gradova primorskih na jedan put. Kada su Mletčani slali svoje načelnike, bilo je to uvijek na dvie godine kod većih gradova, a kod manjih na godinu.

Gradski knez je bio prije svega predstavnik obćine pred kraljem, a i pred drugimi susjednimi gradovi. Kada kralj dolazi ili kada treba proći na njegov dvor, svaki put je to u prvom redu dužnost kneževa, da vodi ili skupno plemstvo u samom mjestu ili poslanstvo na kraljev dvor. Kuća kneževa dostojna

je, da bude stanom kraljevim, to vidjamo mnogo puta. Obćeći s kraljem mogao je lasno knez u sebe primiti biesa samosilna. Za takove slučajeve bio je sam knez strogim naputkom vezan. Ako pak on sam nije mogao proći kralju na dvor, imao je izdati poslanikom, a u ruke vodji poslanstva kao svomu zamjeniku, točan pismen naputak, od koga nisu smjeli niti štogod oduzeti niti mu štogod pridati. Prepis toga naputka zabilježio je bilježnik u knjigu, gdje su već bili slični poslanstveni naputci zapisivani. Ova poslanstva nisu bila samo onda važna, kada su išla pred kralja, već mnogo puta posreduju ona mir izmed susjednih gradova, a još više puta brinu se, da spase svoje sugrađjane od nepravde i nasilja u trgovini na moru ili na kopnu. Knez primao je slična poslanstva od susjeda, a svaki stranac pretrpivši nepravdu od kneževa građjana, pošao je ravno do kneza i on mu odkrojio pravdu. Kao predstavnik občine prema stranomu svietu stupio je knez kao vojskovođa ili pred vojskom na kopnu ili vodeći brodovlje na moru.

U gradu samom pazili su oni, koji su ga birali, da im knez neporuši ustava niti imetka. Strogom prisegom vežu ga na ustav grada a skoro svagdje spominju se: „statuti“, stari i novi, po kojih će imati upravljati i suditi. Kao što je dobio zakone, po kojih će suditi, tako je dobivao i popis svega okružja gradskoga. Imao je paziti na medje i pute, na zidine i luku grada. Knez je ponajviše puta zakoniti patron samostana, a naročito njihova posjeda, kao što je u duhovnih poslovih biskup onoga grada. Voditi je imao točne račune o dohodcih i izdatcih občine. Iza svršena kneževanja imao je o tom račun položiti i sve sam naknaditi, štogod je občina njegovom krivinom izgubila.

Knez je bio najviši sudac u občini. Na opredieljene dane sudio je on ili u gradskoj kući ili na uzvišenijem mjestu kraj vrata gradskih. Za presudu veću i znatniju morao je on sve pripravit i urediti, da sudi sa svojom kurijom, koja mu je za pomoć i kontrolu, obično od šest ili osam plemića, koji su s njim zajedno sačinjali poglavarstvo grada. Kadgod on sam imenuje sebi kuriju, ali običnije biraju kurijalce oprezni patriciji. Uviek je bila briga kneževa, da građjani dugo na pravdu nečekaju.

Knez je imao najveću redarstvenu vlast, koja je u svih gradovih važna, a u primorskih naših i prevažna, gdje

se kroz vjekove tajno i nevidjeno izmed gradjanstva znadu provlačiti uhode raznih susjednih vlasti. Paziti na red i progoniti sumnjivce, osobito strance, bila je kadgod najveća briga kneza. Važno je bilo opet paziti na tržišne ciena žitka, drva, siena, vina, mesa itd. To je činio preko svojih ljudi. On je imao dopuštati, da se sastaju gradjani u pomanje skupštine, kada je trebalo, recimo, razpraviti kakve zajedničke interese trgovaca, ali uvijek su morali njemu javiti svoje zaključke. On je imao pravo imenovati štitnike nedoraslim.

Knez je imenovao sebi zamjenika, ako je izašao izvan grada ili kada je bio bolestan. Osim svoga zamjenika imenovao si je obično kancelara ili tajnika. Kada je na primjer dolazio knez iz koga italskoga grada, vidimo da obično sa sobom vodi i svoga kancelara. Veoma je riedko, da bi knez imenovao i svoju kuriju ili magistrat grada. Jamačno si je svagdje mogao imenovati i sve niže organe suda i uprave.

Stojeći tako pod knezom imetak i ustav grada, pravda i napredak pojedinca, nije čudo, da su se gradovi bojali, da se od ove časti nerazviju njihovi tirani, pak su vezali kneza na odluke vieća i inače. Prije svega nije mu bio slobodan odlazak iz grada. Nije mogao niti svoga roda niti prijatelja pohadjati u kojem susjednom gradu, nije mogao niti svoga gospodarstva nadzirati, ako ga je imao izvan područja grada. Nije smio primiti kumstva, niti darova, niti na objed nije smio ići izvan grada. Dok je bio knez, nije bilo od njega u sudu priziva, niti ga nije mogao tkogod tužiti i na odgovor zvati. Ali kada je svršio svoju godinu vladanja, onda su ga na odgovor zvali. Za tu veliku patnju i izvršivanje velikih poslova bivao je knez veoma liepo nagrađen.

Vlada grada nije ipak bila u ruku samoga kneza. Uz njega je bila, kako već spominjasmu, kurija. Već smo vidili u dobi narodnih kraljeva, što se sve krije pod ovom rieči, a tako je i sada u gradovih. Kurija je prije svega vlada ili poglavarstvo od šest ili osam ljudi, koji su zajedno s knezom sudili ili upravljali. U nekih gradovih znamo, da su se sastajali svaki dan, što je i naravno, ako uzmemo, da su u njihovih ruku bili tekući poslovi. Uz ove birano je za redovite sudbene poslove kao za prisežnike dvanaest plemića. Ovi svi skupa zovu se najobičnije: malo vieće ili mala kurija. Gdje je plemstvo htjelo, da

vlada iznad kneza, kao na primjer u Dubrovniku, ondje je bilo: veliko vijeće za sve važnije državne poslove, osobito za sve odnošaje sa stranim vlastima jedini kompetentni sudac. U to su izabrali četrdeset i pet vijećnika. Na ovo vijeće bio je u Dubrovniku i priziv od maloga vijeća. U tom je Dubrovnik samo iznimka, jer u drugih gradovima može biti priziv od maloga vijeća ili poglavarstva na samoga kneza. Kurija je samo kao savjet kneza, a svi sudbeni i upravni poslovi idu od kneza i nose njegovo ime.

U veliko vijeće ili pravu skupštinu grada donosio je knez i njegova kurija svoje predloge o obćih težih poslovih. Tamo su dolazili samo patriciji ili od staroga plemstva potomci. Ovo je plemstvo bilo i od Venecije čuvano i uzgajano, jer je republika, čuvajući prevlasti nekolicine, podržavala neslogu u građanstvu i po tom laglje vladala. Plemstvo je ipak izgubilo svaki put svoj sjaj, čim je pokorno moralo biti Veneciji. Rado se je plemstvo u naših gradovima ponosilo, da su im djedovi bili Rimljani, premda su se krivim uresom kitili. Najoholije čini se da je bilo plemstvo dubrovačko, što je i naravno bilo od velika bogatstva i sjajna života, ali radi oholosti svoje neima simpatija u drugih gradovima. Plemstvo je imalo pravo na sve veće časti u gradovima, a samo niže ostavili bi puku.

Puk ili populus bili su svi građani neplemići. I taj najmnogobrojniji dio pućanstva stekao si je njeka prava uticanja u državne poslove, kada je trebalo, da „cieli narod“ jednoga grada stvori odluku. Kao što u stara vremena, tako i sada bilo je to obićno veoma burno i na javnom trgu. Oni građani, koji su si trudom i umom svojim umili priskrbiti veći imetak i postali „mogući“, tiskali su se malo po malo medju plemstvo najprije u sudove kao poštteni ljudi za „porotnike“, ili kao „dobri ljudi“. Svemu tomu imale su služiti kao i prije pućke ili građanske zadruge (confraternitates). Čim su više građani morali kao i plemići vojevati na neprijatelja i jednako krv prolievati za obranu rodnoga grada, tim su se više izjednačivala obadva stališa. O kmetovih, koji takodjer sačinjaju jedan dio puka, poslije ćemo govoriti.

II. Gradovi nepomorski po mnogom su različni od primorskih gradova. Prije svega neima u gradovima hrvatskih podalje od mora onih predaja, na koje su primorski gradovi

toli ko ponositi. Gradovi naši u nutrnjosti zemlje podigli su se iz slobodnih starih hrvatskih obćina, gdje nije bilo kakovih baštijenih privilegiranih sloboda za pojedine vrsti pućanstva, pa zato tu neima ni: „patricija“ ili plemića. Ovdje je istom od trinaestoga vieka vidjeti jasan razvitak: „slobodnih kraljevskih gradova“ na osnovu zakona: „hospitum“, — zakona gostinskoga. Dakle istom „gosti“, t. j. strani ljudi primili su ovdje zaštitu kraljeva naših, pod kojom imadu uživati veća prava nego li domaći sinovi. Pod imenom: „hospites“ ili gosti razumievaju se sada u trinaestom vieku gradjani, a i poslije još koje vrieme. Pod ovaj naslov i u obzidana mjesta uticahu se onda i domaći sinovi.

Spomenusmo već, da su glavne privilegije naših gradova iz vremena kralja Bele III. (IV.) iza strašne mongolske provale. Kralj je dao strancem, najviše Niemcem, slobodu, da se mogu slobodno u takovom obzidanom mjestu naseliti i odseliti. Sudce i poglavarstvo birati će si sami. Njihovi će ih izabrani sudci suditi. Od ovih će se voditi priziv na kralja, odnosno na njegova tovarnika, koji će pobrati prinose gradova. Čim je više takovih mjesta kralj dozvolio, tim je bolji bio prihod njegovoj blagajni, a sva ta mjesta oteo je izpod suda banskoga.

Glava ili načelnik grada najprije se zove sudac (judex), a poslije kadgod i: „potestas“, što odgovara onomu u primorskih gradovih. Najposlije i najobićnije zove se: „major villae“ ili: „gradski starešina“, kao što slično vidjamo mnogo puta u Njemačkoj, a najviše puta u Francezkoj i Englezkoj, da se gradovi zovu: „villae“, a njihovi načelnici: „majores“. Načelnika svoga biralo je sveukupno gradjanstvo valjda uz viećnicu na javnom trgu.

Načelnik grada nije niti iz daleka bio u onom uglednom položaju, u kojem su bili knezovi primorskih gradova. On je bio pravo rekući sudac grada, i u tom se sticala sva njegova najviša vlast. „Jus gladii“ ili pravo odsude na smrt pripadalo je načelniku zajedno s njegovimi prisežnici sudci, a to se smatralo za najveće preimućstvo njegovo. Valjda je veoma rano postala ona dosjetka, i to od plemstva, komu nisu bile drage slobode gradjanstva, da oni imadu pravo sami svoje gradjane vješati. Bani i plemićki sudci mnogo su se puta trudili, da gradove pod svoju sudbenost sprave. Naravno je bilo, da gradski načelnik bude i predstavnik gradske obćine pred

banom i kraljem. Znatnije prizive glaseće na osobu kraljevu nosio je sam načelnik pred kralja.

Uz načelnika bila je kurija ili magistrat. Bio je to sbor i po broju prisjednika i po vlasti veoma srodan kurijam gradskih obćina primorskih. Četvorica su bili prisežnici (jurati), a četvorica viećnici (consiliarii). Istom malo po malo povećavao se taj broj i dobivao sliku i priliku gradskoga zastupstva. Ovi su morali prisizati, kada su bili izabrani, da će građanom pravedno suditi. Osobite povlasti imali su dakako oni gradovi, koji su bili „castrum“ ili: „castellum“, t. j. koji su bili opasani utvrdjenimi jakim zidinami i visokimi tornjevi. Ti su u ime svojih povlastica za sigurnost svoju i onoga diela kraljevstva držali nešto svoje ili banske posade. Ti su imali i svoga gradskoga kapetana (capitaneus castri). Pod njime je bila posada tvrđjave. Neznamo u kakovom je bio odnošaju prema načelniku. Istom za gradskoga kastelana (castellanus arcis) možemo reći, da je podpadao pod vlast načelnika. Taj je pazio i uređivao gradsku stražu, bdio nad tim, da se u noćno doba u propisano vrijeme gradska vrata zatvaraju, a jutrom otvaraju; njegova je dužnost bila paziti, da stražari noćju gradom obilaze. Kao u primorskih gradovih bio je uz načelnika bilježnik (notarius), koji je vodio sudbene i druge gradske zapisnike, a uz njega spominju se poslije i njegovi podbilježnici. Izbori bivali su svake godine na opredieljeni dan, koji veći blagdan. Osobito nam se zanimivo vidi, što vidjamo na primjer u gradu Zagrebu njeko vrhovno, prizivno sudište ili apelaciju, sastavljenu od starih bivših sudaca (antiqui iudices). U taj sud spadali su valjda samo oni „bivši“ sudci, koji su se pokazali vriedni i pravedni ljudi, dok su bili na čelu gradske obćine. Ovom krasnom institucijom bio bi naš Zagreb u sudbenom postupku iznad gradova primorskih, gdje su sbog priziva više puta u velikoj neprilici.

Sud je bio u gradskih obćinah redovito svakoga tjedna, najobičnije na dan, kada je bio u samom mjestu nedjeljni sajam, što je od davnih vremena i kod drugih naroda bilo. Sudilo se građanom i strancem po statutih, koji su se prema okolnostim i vremenu popravljali i preinačivali. Osim toga valjali su i u gradovih kao i u županijah i na selih jošte i običaji, ili staro običajno pravo, koje dakako nije popisano, jer se inače nebi

tako niti zvalo. Ovo običajno pravo vezalo je gradove s cijelim drugim narodom tako, da ipak možemo govoriti o zakonih i pravu hrvatskom, kao potjeklu iz jednoga vrela, iz svijesti narodnje.

XIII.

Davno je već minulo ono vrijeme, kada je kod Hrvata bio sud i zakon sav čisto slavenski, kao što je narod već i zaboravio one davne slavenske pojmove o osebnosti plemena, a potpunog jednakosti stališa. Već imamo i pisane zakone za sve gradove, a ponosimo se, da imamo iza: „ruske pravde“ i najstariji pisani zakonik i za selske obćine, a to: „vinodolski“ od god. 1280. Kako je postao taj zakonik: „Izbraše se od vsakoga grada vinodolskoga ne vse starijši na vkup, na ke vijahu, da se bolje spominjahu v zakonih svojih otac, i od svojih ded, ča bihu slišali, i njim narediše i ukazaše tesnim zakonom, da bi vse dobre stare izkušene zakone u Vinodolu činiti položiti v pisma, od kih bi se mogli spomenuti ili slišati od svojih otac i ded zgora rečenih, tako od sada naprid mogu se uleći blujenja teriči, i njih djetca vrime ko pride, da nimaju primisalja v tih zakonih.“ Dakle imali se popisati zakoni od djedova, da poslije djeca nedodju u nevolju tumačeći zakone svojih djedova.

Već smo vidili kakav su državni oblik uzeli sudovi, a sada da vidimo, koji su sudovom pravni temelji. Prije svega ogleđajmo dokazala. Među timi su prije svega u častnom poštovanju: svjedoci. Svjedočanstva su bila osnova tužbi i po njih se stvar razpravljala. Svjedoci su potvrđivali, što se htjelo dokazati, bez njih nije se primalo što god za istinu, njihova je zakletva vriedila koliko i onoga, koji se tužio. Najveća je nepriлика, kada neima pravoga svjedoka, što je obično bilo u noćno doba. Tu prazninu izpunjuje onaj uzклик u hrvatskom zakonu: „pomagajte“, jer to vriedi za svjedoka, osobito u noćno doba. Biva nam to iz zakona jasno ovako: u noćno je doba tat navalio u kuću, čovjek ga prepoznao, pak uzкликnuo: „pomagajte“, tat pobježe. Čim je uzкликnuo: „pomagajte“, smio je priseći i on i sudrugovi njegovi, premda je to u noćno doba bilo. Stvar se svršavala, kada su se svjedoci zakleli. „Rota“ je znamenovalo

prisegu, a kada su priseženi ljudi: „rotnici“, odakle sud: „rotni“ ili „porotni“, a odatle: „porota“, ili sud sastavljen od zapriseženih ljudi. Čini nam se, da pravo čine, koji od suda: „rotnikâ“ i „porotnikâ“ razlikuju: „sud dobrih ljudi“. To su bili ljudi poštteni, koji su zasluživali, da im svatko vjeruje. Zakletva njihova poštenja nije bila potrebna, jer po pojmovih pravnih naših otaca: jedan pošten čovjek vriedi za tri zakleta ili zaprisežena svjedoka ili rotnika. Ovakovi „dobri ljudi“ bili su potrebni osobito u razpravah izmed raznoplemenih ljudi ili ljudi različita stališa, izmed obćina i vlastele. Spomenusmo takve sudove izmed municipija primorskih i hrvatskih kraljevih podanika u vrijeme naše narodne dinastije. U obće su „dobri ljudi“ posrednici u razprah, a ne sudei u kakvih kriminalnih stvarih. Ovako je to shvaćao i vojvoda Sandalj Hranić, kada je bio u razpri sa svojom materom, pak se podvrgava sudu: „dobrih ljudi“ iz Bosne, Hrvatske, Mletačke i Dubrovnika, a što oni odluče, to će njemu biti zakon.

Medju osobito jaka svjedočanstva moramo ubrojiti: pisma. Već smo vidili kod redovitoga banskoga suda, kako je tamo svaka stranka donosila svoja pisma, a sud je izpitivao, koja su prava. Ako tkogod donio za zemlju, koju mu tkogod otimao: „vjerovani“, „otvoreni“ kraljev „list“, ili povelju ili privilegij, onda je pravdu dobio. Smijemo predmnievati, da je n. pr. u sudovih banskih, gdje je sjedio i proto-notar sam sastavitelj sličnih pisama, bilo poznato, kakve znakove mora imati kraljeva povelja. Kao osobita jakost vjerovnosti bili su pečati. Kolika je briga u nas bila sbog pečata neka svjedoči to, kako su u Zagrebu u četrnaestom vieku čuvalj pečat možnoga kaptola zagrebačkoga. Pečat taj čuvao se u crkvi u tajnoj sakristiji u škrinjici zapečaćenoj sedmerimi pečati. Kada je trebalo zapečatiti koju izpravu, došli bi čuvari pečata, polomili pečate na škrinjici, izvadili kaptolski pečat, podpečatili njime pisma, zatim ga opet sahranili u škrinjicu, koju bi opet svi zapečatili. Vidismo da je kralj Ljudevit dao načiniti novi pečat i iznova potvrdjivao sve stare svoje darovnice, kada je njegov kancelar nadbiskup ostrogonski u nesretnom srbskom ratu pečat kraljev bio izgubio.

Izmedju najjaćih dokazala smatrali su otci naši zakletvu ili prisegu. Poslije zakletve ide još samo sud božji, koji

međutim sve više izčezava, ali na mjesto suda božjega vatrom i s vodom stupa dvoboj. Sudac nije smio odsuditi na dvoboj, kada jedna i druga stranka ima samo prisegu a neima svjedoka za svoju pravicu, ali je morao dvoboj dopustiti, ako su si obadvie stranke dobrovoljno izabrale ovo konačno rješenje svoje parbe. Prisizalo se polažući ruku na sveto evanđelje, kako svjedoči zakon vinodolski, veleć: „položivši ruku svrhu knjig tičuće“ ili „ima priseći taknuć u sveto evanđelje“. Tužitelj valja da prisegne i da u prisegi izkaže, koliku je štetu pretrpio. Na zakletvu tužiteljevu mogao je tuženik dovesti sa sobom svjedoka, koji će „na dušu priseći“ da nije kriv. Time je ostao nekriv. Najviše puta uzeo je zakon odmah progoniti tuženoga krivca, čim je tužitelj prisegu položio, a nije dopuštao da i tuženik prisegu položi. Ako li se je pak tuženik branio i govorio, da je nevin i poslije prisege tužiteljeve, a nije imao za svoju nevinost svjedoka, onda je metan „na muke“.

Odmazda suda, što su zvali otei naši: „prav i božji“, bila je različita, ali u obće i naravno je, da je bila veoma oštra. Spominjasmoo već, da u jedanaestom vieku nalazimo zakon, da se dužnik, nemogući platiti, glavom preda svomu vjerovniku. To je sada već jenjalo. Ipak se je jošte na primjer u Trogiru sačuvalo, da se građjanin glavom preda strancu, komu je dugovao, a nije mu mogao platiti. U vinodolskom zakonu predaje se krivac glavom u dva slučaja, prvo: kad bi učinio nevjeru svomu knezu, razumjeva se Frankopanu, drugo: kad nebi imao s čim platiti nametnutu mu po sudu globu. U obadva slučaja imao je pravo knez uzeti njega i njegovo imanje, i raditi s njime što ga volja. Ovim zakonom tumačimo si ono, što nalazimo i u vinodolskom zakonu i u svih starih statutih hrvatskih primorskih gradova, da se najteže stvari samo globom kazne. Jeste, ali globe su tako velike osobito za niži sirotni sviet, da vriede upravo krivčevu glavu, jer ih on drugim čim neima platiti. Time si odgonetasmoo onu zagonetku, koja se namietala svakomu čitatelju naših starih zakona, a naročito vinodolskoga, jer se mnogo puta iza onih globa krije gubitak slobode i života.

U kriminalnom sredovječnom zakonu moraju se ogledati kazne, u njih se odsieva podpunoma sva zakonska odmazda. Premda u naših primorskih stranah neima gotovo krivice, za koju se nebi mogao odkupiti, to opet ima slučajeve, gdje se

od smrti nije moći odkupiti. Na Krku: koji bi osramotio žensku, koji bi treći put ukrao, koji bi ukrao iz kuće više od petdeset litara i koji bi koga otrovao; u Senju: kada je osramotio žensku ili ukrao više od sto litara; na Korčuli: koji bi ubio koga ili učinio nasilje; u Trogiru: heretici, izdajice grada, kad bi se povratili u postojbinu i krvnici; u Šibeniku, u Kotoru, na Hvaru i Mletu: krvnici. Skoro sve druge krivice mogle su se globom odkupiti, što je bilo lahko za gospodu bogataše i vlastelu. Vidi se, da su vlastela onaj stari zakon slavenski na svoju korist izvela, jer su izjednačili velike globe sa smrću. Tko nije mogao smoći odsudjene mu globe, valjalo je, da ili umre za veliku globu, a za malu, da izgubi koje udo tiela. Često se u globu uzimalo cielo imanje, a preko toga išao zatvor i tjelesne kazne. Na smrt odsudjenu plemiću sjekli su glavu, a prostake su vješali.

U najstarijem našem zakoniku vinodolskom neima razlike u kaznah izmed plemenitih i neplemenitih ljudi, a tako niti u krčkom niti u mletskom, po čem sudimo, da su i ova obadva zakonika stare davne predaje hrvatske. Al ta razlika stala je već god. 1280. u Hrvatskoj, kada su se sastali zastupnici svih obćina vinodolskih, da popišu uspomene sačuvane od svojih djedova, da djeca znadu, kako su djedovi sudili. Kod kraljevskoga i banskoga suda već se i zovu: „sudei plemenitih ljudi“. U drugih obćinah upravo se razlikovalo i kod kazne: na pr. u Korčuli gubio život plemić, koji je učinio silu ženskomu čeljadetu bilo plemenito ili ne. Ali kako se je ta smrtna kazna u globu pretvorila, vidi se odmah razlika: za učinjenu silu djevojci plemenitoj plaća plemić sto dukata i dodje u tamnicu na šest mjeseci, a za nasilje prosto djevojci plaćao je plemić samo polovinu, petdeset dukata, i bio zatvoren samo tri mjeseca. U Kotoru, kad bi rob udario slobodnoga, šibali bi ga bičem, a kad bi uvriedio plemića, žigosali bi ga gorućim željezom po licu, šibali bi ga bičem i vodili po gradu, a kad bi uvriedio drugoga roba platio bi šest perpera.

Tako dodjosmo do razlike stališa, kako se razvila pod uplivom sveobćega europskoga feudalizma, po čem su pale mnoge i gotovo sve narodne hrvatske i slavenske osebnosti. Država ili kraljevstvo valjalo je da bude jedan lanac, koji se je po pojmovih onih vjekova sve ljepši vidjao, čim je više karika sastavljalo taj lanac. Što više vazala ima kralj, time mu je jača i

mnogobrojnija vojska, tim veći broj zastava na bojnem polju oko kraljeve zastave, kao zvijezde oko sunca. Takovo je bilo osjećanje i pojmanje svih kraljeva Europe. Sasvim je to drugačije od onoga, što se u Francezkoj započelo, a mislimo da je počeo nasljedovati načela iz svoje domovine kod nas Ljudevit Anžuvinac: ne mnogo vazala čine kraljevo veličanstvo, već podpuno jedinstvo vlasti u kraljevskoj osobi. Jednim dahom prodahnut vas narod da istom predstavlja pravo narodno veličanstvo i silu države, to nas je učila velika francezka revolucija. Na ovih jednih i drugih načelih stoje danas države europske, a teško nam se oteti izpod misli i osjećanja, koja vladaju cijelim svijetom, zato mi teško pojмимо one odnošaje srednjega vieka.

Velikaši hrvatski spominjahu se već za vremena kralja Zvonimira kao „comites regis“, po neki način kao drugovi kraljevi, kao ljudi, koji imaju pravo pristupa kraljevoj pratnji i dvoru. Spominjasmu, da je već onda bilo toli možnih rodova, da su neki sebi i svom rodu prisvajali pravo na banstvo, drugi da su bili valjda već onda nasljedni župani. Neimamo spomenika, da to nadalje pratimo, jer i u ono malo pisama kraljevih u dvanaestom vieku samo imena krstna dolaze, a nikada se nespominje kakovo prezime ili rodno ime. Istom pod konac u dvanaestom vieku dolaze nam Frankopani. Kralj im daje modrušku županiju i naglašuje običaje kraljevstva hrvatskoga, prema tim običajem dobivaju oni jednu županiju kao nasljednu u rodu svomu. U trinaestom vieku počimlju se i rodna imena spominjati u kraljevih poveljah, pak nam redom iz tmušine povjestničke izlaze pored Frankopana, gospodara kvarnerskoga zaljeva i strana kopnih do Istre, Nelepić-Svačići, Kurjakovići, Šubići, Borići, Babonići, Gušići, Blagajski itd., a skoro svi imaju županije, što su ih baštinili od djedova. Njim se u četrnaestom vieku pridružije: Lackovići, Horvati, Gorjanski i drugi, koje su milostivi kraljevi učinili velikimi i možnimi.

Vjerujemo, da su pojmovi europski feudalni lasno potrli temeljne zakone slavenske, pak su načelnici rodova hrvatskih rado uzeli oblik sjajni svjetski, otimali se izpod banske vlasti i stekli si zato i potvrde od kraljeva. Premda ih vidjamo i u saborih hrvatskih sabranih ili od kralja ili od bana, opet se oni tiskaju i do kraljeva dvora, miešaju se i žene i s gospodom ugarskom. A kako su proti pravu slavenskom i kćeri dobivati

počele jedan dio otčevine kao miraz, od onda nastaje i miešanje po krvi izmed gospode hrvatske i ugarske dosta jakim faktorom za razvoj i napredak velmoža hrvatskih. Nesmije se niti to zaboraviti, da je Hrvatska bila kraljeva zemlja kao i Ugarska, pak je kralj mogao dati zemlje, recimo iza izumrća koga roda ili sbog nevjere izgubljene zemlje, komu je htio. Ovako je i u Ugarsku došlo poljskoga, njemačkoga i českoga plemstva, a u Hrvatsku isto tako. Ovako je mogao na pr. kralj Sigmund učiniti rod svoj, knezove Celjske, gospodari najkrasnijega diela zemlje hrvatske. Kraljevi očevidno idu za tim, svaki za sebe, da podignu i bogatstvom i ugledom ukrase njeke rodove, da na njihovu moć poduprti laglje druge sebi neprijatne obuzdaju. Svaki velikaš vodi svoju četu pod svojim štitom ili zastavom, na kojoj su po načinu zapadno-europejskom od četrnaestoga vieka i znakovi roda njegova ili grb. On se je pridruživao kraljevoj ili banovoj zastavi, isto tako kao i župani sa svojim četami.

Velikaši su gospoda u kraljevstvu, a od njih valja razlikovati: „plemstvo“ i „ljude plemenite“, koji neimaju svoje zastave, već se istom velikašem ili županom moraju pridružiti. Plemstvo hrvatsko neima sve do četrnaestoga vieka onih preimućta, koje je već imalo ugarsko. Istom pod kraljem Ljudevitom I. dobije plemstvo županijâ današnje Slavonije odriešenje od svih daća i poreza. Spadajući pod bansku zastavu i sud, morali su snositi i banske daće, od kojih su sada odriešeni. Sudeći po zakoniku vinodolskom rekli bismo, da je po starih hrvatskih pojmovih bio svaki slobodan čovjek i plemenit, svi nose obće dužnosti, pa i isti popovi, koji su barem eminentno izuzeti od svakoga tereta u cijeloj Europi. Eno, kako veli: „Jošće vsaki pop držan je stražu strići v noći v gradu kako ini človik“. Istom poslije, valjda već od četrnaestoga vieka izašla je ona obća razlika izmed slobodna i plemenita čovjeka.

Plemenština mogla se je i prodati, ali pazili su naši stari, da lahkounni ljudi neproigraju sreću roda svoga, pak su to gledali prepriečiti koliko su mogli. U poljičkom statutu spominje se takav stari zakon: „od prodaje plemenšćin“. „Najprvo zakon stari hoće, da se plemenština nemore prodati ni založiti u tmi toj rekući otaj (potajno), a navlastito od bližnega; da ima se prodati svitlo, bilodano i ponuditi prvo bližnega svoga. A zakon je stari polički, da ima opoviditi oni, koji misli prodati, po

tri zhora, ali o knezu na tri obroke govore: „ovo ću prodati, ako će koji bližni kupiti, pristupi, ako li neće, a ja ću kako mogu“. Ili još bolje uzmimo jedan slučaj, gdje se u istinu prodaje „plemenština ili slobodne zemlje“ podalje od Poljica u Lici. Čin biva u Tržiću pred županijskim sudbenim stolom, gdje Petar, sin Franjin iz Mohlica, prodaje svoju plemenštinu Dujmu Vlajiću god. 1484. Petar stupi pred sud i govori: „Špane i sudci, moja gospodo! Ovo mi se je spotribila potriba, bez ke biti nemogu. Hotil bih prodati vsu plimenščinu moju, ka mene. pristoji v Mohlišćih i v Šćitarih: dajte mi to ča je zakon vaš. A mi špan i sudci rismo: to t' je zakon naš, vazmi pristava našega rotnoga i pojdi i nudi bližnih svojih i dalnih i kih prestopi. I tamo hodivši opet povratiše se pred nas v pun stol, i opet sta pred nami rečeni Petar i vrgovori: špane i sudci, gospodo! Molim vas pitajte mi pristava vašega, kako sam nudit plemenščinu moju. I nami pitan pristav naš povida nam, da je hodil rečeni Petr i da je nudit bližne i dalne svoje po zakonu i rekli su mu bližni negovi: mi t' je kupiti nemoremo, prodaj ju komu moreš. I tako pridismo k Dujmu Vlajiću nudeći ga, a tada reče Dujam: pristave povij mi, jeli nudit Petr bližne vse po zakonu? A pristav reče: da je. Totu reče Dujam: kada hodiš po zakonu i kada si nudit vse bližne svoje, i da nisu hotili bližni negovi kupiti ju, ja ću ju kupiti, zač mene pristoji.“ Na tom osnovu pristaje i sud, da bude plemenština Petrova prodana.

Na ovom temeljnom valjda veoma starom zakonu hrvatskom i slavenskom čuvalo je plemstvo svoj rod od razsula. Slavensko je porijeklo sličnomu zakonu od kralja Ljudevita I. Na ovom zakonu sačuvala nam se kroz sve vjekove, veoma zanimiva stara župa turopoljska kraj Zagreba, koja se je skupljala oko „grada“ Lukavca poput onih najstarijih hrvatskih ili slavenskih župa. Stanovništvo te župe smatralo se je kao „jedno bratstvo“, zato su drugi suplemenici nasliedili, ako je koji rod izumro, kao da su rod po krvi. Njihov ih je župan sudio, pod njegovom su zastavom u boj polazili, ali župana su si birali.

Čim je više plemstva i slobodnih ljudi, tim je veća i jača kraljeva vojska. Pazili su zato rado kraljevi, da plemstvo nepostrada od presilnih velmoža. Ima više kraljevskih ugarskih zakona, koje su i Hrvati prihvatili, po kojih se skrbilo zato, da plemići ne-

osiromaše, da svoga imetka neprotepu. Nisu smjeli na prosto razdavati svoga dobra, pa ma i crkvam, nego je moralo ostati rodu. Zato je i moglo biti, da je isti rod držao svoju „kuriju“, t. j. dvorac i zemlje oko njega kroz vjekove, pak je u običaj ulazilo, da se kurija po imenu roda nazivala i onda, kada je već u druge ruke prešla.

Plemići jednosedci bili su, pravo rekuć, samo slobodni ljudi na svojoj zemlji; poslije i oni oslobođeni od daća imali su jednu „sesiju“ zemlje, koja broji najobičnije dvanaest jutara zemlje. Cijeli jedan rod postaje više puta plemenit, više puta ciela sela, kao što je kralj Bela III. (IV.) iza mongolske provale hrabrim braniteljem Kalnika plemstvo podielio. Mnoga nasilja trpe upravo ovakovi plemići od susjednih velmoža, kojim je obično trn u oku: „mužka sloboda“. Mnogi su tečajem vjekova na ovaj način izgubili svoju plemenščinu i postali gospodski kmetovi.

Evo nas do najnižega po broju najgromnijega diela naroda do „podanika“, kojih ima toliko vrsti, da ih je jedva moći izbrojiti. Osniva se pako cijelo podaničstvo na onom sveobćem načelu: čija je zemlja, onoga treba da služiš, dok na njegovoj zemlji živiš. Vlastnost zemlje izrazivala se od uvijek kod svih naroda osobitim svetim obredom. Nečudimo se zato, ako kod Hrvata nalazimo, da kadgod Hrvat prisizuču, da je zemlja njegova, odpasan i bosonog drži zemlju na glavi i onako prisize, ili da se do pasa zakopa u zemlju, pak iz zemlje diže ruku prema nebu, da Boga za svjedoka pozove, da je zemlja sbilja njegova.

Na razne načine davala su gospoda svoju zemlju. Najsretniji su kod svjetske gospode: „vazali“, a kod popova nazvani: „predijaliste“. Gospoda velikaši davali bi i poveću posjede vrijednim i zaslužnim ljudem za njihovu gospodsku obitelj. Ovakov vazal dobio je posjed jedan za sebe, a poslije su ga uživala i njegova djeca, dok su bili u milosti kod svoga gospodara. Kao što se je kralj ponosio brojem i množinom svojih podanih velikaša, tako je opet velikašu bila dika imati puno sebi podanih vazala, jer kada je u boj polazio, oni su mu bili častnici, pratnja itd. Pod takovim vazalom znalo je biti više kmetova. Od njih plaćao je svomu gospodaru primjerenu kunovinu ili u naravi ili u gotovom novcu, za svaku kunu osamnaest dinara. Ako je vazal imao više kmetskih selišta, bio je vlasan postaviti nad njimi

i seoskoga sudca, koji je u manjih stvarih sudio, veće sudio je vazal, a najveće velmoža ili knez gospodar.

Kunovnici ili marturinari bili su u obće svi slobodni Hrvati, koji su ovu bansku daću morali davati. Silom, a ne milom metali su pod svoju vlast velmože i crkva te slobodne ljude tako jako, da su već u četrnaestom vieku, može se reći, slobodni ljudi samo iznimka. Crkva ih je prikvaćila najprije preko svoje desetine i običnih darova, koji su kod naših starih veoma obilni bili. Svietska gospoda velikaši najviše puta silom nesmiljenom učiniše od slobodnih ljudi neslobodne i sebi podane i podložne.

Od ovih valja razlikovati kmetove. Gospodar, recimo, imao zapustjele zemlje ili šume, koje bi se mogle izkrčiti i pretvoriti u vinograde i polja. Našlo se ljudi, koji su to preuzeli. Obično nisu prvih deset godina gospodaru ništa plaćali, on ih je dapače pomagao kod njihova posla sa svojim blagom. Iza deset godina koliko će i kako će plaćati, to su napose ugovorili. Ovako su nastali prerazličiti odnošaji izmed gospode i kmetova, kojih nije moći u nikakove zakone svesti, jer su podavanja išla po običaju zemlje i po ugovorih. Samo primjera radi navodimo dužnosti kmetova kaptola zagrebačkoga, jer ih imamo iz četrnaestoga vieka vierno i dobro sabrane: „U proljeće, veli Tkalčić sliedeći Ivana archidjakona, morao je svaki kmet orati dva dana zemlje svoga gospodara, zasijati zob, oplieviti ju, dva dana žeti ju i spremi u štagalj, a kada ju na trošak gospodarov izmlati, morao je na svoj trošak dopremi u Zagreb ili onamo, kamo mu gospodar zapovjedi; a na jesen opet dva dana orati za pšenicu ili drugi usjev, a kada je dozrio, pokupiti ga i dopremi svomu gospodaru. Istim načinom morao je kmet svomu gospodaru obraditi i vinograd, t. j. dva dana rezati, dva dana prvi put kopati, dva dana koliti, dva dana drugi put kopati, dva dana čistiti rozgve i prevezavati ih i dva dana kopati po treći put; a povrh toga morao je jošte svaki kmet postaviti u trsje gospodarevo sto kolaca. Kmetovi bijahu dužni pobrati groždje, izprešati ga što bolje mogu i širu dopremi u Zagreb, ili kamo im je gospodar naložio. Kmeti bijahu takodjer obvezani dva dana kositi travu, posušiti ju i sieno dovesti, kamo im je zapovjedio gospodar. Moradijahu jošte ograditi plotom kuću ili dvor, ili zaselak i vrt gospodarov, i

dovažati mu iz gospodarevih šuma drvo za gradju i ogriev, i to tako, ako li je kmet imao jednoga vola, bijaše dužan dostaviti jedan voz, ako je imao dva, dva voza itd.; napokon podvoriti primjerenim obrokom svoga gospodara, kada je došao na svoj posjed; ali to ne više, nego dva puta u godini. S druge opet strane bijaše dužan gospodar hraniti kmeta u one dane, kada je zanj radio, a hranio li se sam, bijaše mu dužan platiti na dan pol dinara; za vrijeme berbe obično dobivali su kmetovi od svoga gospodara govedinu, a oni, koji su vozili širu, podvorenijahu kruhom i mesom, no zato morali su kmetovi prehraniti gospodarevoga špana, kada je nadzirao berbu. Kako su kunovnjaci dužni bili donošati darove za kaptol, tako i kmetovi svojim gospodarom, a povrh toga dovesti mu svi ukupno o božiću jedan voz drva, a o Stjepanju dati mu jedan kabao zobi i sagrađiti mu u dvorištu jedan ljetnik. Od svakoga prirasta žitnoga ili vinskoga mogao je zahtijevati gospodar od svoga kmeta jedan dio, nu taj dio morao je biti manji od desetine. Kmet je mogao i oporuku načiniti, ali se je morao sjetiti kaptola s jednim darom. To je dakako valjalo samo za pokretnine, a nekretnine ostale su kaptolu, koji ih je ostavio kmetovoj djeci, ako ih je imao, ili ih je komu drugomu dao.

Još niže od kmetova bili su: „servi“, od česa je u naših narodnih vrelih naziv: „sebr“ i: „sebrī“. Ti su bili tako nizko sa svojom osobnom slobodom, da ih je gospodar mogao i prodati. Ovi su ljudi, neimajući zemlje, činili kojekakve zanate za dvor. Bili su ribari, kakovih je veoma mnogo osobito kraj samostana, jer se radi težkih postova mnogo uzgajalo ribarstvo u Hrvatskoj, što pokazuju i mnoga imena mjesta: „Ribnik“ prozvanih. Bili su: „streličari“ praveći strelice, „bičari“ ili sitari itd. Od ovih opet treba razlikovati službenike ili: „ministeriales“ kod gradova i gospodskih dvorova i podvorce, koji su imali izpod zidina grada male dielove zemlje, a bili su obično razne vrsti zanatlije.

XIV.

Crkva je u Hrvatskoj bila zakonita samo katolička. Kada su koncem desetoga vieka došli bili prognani principi bugarski na dvor kralja Držislava, primili su po običaju zemlje vjeru

crkve katoličke. To se nije promijenilo kroz sve ove vjekove, dapače zaoštrilo se je, kako vidjesmo. Hrvati sami vode krvave domaće ratove, da unište bogomilstvo, a i izmed iztočne i zapadne crkve neima tolerancije. Dočim se u Hrvatskoj zabranjuje vjera iztočne crkve u četrnaestom vieku, car Stjepan Dušan zabranjuje u svojoj državi vjeru katoličku i smatra katolike kao i pogane, progoni ih najoštrijimi zakoni.

Već sam položaj Hrvatske ovako na domaku Italiji kazuje nam, da je moralo biti velikoga uticanja pape rimskoga u crkvene poslove hrvatske i ugarske. Mi smo to tečajem pripovijedanja političnih događaja skoro uvijek iztaknuli, jer smo se učeći vrela uvjerali, da su pape pratili svaki korak u razvitku događaja naših zemalja, dapače i u prevrate u Hrvatskoj koncem trinaestoga i koncem četrnaestoga vieka znamenito uticahu rimski pape. Biskupe su više puta samovlastno imenovali i proti volji kraljevoj, pak su tako biskupi u ovoj dobi na tri načina postajali: imenovanjem papinim, izborom kaptola ili klera i imenovanjem kraljevim. Gotovo je nemoguće u tom pogledu za ovu dobu kakov jasan zakon pokazati.

Crkva hrvatska bila je u ovoj dobi razkinuta na dvie pole, a poslije i na tri. Nadbiskupija spljetska, nekada primacijalna u Hrvatskoj, izgubila je svu zemlju izmed Save i Drave, koja se od vremena provale Vladislavove pridavala nadbiskupu koločkom. Samo jednom pokušalo se je god. 1240. opet sdružiti crkvu hrvatsku, ali tako da joj bude glava biskup zagrebački, koji bi onda bio uzeo naslov nadbiskupa. Jošte se je od nadbiskupije spljetske odtrgnula i zadarska nadbiskupija sa svojimi sufragani. Ovako se stvorila žalostna slika crkve hrvatske, koja se jošte jače potamnjuje time, što je od nje i Bosna odkinuta kao bogomilska zemlja, a koliko je postajala katolička, opet si je nad njom stekao upliiva nadbiskup koločki. Ovo je sve bila posljedica onoga trgjanja i otimanja za vlast nad crkvom izmed pape i kralja, pak su gotovo uvijek kojekakvi strani ljudi zasiedali biskupske stolice hrvatske. Ovim načinom samo možemo si protumačiti, da je crkva hrvatska skoro već sasvim izgubila značaj crkve slavenske, da je hrvatska služba božja bačena u zakutke skoro na svih stranah. Većinom tuđji biskupi i otudjeni popovi baciše ju gotovo u svih biskupijah sa stola gospodnjega. Liepo reče Mikula biskup senjski (oko

polovine petnaestoga vieka): „znanac i domaći moj s nami kupno jide kruh“, pak radi o glavi hrvatskoj službi božjoj i uči: „da oblast svetih služab našega jazika otačaskoga od crkve katoličke nij potrjena“, te mora biskup Mikula da pobija ovu tvrdnju i da dokazuje, da je papinska stolica dala tu slobodu svoga jezika: „crikvam po Hrvatih i po Dalmaciji“. Ovakovih borba bilo je jamačno veoma mnogo i prije i poslije glasovite bule izdane biskupiji senjskoj od pape Inoncenta IV. god. 1248. sa krasnom odlukom dostojnom pape: „quod sermo rei et non res est sermoni subiecta“, da je jezik stvari a ne stvar jeziku podložna.

Biskupi ove dobe jesu po svojem velikom posjedu prije svoga velikaši kraljevstva. Najmožniji i najbogatiji izmed svih biskupa jest zagrebački. On postaje obično najuplivenija osobnost u Hrvatskoj, a mnogo puta i veoma uplivan i na kraljevom dvoru. Njegove čete vriedne su časti kakvoga maloga vojvode. Zato i postrada ova crkva toliko puta, jer se za nju otimlju ne svetim oduševljenjem nadahnuti ljudi, pak je evo u početku petnaestoga vieka ostala ova stolica izpražnjena, i polovicu ovoga vieka izpunjuje grdna razpra: tko će biti biskup zagrebački?

Uz biskupa bili su za izvršivanje crkvenih poslova kaptoli veoma ugledne i doskora veoma bogate korporacije. Njihov ugled posvjedočuje, što su oni imali kraj svoje crkve: „locus credibilis“, kamo je svatko dao upisati privilegij dobiven od kralja. Kaptol se morao skrbiti i za izučanje mladeži, osobito za stališ svećenički. Uzmimo za primjer kaptol zagrebački. Učitelj mladeži imao je prihode i diel u žitu i vinu kao i svaki drugi kanonik. U toj školi predavala se prije svega nauka vjere, zatim gramatika latinska, u kojoj se osobito vježbalo, da si mladež steče brz i korektan latinski govor. Učila se i logika i filozofija, dakako školastička kao što i po svem katoličkom svijetu, a pazilo se osobito na ugodno pjevanje. Prvi kanonik iza glave kaptola ili lektora bio je kantor, on je imao brigu nad pjevanjem. Prema važnosti i obćem oduševljenju za liepu kršćansku crkvenu pjesmu evo se daje i čast učitelju te pjesme.

Osim od imanja imali su biskupi i kaptol stalan prihod od desetine, koju je morao svatko platiti bio plemenit ili neplemenit. Ta daća zove se u pravnoj povjesti crkvena desetina, odredjena u početku crkve Isusove za uzdržavanje

siromaka. Biskupi su dobili i priznato im je od svih država na nju pravo, ali su zato morali iz nje uzdržavati kaptol, podizati župe i hraniti sirotinju. Poslije su biskupi ostavili kaptolom jedan dio desetine. Desetina se davala od ovaca i koza, od svinja i kokoši, od svih vrsti žita, od meda i pčelinskih košnica, voska, lana, konoplje i od vina. Neprilično je bilo biskupom svoje ljude slati i uzdržavati po prostranoj biskupiji, neprilično je bilo i zato, jer su se plemići uvijek opirali desetini, a mnogo krvavih buna digoše plemići i med seljačtvom proti toj daći. Sve to sklonulo biskupe i kaptole, da daju ovu izdašnu daću u zakup već od polovice četrnaestoga vieka. Time se je svećenstvo izvinulo mnogim gorkim sukobom sa svojim vjernim stadom.

Samostani i redovi stari izčežavaju, a novi nastajati nikada neprestaju. Slavni nekada red benediktinski sada se izrodio. Eno u trinaestom vieku god. 1241. sam papa Grgur IX. slika groznimi bojama život toga reda, da su već sasvim ostavili svoju svetu regulu, da su razuzdani potepuhi, lieću za slastmi života a ostavljaju samostan i molitvu. Papa sam hoće da se njihovi samostani dokidaju, a da na njihovo mjesto stupe cistercite i premonstratensi, koja su obadva reda kao nastavak slavnoga benediktinskoga reda i restauracija ili obnova stare regule, koju su ovi nevriednici do sada sasvim zatrli.

Cistercite počeli su obnavljati pravu regulu svetoga Benedikta već u dvanaestom vieku, a predaja je medju njimi, da su i u Hrvatskoj bili već oko polovice toga vieka. Mi ipak imademo o njih izvjestna svjedočanstva istom iz prvih godina trinaestoga vieka. Onda su već imali dvoboju haljinu: donju bijelu i preko nje gornju suru. Od ove dobe valjda ide im i stari pučki naziv: „sračkari“. Kralj Andrija I. (II.) sagrađi u kupalištnom mjestu Topuskom veličanstvenu crkvu posvećenu blaženoj djevici Mariji, a uz crkvu sagrađi samostan i tuj uvede nove reformatore benediktinskoga reda, a dovede ih iz najglasovitijega njihova samostana Clairvauxa, gdje je pred malo vremena pred svim svijetom sjao opat sv. Bernardo. Kralj Andrija učini samostan bogatim, davši mu za uzdržavanje cielu županiju gorsku, na koliko nije pripadala templarom. Podložni su samostanu svi stanovnici županije, to jest plaćaju kunovinu, kakvu su dužni plaćati banu, samo je izuzeo kralj šest plemena. Jedna izmedju reforma u ovom redu bila je i ta, da si za svjetske

poslove braća izabiru svjetskoga čovjeka, što je po starih regulah sve obavljao opat. Tako imadu u Topuskom svjetskoga dvornoga župana (*comes curialis*), koji će odsele suditi onakvim pravom, kakvim je sudio sudac dvora Andrijina, dok je bio ban u Hrvatskoj. Samostan je taj izuzet izpod banske vlasti. Viditi je, da je kralj želio stvoriti veoma ugledan taj novi red. Zagrebački na primjer samostan, koji je za malo godina (god. 1247.) postao iz topuskoga nosi naslov: „čuvar prava crkve zagrebačke“, jer su u samostanu sjedile najumnije glave svoga vremena. Uz cistercijske samostane razvili su se po novoj reguli i samostani opatica. Kćeri plemenitih rodova želeći blaženoga svetoga mira, ulaze u te samostane. Dakako da donose i nješto svoga imetka kao miraz samostanu. Možemo naslućivati, da su tako odlični samostani opatica bili obično uz ove mužke samostane, kako to vidjamo u Zagrebu.

I jedni i drugi imadu svoje prostrane posjede, od kojih živu. Naročiti zahtjev novoga obnovljenoga reda bio je skrbiti se za: „biblioteku“. Pisarija dakle i prepisivanje svetih i drugih knjiga tekla je i nadalje iz samostana. Da je ta pisarija i u hrvatskih samostanih cvala, da je i u dalekom svijetu ugledna bila, vidi se po tom, što je Karlo IV. car njemački i kralj česki osnivajući prvo sveučilište u srednjoj Europi osnovao u Pragu s dozvolom pape Klimenta VI. god. 1348. samostan hrvatski ovoga istoga reda. „Moglo bi se komu pričiniti“, veli Palacky, „da je ovo bila samo Karlova ljubotarija bez svrhe kakve. Imalo je to veliko i daleko znamenovanje, a nije na Karlu krivnja, da nije izvršeno, kako je on želio. Sjedinjenje zapadne i istočne crkve, rimske i grčke crkve, koje je uspjelo ponješto istom sto godina iza Karla, nastojali su pape dostići već od vjekova. Car Karlo pruži k tomu svoju pomoć, a nije štedio nikakva sredstva niti laskanja, da to dostigne osobito kod Stjepana Dušana, koji se je nazivao carem Srba i skoro cijeli tracijski poluotok bio pod svoju vlast spravio. Hrvatski monasi samostana Emaus u Pragu imali su pomagati, da se tomu put prekrči, oni su imali rimskomu kralju podati sredstva, da sav svoj upliv složi oko ujedinjenja crkve. Car Karlo IV. primi zato ovaj samostan pod svoje osobito okrilje, bogato ga obdari i preda mu podjedno jedinu relikviju, koja je preostala od slavenske službe božje dokinute u Českoj god. 1097., najme evangjelistar, koji

vele da je pisao svojom rukom prvi sazavski opat sveti Prokop (umro god. 1053.) s cirilskimi pismeni. Ovaj kodeks, jedan od najstarijih (?) spomenika slavensko-cirilskoga pisma, dodje poslije prečudnom sudbinom do časti, da je dospio među dragocjenosti riznice kraljevstva francezkoga, pak je kraljevom francezkim služio za krunitbeno: „evangjelje“. Ako se jošte opažaju tragovi benediktinaca hrvatskih i u Šlezkoj, to je jamačno poteklo iz ovoga sjemeništa pražkoga“.

Da su u svih samostanih i škole bile, znađemo već od prije. Nu kako su se do sada razvile, jesu li bile na višem stepenu razvitka nego što vidjesmo zametke potonjih sjemeništa pod okriljem i nadzorom kaptola? Mislimo, da se je u samostanskih školah više pazilo na stare klasike, a inače da su bile jednake školam kaptolskim ili sjemeništem za svećenike. Gdje se je učila: „ars notarialis“ ili vještina pisati javne izprave, toga neznamo. Morale su zato biti posebne notarske škole za hrvatske i latinske izprave. Na velike nauke počimlju Hrvati ići u Bolonju, a i na druga sveučilišta, koja su upravo sada počela cvasti i u Njemačkoj.

Osim ovoga reda benediktinskoga reformiranoga ustanovami cistercitskimi, po našem mnienju za obrazovanost sredovječnu najznatnijega, bilo je i drugih redova i redovnika. Među redovi bili su znatni: templari, ali više kao stražari sigurnosti, jer su imali bditi na svih putih i stazah, štiteći nevoljne i sirotne, osobito one, koji su poduzimali put u svetu zemlju. Zato i jesu njihovi posjedi ogromni. Stolujuć njihov glavaru u Vrani, nekadanjem sielu papinskoga poslanika za kraljeva hrvatskih, valjda je imao sličnu zadaću od rimske stolice. Imajuć županiju dubičku vladahu nad unskim i savskim predjelom i preko gorske župe Pokupjem, a na moru imajuć Senj, bili su na zaštitu trgovine primorske. Oni su početkom četrnaestoga vieka propali, a na njihovo mjesto djelomice dolaze: Ivanovci (Johanite), ali nam se čini, da su jako malo znamenovanja stekli u Hrvatskoj. Spominjemo na ovom mjestu nešto i o vitežtvu. U obće neimamo gotovo nikakovih podataka za to, koliko su toli važni vitežki običaji zapadne Europe zavlada li u Ugarskoj i Hrvatskoj. Još koncem trinaestoga vieka rugaju se Niemci Ugrom, da se je pratnja kralja Bele III. (IV.) plašila od turnira. Anžuvinci opet drže turnire, gospoda prihvaćaju od kralja

im darovane grbove za oznaku svoga odličnoga porijekla. Dvoboji, ali sudbeni, evatu. I zlih običaja po načinu njemačkoga viteštva našlo bi se u Ugarskoj i Hrvatskoj. Kralj Karlo Roberto osnovao je redove sv. Gjurgja i zlatne ostruge, a kralj Sigmund zmajev red, što sve svjedoči, da su se poštivali neki vitežki običaji, ali vitezovi nisu sačinjali posebnoga stališa niti u Ugarskoj niti u Hrvatskoj. U Ugarskoj i Hrvatskoj bio je zapadni: miles (vitez) isto što i plemić, a u pojmu: „plemstvo“ (nobilitas) krila su se sva osobna, rodna i stališka prava.

Ogledajmo nadalje skromne samostance. Skoro u isto vrijeme, prvih godina trinaestoga vieka, uhvatiše životnu snagu tri reda: pavlinski, dominikanski i franjevački, a sva tri jošte istoga vieka predjoše u Hrvatsku i razprostrieše se širom svih zemalja hrvatskih tako jako, da su potisnuli napokon u zadak druge redove, te oni prvo kolo vode. Pavlinskomu, rekli bismo, da je nekako kao gospodski red, dočim su ona dva njegova druga takovi pučki redovi, kakvih nije bilo ni prije ni poslije u crkvi Isusovoj.

Pavlini, čini nam se, da su zato doskora omiljeli oteem našim, jer su domaćega porijekla. Okolo Pečuha živilo je na način pustinjaka svetoga Pavla nekoliko pustinjaka, a veli se, da ih je god. 1215. iz ovih samotnih zakutaka izveo Bartol, biskup pečujski, osnovavši im u svojoj biskupiji kod svetoga Jakoba u „Pataku“ kuću, i davši im regule sv. Augustina. Glava ovim ljudem da je bio blaženi Eusebij, koji je djelo biskupovo dalje izveo, i bio tomu društvu prvi glavlar. Eusebij slao je glasnike do pape, da njegov red potvrdi, ali nije mu to pošlo za rukom. Istom kralju Karlu Robertu za volju potvrdi god. 1319. papa Ivan XXII. taj red.

Još prije nego što je red od pape potvrđen, širi se u Hrvatskoj. Nasljednik blaženoga Eusebija o. Benedikt, veli naša predaja, da je dospio u Zagreb. Ovdje iznad Zagreba u šumi izpod Medvedgrada poželi, „da se u mjesto zavijanja šumskih zvieri, razliega milozvučni glas pjesme gospodnje“, i osnova s pomoćju dobrih ljudi samostan, komu dade ime „Remete“, t. j. eremite ili pustinjaci po hrvatski. Čudesna majka božja remetska posta skoro tako znamenita, kao što i drugarica njezina čenstohovska u Poljskoj od istoga reda. Iz ovoga samostana dodje po redu čakovački u Medjumurju, a

poslije njega za kulturnu poviest našu veoma znameniti lepoglavski. Dugo vremena, do osamnaestoga vieka, borio se ovaj red i pred samom papinskom stolicom, da državi hrvatskoj ovoga reda sačuva Medjumurje, i u obće da svoju samostalnost užeuva.

Spomenusmo već, da su sv. Dominik i sv. Franjo u jedno te isto vrieme ustali, „da neumornim naporom podignu duševno dobro svoga blišnjega, i da budu kao pobornici istine i kao svjetla svieta“. Osnivajući se na onu izreku u evanđelju: „nemajte nositi ni zlata ni srebra nit kakov novac u vaših pojasih nit torbu za put, niti dvie haljine niti obuće niti štapa“, — razlikuju se njihovi redovi od drugih redova, koji su primili svjetska dobra, ali dakako sve u slavu božju. Dominikanci bili su propovjednički red, koji si je za glavnu zadaću uzimao rieč božju svuda jasno glasno propoviedati, zato mu i jest ime: red propovjednika (*ordo praedicatorum*). Prvu kuću osnova sv. Dominik u svojoj domovini u južnoj Francezkoj u gradu Toulousi god. 1215. Upravo nam je za čudo, da se već god. 1241. spominju zagrebački i čazmanski dominikanci, dakle uz obadva kaptola biskupije zagrebačke s častnim nalogom od pape Grgura IX., da brane kralja Belu III. (IV.) od napadača i smutljivaca. Ovaj red vojevao je najviše u Italiji i južnoj Francezkoj proti nevjernikom Albigenom, Valdensem i Paterenom, pak ga je to valjda tako naglo doplavilo i u Hrvatsku.

U tom je pogledu opet znatniji red svetoga Franje. Stara je priča u Zagrebu, da je sam sveti Franjo posjetio Zagreb četiri godine prije svoje smrti, dakle oko god. 1222. Udova Kata Galović, da ga je ljubezno primila i ugostila. Kuća njezina, da je stajala ondje, gdje se danas u franjevačkom samostanu napose nalazi kapela sv. Franje. Predaja jošte govori, da je sveti Franjo ostavio ovdje dva svoja učenika, koji su brzo oko sebe više braće sabrali. Sigurno je, da je ovdje osnovan samostan god. 1283. Još prije toga bio je razgranjen red franjevacu u drugih stranah naše zemlje, te su franjevci s banom hrvatskim Kolomanom upravo na hrpe hrlili u Bosnu. U popisu franjevačkih provincija, učinjenom u narbonskoj skupštini god. 1260. pod rukovodstvom sv. Bonaventure, navadja se na prvom mjestu vikarija bosanska, koja opet ima osam kustodija: duvanjsku, grebensku, bosansku, mačvansku, bugarsku, kovinjsku i rašku, a postanak same „bosanske“ vikarije stavljaju dapače čak

u god. 1235. Središte franjevačkomu redu i njegovu poslovanju svakako je Bosna. Glavar reda u Bosni uzpeo se je na čast inkvizitora ili iztražitelja krivovjernih. Oni su kao takovi imali vlast papinskoga legata, veću dakle od kakva biskupa, ali zato su morali biti proglašeni kao legati papini. Da redovnici govore jezik puka, to su sami pape naročito iskali. „Bezprimjerno siromaštvo, — veli povjestnik franjevaca, — u kojem su živili, osvjedočavalo je bogomile u Bosni, da ovi ljudi netraže njihova, nego samo njih, ter da su ovo nešto sasvim drugo nego li oni goropadni vojnici, koji su medju nje dolazili s križem na prsima, a pohlepom u srcu za njihovim imetkom“.

XV.

Ovako se primakosmo Bogomilom, koji su se kao veoma možna crkvena ugledna sekta ne samo u Bosni razvili, već su od njih postale sekte: katarska, patarenska, Albigena i Valdensa u Italiji i Francezskoj, kamo su im nauke najviše trgovci prenosili. Sveze njihove preko svojih suvjernika sa zapadnim svijetom zadavale su mnogo puta, osobito u trinaestom vieku, straha državam svjetskim i papinskoj stolici. Nismo pratili mnogih krvavih ratova u trinaestom, četrnaestom i petnaestom vieku na tanko, koji su išli na zator ove vjere samo zato, da si nesmetemo toka događaja politične povjesti, ali spominjasm, gdje su konačni rezultati uplivali na razvoj povjesti političke. U Bosnu predje bogomilstvo iz Bugarske.

Bogomili širili su se u Bugarskoj u isto doba, kada su prvi traci kršćanstva tamo prodirali. Pravo rekući zametke mu možemo iskati već u manichejstvu, koje se osnovalo u trećem vieku, iz koga se razviše Pavličani, a nadalje i sekta Messalijana. Nije dakle vjera ova postala iz dualističke vjere slavenske, kako su neki mislili. Opet možemo reći, da je tečajem svoga razvitka u potonje doba mnogo toga primila i iz ostanaka poganske vjere slavenske. Ime je sekti od popa Bogomila, koga zovu i Jeremija, a živio je u Bugarskoj u vrijeme bugarskoga cara Petra, sina Simeonova, koji je vladao od god. 927. do god. 968. Od sada uzimlju, da je ta vjera odhitila svoj prvotni manichejski značaj i uzela narodni slavenski oblik. Dvanaest Bogomilovih apostola razširiše njegovu nauku veoma brzo i veoma

daleko, tako da bi se smjelo naslućivati, da je bogomila bilo i u samoj Hrvatskoj već za vladanja narodnih kraljeva.

Vjera bogomilska. Bogomili vjerovali su u jednoga Boga, koji je „blagi Bog“, vrhovno biće, od koga su potekla sva vjekovita, neprolazna i savršena. Vjerovali su i u trojstvo, jer svoje spise počinju sa: „va ime oca i sina i svetoga duha“. Ali sin i sveti duh postali su od oca, jedni vele iz opnica njegova mozga, da su izskočili, a za sina učiše drugi, da je izašao iz srca očeva. Sin i duh raztapljaju se u oca, iz koga potekoše. Obadvojica nisu ravni otcu. Sin je po naravi doduše Bog, ali otac je veći od njega, a sin je opet veći od duha.

U tom kako je svijet stvoren, znamenito su se razstajali od obće kršćanske vjere. „Nevjerujem“, veli bosanski bogomil: „da je Bog stvorio, što će propasti; a ova vidljiva, nebo, zemlja i sve što je na njih, propasti će, zato nisu stvorena od Boga nego od djavola“. Iz ovoga rodila se ona misao kod hrvatskih pisaca, da bogomili uče, da ima dva Boga: „Bog dobra i zla“. I oni su učili, da je Bog imao više redova angjela, od kojih su se neki digli, da ga nadmudre, pak ih Bog baci s neba. Glavni je bio: Satanael. „Satanael bačen s neba imao je jošte priliku božju i moć stvaranja. Neprilično mu je opet bilo sjediti na vodah, jer je zemlja bila nevidljiva i neuredjena, sazove zato svoje drugove pale angjele, ohrabri ih i reče: pošto Bog stvori nebo i zemlju, i ja ću kano drugi Bog učiniti drugo nebo i po tom sve ostalo po redu. Reče dakle: budi svod i bi, neka budu ova i ova — i biše. I kada je drugo nebo nakitio i uredio zemlju i sve učinio, što iz zemlje radja, i životinje i ostala, učini ju prebivalištem sebi i drugim odpalim silam. Onda stvori Adama iz zemlje s vodom umiešane, ravno ga postavi. Ali njeka vlaga izteče u njegovu desnu nogu i kroz palac na zemlju, omota se i dobije priliku zmije. Satanael, sabrav sav svoj duh, udahne ga u tielo, ali opet tako kao kaplja izteče i opet se stvori zmija, ali mudra i umna, jer je dobila Satanaelov dah. Vidjevši ovo novi tvorac, da bađava radi, odpravi poslanike k dobromu otcu, da ga mole neka pošalje svoga duha, pak obeća, da će čovjek, ako dobije život, biti obadvojici, da će se njegovim rodnom napuniti prebivališta, iz kojih su bili angjeli bačeni. Bog kano dobrostiv privoli i nadahnu Satanaelovu stvoru duh života i umah

bude čovjek sa dušom životnom, koja je tielo razsvietlila i mnogom krasotom ukrasila. Kašnje bude i Eva načinjena i jednakin sjajem narešena. Satanael, nenavidnik, počme zasjedati svomu stvoru, unidje u čreva zmije, obleža Evu i rodi se Kain i sestra mu Kolomea. I Adam ljubomorán spava s Evom i rodi Abela. Ovoga ubije odmah Kain i uvede u sviet umorstvo. Prilegom s Evom izgubi Satanael božansku priliku i odjeću i moć stvaranja i božje ime, čim bude taman i mrzak svim. Ali dobri otac ublaži svoju srčbu i dopusti mu, neka ostane gospodarom svijeta nad svim što je bio stvorio, odkako je od njega odpao.“

Po tom se evo vidi i jasno je, što su mislili bogomili, kada su učili: angjeli su demoni u čovječjih grudih zatvoreni, t. j. duša i duh je stvor božji, a tielo i sve što je od tvari, da je od vraga; zato nisu vjerovali u to, da će kada uskrsnuti tielo, već samo dusi kao angjeli da se imadu vratiti na nebеса, a da to dostignu, moraju se čistiti: krstom, čišćenjem i pokorom. Ovomu dualizmu izmed svjetloga božjega duha i tiela čovječjega kao poroda od zloga duha, odgovarao je onaj dualizam o dobrom i zlom Bogu ili o Bogu i vragu.

Adam i cielo čovječanstvo došlo je sada pod vladanje djavola. On je narod kod Babela u sviet razpršio, on je potopom sviet kušao uništiti, on je Sodomu i Gomorhu uništio, on je naložio nečovječno obrezavanje, propisao krvni zakon osvete, kroz Mojsiju i proroke narod zavodio, on se je na Sinaju prikazao varalici Mojsiji u ognju, da preko njega prevari Židove i sve narode; sva čudesa Mojsijina učinio je Satanael. U obće sav stari zavjet, svi patriarche i proroci, sve je to bilo djelo djavola.

„Kada su tako ljudi, — učili su opet bogomili, — pod teškim gospodstvom demoná uzdisali i okrutno ginuli: bilo je malo pristaša otca, i malo ih se u red angjela pope. Otac napokon uvidi, da je prevaren i oštećen. Ta on je čovjeku podielio bolju čast — dušu, — on je kod stvaranja obavio glavniji posao, pak mu je ipak veći dio ljudstva izpod vlasti iztrgnut. Milosrdjem ganut što je duša, koju je on sam stvorio, u takovom robstvu, izпусти (god. 5500. od stvorenja svijeta) iz svoga srdeca rieč (λόγος), t. j. sina i Boga, jer je pisano: izbljuva srdce moje dobru rieč. Ova pako rieč i sin bi archangjel Michael, zvati će se bo ime njegovo: angjel velikoga vieća, zove se

archangjel, jer je od svih angjela božanstveniji; Isus se zove, jer svaku bol lieči, a Krst, jer je svojom puti pomazanik. On je s neba sišao i kapnuo na desno uho djevice i primi put na oči ili prividno doduše tvarnu i jednaku čovječjemu tielu, ali u istinu netvarnu i božanstvenu. Opet izadje onuda, kuda je bio došao, dočim djevica nije čula ni ulaza ni izlaza njegova, već ga samo nadje u špilji zamotana u pelenicah. On je primivši prividno put obavio djelo spasa učio i činio, što je u evanđeljih zabilježeno, a bio je samo prividno podvrgnut ljudskim strastim. Pošto je prividno bio na križ pribit, umro i uzkrasnio je i promjeni lice svietu, osramoti odpadnika i debelim i teškim lancem okovana zatvori u pakao i oduzme njegovu imenu slovu el — Satanael, — koja angjela znamenuje, dopusti da se Satana zove. Izvršivši poslanstvo, vrati se k otcu i sjede o desnu njega, i opet se slije u otca, kako je bio od iskoni zatvoren u utrobi njegovoj“.

Po ovom je jasno, što su bogomili učili o Isusu. On je sašao na zemlju kao prvi božji angjeo, nije primio ljudskoga tiela, nije trpio na križu muke, jer je bilo samo prividno njegovo tielo. Premda su muke Isusove po njihovu vjerovanju bile samo prividne, opet je djelo djavola bio onaj krst, na kojem je sin božji bio razpet. Oni su ga nazivali vješali, i čudiše se, kako se mogu kršćani drvu križa klanjati. Isus se je i porodio vrhunarnim načinom, Marija je takodjer angjeo. Isus nije trpio, niti uzkrasnio, niti u pakao sišao, niti je onako otišao u nebo kako se pripovieda, to je sve samo prividno. Niti ista čudesa njegova nisu bila tvarna, već duhovna. Proklinjući krštenje s vodom, proklinjali su osobito predteču spasiteljeva Ivana, kao: „predteču Antichrista“.

Λόγος Isus izveo je djelo spasenja samo nankom, a nije predao svojim vjernim nikakovih uredaba, po kojih bi se ma kakvimi vidljivimi znakovi milosti dielile. Odsudjivali su i zabacivali sve sakramente, prije svega već zato, što se za njih upotrebljuju neki tvarni znakovi. A kako bi oni dopustili, da Bog ili slovo (λόγος) sin božji, preko ovakovih vražjih znakova — jer su tvarni — svoju milost podaje. Krst je s vodom od Ivana, koji je kao vrag, a s vodom nemože se nitko spasiti. Oni su krst dielili polazuć kršteniku na prsa evanđelje, a nad glavu ruke, i to samo odraslim. Nedorasli, da nemogu ni pri-

miti krsta i ako umru prije krsta, da se nemogu spasiti. Za transsubstancijaciju naročito vele, da se tielo Isusovo neda stvoriti od kruha. Sva svetotajstva, da su samo djelo vražje, nu mi ćemo još o tom imati govoriti kod

Crkve bogomilske, o kojoj da vidimo, što je ona postavila mjesto naših svetotajstva. Svećenici su naši izvršitelji od crkve naredjenih svetotajstva, a što su bogomilski i imadu li oni štogod slična? Već po tom, što su se najugledniji od njihove vjere nazivali: „hristijani“, vidi se da su smatrali, a tako su i govorili, da je njihova crkva jedina prava. Progonjeni od zapadne i istočne crkve, nazivali su svoju crkvu: „Betlehemom“, a obadvie naše crkve: „Herodes“, koje njihovu djecu dave. Obadvie su crkve „vražje“ i „kumirske“, spasiti se je moći samo u vjeri bogomilskoj. Oni su nebesni žićem svojim, oni su biblijski mudraci, koji idu za pravom zviezdnom; vjera im je čista i spasonosna pšenica; oni su siromasi duhom, sol zemlje i svjetlo svieta; oni su poljski liljani, jer su čiste duše kriepostmi ukrašeni, tako da se niti Salomun nemože prisposodobiti nijednomu od njih, jer je odjeća njegove duše bila prljava. Svatko tko hoće da se spasi i otme djavolskoga robstva, neka pohrli u ovu crkvu.

Kako su bogomili primali u svoju crkvu? „Kada se tko k Bogomilom uteče, najprije propisuju mu vrieme za izpoviest i očišćenje i neprestanu molitvu. Onda mu polože na glavu evan-gjelje po Ivanu i zazivaju sv. duha i pjevaju: „Otče naš“. Poslije ovoga obreda opet mu naznače vrieme, da se još bolje obuči i strožijim življenjem i čistijom molitvom pripravi. Onda traže svjedočanstva, jeli sve to obdržavao i revno vojevao. Ako to svi i mužki i ženski potvrde, onda ga vode na znamenito posvećenje, okrenu ga prema iztoku sunca, stave mu opet evan-gjelje na glavu, polože nanj ruke svoje muži i žene, i pjevaju zahvalnu pjesmu“. Uvedeni bogomilac obučen u dugu crnu haljinu poput kaludjera primi jošte nad sobom molitve, udahnuju ga i pomažu od glave do pete.

Tko je primao u tu crkvu? Premda su bogomili proklinjali popove i hierarchiju crkvenu, da je to sve od vraga, opet nalazimo i kod njih službenika kao našega biskupa. On se zove: djed bosanski, i prvi je namjestnik Isusa Krsta i sv. Petra. Bio je biskup rimski glava ciele crkve po njihovu mnienju dotle, dokle nije papa Silvestar primio od cara Konstantina svjetska

dobra i odpao od prave vjere Krstove. Iza biskupa dolazi njegov zamjenik: „gost“, a ovomu je opet zamjenik: „starac“. Uz ove su bili reć bi za vanjsku službu: „strojnici“. Opet nije to duhovništvo postepeno u časti i vlasti i milosti božjoj, jer kada: „djeda“ umre, onda „starac“ gosta posveti za „djeda“, a gost opet „starca“ za gosta. Zatim su svi strojnici i kršćani birali „starca“. Prava i podpuna vlast crkve Isusove ima biti u ruku: „kršćana“. „Kršćani“ su temelj vjere, njim je predana nauka ili „λόγος“, oni su dobili duha utješitelja, koga je apostolom obećao Spasitelj. To su oni, koji su primili nauku, pak ju obdržuju, koji su „bez grieha“, „savršeni“, „odabrani“. Svaki „kršćanin“ može i „djeda“ zamjeniti, jer je svaki pun duha svetoga, zato se njim drugi „vjernici“ klanjaju, što se katoličkom svećeniku vidi smiešno, grozno i griješno. „Neće da poštuju ni slike Isusa niti Marije niti svetaca, neće da se klanjaju krstu, a klanjaju se svojim starijim“, klanjaju se „kršćanom“. Valja zato da i nadalje i pobliže ogledamo te: „kršćane“.

„Hristijani“ ili „kršćani“ su nositelji crkve bogomilske, zato mislimo da ćemo poznati duh crkve bogomilske, ako proniknemo u pravo znamenovanje: „kršćana“. „Kršćanin“, dionik duha svetoga, imao je biti bez grieha. Među te grieha brojili su: požudu za blagom, puteno obćenje s drugim spolom, uživanje mesa i svega, što je od životinje, proliće krvi bud čovječje bud životinjske, druženje s ljudmi putenimi, nevjera i laž. Pri svečanom posvećenju za kršćana, gdje je primio: „oganj duha svetoga“, svega se toga odrekao, on je onda postao „Hristov ubogi“. Većinom je dao svoj imetak crkvi, ali mogao je nešto i za sebe zadržati, koliko mu nužno treba, da živi. „Kršćanin“ nije smio imati žene, a ako ju je imao, s njom se je razstao, kada je primio „savršenu ntjehu kršćansku“. On nije smio biti vojnik niti prolijevati krv. On nije smio uživati mesa, niti ništa što je od mesa, dakle ni mlieka ni sira. On je bio zato pun duha svetoga i dao ga je drugomu u krstu, zato nije smio nikada sagriješiti. „Koliko god puta takov krstitelj sagriěši“, javlja jedan katolički izvjestitelj, „toliko puta i duše od njega krštene, pa ako su postavljene i u vječnom blaženstvu, padaju iz neba u pakao“. Opet dalje: „koliko god puta krstitelj griěši, toliko

puta mora se krštenik iznova dati krstiti“. Prema ovoj težkoj i velikoj zadaći morao je biti i vanjski lik njihova života veoma skroman. Da se uklone svakoj prilici za grieh, s ljudmi neobće, govore malo, hrane se bilnjem a piju vodu, uvijek rade naročito kao rukotvorci. Zato se o njih govorilo: „U njih prebiva duh sveti, oni su bogonosni, jer nose i radjaju slovo božje učeći druge, pa s toga nije imala prva bogorodica više od njih. Oni neumiru, već se kao u snu preobraze i bez muke svuku ovu gadnu odjeću puti, te obuku neumrlu i božanstvenu haljinu Hrista“.

„Vjerni“ opet živili su bez kakva sustezanja, jeli su meso, polazili u boj i imali svoje žene. U pojimanju ženitbe bila je prava grdna rana naših bogomila. Ženu je uzimao i držao ju dotle, „dok mu je bila dobra i vjerna“. Sama vladajuća dinastija bosanska imade u ovom pogledu crnih ljaga, sbog kojih se moraju stiditi pred vršnjaci svojimi i kršćanskim svietom. Svaki „vjerni“ morao je obećati, da će jednom ako ne prije a ono pred smrt primiti ono: „krštenje sv. duha“, da se sasvim s Bogom pomiri.

O životu bogomila veoma nam je teško govoriti, jer su nam izvori gotovo sami njihovi zakleti neprijatelji, a velika je razlika bila izmed života onako stroga kršćanina i ovako prosta i slobodna vjernika. Držeći oni onaj slavni hram jeruzolimski, a poslije crkvu svete Sofije za pravo sielo vraga, držeći zvonove za demonske trublje, misu ili službu božju za brbljariju i za „demonsku žrtvu“, sva svetotajstva kršćanske crkve za vražje djelo, to je naravno da su sebe smatrali za jedinu čistu kršćansku obćinu. U njihovoj bogomolji bio je stol pokrit bielim platnom i na njem bilo otvoreno evangjelje, to je bilo sve. Evangjelje učio je i znao svaki od njih. U tom su daleko pred kršćani jedne i druge crkve, samo što je neprilika velika s tumačenjem sv. evangjelja, kada ga smije svatko na svoju tumačiti. Kratka im je i jedina molitva bila gospodnja: „otče naš“, dočim su se u drugih kršćanskih crkvah bezbrojne molitve činile. Njihova izpovied bila je javna i obćenita, a tako i pokajanje. Tko je sgriešio, uvriedio je oca, sina i sv. duha, zapoviedi evangjeoske i propise apostolske. Težka povrieda ili grieh može se učiniti samo djelom a ne mišlju. Da se obćuvaju od grieha, mnogo su postili, sami njihovi neprijatelji vele im, da

su bledi od posta. Moraju priznati i neprijatelji, da su čedni i skromni. Osobiti je lik davalo celomu društvu bogomilskom, što su imali malo govoriti i odgovarati samo „da“ ili „ne“, kako je zapovijedao Spasitelj, a nisu smjeli prisizati.

O životu poslije smrti glavno je u nauci svake vjere, jer se prema tomu osnivaju sve uredbe vjerske. Bogomili su vjerovali da ima nebo i pakao, očišćenja ili purgatorija da neima. Ovo je i naravno po onoj nauci, da je svaki grijeh uvrieda oca, sina i duha svetoga, a malih grijeha da neima. S onim krštenjem pred smrt biva duša čista, i može odmah uljesti pred prijestolje božje i budne u nebu anđela i apostola. Događjalo se zato mnogo puta, da je vjernik primivši utjehu s krštenjem volio umrijeti, samo da čist umre i opet u grijeh nepadne, događjalo se da su volili neprimati hrane i umrijeti od gladi, a takovi su onda kao blaženi i mučenici ostavili liepu i častnu uspomenu svim svojim jednovjernikom. Ako li duša nije čista, mora se seliti u druga tjelesa, dok se uzmogne spasiti. Spasiti se valjda moraju svi, jer je duša angjeo zaklopljen u čovječjem tielu. Drugačije je s nevjernici katolici i drugimi kršćani, koji neće da prihvate bogomilsku utjehu kršćenja, oni prodju u pakao i neće se nikada spasiti.

XVI.

Obišavši ovako sve glavne izvornike književnosti: crkve, samostane i bogomile, možemo da rečemo što god i o književnosti samoj. Prije svega recimo opet o pismu. Uztvrdismo prije, da je glagolica i cirilica obadvoje pismo grčko. Ali imade dvie glagolice: okrugla i uglasta. Danas više nitko o tom nedvoji, da je okrugla starija i najstarije pismo slavensko. A kako je postala uglasta? Miklošić mislio je, da su Hrvati, imajući pred sobom toliko uzora rimskoga kapitalnoga pisma, od okrugle glagolice sljedeći svoje uzore rimske kapitale učinili pismo uglasto. Nam se čini stvar drugačije. U razvoju latinske paleografije znamo, da je radi potrebe čitljivosti knjiga pala kurziva stara i postala tako zvana: „minuscule erecta“, gdje su pismena više ravna. Tako su i hrvatski glagolaši bili prisiljeni učiniti više stojeća pismena, valjda ovim istim povodom, kojim su postala i latinska: „minuscule erecta“. Ovako mislimo, da je postala uglasta gla-

golica hrvatska. Što se je hrvatskim jezikom pisalo, to je najviše išlo ovim pismom, ali pored glagolice ide i cirilica kao domaće hrvatsko pismo. Samo u Slavoniji vidjamo u petnaestom veku i latinsko pismo u nešto sačuvanih spomenika hrvatskih, premda i ovdje imade dosta traga glagolici i popovom glagolašem dapače još u sljedećem šestnaestom veku.

U književnost ove dobe valja najprije uzeti knjige za porabu crkve. U zapadnoj je Europi to drugačije. Tamo je sveza izmed crkve i književnosti narodne očevidna istom pod kraj srednjega veka. U Hrvatskoj je to ipak inako. Hrvatski jezik držao se je u crkvi uz svu protivštinu rimske stranke. Naročito oni hrvatski popovi, koji su u Italiji izučili, rišu se u predaji na primorskih stranah kao vječni neprijatelji hrvatske službe božje. Valjda s razlogom. Imade dosta priča, koje mogu biti dosta stare, kako popovi glagolaši putuju u biskupiju, da naprave izpit od deklinacije latinske, kako osobito spolove rado pomiešaju itd. Ovo spominjemo kao izvjestnu predajnu mržnju izmed popova latinskih i hrvatskih. Spominjasm, kako je ipak sam papa rimski god. 1248. dozvolio hrvatsku službu božju, a hrvatski samostanci nikada raditi neprestaju. „Ima još i danas — veli Jagić — velika množina glagolskih rukopisa: tko bi ih kadar bio pokupiti, kako su kojekuda razvučeni po crkvah, manastirih i knjižnicah, divio bi se bogatstvu knjiga te vještini i marljivosti „hrvatskih popova“. Gdje koji spomenici nisu samo velikim savršenstvom tehničkim pisani, već i liepimi slikami miniaturami ukrašeni, koje na čast služe umjetnosti i umnom daru našega naroda.“ Ovakovi dragocjeni rukopisi bili su za gospodu hrvatsku, od kojih neki, n. pr. najbogatiji i najugledniji Frankopani, samo se hrvatski podpisuju i na latinskih listinah jošte šestnaestoga veka, što znamenuje, da su samo hrvatski znali pisati.

Toliko imade hrvatskom glagolicom sačuvanih odlomaka svetoga pisma, da je vriedni Ivan Brčić pokušavao složiti cielo sveto pismo roda hrvatskoga, što bi bio svakako najsajjniji spomenik hrvatske prosvjete srednjega veka. Umni i zlatni Ivan ostavi krasno svoje djelo na nikomu. Imademo jošte psaltir od god. 1222. od Nikole Rabskoga, koga zato po imenu spominjemo, jer po njem doznasmo za prvi psaltir hrvatski i u obće slavenski hrvatskoga nadbiskupa Teodosija. Zatim imademo misala, časoslova

i evangelistara iz četrnaestoga vieka razasutih po svih velikih gradovih svieta. Od tih opet spominjemo onaj evangelistar u Reimsu iz četrnaestoga vieka, jer je zanimivo, da su na njega prisizali kraljevi francezki kod svoje krunitbe, kao na knjigu svetu i tajinstvenu, koje u Francezkoj nitko nerazumije.

Crkvenoj književnosti svakako su najbliže po svojem sadržaju tako zvane apokrifne ili lažne knjige. Ove se knjige najviše pripisuju pohlepnim za knjigom bogomilom. U ovih knjigah pripovieda se o osobah i sgodah staroga i novoga zavjeta, ali sasvim drugčije, nego što dolazi u pravih svetih knjigah. Ove lažne knjige poriekla su staroga iztočnoga, puno ih je bilo u grčkoj književnosti, odakle su prešle najprije u Bugarsku, a valjda preko bogomila u srbske i hrvatske krajeve. Istina većinom ih poznajemo iz ruskih recenzija, ali je nepobitno, da su s naših strana došle u Rusiju. Njkeke su sačuvane čak iz dvanaestoga vieka, ali većini je porieklo mnogo starije. Najviše razširiše se one, koje su shvaćanju pučkomu bile najbliže: poetične legende i priče, praznovjerne pripoviesti starih kršćana, legende o čudesih, kojekakve ljekarske i gatalačke knjige, čarobije i zvezdarske, bilinske i kojekakve znakovne knjige. Iz novoga zavjeta osobito je zanimao čitatelje Isus i njegovi učenici, poslednji sud itd. Iz staroga opet zavjeta veoma jako o stvorenju svieta, a iza toga najviše o Adamu i Evi i njihovoj sudbini. Iza Adama dolaze u tih naših pričah najviše njih o cesaru mudrom Salomunu. I od ovih priča o Adamu i Salomunu sačuvale su se i narodne pripoviesti, kojim bi se mogao potegnuti trag do lažnih ili apokrifnih knjiga.

Osim ovih književnih proizvoda, koji su u savezu sa svetimi legendami i sa svetim pismom, razplitali su se izmed iztoka i zapada, izmed Azije i Europe iza križarskih vojna kojekakvi romani, koji prelaze u sve književnosti europejske. Medju timi ide častno mjesto kao najljepši proizvod hrvatske prose srednjega vieka roman o Aleksandru Velikom. Slična je postanka pripoviest: o trojanskom ratu, život i djela sliiepoga Devgenija itd. Sličnoga su izvora i zamamljuju jako izpitatelje priče o caru Trojanu, Dioclecijanui i Konstantinu. U narodnih pripoviestih čini nam se, da su samo odlomci većih, ali veoma davnih pripoviesti ob ovih carevih, kao svjedočanstva prvih doticaja Hrvata s Rimljani.

Osim ovih spomenika, prevedenih najviše iz grčkoga, a prenesenih najviše od bogomila, imamo jošte spomenika na jeziku hrvatskom, po kojih se vidi, da su Hrvati pored sve latinitine, koja je bila po neki način sveti jezik svega zapadnoga svijeta, ipak svoj narodni jezik smatrali dostojnim, da na njem pišu svoje zapoviedi biskupi, knezovi i baroni hrvatski. Prva je takova hrvatska povelja ona iz vremena kralja Zvonimira, što nam je sačuvana na kamen urezana, i onda ide dalje od dvanaestog do petnaestog vieka. Oblik i sastav povelja oslanja se sasvim na forme povelja latinskih. Opet se nesmiije ni pomisliti, da time mislimo da su formule hrvatske kakav prevod latinskih. Onaj lahki jasni zvuk čistoga hrvatskoga jezika one dobe pokazuje, da se je mnoštvo takovih povelja radilo. Znamo iz potonje dobe, da su notari bili napose izučeni za listine hrvatske. Neima niti jedan narod slavenski toliki broj čisto narodnim govorom pisanih listina i spomenika iz ove dobe koliko hrvatski. Mi podasmo nekoliko ugodnih primjera toga hrvatskoga razpravljjanja u ovoj kulturnoj slici, naročito u državnih poslovih.

Još su od veće važnosti za poviest prava svega slavenskoga svijeta stari hrvatski zakonici. Mi ih već s toga gledišta spominjasm. Najstariji s izvjestnom godinom od 1280. jest zakon vinodolski za vladanja kralja Vladislava Kumanca, ali da su u njem običaji od starine, to sami sastavitelji kazuju. Krčki zakon je istom sastavljen god. 1388., a opet se nemože znati koliko ima u njem starine. Krasni poljički statut siže takodjer do god. 1400. Ako poslije i vele prepisači: „ovo neka se zna, kako pripisasm ovi poštovani statut iz staroga u novi, virno i pravo ni namaknuv ni primaknuv nego da se bolje razumi: rvacki i latinski“, to sigurno možemo uzeti, da je izvornik hrvatski a poslije radi Mletčana učinjen prevod latinski.

Od zahvalnosti nesmiijemo kod kujiževnosti hrvatske zaboraviti na ljetopisce i chroniste ove dobe, pak ako su i latinski pisani. Iz ove dobe najstariji je svakako ljetopis barski ili dukljanski. Imademo ga na latinskom jeziku iz dvanaestoga vieka, a imamo ga i na hrvatskom jeziku. Hrvatski ljetopis u onom obliku, kako ga danas pred sobom imamo, valjda je istom iz petnaestoga vieka. Nu i pred latinskim piscem imao je biti stariji hrvatski prepis, jer eno sam stariji latinski ljetopis veli: da je preveden sa „slo-

vinskoga“ na latinski. Ovaj je jedan i drugi ljetopis povjestnička zagonetka, a opet nam se vidio toliko važan, osobito za njeke odnošaje u dolnjoj Dalmaciji.

Odlično mjesto medju povjestnici srednjega vieka u obće ide Tomu archidjaku na spljetskoga. Živio je u prvoj poli trinaestoga vieka i pisao: „poviest crkve spljetske“ (Historia Salonitana). Poznavanje njegovo veoma liepo stare klasične literature a i jezika hrvatskoga, poznavanje gotovo svih starijih vrela povjesti salonske crkve, njegovo stvarno i odmjereno pripovijedanje događaja, sve ga to osobito odlikuje. On je u istinu zlatno vrelo za poviest hrvatsku, samo mu grdi značaj moradosmo tečajem pripovijedanja pokuditi, jer smo ga takva razabrali iz samoga njegova djela.

Prema Tomi sitni su svi, koji dolaze poslije njega. Mich a Madij, početkom četrnaestoga vieka, vidi se po tonu, da piše suvremene sgode, ali više kao novine, da o njih kaže i svoje mnijenje u svojem dnevniku, nego li da piše kakvu poviest. Ivan, archidjakon gorički, pisac prava crkve zagrebačke početkom četrnaestoga vieka, ostavio nam je djelo za unutarnje odnošaje naročito izmed podanika i vlastele i u obće za kulturnu poviest svoga vieka preznamenito, pravi sjajni spomenik osobite vrijednosti. Dva neimenovana pisca obsade zadarske (god. 1345—6.) izpuniše nam sa svojimi potankostmi o načinu vojevanja takove praznine, čega badava tražimo u drugih piscih. Neznatan je A. Cutheis (god. 1348.—1371.); isto je tolike cieni Pava o Pavlović, patricij zadarski (god. 1371.—1408.), bilježeć samo njeke sgode, ali ipak suvremene, pa zato i nisu bez vrijednosti.

O umjetnosti i umjetnom obrtu imademo malo podataka, ali ti su veoma liepi. Prije svega valja naglasiti, da u hrvatskih primorskih gradovih vlada ona predajna nit, koju nadjosmo do konca jedanaestoga vieka, a sastavlja umjetnost i nastojanje o umjetnosti hrvatske s dobom rimskom, pa da je ta nit jako sačuvana u tako zvanoj Dalmaciji kroz sav srednji viek. „Umjetni spomenici Dalmacije u ovo vrieme — veli Eitelberger — kretahu se izključivo u okviru romanske i gotske arhitekture, koja je za sve srednjo- i zapadno-europejske narode isto tako zajednički umjetni jezik, kao što je byzantinska bila u ono vrieme, kada je carstvo iztočno bilo u potpunom sjaju. Iz ove dobe imade cieli niz veoma znamenitih

djela umjetnosti, koje su učinili domaći umjetnici, a samo nepri-
stojni način talijanskih spisatelja nedade im na vidik po onoj
metodi: sve dalmatinsko-slovinsko mora biti talijansko“. U ovo
doba sagrađene su sve naše znamenite katedralne crkve ili su
dogotovljene prema zahtjevom crkvenih zakona i pobožnosti pu-
čana: zadarska, spljetskoj je toranj sagrađen, tro-
girska, zagrebačka, dubrovačka, rabska itd. s veli-
kom požrtvovnosti mnogih biskupa i drugih pobožnih ljudi. Drago
nam je, da već u ovo doba možemo spomenuti i njeka glasovita
imena, za koja Eitelberger veli, da zaslužuju dostojno mjesto
u povjesti svjetske umjetnosti. Među timi na prvom mjestu
spominjemo: Andriju Aleksieva, Dračana, koji je oko sebe
sabrao veliki broj umjetnika u polovici petnaestoga vieka, da
dograde trogirsku katedralu: „na ponos ciele Dalmacije“. Pored
njega među prvimi graditelji ide mjesto: Jurju Matejeviću,
rodom Šibeničaninu. Osim mnogih njegovih spomenika, kojima se
Italija ponosi, proslavi veličanstvenom katedralom i svoj rodni
grad. Nije bio manji: Andrija Guvina, koji je riezbario na
vratih stolne crkve spljetske, a Eitelberger veli: „Jedno od naj-
zanimivijih plastičnih djela romanske periode, što nam je ostalo
od rezbarije u drvu, jesu bez dvojbe velika vrata, koja se nalaze
na ulazu u stolnu crkvu. Nesjećam se, da sam na kojem dru-
gom mjestu vidio rezbariju u drvu u tolikom obsegu i tolike
starine, kao što je na vratih ove stolne crkve“. Niemac je taj
sretan, da može Guvinu unesti kao znamenita rezbara u po-
viest umjetnosti.

Osim ovih radnja nalazi Eitelberger neizmjernom finoćom
radjene stvari u srebru i zlatu. Nisu to stvari mletačke, nisu
niti radnje talijanske, opominju čovjeka neizmjernom preciznosti
na radnje grčkih samostanaca, gdje čovjek nezna bi li se divio
više vještini ili neizrecivoj marljivosti. Relikviari naših gradova
spadaju među najdragocienije u spomenicima te ruke.

Nisu jošte niti iz daleka izpitani rukopisi hrvatski, a naj-
manje pokusi miniature. Spomenuti ćemo jedan od najzname-
nitijih rukopisa. Hval kršćanin živio je koncem četrnaestoga a
početkom petnaestoga vieka, rodom je iz Bosne, a pisao je rukopis
za Hervoju glasovitoga vojvodu bosanskoga, hercega spljetskoga.
Naslov pisaru i slikaru: „kršćanin“ pokazuje, da je bio bogo-
mil. Ponajbolje su veće slike. Ove se mogu prispodobiti, veli

Kukuljević, tako glede živahnoga bojadisanja i risanja, kao i glede čitavoga sustava s boljimi onoga vremena slikami talijanske i byzantinske škole.

Obrt bio je kao što po svem onodobnom svietu, tako i u Hrvatskoj u ruku tako zvanoga nižega ili maloga gradjanstva. Čim se je više umnažao koji grad, tim je dakako rastao i broj zanatlija. Bio je za najniže obrte i takov običaj, da su obrtnici bili istom pridvorci s nješto vrta, komad kućice i može biti komadić polja, a stanovali su izvan platna gradskoga. Ovi su ljudi bili toliko vezani na svoga gospodara, da o njihovu napredku i o sretnu razvitku nije moći niti govoriti.

Istom slobodni gradjani mogli su dostići štogod ljepšega, po njih se je samo mogla razviti obrtnost. Vriedno je spomenuti zanate, koji dolaze: „ciglari, hlebo-peki, iglari, kipari, klobučari, lokotari, mošnjari, nožari, ostrugari, pivari, poplatari, riznari t. j. krojači, rogožari, streljari, tačkari, tulari, voščari, vuzdari, užari, zlatari, brijači, mesari, tesari, gumbari, kovači, mačevari, koji prave mačeve, kamenari, lončari, mlinari, krznari, sapunari, suknari, ribari, sedlari, stolari, lučari, koji prave lukove, postolari, sviećari, zvonoljeveci i tkalci itd.“

Već sama ova imena daju nam sliku ne samo obrta, već i liepoga razvitka domaćega života, a naročito potreba naših otaca barem po gradovih, jer je na selih cvao domaći obrt zajedno sa starom hrvatskom zadrugom. Ali još bolja nam se slika predočuje o snagi maloga obrtnoga gradjanstva, kada ogledamo njihove: „cehove ili bratovštine“ ili: „confraternitates“. Čim je prije koja struka obrtnika do toga došla, da se sastave u ceh, tim je prije došla do svoga pravoga naravnoga razvitka. Evo što na pr. kralj Matija Korvin potvrđuje zagrebačkim krznarom i remenarom, koji su se sabrali u jedan ceh: „Svake godine mogu si po volji izabrati dekana, koji će ih ravhati i riešavati sve priepore, ako li se medju majstori zametnu. Nijednoga majstora u stvarih tiućih se njihovoga zanata nesmije zvati gradski sudac ni gradsko vieće preda se, dok se prije razpra nepretrese i nerazpravi u samom cehu. Majstorom nitko nemože postati, tko nije vješt svomu zanatu, a u ceh može ga primiti cehovski dekan. Nijedan krznar ili remenar,

koji nije primljen u ceh, nesmije u gradu tjerati zanata niti trgovati; usudi li se, neka mu ceh zaplieni robu i meštiriju. Nijedan inostrani krznar ili remenar, osim u vrijeme sajma, nesmije prodavati u Zagrebu svoje robe, učini li to, neka mu ceh robu zaplieni“. Kada se uzme, da ovo sve potvrđuje kralj, onda se vidi, da je ovo bila u istinu občina u občini, a napokon razpadala se gradska občina u više takovih občina.

Spominjuć promet i trgovinu, najprvo morali bismo tražiti puteve i ceste. Samo su nam neki poznati. Nećemo ipak pogriješiti, ako reknemo, da su većinom vriedile i sada jošte ceste u smjeru starih rimskih cestâ. Tako je italska trgovina i sada u dva smjera išla preko Ljubljane na Kupu i Savu, i preko Modruša na Senj. Iz Zagreba išla je cesta preko Ivanića, Čazme i Vaške u Ugarsku. Ceste držale su se uz Savu i Dravu, a sva trgovina primorskih gradova stare Dalmacije kreće se na starih cestah. Moramo priznati, da je težak teret bio našem puku „gradgraditi“, što mnogo puta biva, osobito sada u vrijeme priprave na turske nevolje, ali nenalazimo isto tako tegotno jadikovanje sbog gradnje cesta, što bi svakako znamenovalo, da se nije puno cesta gradilo i opet potvrđivalo, da se sav srednji vjek jošte kreće na rimskih cestah.

U Hrvatskoj posavskoj nije nikada bilo kakve svjetske trgovine, već više domaći promet. I taj je trpio veoma mnogo od razne carine ili mitnicâ. Ne samo ban, već i drugi velikaši mogli su mitnice učiniti na svojih posjedih. Evo kraj Zagreba na Savi ima za prevoz: „kraljev brod“, a i brod grada Zagreba. Svatko je rad trgovca malo uštipnuti. Da bude u pobiranju mitničke pristojbe reda, sazove ban Vladislav Egervar god. 1481. sabor hrvatski u Zagreb. Zaključci toga sabora raztvoraju nam podpunu sliku trgovine u Slavoniji ili posavskoj Hrvatskoj. Odsele imalo se plaćati: „Od kola natovarenih suknom, koje nije savijeno bilo, pol forinta. Od tkanine svilne i od vriednijih talijanskih rukotvorina, zatim od ulja, smokava i ostalih primorskih talijanskih proizvoda, od svake funte četiri dinara. Od limuna i narandja, od svake funte dva dinara. Od kola natovarenih brušenimi sabljami pol forinta. Od kola natovarenih kamenom soli, bude li sto gruda soli, četiri dinara i jednu grudu; bude li od stotine manje, samo četiri dinara. Od svakih kola sitne ili morske robe,

koju prevezu, četiri dinara. Od kola nasoljenih riba, sedam dinara. Od kola svježih riba, četiri dinara. Od kola suhih riba, sedam dinara. Od kola natovarenih pšenicom ili inim žitkom, četiri dinara. Od kola natovarenih vinom ili pivom, četiri dinara. Od kola natovarenih suhom slaninom i suhom svinjetinom, četiri dinara. Od kola natovarenih voskom, četiri dinara. Od kola natovarenih kožami, četiri dinara. Od kola natovarenih lojem, četiri dinara. Od kola natovarenih lanom, četiri dinara. Od kola natovarenih platnom, četiri dinara. Od kola natovarenih bielim suknom prozvanim „darovec“, četiri dinara. Od kola natovarenih medom, četiri dinara. Od kola natovarenih špagom ili užetom, četiri dinara. Od kola natovarenih slonci ili lončarskim posudjem, četiri dinara. Od kola natovarenih malvasijom vinom, dvanaest dinara.“ A izbrazja se jošte puno male sitne robe, domaće živadi, orudja gospodarskoga itd. Ovaj zaključak saborski podaje nam prilično sliku onoga, što se onda uvozilo i izvozilo u Zagrebu, 'a tako je bilo i po drugih gradovih, dapače ove ustanove vriedile su za celu zemlju. Sve je ipak više manje domaći promet.

Dionici svjetske trgovine jesu Hrvati istom na jadranskom moru. Već kada u Senj pogledamo, vidjamo dosta razlike u kretanju trgovačkom, kada se tamo razlikuje: „is mora ča se v grad donese“, pak tuj čitamo: „šafra, papra, oriže, limuna, šećera i drugih mirodij, mendul, kunfra, kositera, svakojakoga železa, olova, konjskih struna, vidriola i zelene boje, od svakojačkih stakal itd.“ Ali zato „po moru vanka“ iz Senja ide opet: „kunfra, železa, ocela i svake vrsti čaval, podkov itd.“, ali opet su većinom domaće prirodnine, koje idu u svet.

Gradovi naši primorski stoje u neprekidnom savezu trgovačkom sa svimi znatnijimi gradovi Italije na njezinih istočnih, južnih i zapadnih obalah. Obćeniti zakon možemo postaviti, da su naši trgovci izvozili prirodnine, na kojih su bogate bile naše zemlje od vjekova, a dovozili su talijanske umjetne i obrtne proizvode. Prije svega valja spomenuti hrvatsko žito svake vrsti, koje je prvi i glavni izvozni predmet. Osobito je zanimivo, da iza žita biva najčešća i svuda u hrvat-

skoj trgovini spomen voska i meda, što znaменуje, da je pčelarstvo cvalo na svih stranah našega naroda. Zatim se spominju: brašno, sočiva, kože i kožnine, krzna i krznine, loj, katram, osobito mnogo puta vuna, jer je bila potrebna za glasovite talijanske suknare, a iz Dubrovnika izvozilo se i olovo i srebro itd. Uvozili su opet iz Italije takodjer kadgod žitka, osobito iz Apulije i cvatuće jošte Sicilije. Najviše su ipak odanle dolazile razne vrsti obrtnine, tkanine vunene, pamučne i prtene, svakojake svilenine, florentinska i druga fina sukna, skrlet, porket milanski i kremonski, razne željezne kovine, stakla i ogledala, posudje i sprave bakrene, zemljene i staklene, sapun, mirodije, slamnate tvorine, zlatni i srebrni nakiti, zlatni dukati itd. Valja ipak i to dodati, da su njeke od ovih obrtnina bile i u gdjekojih naših gradovih rađjene, samo čini se na manje, pak nije zaliha domaćih obrtnika bila dostatnom, da namire sve domaće potrebe.

Sve je gradove hrvatske primorske nadkrilio i nadvisio suparnik Venecije: Dubrovnik, koji je umio sebi otvoriti luke gotovo svega onda poznatoga svijeta. Skoro je neprekinuti niz ugovora njegovih s Bosnom, Srbijom i Bugarskom. Trgovci dubrovački uživali su u ovih zemljah gotovo veće povlasti nego li domaći ljudi, bili su slobodni od svih zemaljskih i gradskih tereta osim carine, smjeli su izvoziti sve, dapače isto zlato i srebro, pak su od ruda u ovih zemljah oni i bili glavni zakupnici. Plaćali su ipak Dubrovčani carinu, brodarinu, prevozninu, mostovinu itd, čega se svega dosta nabralo. Već u trinaestom vieku u ugovorih izmed Dubrovnika i Venecije razabire se, da Dubrovčani voze robu: iz Romanije, t. j. latinskoga carstva i njegovih ogranaka, iz Syrije, Egipta, Tunisa, Berberske, Sicilije i Apulije. Dubrovčani su privilegije imali od carstva nicejskoga i trapezuntskoga. Od egipatskih putnika nalazimo Dubrovčane naročito spomenute u Aleksandriji. Naravno je, da su mogli već prije četvrte križarske vojske gospodare Epira sasvim za sebe predobiti. Sve je to već u trinaestom vieku, kada je eno Dubrovnik sklopio njeke ugovore s Venecijom i gubio nešto od svoje samostalnosti.

Upravo je čudno kolikom se smjelosti Dubrovčani kreću po balkanskom poluotoku, dočim su Mletčani tamo prolaziti jedva usudjuju, a kad pokušaju zlo prodju. I s Turci su postali

dakako uz veliki harač dobri prijatelji. U Carigradu su Dubrovčani ipak teško stekli svoje sielo istom god. 1451., kada je Vuk Babalić, gradjanin dubrovački, ne samo ovdje već i u drugih gradovih roda Paleologa obilazio, i tako Dubrovnik svoju stalnu koloniju u Carigradu osnovao s onakovimi od prilike pravi, kakva su imale najveće države, a davno doba Venecija. Od jadranskoga do crnoga mora bilo je dubrovačkih kolonija, kojim su se rado pridruživali i drugi italiski trgovci. Te kolonije bile su kadgod dosta mnogobrojne, a svaki put imadu svoju crkvu i svećenika. Iz iztoka donosili su Dubrovčani tamjan, vosak, papar i kordovan. Iz Italije dovozili bi osobito preko Jakina svilnu i vunenu robu. „Tako posta Dubrovnik, — veli Heyd, — središte veoma važnoga izmjenjivanja robe izmed iztoka i zapada“.

TREĆA DOBA.

KNJIGA OSMA.

(KRALJEVI IZ RAZNIH KUĆA. OD GOD. 1437.—1526.)

KRALJI:

Albert Austrijski (1438—1439).
 Elizabeta i Vladislav Poljski
 (1439—1442).
 Vladislav Poljski (1442—1444).
 Vladislav Posthumus (1444—
 1457 *).
 Matija Korvin (1457—1490).
 Vladislav Česki (1490—1516).
 Ljudevit II. (1516—1526).

BANI:

Matko Talovac i braća njegova
 (1437—1445).
 Ulrik Celjski (1445—1456).
 Petar i Franjo Talovci (1445—
 1454).
 Ivan Sekel (1445—1449).
 Nikola Iločki (1449).
 Ivan Vitovec (1456—1465).
 Pavao Šperančić (1459—1463).
 Mirko Zapolja (1464—1465).
 Ivan Tuz (1466—1469).
 Ivan Rozgon (1466—?)
 Blaž Magjar (1470—1476 [?]).
 Vladislav Egervar (1476—1492).
 Ivan Tuz (1477—?)
 Matija Grebenski (1483—1490).
 Ivan Korvin, sin kralja Matije Kor-
 vina (1490—1492).
 Mirko Derenčin (1492—1493).
 Andrija Bot (1492).
 Vladislav Kanižaj (1493—1494).
 Ivan Korvin (1494—1504).
 Andrija Bot (1505—1511).
 Mirko Perenj (1512—1513).
 Petar Berislavić (1513—1520).
 Ivan Karlović (1521—1524).
 Franjo Bačan (1524—1526).

* Janko Hunjad upravljao je cijelom državom kao gubernator od god. 1446. do god. 1452.

I.

Iza Sigmundove vladavine ostadoše kraljevstva i zemlje njegove doduše primirene, ali je silno kucala sila turska na vrata gradova, nebi li im se otvorila. Ostanci naroda na balkanskom poluotoku svraćaju oči svoje na kralja ugarskoga i hrvatskoga, da nadju utjehu od prieteće pogibelji u njegovoj moći. Proti jednomu užasnomu neprijatelju, kojega sila svih njih nadmašuje, ustaju svaki put svi narodi od jadranskoga do ernoga mora odsele za nekoliko desetak godina, jer je turska sila znala poteći kao ogromna rieka, koja se gotovo uvijek prelieva preko obala svojih i raztače se lievo i desno u manje potociće. Velika carska turska vojska teško je padala, kuda je u neizmjernosti svojoj dospjevala, a ogranci čopora trgali bi se od nje na daleko. Kada je god sultan s glavnom vojskom liegao na srednjem Dunavu, svaki put dizao se dim od upaljenih sela na Savi, čuo se vrisak roblja, koje su čopori turski glavnoj vojsci privodili. „Digao se car iz Drinopolja“, taj stereotipni glas zanimao je jednako Grke, Vlahe, Srbe, Albanese, Bosnu i Hrvate, Ugre i susjedne Slovence i Niemce. Svaki od njih sabire se oko svoje zastave, a iznad svih zastava vije se častni krst, komu svi pogledaju, oko koga se zastave svih ovih naroda u jedan vienac savijaju. Kobna zajednička vojevanja sastavljaju od sada za sto godina sve ove narode gotovo u jednu poviest, kojoj bi se moglo nareći: kršćanski narodi na vratih srednje Europe brane sebe i kršćanstvo od turske sile. Naša narodna pjesma slavi junake svih ovih naroda gotovo tako, kao da bi Hrvati bili; Albanesa i Rumunja, Magjara i Grka oslavljuje pjesma hrvatska i srbska kao i svoga rodjenoga od naroda sina. Ona nam pokazuje put, da poviest hrvatsku ištemo za nekoliko decenija salivenu s poviešću svih ovih naroda, da su Hrvati svagdje, gdje je god boja s Turci za sveti

krst, jer u rieke krvi kršćanske teku redovito puni i obilati potoci krvi hrvatske.

Ovako počimlje hrvatska poviest s Albrechtom ili s Albertom Austrijskim. Kao muž kćeri Sigmundove, jedinice Elizabete, bio je on priznat za nasljednika u kraljevstvu već od godine 1420. Suvremenici nam ga oslikaze kao čovjeka krepka i uzvisita tiela, komu se na licu već pokazivala kraljevska osbiljnost. Njegovo vjerno i pošteno nastojanje o dobru svojih naroda pomagala je i njegova državnička mudrost, a nije mu manjkala niti osobna hrabrost. Slabo je ipak umio osvajati srdeca svojih podanika, al i to bi valjda bio dostigao, da je dulje vladao.

Umah pri nastupu vlade pokazu se nesrdačni odnošaji između njega i stališa, jer nisu birali njega nego Elizabetu, kojoj da kraljevstvo po rodu pristoji, a istom uz nju muža joj Alberta. Nisu mu dopuštali, da primi čast cara njemačkoga bez dozvole stališa. Za malo ipak stališi u svem popuste, okrunu ga za
1438. kralja 1. januara 1438., i malo poslije dopuste mu da primi izbor za cara njemačkoga, samo neka ostaje u svojoj prijestolnici u Budimu i neka se za dvie godine neda kruniti u Achenu. Time nastojahu suzdržati kralja kod kuće, da i on neuradi, kako je nekada kralj Sigmund lietao po svijetu, da se kruni u Njemačkoj i Italiji, a svoje je baštinjene zemlje odnemario.

Kralj Albert je bio iskreni katolik a ljuti neprijatelj Husita i husitske vjere. Mnoge je vojske on na nje vodio i mnogo njihove krvi prolio. Zato se diže velika stranka u Českoj, da ga neće za kralja, već da će si uzeti Kazimira poljskoga princa, mladjega brata vladajućega tamo kralja Vladislava. Dva kralja kršćanska već se udariše, već se je i krv prolievala, dok ih neprimiriše otcí bazelskoga koncila, da obadva oči svoje obrate na kršćanski svijet, koji je sav zabrinut bio sbog velike pogibelji od Turaka.

Sultanu Muratu donosiše njegovi vojvode glasove, kako je liepa i bogata Ugarska, zato je on sam glavom bio poveo vojsku i prešao u Erdelj na zimu god. 1437., a pred vojskom njegovom bili su sa svojimi četami i srbski despot i vlaški vojvoda. Kada ipak nije uspio, bacao je svu krivnju na ova dva vazala. Despot Gjuro Branković kušao je ublažiti i sprijateljiti sebi sultana, pak mu je bio dao god. 1436. krasnu svoju kćerku Maru za ženu, te su i dva njegova sina prisustvovala u Drinopolju svetkovini

svatbe sultanove s njihovom sestrom. Sultan je milostivo primio liepu Maru, ali se jošte smirio nije, kada je čuo da despot Smederevo utvrđuje. Njegov vojvoda na srbskoj medji biesni lšak beg naricao mu u ime prorokove vjere: „zašto gospodaru neutamanjuješ neprijatelje naše vjere? Ti nevjernike zaštićuješ. To nije Bogu ugodno. Razori Smederevo i otvori nam put u Ugarsku i Italiju. Svi će neprijatelji naše prave vjere pokleknuti pred Tobom.“

Milo su zujili ti prikori sultanu Muratu, te on odmah pozove despota Gjuru preda se, neka sam glavom na odgovor dodje. Despot pošalje u početku god. 1439. svoja dva sina, 1439. Grgura i Stjepana, mjesto sebe, a sluteći veliko zlo, stane bolje utvrđivati Smederevo. Sinove mu sultan odmah zatvori. Vojška je turska uzela kretati na despota, koji je odmah uzmaknuo u Ugarsku, da traži pomoći. Sinu svome Grguru preda despot grad Smederevo, da ga brani. Grgur je iz sužanjstva sultanu Muratu sretno bio utekao, i dobro dospio, da brani domovinu. U ljetno doba, kada je jošte sve žito u klasju stalo i moglo služiti samo turskim konjem, da ga tamane, u to doba lasno je pomisliti, da u tvrđavi nije bilo hrane za dugo vremena. Gradu na pomoć dolazila je vojska ugarska i hrvatska, ali nije pravo dospjela. Glad i nevolja prisili Grgura, da se preda, i da opet jадnik ode u sužanjstvo, gdje ga zajedno s njegovim bratom žalestna sudba dočeka. Kad je sultan Murat došao u Drinopolje, veli suvremeni Srbini, zapovjedio je, da se obadva despotova sina, Grgur i Stjepan, odvedu u jedan grad preko mora, koji se zove Tokat, i tu da se zatvore, a sestra njihova nije im mogla ništa pomoći, niti je mogla od njega što izmoliti. On je tajno poslao jednoga poslanika, da žena njegova ništa nije zato znala, da se obojici izbodu oči. Ona, kada je to doznala, pala je k nogama carevim moleći ga za Boga, da se nebi tako protiv njih pre naglio, jer su, reče: „i tako tvoji nevoljni sužnji, pa možeš i poslije svagda učiniti, što ti bude volja“. Tada je sultan Murat odmah poslao opet poslanika, da im se nečini ništa. Ali poslanik drugi, ma da je negubeći nimalo vremena vrlo hitro išao na promienjivanih konjih, nije mogao onog prvog dostignuti, jer su im već bile izbodene oči. Sbog njeke pakosti na ove jадnike, bio je onaj prvi tako pohitio. Kad je sultan to čuo, dao je onomu, što je pre naglo zapovied obavio, takodjer oči izbosti.

Već je Smederovo bilo palo (27. augusta 1439.), kada su Ugri i Hrvati prešli Dunav, liepo se poredali i kretali prema neprijatelju. Biesni Išak-beg uz klicanje svoje vojske: „Bog je velik“ razbi svojim lahkim konjaničtvom najprije naše pješake, ali se suzbi kao na neprolomni zid na težkom konjaničtvu, koje je stalo iza pješaka. U nekoliko vratolomnih navala razbi i ovu falangu, a teški željezom oklopljeni konjanici, odtrgnuti iz svojih redova, bivali su plien lahkokrilih Turaka. Ovim porazom pala je Srbija, a i susjedna Bosna morala je ponuditi sultanu Muratu godišnjih dvadeset i pet hiljada dukata, da uzmogne uživati kakav takav mir od navala njegovih. Gjuro Branković pomišljao je već, da mu više spasa neće biti, da Turci neće mirovati, dokle i glavu njegovu nedobiju, zato je molio republiku mlletačku, neka dade pristaništa njemu i njegovoj obitelji, ako bi dospio u najveću nevolju.

Sveobći strah prevlada sve Ugre i Hrvate, da je sada red na njihove zemlje dospio. Brižni kralj Albert ostavi razmirice Česke i Poljske, da se uzmogne vratiti u Ugarsku, odakle će dići vojske na obranu svojih zemalja. Po nesreći prelomio si je bio nogu mjeseca januara god. 1439., i osta sakat do svoje smrti. Čim se je malo oporavio, postavio je nešto vojske, da pazi na Poljake, pozvao svoje vojske iz Česke, molio je i zaklinjao njemačke knezove, neka mu pošalju pomoći, a papu je predobio za sebe, da umiri Poljake i Čehe, da svi kršćani zajednički udare na Turke.

Kralj Albert nastojao je i novimi povlastmi predobiti za sebe plemstvo ugarsko i hrvatsko, kakovih jošte nikada nijedan kralj nije dao, samo da se svi dignu na oružje. Ugarskim stališem dopustio je, da biraju palatina, koji će odsele biti posrednik izmedju krune i naroda. Tudjinci neće dobivati časti i dostojanstva u kraljevstvu. U Hrvatskoj naročito zapovijeda kralj knezovom Celjskim, da samo domaće sinove uzimlju za svoje službenike. Do sada su ova gospoda izpunila svoje biele gradove sa samimi tudjimi ljudmi, najviše Niemci. Kralj neće dopuštati da odsude plemića bez suda, plaćati će redovito svoju vojsku, brinuti će se zajedno sa stališi za obranu granica.

Ban hrvatski Matko Talovac ugadjao je takodjer plemstvu, da se radje skupljaju pod njegovu zastavu. On potvrdi mjeseca marta god. 1439. u saboru u Križevcih staro pravo, da si

sabor sam bira protonatora ili čuvara banskih pečata. Častnik je taj od starine bio zamjenik banov na sudbenom banovom sjedištu u Križevcih. Siloviti bani oteli su to pravo plemstvu, i sami su od svoje volje imenovali protonotare, a po volji su ih i skidali. Time se rodiše mnoga zla, jer su sudovi bili više po volji banovoj nego li po starom običaju i zakonu. Zato mudri ban Talovac: „predstavljajući samu osobu prejasnoga kralja“ dopusti, da čuvare banskoga vladalačkoga i sudbenoga pečata stališi hrvatski sami izaberu. Stališi stekoše tako pravo birati pravoga kancelara banova, koji će voditi poslove po želji braće svoje. Jošte je ban Matko Talovac sa svojim bratom Petrom, banom hrvatsko-dalmatinskim, učinio mir s Mletci sbog prebjega podanika jedne i druge strane, te su se Mletčani obvezali, da neće primati podanika njihovih na svoje zemljište, dokle budu Talovci bani nad Hrvati, i urediše odnošaje između gradova dalmatinskih i susjedne Hrvatske. Ban Matko Talovac, imao je jošte primiriti Stjepana Vukčića i Dubrovčane, da ne bude očiti rat u zemlji, dok se čine sprema na rat s Turci.

Ovako pripravljahu i udobrovoljivahu plemstvo i kralj i ban, dok se je vojska spravila, da ide prema Srbiji. Polahko se ipak sabirala, te je nekoliko mjeseci ležala kod Slankamena kraj Dunava, dok se nije i kuga u vojski zaleгла, te se sramotno razišla. Samoga kralja popade ta kruta bolest, zato odredi vojske u tvrdjave na granici i vrati se razcviljen u svoju prijestolnicu. Doživio je jošte onaj čarobni glas s florentinskoga crkvenoga sabora, gdje se je mjeseca julija god. 1439. proglasilo sjedinjenje iztočne i zapadne crkve. Nije gotovo bilo kraljevstva kršćanskoga, kamo nije ili sam byzantinski car ili njegov poslanik stigao, da moli i zaklinje za pomoć od zapadnih kršćana. Svagdje je zapadno kršćanstvo hladno primalo inovjernoga iztočnjaka. Sada su se od ove iz sloge kršćanske ufale kršćanske duše, da će nastati sveobći rat na Turke. Prividna je to sloga bila, jer nijedan grčki odaslanik nije potpisao ovoga zaključka, kako možemo sada sasvim temeljito utvrditi.

Kralj Albert umre 27. oktobra 1439. na putu u Austriju, kamo se je dao nositi, nadajući se zdravlju u svojoj rodnoj zemlji. Njegova smrt razkinula je čudne osnove turskoga sultana Murata. Zamisli se sultan Murat, da potraži kršćanske kralje za saveznike proti kralju ugarskomu i hrvatskomu. Pošalje ovoga

ljeta poslanike poljskomu kralju, da mu ponudi vojske i novaca dok predobije Česku, a kada ju predobije i predade svomu bratu Kazimiru, onda će obadva kralja biti neutralni gledaoci rata između sultana Murata i kralja Alberta. Međutim umre kralj Albert, te Ugri i Hrvati upravo u Poljskoj poiskaše sebi kralja i spasitelja.

II.

Čim je kralj Albert izdahnuo, odmah uhvati kormilo država i zemalja u svoje ruke slaba i tašta njegova žena, kraljica Elizabeta. Ona se smatrala pravim zakonitim kraljem, jer se već oteu njezinu zavjeriše stališi, da će nju priznati poslije njegove smrti. Smatrala se time i po oporuci svoga muža, koja je odredjivala, da ona ima vladati. Kraljica je bila noseća, zato je kralj Albert napisao svoju poslednju volju nekoliko dana pred smrt, da ona ima sama vladati do poroda. Ako li im Bog dade sina, onda će uz nju vladati za sve zemlje devet skrbnika, te bi za Ugarsku i Hrvatsku bila tri skrbnika između velikaša ovih zemalja. Umah se skupiše oko nje rođaci i glavni prijatelji njezini, da ju svjetuju. Gospodari većega diela Hrvatske stoje tu uz kraljicu. Knežovi Celjski Fridrik i njegov sin Ulrik nadali su se, da će oni voditi vladu. Da budu jaki i među Hrvati preko Kupe, kao što su bili od Zagreba do Štajerske, dade im kraljica Elizabeta Kostajnicu na Uni. Vladislavu Gorjanskomu, svomu bratučedu, preda Višegrad, da čuva krunu i druge krunske dragocjenosti. Dionisa Seča, također rođaka svoga, učini nabiskupom ostrogonskim. I Frankopani bili su joj u rodu, i oni nadjoše se oko nje, njojzi na pomoć. Činilo se, da će rod Celjski i svojta njihova preoteti svu vlast nad Ugarskom i Hrvatskom.

Uzalud se požuriše kraljica Elizabeta i rođaci njezini, da počmu vladati, kada je strah od jačih neprijatelja prevladao sve duhove. Na samu novu godinu 1440. sastadoše se velikaši ugarski i hrvatski u Budimu, da se svjetuju, koga će si za kralja izabrati. Svi su poštivali prava kraljice na prijestolje, ali nitko se nenadje da zagovara, da njoj u ruke predadu kraljevstvo, kojemu su sa sjevera neprijatelji Česi i Poljaci, a s juga stoje već oboružane turske vojske pod sultanom Muratom, da provale u ugarske i hrvatske zemlje, a k tomu mame Turci u svoj savez Poljake. Da nikada jošte Ugarska i Hrvatska do sada

nisu bile bliže svojoj propasti, to je svatko osjećao i izgovarao. U takovo doba nesmije vladati slaba žena, već muž, koji će junački sablju pasati i na neprijatelja vojsku voditi. Nadao se je i Gjuro Branković, despot srbski, da će njega izabrati za kralja. Da ipak užuvaju pravo Elizabetino, poistu gospoda takova čovjeka, koji će moći biti muž mladoj udovici. Njeki su predlagali najmladjega sina despotova Lazara, ali ga nije htjela kraljica. Jednodušno zatim izaberu Vladislava, kralja poljskoga, mladića od šestnaest godina, čovjeka hrabra i plemenita, al uz uvjet, da se ima oženiti s kraljicom Elizabetom, ženom od trideset i šest godina. Poljaci neka zajednički s Ugri i Hrvati pod jednim kraljem obrane sebe i kršćanstvo od propasti. Svi su mislili, da će sam glas ob ovoj slogi kršćanskoj suspregnuti Turke, da na kršćanske zemlje nenavaljuju. Smetala je ovu osnovu najprije kraljica Elizabeta, jer se je teškim srcem k tomu sklonula, da se uda za tako mlada muža, komu bi majka mogla biti. Napokon prihvati i ona ponudu.

Sjajno poslanstvo izaberu velmože, da pozove kralja Vladislava na prijestolje ugarsko i hrvatsko. Na čelu su poslanstva dva Hrvata: ban hrvatski Matko Talovac i bivši biskup senjski Ivan Dominis, papinski poslanik na naših stranah. 24. januara god. 1440. prispiju u Krakov, gdje ih kralj primi s najsjajnim počastmi. Još su bili tamo turski poslanici, čekajući odgovor kraljev na ponudu saveza između Turaka i Poljaka. Trebalo ih je zavaravati, dok se kralj Vladislav odluči prihvatiti pogodbe naših poslanika. Niti kralju Vladislavu nije bilo po čudi, kada je čuo prvu pogodbu, da uzme stariju i k tomu noseću kraljicu Elizabetu. Njegov mladenački duh gorio je ipak previše za slavom, te je lasno i to pregorio i prihvatio, da bude kralj ugarski i hrvatski. Ako kraljica Elizabeta rodi sina, dopasti će tomu sinu česka kruna, a samo onda Ugarska i Hrvatska, ako Vladislav i Elizabeta nebudu imali mužke djece. Sinovom, koje će roditi, dopasti će kruna ugarska i hrvatska.

Dok su se vodili ovi dogovori u Krakovu, rodi kraljica Elizabeta sina na putu u Požun u Komoranu, i odmah požali, što je bila obećala udaju svoju za Vladislava, što je otela svomu djetetu krune, koje ga po pravu idu. Pregovori još nisu bili gotovi, kada u Krakov glasnik stiže, da je kraljica rodila sina, i da na udaju nepristaje. Poljaci to jedva dočekaše, jer su se bojali

za svoju zemlju, ako im kralj prodje. Skoro da se svi dogovori razbiše. Sada poslanici naši navališe dokazujući, da imaju povlasti i onda kralja Vladislava pozvati, ako kraljica i rodi sina, neka kralj nepusti propasti ove liepe zemlje, koje će moći s pomoćju Poljske obraniti. Suze lijući primi napokon mladi kralj dne 6. marta 1440. ponudjenu krunu svečano iza službe božje u prvostolnoj crkvi. Sada istom odpremi turske poslanike, neka pozdrave njihova cara, da mu se liepa prilika pokazuje biti njegov prijatelj, kada bude kralj ugarskih i hrvatskih zemalja.

Kralj Vladislav obreče prije svega, da će braniti nove svoje zemlje od Turaka, i da će se vjenčati s Elizabetom prije krunitbe, a sin njezin kralj Vladislav, nazvan: „Posthumus“, jer se je rodio poslije smrti očeve, neka mu bude nasljednik, ako li njih dvoje nebudu imali sina. Ban Matko Talovac i Mirko Marcal odoše s ugovornimi listinami ravno u Komoran k Elizabeti, dočim drugovi njihovi ostadoše kod kralja. da ga prate u Ugarsku. Kraljica Elizabeta primi poslanike prividno ljubezno. Uz kolievku djeteta svoga viećala je kraljica s nadošlimi velikaši. Ona je time kanila sklonuti gospodu, da poštuju svetost osobe kraljeve. Jedan od českih velikaša, što je bio s banom Talovcem, vele, da je kleknuo uz kolievku i prisegao vjernost djetetu. Nije tako htio ban Talovac, već reče kraljici: Ma da je sin Vaše milosti i deset godina star, nebismo ga uzeli sebi za gospodara, jer mi trebamo takova kralja, koji će biti jak nas obraniti od Turaka. Majka je na to mućala, nije dalje viećala s gospodom. Kad je bila sama sa svojimi rodjaci banom Ulrikom Celjskim, Frankopani i Sečiem, razdera i pogazi sva razbiešnjena ona pisma. što joj donesao ban Talovac od kralja Vladislava. Po noći dade iznenada uhvatiti bana Talovca i Marcala, i baci ih u tamnicu. U blizini bili su već poslanici Vladislavovi noseći liepe darove kraljici zaručnici. Kada to dočuše, vratiše se natrag, a zlovolja na kraljicu uzruja sve zemlje njezine i pripravi krvavi gradjanski rat.

Elizabeta uzme se osbiljno spremati na rat. Ona je zalagala svoje dragocjenosti, da smože za vojsku novaca, ona je dala ukrasti iz pohrane krunu sv. Stjepana, ona je postavila u gradove na Dunavu vojsku i zapovjednike, ona pripravi krunitbu svomu djetetu Vladislavu Posthumu. Na same duhove, 15. maja 1440.,

unesoše maloga Vladislava u stolnu crkvu u Stolnom Biogradu. Nadbiskup ostrogonski pomaza ga i okruni držeć mu krunu nad glavom, a mati u njegovo ime izreče prisegu. Pod misom držao mu krunu nad glavom ban Ulrik Celjski. Nikola Iločki učini najprije kralja vitezom na obični način, onda podieli to i drugim prisutnim u kraljevo ime. Ljuti plač djeteta izmami majci gorke suze i raztuži prisutne velikaše. Slutili su nesreću ovoga djeteta i zemalja, za koje ga krune.

Medjutim je kralj Vladislav slavno i veličajno ulazio u Ugarsku. Bio je to mladić neliép u licu i tielu, dostojan ipak svake hvale sa svoga veledušja i srdačnosti. S narodom razgovarao je bez tumača, odlične ljude rado je nadarivao, više je davao nego što je sebi ostavljao. Njegova mladost i srdačna prijaznost osvajala je srca plemstva i naroda, kuda je prolazio. Svakim korakom njegovim narasla mu je vojska njegovih pristaša. Kraljicu Elizabetu opet mnogi ostaviše, odkada su plaćenici češki u njezino ime mnoge strane opljačkali i opustošili. Sa svih strana pohrliše biskupi i velikaši u Budim, čim je kralj tamo 19. maja 1440. prispio. Među prvimi bio je ban hrvatski Matko Talovac, koji je pomoćju svoga brijača sretno utekao kraljici Elizabeti iz tamnice. Dodje i sjajno poslanstvo kralja bosanskoga, da iste savez i prijateljstvo. Spomenuše bosanski poslanici kralju, koliko se njihov kralj Tvrdko Tvrdković raduje, da na prijestolje ugarsko-hrvatsko zasieda čovjek, koji je njemu rodjak po jeziku i narodu, preporuča mu neka se sada kao rodjaci i susjedi pomažu, da složnimi silami ustaju proti krvoločnoj sili turskoj. Kralj im liepo odgovori, da mu je milo biti u savezu s kraljem srođim po krvi i jeziku, a da je obojici jedna svrha, čim se uredi unutarnji mir, da se zajedno brane od Turaka. Mnogo poniznije pristupiše poslanici stareca despota srbskoga Gjüre Brankovića. Izpričavali su svoga gospodara, što sam glavom nedolazi pokloniti se kralju. Despot da je izgubio prijestolje i domovinu, bačen iz svoje kuće i sa kućišta, te sada od milosti drugih ljudi žive. Dobio je njeke gradove od njegova predšastnika, pak budući na granici mora da ih čuva. On se uzda u kralja, a vidi unapried slavu njegovu, kako će razbiti neprijatelja, spaliti njegovu zemlju i slavnodobitan se vraćati u svoju prijestolnicu. Kralj ga utješi preko poslanika, neka negubi vjeru, da će nadoći ono blaženo vrijeme sreće

kršćanske, koje cijeli kršćanski svijet uzdajući se u milosrdje Boga velikoga sigurno očekuje.

Prva je sada briga bila kralju Vladislavu, da se zakonito dade okruniti. Sazove krunitbeni sabor na 29. junija 1440. u Budim, kamo su došli i mnogi dosadanji njegovi protivnici. Ugri i Hrvati izrekoše, da je krunitba Vladislava Posthuma nevaljana, a svi jednodušno izabraše kralja Vladislava poljskoga za svoga kralja. Trebalo je donesti krunu i druge krunitbene znakove. Kad li otvoriše donesene pohrane i krune nenadjoše, digoše se svi na Vladislava Gorjanskoga, dosada čuvara krune. On se je izpričavao, da je kraljica Elizabeta bez njegova znanja krunu izvadila, ali stališi ogorčeni odsude ga na smrt. I bio bi izgubio glavu, da ga nespasi sam kralj. Stališi posegnuše u grobnicu svetoga Stjepana, da ovjenčaju svoga kralja s onom krunom, koja je bila na glavi ovoga svetoga prvovjenčanika ugarskoga, te ga 17. julija 1440. velikom slavom u Stolnom Biogradu okruniše. Koliko je mnogo bilo sjajnih velmoža, koliko li plemstva i naroda, kakvim li se triumfom kralj Vladislav vraćao u Budim, sve je to svjedočilo, da su velikimi nadami gospoda i njegovi narodi dočekali novoga kralja.

Lasno je to moći pojmiti, kada su svi znali, da sultan Murat već kuca na vrata Ugarske. Čim su stigli poslanici iz Poljske, umah zapoviedi Isak-begu, neka sabere raztresenu po Srbiji vojsku pod Biograd. U gradu je zapoviedao odlični vojvoda Ivan Talovac, prior vranski, brat našega bana Matka, a s njime jamačno sami njegovi Hrvati, jer znamo, da su Talovci imali svoju vojsku. Čim je Ivan dočuo, da se turska vojska gradu primiće, odmah joj izadje u susret s cijelom svojom posadom. Već iza prvih okršaja vidje, da mu je sila premalena za otvoreno bojno polje, pak se povuče u grad, da ga brani što bolje može. Sultan Murat pristupio međjutim sam, da vodi vojsku. Stane grad opasivati s vodene i kopne strane. Po Dunavu i Savi zaplovi do sto ladja, da niti pomoć s prieka neuzmogne doći, niti da bi tkogod prešao iz grada, da ište od braće pomoći. Glavnu navalu s kopna vodio je sam sultan. Prema gradu nastavi razne vrsti opsadnih strojeva, teške lumbarde i visoke drvene tornjeve, koji su zidine gradske nadvisivali, nasipe jake navaljuje od zemlje, drvlja i kamenja, jame do grada uzme izpunjivati, a grad tako jako opaše, da bi jedva miš iz njega mogao izletiti.

Nije niti Ivan Talovac mirno gledao u ove spremne sultanove. Znao je on, da na bedemih biogradskih brani tolike kršćanske zemlje i narode, koji bi postradali, da ovaj grad padne. Iz svojih topova razmrskao je mnoge radnje turske, više puta je sretno iz grada izletao, više puta biesne janjičare sa zidina gradskih iza ljuta boja odbacio. Što su Turci kroz dan gradskih zidina iz topova svojih razvalili, to su naši noćju popravili. Turkom već dodija obsiedanje, jer ih je već glad i nevolja uzela moriti, svu su zemlju širom na okolo poharali i poplienili. Od kuge, gladi i neprijatelja razjareni bunili su se; sultan se tek nalazio u nevolji, nu se tješio, da će i braniteljem ista i gora nevolja doći, pak da neće moći dugo grada uzdržati.

Da vojsku svoju sultan udobrovolji, dopusti pojedinim odjelom preći preko Dunava, da pliene i roblje dovode. Ovom prilikom zarobiše Turci u susjednih naših zemljah toliko roblja, pri čem opet postrada naša jadna Slavonija, da je najljepšu djevojku bilo moći dobiti za jedne čizme, a najljepšega momka za 150 aspra. Jošte nenapredova sultan u obsiedanju grada. Napokon pokuša s podzemnim prokopom, da u sam grad prodre. Veli se, da je bio dobro daleko dopro, dok uhoda jedan pismo na strielici u grad neprebaci i vojvodi Talovcu dojavi, što Turci rade. Naš vojvoda pohiti izkapati protuprokop, te ga napuni prahom i drugim zapaljivimi stvarmi tako, da se je to moglo odozgo zapaliti. Straža je pazila i bdila, dok se je mogla razabrati podzemna tutnjava, gdje Turci već do grada prokop dokapaju. Jedva se Turci ovako gradu primaknuše, i veseli već u velikom broju pribraše se u svojem prokopu, da iznenada iz njega u grad provale, kad li naši svoj prokop podpališe i Turke i mnogo blaga njihova žive u zrak i u crnu zemlju baciše. Sultana razcvili zla sreća ovoga poslednjega pokusa, na koji je bio sve svoje nade položio, da će ipak ovaj jaki grad predobiti.

Kada su došli poslanici Vladislavovi, da sultana Murata sklonu na mir i da ostavi u miru Biograd, nije im dao nješto vrijeme odgovora, dok se nije uvjerio, da u ludo proljeva krv svoje vojske. Onda im reče: „da će dati mir kralju, ako mu dade u zalog mira i saveza ovaj grad. Sada, da odlazi samo zato, da dobije kralj vremena dobro si promisliti, nije li bolje svoje dobro čuvati, nego li se za tuđe boriti. Sultanov da je Biograd, pak će on opet doći pod njega i s njime Bog čuvar i

osvetnik pravice. Sultan Murat ode razjaren u Drinopolje. Sedam je sramotnih mjeseci pod Biogradom sproveo, sedamnaest hiljada vojske pozoba mu ovaj grad, sve skoro brodove rinuše mu naši što kamenjem što udarci iz topova u hladni Dunav, sve skoro sprave opsadne pozoba mu plamen ratni, vojska klonula duhom spusti se na jug prema Novom Brdu. Teško bismo ovo sve i vjerovali, da nam to i sama turska vrela nepotvrđuju.

Pobjeda Ivana Talovca obasjala je kao zora ljepše budućnosti novu vladu kralja Vladislava. Sve je bilo veselo, jer se je lahko naslutiti dalo, da bi ovaj put pored tolikih smutnja domaćih mogle propasti ugarske i hrvatske zemlje. Samo je kralja briga morila, neće li se sultan Murat skoro ljuto osvetiti. On počme odmah o tom misliti, da nove vojske sabere, da i Poljska dade pomoćne vojske. U južnoj Ugarskoj namjesti za čuvara kraljevstva junačkoga Janka Hunjada, po našoj narodnoj pjesmi prozvana Sibirjanin Janka. On se je već prije u ratu proslavio, vjerno je pristajao uz svoga kralja i oduševljen bio za boj na nevjernike. Ime njegovo bilo je strašno Turčinu i postajalo je nadom i utjehom kršćanstva. Imenovan vojvodom erdeljskim i knezom temeškim, dobio je krasnu priliku, da se neumrlo proslavi.

U mjesto da nastavlja pripreve za obranu svojih zemalja, morade kralj Vladislav voditi domaći građanski rat proti kraljici Elizabeti i njezinim pristašam. Nesretna kraljica, da smogne za rat novaca, preda sebe i djecu svoju u ruke Fridrika III. austrijskoga, sada cara njemačkoga, čovjeka pohlepna za slavom i novcem, a uz to troma i sitna. Predala mu je skrbeničko pravo na njezina sina, dala mu je sina i krunu. a on njoj novaca, da uzmogne nabrati plaćenika za rat. Dala mu je i kćer svoju na uzgajanje i čuvanje, a on njoj opet novaca. Doduše joj obećao, da će djeca njezina biti upravljana po njezinoj volji, nu jamačno već sada nije mislio održati zadanu riječ. Kraljica Elizabeta s dobivenim novcem najmi českoga vojvodu Ivana Giskru, glasovitoga učenika Žižke i Prokopa, pred kojih su četami zadržtale tolike europejske vojske. Vojvoda Ivan Giskra osvoji jednim mahom gotovo sve gradove sjeverne Ugarske. te je kralj Vladislav morao iz Poljske vojske dovoditi, jer mu ugarske vojske nisu dostajale.

U ovom razdoru stali su Hrvati razdvojeni. Većina ih prista uz kralja Vladislava Posthuma, jer su ovdje kolo vodili knezovi

Celjski u društvu s Frankopani sve do jadranskoga mora. Oni baciše s ovoga zemljišta istoga možnoga bana Matka Talovca i braću njegovu. Knezovi Celjski metnuše u ljuti škripac istoga svoga rodjaka kralja bosanskoga Tvrdka Tvrdkovića, koji je stupio bio u savez s kraljem Vladislavom, a sada unišao u svadju s banom njegovim Matkom Talovcem. Knezovi Celjski zametnu svadju, koja se izmetne u gotov rat i izmed drugoga svoga rodjaka i bana Matka Talovca. To je bio Stjepan vojvoda humski. On udari u primorje hrvatsko i osvoji sebi Omiš i Poljice. Badava je kralj Vladislav iskao saveza i pomoći u Veneciji, badava dobri inače prijatelj Mletčana ban Matko Talovac, republika obadvojici odgovori liepe rieči, ali u savez se nedade, niti im pomoći kakve obeća.

Dok se je ban hrvatski motao na južnih stranah svoje banovine, sabirao je vojsku svoju i pristaše svoje knez Celjski. Dolnju Slavoniju preda Vladislavu Gorjanskomu, da se tamo sabere. Gorjanski brzo osvoji za sebe gotovo sve plemstvo dolnje Slavonije. Digao je staro i mlado, svjetovne i duhovne ljude, i sabrao tako dosta veliku vojsku, te je prodro preko Drave u Ugarsku. Gotovo je siguran bio, da će pobijediti, jer će medjutim prodrieti iz zapada Hrvatske knezovi Celjski, pak će se na Dunavu sjediniti s Giskrom i uljesti u kraljevu prijestolnicu. Kraljica Elizabeta prispjela je bila u Ostrogon, da čim bliže prijestolnice dočeka taj slavni dan.

Istom što je vojska Gorjanskoga Dravu prešla, već joj se primicahu Janko Hunjad i Nikola Iločki, koji je nedavno prešao na stranu kralja Vladislava. Nedaleko od Mohača sukobiše se i utaboriše obadvie vojske. Neizmjernom vikom i biesom, kako je u građanskih ratovih, započne bitka. Tabor Gorjanskoga bude razbit i razpršen, vojska mu se razleti u susjedne šume, gdje su ostanke polovili i nemilice poubijali. Sam vojvoda Vladislav Gorjanski i drug njegov Ivan Korog, premda su ljudi bili krupna tiela, nisu u biegu zaostajali za mršavijimi od sebe. Dobježali su sretno do Ostrogona i izpripoviedali kraljici Elizabeti cielu nesreću. Kraljica udari u gorki plač i uzme Gorjanskoga zaklinjati, neka joj smogne u posudbeno ime sto hiljada forinti, i neka opet sabere vojsku. Nije ga mogla sklonuti, morala se vratiti zlovoljna u Požun.

Knezovi Celjski nemogoše iza ovoga poraza krenuti napried sve do proljeća god. 1441. Kralj Vladislav je medjutim dobio 1441.

iz Poljske novih četa, te je sam ratovao uz Dunav na Austriju, a onda se morade spustiti glavom proti knezu Celjskomu, jer mu je njegov vojvoda Ivan Vitovec vojvodu Banfia 1. marta god. 1441. kod Samobora hametom potukao i kraljeve vojske bolji dio pohvatao, pak se onda bacio preko Drave u Ugarsku. Kod Subotića nadje se kralj Vladislav prema Vitovcu. Vojvoda se tako utvrdio, da ga je badava kralj Vladislav kušao izmamiti na bojno polje. Nije bilo kralju Vladislavu stanja na ovom mjestu, a niti knezovom Celjskim zavadjenim s Fridrikom III. carem njemačkim, te prihvate obie strane ugovaranje o miru. Mogući knezovi Celjski ponudiše svoju vjernost preko poslanika, a kralj Vladislav im se prisegom zaveza, da će knezove Fridrika i sina mu Ulrika kao vjerne članove svoje krune braniti sada i u buduće od svih njihovih neprijatelja i da će ih smatrati za prijatelje.

Ovim mirom (19. aprila 1441.) prisloniše se gotovo svi Hrvati uz kralja Vladislava, a Celjski mu knezovi ozbiljno uzeše služiti, da se s kraljicom Elizabetom pomiri. Nudjao joj je kralj Vladislav dobre i povoljne uvjete, pokazivao se dobar i pomirljiv sa svimi, koji su bili voljni miru i slogi u državi, sa zarobljenici u ratu blago je postupao, odpuštao ih iz tamnice i novaca im davao, vojske je svoje držao u stegi, da nepliene i neharaće. I papa Eugen IV., koga je kraljica Elizabeta priznavala, i stališi ngarski i hrvatski nastojahu ju sklonuti, neka se pomiri. Kraljica odlučno im odgovori: „Kako bi meni i na pamet moglo doći, da volim krunu ugarsku kralju poljskomu, nego li momu sinu!“

Kraljica Elizabeta volila je nastavljati krvavi rat u sjevernoj Ugarskoj, premda je tako baštinu svoga sina razdirala i neprijatelja nehotice u zemlju vabila. Kralj Vladislav je bio sav sapet ovim ratom, a sreća i providnost božja dade kralju, da je metnuo na bojište u Erdelju Janka Hunjada, te je opeotovano razbio samoga sultana Murata, i stekao si slavu pred cielim kršćanskim svijetom. Kralj bosanski iznemogao je bio od vječnoga služarenja, pak je tražio zaštite u Veneciji, kada mu je nije mogao dati kralj Vladislav. Iskao je već utočište sa svojom obitelji u kojem god gradu mletačkom, dapače se dotle zaboravio, da je ponudio republici, neka primi njegovo kraljevstvo, a on će ga upravljati u njezino ime, kako joj volja javno ili tajno. I ban hrvatski Petar Talovac tražio je prija-

teljstvo mletačko, i dobio ga. Republika otvorila hrvatskoj trgovini sve svoje luke na jadranskom moru. Za uzdarje dade ban povlasti njezinoj nadbiskupiji spljetskoj, priznavajući joj gotovo sve one prihode, koje je prije imala na zemlji hrvatskoj.

U ovo doba razsula i nevolja, kada su već kralj Vladislav i kraljica Elizabeta iznemogli, javi se opet kao angjeo mira papa 1442. rimski Eugen IV. Otkada je izrečeno u florentinskom saboru sjedinjenje crkve, gorio je papa za tim, da opet pod vodstvom papinskim digne sveobću križarsku vojnu. U to ime posla mjeseca junija god. 1442. svoga uglednoga kardinala Julijana Cesarinia, da najprije izmiri kralja Vladislava i kraljicu Elizabetu, a onda probudi iznova kršćanstvo na obranu svetoga krsta. Kardinal Julijan nadje kralja Vladislava oduševljena za križarsku vojnu i pripravna na pomirenje. Kralj mu dokaza, koliko je puta molio kraljicu Elizabetu, neka se izmire, kako je slao poslanike, kako je htio odkidati od svojih prava, samo da do mira dodje. Julijan ga veseo ostavi i ode ka kraljici Elizabeti. Ona je u ovom ratu već bila založila sve svoje dragocjenosti i urese, potrošila sve svoje blago, već su ju ostavljali najvierniji prijatelji, ali jošte se je teško sklanjala miru. Napokon se sklonula na pogodbe, da kralju Vladislavu bude ugarska kruna dotle, dokle njezinu sinu bude petnaest godina, zato da će uzeti njezinu stariju kćer Anu, a njegov mlađji brat mlađu kćer Elizabetu, pak će im kraljica Elizabeta biti kao majka dobra. Poljska neka dobije njeke dielove zemlje na sjeveru, koji su se sada Ugarskoj pribra-
jali. Bio bi i na to pristao kralj Vladislav, ali nisu htjeli Ugri. Kardinal Julijan je sada lietao bez prestanka izmedju kralja i kraljice, dok ih neskloni, da se sastanu u Ostrogonu. Tamo su njeko vrijeme srdačno zajedno boravili, darivali se i obadvoje pokazivali, da su sretni i zadovoljni. Kraljica bi po novoj pogodbi ipak uzela kralja Vladislava, ali za tri dana iza te pogodbe umre 19. decembra 1442. od boli u maternici, a bilo je i glasova, da je otrovana. Nitko se ipak nije usudio okriviti plemenitoga kralja Vladislava, jer bi njemu od veće koristi bila, da je ostala u životu. Sada se istom stao izticati Fridrik III. car njemački kao skrbnik kralja Vladislava Posthuma, a uz njega pristajase Ivan Giskra, zapoviednik u sjevernoj Ugarskoj, i drugi nepomirljivi neprijatelji Vladislavovi. Kardinal Julijan se opet na-
peo, da pomiri stranke i da nedodje do očita rata, kako se je car

Fridrik III. grozio. Došlo je ipak barem do prividna izmirenja, kojemu se je jamačno najviše radovao kardinal Julijan, taj oduševljeni borac za slogi kršćansku i za zajednički rat na Turke.

III.

Liepa nada obasja u ovaj čas obzorje kršćanskoga svijeta, da će ipak doći do rata s Turci. Oduševljeni papinski poslanik mogao je pripoviedati kralju i velikašem, kakovi janci dolaze papi od kršćana s iztoka, kakove nevolje podnose sužnji hrvatski i ugarski, gdje ih u neprebrojnih hrpah u verigah težkih preganjaju iz Europe u Aziju, kako neprestaju u Rimu jadikovati poslanici cara byzantinskoga, kralja cyparskoga i despota morejskoga, da im je skoro kucnuo posljednji čas. Papa je već početkom ove godine razaslao bio svoja pisma po svoj Europi, gdje riše sve ove nevolje i zaklinje nadbiskupe, biskupe i opate, neka dadu desetinu od svih svojih crkava i prihoda za rat na Turke. On sam da će im posvietiti sa svojim primjerom, da će dati peti dio od svih prihoda apostolske komore za vojsku i brodovlje. Pozvao je i sve susjedne vladare kršćanske, neka vojuju zajedno s kraljem Vladislavom. Osim pape navali s prošnjama svojimi despot srbski Gjuro Branković na kralja Vladislava i ugarske i hrvatske velikaše. Starac despot proplaka u gorkih suzah pred kraljem, kolike nevolje da njegovi sinovi u turskom sužanjstvu podnose, gdje su im oči izboli, i učinili ih eunuchi. Iza propasti njegove zemlje i roda njegova, da će doći red na kraljevstva Vladislavova. Despot iznese pred kralja pismo vojvode Janka Hunjada, u kojem mu piše, kako mu njegovi uhode javljaju, da je sultan Murat u Aziji potučen tri puta od kneza Karamanskoga, da je pobjegao na neki otok i umro, u Drinopolju da su izabrali za sultana jednoga od njegovih sinova, sada da bi dosta bilo kojih trideset hiljada konjanika, jer su se Turci neizmjereno prestrašili od priprava kršćanskih, samo kada bi kršćanska vojska prešla u Srbiju, da će ju Turci jedva i dočekati. Nije bila istina, što je ovo pismo govorilo, neznamo kako ga je vojvoda Hunjad mogao napisati. Ali slično pismo piše kralju Vladislavu i republika dubrovačka, kako je po svojih ljudi iz Azije i Egipta doznala, da je sultan Murat strašno i u sramotnom biegu poiskao svoj spas. Obzirni Dubrovčani svje-

tuju takodjer kralja, da je sada dospio onaj čas, gdje će moći on s pomoćju svega kršćanstva uništiti Turke i baciti u Aziju.

Ovako obodren kralj Vladislav stao sakupljati vojske. Kar- 1443.
dinal Julijan mu dovodio križare od raznih naroda zapadnih, dolazili su i Poljaci uz svoga kralja, a za vojsku dao je novaca despot Gjuro Branković. Od svih naroda sinovi nadjoše se pod kršćanskom zastavom tako mnogobrojni i raznoliki i dobro obo-ružani, kako već nije bilo od nikopoljske bitke. Tu su bili Hrvati, Vlasi, Francezi, Ugri, Poljaci, Niemci i Česi, svega skupa do četrdeset hiljada ljudi. U jesen god. 1443. otpočela vojna prelazom preko Dunava. Glavni i najslavniji vojvoda bio je Janko Hunjad, premda je sam kralj u boj polazio.

Prešavši Dunav nenadjoše gotovo nigdje odpora sve do Sofije, do koje su stigli za šest dana, oplieniše ju i zapališe, da im u zaledju nebude od nje neprilike. Kralj je mislio čim prije preći klance Balkana, a u tri dana nadao se stići u Plovdiv, odakle je otvoren put u Drinopolje i u Carigrad. Tako bi se izpunilo proročanstvo legata Julijana, da će Vladislav protegnuti svoju vlast do aegaejskoga mora. Trebalo je ipak oprezno napredovati. Lievo i desno ogledahu zemlju, da im gdjeod po strani nebude turska vojska i da ih poslije iza ledja nepopade. Zato se okrene kralj malo prema zapadu i utabori se nedaleko od bugarske Morave. Odavle pošalje do pet stotina konjanika preko rieke, da uvide bi li se moglo dalje polaziti. Jedva predjoše na drugu obalu, kad li uhvatiše četiri turske uhode, od kojih doznadoše, da je jedna turska četa od dvie hiljade ljudi sasvim blizu. Preslabi da joj odole udare naši u bieć, neki se bace od straha sa strmih obala u vodu, te mnogi pogiboše, a gdje-koje pozoba hladna Morava. Njeki jošte sustaše, da se brane, dok im u pomoć priskoči kralj, koji je ondje na blizu lov lovio. I on vidje, da ih je premalo, te se svi skupa baciše u vodu, gdje su opet mnogi izginuli, a kralj je sretno izplivao.

Da je jača turska vojska blizu, to se je znalo po običaju turskoga vojevanja. Kralj Vladislav zapoviedi Hunjadu, da sa dvanaest hiljada vojske opet Moravu predje i Turke potraži. Istom oko Niša sretne vojvoda njeke odjele, razbije ih i grad upali. Pomalo se sabra i na javu pomoli glavna turska vojska, i namjesti se prema kraljevu taboru. Janko Hunjad ih prosliedi i u noćno doba 3. novembra 1443. zametne groznu bitku, gdje

se upravo klalo i mesarilo. Do trideset hiljada, vele, da je Turaka palo, četiri ih hiljade naši zarobiše i mnoge zastave i drugi plien kralju na dar donesoše. Med ulovljenici bili su odlični turski vojvode. Dvanaest paša spomnije Hunjad svomu prijatelju Nikoli Iločkom, koji su u boju bili, a i glavnoga pašu uloviše i uz njega više vojvoda. Slavu Bogu zapjeva sada sva kršćanska vojska, a narod iz susjednih bugarskih i srbskih krajeva hrlio je pod zastavu slavodobitna kralja. Veseleći se što u njegovoj vojsci govore jezik, koji razumiju, dolaziše u vojsku i donosiše hrane toliko, koliko je vojski trebalo.

S povećanom vojskom, opojenom od slavne pobjede, pre-dobro obskrbljen s hranom uz pogodno vrijeme krenu kralj Vladislav napried, da predje balkanske gore. Sultan Murat bio je još samo za tri dana daleko. Sve svoje vojske iz Azije i Europe baci u dva glavna klanca kod trajanskih vrata, kuda su vodili glavni putevi u čarobne poljane makedonske i tračke. Vojskam zapoviedi da se samo brane, a da se nedadu izmamiti prieko na otvoreno bojno polje. Od drvlja i kamenja podigoše turske vojske u klancih ogromne zidine, a na vrhovih iznad klanaca namjestiše se strieljačke čete. Uzдали se Turci i u ljutu zimu, koja će sustavljati napredak kršćanske vojske.

Dobro su Turci računali, jer je kršćanska vojska sve teže napriedovala, čim se je više na balkanske visine uzpinjala. Putevi naopaki, zima svaki dan jača, hrana se teško dovozi, a mnogi pogibaju od zime, gladi i teškoga napora. Neprijatelja nesusretaju, što je zlom slutnjom izpunilo vojsku. Sretni su bili vojnici naši, kada prvi put ugledaše turske stražare na vrhovih briegova kod trajanskih vrata. Kao da im se duša povratila, svatko se hvatao oružja, da što prije sa strmih klisura neprijatelja pre-baci. Mahmud Čelebi, vojvoda turski, u klancu zaboravio u ovaj čas, valjda takodjer željan boja, na zapovied sultanovu. Izadje s cielom svojom vojskom pred neprijatelja 24. decembra 1443. Straš-an boj započne; opet je više čovjek čovjeka udarao, nego li se borilo. Poljaci, veli se, da su pobjesnjeli prodirali u neprijateljske redove. Već nasto obći biegi Turaka, dok sam Mahmud Čelebi i psovka i sabljom svoje u redove neutjera. Poljaci se onda baciše na konje, budući ih svojimi dugimi mačevi, te probodoše i Čelebijeva konja, a ovaj razbjesnjen od rane poleti med kršćansku vojsku i baci svoga gospodara tamo na zemlju. Zdrava i

čitava uloviše ga naši i odvedoše pred kralja. Čim se glas razsuo, da je Mahmud Čelebi uhvaćen, baci se sva vojska turska u divlji bieg, bacajući od sebe oružje i penjuć se na nedostižne klisure. Drugi dan, na sam božić god. 1443., postavi kralj Vladislav svoj tabor pred klanac. Mjesto ovo, gdje se je vojevalo nazivlje Janko Hunjad: „Kunovica“.

Ova sjajna pobjeda na visinah balkanskih uzniela je opet duh vojske kršćanske na nove pobjede. Sada još da razvale ove ograde turskoga carstva, pa da se onda spuste u krasne poljane na jugu ovoga gorja i da uživaju tim više, čim su više sada pretrpili. Još isti dan, dakle na božić, navale na klanačke bedeme, ali lasno je bilo Turkom sasuti na kršćane sa svojih sigurnih položaja cielu tuču strielica i odbiti ih od sebe. Kralj Vladislav vidio je već, da u ludo trati vrijeme i ljude u onoj čičoj zimi, a nastajale i druge nevolje, naročito glad. Hunjad je jošte htio obilaziti neprijatelja i kušao je bacati kamenje u klanac još s većih vrhunaca iznad turskih straža, ali bez uspjeha. I on sada pristane uz povratak, kada se niti vojska nije mogla kretati od leđa i mnogi se smrzao. Samo jošte srbski despot Gjuro i kardinal Julijan neizgubiše vjere pored svih ovih nevolja, oni vodiše svoje odjele i trpiše skupa s njimi, a opet goniše jošte, neka se samo ide napried. Kada su vidili, da se drugi nedadu dalje, krenu i oni natrag.

Polahko i oprezno kretala se vojska natrag. Naprvo je 1444. išla prtljaga, za njom pješačtvo, napokon teško oružano konjanitvo. Dosta su ih Turci uznemirivali, dok nestigoše na same poljane. Da čim sretnije uzmaknu, zapališe svu prtljagu, koja im nije nužno trebala, zakapahu ciele vozove oružja, ubijahu suvišne konje i životinje. Tako prispije vojska iza teške muke najprije u Biograd, a onda u Budim, gdje se je već sabralo ljudstva s raznih strana svieta, da pozdrave kralja i pobjedonosnu vojsku. Pravi je to bio trijumf svega kršćanstva, kada je svećenstvo Bogu slavu dajući iz grada izašlo, te s ljudmi različitih jezika klicalo slavu kralju Vladislavu. Čim se na pogledu pred Budimom u povorci prvi turski vojvode u lancevih i verigah pojaviše, zaorilo je po zraku kano da oblaci jedan o drugi udaraju, a onda dolaziše zastave, napokon sav drugi bogati plien. Kralj je po učinjenom zavjetu cieli ovaj provod pješke obavio. Bio je taj povratak u Budim početkom mjeseca februara god. 1444.

Ova polugodišnja vojna donijela je dvie važne za Europu posljedice. Kršćane je obodрила, a Turke jako zaplašila. Svi skoro europski vladari čestitahu kralju Vladislavu, svi su skoro pomoći obećavali za novu vojsku. Car byzantinski obećavao je puno, premda nije mogao dati ništa; papa, Venecija, Genova i vojvoda burgundski obećaše, da će veliko brodovlje poslati u crno more, koje će zapriečiti Turkom ratujućim u Aziji prelaz u Europu. Gjurо Kastrіota digao već ustanak u Albaniji i proslavljuje tamo sveto ime Isusovo. Jošte se je čulo, da je sultan Murat odstupio s priјstolja, povukao se u samoću i predao državu mladomu sinu Muhamedu, momku od četrnaest godina. Kada se je sultan Murat bolnim srcem spustio iz tabora sa Balkana u Drinopolje, izađe pred njega sva u crnini rođena mu sestra, žena zasuznjenoga Čelebia, i klečeć ga moljaše, neka oslobodi od veriga njezina miljena muža. On joj to obreče, premda mu je duša gorila za ratom i osvetom, a mir će morati učiniti, jer se opet oružaju kršćanski europski vladari, opet se diže knez Karamanski u Aziji, a na obadvie strane nemože rata voditi. Dodija mu ovakovo vladanje i ode u Magnesiju. Savjetnici sina njegova odlučіše, da će napraviti mir s kraljem Vladislavom i njegovimi saveznicі, ako to bude ovaj put i s velikimi žrtvami. Najprije uhvatiše Turci u svoje osnove despota srbskoga Gjuru, obećavajuć mu, da će mu vratiti sinove i sve zemlje, a despot opet veli se, da je u tajni dogovor stupio s Hunjadom, a ovaj je uplivao na kralja Vladislava. Nije niti kralju Vladislavu u ovaj čas bilo nemilo, da može učiniti častan mir, kada mu je pored sve slave još uvijek za vratom Fridrik III. car njemački, te čeka samo da u sгодno vrieme svoga štіćenika kralja Vladislava Posthuma posadi na priјstolje ugarsko-hrvatsko.

Uz sjajno oboružanu vojsku već spremnu za novi rat, primi kralj u Segedinu mјeseca јunija god. 1444. turske poslanike, da budu mekši na mir. Kardinal Julijan odgovarao je od mira, dok nije čuo pogodbe, a onda je i on teжkim srcem zamuknuo. Po turskih pogodbah dobi despot Branković sve svoje prvanje zemlje i gradove, sinove mu vratiše. Sužnje izmieniše, a za Čelebia plati sultan Murat sedamdeset hiljada zlatnika. Dunav će biti granica, te nijedna strana nesmije prieko navalјivati. Vlaška dolazi pod kralja ugarskoga, a Turci će za osam dana predati sve gradove. Mir se učini na deset godina. Kralj ga prisegne na evangjelje, a Turci na

koran. Veće sramote gotovo Turci nadoživise, niti kršćanski ikoji vladar častnijega mira. U ovo doba pokloni se kralju Vladislavu iznova izabrani kralj bosanski nasljednik Tvrdkovićev Stjepan Toma Ostojić, videći veliku silu i slavu njegovu.

Jedva prodjohše turski poslanici, kada dodje poslanstvo od papinskoga admirala, da se je postavio s brodovljem burgundsko-talijanskim na Bosporu, i da je Turkom nemoguće preći iz Azije u Europu. To potvrdi i prisutni poslanik cara byzantinskoga, i jošte dopuni, kolika će pomoć doći vojski kraljevoj od njegova cara. Jošte javi papinski poslanik, da će skoro stići iz zapadne Europe velike križarske vojske. Kralj Vladislav požali, što je tako naglo mir učinio, a njegovi Poljaci uzeše na njega navaljivati, neka za Boga ostane u miru, neka dodje u Poljsku, da mu nepropade tamo otčinsko kraljevstvo.

Kralj Vladislav stao je kao razapet izmedju svojih Poljaka i kršćanstva, srdce ga je bolilo, da svoju otčevinu toliko zapušta, a opet je gorio za novom slavom, da na čelu svih kršćanskih vojska oslobodi Europu od Turaka. Teško mu se je vidilo opet prisegu prekršiti i povriediti svoju svetu vjeru, dok ga iznova neobodri kardinal Julijan. „Vi biste se rado iznevjerili — dovikne mu on — Vašim saveznikom i Vašoj vlastitoj sreći. Njim ste se zavjerili, Vašemu Bogu i kršćanstvu, a taj prijašnji zavjet uništuje prisegu, koju ste prisegli neprijateljem Isusa Krsta. Božji je namjestnik na zemlji papa, bez njegove volje niti smijete što obećati niti izpuniti; u njegovo ime riešavam Vas prisege i blagoslivljem Vaše oružje, hodite za mnom na stazi slave i spasa, a ako ste još u dvojbi, bacite grieh i kaznu na moju glavu“. Kralj Vladislav i velikaši sabrani oko njega, uzpaljeni od kardinala, odlučiše 4. augusta 1444. u slavu svemožnoga Boga na zator bezbožnim Turkom novi rat. Zapisegne to kralj Vladislav i objavi svim vladarom Europe, da polazi na Turke. Kada je njegovo pismo u Poljsku stiglo, sabra se sabor, da zaklinje kralja, neka se Boga boji, neka neide u ovu pogubnu vojnu. Mladjahni kralj Vladislav gorko proplaka na ove glase iz svoje domovine, ali već se natrag trgnuti nije dalo. Obeća im, da će odmah u Poljsku doći, čim ovu vojnu dovrši, a to će biti doskora. Pripovieda se, da se je kralj Vladi-

slav dosta naplakao poslednjih dana prije polazka u rat, što je ovako naglo prekršio svoju prisegu, kao da je slutio svoju nesreću.

Sve skupa vojske, kad je kralj polazio 20. septembra 1444., nije imao niti dvadeset hiljada konjanika. Jake su bile konjaničke čete, što mu ih dovede ban hrvatski Matko Talovac i njegov brat Franjo, a s drugih strana malo je došlo, jer je tek bio mir učinjen, pak nije bilo dosta razglašeno, da će biti iznova rat. Kod Oršove predje kralj Vladislav Dunav, i spusti se uz ovu riekku, da dodje do crnoga mora, te će uz obalu lahko proći u iztočnu Traciju do Gallipola, kamo se je nadao dospjeti za petnaest dana. Boraveć kod Nikopolja, dodje mu vlaški vojvoda Drakul, da ga odgovara od ovoga rata. „Ta veća je četa, s kojom sultan Murat u lov polazi, — reče Drakul, — nego što je ova vojska“. Pobijao ga je kardinal Julijan, da neće trebati niti mača potegnuti do Hellesponta, sultan Murat da nemože u Europu od brodovlja kršćanskoga na Hellespontu, da će pomoći dati byzantinski car, a da će jošte doći pomoći i sa sjevera. Većina u ratnom vieću pristane uz kardinala Julijana, te se vojska krene napried. Vojvoda Drakul dade im četiri hiljade ljudi i sina svoga, da tu četvu vodi. Kralju Vladislavu dade dva momka vješta putevom i stazam po Bugarskoj, i dva svoja najbolja konja, neka ih primi i uza se drži, da će mu dobro doći, ako li bi mu se, što Bog nedaj, dogodila kakva nesreća. Ovi savjeti vojvodini razglasili su se po vojsci, te uznemiriše i kralja Vladislava i vojsku, ali ipak krenuše napried, osvojiše njeke manje tvrdjave i spustiše se na crno more kod Varne, kamo su već stizali crni glasovi jedan za drugim. Turska vojska da je prešla u Europu kod Gallipola pod vodstvom samoga sultana Murata, koji je opet zasio prijestolje. Gjuro Kastriota kretao kralju Vladislavu u pomoć s trideset hiljada ljudi, ali mu neda srbski despot Gjuro preko svoje zemlje, o kom se i to govorilo, da je prvi odkrio Turkom nove ratne priprave kršćanske. Na sve to zlo jošte razbolje se kralj Vladislav i osta pripet na Varnu, koja je upravo dosta sgodan položaj imala, naslanjajuć se s jedne strane na crno more, odakle je moglo brodovlje pomoći donesti, a s druge strane bila plodna ravnicu za hranu konju i konjiku. Kako je opet močvarom u zaledju Varna zaštićena, mogla je biti i dobro obranbeno mjesto. Ovdje je pun zlih slutnja čekao kralj Vladislav svoju sudbinu.

Čim je dospio glas na dvor mladoga sultana Muhameda, da je prekršen segedinski mir, a kršćanska vojska već na tursko zemljište stigla, složiše se njegovi veziri, da odmah zazovu na prijestolje staroga sultana Murata, neka ostavlja svoju samoću i sam podje opet na čelo vojske proti nevjernim kaurom. Stari sultan poslušao, krene prema Gallipolu i obidje kršćansko brodovlje, te prevede četrdeset hiljada svoje vojske na europsku stranu. Živim strahom od Turaka obladani oglasiše kršćani veličinu ove vojske na sto hiljada.

Prvi glas o svom dolazku dade sultan Murat caru byzantskomu, moleći ga, neka mu pošalje svoje čete kao u savez. Usled toga vele se zabrinu dvor u Byzantu. Nečekajući ipak njegova odgovora, projuri sultan Murat u Drinopolje, gdje su se uzburili Turci, da je tobože dospio kraj njihovom gospodstvu, sada da će ih kršćani uništiti. Gotovi već prevrat sultan uguši, bacivši u tamnice nekoliko hiljada ljudi, a druge odsudivši na smrt. Ostavi za malo dana Drinopolje i odleti prema Varni, kamo je već sedmi dan stigao. Tabor si učini samo četiri hiljade koraka odaljen od kršćanske vojske. Uhode i vatre u noćno doba u taboru javljahu kršćanom, da su Turci blizu. Sultan Murat dospio je one noći, kada su dan prije u jutro kršćani svoj tabor učinili. Noć je bila sjajna vedra, te su lahko naši mogli s brežuljaka ogledati snagu i veličinu turske vojske. Kralj Vladislav se uze spremati na bitku već za sljedeći dan. Budući da je sam još slab od boli, poreda vojsku vojvoda Janko Hunjad. Na desnom krilu bila je glavna vojska pod banom hrvatskim Matkom, slabije je bilo lievo krilo, gdje je bilo nešto ugarske i sva vlaška vojska pod vojvodom Hunjatom. Istom u drugom redu u središtu bio je kralj Vladislav sa svojom počastnom stražom. Prema kršćanom postavi sultan Murat svoju vojsku na obični turski način. Na desno je bila europska vojska pod beglerbegom rumelskim, a s lijeva azijska pod beglerbegom anatolskim. Pred glavnom vojskom bilo je do šest hiljada konjanika, koji su imali uhoditi neprijatelja i pomanjimi navalama dražiti ga na bitku. U sredini nešto u zadku bio je sultan Murat okružen od janjičara.

Tek što su se obadvije vojske poredale, kad li sa zapadnih brigova digne se silan vihar, premda je taj dan bilo vedro nebo i mirno more. Sav se sasu na kršćansku vojsku, te za njeko-

liko časova razdere sve kršćanske zastave na komade, osim one sv. Gjurgja, što je bila uz kralja. Svatko je u tom nazirao prst božji, koji unapried pokazuje na nesreću kršćansku. Kasnije se je i to pripoviedalo, kako se je taj dan bio uzvrpoljio konj kraljev, te ga je jedva mogao objašiti, a kad je kralju momak oružje dodavao, da mu je prasnula na zemlju kaciga, što je bila najstrašnija zlokobna prikaza vitezu polazećemu u boj.

Turci su bili iz početka u strahu i nisu skoro započimali bitku, jer su mislili da je kršćanske vojske više, nego što se prikazivalo, pak da je negdje posakrita. Napokon ipak započmu prednje čete boj sa strielicami. Ban Matko nije se dao maknuti sa svoga pogodnoga mjesta, dokle tursko konjaničtvo neizleti na polje. Onda ih istom baci natrag. Na nesreću izleti iz reda biskup varadinski misleć, da su Turci već sasvim poraženi, pak stane i on i drugi za njim neprijatelje progoniti, neznajući ni sami kamo srtaju. Jedva sidjoše u dolinu, kad se tamo sukobiše s ciplom redovitom linijom turske vojske. O boju neima tuj ni govora, već bježi svatko tko kamo znade. Vlasi na lijevom krilu budu razbiti.

Ova nesgoda razsu sav red u kršćanskoj vojsci. Ban Matko Talovac baci se što brže može iza kolija, na koja Turci svom silom navale. Strašan boj i pokolj razvi se na ovom mjestu, dok mu nepriteče u pomoć i kralj Vladislav i vojvoda Hunjad. Vladislav uzme već goniti Turke i jedva se dao sustaviti. Opet se uzvitlaju nove turske čete upravo na banovo krilo. Činilo se, da će se pobjeda upravo na ovom mjestu odlučiti. „Život ili smrt za svetu vjeru Isusovu“, ta rieč učini od kršćana upravo lavove. Tri hiljade Turaka pokri za nekoliko časaka bojno polje, ali za tinji čas stvoriše se opet nove turske čete, da unište ovu šaku kršćansku. U jedanput udare svi Turci u bieg, kao da im je tkogod namignuo. Kršćani na čelu im kralj Vladislav uzmu ih opet pobjedonosno goniti. Sva sila neprijatelja ogreznu u krvi od kršćanskoga mača. Pobjeda bi jošte sjajnija bila, da se nisu naši stali plašiti pred turskimi devami i da su naši vojnici bolje progonili. Turci naime razpršiše u biegu zlato i srebro sa deva tako, da su mjestimice staze pune bile toga blaga, a naši se prosti ljudi za tim polakomili i grabili zlato, mjesto da progone neprijatelja. To spasi mnoge bjegajuće Turke, koji se od užasa nemogoše sustaviti. Mnogi pobjegoše glavom bez obzira preko

Balkana čak do Drinopolja i razglatiše tamo, da je sva turska vojska propala. Tamo se sviet tako bio preplašio, da su mnogi Turci već skupljali, što su imali, da se sele u Aziju. U ovom boju pogibe i zapovjednik azijatske vojske.

Dok su kralj Vladislav i ban Matko Talovac na desnom krilu razbili Turke, pobio ih je i na lijevom vojvoda Hunjad. Jošte su ipak nepobitni janjičari u zadnjem redu. Nje je trebalo potući. Kralj Vladislav zaletio se već malom četom med janjičare, a njegovi navru za njim. Boj započne. Već sultan Murat hoće da bježi, janjičari ga suzdržavaju i sapinju mu konja, da neuzmogne pobjeći. Sve se bori na život i smrt. Ljudi i konji ogrezli u krvi pokriše zemlju, jedva je već živu čovjeku i konju noga zemlju zagazila, već gazi po samih truplih. Sreća se već sklanjala na kršćansku stranu. Sjajno su se svietlile poderane kršćanske zastave, a kraljeva perjanica iznad svih drugih vidjela se u prvom redu i pokazivala je kuda kršćani napreduju, kuda li Turke kolju. U jedanput nesta kralja. On se s malom četom prodro do same okolice Muratove i nestalo ga s vida. Mukli glas prodje našom vojskom: „kralj je ulovljen, kralj je pao!“

To dade u ovaj strašni dan pobjedu u ruke turske. Naši stanu uzmicati, a janjičari se od biega brzo oteše i udare u progon bjegajućih. Kralj u istinu nije bio poginuo. Sada istom u najljućem boju, pošto je sve oko sebe suzbio, pade mu konj i baci ga u biesne čete janjičara, koji ga za čas sa stotinu rana izraniše, glavu mu odsjekoše i u slavlju pred sultana Murata odnesoše. Strašni pogled glave kralja Vladislava razagna vojsku kršćansku, kao da je vjetar pljevu raztjerao. Ostanci vojske letiše kao bez glave, tko je kamo mogao dospjeti. Mnogi pogiboše na putu od gladi i nevolje ljute. Tako na primjer kardinal Julijan sav izranjen, orobljen i skoro gol na putu jedne šume izpusti dušu. Mnogi doletiše u svoju domovinu i raznosiše svakuda glase: „kralj je poginuo, sve je propalo!“ Janko Hunjad i Matko Talovac sretno se spasiše. Bitka je bila na dan sv. Martina, 11. novembra god. 1444.

Turci uzmakoshe uredno radi nastale već noći u svoj tabor. Drugo jutro jošte nisu znali, što je s kršćanskom vojskom, nije li se gdje god sakrila ili na koju stranu okrenula, odakle će moći iznova boj započeti, a plašila ih je i grobna tišina, koja je zavládala na bojnom polju. Svaki čas su strepili pred nenadanim

novim napadajem. Istom treći dan usudiše se Turci navaliti na kolija kršćanska, gdje nadjoše nekoliko ljudi, koji su kao izgubljeni dočekali svoju smrt.

Sultan Murat izgubio je neizmjereno mnogo svoje vojske; vele da je palo Turaka do trideset hiljada, pa da se nije usudio dalje napredovati. Od kršćanske vojske poginulo je jedno pet hiljada, a ono se drugo razbjeglo. Ugasnuo je mnogi cvjetni rod hrvatski, ugarski i poljski. Glavu kralja Vladislava dade turski sultan Murat po svom carstvu u slavu ove pobjede nositi. Na mjestu, gdje je pao kralj Vladislav, dade napraviti mali spomenik prije svoga odlazka, te se je jošte dugo tamo vidjao.

Opet je ova bitka posvjedočila, da kršćani nisu u ratnoj umjetnosti ništa napredovali, da su bacili po svojem vitežkom načinu vojevanja najprije najjače čete, a onda su na najkrepčije janjičarske čete išli samo odlomci vojske. Onaj sveobći glas, da bi trebalo Turke iz Europe iztjerati, od sada za dugo zamuknu. Poraz kod Varne smatrali su sami kršćani po svojoj Europi za sud Boga višnjega radi prekršene prisege. Sada se istom stali ljudi spominjati, kakav je strašan potres bio u Ugarskoj, gdje su se kuće rušile i tornjevi crkava na početku ove vojne, kako je već tad Bog pokazivao svoju zlovolju, ali ljudi toga onda nisu razumjeli. Sve je sada pokazivalo, da je strah kao crna mora pao na kršćanski svijet, od koga se za vjekove teško oporavljao.

IV.

Iza prvoga čuda i užasa, kada je žalobni glas tekao po svijetu, da je poginuo plemeniti kralj Vladislav, prošlo je dosta vremena, dok se opet stalo pitati: „tko će biti kralj ugarski i hrvatski?“ Lukavi palatin ugarski Lovro Hedervar želeći što dulje sam vladati, razsipavao je glasove: „da se je kralj Vladislav spasio u Poljsku, i da tamo živi, da će skoro opet doći“. Mnogi su mu ljudi vjerovali, koji su ljubili mladoga kralja, ali tim se više žalostiše, kad je majka njegova iz Poljske javljala, da ga tamo neima, da je poginuo. Sada već nije mogao niti palatin zabašuriti sveobćega pitanja: „tko će biti kralj?“

Pravo na prijestolje imao je samo diete Vladislav Posthumus, sin kralja Alberta i Elizabete, kćeri Sigmundove, sada pod rukom i uzgajanjem svoga rodjaka Fridrika III., štajerskoga voj-

vođe i cara njemačkoga. Ovomu djetetu spadala je po ocu: Česka, austrijske zemlje, Ugarska i Hrvatska. Mnogi možni velikaši bojali su se ipak, da će nastati bezvladje pod ovakovom vladom u ovo pogibeljno doba. Bilo ih je, koji su sami željeli uzpeti se na kraljevsku stolicu. To je na pr. o sebi mislio najbogatiji velmoža u oba kraljevstva ponosni Nikola Iločki, a tako je mislio i slavljeni vojvoda Janko Hunjad. Nije manje pohlepan bio za tom časti ni palatin Lovro Herdervar, koji je sjedio i zapoviedao u Budimu, pak je mislio, da će se oko uzvišene kraljeve priestolnice i oko njegove osobe sastati velikaši i plemstvo. Jamačno su isto i drugi želili, samo su to krili jedan pred drugim. S toga nastala žalostna bezvlada.

Nad Hrvati zapoviedao je još koji mjesec ban Matko Talovac. Zemlju preko Kupe do jadranskoga mora predao je ban svojoj braći: Petru i Franji, da ga zastupaju takodjer kao bani. Toliko su oni možni bili, da bi bili lasno cieli narod suzdržali od svakoga nespretnoga posrtanja u ovo uzrujano i nestalno doba. Bili su Talovci u savezu s velikaši ugarskimi, a naročito s vojvodom Jan kom Hunjadom, s kojim zajedno izlaziše na sva bojišta. Prividno su bili prijatelji i s Venecijom, a vezali su se sa svimi neprijatelji glavnih svojih neprijatelja knezova Celjskih, koji se sada podigoše na površje političkoga života kao prvi i najbliži rodjaci kralja djeteta Vladislava.

Knezovi Celjski bili su još za kralja Sigmunda god. 1436. pokneženi, al nije ih kao takve odmah priznao Fridrik III., vojvoda štajerski. Poslije duljega ratovanja priznao ih je ipak i učinio je s njimi ugovor, da knezovi Celjski nasliede njeke zemlje Habsburga, ako li bi ih preživili Celjski, i opet izmjenice Habsburgi, ako ove preživu, da baštine sve Celjske zemlje. Celjski su imali u Hrvatskoj sve gradove dviju glavnih županija: zagrebačke i varaždinske. Vriedno je spomenuti, da su imali: Krapinu, Samobor, Varaždin, Čakovac, Koprivnicu, Kalnik, Gjurjovac, Kostajnicu, grad Zagreb i Medvedgrad kod Zagreba, a dakako da su se izmedju ovih gradova širile poljane i dizala sela podanika Celjskih.

Od god. 1427. imali su po ugovoru pravo i na kraljevstvo bosansko, poslije smrti kralja Tvrdka Tvrdkovića. U rodu k svemu tomu s više vladajućih kuća, a najpače s despotom srbskim Gjuro Brankovićem, kojega je kćer Katarinu knez Ulrik

Celjski oženio, mogli bi, da su vremena sretnija, lahko imati nade, da će koje od njihove djece jednom zavladata u svih hrvatskih i srbskih zemljah. Kakva bi im bila vladavina, dade se lasno naslutiti po onom, kako ih suvremenici opisuju. Bistrinom uma nadkriljivao je mladi knez Ulrik mnoge svoje suvremenike. Nu opakim životom nije se gotovo nitko takmiti mogao s njegovim ocem Fridrikom, koji kao i njegova sestra carica Barbara nije vjerovao u Boga niti u kriepost ljudsku. Sam si napisao knez Fridrik nadgrobni nadpis ovako: „Ovo su mi vrata u pakao. Što ću tamo naći, neznam. Znam, što ostavljam. Obilovao sam mnogimi dobri, ali ništa sa sobom neodnosim, van što sam popio, pojeo i što mi je posrkala neizcrpiva pohlepa“. Takva je otca imao Ulrik, te gotovo je čudo, da je ipak bilo nekih krieposti u kneza Ulrika, da je imao njeke državničke vrline i obzirnosti, premda je ponos i oholost i te sposobnosti zasjenjivala. Ostavimo ipak za sada Ulrikovu sliku, jer je on pored otca svoga istom hrvatski ban, t. j. on počme banovati jamačno pod uplivom bezdušnoga otca. Biti će prilike, da ga prikažemo u potpunog slici burnoga njegova života.

Ovi ljudi poželješe vladati i kao banovi nad Hrvatima i kao kraljevi bosanski. Uzrujali se sbog toga Talovci i tražili si saveznike u Veneciji i u Ugarskoj. Janko Hunjad rado je prijanjao uz Matka bana, svoga ratnoga druga. Venecija je doduše takodjer obećavala svaku pomoć braći njegovoj, ali je u isto vrijeme nukala knezove krbavske i senjsko-modruške, neka se i oni uzpnu na banstvo, pa makar za to novaca trošili, a ona da će ih pomagati. Obadvie su međjutim banovine bile samo predstraža mogućemu bosanskomu kraljevstvu, na koje htjedoše sjesti Celjski. Po ugovoru rodbinskom pripadala je njim Bosna. Nemareći za Celjske, poslije smrti kralja Tvrdka Tvrdkovića početkom god. 1444., uzvise vlastela bosanska na prijestolje Stjepana Tomu Ostojića, nezakonitoga sina kralja Stjepana Ostoje, čovjeka zaboravljena od svega svijeta, koji se je stidio svoga nesretnoga poroda, pak je sam nastojao tako živjeti, da ga svijet zaboravi. Oženio se upravo zato sa ženom prosta roda po običaju svoje zemlje i bogomilske vjere, ištuci od nje samo to, da mu bude dobra i vjerna. Sjedajući na trnovo prijestolje bosansko, primi odmah vjeru katoličku, da se priljubi katoličkim Hrvatima, susjedom svojim, da se uzmogne pouzdati

u pomoć pape rimskoga, da mu bude prijatniji kralj ugarski i hrvatski. Papa mu je dapače od veselja, što je katolik postao ponudio krunu, da se njome svečano ovjenča, koje on ipak nije prihvatio, da si nesteče neprijatelja među pravoslavnimi i bogomili, koji su bili u Bosni brojem i silom znatno jači od katolika. Od prijateljstva sa svojimi velikaši nije se mogao otrgnuti kralj, koji je samo njihovom milosti do prijestolja došao. Dapače, da utvrdi svoje vladanje, ostavi s dozvolom papinskom svoju prvanju ženu, premda mu je dobra i vjerna bila, i zaprosi si za ženu Katarinu, kćer bosanskoga velikoga vojvode Stjepana Kosače, koja je svomu uzvišenomu vjereniku za volju takodjer prešla na katoličku vjeru. Jošte se je kralj Stjepan Toma Ostojić požurio, da uhvati u svoje prijateljstvo Veneciju, i zato joj dao sve povlasti, koje je imala prije, i nagadjao joj više, nego što je ona u ovaj čas očekivala. Ovako se je novi kralj opasao sa prijatelji, te Celjski, zabavljeni i onako poslije smrti kralja Vladislava znamenitim pokretom o prijestolju ugarskom i hrvatskom, u ovaj čas nemogoše preko Save u Bosnu provaliti. Osta ipak Bosni na vratu despot srbski Gjuro Branković, tast Ulrika Celjskoga, koji je sgodnu priliku upotriebljivao, kada su Ugri i Hrvati i s njimi Celjski uprli sve svoje sile, dakako svatko po svojoj želji, da se popuni prijestolje ugarsko i hrvatsko.

Više puta sastajahu se ugarski i hrvatski velikaši, da se 1445. svjetuju koga će izabrati za kralja, dok se nesložiš da prodju po diete Vladislava k caru Fridriku III. Prvi prodjoše u Beč primas ugarski Dionis Seč i Vladislav Gorjanski, ban mačevanski. Nehtjede proći najbogatiji velmoža Nikola Iločki, a bez njega ne-usudiše se ugovarati drugi izaslanici, niti je njihove pogodbe primao car Fridrik. Nagovoriše Nikolu Iločkoga, da ipak tamo prodje. Sa sjajnom pratnjom od dvie stotine konjanika i sa dvie stotine vitezova oklopnika izadjoše u susret velemožnomu hrvatskomu knezu Nikoli sam car i nećak mu Sigmund tirolski, da ga pozdrave. Oholi Iločanin na čudo mnoštva prisutnoga naroda samo im jašeć na konju odzdravi i uljeze tako 30. septembra 1445. u Beč. Sada počmu opet dogovori. Car Fridrik nije dopuštao da bude kralj Vladislav jošte jednom krunjen, a kad je to dopustio, onda je dodao da nesmije biti po drugi put pomazan, jer da je taj sveti čin primio. Poslije krunitbe imao bi on opet dobiti mladoga kralja i s njime Požun, gdje bi kralj s krunom boravio.

Očevidno je hlepio car Fridrik za ovim gradom, da si po njem otvori vrata u Ugarsku. Velikaši nepristadoše, već se zlovoljni kući povratitše.

Sviet se uzrujao na ove zahtjeve careve, kada su bili razgllašeni, a spletkarom otvorilo se opet prostrano polje. Da tomu kraj učine, dogovore se dva najmožnija i možebiti najpoblep-nija za vlašću velikaša Janko Hunjad i Nikola Iločki, da se prizna diete Vladislav za kralja, a njih dva da vladaju za vrieme njegove malodobnosti. Za svoju osnovu smame i cara Fridrika, te je ovaj inače sumnjičavi vladar vjerovao njihovoj iskrenoj privrženosti, pak je svoje pristaše nagovarao, neka pomažu ovaj duumvirat, premda je njihov ugovor bio tajan.

Nisu medjutim niti duumviri jedan drugomu vjerovali, jedan je drugoga gledao nadmudriti. Iločki iskao je u svoj savez zaklete neprijatelje Hunjadove, knezove Celjske. S njimi je ugovorio u isto vrieme savez na obranu proti svim neprija-teljem, da će se i oružanom rukom zajednički braniti pa makar i proti kraljevom, ako li bi Celjske nepravedno i nezakonito gle-dali potrti. Mudriji je bio Hunjad i laglje mu bilo steći pristaša u Ugarskoj. Kada se je iza opet opetovana poziva sastao prvi put
1446. veći sbor velikaša u Stolnom Biogradu mjeseca marta god. 1446., bila je već većina proti ovom duumviratu, a da se izabere u skupnom saboru poslije uskrsa do duhova jedan gubernator, koji će vladati s kraljevskom vlasti. Proti saveznikom Iločkoga kne-zovom Celjskim ovlastiše velikaši Hunjada da vodi rat. Iločki niti glasa od sebe nedaje, premda je prisutan, na obranu svojih prijatelja i saveznika, kamo li da bi bio potegao mač za nje i za sebe. Valjda se je jošte nadao, da bi on mogao biti taj budući gubernator, pak si nije htio kvariti sreće, ili je stranka Hunjadova već prejaka bila.

Knezovi Celjski davali su dovoljna povoda ratu. Umro je bio prošle godine koncem god. 1445. ban hrvatski Matko Ta-lovac, najjači štit i najveća zaprieka proti osnovam Celjskih medju Hrvati, a vjerni saveznik Hunjadov. Sada se učini Celjskim sgodan i sretan čas, da osvoje za sebe Hrvatsku. Ulrik Celjski pisao se je odmah banom ciele Hrvatske i izdavao je zapoviedi u to ime. Čete njegove stale su se širiti po zemlji, da osvoje za sebe što više gradova, naročito da posjednu gospoštine i gradove Matka Talovca, bivšega bana. Na čelu im je bio Ivan

Vitovec, rodom Čeh, a imao je vojvoda uza se i česke svoje plaćenike, koji su ga zvali: Pan Jan, t. j. gospodin Ivan. Tako ga za čudo i papinska kancelarija u svojim dopisih nazivlje, a i u naših domaćih latinskih spisih malo kada se inače piše nego: Pan Jan. Pan Jan uzrastao je kao čeličan vojnik, smjel i odvažan vojvoda iz husitskih ratova u Českoj, za onda prvoj pješачkoj vojsci ciele Europe. S malimi četami umio je on suzdržati navale i veće vojske. Jamačno više silom nego li milom stvarao je med Hrvati stranku za Celjske.

Vitovec osvoji za malo vremena skoro sve gradove pokojnoga bana Talovca i biskupije zagrebačke, provali preko Rače prema Pakracu, gdje se sukobi s Ivanom Talovcem, slavnim braniteljem Biograda. Sam Ivan pade u boju i Pakrac dopade u ruke Vitovcu i svi gradovi bogatoga priorata vranskoga, koje je do sada Ivan posjedovao. Celjsku kreaturu Benedikta Zoliu namjesti opet za biskupa zagrebačkoga. Tako se je mogao knez Ulrik nazivati banom hrvatskim, jer je veći dio banovine spadao pod njegovu vlast. Gotovo nije bilo vojske, koja bi mu se bila suprotivila. Petar i Franjo Talovci banovi jošte u Hrvatskoj preko Kupe uzdrhtaše i za svoje zemlje, jer im je sila bila preslaba.

U ovaj čas diže se Janko Hunjad sa svojom vojskom, da spasi svoje saveznike Talovce. Vojske si nabra do petnaest hiljada. Bili su u njoj jamačno svi ostanci razbitih vojska Talovaca, te su tako Hrvati proti Hrvatom ratovali. Paleći po turski sela i imanja bane Hunjad najprije pred Varaždin, glavno sielo Celjskih. Varoš samu lasno je predobio, jer nije bila jakim zidom opasana, ali nije mogao predobiti jako utvrđena grada, što su ga Celjski za svoju sigurnost iznad varoši sagradili, te uzalud mu svi juriši na tvrđi grad, zato zapali varoš i uzmaknu. Vitovec nepusti ga s vida, već ga je pratio sa strane i gdje kad uznemirivao, dok nespazi da Hunjad kreće prema Bistrici u Štajerskoj. Vitovec ga preteče i baci se sa svojimi četami u grad, gdje je nekoliko juriša odbio. Nasmješi se Hunjadu sreća iza prve nesretne navale, jer je na jednom stao grad iznutra goriti. Pomisli Hunjad, da je Vitovec grad zapalio, da uzmogne kako uzmaknuti, jer se više držati nemože, opase sav grad s vojskom, ali na nijednu stranu nevideći nikoga bježati, opet uzme jurišati sa jošte manje sreće, te ostavi opet u ludo pod gradom mnogo mrtvih glava i mnogo oružja. Htjede Hunjad jošte tečajem ovoga obsie-

danja napasti iznenada Celje, i posla tamo s jednim odjelom svoga sestrice Ivana Sekela, a tako isto opet sam glavom prodje pod Optuj. Svagdje nadjoše već jaku obranu. Vitovec kao vilovan vojvoda našao se u ovom poslednjem mjestu prije slavljenoga ugarskoga vojvode.

Hunjad spusti se jošte u Medjumurje, da obori jaki Čakovac grad, i tu neuspije, već popali mnoga sela, predje Dravu i popali sve do Koprivnice, dok se kod Rače opet nestvori pred njim Vitovec, izmamljujuć ga na bitku, al nije uspio. Hunjad je bio zadovoljan, što je popalio mnoga sela gospodara Celjskih i napokon ipak dostigao njeke pogodbe. Kakove, toga neznamo. Valjda samo primirje, jer se Ulrik Celjski i nadalje piše banom hrvatskim, u to ime sudi i izdaje naredbe, barem u tako zvanoj gornjoj Slavoniji.

Dok je Hunjad ovuda ratovao, sabrao se je već bio sabor za izbor gubernatora na rakoškom polju, te je dočekao vojvodu Hunjada kao da je došao iz kakova slavodobitna rata. Na same duhove, 5. junija 1446., bude Janko Hunjad izabran za gubernatora s kraljevskom najvišom vojvodskom vlasti. Pored njega izvršuju ipak vojvodsko pravo nad Hrvati banovi, zazivlju u boj i vode vojsku. Prevruća se Hunjadu želja time izpunila, premda se je prividno skanjivao primiti na svoja ledja toli ogroman teret države uprave u toli pogibeljnih i razvratnih vremenih. Uz njega priznaju stališi Vladislava Posthuma za svoga pravoga zakonitoga kralja, pak će ga caru njemačkomu Fridriku III. oteti, makar i oružanom silom.

Lukavi Vlah Janko Hunjad od neznatna do sada roda, uzvisio se tako iznad premožnih velikaša, kojih su rodovi od najdavnijih vremena bili prvi do kralja, od kojih su neki bili u rodu sa vladajućimi kraljevskimi obiteljmi, pak su mislili, da bi si smjeli poželiti, da postanu i kraljevi. Oduševljeno pozdraviše njegov izbor svi oni ljudi u Ugarskoj i kod susjednih naroda, koji su o tom mislili i radili, da se kršćanstvo sjedini u rat na Turke. Dosta je spomenuti našu narodnu pjesmu, kako je u njoj procvalo ime Hunjada kao Sibirjanina Janka, kao da je junak od krvi hrvatske, jer je bio glavni kršćanski vojvoda. Za ovu častnu misao bio je Hunjad jamačno najgorljiviji od svih svojih suvremenika. Sam slabo naobražen, našao si je vjerna tumača svojih misli Hrvata Ivana Viteza od Zredne, koji je u klasičnoj latinštini punim

kršćanskim čuvstvom razrašljao pozive i molbe na dvorove europske, da se nadju u kolu za spas i sreću kršćanstva.

Da izmiri svoga najpogibelnijega suparnika, izprosi si novi gubernator, da mu bude zamjenikom knez Iločki, kadgod on sam bude morao u rat i izvan zemlje polaziti. Osim toga osta knez Iločki vojvodom erdeljskim. Hrvatom u Slavoniji dade za bana svoga nećaka Ivana Sekela zvana, premda je ciela gornja Slavonija ostala za sebe, priznavajuć kneza Celjskoga za svoga gospodara, a ne gubernatora ugarskoga. Još su i Talovci zapoviedali u Hrvatskoj sasvim samostalno, čini se ipak, da nisu bili Hunjadu protivnici. U iskrenom prijateljskom odnošaju stajao je prema ugarskomu gubernatoru grad Dubrovnik, koji je pazio svako kretanje na iztoku i zapadu, te je svoju zadaću kao glasnik kršćanskih viesti sa pozorišta turskoga carstva rado navieštao, kada bi sgodno bilo s Turci bojak biti. S kojimi je pak Hrvati bio u savezu Alfonso aragonski, kralj napuljski, kada se je hotio uzpeti na naše prijestolje i u ovo doba iskao prolaz svojoj vojsci preko Hrvatske, to je tajna, koje do sada nije odgonetnula poviest. Da mu nije bio saveznik kralj bosanski, to nam sam kaže. A radilo se o tom prije izbora Hunjadova za gubernatora. Ovako je dosta slaba bila vlada novoga gubernatora nad Hrvatima, a povučen u mnoge ratne neprilike, nije je mogao jako utvrditi.

Najprije mu zapoviedala sveobća želja svih stališa, da gleda dovesti diete Vladislava u Ugarsku, da ga otme skrbničtvu cara Fridrika, ljutoga neprijatelja Ugarske. Odoše opet poslanici caru Fridriku, ali se opet praznornuki kući povratili. Gubernator Hunjad naviesti caru Fridriku rat i predje mjeseca novembra god. 1446. Lajtu sa dvadeset hiljada ljudi razpršujuć pred sobom čete cara Fridrika. Car Fridrik se sklone na pogadjanje, a gubernator Hunjad iskao je prije svega, da vrati grad Gjur, koji je izdajom zadobio, da će ga za kratko vrijeme predati, a jamac mira neka bude knez Ulrik Celjski, ban hrvatski, sa svojim poštenjem i celim posjedom. Kada knez Celjski za to nije voljan bio jamčiti, ponudi car Fridrik neka se Gjur preda gospodi hrvatskoj, da ga čuvaju do konačna mira. Na to opet nije gubernator Hunjad pristajao, dok se medju ratujuće stranke neumieša papinski poslanik Ivan Carvajal, da ih primiri. Obadvie su se stranke pouzdavale u prijateljstvo pape

Eugena IV., te se gubernator Janko Hunjad u zimu opet s vojskom kući povratio.

Obadvie stranke išle su za tim, da malo vremena steku, jer je teško bilo preko zime ratovati. Obadvie su iskale savez-
 1447. nika i prijatelja, car Fridrik austrijske stališe, a gubernator Hunjad poljske. U samoj Ugarskoj hotio si gubernator Hunjad prijateljstvo time utvrditi, što je u sabor velikaša polagao veliki dio svoje vlasti. Ovako je prolazila zima, približavalo se proljeće, pogađanje nije napredovalo, dok nedospje najviše posredovanjem kneza Fridrika Celjskoga do primirja 4. junija god. 1447. na dvie godine, po kojem je car Fridrik skoro sve zadržavao, što je lukavošću i prevarom na zemljištu ugarskom bio predobio. Diete Vladislav mu je ostao u ruci, da imajuć njega uzmogne i nadalje uplivati u česke, austrijske, ugarske i hrvatske poslove. Junački gubernator Hunjad slabo poduprt od velikaša svojih, morao je jadno uzmaknuti pred slabim i kukavnim carem Fridrikom III. Ipak je ovo primirje bilo koristno za obću kršćansku stvar, jer su opet Ugri i Hrvati mogli smjelije oči svoje obratiti prema jugu, glavnomu vrelu nesreće svoje i svega kršćanstva.

Gubernator Hunjad nije nikad oka smetnuo sa Turske, nije mirovao od sramotne po sebi bitke kod Varne, tražio je više puta saveznika među kršćanskimi vladari, molio i zaklinjao papu rimskoga za pomoć, ali sve je to uzalud bilo, dok nije došlo do ovoga primirja s carem Fridrikom. Sada je opet mogao snovati o ratu na Turke.

U ovo doba slavno je vojevao na Turke Gjuro Kastriot, prozvan i Skenderbeg, u Albaniji. Čaroban je to meteor u povjesti albaneskoga plemena. Zaslužjen na sultanovu dvoru, gdje su mu braću otrovali, znao si je steći ljubav sultanovu, a obožavali su ga prvi i najglavniji Turci sbog njegove ogromne osobne snage i vitežkih sposobnosti. Premda je tako boravio u slavi na dvoru sultanovu, gorila mu je duša za slobodom svoje domovine, odakle su mu dolazili od poglavica narodnih potajni pozivi, da neka samo dodje, sav narod da će ga zagrliti kao svoga vojvodu i do poslednje kapi krvi s njime vojevati. Jednom sgodnom prilikom uhvati državnoga tajnika sultanova i upiruć mu mač svoj na prsa, prisili ga, te mu izda u sultanovo ime zapovied na zapoviednika od Kroje, nekada glavnoga grada oca njegova,

da mu preda grad. A kad mu tajnik zapovied napisa, probode ga i uzmače sa tri stotine svojih zemljaka, koji su bili u turskoj vojsci. Sretno mu podje sve od ruke, Kroju zadobije, a od Kroje se plamen ustanka širio na sve strane. Mnoge vojske turske razbiše se o sili Kastriotovoj, slavni bojevi njegovi stekoše mu osobitu ljubav i poštovanje pape rimskoga. A kako je u njegovih vojnih redovima bilo i Srba i Hrvata, glasovi s bojišta albanskoga željno su se očekivali i u svih zemljah hrvatskih. Sada je god. 1447. doduše izgubio Svetigrad, ali pod Kromom je sam sultan Murat uzalud svoju silu kršio, te se vratio u Drinopolje. Po svoj Europi dakako da su opet tekle čarobne i nevjerovatne priče po običaju o divnom Albanesu, te nisu dale mirno spavati hrvatskim i ugarskim junakom, pohlepnim neumrle slave.

Gubernator Ivan Hunjad zamisli novi rat na Turke u ovaj sgodni čas, kada su poraženi od Kastriote. Iskao si zato savez i prijateljstvo knezova Celjskih i drugih hrvatskih velikaša. Sačuvao nam se takav savezni ugovor: „pravoga bratinstva“ između njega i kneza Martina Frankopana. Stjepan Frankopan mu je pouzdani posrednik sa kraljem napuljskim Alfonsom, glavni vojvoda pored gubernatora Hunjada je Franjo Talovac, ban hrvatsko-dalmatinski i Hunjadov sestrić Ivan Sekel, ban slavonski; oni spremahu Hrvate u boj. I kralj bosanski Stjepan Toma Ostojić spremio pomoćnu vojsku, premda se u sto jada nalazi s jedne strane između okorjelih možnih velikaša bogomilske sljedbe, koji neće svoju vjeru da ostave, a s druge strane od papinskoga poslanika biskupa hvarskoga, koji je malo zadovoljan s kraljem, što mačem i ognjem neuništuje bogomilstva.

Glavni saveznik i obični pobuditelj na kršćansku vojnu papa rimski ovoga se puta gotovo iznevjeri običaju svojih predšastnika. Umro je 23. februara 1447. papa Eugen IV., a nastupio vladanje Nikola V., koji je po naravi svojoj više ljubio mir nego li rat, pa makar to bilo i na nevjernike. Dao je doduše obični odpušt svim onim, koji u rat podju, ali je odgovarao od rata i nastojao, da se odgodi do boljega vremena ili barem do godine. Zlatno pero Hrvata Ivana Viteza, biskupa velikovarađinskoga i kancelara Hunjadova, odgovori mu spominjući poraze i krvave bojeve od ovo šestdeset godina, koliko se razvalilo gradova pod plamenom i mačem turskim, kako je pored razderanih tjelesa braće svoje na hiljade i hiljade roblja ga-

njano u pogansku zemlju, a zaostala im braća ostajući u razvaljenih i popaljenih gradovih kako dvojiše o tom, nisu li sret-niji oni sužnji od njih samih u pustoj domovini. „Sada se je turski car ohrabren sbog mnogih pobjeda nad kršćani približio sa znamenitom vojnom snagom našim granicam na kopnu i na moru, da u našu zemlju provali. Činilo nam se pravo, da oružje prihvatimo, da nebudemo neoboružani od oružane sile zadavljeni. Ako i nismo s ovim neprijateljem uvijek u odprtom javnom ratu, to se opet od njega moramo bojati ratu iznenada, kako ga mnogo puta doživismo. Ratom smo prisiljeni na rat, pa se dižemo u ime božje, nepropuštamo prilike, koju bi mogao neprijatelj na našu nesreću upotriebiti.“ Jošte je jednom Ivan Vitez zaprosio badava papu za pomoć.

1448. Čitava vojska kršćanska, koja se sabirala god. 1448. u Podunavju, računa se, da je jaka bila na četrdeset hiljada. Osim ugarske i hrvatske vojske, dodje Vlaha do osam hiljada, a do dvie hiljade českih i njemačkih pomoćnih četa. I opet stala su uz vojsku neizmjerne kolija od hiljadu kola za oružje i ratnu prtljagu, kako je bilo u prvašnjih ratovih. Cviet plemstva ugarskoga i hrvatskoga, željan osvete za Varnu, našao se je u ovoj vojsci, mnogi je želio osvetiti otca, mnogi braću svoju, a gubernator Janko Hunjad i ban Franjo Talovac svoju ondašnju nesreću.

Pred vojskom je stala neprijateljska Srbija. Starac despot Gjuro Branković, odkada je spasio sebi svoju zemlju, ostajao je Turkom vjeran. I sada pozvan u kršćansku vojnu odgovori, da je ta vojska preslaba proti silnomu sultanu Muratu. Ne samo, da nepristupi u pomoć, već turskomu sultanu, kao vjeran vazal, objavi sve osnove kršćanske. Zato se morade naša vojska požuriti, da se sultan Murat previše za boj nepripravi. Kroz Srbiju prodje paleći sela i gradove, kao da su Turci, i prispije na Kosovo polje 17. oktobra 1448., gdje se već s Turci uoči, jer su skoro u isto vrijeme obadvie vojske na to kobno polje stigle.

Sultan Murat čim je dobio glase o napredku kršćanske vojske, sakupi brže bolje svoje vojske, što ih je bilo iz Europe i Azije, i preleti iz Drinopolja u Sofiju, kamo su dan na dan nove i nove čete dolazile. Kada je napokon ogledao vojsku prije polazka odatle, veli se, da se je oboružanih ljudi pred njim poredalo do dvie sto hiljada. I odmah krene sva vojska na Kosovo. Bojište je bilo isto ono, gdje je pred nekoliko desetak

godina propala srbska država, pao sultan Murat i knez Lazar. Kako onda, tako je i danas turska vojska bila poredana. U središtu je sultan Murat okružen od janjičara i zaštićen ogromnim četami sa trostrukom obranbenom linijom, na desnom krilu azijske, na lijevom europske vojske, a sa strane ih je šttilo lahko konjaničtvo. Naprvo u prvoj liniji bili su begovi iz obližnjih pokrajinah kršćanski, a za prednje straže bile su lagahne raztrešene čete.

Kršćanska vojska osta takodjer pri svojem starom načinu. U središtu bio Janko Hunjad sa ugarskimi i erdeljskimi četami, na desnom krilu bila vojska hrvatska pod svojimi banovi, a na lijevom vlaška. Opet bijahu u prvom redu sami teško oboružani ljudi. Još isti dan kada se uočiše, već se započe čarkanje izmedju prednjih straža, i jedan mejdan na očigled obiju vojska. Kršćanski junak po imenu: „Vitez“, očito hrvatskoga porijekla, izašao medju obadvie vojske, da zove na mejdan. Izadje najbolji turski junak, jedan od vojvoda azijskih. Najprije koplja polomiše, dok se našem vitezu konj nesruši na zemlju, te obori time svoga jašioca. Premda se je brzo opet sabrao, smatrahu to Turci za znak pobjede. Uz divlju viku turske vojske klićuće svomu tobožnjemu pobjedniku mejdan se svršši, svaki mejdandžija vrati se k svojoj vojsci.

Istom drugi dan u jutro, 18. oktobra, na dan svetoga Luke pusti sultan Murat polagano lievo svoje krilo na naše desno u prvi boj. Obadvie se vojske udariše. Kao biesne hrliše obadvie u krvavi boj, čovjek je na čovjeka srtao, da ga smrvi. Obadvie stranke boriše se junački, a ipak pada više Turaka, jer su kršćane oklopi šttili. U prvom jurišu, veli se, da je u smrt posrnulo petnaest hiljada Turaka. Više puta klonula je onoga dana sada jedna sada opet druga vojska, Turke je pomagalo njihovo preveliko mnoštvo a kršćane divna hrabrost sve do mrke noći, te su jedni i drugi nepobjedjeni ostavljali bojno polje. Po noći gruvahu samo teški topovi, te su obadvie stranke uznemirene očekivale novi teži boj.

Čim novi dan osvanu, započe opet boj. Sultan Murat otisnu u boj novih četrdeset hiljada azijske vojske, koji su jučer teško boja čekali. Umah okrenu sreća na tursku stranu. Prionuše danas u boj i friške europske čete, ali se redovi kršćanski na više mjesta prolomiše, a teško oboružani vitezovi poklopiše crnu

zemlju. U taj kobni čas predjoše Vlasi na tursku stranu i učiniše smutnju jošte veću. Ovaj put bude im izdaja krvavo plaćena. Sultan Murat ih najprije razoruža, onda ih dade obkoliti s vojskom beglerbega rumelskoga sa kakvih dvadeset i pet hiljada ljudi. Za porugu vrati im i oružje, a onda ih Turci do poslednjega čovjeka poklaše.

Što je jošte kršćanske vojske uztrajalo na bojištu, vidje ovaj strašni pokolj i nasluti u njem svoju sudbinu, pak stanu bez reda i poredka bježati. Sam Hunjad pobježe za kolija bodreći nješto preostale vojske da tu uztraju, dok se on neprijatelju za ledja nezaleti. U istinu ih je samo zato sustavio, da može sam sretno pobjeći. Ovo je nepobitna ljaga slavljenju junaku. Jošte je cielu noć bila borba kod kola, dok u jutro preostali još od teškoga boja kršćani uztrajući i neuzmičući pod turskimi mačevi neizdahnuse. Pogiboše ovdje obadva bana hrvatska, Franjo Talovac i Ivan Sekel, a narodna pjesma osobito oplaka poslednjega, bana Sekulu, valjda radi nježne mladosti njegove. Palo je dosta i ugarskih velikaša, a što je pobjeglo to je većim dielom od Srba na biegu poginulo. Turaka je palo do četrdeset, a kršćana do dvadeset hiljada. Sultan Murat nije napredovao, da poišće plodove svoje sreće radi vlastitoga velikoga gubitka. To je u golemoj nesreći bila ovaj put najveća sreća sasvim razoružanim Hrvatom i Ugrom.

Ivan Hunjad pobježe u zemlju despota srbskoga Gjura Brankovića, svoga zakletoga neprijatelja, koji je već vrebao na njega, te ga navrebao, doveo u Smederevo i zatvorio. Ugri moradoše za gubernatora platiti odkupnine sto hiljada zlatnika, a Hunjad se zavjetova, da neće više voditi vojske preko zemlje despotove, da će predati despotu Gjuri opet sve gradove, koje je u Ugarskoj imao, za jamca će mu dati svoga sina Vladislava. Despot se pobrinu i za zeta svoga Ulrika Celjskoga, te i njega potegnu u novi prisilni savez s Hunjadom. Unuka despotova Elizabeta, kći Ulrika Celjskoga i Katarine kćeri despotove, imala se udati za Matiju, mladjega sina Hunjadova, da se i krvnom vezom između obiju rodova ovaj savez utvrdi. Doista gorka kapljica na ranjeno srce Hunjadovo. Da je i ovakov ugovor iza zatvora od dviju mjeseci dostigao, puno zahvaljivaše sam Hunjad svomu rodjaku Gjuri Mrnjaviću, knezu zvojničkomu, koji je s jakimi četami svojimi pred grad Smederevo doletio, te mnogo straha zadao despotu i oteo mu iz ruku gubernatora.

Dolazak gubernatorov pod konac god. 1448. u Ugarsku slavili su njegovi pristaše, kojih je jošte većina bila, kao da nije nikakva sramota pala na njegovu glavu. Mnogi ipak mogući oligarehe spominjahu Varnu i Kosovo, spominjahu i mnoge propale rodove i zaludu prolivenu krv, te se htjedoše otresti vlade čovjeka, koji će napokon do propasti dovesti povjereno mu kraljevstvo. Među Hrvati jamačno prevlada ovo mnijenje, jer se srdiše na nova neprijateljstva između gubernatora i velmoža hrvatskih. Knezovi Celjski bili su i onako nepobitni gospodari između Save i Drave, pak ih je sada kao tobožnje „prijatelje“ i sam gubernator priznavao, ali prijateljstva među njimi nije bilo. Nije mu bio prijatelj niti Stjepan Toma Ostojić, kralj bosanski, niti Petar Talovac, ban hrvatski, a opet je Hunjad iskao možne saveznike i uhvati se u uzko prijateljstvo s Nikolom Iločkim. Njega imenova banom hrvatskim, 1449. da ratuje na njihove zajedničke neprijatelje, a sam Hunjad podje s vojskom na despota srbskoga Gjuru, da paleć njegovu zemlju sina si iz njegovih ruku otme. Tako poslije turskoga rata nastala rat domaći. I zato je pravo imao papa rimski Nikola V., kada je prikoravno Hunjada i ugarsku gospodu, neka najprije bude mir u njihovoj kući, a onda istom neka misle na rat izvan domovine, napose neka puste u miru kralja bosanskoga, koji imade u svojoj državi izvoditi sveto i veliko djelo.

Hunjad je uspio u Srbiji, jer mu je despot Gjuro prisiljen povratio sina i jošte se ponudio za posrednika mira s Turskom. Despot izhodi u sultana Murata primirje na sedam godina, pri kojem je slabo prošla Bosna, jer je morala i nadalje cijeli danak plaćati turskomu sultanu, a da se spasi i od Ugarske, zavjetova se kralj Stjepan Toma Ostojić svojom kraljevskom riečju, da će u vječnom miru živiti s kraljem ugarsko-hrvatskim, da neće Turaka puštati kroz svoju zemlju, a ako se od njih nebi mogao sam obraniti, da će moliti pomoć kralja ugarskoga ili njegova namjestnika. Kralj Stjepan Toma Ostojić morao je u ovaj savez unići, jer su bogomili, biesni na papinske izaslanike u Bosni i na kralja, volili prijateljevati s Turci, nego li sa svojim katoličkim kraljem.

Barem prividno bilo je sveobće izmirenje. Samo osta ban Petar Talovac nepomiren s Hunjadom i njegovimi saveznicima. U strašnu položaju nadje se on, da brani ostanke moći i vlasti roda svoga u banovini hrvatskoj. Ugovori s Venecijom svjedoče, da je vladao kao samostalan vladar. Nenalazeć pomoći među

braćom svojom velmožama hrvatskimi, iskao je pomoći i prijateljstva u republike mletačke, koja mu se zato sklona pokazivala. Nješto je malo i dobi, te razbi novo imenovanoga bana Nikolu Iločkoga i sabere opet novu vojsku. Glavni Petrovi gradovi: Ostrovica, Knin, Klis, Skradin i Cetin stajahu neprikloni svakomu neprijatelju, dokle ban Iločki nepredobi za sebe sve susjedne banove sa sjevera, juga i iztoka. Kralj bosanski nije manje vrebao na zemlje banove, nego li tobožnji banovi prijatelji Mletčani, a očiti su mu bili protivnici i krbavski i senjski knezovi, a ne manje i Stjepan Kosača humski veliki vojvoda iliti herceg. Kao da su se svi zakleli, neka propade rod Talovaca!

Prva ratna godina 1449. prodje ipak banu Petru sretno, dok se 1450. neprijatelji više neujediniše. Sljedeće godine pade najprije Ostrovica i potrese se sve gospodstvo njegovo. Poslanik njegov, biskup skradinski Feliks, molio je i zaklinjao Veneciju, neka mu pomogne, a on da će joj dati svoje solare, što ih ima na jadranskom moru. To bi bio liep dar republici. Ali republici javljahu njezini provedituri iz Dalmacije, da je ban Petar Talovac blizu propasti, da će izgubiti sve gradove svoje. Republika se sada polahkomi, da i njoj štogod od pliena dopadne, a najpače da joj se ovaj put sklizne u ruke jaki grad Klis, kojim bi si osigurala gospodstvo u Spljetu. Uzela je god. 1450. ponudjati banu Talovcu, da će republika u njegovo ime upravljati Klisom i paziti, da u tudje ruke nedospije, ona će grad čuvati za bana. Ban Talovac bio bi dao vuku ovce čuvati, da je pristao na ovu himbenu ponudu. Volio se je pogadjati s gubernatorom Hunjadom o miru, ali pod pogodbom, da papa rimski potvrdi između njih pogodbe mira. Iza duga pregovaranja dospije napokon ban Petar Talovac do mira, kada se je gubernatoru Hunjadu počela potirati vlast u Ugarskoj, te je on morao sklonuti glavu svoju pod vlast maloljetnoga kralja Vladislava.

Nije bio gubernator Hunjad u Ugarskoj siguran za svoju vlast, bojao se je mnogih svojih protivnika. Vidi se to i po savezu, koji je učinio s Nikolom Iločkim i Vladislavom Gorjanskim, gdje se jedan drugomu zavjetovaše: „da nijedan od njih neće biti u vieću, niti će pristajati, gdje će se razpravljati o pogibelji života ili povriede osobe ili časti jednoga od njih.“ To je bilo u oči dogovora, po kojih bi se kralj Vladislav imao napokon osloboditi iz ruku cara Fridrika III. Sva su se tri bo-

jala, a najjače gubernator Hunjad, da će knez Celjski, kao prvi rođak kraljev, biti vladalac u ime mladoga kralja.

Uza sve to i proti volji Hunjadovoj upirahu se gospoda ugarska, da u svoju zemlju dobiju svoga kralja, i da ga otmu tromomu i mrkomu caru Fridriku, da im vrati svetu krunu. Sramotu su želili skinuti sa svoga palatina Vladislava Gorjanskoga, koji je bio sužanj Fridrikov, pak je na mjesto njega već četiri godine mladji mu brat Ivan sjedio u tamnici carevoj, napokon da car vrati pogranične gradove, založene mu od kraljice Elizabete, majke sadanjega kralja. Papu su molili, da im pomogne, što je on rado učinio, te ga je car Fridrik barem na toliko poslušao, da je započeo dogovaranje. Gorjanskomu je oprostio sužanjstvo, kralju Vladislavu ipak nedade iz svoje ruke, već obeća, da će ga dati, kad mu bude osamnaest godina zajedno s krunom, ali da mu Ugri moraju povratiti, što je bio kraljici Elizabeti posudio. Gubernator Hunjad bojeći se protivnika velikaša, pohiti ovaj put, da dovrši dogovore, kako je i car Fridrik želio, i učini 22. oktobra 1450. posebni ugovor: caru neka ostane Vladislav pod skrbništvom do osamnaeste godine, za to vrijeme priznavati će car Fridrik Hunjada za gubernatora Ugarske i braniti će ga proti svim onim, koji bi mu tu vlast želili otići.

Tako si produži gubernator Hunjad vladanje, dokle mu ga 1451. nenadani dogodjaji neprevrnuše. Car Fridrik dobivši na svoju stranu Hunjada i češkoga gubernatora Gjuru Pobjebrada, mislio je, da je osigurao u svojih ruku kralja Vladislava, zato odlučio napokon otići u Rim, da primi carsku krunu. Sa sobom odlučio povesti kralja Vladislava, da mu ga za njegove odsutnosti ne otmu njegovi neprijatelji. Čim se je prosuo glas, da će car Fridrik i kralja Vladislava odvesti, odmah su raznosili ljudi glasove, da ga kani potajno dati smaknuti, a sam ukrašen carskom krunom, obasjan ugledom njezinim, da želi zavladata svimi zemljama, koje kralja Vladislava za svoga naravnoga gospodara priznavahu. Prvi se pobune Austrijanci, o kojih je car Fridrik mislio, da su mu najvjerniji. Diže ih 14. oktobra 1451. Ulrik Eizinger, bogati velmoža, koji je sam želio biti skrbnikom ovoga djeteta. Uz njega prista knez Ulrik Celjski i mnogi drugi velikaši. Car Fridrik se je ipak odputio u Rim, nemareći za to, što mu je grad za gradom kao za sretan put pošiljao odkaznice, da mu

prestaju biti pokorni. Najviše se je ipak bojao kneza Ulrika Celjskoga, jer ga je opetovano molio i zaklinjao. neka ga prati u Rim, a knez se je izgovarao da nemože.

1452. 5. marta 1452. učiniše savez na skupnom saboru u Beču sve zemlje Vladislavove, da će osloboditi svoga kralja, da će mu do punoljetnosti biti skrbnici iz svake zemlje po dva velikaša, samo car Fridrik nesmiye biti među njimi. Hrvate zastupao je samovlastno kao samostalan gospodar većega diela zemlje naše knez Ulrik Celjski, ali stališi hrvatski nisu bili prisutni, zato ih dva dana kasnije pozvaše, neka pristupe u njihovo kolo. „Odlučismo, — vele Hrvatom, — medjusobnim savezom i sdogovorno se pomagati, da našega kralja i gospodara ma na koji mogući način oslobodimo, jer je njegovim sužnjevanjem i naša čast zaslužnjena. Da krvavi rat obidjemo, odlučismo najprije poslati sjajno poslanstvo rimskom caru, da nam preda kralja i krunu, i tako zamolismo svetoga oca papu, neka posreduje. Ako li to nedostignemo, odlučismo druga sredstva upotriebiti, a ako bi potrebno bilo i oružjem oteti našega kralja i krunu. Zato molimo Vaše bratinstvo, da u slučaju onom, ako li spomenutoga našega gospodara nebi s mirom dobili, i ako bi se spomenuti naši poslanici bez uspjeha povratili, da se s nami skupa, s knezovi Celjskimi, s Česi i Moravci spremite raditi ono, što je potrebno za slobodu našega kralja, a za pravo, korist i mir nas sviju“. Jesu li se Hrvati tomu pozivu odazvali, toga neznamo, ali da su uz glavu svega ustanka kneza Ulrika bili mnogi Hrvati pristali, toga nedvojimo, jer je i u Ugarskoj sada toliko važnosti i ugleda imao, da su mu povjerili znatne gradove, neka ih čuva, dok se kralj oslobodi.

Buna za oslobodjenje kralja Vladislava osvoji za malo sve zemlje i sve stališe. Badava je car Fridrik izhodio od pape bulu, kojom proklinje sve buntovnike, jer ju isti duhovnici od-

biše kao nedostojnu pape i crkve. Badava je iskao saveza s Hunjadom i Podjebradom. Badava mu je gubernator Hunjad obećao, da ugarska državna vojska neće pomagati buntovnike. Badava se je i Hunjad nadao, da će svojom neutralnošću spasiti onaj ugovor s Fridrikom, po kojem bi on ostao gospodarom Ugarske do osamnaeste godine Vladislavove. Kada prošnje nepomogoše, spremiše Eizinger i knez Ulrik Celjski jaku vojsku do dvadeset i četiri hiljada ljudi, a car Fridrik čekajući svoje saveznike stajao je mirno, te se dao 27. augusta 1452. obkoliti u Bečkom Novom mjestu. Car Fridrik dospje u pogibelj, da ga neprijatelji uhvate, i već su počeli u grad provaljivati. U taj čas odluči se, te preda 4. septembra 1452. kralja Vladislava po svojih savjetnicih na očigled obiju vojska u ruke njegova ujaka kneza Ulrika Celjskoga. Knez Ulrik odvede mladoga kralja Vladislava u velikom slavlju u Beč, kamo se sada povратиše izaslanici svih podanih mu naroda, da ga sa sjajnim darovi pozdrave i svaki za sebe umite.

V.

Po ugovoru mira učinjena s carem Fridrikom sastadoše se na dan sv. Martina 11. novembra 1452. izaslanici svih naroda u Beč, da se o budućem vladanju dogovore. Knez Ulrik Celjski tako je kralja za sebe osvojio, da je on sve pouzdanje samo u svoga ujaka javno pokazivao. Vidili su to neprijatelji Hunjadovi, pak su sada opet dizali glas svoj, neka već jednom kralj satire toga silnika. Tako se oglasivao isti Nikola Iločki, njegov od malo prije saveznik. Celjski se nije usudio to učiniti, ali Hunjad nije se usudio dulje nositi čast i vlast gubernatora uz ovakove silnike, pak svetčano na javnom trgu pred knezovi njemačkoga carstva i odaslanici zemalja, pokleknu pred kralja, sjedećega na prijestolju, i položi svoju čast. Kralj ga pridigne, dade mu naslov i vlast vrhovnoga kapetana ugarskoga, i obdari ga velikim posjedom.

Glavni čovjek, pravi vladar nad Ugri i Hrvati i svimi drugimi zemljama, bio je sada Ulrik Celjski. Suvremenici ga opisuju, da je bio čovjek visoka i veleugodna stasa, iz blida mu lica sievahu velike oči, a mukli ali krepki glas, kada se razlio u izvanrednoj rječitosti, da je lasno osvajao za sebe slušatelje, jer mu je bistri i pronicavi um dao tu snagu, da situaciju brzo

i jasno shvati. Nezna se u čem je bio jači i uztrajniji, da li u poslovanju ili u veselju i razkoši; u jednom i drugom prikazivaše se njegova osobita elastičnost duha i velika snaga tiela.

U ovo doba živio je već razstavljen od svoje liepe i krieptostne žene Katarine, kćeri despota Gjura Brankovića, ostaviv ju tužnu, da samotno živi u Hrvatskoj. On se pako užgao ljubavlju za jednu bečku građanku tako jako, da je to bila sablazan pred celim svijetom. Liepa ženska, manje krieptostna, čini se da je sama predusrela možnoga kneza, koji joj i muža uzeo pod svoju tobože zaštitu, a kada se je bojao, da će se muž svojoj ženi osvetiti, dade ga iz potaje ubiti. Našli su ga u šumi mrtva. Žena ova prevlada tako kneza, da ju je on već kanio uzeti za ženu i toliko puta izpoviedio, da bi volio svoj život nego li ovu ženu izgubiti. Mnogo je smutnje sbog toga bilo u rodu Celjskom izmedju otca i sina sve do smrti očeve. Sada kada je Ulrik bio tako visoko nad kraljem i narodi, sada je ovaj odnošaj bio očita rana u njegovom značaju i otvarao je svačija usta, da poruže toli izopačena vladara. Zato nije duga bila njegova vladavina.

1453. Naprije odvedu kralja Vladislava u Požun, gdje su se koncem mjeseca januara god. 1453. sabrali velikaši, a on im je prisegao, da će čuvati njihova prava i slobode. Po drugi put nije se krunio. Kralj potvrdi sva darovanja Hunjadova u Ugarskoj, a Ulrika Celjskoga u Hrvatskoj, koje su kao zastupnici kraljeve vlasti učinili. Da se umili vojvodi Hunjadu, dade njegovu sinu Vladislavu banovinu hrvatsku, koju je u ovaj čas iza mnogih patnja ostavio iza sebe Petar Talovac. Mladi sin Hunjadov nije niti pokušao posjesti svoju bansku stolicu, a smutnje unutarne porasle su tim imenovanjem. Lasno, da je novi ban smatrao sam to za novu zamku, pripremljenu rodu njegovu od Celjskoga, kao što se otac njegov pobojavao blizine kraljeve i nove vlade. Knez Ulrik je sbilja tražio saveznika medju Hunjadovima neprijatelji, i bio bi napokon ipak satro Hunjadovce, da nepadne sam s vladalačke stolice. Nezaovoljnici u Austriji, a na čelu im Eizinger digoše se, te silom oteše 27. septembra 1453. kralja Vladislava iz ruku Ulrikovib.

Ostavimo medjutim ove državne igračke sa djetetom kraljem, iz kojih se neda drugo ništa izkresati, nego smutnje bez kraja i konca, razsulo medju narodi i nemoć prema svakomu

neprijatelju, pak se obratimo prema iztoku, da motrimo prizor, koji su gledali samo iz daleka svi narodi, kao da ih se netiče, a posljedice mu prodirahu kašnje kroz tri sto godina u živac naroda hrvatskoga i svih susjeda njegovih. Odkada je god. 1451. na osmansko prijestolje sjeo mladi i neobuzdani sultan Muhamed II., lebdila mu je danju i noću misao pred očima, kako će osvojiti Carigrad i iz ovoga gizdavoga grada spojiti osmansko carstvo u Aziji i Europi. Znao je za njegove osnove vrijedni potomak starih Grka car Konstantin IX., u kojem oživiše opet uspomene njegovih neumrlih predja. U njem se razpali junačko oduševljenje, koje bi dostojno bilo kakova obnovevitelja i preporoditelja carstva. On pozove sve vlasti kršćanske u pomoć, ali se neodazvaše. Pozove i papu rimskoga, neka mu šalje izaslanika, da se izmire obadvie crkve. Papa mu posla kardinala Isidora, rođjena Rusa, koji je u crkvi svete Sofije latinsku službu božju služio. Ali od onoga dana osta ta crkva pusta, jer su kaludjeri i opatice uzbunili narod, da je time sveta crkva obeščašćena. Narod je uzrujan grmio, što će nam Latini i njihova pomoć, sveta će nas bogorodica obraniti od Turaka.

Medjutim je byzantinski car Konstantin IX. sabirao momčad u Carigrad, da brane svoju kuću i ognjište, i nadje do pet hiljada ljudi. Genovez Justiniani dovede mu dvie hiljade, a bilo je jošte toliko od prilike inostranaca. S ovom malom četom imao je car u proljeću god. 1453. braniti Carigrad proti sili turskoj od kakovih tri sto hiljada. Razmješteni po zidinah gradskih, izlietahu više puta vitežkom smjelošću i srećom, srazujuć na hrpe svoje neprijatelje. Moradoše kadgod i uzmaknuti, da štede prah i olovo i druge bojne sprave, a ako li i na trideset Turaka jedan od njih pade, bio im je to prevelik gubitak. Uz to je trebalo zidove popravljati, što ih oštetiše ogromne turske lumbarde.

Nisu se Turci ipak pouzdavali, da će Carigrad predobiti, dok sultanu Muhamedu nepodje za rukom neizmjernim naporom zatvoriti ga i s morske strane. Jošte je ponudjao sultan Konstantinu caru uvjete, da će ga učiniti carem Peloponneza, a njegovoj braći da će dati druge posjede, stanovnike da će pustiti u miru posjeda. Bilo je kukavnih Grka, koji su pohlepno prihvaćali ove ponude, ali car Konstantin ih odbi pouzdajuć se u pomoć božju, te je kroz četrdeset dana stojeć sam na mjestu

strašnu zdvojno silna neprijatelja odbijao. Odlučivši sultan Muhamed, da će u Carigradu sebi ili prijestolje podići ili grob izkopati, odluči napokon posljednji udarac na dan 27. maja 1453., i u predvečer izda zapovied, da će biti veliki juriš. Koji bi na jurišu uzimali, stići će ih kazna, pa da imaju krila ptice lastavice, koji se odlikuju, dobit će dvostruku plaću. Grad i sgrade biti će sultanove, a vojski neka bude plien zlata, srebra i ljepih žena. U neizmjernom taboru turskom uztutnjio je zrak od uzklika: „Bog je velik, a Muhamed mu je prorok!“ Druga nam se slika prikazuje u Carigradu. Uz jauk i molitve nose svetu bogorodicu, kukavice ljudi želili su izmirenje, da si spase život makar u turskom robstvu. Car Konstantin oduševljen za sveti boj hrabri svoju vojsku, jedan drugoga u plaću zagrljuju i hrle svaki na svoje mjesto. Car unidje u svetu Sofiju, pričesti se i oprosti od naroda, moleć svakoga, da mu oprosti, a poslije uzjaši konja i postavi se kod karsijskih vrata.

Rano u jutro započne posljednji boj i s kopna i s mora. Prve poletiše neredovite čete sabrane od kojekuda, pohlepne za plienom, a potiskane od redovite vojske izpuniše brzo obkope carigradske, te su preko njihovih mrtvih hrpina napredovale anatolske i rumelske čete. Koji sat jošte kršćani neuzmicahu, dok nepristupišu boju janjičari ohrabrivani od samoga sultana. Tko je uzmaknuo, toga je iza ledja već dočekala sramotna i neizbježiva smrt. Jošte su se Grci kršćani održali, dok strielica jedna nerani genovezkoga vojvodu Justiniana, te on uzmaće. Car Konstantin ga suzdržavaše pitajuć ga: „kamo bježiš?“ — a on odgovori znamenite rieči: „istim putem, koji je Bog Turkom otvorio“. Sve njegove čete sliediše njegov primjer, velika smutnja nastala među kršćani, a Turci podvostručišu svoju navalu. Car Konstantin nevideć spasa, da nepadne živ Turkom u ruke, baci se med najgušće neprijatelje i propade tamo od nepoznate ruke. Izpod hrpe mrtvacu nadjoše poslije njegovo tielo i upознаše ga po zlatnih orlovih uvezenih u njegove cipele. Turci provališu u grad plieneci što je liepo i bogato kroz tri dana. Oko podne uzjaši u grad i sultan Muhamed, stupi u crkvu svete Sofije i posveti ju za džamiju, a zatim uljeze u carsku palaču. Preko šestdeset hiljada ljudi odlična roda dospje u robstvo, a narod je bježao i iz susjednih mjesta, neznajuć ni sam kamo će uteći. Neizmjeran plien u zlatu, srebru, zlatnih opravah i dragom kamenju pade u ruke janji-

njičara, koji su to razsipali, nepoznavajući prave vrijednosti. Predragocjene knjige, slike i druge svetinje proždere nesmiljeni oganj, jer nikoga nije bilo, da takove stvari izbavlja.

Padom Carigrada ugasnulo je ono prosvjetno sunce, koje je ogrievalo kroz tolike vjekove sve Slavene na balkanskom poluotoku. Svjetlost mu je doduše pobledila, izgubio je ogrievajuću i privlačivu snagu, a k tomu nadvila se pred njim kao oblak turska sila, ali jošte je svako kršćansko srce ogrievala veća nada, da će Turke baciti iz Europe, dokle je stao Carigrad. U svih proglasih kršćanskih iztiče se ova točka, s nje će napokon biti moguće prevrnuti tursku silu. Zasjenjivao je kršćanski svijet sjaj prošlosti byzantske, te se je mnogo puta zaboravljala slabost i trulež toga carstva. Odsele je Carigrad samo skrajna točka svim željam kršćanskim.

Koliko su se Hrvati i svi njihovi susjedi smutili nad padom ovoga grada, kako su jasno slutili buduću svoju nesreću, o tom imademo dosta svjedočanstva, jer se u svih državnih spisih i u pismih na zapadne vlasti toliko puta kaže: gledajte kako je propao Carigrad, koliko je kršćanskoga svijeta u robstvo propalo, a sada dolazi red na nas. Sada će se moći turska sila razliti preko Hrvatske i Ugarske, doći će na red Germanija, a postradati će i Italija. Znali su već ljudi za onu riječ sultanovu: „jedan Bog na nebu, a jedan car na zemlji“. U prvom strahu zanimahu se jednako za buduću kršćanski rat svi vladari. Isti lieni car Fridrik kao da se je malko ugrijao. Miroljubivi inače papa Nikola V., ne osobiti prijatelj ratovanju, od tuge i jada se razbolio. Po običaju onodobne kršćanske Europe svagdje su snovali veliki rat, ali svagdje su brzo zaspali, čim su vidili, da sultanove vojske nejure već kroz srednju Europu.

Hrvati bili su žalibože u očigled ovoga najvećega svjetskoga događaja tako razdijeljeni i razcepkani, da nisu mogli imati gotovo nikakove važnosti u nastalih upravo događajih, te je svako bistrije oko već onda moglo naslućivati sudbinu i bližnju budućnost njihovih zemalja. Tomu imamo jasan dokaz. Samostani dalmatinski već su bili pribježište onim, koji su bježali od Turaka, a samostani ovi spadali su do sada pod Bosnu. Sebični redovnici, da se otmu toj neprilici primanja tolikih ljudi, htjedoše se odtrgnuti od bosanske vikarije. Kralj Stjepan Toma Ostojić umolio je po posebnom poslaniku papu, neka samostani ostanu kod Bosne, da i

nadalje primaju nevoljne, što mu papa i učini. U Bosni izklali su se bili katolici i bogomili, boreći se i ratujući i dokazujući jedni drugim i mačem i riečmi, da im vjera nevalja. Ljudi su mienjali vjeru kao haljine prema okolnostim političkim, pak nisu napokon ništa vjerovali. Videći, da je Muhamedova vjera u istinu najsretnija, i s njome se na granicah sprijateljiše, a nestošni herceg Stjepan Kosača, gospodar Huma, dva mjeseca poslije pada Carigrada, prizna već vrhovnu vlast turskoga sultana, te se pisao: „milošću božjom i gospodara velikoga gospodina cara emir-sultana Mehmed-bega herceg od sv. Save“. Time posta taj čovjek strahom zetu svomu, kralju bosanskomu, i svim svojim susjedom. Sa sjevera bio mu je saveznik njegov rodjak knez Ulrik Celjski, koji je sada bio u nemilosti kod kralja i kod stališa austrijskih i ugarskih. Mislimo, da u ovo doba spada, što ljetopis celjski pripovieda, da su turski poslanici knezu Ulriku dolazili i s njim prijateljstvo sklapali. Sada Celjski pomisli, da je prilika zavladati nad svimi Hrvati do jadranskoga mora i zauzeti banovinu hrvatsku, jer je nije imao tko braniti. Iza bana Petra Talovca ostala su bila dva nejaka sina, Ivan i Stjepan, a skrbnici bili su im majka Jadviga i Pavao Kragulj, zapoviednik grada Klisa. Slabi su to bili skrbnici, da uzdrže tolike gradove, zato se Kragulj otimao za prijateljstvo mletačko, razvio dapače stieg sv. Marka nad zidinami kliškimi, za čim je republika toliko uzdisala, ali on si je zato na glavu navalio druge velmože hrvatske.

1454. U isto vrijeme, god. 1454., kada je Janko Hunjad slavno vojevao na Turke u Srbiji, provali knez Ulrik Celjski u Hrvatsku i tako nasta ratno komešanje, u koje su uticali i Venecija i Bosna, da neprevlada sve ove zemlje knez Celjski. Dobije knez Ulrik Celjski dva tri grada, ali osim ratnoga hrvanja nije bilo drugoga
1455. uspjeha, dokle opet kralj Vladislav kneza Ulrika Celjskoga neprini za vladaoca. Nezadovoljni austrijskistališi poželiše, a kralj im rado privoli, da kneza Celjskoga na vladu pozove. U početku mjeseca aprila god. 1455. velikim sjajem uljeze knez Ulrik u Beč, kralj ga sa celim dvorom dočeka na gradskih vratih, a isti narod, koji bi ga pred poldrugu godinu bio kamenovao, sada ga sa uzkliei veselja pozdravi. Sada je opet bio knez Celjski svemogućii vladar i nad Ugri i nad Hrvati, opet su drhtali svi neprijatelji njegovi, te je opet i Hunjad morao uzmicati izpred lica kraljeva. Nad Hrvati posta njegova vlada jača, jer ga je kralj učinio i

banom hrvatsko-dalmatinskim, a time se knez primakao onomu željenomu času, gdje će se izbrisati ostanci roda Talovaca sa lica zemlje. Uzžurkali su se na to i kralj bosanski i Venecija, ugadjajući jedan drugomu, ali su napokon i oni morali iskati prijateljstvo kneževu. Samo grad Klis uzdrža Pavao Kragulj pod njekom protekcijom Venecije. Venecija ga je plaćala, kao svoga vodju, a on joj se god. 1456. zaveže, da će držati grad dok poraste Ivan stariji, sin bana Petra Talovca, do osamnaeste godine. Onda da će mu ga predati samo pod uvjetom, ako bude u sporazumku s republikom, a tako i bratu njegovu.

Dok je ovako knez Celjski sapeo pod svoju vlast i kralja Vladislava i Hrvate, razviše se odnošaji izmedju kršćana i Turaka u Podunavju, da je moralo doći do krvavoga i odlučnoga rata. Znalo se je to po cijeloj Europi, o tom se svuda razgovaralo i propoviedalo, pobožni siromašni svijet rado je slušao svete govore na nevjernike, samo su kraljevi bili gluhi i volili su nastojati svoje domaće svadje i ratove. Novi papa Kaliksto III. ipak diže kršćansku zastavu čim nastupi vladu 8. aprila 1455. Svetčano učini zavjet svetomu trojstvu, majki bogorodici, apostolom prvopriestolnikom, „da ću, reče, ako uztrema i moju vlastitu krv žrtvovati i sve učiniti, da Carigrad opet predobijemo, koji je zauzeo sin vraga a neprijatelj Isusa Krsta, da ću osloboditi kršćane iz sužanjstva, da ću podići pravu vjeru a satrti paklensku sektu Muhamedovu u iztoku. Tamo je ugasnulo svjetlo vjere. Ako zaboravim na te Jeruzolime, neka bude zaboravljena moja desnica...“ Nije mirovao vriedni papa već je pozivao sve vladare kršćanske, davao odпуст od grieha, bodrio i razpaljivao preko svojih poslanika i propoviednika. Čudotvornoga otca Ivana Kapistrana, propoviednika svete vjere od više godina u Českoj i Njemačkoj, odputi u Ugarsku. Kapistran prodje najprije na dvorove, onda pred sabore, a napokon po svojem običaju izadje na velike trgove po gradovih, da propovieda rat na Turke. Čudna je moć njegova govora bila. Govorio je latinski, a drugi je tek njegove rieči narodu tumačio, pak opet je razpaliti umio upravo niži i siromašni svijet, te su uzimali krst na se, da podju u vojsku. Spustivši se u Ugarsku i u Slavoniju, čineć čudotvorna djela, sabra više vojske nego što bi u ovo vrijeme bio mogao sabrati kralj Vladislav, jer je sveti krst primilo na sebe do šestdeset hiljada ljudi. Lasno je vjerovati čovjeku, koji je tra-

plijenjem svoga tiela udivljivao svijet, da mu neima veće želje nego li postati mučenikom, neka ga satru konji u boju za Isukrsta.

Što su stališi ugarski i hrvatski vječnim spremanjem i viećanjem dostigli, sramota je i spomenuti, jer nepripraviše gotovo ništa. Isti kralj i Celjski volili bi bili ratovati na cara Fridrika, s kojim su bili u zavadi, nego li na Turke. Jedinoga Janka Hunjada ide neumrla slava, što je brzo sabrao vojske, sdružio se s križari, te tako nezateče nepripravne ogromna sila sultana Muhameda. Veći dio zemlje despota srbskoga Gjura Brankovića smlavivši poda se, sultan Muhamed odluči osvojiti Ugarsku i Hrvatsku, i napredovati dalje u kršćanskom svijetu. Najprije odluči osvojiti Biograd, ključ Ugarskoj i Slavoniji. Rugao se otcu svomu, što se tako dugo sustavljao pod Biogradom, on da će ga osvojiti za četrnaest dana. I žurio se sultan. Po-
1456. četkom aprila god. 1456. čuo se glas: diže se sultan Muhamed s vojskom, a početkom junija bio je već pred Biogradom. Po malo sabra se i sva vojska do sto petdeset hiljada sa tri sto topova. Dvie stotine brodova namjestilo se na Dunavu do Slankamena, da preprieče svaki dovoz hrane posadi biogradske.

Hunjad ipak preteče sultana, jer je posadu prije dolazka njegova pojačao i hranom obskrbio. Ali međjutim postavilo se tursko brodovlje i povezalo lancevi, da sve skupa ladje sačine jedan bedem. Što se je moglo sabrati malih ladjica na Savi i Dunavu, kakove naš narod gradi od pamtievika, to izadje sa dvie strane i udari oholo tursko brodovlje zazivljući sveto ime Isusovo, a oduševljenje razvijao Kapistran, dižući u vis sveto razpelo. Tursko brodovlje razbiše križari i tako ga uništiše, da je malo brodova celih i malo živih glava moglo Dunavom pobjeći. Tim se otvori križarom put do Biograda, koji su sada Turci samo s kopna obsjedati mogli.

Turske lumbarde bile su zidine biogradske do koji tjedan, dok ih toliko neoštetiše, da je sultan Muhamed mogao pokušati posljednji veliki juriš 21. julija sam na čelu svoje vojske. Već je predobio bio varoš, a penjao se prema bedemom, gdje ga na vratih grada suzbi Kapistran sa svojim križari. Noć prekinu boj. Drugi dan još je bio strašniji boj, neprijatelji padaju, ali kao da iz zemlje izviru, novi je njihov i veći broj. Već kršćanski vodje kane uzmicati, dok se Kapistran neuzpe na vi-

soki toranj i vijue zastavu sa častnim krstom opet kršćane ohrabri. U taj čas popeo se jedan Turčin na najviši toranj tvrđave, gdje je bila kršćanska zastava, da tamo polumjesec zasedi, a zastavu sruši. To bi jamačno bio poraz sve kršćanske vojske, jer bi se Turci na poslednji sdvojni udarac uzbiesnili, a kršćani bi klonuli dubom. Dade Bog, spazi ga Tito Dugović, uzpne se za njim, uhvati ga na vrh tornja, gledao ga na zemlju baciti, stao se hrvati s njime u očigled obiju vojska, a kad ga nije mogao svladati baci se s njime zajedno u strašni ponor. To odluči bitku. Kršćanska se vojska ohrabri, na jurišajuće Turke sipala se vatra i smola goruća, med gustimi ruljami turskimi zahvati vatra, nasta smutnja, jedne hrpe svaljaše se u plamenu u obkope, a drugi gaze jedan drugoga u biesnom biegu. Kršćanska ih vojska progoni.

Što je do podne slavno dovršeno, to je skoro po podne propalo, jer su se njeke čete križara odveć daleko bile zaletile na neprijatelja, drugi ih sliedili, a i sam Kapistran s krstom u ruci opet se našao u boju. Velika bila pogibelj, dokle Hunjad nedovede konjaničtvo u boj. Boj potraja do noći. Turci uzeše bježati i mnogi se ne-sustaviše do Sofije, a bilo ih je, koji su odbježali do Carigrada javljajući strašan poraz sultanove vojske. Do četrdeset hiljada ljudi izgubi sultan Muhamed u ovom boju, a svi topovi i sva bojna sprava i šatori ostadoše pobjedonosnim križarom.

Sjajnost biogradske obrane teško će nadkriliti ijedan drugi vojni čin ovoga vieka, jer su spašene brvatske i ugarske zemlje, a bi li onako raztrgana Europa mogla suzdržati pobjedonosne Turke, da su im se sada otvorila vrata Hrvatske i Ugarske, o tom smijemo podvojiti. Neumrla slava ide Kapistrana i Hunjada, što su onu smjesu ljudstva, kakovih šestdeset hiljada ljudi svakakoga stališa a najviše seljačkoga, znali oduševiti i ravnati. Veće je vojske Europa prema Turkom postavljala i bolje obo-ružane, pa opet su sramotno postradale.

Za malo samo dana uživahu jošte slast slave svoje obadva junaka. Hunjad od ratnoga napora u sedamdesetoj godini svojoj pade u kugu, i umre bogobojno u naručaju Kapistranovu, oplakivan iskreno od svih kršćanskih naroda: od Hrvata, Magjara, Vlaha i drugih susjeda njihovih. Kapistran ode u Ilok u samostan, koji je on sam osnovao, gdje je mogao boraviti medju tridesetoricom braće svoga reda. Cielj je mjesec poboljevao. Ni-

kola Iločki bio je sretan, što je sveti]propovjednik u njegovom gradu. zato je pazio na njega kao na zjenicu oko svoga. 21. oktobra 1456. umre okružen od braće svoje. Čim je izdahnuo, već dodjohše ljudi Iločkoga da uzmu sveto tielo, a između braće nasta otimanje, tko će što uloviti od njegovih ostanaka. Tielo mu namjestiše u samostansku crkvu i u sred kora izložiše uz goruće baklje i mnoge svieće, da ga sav narod može poštovati i cjelivati. Redovnici i gradjani stražiše. Umah počmu pripovijedanja o čudesih Ivanovih. Narod je hrlio kao kakovomu grobu apostolskomu. Zakopaju ga, a kašnje ga dade Iločki izkopati i u željeznu strugu u jednu kapelu postaviti, gdje su opet neprestano gorile baklje i svieće. Redovnici i narod smatrahu ga svetcem i prije nego što je posvećen bio od rimske stolice. Slavonija je sva uzplamtila za „svoga“ svetca, i odatle će se tumačiti predaja, da je Kapistran rodom Slavonac bio. Samostani njegova reda ostali su kao spomenici njegove slave i znamenitosti za poviest hrvatsku.

Poslije bitke biogradske opet se diglo pouzdanje u silu i moć kršćanstva, pak je i knez Ulrik Celjski mislio, da mu je smrću Hunjadovom sinulo sunce sreće, gdje nebude više nikoga ravna njemu niti bogatstvom niti vlašću, a k tomu da jošte doda sjaj bojne slave. Kralja Vladislava povede s novom križarskom vojskom u Ugarsku, gdje se je u saboru u Futoku dao proglasiti gubernatorom, a vojvodom ili glavnim kapetanom neka bude njegov saveznik Nikola Iločki. Time zatvori vrata do vlade sinu Hunjadovu Vladislavu, sada zapovjedniku biogradskomu, i svim Hunjadovim pristašam, koji su i onako kralju bili sumnjivi, da o veleizdaji predu. Ulrik Celjski dospije na vrhunac svoje moći.

Kralj Vladislav i Celjski krenuše na čelu križara put Biograda. Jedna četa konjanička ugarska bude puštena prije dolazka kraljeva u grad. Kada je pak kralj Vladislav 8. novembra 1456. u Biograd ulazio i iza njega križari htjeli da unidju, bace ih straže natrag i vrata se zatvore. Na pitanje kraljevo: zašto njegove vojske u grad nepuštaju? odgovori Vladislav Hunjad: da zakoni zemlje nedopuštaju tudjincem u pogranični grad, a hiljadu dvie sto Ugra da je tuj za obranu kraljevu. Hunjadovci pripraviše medjutim zamku Celjskomu. Rano u jutro 9. novembra zamoli Vladislav Hunjad gubernatora kneza Celjskoga, neka bi došao k njemu na važne državne dogovore. Sluteći zlo, metne ovaj na sebe oklop. Čim pristupi na dogovor, navali

nanj Hunjad, da se odreče svih časti, a naročito časti gubernatora. Iza malo rieči izadju sakriti Ugri i sasjeku kneza Ulrika Celjskoga. Kralj Vladislav primi viest o smrti ujakovoj tako hladnokrvno, kao da se nije ništa dogodilo. U istinu drhtao je za svoj život i morao je dragovoljno slušati od Vladislava Hunjada, kako će mu sada istom biti vjerna i odana Ugarska.

Kralj Vladislav dade učiniti sjajni pokop svomu ujaku. Truplo mu revno zamotaše i u Celje odnesoše, gdje ga je dočekala obudovjela kneginja Katarina, a oko nje vitezovi i plemići i gradjanstvo. Pokopaše ga u minoritskoj crkvi. Kada je na kraj mise bilo, izadje dvanaest u crno obučenih dvorjanika i postaviše na odar: oklop, koplje, mač, kacigu i štit ubitoga kneza, a iza njih izadje oklopljen vitez, koji baci na zemlju štit, kacigu i grb, i tri puta na sav glas zaviknu: „Grafen von Cilli und nimmermehr Grafen von Cilli“, t. j. neima više knezova Celjskih, zatim razdere zastavu Celjsku, i slomi grb u znak, da je s knezom Ulrikom Celjskim izumro rod Celjskih. Sve prisutne potrese nagla sudbina čovjeka, koji je pred malo dana bio istinito vladar nad tolikimi narodi, a i po svih zemljah prvi glasi o tom događaju zapanjiše sviet.

Kralj Vladislav hinio je, kao da mu je skoro drago, što mu je ujaka stigla takova kazna. Dao se odvesti u Temešvar, prisizao je vjernost i prijateljstvo Vladislavu Hunjadu i njegovu bratu Matiji, dao se dalje od njih pratiti, darivao ih je kao braću, dok se neprikaza prilika, da ih kao izdajice zahvati, dok su i drugi Hunjadovci stali vjerovati kralju i rado boravili oko njega. Onda se nadje izlika, te pade 16. marta 1457. pod krvničkim mačem iza brza suda glava mladjahna jošte Vladislava Hunjada, premda se je on živim Bogom kleo, da nije u nikakovoj uroti. Brata mladjega Matiju zatvore i druge vjerne Hunjadovce. Kralj Vladislav izda zatim 22. marta proglas, da je morao kazniti izdajice i ubojice Celjskoga, koji su se u najnovije vrijeme urotili bili, da svoga kralja smaknu. U Ugarskoj diže ipak stara Hunjadovica zajedno sa svojimi pristaši toliku bunu, da je kralj Vladislav uzmaknuo iz Ugarske i utekao u Beč.

S jedne strane pobjeda biogradska, a s druge smrt kneza Celjskoga, bana hrvatskoga, vlasnika liepoga diela zemlje naše, jedno i drugo pokrene opet živahan pokret medju Hrvati. Upravo se jedno od drugoga nemože odlučiti u povjesti hrvatskoj. Istom

poslije smrti silnoga bana Ulrika Celjskoga sve se ganu za križarsku vojnu. Kralju bosanskomu Stjepanu Tomi Ostojiću pao je premac na naših stranah, te on stupa napried, da dobije od pape pomoći i zastava. Papinski propovjednici obilaze sve zemlje i sabiru ljude pod sveti krst i kupe novaca. U primorskih stranah toliko ih nakupiše, da su se za te novce otimali osim kralja bosanskoga i kralj Vladislav i junački Kastriota, kojega je „slava bila velika do nebesa“, kako mu papa rado priznaje, pak njemu novaca daje. Nije ipak ostavio papa bez pomoći niti kralja bosanskoga, koji se već u ratu nalazio na početku god. 1457., i njemu dade što se po drugih hrvatskih krajevih nabralo, a i Hrvati pod svetim krstom sticali su se u boju bosansko-turskom. Jadni kralj Stjepan Toma Ostojić dotle se u ovaj čas sreće zaboravio, da je Turkom danak odkazao, zašto se je doskora morao pokajati.

Ovo kršćansko gibanje smete u sjevernoj Hrvatskoj krvavi rat zametnut zbog baštine Celjske. Odmah poslije smrti kneževe sabra udovica mu Katarina njegove prve doglavnike, a ovi joj preporučē, neka preda vojsku koliko je bude imala Ivanu Vitovecu, gospodaru grada Grebena, odličnu vojvodu. Za sve Celjske zemlje otimao se car Fridrik III., što ih je bilo u austrijskih zemljah, a opet sve zemlje njegove prisvajao si je i kralj Vladislav kao najbližji rođjak, a i udovica njegova htjela sve da uzdrži. Frankopani opet kao bližnji rođjaci po ženitbi, iskahu posjed knežev u Hrvatskoj i zauzeše Ostroviu. Sada je bio Vitovec svim dragocjena osoba, sva tri takmaca uzeše ga mititi. Najprije ga podmiti car Fridrik s njemačkim baronatom i s mnogo novaca, te on caru Fridriku pusti mirno posjesti veći dio Celjskih gospoština. Onda ga bolje podmiti kralj Vladislav s banstvom slavonskim i još mu dade pobirati porez kunovine, dok si naplati osam hiljada forinti. Sad istom digne Ivan Vitovec iz svoga grada Grebena vojsku, da tjera cara Fridrika iz samoga Celja. Jednom u noćno doba, 29. aprila 1457., padne u grad i bio bi sama cara uhvatio, da nije slučajno upravo u najtvrdjem tornju grada ove noći spavao, uhvati mu ipak odlična njegova savjetnika, stao je zatim grad obsjedati, ali ga neosvoji. Ivan Vitovec je vodio rat puno mjeseci i izvojevao mnogo bitaka. Teško bi se bio taj rat svršio, da nije stao posredovati papa rimski Pio II. grozeći se caru Fridriku i kralju Vladislavu, da će ih iz crkve izobčiti, ako budu svojim ratovanjem smetali sabiranje u križarsku vojnu.

Kralj Vladislav rado prihvati, da malo počiva oružje, da čim veselije obavi svoju ženitbu, koja se imala obaviti u Pragu dojuče zime. 19. septembra 1457. dospje kralj u Prag, a za malo dana ode sjajno poslanstvo po Magdalenu, kćer francezkoga kralja Karla VII. Već su se u Pragu pripravile svetkovine za doček kraljeva i knezova Europe. U sred ovih priprava dne 20. novembra 1457. osjeti kralj Vladislav da mu je zlo, i do četiri dana, u osamnaestoj godini, umre. Sviet se presenetio od nagle smrti kraljeve, pak bi bilo čudo, da nije postala priča, kako su ga Husite otrovali. Sviet je to vjerovao, dok to poviest posvema oborila nije. O kralju Vladislavu Posthumu neimamo govoriti, što je upravo bio, jer je bio diete i lutka, rado se o njem spominje, kakav bi bio, da je poživio, ali o tom neima sudca.

VI.

Glas o smrti kralja Vladislava primili su bohim srdcem radi mladosti njegove svi narodi, zabrinuti su bili prijatelji roda njegova, a veseliše se pristaše Hunjadovaca. Ovi nazriše u tom prst božji, što je kralj Vladislav umro upravo na onaj dan, kada je pred godinu dana lomeći svetu hostiju u znak pravoga i vječnoga prijateljstva polovicu sam potrošio, a polovicu bio dao Vladislavu Hunjadu, — pak ga je dao onako iznenada izdajno strašno smaknuti.

Tko će sada biti kralj? Dvie sestre pokojnoga kralja bile su jošte u životu, obadvie udate, starija Ana za vojvodu saksonskoga i mladja Elizabeta za kralja poljskoga Kazimira. Obadva ova vladara želiše dostići krunu ugarsku i hrvatsku, ipak niti pravo neprosloviše svojih želja, kad nijedan nije našao gotovo nikakvih pristaša. Opet se javi u plemstvu želja, da si domaćega velikaša izaberu za kralja. Nitko nije bio bogatiji od Nikole Iločkoga, a ohološću jamačno je sve suvremenike nadkriljivao. On htjede biti kralj. Stekao si je i zasluga uz tri kralja, a već iza gubernatora Janka Hunjada bio je prvi, jer nije bila moguća vlada, u kojoj nebi Iločki imao prvi glas. Drugi je pretendent bio Vladislav Gorjanski, u daljem rodu s pokojnim kraljem, palatin kroz tolike godine, a sin slavn i neumrta ota.

Obadva ta velikaša krvi hrvatske nisu sa svini svojimi pristašami u ovaj čas tako brzo mogli dići toliku vojsku, ko-

liku je imao Mihajlo Silagji i njegova sestra udova Janka Hunjada, jer su još bili pod oružjem u buni proti kralju Vladi-
 1458. slavu. Na sabor, sazvan mjeseca januara god. 1458. u Budimu, dodje Silagji sa dvadeset hiljada oružanih ljudi, a do mala naraste mu vojska na četrdeset hiljada, kada je sve plemstvo pristalo uz njega. Velikaši se povukoše u tvrđi Budim, a vojska ih stane obsiedati, te se sklonuše poći medju plemstvo u Peštu, da izaberu kralja, ako Silagji odkloni vojsku. Mihajlo Silagji namjesti vojsku oko grada i na sledjenom Dunavu tako, da je vojski dodijalo čekati konac izbora. Prije nego što je sabor izrekao koga da bira za kralja, provali vojska sa svih strana u grad vičući: „Živio kralj Matija!“ Gradjani pristanu uz vojsku, zvona zvone, topovi gruvaju, gotova svečanost, a onda i sabor izvika Matiju, sina Janka Hunjada, komu dadoše kašnje pridjev: Korvin, za kralja. Nezadovoljni velikaši ovaj čas mučahu.

Kralj Matija bio je mladić od kakovih petnaest ili najviše osamnaest godina, zato mu dadu u pomoć njegova ujaka Mihajla Silagjia za gubernatora, gotovo s kraljevskom vlasti. Novoga kralja trebalo je medjutim istom iz tamnice dovesti, u kojoj ga je držao pokojni kralj Vladislav. U Zlatnom Pragu pod pazkom Gjüre Podjebrada tamnovao je, kada mu zaštitnik roda njegova biskup Ivan Vitez donese glas, da je izabran za kralja ugarskoga i hrvatskoga. Sklopivši prijateljske ugovore s Gjurom Podjebradom, krene sa sjajnom pratnjom u Ugarsku mladić ne velik postavom svojom, malen ali kriepak, lica dosta mila i prijatna, sin slavna otea, iz tamnice podignut na priestolje, lasno je u prvi mah odmah občarao sviet, kuda je prolazio. Odkada mu je brat mučenički poginuo, treptio je u pogibelji života, pak se tako brzo sudbina njemu na bolje okrenula; a to je ondašnjemu svemu svijetu izmamljivo rieč: „Tako je sam Bog htio!“

Kralj Matija je doduše odmah proglasio i Hrvatom, da je izabran za kralja, a da u njegovo ime imadu slušati i njegova ujaka Mihajla Silagja. Medju Hrvati nije kuća Hunjadova nikada imala toliko prijatelja, da bi se mogla nadati sada mirnu vladanju za ovako mlada kralja. Obadva pretendenta za priestolje: palatin Vladislav Gorjanski i knez Nikola Iločki imali su veći dio dolnje Slavonije u svojih ruku, obadva se prividno potegnuše u kut, da tobože mirno gledaju, što će raditi nova vlada, a obadva se složiše, da će srušiti s priestolja sina Hunjadova.

Ban Ivan Vitovec u prvi mah bio pristao uz kralja Matiju, dok ovaj neimenova svoga rodjaka Tomu Sekela, priorom vranskim. Onda se i on odmetne. A to je bio sada veliki gospodin, jer je prisilio kneginju Katarinu Celjsku, da mu je za šestdeset hiljada zlatnika predala sve svoje gradove, a ona sama otisnula se preko Dubrovnika u Makedoniju, da zajedno sa svojom sestrom caricom Marom, udovom sultana Murata I., svoje poslednje dane proživi. Ivan Vitovec bio je uz to ban i izvrstan vojvoda, da boljega od njega nije bilo. I svi knezovi Frankopani, osim jedinoga Stjepana, bili su proti kralju Matiji.

Većina velikaša hrvatskih neprizna kralja Matije, već si zaiska drugoga kralja, a uz nje prista i ozlovoljeni gubernator Mihajlo Silagji, jer ga je kralj Matija bio maknuo s dvora i uzeo mu vlast gubernatora. Kralj Matija zazove koncem mjes. augusta god. 1458. preda se svoga nevjernoga ujaka, zatvori ga u grad Vilagošvar, i malo da ga nije dao smaknuti. Nije moći vjerovati, da bi upravo ove godine većina Hrvata bila proti novomu kralju samo od prkosa, jer je Hunjadov sin. Upravo ove godine 1458. bilježi naša poviest, da su Turci razbili priora vranskoga, popalili mnoga sela i gradove u Slavoniji i tjerali priora od grada do grada, dok ga neopasaše u jednom gradiću. Bili bi ga jamačno ulovili, jer su naši već u tolikoj nevolji bili, da su zapaljeni grad vinom i octom gaseći jedva spasili, al paša ranjen pod gradom uzmaknuo. Mnogo hiljada naroda odvedoše Turci, vele do trideset hiljada. Time postradaše i Ivan Gorjanski i Nikola Iločki i njihovi drugovi. Morali su dakle Hrvati u ovo vrijeme radje misliti o spasu, nego li o kakvu prkosu. Jamačno si želiše jačega kralja, nego što im se prikazivao mladi Matija.

Sreća je bila mladomu kralju, što se buntovnici dulje vremena nemogoše složiti, koga će za kralja. Nudiše najprije Gjuri Podjebradu, sad već kralju českomu ili njegovim sinovom, a kada se pogoditi nemogoše, onda ponudiše kraljevstvo Fridriku III., lienomu njemačkomu caru. Prije nego što se oni s carem porazumiše, nadje si kralj Matija dobre saveznike: kralja bosanskoga Stjepana Tomu Ostojića i novoga papu rimskoga Pia II., iz roda Piccolomina, a poznata sa svojih povjestničkih spisa pod imenom Aeneas Sylvius. Papa dade Matiji svoj blagoslov, prizna mu naslov kralja, premda je tolike godine bio tajnik cara Fridrika i mnogo mu imao zahvaliti. Papa je nazrievao u kralju Matiji nasljednika slave oca njegova.

Drugačije svede sudbina kralja bosanskoga s kraljem Matijom u savez i privremeno prijateljstvo. Malo iza sretne obrane biogradske umre starac despot Gjuro Branković u devetdesetoj godini, i ostavi iza sebe udovicu gospodju Irenu i tri sina: Grgura, Stjepana i Lazara, a živa je jošte bila i carica Mara, udovica sultana Murata I., i sestra joj kneginja Katarina Celjska. Obadva starija brata bili su slepi, a kako znamo osliepio ih je njihov svak Murat I., ali majka je ipak želila, da najstariji sin vlada. Najmladji sin Lazar jadovit na mater i na braću, otruje mater i protjera braću, pak sam uzme vladati. Premda je Lazar Turkom veći danak obećao, nije ipak imao mira, jer je carica Mara iskala svoje pravo na Srbiju. Već su se turske vojske sabirale, već su pojedini odjeli prodirali u Srbiju, već je nastajala pogibelj i za Biograd, kad umre Lazar i zavlada mu žena Grkinja Jelena. Sada se diže četrdeset i više hiljada Turaka i osvoji njeka manja mjesta, dokle se na jesen god. 1458. malo po malo križarske vojske nesabra do sedamdeset hiljada oko Biograda, da brani Ugarsku i Hrvatsku od Turaka, i da osvoji možebiti Srbiju za kralja Matiju. Sam mladi kralj Matija izadje prvi put, da se ogleda s neprijateljem. Već je boravio u Biogradu, a Turci uzmaknu do Kosova polja, te ovaj put nedodje do rata. U taj čas približe se kralju Matiji poslanici kralja bosanskoga: brat kraljev, Nikola Testa, obični poslanik k dvorovom, i redovnik Marin, da ponude kralju savez i prijateljstvo.

Kralj Stjepan Toma Ostojić razkrilio se sa svojimi nadami, kao da kani u cviet dovesti svoju državu. Sina si Stjepana Tomaševića oženi s kćerju srbskoga Lazara Jelenom, te mu udovica iza Lazara preda vladanje u Srbiji, a za bolju sigurnost metne Srbiju pod okrilje pape rimskoga. Sama sebe metne pod zaštitu kralja ugarskoga, da sebe i Srbiju spasi, i da si predbije banovinu hrvatsku, koja je sada bila bez bana i gospodara. Kralj Matija radostan zbog pokornosti kraljeve, naviesti svemu svomu kraljevstvu, da će u sljedeći sabor, 6. decembra god. 1458., u Segedin doći poslanici kralja bosanskoga. Došao je sam kralj Stjepan Toma Ostojić, da se pokloni kano vazal, i da si osigura sinu novo prijestolje. Koliko su bili oduševljeni stališi zbog tolikoga uspjeha mladoga kralja Matije, vidi se po zaključnih sabora, koliku mu vojsku ponudiše. Od vremena Ljudevita I. nije bio dobio nijedan kralj toliko vojne ponude.

Dok je mladi kralj Matija slavu slavio sa svoga politič- 1459.
koga uspjeha, žuriše se njegovi protivnici, da ga bace s pri-
stolja prije nego što bi se utvrdio, i pripraviše tako, naročito
svojoj domovini Hrvatskoj, početkom god. 1459. mnogo jada i
nevolje. Cara Fridrika III. proglasiše 24. februara 1459. za
kralja ugarskoga i hrvatskoga, i odlučiše, da će ga kruniti u
Stolnom Biogradu, gdje je zapoviedao Nikola Iločki. Kad to
nemogoše, okruni cara Fridrika s krunom sv. Stjepana nad-
biskup salcburški u Bečkom Novom mjestu 4. marta 1459.
običnim sjajem. Za bana hrvatskoga u Slavoniji potvrdi car Fri-
drik Ivana Vitoveca sa svimi gradovi, koje je ovaj čas imao.
Poslije krunitbe opet je car Fridrik po svojem običaju zaspao,
a njegovi prijatelji sabraše svoje vojske, da osvajaju Ugarsku.
Matijine vojske bile su preslabe, neodolješe Iločkomu, a ipak do-
djoše obadvie stranke brzo do mira. Valjda su i Iločkomu i Gor-
janskomu dodijali crni glasovi iz dolnje Slavonije, kako turske
čete preliećuć Savu odvode narod, kako popališe pokrajne gra-
dove i počiniše neizreciva zla na žalost svega svijeta. Moralo je
to dirati i moguće dinaste tim više, jer su to bili njihovi gra-
dovi, bili su odvedeni njihovi podanici, jer su bili bez obrane,
dok su njihova gospoda ratovala za njemačkoga cara u sje-
vernoj Ugarskoj. Zato se sklonuše na mir u čas, kad su pred
njimi bježale vojske Matijine. Mladi kralj Matija bio je sretan,
što ih opet mogao zagrliti kao prijatelje. Gorjanskomu vrati
čast palatina, Nikoli Iločkomu obeća, da će ga učiniti kra-
ljem bosanskim, a Ivan Vitovec osta ban u Slavoniji.

Papa rimski Pio II. preuzme sada častnu zadaću, dostojnu
poglavice crkve i prvoga državnika svoga vremena, da sabere
oko sebe sve kršćanske vladare na sabor u Mantovu, pak da
sav kršćanski svijet povede u rat na nevjernike. Bio je taj sabor
prava slika one Europe, koju je sam papa Pio II. pred malo
vremena krstio, da je: „tielo bez srдца i glave“. Veliki
vládari nisu niti došli. Cielu godinu razpravljahu. Papa je uz-
nosita pisma razasiljao na dvorove, slikao strašne pogibelji.
Kao na zjenicu oka pazio je na ugarske i hrvatske zemlje, jer
kako sam reče: one dugo stoje na braniku, morati će napokon
malaksati, a onda će Turci preko Kranjske u Italiju, a preko
Ugarske i u Njemačku, te je kršćanstvu odzvonilo. Papa se
zato razjario na cara Fridrika, što se hoće silom učiniti kra-

ljem ugarskim i hrvatskim, a njegov poslanik kardinal Carjaval lietao je između obiju kraljeva, da ih primiri barem na neko vrijeme. Mnogo se razpravljalo i mnogo obećavalo u toj blaženoj Mantovi, mogli su slušati zapadnjaci iz ustiju Grka, Albanesa, Hrvata i Ugra jadikujućih svoje nevolje, kolika sila treba, da se razbiju Turci. Velika vika za budući rat odjeknula je na iztoku među kršćani i porodila žamor za oslobodjenjem, ali porodila je i novi napor sile turske i novu sramotu bučnomu ali nesložnomu kršćanstvu.

Kao grom protutnji po Mantovi glas među poslanici kršćanskimi, da je 20. junija 1459. palo Smederevo u turske ruke. Dok se je klao kralj Matija s velikaši hrvatskimi, dok su vikali u Mantovi, kako će se dići sva Europa, rovaio je sultan Muhamed u slabašnoj Srbiji i u Bosni. Vriedno je spomenuti priču, koja se na različit način pripovijeda, kako se je sultan Muhamed preobukao, jedni vele u trgovca, pak se dovukao na dvor bosanski u Sutjesko, a drugi, da se je za redovnika preobukao. Gojko, bosanski velikaš, da ga je prepoznao. Sultan Muhamed došao izviditi stanje ovoga kraljevstva. Kralj bosanski, neznao što bi učinio s tim neobičnim sužnjem; ako ga zatvori ili smakne, biti će za malo kraj njegovu kraljevstvu, jer su već bile na južnih granicah turske vojske, zato načini s njim prijateljstvo i savez. Suvremenici pokriviše Stjepana Tomu Ostojića, da je ovaj put izdao stvar kršćansku. Čini se, da je ovaj put žrtvovao Srbiju, da si spasi sinu Bosnu. Turske vojske provale u Srbiju, zauzmu redom sve gradove. Sin kraljev Stjepan Tomašević pokupio odanle svoje blago i slobodno prošao, a neprijatelji njegovi vele, da ga je sultan Muhamed i s novcem obdario.

Nije manji gubitak Smedereva za kršćanstvo, nego što je bio gubitak Carigrada, to izreče papa Pio II. i naredi odmah svomu poslaniku kardinalu Carjavalu, neka kupi križare u Ugarskoj, Hrvatskoj i susjednih zemljah, neka im daje papinski odpust, neka im daje novaca, da ih što više sabere. Zabrinuo se kralj Matija Korvin, jer su Turci dobivši cielu Srbiju, natisnuli na ugarske granice, i već ovaj put popalili sela i gradove i narod odvodili. Nad Biogradom vijala se jošte kraljeva zastava, ali okružena okolo na okolo od konjskih repova. Zato se pomiri kralj Matija sa svojim ujakom Mihajlom Silagjem i učini ga zapovjednikom biogradskim, a ovaj jадnik pade pri

jednom bojnomo izletu Turkom u ruke i izgubi glavu. Srbija osta pod Turci, Bosna i Hrvatska se iznova uzrujaše, a papa je i nadalje uzalud vikao za pomoć kršćansku. Gotovo ga nitko nije slušao. Da ovaj put nije sultan Muhamed morao krenuti u Aziju, bile bi jamačno propale sve naše zemlje.

Velika hajka kao na vuka digla se sad na bosanskoga kralja. Ona nagla predaja Smedereva i ciele Srbije presenetila je svijet, kralja Matiju Korvina zabolila je glava radi sudbine njegova ujaka, a čuo se je do kraljevskoga dvora jauk orobljena i zasuznjena naroda iz Slavonije i južne Ugarske. Kralj Matija Korvin pisa papi Piu II., neka prokune crkvenim prokletstvom kralja bosanskoga, toga izdajicu kršćanstva, toga grdoga poturicu, dapače Turčina, kada je išao predati sultanu gradove, koje mu je kralj Matija Korvin bio poklonio. Nije trebao zato dugo moliti papu, koji je procvilio nad padom Smedereva, jer da ga u životu žalostnija viest nije stigla. Svomu poslaniku biskupu hvarskomu Tomi naruči 18. siečnja 1460. neka ide na lice mjesta, neka 1460. razvidi nevjeru toga novoga turskoga saveznika, neka ga prokune i neka nad cielim njegovim kraljevstvom izreče interdikt, ako je to istina. K tomu još je živio je kralj Stjepan Toma Ostojić u neprijateljstvu s vojvodom humskim Stjepanom Kosačem, koji ga takodjer obtuživao, da Turkom kani prolaz dati kroz njegovu zemlju. Nisu mu niti bogomili prijatelji bili, sada su se oni već bili sprijateljili sa strašnom pomisli, da radje prihvate Turčina za gospodara, nego li da dalje priznaju katoličkoga kralja Stjepana Tomu Ostojića, okružena od papinskih poslanika, redovnika i inkvisitora. Da se je kralju upravo o glavi radilo, svjedoči ona priča kod malo daljnih povjestuičara, da je kralja zadavio njegov sin u buni, u kojoj je sudjelovao brat kraljev i druga vlastela, i da je sin njegov Stjepan Tomašević ove godine preuzeo vladu.

U ovom najstrašnijem času pod svoje stare dane odlučio kralj Stjepan Toma Ostojić, da se na milost i nemilost preda pod okrilje pape rimskoga, kao što je nekada činio car byzantinski, kada je već izdisao pred silom svojih neprijatelja. Digne se na bogomile, da ih posvema izkorieni u svojoj državi. Nesmiljenim domaćim ratom tiskao je nevjernike na katoličku vjeru, a koji nehtjedoše priznati pape i njegove crkve, oni pobjogoše u Hum pod zaštitu hercega Stjepana Kosače. Veli se, da je do četrdeset hiljada ljudi Bosnu ostavilo. Papa Pio II. bio je

da kako zadovoljan i nije prokleo kralja Stjepana Toma Ostojića, dapače ga zaštitio i proti volji kralja Matije Korvina. Znao je to kralj Stjepan Toma Ostojić, kada je iskao za svoju zemlju biskupâ, a sebi kraljevsku krunu. Na to ciknu kralj Matija Korvin, da papa hoće njegovu vazalu i izdajici svega kršćanstva, da dađe krunu i biskupe. Mirio ga je papa Pio, da biskupije osnovati nije tako lahko ondje, gdje ih nikada nije bilo. Krunu, da su iskali toliko puta kraljevi bosanski i u prvanje vrijeme, pak je nisu dobili. Tako nastaje primirje izmed obadva kralja.

Bosna osta dosta pusta i pripravljen za plien neprijatelju. Osjećao je to kralj Stjepan Toma Ostojić, kada je stao koncem god. 1460. promišljati, da sasvim ostavi ovo kraljevstvo. Nudjao ga je Mletčanom, moleći ih, neka mu dadu kakav grad ili otok, kamo će se moći stisnuti sa svojom obitelji. A nije se u boljem položaju našao niti Stjepan Kosača, herceg humski, kada pisa ove iste godine u Veneciju: „Sada je došlo vrijeme, da me neprijatelj proguta, kako je učinio s drugimi vladari i gospodom; nediele ga od nas visoke gore, niti velike rieke, ja ga nemogu suspreći niti s mojim bogatstvom, niti sustaviti s mojim silami“, zato i on moli zaštitu bogate i najmožnije republike.

Ovako je stala Bosna, predstraža hrvatska, kada je kralj Matija Korvin na sjeveru boj vodio s Fridrikom carem, da si pridobije krunu sv. Stjepana i utvrdi svoj kraljevski prijestol. Malo je bolje bilo u Hrvatskoj. Ban Ivan Vitovec zapoviedao je krepko u Slavoniji, ali velika rana crkvi, vjeri i narodu, bila je od nekoliko desetaka godina sudbina biskupije zagrebačke, sve od vremena Celjskih. Crkvena dobra bila su na deset strana razkidana, crkva zapuštena. Kralj Matija Korvin odredi svoju desnu ruku, biskupa varadinskoga Ivana Viteza, neka primi ovu biskupiju, „koja je njegova majka“, jer je iz nje rodio bio. Ivan Vitez se vratio u svoju domovinu pripravan i mačem osvajati crkvi njezina dobra. Mirom je dostigao i učinio ovu biskupiju uglednu i stupom kraljevstva. Opet je mogao biskup za kralja dizati svoju vojsku.

U Hrvatskoj primorskoj zapoviedao je ban Pavao Šperančić, čovjek odvažan i nasilan, malo je imao prijatelja, jer je prevrnuo mnoge odnošaje. Mletčani tužili su ga više puta kralju Matiji Korvinu, hustili su proti njemu kralja, a izpod ruke su nastojali i mitom i rovaranjem predobiti za sebe Klis, dapače

osokoliše se lukavi Mletčani plesti mrežu spleta oko samoga kralja Matije Korvina zaradi Hrvatske. Našla se je plaćena duša, 1461. koja im je obećavala, da će moći dobiti svu hrvatsku banovinu. Gotovo nisu sami u prvi mah vjerovali, kako bi to moglo biti. Njihov poslanik Petar Tomasio pleo je konac i nadalje, ali nam se daljnji tragovi o tom izgube. Teško je ići za tragom spleta, koje prede lukava republika, ipak slutimo, da je valjda siloviti ban Pavao Šperančić pretrgao te konce, te je republika volila s njime stupiti god. 1461. u srdačno tobože prijateljstvo. Ban Pavao Šperančić osta ipak neprijatelj svih prijatelja republike. Tako na molbu i zaklinjanje nedade pomoći hercegu humskomu proti Turkom, a herceg morao je obećati Turkom danka, nesnosnu svotu od godišnjih četrdeset hiljada zlatnika, i na bana bivao zato razjaren, te je bio voljan razoriti mu banovinu, i dati ju ma komu, samo da u njoj nebude zapoviedao Pavao Šperančić.

Kada je ovako na svih stranah bio narod hrvatski uzrujan najviše po svojih lahkoumnih velikaših, a neprijatelj već sa dvie strane preko Save i kroz Hum i Hrvatsku kušao da provali u Europu, preseli se u bolji život izmučeni kralj bosanski Stjepan Toma Ostojić dana 10. julija god. 1461. O smrti njegovojoj pripovieda se, da je poginuo u gradu Orahovici na izvoru rieke Une. Tamo da je bila gospodja Margareta gospodarica grada. Ona da je puno trpila od svojih susjeda, te je stupila pred kralja Stjepana Tomu Ostojića i izprosila si od njega pomoći proti svojim neprijateljem. Kralj posla svoga brata i sina s vojskom, a njih obadvojica budu više puta potučeni. Tada se diže sam stari kralj, biesan na te svoje vojvode. Bratu, da je rekao: „nisi za drugo, van da svinje paseš“, a sinu: „tebi ću kupiti plug, pak ćeš orati“. To da je njih dva razjarilo, te ga one noći 10. julija 1461. ubiše. Kralja Stjepana Tomu Ostojića polože u grobnicu u Jajcu kod franjevac.

Pod kraj svoga života navalio si je kralj Stjepan Toma Ostojić veliku sramotu na svoju glavu, upravo kada je mislio, da će razšireno kraljevstvo moći ostaviti svomu sinu. Neprijatelji ga slikaju, da je bio slab vladar, a prijatelji nisu o njem pisali. Nasliedi ga sin Stjepan Tomašević, dosta mlad jošte, ali na razvalinah kraljevstva. Od prvoga dana nije ga trla druga briga, van kako će spasiti svoju državu od ralja turskih, koje su se nad njom otvorile. Najprije se skrušeno skloni pod krila

pape rimskoga Pia II., da ga štiti i pomaže i da mu pribavi saveznika i prijatelja.

VII.

Papa Pio II. vidjao je sa svoga uzvišenoga mjesta sve pogibelji kršćanstva, i kao dobar pastir brinuo se, da oko sebe sabere kralje kršćanske. Vidio je napredak turskoga oružja u grčkih zemljah i na iztoku, gdje je Muhamed aegaejsko i crno more učinio turskim, zato je rado slao poslanike i u Ugarsku, da izmiri
 1462. kralja bosanskoga s kraljem Matijom. U početku godine 1462. odluči sam stupiti na čelo kršćanskih vojska, da time osokoli vladare kršćanske. Pred njega izadjoše ove godine poslanici kralja Stjepana Tomaševića s punim pouzdanjem, da im pomogne: „Bosanski kralj“, — tako govorahu, — „tvoj sin sveti otče! posla nas k tebi i zapovjedi nam, neka kažemo ovo u njegovo ime: Obaviešten sam, da turski sultan Muhamed misli dojučega ljeta na meudariti i da je već vojsku i topove priprazio. Tolikoj sili nemogu ja sam odoljeti, s toga zamolih Ugre i Mletčane i Gjuru Kastriotu Arbanasa, da mi u pomoć priteku. Ovo isto molim i tebe. Ja neistem zlatnih gora, ali bi rado, da moji neprijatelji i zemljaci znadu, da imam tvoju zaštitu. Ako doznadu Bošnjaci, da nebudem sam samecat u boju, hrabrije će vojevati, neće se niti Turci usuditi napasti moju zemlju, jer imade neprelazne klance i utvrđene gradove i mjesta. Tvoj predšastnik papa Eugen IV. ponudi momu ocu krunu i htjede podići u Bosni biskupske crkve. Otac je oklievao, da na sebe nenaivali mržnju Turaka, a bio je jošte nov kršćanin, nije bio izagnao Manichaeja iz kraljevstva. Ja sam pako bio kršten kano diete, učio sam knjigu latinsku i tvrdo prihvatio kršćansku vjeru, pa se nebojim česa se jošte otac pobojavao. Zato želim, da mi pošalješ krunu i svete hyskupe, što će znamenovati, da me nećeš ostaviti, ako zadjem u rat. Ako me ti kruniš, dobiti će pouzdanje moji podanici, a plašiti će se moji neprijatelji. Za živa moga oca bio si zapovjedio, da nam se pošalje oružje, koje je sabrano bilo u Dalmaciji za križarsku vojsku. Onda to nije bilo u volju mletačkomu vieću, daj zapoviedi neka se to sada meni pošalje. Sada će se tvoja zapovied bolje poslušati, kad i Mletčani drugačije misle, te nakaniše i sami, kako se govori, Turčinu rat naviestiti.

Jošte te molim, da pošalješ poslanika u Ugarsku, neka moju stvar kralju preporuči, neka ga nagovori, da zajedno s nami podje na vojsku. Bosna se može tim načinom spasiti, inače će propasti. Turci su u mome kraljevstvu saizgradili nekoliko tvrđava, a prema seljanom kažu se ljubezni i mite ih obećanjem, da će svaki biti slobodan, koji k njim odpadne. Seljanski prosti um nemože dokučiti njihovu lukavost i misli, da će ta sloboda do vieka trajati. Lahko je, da će prostota zavedena ovim varanjem od mene odpasti, ako nevidi, da me tvoja vlast štiti; niti plemići neodržaše se u svojih gradovih, jer će ih seljaci ostaviti. Da sultan Muhamed samo moje kraljevstvo ište, a da nekani dalje navaljivati, mogao bi me prepustiti mojoj sudbi, nebi zato trebao uzbuđivati celo kršćanstvo samo da mene obraniš. Ali nezasitno njegovo gospodoljubje nepozna granica, poslije mene navaliti će na Ugarsku i na mletačku Dalmaciju, a preko Kranjske i Istre tražiti će si put u Italiju, koju želi svladati. I o Rimu često govori, onamo mu srdce čezne. Ako nemarom kršćana moje kraljevstvo osvoji, naći će si najprikladniju zemlju i najsgodnija mjesta, da si izpuni želju. Ja prvi čekam buru, a zamnom će Ugri, Mletčani i ostali narodi svoju sudbu okusiti. Ovako misli neprijatelj. Što doznah, tebi javljam, da nebi jednom kazao, da ti nije kazano i da me neokriviš zbog nemarnosti. Moj otac proricaše tvomu predšastniku papi Nikoli i Mletčanom sudbu Carigrada, kršćanstvo je izgubilo na svoju veliku štetu carski grad, stolicu patrijaršije i stup Grčke. Sada ja o sebi proričem: „Ako mi vjerujete i pomognete, spasiti ću se, drugačije moram propasti ja i mnogi skupa samnom“. Ovo ti kralj Stjepan poručuje. Ti koji si otac kršćanske vjere, daj svjetuj i pomози“.

Papa odgovori, velika da je pogibelj, to mu javljaju sa svih strana, jer je sultanu Muhamedu sigurno želja provaliti na zapad. Bosna da je jaka suzdržati ga sa svojimi klanci i jakimi gradovi i manjom silom, Mletčane i kralja ugarskoga, da će pozvati u pomoć, a sam učiniti sve što mu sile dopuštaju; vojska iz Dalmacije doći će njemu u pomoć. Biskupije će osnovati u Bosni, ali krunu mu nemože dati, jer je pod

kraljem ugarsko-hrvatskim, a dati će mu i to, ako taj kralj na to pristane.

Valja priznati papi Piu, da je vjerno činio, što je god obećao, mirio je i umirio kralja Matiju, papinski poslanici opet su lietai po Italiji, odilazili u Francezku, a s kraljem Matijom i s Mletčani neprekidno se papa o ratu razgovara. Turci su spremali veliku vojsku, već su dolazili glasi, da je u Drinopolju do dvie sto hiljada, a med njimi dvadeset hiljada janjičara, a onda se nije moglo znati, neće li upravo na kralja Matije zemlje navaliti, zato se kralj Matija sklonu i na mir s carem Fridrikom i pristao je na to, da rodu habskuržkomu bude pravo na prijestolje ugarsko-hrvatsko poslije Matijine smrti. Zadovoljan je bio, da samo dobiva njeke gradove i krunu svetoga Stjepana u svoje ruke. Kralj Matija se osbiljno spremao u boj na Turke, papa mu obećavao pomoći novčane, te je poslanik kraljev obilazio po dvorovih talijanskih ne bez koristi.

Kralj Stjepan Tomašević manje se pripravljaao za svoju obranu. Nije niti mogao pravo raditi. Pomirio se doduše sa Stjepanom hercegom humskim, a što li pomože izmiriti se s tim jadnikom, koga je vlastiti sin Vladislav iznevjerio, te otišao k Turkom i nudjao im dvostruki danak za zemlje oca svoga. Obećavao sultanu sto hiljada zlatnika da će odmah dati, polovicu da će mu dati Dubrovčani a polovicu Mletčani. Kleli su se Dubrovčani a poslije i Mletčani, da toga nikada obećali nisu. Turci su sada iskali novaca, a herceg se našao u sto briga. Liepo su ga svjetovali Mletčani: nedaj novaca, već ih čuvaj za svoju obranu, a Turci će i onako na tebe navaliti. Čini se ipak da ih nije poslušao. Kralju Matiji odpremi Stjepan Tomašević svoga poslanika u Budim, gdje je našao sklonu kralja k onoj misli, da je bolje navaliti na Turčina, nego li se istom od njega braniti. Sam pako Stjepan Tomašević sabirao je u Bosni vojske koliko je mogao.

1463. Početkom god. 1463. javi kralj Stjepan Tomašević Veneciji, „da Turčin misli, pošto osvoji Bosnu, Hum i Dubrovnik preko Istre zavojštititi Mletčane“. Iskao je, da mu dađu sabrano već križarsko oružje u Dalmaciji. Inače revna posrednica republika mletačka, da uzbujuje dvorove s turskimi viestmi, da proriče nesreću, da zazivlje u pomoć, odgovori sada: „da se nije nakanila zavaditi s Turčinom“, neka si kralj traži pomoći u Ugarskoj, Njemačkoj i kod drugih kršćanskih vladalaca. Republika se dapače usred

najveće vike i halabuke za boj na Turke bavila crnim izdajnim poslom. Sapela je Pavla Šperančića, bana hrvatskoga, te je morao paziti na njezine spletkes oko Klisa i Ostrovice. Našla je bila izdajicu Stjepana Strižića i braću njegovu, pak će joj predati iznenada Klis, a republika će njim dati jednu kuću u ma kojem svojem gradu, dati će im plaću, i za čudo zaistaše ti grdi ljudi: „neka piše više svim poglavicam, gradova dalmatinskih, da ih nitko nesmiye nazivati izdajicami već samo dobrimi slugami Venecije“. Nije republika ove stvari dostigla, a mi spomenusmo, da se vidi čime se je Venecija u onaj čas bavila, kada je zaprietila strašna pogibelj od iztoka.

Kralj Stjepan Tomašević nije bio pripravan na rat, zato je volio pokušati, da dobije što dulje primirje. Svi pisci i neki suvremeni pripoviedaju, kako je kralj Stjepan Tomašević odbio davati danak, kako je vodio u bogatu svoju riznicu turskoga poslanika, pak mu je rekao neka vidi, koliko je blago priprazio za rat na Turke. Mi pako slijedimo rado svjedočanstvo Mihajla Ostrovičkoga, koje nam najbolje pokazuje brzi razvitak slijedećega rata, a jer je riedki svjedok od naše krvi, neka čuju čitavo njegovo pripoviedanje naši čitaoci.

„U to vrijeme, veli on, i bosanski kralj Stjepan Tomašević molio je od cara Muhameda primirje na petnaest godina. A car odmah posla po vojsku da bude gotova i da ide k Drinopolju, ali nitko nije znao kuda hoće da se okrene s ovom vojskom a poslanici bosanskoga kralja morali su čekati na odgovor. A i ja neznajući zašto se sva ta vojska skupila, tada sam se slučajno našao u jednom podrumu u carskom dvoru, u kom su bili dvorski novci i blago i to tim povodom, što je momu mladjemu bratu bila preporučena blagajnica, da on odtud nikud neide. Kako je dakle on sam bio, bude mu tjeskobno, zato pošlje po mene da dodjem k njemu i da tu s njim posjedim. Ja neoklievajući otišao sam k njemu, ali odmah za mnom dodjose u istu komoru najviši carski savjetnici Mahomed paša i Izaak paša, samo njih dva. Kad je to moj brat opazio, reče mi to, a ja kako nisam više mogao iz one komore izići a da me neopaze, sakrijem se iza sanduka. A kad su oni došli, moj brat prostro im je ćilim, a oni sjedose jedan do drugoga i počese se savjetovati, što se bosanskoga kralja tiče. Tada reče Mahomed paša: „kako nam valja učiniti, što ćemo odgovoriti bosanskomu kralju?“ Izaak paša

odgovori mu: „a kako drugačije, dati ćemo mu primirje za petnaest godina, pa ćemo odmah negubeći vremena poći za poslanici, jer ako drugčije učinimo, nećemo nikako zadobiti bosansku zemlju, jer je to zemlja brdovita; a k tomu imati će u pomoć i ugarskoga kralja, pa i Hrvate i drugu gospodu, pa će se tako pripravit, da im poslije nećemo moći ništa učiniti. Zato dajte im primirje, da oni mogu otići odavde u subotu, a mi ćemo za njimi poći u sriedu, pa ćemo doći do Sitnice blizu Bosne, a otud još nitko neće znati kuda se car misli okrenuti“. I tako taj savjet zaključise pa izadjoše napolje iz toga podruma i odoše k caru. Poslije toga u četvrtak u jutro obrekao im je car primirje na petnaest godina, tako kao što su iskali, i to da se pravo i vjerno obdržava. A ja sutra dan u jutro otidem k njim u njihov stan i rečem jim: „mila moja gospodo! imate li primirje s carom ili neimate“. Oni odgovoriše mi ovako: „hvala Bogu, sve smo ugodili onako, kako što smo želili“. A ja im rekoh: „na moju vjeru neimate vi nikakvog primirja“. Stariji od tih poslanika htio je od mene još više da izpita, ali mladji nije mu dao, držeći da ja sebi od njih samo šalu pravim. Poslije toga pitao sam ih: „koga ćete dana vi odavle odlaziti“, a oni odgovoriše: „u subotu“; a ja im rekoh: „a mi ćemo za vami poći u sriedu, i to sve do Bosne, ja vam istinu kažem, pamtite to“. Ali oni su se tomu smijali, i tako ja otidjem od njih. A u tom istom savjetu tako je bilo zaključeno, kako car iz Drinopolja izidje, odmah da se posieče car trapezuntski, pa je tako i bilo. Mi smo izišli u sriedu, a car slavnoga uspomena bude zatim posječen u petak. Tako smo dakle išli do Bosne“.

Očekujući primirje i zavarano u posljednji čas imao je malo vojske u gradovih Stjepan Tomašević, da ju postavi proti sultanu Muhamedu, koji je na čelu od sto i petdeset hiljada momaka unišao u Bosnu, a u isto vrijeme zapoviedi Alil-begu, paši srbskomu, da na Savi sustavi i uznemiri Hrvate, da tim laglje Bosnu prevlada. Alil-beg provali u Slavoniju i popali jedan dobar dio. Već se je spremao na odlazak, dok ga Petar Sokol nesustavi s mnogo manjom svojom četom. Boj se zametne, a Alil-beg speti, kako je malena vojska njegova protivnika, pak razdvoji svoju vojsku, da ga s ledja obuhvati i posvema uništi. Bilo bi se to jadniku dogodilo, da mu neprileti s drugom četom u pomoć njegov brat Mihajlo. On s novimi

četami nastavi boj s Turci umorenimi već od boja, razbije ih i kao pljevu razsiplje na obalah Save. Hrpimice srtašu u Savu, da se spase, a naši ih iza ledja jače naganjahu. Jedva je Alilbeg sam vodu preplivao, a ostavi mrtvih što na obali što u rieci do četiri hiljade. Sedamnaest hiljada hrvatskoga roblja moglo je zahvaliti spas svojoj braći, koji ih izbaviše. Drugačija je sreća bila sultanu Muhamedu samom u Bosni. Kao bez glave bjegao je kralj Stjepan Tomašević najprije u svoj prijestolni grad Bobovac, a onda u Jajce, dok se napokon nesmiri u Ključu, gradu dobro utvrđenu na Sani. Grad Bobovac se preda za koji dan, premda je mogao uzdržati svu vojsku i dvie godine dana, tako je bio dobro opskrbljen. Zapovijedao je u njem vojvoda Radak, prije jedan od prvaka s kraljevskoga dvora, pokršteni bogomilac, koji je samo hinio, da je kršćanin. Grad Ključ je bio sazidan na nepristupnu humku, a opasan je bio dubokimi obkopi. Dva potoka, koja se tu sastaju, napuniše tako obkope, da se do njega nije moglo. Sultan Muhamed ga nekoliko dana badava bio iz topova, dok po svojem čovjeku nevjerni vojvoda Radak neponudi sultanu, da će mu grad predati. Sultan Muhamed je njemu zato puno obećavao i blaga i gospodstva, dok mu Radak nedonese ključke od grada. Sada se istom sultan Muhamed smrkne u licu i dovikne mu: „Nevriedniče jadni! ti, koji nisi bio vjeran tvomu gospodaru, s kojim si jedne vjere, kako ćeš biti meni Turčinu?“ — pak da je namignuo krvniku, a ovaj mu odsjekao glavu. Radakovića zove se danas golema pećina, iz koje živa voda izvire, gdje je, vele, ovaj vojvoda poginuo. Sultan Muhamed videći tvrđinu ovoga grada i bojeći se, da ga opet kršćani neosvoje, pak bi ga on opet morao osvajati, dade ga razvaliti i baci prokletstvo na svakoga, koji bi ga opet kušao sagraditi.

Glas o padu Bobovca otišao je pred vojskom sultanovom u Jajce. Sve se prepane. Čim spaziše iz daleka polumjesec, pohrliše stanovnici grada pred sultana, da mu predadu ključke grada i sebe na milost njegovu, da im dopusti živiti po običaju njihovih otaca. On im to dopusti. A sada pohrliše stanovnici iz svih susjednih gradova, da se što brže pokore polumjesecu pod što boljimi pogodbami.

Mahomed paša stiže međjutim pod Ključ. Grad je bio jakimi bedemi i naravski dobro utvrđen. Ne samo što pored njega

rieka teče, već i okolo na okolo močvara ga štiti i neda do njega. Na nesreću bila je sada suša te voda mala, a močvare okolo presušene. Turci lasno vodu pregaziše i jašiše oko grada neznajući ništa za kralja, dok jedan nitkov iz grada iztrči i izkaže Turkom, da je kralj Stjepan Tomašević u tom gradu. Sad Mahomed paša obkoli grad. Prvi juriši bili su uzaludni, dok Turci nenavukoše iz posušenih močvara šaša, te ga bacahu u jame gradske, pak onda to zapale i tako grad zavale u more vatre i dima. Vidila je tu nakanu posada, pak se prestrašila. Poslanstvo izadje iz grada, ponudjajući, da će se predati oni i kralj Stjepan Tomašević, ako mu zajamče pismeno i prisegom, da će osoba njegova biti sigurna. Mahomed paša na to pristaje, te kralj Stjepan Tomašević izadje iz grada, a turska posada uljeze u grad. Stanovništvo grada bude kao i drugdje razdijeljeno u troje: najsiromašniji ostadoše u gradu, druge odvedoše u sužanjstvo, a najodličniji budu namijenjeni za Carigrad k visokoj porti za sužnje.

Sada nije bilo više ni govora o tom, da se ma tko po svem kraljevstvu uzprotivi. Za osam dana predalo se Turkom preko sedamdeset gradova. Sam kralj Stjepan Tomašević morao je na zapovied velikoga vezira izdati proglas neka se predaju. Turske čete liećahu prema Humu, gdje se junački otimao Stjepan Kosača, ali morale ipak platiti veći danak i sina dati za jameca mira u turske ruke. S jedne strane do Crnegore na jug a na sjever u Hrvatsku razliše se čopori turski, te je mnogo naroda prestrašeno bježalo prema moru, kuda su koga oči vodile. Kod Blagaja, hrvatskoga grada, siela knezova Blagajskih, sustavi se sva vojska sultana Muhameda. Badava je grad više puta jurišao, svaki put je s gubitkom uzmakao. Zato odluči, da krene kući.

Prije svoga polazka zapoviedi sultan Muhamed dovesti preda se kralja Stjepana Tomaševića. Učeni šaik Ali Bestami, rodjeni Perzijanac, najglasovitiji poznavalac prorokove nauke, oblakšao je sultanovu sviest jednom fetvom (tumačenjem zakona). On razjasni, da nevalja prisega, što ju je Mahomed paša dao nevjerniku kralju bosanskomu Stjepanu Tomaševiću, dapače učeni se šaik zaboravi, te se sultanu Muhamedu ponudi, da će sam svojom rukom sjeći glavu kralju Stjepanu Tomaševiću. Slutio je to veliko zlo kralj Stjepan Tomašević. Kad je dobio poziv, dodje, ali držeć pred sobom zakletnu listinu stupio je pred razjarenoga sultana.

Stari šaik odsieće mu glavu na očigled nepredobitoga Blagaja, na očigled obiju vojska. Turci muče o tom, da su ga prije mučili, a kršćani pripovijedaju, da su ga prije na kolac nabili i svake druge muke mučili, dok je po svoj prilici mjeseca julya god. 1463. pala glava nesretnoga kraljevstva.

Deset godina poslije pada Carigrada dozrela je evo Bosna za svoju propast. Izvršila se žalostna sudbina, koju si je eno sam mladi kralj bosanski Stjepan Tomašević prorekao. Nije propao kralj niti kraljevstvo s mačem u ruci zazivljući sveto ime Isusovo. Plemstvo bosansko većinom bogomilsko slušalo je i priznavalo taj sveti glas iz ustiju latinskih svećenika i redovnika, ali srdce osta pusto i hladno, dapače ogorčeno na tu kršćansku vjeru, kojoj je Bog u ovo vrijeme tako malo sreće a toliko muke i patnje ostavio. Njim se prikaza njiva prorokova kao sunce sreće od iztoka, komu će se valjda i sljedbenici Isusovi pokoriti. Ipak smijemo reći, da je upravo strašna sudbina Bosne i njezina kralja doniela veliku slavu imenu Isusovu u narodu hrvatskom, jer je za vjekove vriedila ona rieč: da vjere u Turčina neima. Gotovo neizerpiva vrela krvi hrvatske potekoše za sveto ime Isusovo, a angjeli na nebesih valjda su sbrajali uzdahe umirućih junaka hrvatskih, kojim su poslednje rieči bile: „umiremo, jerbo vjere u Turčina neima“.

Razsulo obitelji kralja bosanskoga mala je stvar u ovom velikom svjetskom događaju, ali ipak povećava tragičnost svršetka kraljevstva. Kraljica Jelena, koja je bila primila ime Marija, utekla je u Ugarsku, a starica majka Katarina okrenula najprije u Dubrovnik bjegajuć i pješke pred čopori turskimi. Prešla je zatim u Italiju i smirila se pod okriljem papinim, gdje je iza mnogo godina god. 1478. umrla i ostavila papi svoje pravo na bosansko kraljevstvo. Mnogo se je trudila jadna majka i poslanici joj obilazili dvorove Italije, da izmole pomoć za izbavu jadnoga joj sinčića i kćerke iz turskoga robstva. Milostiva su joj bila gospoda talijanska, kada čuše jade i nevolje, koje sužnji trpe. Da li su ih ipak izbavili, da li su jošte u životu bili, nije niti majka znala, te spomen te djece izčeznula. Premda su se gradovi dragovoljno predavali, premda su mnoga gospoda bosanska odmah zagrlila vjeru proroka, opet nije prošlo bez paljenja gradova, te je mnogi odbjegao, da si život spasi. Crkve kršćanske prve su pale, a koje

su ostale, postanu džamije. Samo red franjevac, jer neugledan što živi od milostinje, spasi si svoj obstanak, da i nadalje dieli utjehu kršćansku. Novi zapovjednik Minuet-beg odmah pobirao glavarinu po turskom običaju. Trideset hiljada bosanskih plemića prisegoše uz zastavu prorokovu, da joj mačem služe. Plemstvo bosansko premda prezreno od Turaka, jer je svoju vjeru tako brzo promienilo, stvori novi i najjači bedem osmanskomu carstvu u Europi, a napose proti svojoj braći hrvatskoj.

Koliki je užas uslied propasti bosanskog kaljevstva zavladao medju Hrvati i susjednim narodi, svjedoče pisma, koja su nosili glasnici od jedne prijestolnice do druge. Hrvati sustaviše neprijatelja i kod Blagaja i na Savi, odakle je Alil-beg u srbski sandjak jedva živu iznesao glavu. K tomu papa da ih obodri, požuri se dati odpust grieha svim onim, koji bi na Savi ili na Dunavu ili sami o svojem ili o tudjem trošku branili prelaz strašnomu neprijatelju. Ali zato nisu bez pokolja i paleža prošli niti krajevi hrvatski, a kolik je žamor bio bjegajućega naroda, nije čudo, da se prestraviše i najjunačniji ljudi. Poznamo već divljega i nepolomnoga bana Šperančića. Kolike je taj čovjek spletke mletačke od svoje zemlje odbio! Sada gotovo kao janje spušta se pod okrilje Venecije. S republikom stupi početkom junija god. 1463. u dogovore, da mu primi banovinu u „protekciju“, da zajedno ratuju proti svakomu, osim proti kralju ugarsko-hrvatskom, da Hrvati prolaze u mletačko gospodstvo slobodno, kao da su tamo građani i slobodno da trguju, da vojuju zajedno na Turke. Ako Mletčani s njimi mir učine, da u taj mir potegnu i bana hrvatskoga, da Mletčani prime bana Pavla Šperančića i njegove sinove za svoje plemiće i braću u vieću, a razumieva se, da će republika primiti bana u svoju zemlju i dati mu pristojno stanovanje, ako dodje do nevolje. Republika rado prihvati ovaj ugovor od svoga okorjelog do sada neprijatelja.

Jedva je ovakvim ugovorom ban Pavao Šperančić stnpio u čudan odnošaj izmedju svoga kralja i republike, stiže ga golemo nesreća. Na jednoj od mnogih provala turskih sukobi se sa svojim neprijatelji, vojska mu izgibe, a ban pade koncem mjeseca augusta god. 1463. živ Turkom u ruke. Banica lomila ruke od tuge pred senatom mletačkim, neka joj dade toliko novaca, da si muža odkupi. Hladni Mletčani odgovore joj, da je njezina banovina i onako pod njihovom protekcijom, da će joj

dati novaca koliko treba, ali da im dađe Klis, Knin i Ostrovicu, a ako joj je muž poginuo, da će primiti nju i djecu joj u Veneciju. O banu Pavlu Šperančiću zamukoše naši glasnici, njega nestaje. Ostavi banovinu u najvećoj nevolji i neprilici.

Sve je ovo reć bi iz prikrajka gledao kralj Matija Korvin. Žacao se izaći na bojno polje, dok je sultan Muhamed bio na bojištu s cilom svojom vojskom. Nije malo i to doprinosilo, što je mrzio kralja bosanskoga, koji se je toliko otimao vrhovnomu gospodstvu kralja Matije Korvina. Uvidi ipak kolike pogibelji mogu zaprijetiti njegovu kraljevstvu. Odleti u Budim i požuri se dovršiti ugovore s carem Fridrikom o kruni, da onda s više mira i jačim ugledom suzbije ili udari na neprijatelja. Biskup Ivan Vitez preuzeo je i izveo tu tešku zadaću. 19. julija 1463. podpisan je ugovor, za pet dana dobije car Fridrik za ugarsku krunu odkupne novce, te je kruna svečano odnešena kralju u Budim na veliku radost naroda.

Mala bi slava bila kralju Matiji Korvinu, da je sada razvio sjaj krunisanja, dok su neprijatelji na granicah i svaki čas mogu mu u kraljevstvo provaliti. Odluči odgoditi krunisanje i krenuti na bojno polje. Venecija ovaj put nogama i rukama kopala oko kralja da zadje u rat, jer je sama bila prisiljena na moru aegaejskom radi Moreje rat započeti. U Petrovaradinu 12. septembra god. 1463. nadjoše se kod kralja Matije Korvina mletački poslanici, a uz nje i zabrinuti hrvatski velikaši i banovi: Ivan Vitovec, Nikola Iločki, Stjepan Frankopan, Mirko Zapolja, te bude sklopljen ugovor, da Venecija podupire kralja s novcem i da vojuje na moru. Od bjegunaca iz Bosne znali su već u ovom sboru: koliko ima u Bosni Turaka, kako je narod nezadovoljan, kuda će biti najlaglje prolaziti. Stjepan Kosača, humski herceg, napokon pao s vlasti i zavladao njegov sin Vladislav, ali novi vladalac bio sklon pomoći i pozdraviti kralja ugarsko-hrvatskoga.

Sve je liepo spremno bilo, kada je kralj Matija Korvin koncem mjeseca septembra god. 1463. prešao Savu i jurio prema Jajcu, gdje je bila glavna sila turska. Na prvi juriš pade grad, te se posada turska potegne u tvrđavu. U ljutom zimskom vremenu s mnogimi neprilikami potraja opsijedanje puna tri mjeseca. I dodje dan slavni, kada je djevica rodila po angjelu navještena Spasitelja, na sam božić jave Turci, da se

predaju na milost i nemilost. Kralj Matija Korvin prihvati predaju, te pusti slobodne vojnike, samo četiri stotine s njihovim vođom Haram-begom sebi zadrži. Sada se predade i drugih šestdeset utvrđenih i neutvrđenih mjesta. Između drugih mjesta spomenut ćemo i Zvečaj, gdje je kao janjičar bio i naš Mihajlo Ostrovički, komu od zahvalnosti sudbu spominjemo, jer nam je opisao sgođe svoga vremena: „Što je god bilo Turaka, veli on, u Jajcu i Zvečaju, malo se koji od njih vratio u Tursku, jer kralj Matijaš Korvin htjeo njih povesti sa sobom, a ja hvalio sam gospodu Bogu, što sam se tako s poštenjem vratio među kršćane.“

Kralj Matija se vrati u slavju kući, potvrdivši prije Vladislava humskoga u njegovoj očevisini, kako je želio da bude vazal kralja ugarskoga i hrvatskoga i da polazi u vojsku na Turke, kad bude išao kralj. U Bosni ostavi Matija Mirka Zapolju za gubernatora, i zamalo ga učini i banom hrvatskim i dalmatinskim, te je veći dio našega naroda ovako predao u dobre ruke odlična hrvatskoga velikaša i svoga pjeneznika, koji je obranom Bosne i svoje ogromne posjede uza Savu u Slavoniji branio.

1464. Smio se je pohvaliti kralj Matija papi Piu II. u mjesecu januaru god. 1464. „Ja sam učinio početak, te se sada može laglje liek pronaći za ranu, koja je zadana kršćanskomu svijetu time, što je Bosna propala; nije ova rana samo na okrajcih Europe, mogla je prodrieti u srce njezino i donesti joj kraj“. Kao triumfator sa zarobljenimi Turci i vođom jim Haram-begom ulježe kralj Matija u Budim, gdje se je pripravljaio na krunitbu. Poslije šest godina vladanja ovjenča se 29. marta god. 1464. krunom svetoga Stjepana mladi pobjeditelj Turaka, te potvrdi po običaju prava plemstva u svih svojih zemljah, a potvrdi i prava kraljevstva hrvatskoga.

Znao je brižni otac svega kršćanstva papa Pio II., da će se Turci skoro što većom silom oboriti na kršćane, da osvete Bosnu, nije mogla to biti tajna niti kralju Matiji niti Mletčanom. Zato je papa pozivao vladare, spremaio brodovlje, činio saveze i opominjao kralja Matiju. Uzdao se papa najviše u Karla Smjeloga, vojvodu burgundskoga, jačega i bogatijega od svakoga kralja. Iz Jakina imalo je sabrano brodovlje proći put Carigrada, da tamo u srce udara neprijatelju. Da više svijeta sgrne, proglasi ostarjeli i onemogli papa Pio, da će sam stupiti na čelo vojske. Badava se trudiše savjetnici njegovi, da

od toga odgovore slaba starca. Unidje 15. julija 1464. u Jakin i nadje dosta križara, ali ladja bilo je jošte malo; a što je i bilo križara, bili su slabo providjeni. Puče mu srdce od tuge. Blagoslovi križare, da se vrate svojim kućam, i umre 12. augusta god. 1464. Križarska vojna s njime ugasnu.

Medjutim bio se je već boj u Bosni. Sultana Muhameda je ljuto u srdce zapekao pad Jajca i većega diela Bosne. Uzme spremati jaku za obsiedanje vojsku od trideset hiljada, obskrbljujuć ju sa svimi mogućimi obsadnimi spravami. Sam se postavi na čelo vojsci i krene na ljeto mjeseca julija god. 1464. u Bosnu ravno pod Jajce. Veliki vezir Mahomed paša sabrao je čete iz svih pokrajina, da osvaja druge gradove, što se kralju Matiji predadoše i da suzdrži svakoga neprijatelja, koji bi gradovom na pomoć dolazio. Znamenita je ova navala i obrana Jajca. Sultan Muhamed dade u oči grada lievati najogromnije topove i s njimi na grad napadati; svaki dan bivao je juriš po nekoliko puta, a obećavao je sultan i velike nagrade svojim janjičarom. Duboki podzemni prokopi digoše napokon njeke diele zida u zrak, njeke opet topovi razvališe. I žene i djeca i svatko živ razmahao ruke, da se zidovi izpune i od neprijatelja obrane. Već se jedan janjičar uzpne na bedeme, da razvije sultanov barjak, dok se jedan naš junak s njime uhvati i obadva se u bezdan strovališe. Već se od mrtvih tjelesa turskih i hrvatskih jame oko grada napuniše i zasmrdiše, kada dodje glas, da gradu dolazi u pomoć kralj Matija. Sultan Muhamed dade najprije odvući svoje topove u Vrbas, da neprijatelju nedopadnu, a onda se vrati neosvojiv grada.

Ban hrvatski Mirko Zapolja išao je sa svojom vojskom pred kraljem. A kad vidje, da je sultan otišao, krene prema iztoku Bosne i osvoji Srebern timer. Htjedoše obadvojica, i kralj i ban, da osvoje Zvornik. Tu se zadrže puna dva mjeseca. Turci se boriše kao lavovi. Dovukla se i zima, a ban Zapolja ranjen malaksao duhom. K tomu dodju glasi, da Mahomed paša dolazi gradu u pomoć sa četrdeset hiljada ljudi. Ban Zapolja svjetova sam, da što brže odavle uzmaknu. Niti sretno nepobjegoše, premda su ostavili sve topove pod gradom i sve druge bojne sprave. Mnogi bijegajuć pogibe od turskoga mača. Samo sa ostanci svoje vojske dobježi kralj Matija u Srijem, gdje je sud sudio onim, koji su se zlo vladali.

Nije zbog ove nesreće izgubilo ime Matijino niti dostojnoga poštovanja u kršćanskom svijetu, a nije niti u Turaka zato manje straha zadavalo. Sultan Muhamed mislio je samo, da će biti kralj Matija skloniji miru, koji mu je umah u početku god. 1465. stao nudjati, a nudjao mu je i svu Srbiju i Bosnu. U isto vrijeme pokušaju Turci preko različitih posrednika primekšati Veneciju na mir, lukavo računajući, da će tako odvojiti obadva saveznika. Nisu s tim uspjeli. Radi toga je još bjesnije vikao sultan Mudamed: „volim umrijeti, nego li da dulje gledam Jajce i Biograd u kršćanskih ruku“. Vojske su se već kretale na ljeta ove godine, a pričinjavalo se, da će opet sam sultan izaći na bojno polje. Na sve strane kretahu Turci, oda svih strana lietalu su takovi glasovi u Hrvatsku, Budim, Veneciju i u Rim. Marko, biskup Kninski, i drugi poslanici kraljevi bivali su skoro neprestano na putu između Rima i naših zemalja. Kralj Matija se spremao na boj, već je kretao prema Hrvatskoj i dospio je u Zagreb, ali nije se kretao u boj, premda su padali gradovi njegovih saveznika u Humu i Albaniji.

Ostao je bio iza posljednje vojne kao na žeravici novi vjerni podanik kraljev herceg Vladislav humski. Turci su odmah iza biega Matijina stali osiguravati svoje gospodstvo u Bosni time, što su u Bosnu metnuli vezira s kraljevskom vlasti, što su ostavili gospodu i vlastelu. Već se time potresao obstanak zemlje Hercegovine i onako u sebi nesložne. Stari herceg Stjepan živio je još i preživio ovu sramotu, da nemilo prokune naročito svoga sina hercega Vladislava, što je doveo Turke u Bosnu, što je pripremio propast svomu ocu, braći i cijeloj zemlji i sam sebi, a mladja braća Vlatko i Stjepan živili su takodjer s njim u neslogi. Najmladji sin hercega Stjepana nije se dapače ustručavao proći na vjeru Muhamedovu, te je kasnije kao Mehmed begler-beg rumelski bio među prvaci osmanskoga carstva. Ponudjali su već, a naročito herceg Vlatko pred godinu dana svoju zemlju kralju napuljskomu i aragonskomu Ferdinandu pod okrilje. Tomu nesložnomu gospodstvu učine Turci kraj. Najprije opašu, a onda provale u zemlju. Jošte se ipak odvažno braniše u gradovima, kamo se povukla oružana momčad, dočim je narod bez oružja pobjegao u nedohodne gore, da nebude tursko roblje. Turci osvoje cijelu zemlju, a sinovi hercegovine ostali su u njezom posjedu kao vlastela, ali pod turskim begom gospodarom.

Ovoga puta primakli se Turci i gradu Dubrovniku, koji je crkve razarao i vodu izvan grada trovao, da se spasi. Otevši gradove hercegove blizu grada morali su Dubrovčani dopustiti, da jedan Turčin sjedi u samom gradu, da upravlja susjedne novo predobite zemlje.

Jošte je znatan događaj na jugu dopomogao novomu obratu u poviesti hrvatskoj. Umre Gjuro Kastriota god. 1466. iza borbe 1466. od trideset godina sa dva sultana turska, s Muratom II. i Muhamedom II., za vjeru kršćansku i slobodu albanskoga plemena. Prije njega je od ovoga plemena bio jedini junak Pyrho, slavni borac na Rimljane, ali nije manji od njega Kastriota, najveći junak i najviše slavljen u petnaestom vieku u Europi. Albanija za njega živa bila je prvi bedem, na koji se nebrojeno puta turska sila razbila, ona je bila štit zemljam hrvatskim i Italiji, zato je sudbina ovoga junaka potresla i papu usred vječna Rima sa strahom, da se približava pogibelj Italiji. Odatle se tumači onaj prikor, što ga posla papa kralju Matiji, da troši drugdje novce, koje dobiva za obranu kršćanstva, a Turci da provaljuju dalje u albanske i hrvatske zemlje. Kralj Matija odgovorio papi, ali se nekako slabo branio i nije se obranio.

VIII.

Time što je pala Bosna, gotovo sva Hercegovina, što je pala malne sva Albanija, time je očito red došao na hrvatsko kraljevstvo, a smijemo suditi po govorih i mnijenju, što nam se sačuvalo iz ovih godina, da je valjda mnogo Hrvata slutilo, kako su i izricali i papa i drugi ljudi državnici, da će jamačno doskora i Hrvati sklonuti glavu svoju pod vlast velikoga turskoga sultana. Zato će biti vriedno da ogledamo granice naših zemalja, da ogledamo s bliza ratovanje Turaka, jer sada već leže na naših medjah, uzdižu se na naše zidine i pregazuju naše zemlje.

Glavne granice hrvatske prema Turkom bile su rieka Vrbas, diljem kako teče, a u sjevernoj Bosni bila je suha granica izmedju Vrbasa i Drine. Rieka Vrbas bila je dobra naravska medja, ali mogla je u gornjem teku svojem u sušno doba uvijek podati prilike neprijatelju, da ju pregazi. Na njoj je grad Jajce bio glavni bedem. Slabije su medje bile dolnje

Bosne, jer su prolomljene tolikimi dolinama, kroz koje su čopori turski na sjeveru prodirali.

„Turske sile umnažanje“, veli liepo Mihajlo Ostrovički, — koji je upravo u ovo vrijeme živio i pogledajući milim kršćanskim okom na naše zemlje, bolje je opisao tursko vojevanje, nego li tko drugi, — „spodobno je moru, koje istina nebiva niti višje niti se umaljava, ali je takova svojstva, da neimade nikada mira, nego se svejednako talasa, koleba i miče, pa ako se u jednom predjelu stiša, u drugom u svoje bregove udara i lupa. Morska voda je surova i slana, tako da u njekih predjelih od nje prave sol, ali ako se nedoda njeki dio sladke vode u morsku, nemože se sol načiniti. A sve vode, što teku i tamo amo se ukričaju, jesu sladke i dobre vode i za sve stvari uporabljive, ali kako u more opadnu i pomiešaju se s morskom vodom, odmah nestane sve njihove sladosti i dobrote, i one budu grube i slane kao što je i morska voda. Takvo isto svojstvo imaju i Turci, neimaju nikada mira kao ni more, jednako vode rat, i od godine do godine udaraju iz jedne zemlje u drugu. Pa ako i učine gdje primirje radi svoje koristi, onda odmah u drugih predjelih čine zla, robe ljude, a koji nemogu ići one poubijaju. To biva često i svake godine, da dovedu i donesu nekoliko hiljada dobrih kršćana među pogane, pa tu izmiešavši se pokvare se i ovi, kao što rekosmo o morskoj vodi, zaborave na svoju dobru kršćansku vjeru, primaju pogansku vjeru, pa ju još i hvale i takovi bivaju gori, nego što su pravi pogani.“ — „A umnažanje Turaka ovako biva, da su se jedni već izslužili, drugi se izslužuju, treći su tek dovedeni, a po četvrte idu i rade, da ih nikada nebude manje To možete i sami znati, da Turci gledaju da zarobe ljude, a ne da odvedu stoku. A tko im to može zabraniti? Oni kako jih pohvataju odmah žurno s njimi uteku, a dok se kršćani spremaju, dotle su oni već tamo, gdje su imali biti. A da kršćani drže vazda pripravne ljude za tu obranu, onda bi trošak i šteta valjda još veća bila, nego vriednost onoga, što bi im bilo uzeto. Zato znajte, dokle se god zmiji glava nerazbije, dotle ona biva sve gora.“ — „Turci su prema tomu uredili svoje krajine, kuda se kreću njihovi gonići. U turskom se jeziku zovu Alkandije, kao da rekneš tekući. I jesu ti ljudi kao burne kiše, koje pljušte iz oblaka i donose velike poplave, potoci izlaze iz svojih korita i razlievaju se. Štogod

dohvati ta voda, sve to pobire i nosi sa sobom, k tomu još i toliko toga pokvari, da se na nekih mjestih tako skoro nepopravi. Nu takove nagle bure dugo netraju. Tako i gonići ili tekući konjanici turski kao kišne bure prolaze, ali dokle dopru sve popale i oplakaju, potuku i upropaste, tako da kroz mnogo godina tamo neće propjevati pjetao. Ti turski gonići jesu dobrovoljci, dolaze od svoje dobre volje u konjanike, a i na svoju korist; a ti Turci zovu se: „gogmari“, kao da rekneš: „ovčari“, jer inače žive od stoke, a konje drže toga radi, pak ih hrane, čekajući, da ih zovu ma kud u konjanike. Svagda su gotovi, a nije im nužno zapoviedati, niti kakvu plaću davati, niti štetu nadoknadjivati. Ako li neće koji od njih sam da ide u konjicu, a on da svoje konje drugim u zajam za polovinu koristi; ako što dobiju i donesu, to primi kao dovoljno, ako li nedonesu ništa, onda rekne: „ako i neimamo koristi, a m imamo veliku zadužbinu, kao i svi oni, koji s nami rade i vojuju proti kršćanom, što se uzajamno pomažemo“. A što god zadobiju bilo muškoga ili ženskoga spola, osim dječaka, sve to prodaju za novce, a i sam car plati im za dječake, da ih metne među svoje janjičare. Kudgod Turci uljegn u neprijateljsku zemlju i zarobe ljudstvo, carev pisar ide svuda odmah za njimi i što se god tu nadje momčadi, te sve uzme za janjičare, a za svakoga dade pet zlatica, pak ih šalje preko mora.“

„Gonići ovi imadu svoje kapitane. Osim toga namješteni su svuda po krajinah vojvode proti kršćanom, kao što su smederevski i njegov pomoćnik kruševački proti Ugarskoj, a opet proti Vlaškoj nikopoljski i vidimski. Proti Hrvatom i Korutanom vojvoda bosanski, njegov pomoćnik vojvoda sitinjski itd., po krajinah svuda je obsadjeno carstvo. Ovi vojvode čuvaju sve krajine i tako znadu sve, što se radi u kojem kraljevstvu. Koji između njih uhvati sgodno vrijeme, da može zarobiti ljude, pošalje najprije poslanike k sultanu moleći, neka mu dopusti uletiti u kršćanske zemlje. Sultan im tu molbu uvaži i odpusti poslanike natrag, a poslanici čim imadu dozvolu, odmah daju izvikivati u svakom mjestu. Tu se proglašuje ime vojvode i krajina se hvali, kamo će ih voditi. Govore: „Biti ćete odvedeni u gornje predjele, tamo ćete uhvatiti dosta muškoga i ženskoga naroda i svakakva drugoga blaga.“ Gonići veseleći se klikuju i hrle na ono mjesto, gdje se nalazi vojvoda. On

im dade ladje i sve potrebite stvari, i zapoviedi im što imadu činiti. Poslije se počmu prevoziti preko vode, pa pošto se prevezu, podju u redu u kršćanske zemlje i on ih vodi k onomu mjestu, kamo je naumio. Pošto im stignu zapoviedi, sjednu na druge brže konje, jer svaki od njih ima dva konja, jednoga vodi, a na drugom jaši. Sada oni konji, na kojih su jašili, ostanu tuj, jer su drugi Turci zato, da paze na te konje, dok im se gospodari povrate. Sad ih vojvoda odvede malo dalje, pak im zapoviedi, da se više ništa nezadržavaju, i odredi im dan, dokle će ih čekati. Tada udare u bubanj i time ih odпусти. Sada se rodi tolika huka i vika, pjevanje i klicanje, sve jedan drugoga tura napried. Kako bi svaki rad bio prvi, njekeji već u početku s konja padaju, gdjekeji se izprebijaju i nemogu se dalje ni maknuti. Čeljad se razleti kud koji zna i vidi, pale i ubijaju, plačkaju i sva zla tvore. Vojvoda zapoviedi na mjestu ročišta razapeti mali čador. Tuj on čeka sa nekoliko izabranih ljudi na dobrim konjih. Gonići dovode sa svih strana žensko i muško i drugi plien. Vojvoda onda odpremi plien napred, a sam s četom krene kući. Ako je tko zakasnio i ostao medju kršćani, za njega se nebrinu. Sam vojvoda ostaje poslednji kao zadnja četa. Kad uredi četu, ide polahko napried. Ako bi goneći neprijatelji stigli, pusti se s njimi u boj, a kad vidi, da bitke nemože održati, dade najprije poklati mlado i staro roblje, onda istom stanu bježati kao vjetar. Nemože im učiniti nitko ništa, van da ih stignu na kakovoj neprohodnoj gori, na prelazu kakve rieke ili kod kakove močvare“.

Ovako vojuju neredovite čete turske, koje neimaju nakane osvajati zemlje, već samo uništivati, što je ljudska ruka uradila, da zemlju dostatno nahrani i da se dostojno čovjeka sklanja pod svojim krovom. Bile su ipak i druge glavne velike vojske, koje su prije svega uvijek kršćanske brojem nadvisivale. Glavna im je sila u janjičarih. Kakvo je vojevanje Turaka kad sam sultan stoji u boju, to oslikasmo kod Varne i na Kosovu, a vidjesmo kako je nedostatno bila prema njihovoj sili uredjena kršćanska vojska.

Ostaje nam pripoviedati o jurišu turskom na naše gradove. Stotinu puta sastati ćemo se s takovimi juriši, sada neka opet govori Mihajlo Ostrovički, bivši janjičar, koji je sam iz tolikih juriša živu glavu iznesao.

„Turski car vrlo skupo i s velikimi troškovi osvaja mjesta i gradove, da samo nebi morao dugo kod njih s vojskom ležati. Prije nego što će obsjesti koje mjesto, pripravi se od svih nuždskih stvari dovoljna množina. I topove nevozi svagda sa sobom, osobito rušeće zbog težine i nesgodnoga voženja, nego ponesu sa sobom dosta bakra na devah, pa kad dodju pod koje mjesto, koje hoće da osvoje, a oni tuj saliju velike topove. Pušćanoga praha imadu izobilno. Najprije iz topova razbijaju gradske zidove, dok im se čini, da je dosta. Kad misle, da je vrijeme pustiti ljude na glavni juriš, onda najprije zapoviedi sultan izvikati po svoj vojsci, da dotjeraju sve konje, deve i svu stoku s paše u vojsku, a to zato čine, da im nobi neprijatelji oteli sve konje, dok se oni bave s jurišem. Kad to učine, onda zapoviedi sultan po drugi put izvikati dan juriša, a najvole izabrati za to petak. Tako izvikujući objave i carske nagrade za taj posao. Koji prvi iznese barjak na zid, dobiti će vojvodstvo, koji prvi za njim udje, taj dobije podvojvodstvo, drugim se obećaju nagrade u novcu, te se kaže i koliko će to biti. A što-god se ovdje obeća, to se izpuni bez ikakve sumnje, predobili grad ili nepredobili. Poslije toga viču u večer po svoj vojsci, da sjutra dan svi poste, pa pošto poste cio dan, kad dodje večer, onda po cijeloj vojsci pozadjevaju lojene svieće, da se tako vidi kao da guste zvijezde svijetle s neba. To je znamenje prvoga juriša. A tu noć i u jutro pripravljaју si svuda gostbu, pa pošto se dobro najedu i napiju, onda se medj sobom izljube i izgrle, praštajući se kao da se više nikada neće vidjeti. Tako to pirovanje traje do večera. Sada noćju počmu pristupati šuteć k onomu mjestu ili gradu sa svih strana. Iznenađa dolaze do jama gradskih noseći sa sobom tarabe opletene od pruća i ljestvice jake načinjene, da se penju. Janjičari na taj način udaraju na varoš tamo, gdje je zid porušen; dodju k porušenomu mjestu, pak čekaju dokle bude dan. Tada najprije topničari pucaју iz svih topova, a kad izbace topove, onda janjičari brzo izlieću na zid. Kršćani pak uzmiću pred topovi, ali se nadju na mjestu odmah čim počmu naskakivati janjičari; sad se junački bije s obadvie strane. Tada janjičari jedni druge hrabre i penju se k onim gore, a strielom s lučišta ide vrlo brzo i često, jer im jednako donose i dodaju striele. K tomu dolazi velika buka i od bubnjeva i vika od ljudi, i tako potraje ta borba uru ili

dvie. Ako za to vrijeme kršćani nadvladaju pagane, onda ovi pomalo oslabe i popuštaju, naprotiv kršćani ojačaju. I tako taj juriš traje do podne, a dalje trajati nemože, jer se iztroši streličivo, ljudi jedni budu poubijani, drugi ranjeni, a neki umorni. Sultan videći, da nemože održati pobjedu, zapoviedi im da odstupe od mjesta, da topove i druge sprave od zidova odvuku i natovare na vozove i da pošlju sve ranjene napried. Sam sultan ostane na tom mjestu do noći, pa tek noću sa svom vojskom otide, da nebi na njih iz varoši ili iz grada vikali. Ali zato svagdje poslije sebe ostavi zaloge, da ako bi neki iz grada izletili, da ga gone ili da otmu ono, što on ostavlja, da im se barem u nječem može osvetiti. Zato ljudi, koji su po gradovih, treba da se vladaju oprezno, da nebi bez dobre pazke na zidinah gradskih s grada silazili, niti se odaljivali. Upravo su na taj način Turci osvojili Gallipol goneći gradjane natrag u varoš, i s njimi su zajedno unutra uletili“. Ovoliko vrijedni naš Mihajlo.

Da su u ovo doba ne samo Hrvati, nego i svi drugi kršćani daleko zaostajali u ratnoj vještini za Turci, to su znali u ovo doba svi kralji europski, a Hrvati su to jedno i osjetili i puno pretrpili, dok se istom početkom šestnaestoga vieka nisu i oni priučili turskomu načinu vojevanja, da spase ostanke svoje zemlje. Najprije Turci su dizali uvijek velike vojske, a dobro je odgovorio sultan Murat vojvodi Janku Hunjadu : „Volim pun tulac strielica, nego li šest sedam pozlaćenih“. Turska vojska lahko se je kretala, a naši kićeni vitezovi bili su neokretni. „Kad biste se spremali u rat na Turke, — veli naš Mihajlo, — čuvajte se teretnoga oružja, težkih konjaničkih kopalića, velikih topova i težkih pušaka, van samo za glavne bitke i ako možete s njimi lahko vladati i raditi. Turci su u tom daleko pred kršćani, a to zbog toga, jer ako ga goniš, on će tebi uteći, a ako on tebe goni, ti njemu nećeš uteći. Turci i njihovi konji zato što su lahki svagda su bodri, a vi s vašimi konji zbog prevelikoga tereta u oružju vazda ste tromi. Jer ako imaš mnogo na glavi, — a ogromna je bila vitežka kaciga, a ne manje teretan oklop viteza, — imaš kratko disanje, pa i ne-čuješ i nevidiš tako dobro; nemožeš da vladaš sa samim sobom tako dobro, zato što ti je oružje pretežno. Ti se tako spremiš na vojnu, da moraš stajati na jednom mjestu, pak da čekaš, kako će neprijatelj na te nožem navaliti. Turci, kad vide oklo-

pom oružane ljude, imadu zapovied od sultana, da paze više na konje nego li na njihove gospodare, neka gledaju tako sa strane udarati i sabljom i kopljem, da polome pod vitezovi konje. Pak se mora i na to misliti, kad sidje vitez ma kojim načinom s konja, da se opet nemože nanj uzpeti, jer u velikoj bitci nemože uvijek stajati sluga uz svoga gospodara“.

Hrvate i njihove susjede premahnuli su Turci i u tom, što je sultan sve predobite gradove sam držao i u njih postavio svoje posade, sliedeći u tom primjer Rimljana, kojih je vojno uredjenje na primjer sultan Muhamed II. dobro poznao. Sultan metao je tamo svoje janjičare i davao im sve moguće potrebe; ako bi ih neprijatelj obsiedao, svaki dobiva svoju plaću iz carskoga dvora, i to četvrt godine unapried i podpuno bez svake pogreške, a i odielo dobivaju jedan put na godinu. Tako je sultan ne samo utvrđenimi gradovi na granicah, već i najvjernijimi posadami živo i snažno opasao svoje carstvo. A kako je jadno bilo kod Hrvata i drugih kršćana i kolika su pokoljenja prošla, dok je slična nešto u nas na obranu uredjeno? Sada se žure tek gospodari gradova pojedince, da ih utvrde i razšire, da uzmognu u strašnom času tursku navalu barem dotle suzbiti, dok im druga braća u pomoć doteku.

A kakva je bila snaga u Hrvata, da se Turkom opru? Prije svega izlazi nam pred oči, kako je sada narod naš razsječen u dva tabora, kako su rođjaci i prijatelji stari jedni kršćani, a drugi muhamedanci, kako „zakon“ iliti vjera sa sobom donosi, da se krvi svoga protivnika napiješ. Zaboravila su se ovdje na medji blaga načela vjere Isusove. Sa slašću pjeva i kršćanin, kako zakla nevjernika: „kao janje malo“. Vitežki mejdani, koji su cvali medju gospodom hrvatskom, sada dobiše drugačiji značaj, i to krvni i osvetni; smrt protivnikovu a ne samo sramotu njegovu toliko nam puta izpjeva narodna pjesma, to obilno ali neproučeno vrelo povjestničko za ovaj novi odnošaj naroda. Nije jezik priečio, već samo vjera, da se ljubavne veze s obiju strana samo silom sklapahu. Ljubav je ipak mnogo puta vjeru prevladala, te je djevojka s jedne i s druge strane bila jaka pregorjeti, da bude i preko prolivene krvi roda svoga silom prevedena u bijele dvorove svoga dragoga silom vjerenika. Ako uzmemo, da je otmica djevojaka više opjevana u narodnoj pjesmi, nego li sva druga junačtva; ako uzmemo, da su kas-

nije medje što jače postavljene, da su se Hrvati jako ogradili od Turaka, te nije otmica gotovo moguća bila, onda ćemo smjeti reći, da je otmica opjevana u narodnoj pjesmi gotovo sva u ovo prvo doba za kojih desetak godina, kada je muhamedanstvo jošte dosta slabo bilo, a rodbinski osjećaji s obiju vjerskih strana jošte nisu bili ugasnuli. Ovu čudnu sliku društvenih doticaja povećavala su na granicah s obiju strana svojatanja osobito za onim, što je tko svojom otčevinom smatrao, kada su se braća, rođjaci, stari prijatelji našli u dvie različite države, u dva protivna tabora. Sve će to međjutim u budućnosti istom razsvietliti onaj, koji nadje suglasje narodne pjemc s povješću i u ovom pitanju.

Hrvate, što primiše vjeru Muhamedovu, tiskalo je na navalu drugih hrvatskih zemalja ogromno za predobitkom svieta čeznuće carstvo, a Hrvate kršćane slabo je zaštićivalo kršćanstvo razdrobljeno u nesložne države. Oni su navalnici, ovi samo branitelji domaćega ognjišta, gdje se razvija novo strašno doba heroičko, kojim se razvoj povjestni naroda obustavlja. Hrvati prihvaćaju bolji i okretniji način turskoga vojevanja, bacaju od sebe teretno i neokretno vitežko vojevanje. Lagahne konjaničke čete njihove kasnije su sviet udivile, a kako je već sada nastalo komešanje i prebjeganje naroda, donieli su prebjegli iz turskoga podaničtva martolozi, t. j. dobrovoljni kršćanski vojnici i onaj način vojevanja, koji smo malo više opisali, te su i naši letali u tursku zemlju za plienom.

Mnogo je ipak vremena prošlo, dok su se Hrvati toliko uvještili, da su izpred lagahnoga konjaničtva hrvatskoga Turci bezobzirce uzimali. Dotle su pala ravna polja i bezoružana sela naša u plamenu zažgana od neprijateljskih čopora. „Ako u polje Turci, ako u goru vuci“, nastala je rieč u ovo vrieme, zato je narod pustio otvoreno polje, slabo ga opet štitila šuma i gora, pak si napravio obzidine. Na sgodnih mjestih počeli su obzidavati veće prostore, nazvani: „tabori“, kamo je pobjegao narod s ravnoga polja, da se obrani od neprijatelja u vrieme pogibelji. U liepom dielu sjeverne Hrvatske, koja se obranila od Turaka, osta taj naziv i za vojnu, ali ne za sam boj. „Veliki tabor“ znači: „veliki rat“, jamačno od vremena, kada se je narod nalazio u ovakovih zidanih ogradah, da se brani. Tako je eno bilo u pradavno doba hrvatsko, ali to se sada opet na

domaku novoga vieka povjesti europske ponavlja. Osim tabora počeli su upravo sada „kriesovi“ na briegovih, taj prvi i najstariji vojni brzoglav, koji su bili važni i jedini glasnici u daljinu, dok je kod nas tako malo topova bilo i tako skup prah, da je ta dragocjena ratna sprema mogla služiti samo na najredjih mjestih.

Premda je malo ostalo hrvatskih gradova, malo i crkava, opet se u razvalinah njihovih vidjaju dvoji zidovi. Crkve, obično sagrađene na obroncima i humcima ili briegovih, bivale su opasane zidinama, u koje se je mogao uteći narod pred navaljujućim neprijateljem. Mnoge manje bitke izbile su se pod okriljem hramova božjih. Većina je samo bila tako napravljena, da se neoboružani puk, žene i djeca stisnu među zidine, dokle paleće razarajuće rulje neprijateljske ravna polja prolete. Niti gradovi hrvatske gospode nisu bili obično opasani obkopi i zidinama i može biti vodami obliveni, već su to bile zidine na sgodnoj visini. I opet nam rieč „grad“ pokazuje na ovo doba prošlosti, kada je jača zidina gospodske kuće, koja je jamačno takodjer zaštićivala nevoljni narod, kada i ona to častno ime u sjevernoj Hrvatskoj nosi. Ovo je sve međjutim bila samo najnevoljnija obrana, kada je neprijatelj već banuo i žario preko polja hrvatskih. Stalna je obrana istom onda postala, kada su namještene straže na granicama počele javljati posadam u susjednih gradovima, da se sabiru i neprijatelje od svoje zemlje odbiju.

Napokon nije bez velike važnosti u povjesti obrane hrvatske i pomoć sveobća kršćanska. Naročito razsipao je papa rimski milosti oprosta od grieha na one, koji su primali na se sveti krst, a već u ovo doba počimlje vojevanje Hrvata sa zastavom, na kojoj je slika majke božje sa sinkom na ruci. Zavjeti majki bogorodici izpunjuju onu neugasivu utjehu, koja je dala snagu narodu hrvatskomu, te je uztrajao na strašnom mjestu, koje je svojom domovinom nazivao.

Što je kralj Matija Korvin učinio boraveć među Hrvati 1465. god. 1465., da spremi obranu njihove zemlje kao kralj njihov, nije mnogo prema sili neprijateljskoj i prema tomu, da su već hrvatske zemlje više puta nepripravne neprijatelja dočekale, gdje je Slavonija dolnja po više puta skoro iza svake velike vojne sultanove bila popaljena i svaki put mnogo hiljada naroda izgubila, gdje su u Hrvatsku već prodirali čopori na krvave

i plamene pohode odmah iza prvoga pada Bosne. Kralj Matija Korvin preda gotovo sve vlasti banu Mirku Zapolju, jednomu od najglavnijih prijatelja svoga oca, odličnu vojvodu i velemožnu velikašu. A da bude jošte jači, zamoli papu, neka ga potvrdi za priora vranskoga, jer odkako je dobio Bosnu, misli kralj, „da ju neće biti laglje sačuvati, nego što je predobita“, da će banu dobro doći taj bogati priorat, upravo jer je i ban hrvatski, a samo „obranom susjednih gradova može se Bosna obraniti“. Na taj je način novi ban Mirko Zapolja sam gospodar liepoga diela Slavonije u Posavini mogao braniti zemlju s jugo-iztoka, dočim se njegovi posjedi na Savi i Uni sticahu s prioratom vranskim, a na jugo-zapadu je kano ban bio zakoniti branitelj.

Da utvrdi i kraljev ugled medju Hrvati, dobro dodje kralju Matiji smrt Ivana Vitovca, njegova doduše bana, ali presilna gospodara. Sada mu dodje sgodan čas, da teda negda opet sabere dobra biskupije zagrebačke, jer je umro silnik, koji je držao većinu dobara u svojoj ruci. Zato učini god. 1466. kralj biskupom Osvalda Tuza, prijatelja i odanoga sebi mlada i odvažna čovjeka, premda niti svećenik nije bio. Tim je više nade polagao u njega kralj Matija, da će silom izvesti što je on želio. Kralj Matija je tako samo nješto učinio, da pripravi obranu zemlje naše, ali je u isto vrieme za ugled kraljevski započeo razpre s knezovi Frankopani, a onda otišao iz Hrvatske. Što je na jednoj strani gradio, na drugoj je širom razgradio, donio je domaći rat u hrvatskom primorju i otvarao time puteve Turkom i u našu zemlju i u Italiju.

Knezovi Frankopani dosizali su u ovo doba svojim posjedom preko Une na iztok, a na zapadu spadao im je otok Krk i celo primorje. Bilo je ovoga puta njih sedmero braće, sve odrasli ljudi, a vlast im malo odvisna od kralja. Doduše nisu bili složni niti izmed sebe niti sa svojim susjedi, osobiti nemirnjak bio je Ivan, koji se podao pod okrilje Venecije. Zato su oni opet toliko jaki bili, da se je Venecija rado hvatala s njimi u savez. Bila im je velika želja za potpunom samostalnosti, dočim su si ovih godina osnovali svoju biskupiju i imenovali svoga biskupa u Otočcu. Kralj Matija je kod pape barem to htio prepriečiti, da nebude biskup njihov izabranik Blaž Dubrovčanin, jer da je sramotna vladanja. Kralj Matija nije

im ipak osim malih nasilja ništa uradio. Ostavio je to svojim vojvodam, ostavio je Hrvate, da se sami brane, a on odjuri na neslavno polje proti kršćanskim kraljevom, kamo ga Hrvati nisu sliedili.

IX.

Nesmijemo previše okriviti kralja Matiju Korvina, što je zapustio hrvatske zemlje, da si nadje novu slavu i novo kraljevstvo na sjeveru, kada je papa Pavao II. proklinjao Gjuru Podjebrada, kralja českoga, samo da otvori tamo kralju Matiji put na prijestolje, kada je papa prividno sazivao križarsku vojnu na Turke, a sve novce i svu silu u istinu sabirao, da obori kralja českoga Gjuru Podjebrada, jer mu se nije bezuvjetno pokoravao. Na naših stranah osjećali su ljudi, budući u velikoj nevolji, tim teže ovo hinjenje pape rimskoga, kada se je u samoj Veneciji, rodnom gradu Pavlovom, na sav glas govorilo: „Moramo načiniti mir s Turci proti papi i proti erkvi, dapače dati ćemo Turkom prolaz u Rim, da kazne te popove.“

Hrvatom osta vladar Mirko Zapolja, a za malo i on se s naših strana odmakne. Bio je to čovjek slobodne rieči. Više puta je kralju Matiji Korvinu svjetovao oštro i otvoreno, a kadgod se i grozio, što je dakako neprijatelje njegove pobudjivalo, da govore kralju Matiji Korvinu, kako ban Mirko Zapolja kralja ponizuje, i hoće da bude veći od njega. Kralj Matija Korvin ga je sam odmicao s naših strana i potisnuo god. 1466. ovamo svoje ljubimce, koje su mnogi mrzili: Ivana Tuza od Laka i Ivana Rozgona za banc. Čini se, da je Ivan Tuz bio brat novoga biskupa zagrebačkoga Osvalda, te bi braća vierna kralju Matiji Korvinu imala suztezati Hrvate po volji kraljevoj. Obadva bana dobiše svu vlast, koju je imao prije sam ban Mirko Zapolja.

Ovi dva vojvode kraljevi preduzeše si učiniti red osobito na medjah naših s jakom vojskom od pet hiljada ljudi, te se skoro sukobiše neprijateljski s Venecijom, saveznikom kraljevim. Jošte je živila udovica bana Pavla Šperančića i imala je jaki Klis i druge gradove. Svatko je sudio, da će ih slaba žena lasno izgubiti, zato se umiljahu oko nje Mletčani, kao oko rođene sestre. I Ferdinando kralj napuljski želio je posjeda na naših obalah i on joj se je umiljivao. Novi vojvode udare sad na Klis i druge gradove baničine i osvoje i bace ju iz ciele žu-

panije cetinske. Navališe zatim prema Neretvi, gdje su se vijale zastave svetoga Marka u mjestih, koja je vojvoda humski poklonio bio Veneciji i pritisnuše ono malo gradova preostalih sinovom vojvode humskoga. Za čas nastadoše sukobi između bana Ivana Tuza i Venecije, te je trebalo i kraljeva posredovanja, a žalac zlovolje osta između obadva saveznika. Dobro su to Turci razumjeli, zato su svakomu napose opet mir obećavali, svaka se stranka ponješto otimala tomu, a svaka je mislila upotriebiti prvu priliku, da se sama s Turci pomiri.

Uzrujanost zbog novih banova prevladala je sve duhove u Hrvatskoj. Valjda je još nesgodnije bilo kralju Matiji Korvinu u južnoj Ugarskoj i Erdelju, gdje je došlo i do očita ustanka

1467. god. 1467. Sam kralj Matija Korvin morao je izaći na bojno polje i skoro je izgubio glavu. Kao da zato nije mario, jer čim

1468. se je odanle povratio početkom god. 1468., stao se sabirati na rat česki. U Rimu su dakako klicali od veselja. „Već vidim“, — veli kardinal Piccolomini, — „gdje se polaže temelj spasu našem, sinagoga satanova biti će razorena. Podjebradov obraz pokriti će gospod sa sramotom. Vriedni Matija Korvin, kralj ugarski, koji poštuje opomene papine, i odmah hvata oružje, on će baciti u bieg neprijatelja, on će mu otetiti kraljevstvo, što ga bezpravno posjeduje.“ Kralj Matija Korvin kretao se je sa svojom vojskom 13. aprila 1468. iz Požuna sa šestnaest hiljada ljudi i sa petdeset težkih topova, imajuć uza se mnoge odlične ljude, a med njimi i Mirka Zapolju, s kojim se je jamačno već bio pomirio, jer bez njega nebi se bio usudio u ovaj rat poći.

Dok je kralj Matija razbijao na sjeveru kralja českoga, otvarao je Turkom put u Hrvatsku. Najprije planuše krajevi hrvatski prema Dalmaciji, kamo provališe čopori turski skoro do Zadra. Narod je bježao u gradove i navalio već uticati na susjedne otoke. Gradovi su dakako ostali nepredobiti, ali mnogo hiljada duša krene u tursko robstvo. To je probudilo ljude na razmišljanje, kako će se opirati ovakovim nenadanim navalama. Biskup pečujski Ivan, rodjeni Hrvat, spusti se medju braću svoju, da se s njimi zajedno svjetuje, da li kao pouzdanik kraljev, toga neznamo. Svatko je gledao, da mu bude grad što tvrdji, da u njega metne što jaču stražu, da narod, stanjuć na otvorenom polju, dobije pristaništa. Venecija na pr. rado je slala svoga poslanika knezovom Frankopanom u Senj, da zajedno

rade o obrani zemalja Frankopanskih, jer je u njihovoj propasti svoje razsulo nazirala. I papu rimskoga zaklinjala je, neka se smiluje jadnomu kršćanstvu, neka kralja Matiju odvrne od češkoga rata, teško da je i mrzko i opisati kolike paleže, ubojstva i druge nevolje pretrpiše Hrvati i njezini podanici u Dalmaciji. Slutnja je bila sveobća, da će Turci skoro opet navaliti na naše zemlje, zato se ponudi Katarina Celjska, udova kneza Ulrika, da će posredovati mir s Turci. Ona se uzdala u svoju sestru caricu Maru i njezin upliv na dvoru carigradskom.

Prije nego što je počelo kakvo dogovaranje, eto glasa prvih dana proljeća god. 1469.: Turci su provalili strašnom silom u 1469. Hrvatsku. Obrana nije bila pripravljena, a zlosretnoga bana Ivana Tuza kao da neima u kraljevstvu. Jedno krilo prodje preko Vrbasa i Une i provali u zemlje krbavskih i modruških knezova tako, da su gotovo ostali sami gradovi i naroda toliko, koliko je moglo pobjeći u gradove. „Gdje je naš kralj, da nam pomože?“ taj glas jamačno je tekao po Hrvatskoj, kada su isti Mletčani i opet zaklinjali papu, neka kralj Matija neda trgati nda svoga kraljevstva, neka se radje diže na Turke, nego što ide na Čehe. Opominjali su papu, kolika je pogibelj Italiji, ako propadnu knezovi Frankopani, koji se nemogu sami braniti. Mletački poslanik Nikola Michiel trkao je između knezova hrvatskih, da ih u slogu svede. Da za spas svega kršćanstva svoju ladju obćuvaju od brodolomja, obećavali su im Mletčani svoju pomoć i papinu. Nosio je on i razne bojne sprave i svake druge pomoći, da ih razdieli među knezove, da saćuvaju svoje gradove. Bojali su se u Veneciji, da se u ovoj strani Hrvatske pripravlja onakvo razsulo, kakvo je nesretna Bosna pretrpila, a onda bi mogli doživjeti neprijatelja pred vrati Venecije. Jošte je boravio i Ivan biskup pečujski na ovih stranah, da sve moguće učini za spas svoje domovine i oko njega sabirala se je obrana. „Vladanja knezova Frankopana“, vele Mletčani papi, „jesu vrata Italiji; ako ta padnu, Turkom je Italija otvorena“. Sretno se ovaj put održaše, ali kako? — to nam u onom strahu i trepetu ovaj put nitko nije zapisao.

Jošte nije bio zaboravljen ovaj grozni pohod turski, a ban Ivan Tuz lomatao je tamo po južnoj Hrvatskoj kao silnik kakov, kad li se mjeseca junija god. 1469. razli nova turska vojska preko u Posavinu, da prodre u austrijske zemlje. Malene

vode omogućuje im prelaze preko naših voda. Narod bez oružja bježao je, a sretan je bio, tko je mogao Savu preplivati, da bježi ostavljajući iza sebe sela u plamenu. Jauk i dim od gorućih sela natjecahu se u nebeskih visinah, koji će više doprieti. Srećom porastu vode, te je prelaz preko Save bio gonećim Turkom nemoguć, zato poletiše s onu stranu Save, provališe u Kranjsku, da nose i tamo palež, da kolju i robe, kako veli kranjski ljetopisac: „Sela uništiše vatrom, stanovnike sabljom, odvedoše veliko mnoštvo naroda, sramotiše žene na oči njihovih muževa, a onda im odsiecahu glave, a takva nesreća dostiže i njeke plemiće, jer ove beštije paze na plemstvo toliko, koliko svinja na biser“. Grad Zagreb zadržtao je ovaj put, jer je malo imao obrane, k tomu je od četrdeset godina bila nesloga između kaptola i kraljevskoga grada. Kaptolci dotrčaše u gornji grad, da se spase, a građani ih primiše kao braću, premda ih je kaptol bio prokleo pred četrdeset i više godina do četvrtoga koljena, da nemože biti nijedan zagrebački građanski sin svećenik. Onda su bili građani provalili na kaptol, tukli svećenike, obežčastili stolnu crkvu, zato su bili prokleti, a sada evo bježe k njim njihovi neprijatelji kaptolci tražeći spasa. Gornjograđani zaboraviše u ovaj čas nevolje na sva dosadanja neprijateljstva i zagrlīše se i izljubiše i pomiriše na zajedničku obranu. Kaptol se je međjutim ove godine s dozvolom kraljevom sa zidovi opasao. Narod se silan stisnuo među zidine grada Zagreba. Možemo reći, da se je veći dio naroda između Kupe i Save samo u gradovih i na vrhovih gora spasio, da nije na ravnom polju drugi vladao nego Turci. Kada se Turci vraćahu iz Kranjske, narasla je Kupa, pak se nisu mogli povratiti. Osam dana stali su na obali rijeke. Lahko bi ih bili naši uništili, da su se sabrali. Jedan ljetopisac ipak veli, da su ih dostigli, a Turci da su poklali mnogo hiljada svoga pliena, ali su i sami dosta izgubili.

Prava je sramota bila, da je neprijatelj ovako lagahno mogao preko naše zemlje juriti, kao da nikoga kod kuće neima. Niti nije bilo, kada nije bilo bana pod kojega bi zastavu gospoda hrvatska htjela pristajati. Nesretnik ban Ivan Tuz, ljubimac kraljev, do sada pokazao se vrlo nesposobnim. Na velike jauke i zaklinjanja Hrvata i njihovih ovoga puta prijatelja Mletčana, kralj Matija ga ipak sbaci, a vele da ga je i na

tamnicu odsudio. Imenova god. 1470. za bana Blaža Magjara, 1470. čovjeka sebi odana i hrabra, koji ga je pratio i u česki rat, i više puta se odlikovao.

Nije niti s ovim čovjekom došao mir i sreća u Hrvatsku. Nesretni knezovi Frankopani, njih sedmero braće, bili su medju sobom nesložni i sa svojimi susjedi, a svi su u ovaj čas bili proti kralju Matiji. Turci se time okoristiše, te kao po zraku doletiše — kako veli umni Talijanac — do Senja, a narod iz Senja pobježe, ali se na mletačkih ladjah opet vrati. Čim se odmakoe brodovi mletački, naskoči na grad ban Blaž Magjar i posjede ga u ime kraljevo. Sada istom nasta vrisak nesložne braće, kada vidješe, da im propade sielo i kolievka roda njihova. Složiše se teda negda medju se, a davala im je potajno pomoći i Venecija. Nasta rat domaći za obranu prostranih Frankopanskih vladanja, te na otvorenom bojnem polju složni Frankopani novoga bana potukoše. U gradu Senju ipak osta ban gospodar. Knezovi stupiše pod okrilje Venecije. I papa se za njih zauzme, kada u Rim dodje glasnik, da će knezovi voljeti Turkom predati svoje gradove, nego da im jih kralj otme. U isto vrieme putovao je u Ugarsku papinski poslanik fra Gabriel i mletački Ivan Emmo, toliko obljubljen kod kralja Matije, da ga sklonu na izmirenje. Nisu uspjeli, dok se neodvaži knez Stjepan Frankopan, da sam podje na dvor kralju, komu je on tolika poslanstva obavio, s kojim je u tolikom prijateljstvu prije živio; sada istom mjeseca marta god. 1470. nasta izmirenje izmedju obiju stranaka.

Kada se je ovako ponješto povratila sloga medju Hrvati, pomisli ban Blaž Magjar, da bi mogao spremi navalnu vojnu na Bosnu. Smetala mu je jošte Venecija, s kojom nije bio u dobru prijateljstvu, a pomoći od kralja nije se mogao niti nadati, dokle vodi česki rat. Ban ponudi Mletčanom, a oni prihvate, da bude u Senju njihov konzul ili sudac za podanike njihove u tom gradu i na naših stranah, koji se bave trgovačkim poslom, da slobodno prolaze mletački trgovci u Hrvatsku, kako su i do sada činili. Zato se je nadao od njih pomoći u ratnih spravah, a nije ih ipak dobio, već se republika na sve načine izgovarala. Tako taj pokus propade, a Venecija imala je puno razloga, da ga podupire, jer je tri mjeseca kašnje morala plakati sbog gubitka Negroponta, a valjda nebi bila, da

je iz Hrvatske pokrenuta vojna u Bosnu. Da se je ta vojna pokušala, nebi Turci bili dospjeli k tomu, da potajno sagrađe Šabac s onu strane Save i da si naprave pristanište, odakle će najprije u Sriem moći svakom sgodom navaljivati i u ugarske i hrvatske zemlje. Moglo se lasno suvremenu oku pričinjati, da sam „Bog otvara puteve Turkom“ u nesložni kršćanski svijet. Da je takvo osjećanje moralo prevladati, vidi se po tom, što su upravo u ono doba, kada su na zahtjev Mletčana i pape sjedili poslanici različitih vlasti u Regensburgu, da preklapaju i deklamiraju o nekakvoj sveukupnoj kršćanskoj vojsci, upravo 1471. onda, god. 1471., Turci kao na ruglo provalili kroz Hrvatsku u carske zemlje i palili do Ljubljane.

Medjutim je iza duge strpljivosti zakipilo među Ugri i Hrvati proti kralju Matiji Korvinu, što globi i otimlje novce za česki rat, što troši toliko krvi proti kršćanom, a Turci mu provaljavaju u kraljevstvo. Na čelo buntovnika stupi dosadanji glavni stup roda i kraljevanja krvi Hunjadove, Ivan Vitez, primas i nadbiskup ostrogonski i njegov nećak Ivan, biskup pečujski, obadva rođena Hrvata. Dvorski pisci kralja Matije Korvina traže uzroke u uvriedjenoj taštini primasovoj i što mu je oteo kralj Matija Korvin njeke prihode za svoj rat, a nije tako istinito. Kralj Matija Korvin potratio je do tri milijuna zlatnika do sada na rat, stekao istina naslov kralja českoga od velike stranke, predobio veliki dio toga kraljevstva, ali svoje dosadanje kraljevstvo pustio je tako rekuć na milost Turaka, puštao je da se Turci osiljuju, pak da bude onda podpuno razsulo. Buntovnici pozvaše na prijestolje posebnim poslanstvom sina kralja poljskoga Kazimira. Vojska poljska uzme se kretati prema Ugarskoj.

U ovom pogibeljnom času pokaza kralj Matija Korvin svoje izvanredne državničke i umne darove. Sabere oko sebe mjeseca septembra god. 1471. sabor velikaša u Budimu, kao da su mu svi vjerni. Skoro svi dodjoše osim Ivana Viteza. Najprije predobije za sebe svoga najpogibeljnijega protivnika Nikolu Iločkoga. Što mu je pri prvom izmirenju prije dvanaest godina obećao, to mu je sada izvršio, učinio ga kraljem bosanskim, a sinu mu Lovrincu dađe naslov hercoga iločkoga. Nikola Iločki posta sada kraljev glavni savjetnik i podpora njegove države. Već je opetovano kralj Matija Korvin upravitelje Bosne učinio i banovi hrvatskimi, samo da im bude vlast jača odoljeti neprijatelju. I tomu se je mogao

sada nadati tašti starac. Vojsku kralja Matije Korvina proti kraljeviću poljskomu povede Mirko Zapolja i sretno baci Poljake iz Ugarske. Gotovo sa svimi izmiri se kralj, do jedinoga Ivana Viteza. Njega je obsiedao u Ostrogomu, pomilovao ga tek papinim posredovanjem. Nije toga Ivan Vitez dugo preživio, od boli i jada umre 8. augusta 1472., jer je bio ganjan i mučen od kralja. Nećak njegov Ivan, biskup pečujski, kao pjesnik u svojem vieku glasovit pod imenom: Janus Panonius, pobjegne u svoju domovinu, te je iste godine ovdje umro kraj Zagreba u Remetah, gdje se je bio sakrio pred osvetnikom kraljem. 1472.

Prava je nesreća bila za sve narode kralja Matije Korvina, što je tako brzo i tako sretno ove dosta gorke neprilike svladao, jer se time jošte nije opametio. Bio je tomu uzrok i novi papa Siksto IV., jer je radio o tom, da kralj Matija Korvin bude pravi i jedini kralj česki, te je u to ime opominjao cara nje-mačkoga i kralja poljskoga, neka prepuste kralju Matiji Korvinu ovo kraljevstvo, neka nezaštićuju i nadalje česke heretike, neka učine mogućim Matiju Korvina, kralja ugarskoga i hrvat-skoga i zajedno českoga, da uzmogne poslije svom silom Turke oboriti, a stališem českim i moravskim zaprieti papa prokletstvom, ako kralja Matiju Korvina nepriznadu. Kazimir poljski sbilja pokuša izmirenje s kraljem Matijom Korvinom, koji je iskao kćer Kazimirovu za ženu, ali ju majka nije dala, jer je prezirala kralja Matiju Korvina. Na to se ovaj razjaren zaruči s Beatricom, kćerju kralja napuljskoga Ferdinanda, a s Viktorinom, sinom Podjebradovim, izmiri se tako, da ga je izmučeni česki kraljević priznao za kralja českoga i da će složno raditi proti Poljakom. Kralj Matija Korvin je nastavljao rat s Poljaci, sve dotle, dokle početkom god. 1474. Turci neprovališe u srce Ugarske, do Velikoga Varadina, te grad i crkve popališe i iz sred Ugarske roblje odvedoše. Sada se istom kralj Matija prene i učini primirje, a poslije nova boja i mir, da može ratovati s Turci.

Medjutim je Hrvatska i nadalje živila, kao da neima kralja. Krv stine piscu hrvatskomu, a pero mu staje, kada ima oslikati događaje ovih godina, kada mora iznovice proplivati kroz potoke krvi, dok dodje na čistinu povjestničke istine. Svako proljeće dolietali su čopori turski, da izvode strašan plien ljudstva iz naše zemlje. Tako su godine 1470. po tri puta provaljivali kroz Hrvatsku u susjedne austrijske zemlje. Prvi put

odvedoše deset hiljada ljudi, drugi put dvadeset, a treći put čak trideset hiljada iz slovenskih i hrvatskih zemalja, jer su prodrli čak do Koruške. Slijedeće godine 1471. plieniše već do Ljubljane i do Istre, i odvodiše opet ne manje od dvadeset hiljada roblja. Više puta su gorila sela do selâ u Hrvatskoj, da se je pričinjała sva zemlja kao jedno strašno plameno more.

Nije doduše od ove grozne nevolje niti car njemački Fridrik mogao obraniti svojih susjednih Hrvatima slovenskih zemalja, nisu pomagali niti veliki nameti za obranu, a niti mnogi brbljavi sabori. Suvremenici ipak glavnu krivicu među Hrvati bacaju na nesložne velikaše hrvatske knezove Frankopane i njihove susjede. Nesloga već spomenuta nije prestajala bivati među rođenom braćom, te se papa i Venecija trudiše, da ih izmire, neka za Boga zaborave svoje prepore, da spase sebe i kršćanstvo. Poslanici stališa hrvatskih odputiše se god. 1472. u Italiju, da obadju papu i druge dvorove talijanske, da naslikaju svoju biedu i da zaištu pomoć. Ako i nemamo spomena o riečih, koje su govorili, opet možemo uzeti suvremene malo kasnije izrečene jadikovke susjedne Kranjske, koje su nam sačuvane, da se je tamo samo opetovalo, što su Hrvati već izplakali i izjadikovali.

„Do sada smo se sami branili i uzalud od kršćanskih vlasti pomoći očekivali, sada valjda to više neće moći biti. Da ostanemo sdruženi s rimskom crkvom, i da nebudemo prisiljeni podvrći se neprijatelju, i da susjedne zemlje, na koje bi pala sila turska iza naše propasti, da i nje obranimo, dižemo gromko naš glas na pomoć, da ma tko čuje naš priziv, i da nam pomogne ili svjetom ili djelom. Naše su okolnosti takove, da nam spasa neima, ako li nam doskora pomoć nedodje. Ako neprijatelji našu zemlju otmu, otvoren im je put u Njemačku i Italiju, a neće ga prepriečiti niti rieke niti gore, bojati se je za Rim, kada su evo za nekoliko godina od Carigrada do nas doprli. Jednako smo mislili, da će ih ustaviti velike gore, u kojih neima putanja i rieka, koje se nedadu pregaziti. Razlažemo našu nevolju kršćanskomu svijetu, da nam nitko nemogne prigovoriti, da smo zamućali pogibelj, koja prieti nam i svemu kršćanskomu svijetu. A koga bi prije zvali nego li prave vjere najvišega poglavara, koji je postavljen da pase ovce svoje, i da budno kormilari ladju svetoga Petra, koji ima paziti, da mu Petrova

ladja neutone, a naročito da Muhamedovce neutvrdimo u vjeri, da se neimaju bojati kršćanskoga mača. Neka se strese vrag, koji se najgadnijimi djeli digao na oca nebeskoga. Svete sakramente nogama gaze, kuće božje razaraju, a i sluge gospodnje zajedno s tisućami ljudi u sužanjstvo odvođe. Kako je nesmiljeno raztrgao muževe od žena, djecu od roditelja i rođjaka, kako ih je gole i bose i gladne sa svezanim rukama gahnjao u vječno sužanjstvo, kako nečovječno oskrvrnjuje žene i djevojke, uz prežalostni njihov vapaj: „pomagajte!“ Kako bez srдца rade sa starimi ljudmi, kako na komade sieku drobnu djecu, ako ih nemogu pred sobom tjerati. Oj kako se grozno proljeva kršćanska krv! A što trpe sirotni ljudi, kojim je sve pobrao i požgao. Oni bez kuće i kućišta prolaze na svojem garištu, neznajući kamo bi sklonuli svoju glavu. Kako je žalostno, kada usmiljenja vrijedne matere s malom djecom moraju bježati u tamno noćno doba po kiši i buri, da si djecu spase. To je strah i nevolja, tuge, žalosti, kojih nije moći opisati“. Ovako su od prilike govorili poslanici hrvatski, dok po nešto uzbudiše na sućut talijanske vlasti. „Papa posla u ovo vrijeme svoga poslanika med Hrvate, a s njime dodjoše i poslanici mletački i kralja napuljskoga, da se na hrvatskoj zemlji dogovore o zajedničkoj obrani. Na tom sastanku nadjoše se Frankopani, Petar Zrinski i drugi velikaši. Talijani obećaše Hrvatima, da će im dati na granicu u pomoć hiljadu pješaka i drugu hiljadu konjanika.“

Osokoljeni ovimi saveznicima, počimahu Hrvati pomišljati i na navalu, te se Nikola Iločki, kralj bosanski, spremio, da si osvoji kraljevstvo, od koga je do sada samo naslov nosio, a stao je Šabac osvajati, koji su Turci bili osnovali, da bude nepredobitni navalnik na naše zemlje. Knez Petar Zrinski ode u Veneciju, da mu saveznika i pomoći dobavi. Na što mu republika laskavo odgovori, neka samo započme rat, dok su Turci ratom u Aziji zabavljeni. Sve je to zaista tako izgledalo, kao da će se Hrvati otrgnuti od kralja Matije i drugdje si pomoć traže, kad je od njega dobiti nemogu. Dakako da to nije moglo biti po volji taštumu i dapače za razširenjem kraljevstva pomamnomu kralju Matiji. On razbi saveze hrvatske s prietnjama, stao je loviti depeše mletačke i postigao je, što je želio, da su se Hrvati opet morali sami braniti.

Nanudjena pomoć Hrvatima iz Italije izostade, nudjala se opet nova. Opet se sabrao njemački državni sabor u Augsburg 1473. god. 1473., komu je trebalo nekoliko mjeseci dok se je sabrao, a još više, da što zaključi, da se opet izvedu zaključci, na to valjda nitko nije ni ozbiljno mislio. Govornik carev slikao je crnim bojama nevolje i pogibelji od Turaka, kako je „poslije pada iztočnoga carstva pala Srbija, Bosna i Hrvatska, pak već prodiru u rimsko-carske zemlje u Furlane, Kranjsku, Štajersku i Korušku, gdje su pokazali divljačku pustopašnost paleći ognjem, i odvedoše preko šestdeset hiljada duša, a koliko su pomorili i poklali; sada da je pukao glas, da se opet velikom silom spremaju na kršćanske zemlje“. Nije vrijedno dalje pratiti ovoga sбора, jer je ostao bez uspjeha, te je pravo kazao papinski legat: „tri godine promišljate i ništa nepromislite“.

Snažnije i osnovanije radili su Turci. Uхватili su, neznamo gdje, dva svećenika, koji su znali risati i k njima pridaju ove godine zarobljena Miju Zwitera iz Koruške. Ti su ljudi obilazili hrvatske i slovenske krajeve, pak su obrisavali gradove i ubodili njihovu snagu, a iznalazili su puteve i staze za tursku vojsku. Sada su dakle već pomišljali na redovito obsiedanje i osvajanje gradova, pošto su ravnice i sela ogolili, a naroda se u gradovih prenapunilo. Ovo je bila priprava za buduća vremena, jer se sada god. 1473. upravo u oči njemačkoga sabora spuštaše na više ograna na plien. Preko Hrvatske prevalivši žumberačke gore baci se jaka vojska od dvadeset i sedam hiljada ljudi, što na konjih što pješke i juriša preko Kranjske u Korušku, odanle provali preko Štajerske opet u Hrvatsku s mnogo pliena i još više sreće. Tako barem Turci pokazaše njemačkomu saboru, da bi se morao požuriti sa svojimi zaključci, a tako su isto i sljedeće godine 1474. pustošenjem i palenjem opominjali kršćane, da se saberu.

Istom kada je dospjevao glas, da je sultan Muhamed sretno svršio svoj rat u Aziji, da će sada sam glavom poći na kršćansku Europu, istom onda početkom god. 1475. opet se i car njemački Fridrik i kralj Matija na vojnu spremahu, a susjedi svi obećavahu pomoći. Da se digne što veća vojska, dade Venecija kralju Matiji dvie sto hiljada dukata. U Ugarskoj imale se sastati kršćanske vojske. Papa je pozivao plaćnim glasom sve vladare europske na vojnu: „Naša mlitavost je kriva“,

— veli papa — „da kršćanska stvar spješava od dana do dana. Mi smo dosta opominjali na slogu, da se toj kugini na put stane, samismo davali izgled, ništa nismo propuštali niti sada nepropuštamo, što bi hasnilo našoj crkvi, pa ipak u tolikoj pogibelji, u takovoj sveobćoj nevolji nitko se nije podigao za vjeru, svim je tako rekuć božja sudba pamet potamnila, da nepoznaju vihar, koji se je razvitlao u srcu naših zemalja“.

Na proljeće god. 1475. mislilo se, da će se dići vojska europska od koje stotine hiljada. Sam kralj Matija imao je poći sa sedamdeset hiljada, a bojne sprave imao je u izobilju iz Venecije i od mletačkih novaca. Do jeseni diže se sam kralj Matija s malom vojskom od deset hiljada ljudi, da osvoji Šabac, oko koga je do sada uzaludno se napinjabo Nikola Iločki. Svu svoju umjetnost oko utvrđivanja i obrane iz utvrde Turci ovdje izkazaše, a valja pamtitu, da su u tom Turci i u potonjih vjekovih sve Europeje nadkriljivali. Do dvadeset hiljada ljudi trudilo se, da sbiju ogromne drvene bolvane i nabiju medju njimi od zemlje četiri neprobitna zida. Pet hiljada izabranih janjičara sjedilo u gradu, odlikovanih po sultanu Muhamedu i time, što im je sam svojom rukom pero za turban zatakao. Pod ovakovu tvrđjavu dođe na jesen kralj Matija. Punih mjesec dana bio je grad, dokle početkom god. 1476. nepade. U tamno noćno doba, kada se odmarahu janjičari od krvavoga boja, nalete kraljeve čete na zidine, provale sretno u grad, pokolju i u novom boju svladaju većinu janjičara, i tako osvoje grad. Kralj Matija je onda jošte bolje opasao grad prokopi, u koje je mogao vodu iz Save navoditi, a slava je velika tekla u kršćanskom svijetu o njegovu junačtvu. Svi su se njegovi narodi tomu radovali, a osobito Hrvati, jer je pao ovaj grad, iz koga je svaki čas smrtni udarac prietio Slavoniji. Papa i Venecija obasipaše s novci kralja i opet snivahu o velikom ratu na Turke.

Kralj Matija zanemari i ovaj put napredak rata, jer se je kanio ove godine ženiti s Beatricom, kćerju kralja napuljskoga Ferdinanda. Više mjeseci morala je čekati buduća kraljica, da predje kroz Hrvatsku do svoga vjerenika, jer su opet Turci za osvetu Šabca prolietali Hrvatskom, pak se je bojala, da nepadne nevjernikom u ruke. Vele, da se je prepala mlada prin-

cesa, kada je ugledala razvaline popaljenih sela i opustošena polja hrvatska, više puta da je noćivala, gdje su Turci pred malo vremena boj bili, da je svojim očima gledala ostanke mrtvih tjelesa, da ju je tuga popadala nad zemljom, koja je toliko trpila, a da je drhtala od straha i groznice, dokle nije prevalila Dravu. Hitila je preletiti preko naše zemlje u sigurniji kraj, te se je obradovala istom u Ugarskoj, neoštećenoj od Turaka, gdje ju je već narod u svojih selih i gradovih dočekivao i veselo pozdravljao. Mogla je sada barem mlada kraljica Beatrix dati grozno svjedočanstvo o nemaru Matijinu za Hrvate, ako i jeste kralj Matija i to brzo zaboravio. Velikim slavjem vjenča se kralj Matija 22. decembra 1476., a plemstvo uvijek spremno sjajnim zabavam, okupilo se oko njega. Veće slave davno Ugarska nije vidila, ali u isto vrijeme i sramote nemanje, jer su Turci svojom provalom digli silan plač u južnoj Ugarskoj i Erdelju, a tu pjesmu mogli su donesti glasnici u Budim u sred najvećega slavlja, jer su razne vrsti turniri i svetkovine mjesec dana potrajale.

Medjutim su Turci smislili čudnu taktiku, da Hrvate za sebe osvoje. Obnove god. 1476. opet kraljevstvo bosansko i imenuju za kralja kršćanina po imenu Matiju. Naš ga spomenik dapače zove: „*Mathia Christianissimo*“, ali nam nekaže od koga je roda i naroda. Taj je čovjek imao zadaću, da onaj dio Bosne, što je priznavao Nikolu Iločkoga i kralja Matiju, a onda i druge hrvatske zemlje, samo da tobože steku mira od Turaka, da svi priznaju ovoga novoga kralja. Novi kralj ipak brzo okrene kabanicom sbilja na kršćansku stranu. Našemu kralju pisa Matija bosanski, a složiše se s njime i njegovih više velikaša, da vole biti njegovi podanici nego li pod Turci, ako prizna ovoga novoga bosanskoga kralja. Čuo je to medjutim sultan Muhamed, pak odtjera novoga kralja, na kojega se ponude kralj Matija Korvin niti ogledao nije. U ovaj čas da je bilo pomoći, mogle su sve hrvatske zemlje zajedno s Bosnom dobiti jednoga kralja. Kakva je nadalje sudbina toga kralja kršćanina, toga neznamo.

1477. Sav je svijet očekivao veliku vojnu slijedeće godine 1477. na Turke, pa i oni sami znali su, da su se kršćani već dugo spremali, i dobro spremili. Kralju Matiji pridavala se dakako sjajna zadaća, da će biti vojvoda velike vojske. Opet se je svijet prevario. Kralj Matija se opet zarati s carem njemačkim Fri-

drikom, te je pored svih navedenih povoda rata jamačno najistinitija ona izreka u Bonfinu: „Matija često reče, da samo on i car znadu pravi povod rata, koji njih dvojica izmedju sebe vode“. Kralj Matija opet s novci dobivenimi od pape i kršćanskih vlasti i od svojih podanika zato, da ratuje na Turke, obrati na ratovanje s carem Fridrikom. Moramo pravo dati njemačkomu caru Fridriku, što veli u svojem proglasu od 26. junija god. 1477. na Ugre i Hrvate, „da je kralj Matija pobrao kršćanske novce za rat na Turke, a sad s timi istimi novci vojuje na kršćane, da svoje zemlje pušta neka ih Turci haraće, a on drugamo rat nosi.“ Ovako su sasvim pravedno i zlovoljni s kraljevom vladom Hrvati umovali.

Turci se kriepko okoristiše kraljevom odsutnosti. Projuriše u ljetu god. 1477. preko Hrvatske u susjedne zemlje, baciše se iz Kranjske u Istru, te napraviše u Furlanskoj takovo plameno more, da su i samu Veneciju sjajno razsvietlili. Od kada postoji republika, jošte nezadrhta tako očito kao ovaj put, kada su ljudi sa tornjeva mletačkih mogli jedva razabrati, koja sela gore, jer se je činilo kao da se sva zemlja upalila. Ono malo četa, što je bilo ovdje ondje, uzmicahu, jer ih je premalo bilo. Turci opet odgone hiljade naroda, a nitko u pomoć nedolazi. Da je bila gdjekad i sdvojnost u budućnost duhove preobladala, neka svjedoče sliedeće rieči iz proglasa kaptola zagrebačkoga (od 2. januara 1478.), kada se spremaju, da nasele kaptolsku tvrđu. „Za istinu mi, — veli kaptol u svojem hrvatski pisanom proglasu, — koteri smo, da poleg glasa apoštolskoga dokančanja govorimo na konec ove dobe sveta prišli, mira i počinka zevsema mentuvani; ali skoro od onoga vremena, kako je on znameniti i dični poglavnički varoš Carigrad kršćanske zemlje i k tomu Horvatska i ostala mesta i varoši kršćanskoga svieta po nezgovornih Turkeh križa Kristuša gospodina našega neprijateljih i okornih beštijah zavjeti podloženi i razsipani i glasovito kraljevstvo naše ze vsemi okolu bližnjemi zemljami kraljevskimi i orsagmi dičnemi podjednem rečenih beštijih vojskovanjem harcuvanja naprav potreno i stisnjeno jest na toliko, da ove

z vekšega dela porobljenjem i opušćenjem podloženo najzadnje skončanje čekati se vidi“.

Hrvati se obratiše kralju Matiji, neka im pomaže, a neka pusti ovaj strani rat, te zato pošlju k njemu poslanike. On im na to odgovori 18. novembra 1477., i mi priobćujemo cieli njegov znameniti odgovor, iz kojega prodiše samo jedna misao: branite se sami! „Ovih dana, — veli kralj Matija, — poslaste k meni a Vaše ime plemenite ljude: Nikolu Dombora, Vladislava Grebenskoga i Petra Biksada i čusmo Vaše jade, nevolje i nesreće, što ih netom od Turaka pretrpiste. Požalismo Vas tim više, što upravo mi moramo na Vašu nesreću pravom više požaliti nego li itko drugi. Još nam je žaliije, što smo s drugimi prenuždnimi poslovi našega kraljevstva zabavljeni, te nemožemo sami glavom priteći na Vašu obranu, što nemožemo na Vašu zaštitu sami sebe metnuti na kocku. Nedvojte o tom, da ćemo, čim nas Bog izbavi od ovoga rata, na koji nas je podigla tudja navala, da si obranimo kraljevstvo, da nećemo štediti ne samo truda ni troška, već da ćemo prerado metnuti na kocku našu osobu i sve naše sile, da Vas obranimo i ono kraljevstvo u prvanje stanje povratimo. Da međjutim radi nemarnosti nepretrpite Vi i ono kraljevstvo većih jada i većih nevolja, dok smo mi drugdje zabavljeni, providismo, da na obranu sveobću onoga kraljevstva priteče Vaša sveobća pomoć, da sabravši složno sve sile onemogućite provalu u kraljevstvo. Odredismo vjernim našim velmožnim Ivanu Tuzu i Vladislavu Egervaru, kraljevstva naših Slavonije i Hrvatske banu, da Vam ureknu skupni sabor, te da na jedan dan, koji će oni ustanoviti, sve plemstvo svakoga osobno pozovu. Ištemo dakle od vjernosti Vaših i zapoviedamo Vam i svakomu od Vas što oštrije, da znajuć ovo na zahtjev bana na dan i mjesto, koje oni odrede, u skupni sabor pristupite, da Vi sami u račun uzmete i velikaša i plemića svakoga bez iznimke, i koliko koji ljudi može dati na sačuvanje i obranu onoga kraljevstva, vjerno da sbrojite i ocienite, pak odlučite, da pod prietnjom globe svatko postavi onoliko, koliko ste Vi ubrojili i ucienili u skupnom saboru, pak koliko god je puta potrebno na obranu onoga kraljevstva, da se svatko glavom diže na noge. Naša je volja, da u istom saboru

svojom voljom i viećanjem izaberete pored moga bana jednoga posebnoga vojvodu (kapitana), koji će zajedno s banom nad Vašom obranom neprestano bditi i koliko god puta potrebno po Vašoj odredbi dizati Vas u boj, te braniti Vas i čuvati ono kraljevstvo od provale. A da medjutim Vi i svi stanovnici onoga kraljevstva Vaše sile tim laglje saberete i obrani tim laglje prionete, odlučismo Vas od sada oprostiti na četiri godine od svake daće — —“.

Sa dva gledišta znamenito je ovo pismo. Prvo: kralj Matija Korvin daje Hrvatima jedan dio svoje kraljevske vlasti, da s njime diele vrhovno vojskovođno pravo, da pored bana vojvode kraljeva bude vojvoda stališa hrvatskih. To su pravo oti naši vjerno čuvali, a najviše puta prenosili su ga na bana, jer je kralj obično birao bana, koji će moći biti dostojan vojskovodja Hrvata. Drugo: se je pokazalo odmah sljedeće godine, da su Hrvati sbilja bili sabrani i dobro spremni na neprijatelja. Jamačno se je sabor sastao i uredio vojne dužnosti po želji kraljevoj. God. 1478. opet se velika rulja Turaka provukla kroz Hrvatsku, a onda se razkrilila i razširila po susjednih zemljah slovenskih čak do Koruške, gdje su nesmiljeno haračili i banili se upravo po volji. S porugom progovoraše turski beg kršćanom: „Vi neimate pravoga Boga, imate drvene bogove, a molite se njihovim kipovom. Gdje vam je car. Imate dosta knezova, pak nas nemogu iztjerati iz vaše zemlje“. Dolazeć iz Štajerske vijala se preko Hrvatske ogromna rulja, dok ih nesustavi na Uni vojska hrvatska, koju je vodio knez Petar Zrinski. Turci u nevolji pokolju mnoge zaslužnjene kršćane, mnogi im se otmu, a oni uznađuše. U bitci bijahu Turci poraženi do noge. Od dvadeset hiljada jedva njih pet hiljada u divljem bjehu svoj život spasi, mnogo hiljada kršćanskih duša se oslobodi, a uspjeh i slava ovoga boja kano da je dušu povratila u Hrvate poražene toliko puta prošlih godina.

Medjutim se izvrnu odnošaji u Hrvata, te je bila nada medju oti našimi, da se približa godina mira od Turaka. Venecija do sada u ratu na kopnu i na moru slabe je imala saveznike, a kuga donešena iz turskoga rata morila po gradu, te je u crnu tugu zavila većinu mletačkih rodova. Jače se je to

u Veneciji osjećalo nego li recimo u Hrvatskoj na dalekih prostorih, premda i oči naši i susjedi njihovi plaču sbog te nove strahote. K tomu ostaviše republiku u ovom času papa i kralj napuljski Ferdinand na cjedilu. Vojne su na svih stranah toliko nesretne, mislilo se, sad će puknuti vlast republike, blagajne su izpražnjene, magazini izcerpljeni. Sve to skloni Veneciju

1479. na mir s Turskom mjeseca januara god. 1479. Svaka stranka zadržava što je do sada imala. Venecija zadobije svoja trgovačka prava u Carigradu gotovo ona ista, koja je imala za Byzantinaca, i po kojih je postala pomorska velevlast prvoga reda, držala je odsele svoga bayla ili sudca u Carigradu, a slobodno je uvozila i izvozila iz svih luka osmanskoga carstva.

Ovaj mir probudi pozornost gotovo ciele Europe, a najviše su se srdili oni, koji su tomu najviše krivi bili. Najjače se je srdio kralj Matija Korvin, a ne manje papa rimski, obadva krivci ovomu miru. Kralj Matija Korvin uze tražiti priliku rata s republikom. Labko nadje povoda. Peta točka ugovora glasi: „Svi podanici, pristaše i štićenici (racconandati) obiju strana uključuju se u ovaj mir, pak i sva mjesta, koja će odsele razviti zastavu svetoga Marka, a izuzimlju se ona, koja bi to neposredno pred ratom učinila, izuzimlju se sva mjesta, koja su pod okriljem sultana.“ Koji bi od hrvatskih velikaša stekli samo zaštitu republike, a da i nerazviju zastave mletačke, već im se pružila prilika, da u željno očekivanom miru opet obrađuju svoja polja, izgrade svoja sela i pogradjuju svoje gradove, da nemoraju bditi dan i noć na straži golih zidina i čuvati opustjela svoja polja. Toga si poželije najprije svi knezovi Frankopani, od starine prijatelji republike, rodjaci s najodličnijimi gospodujućimi rodovi, članovi plemstva, a upisani tamo u zlatne knjige. S njimi se kralj Matija Korvin najprije zarati, da im otme njihovo vladanje, da ih otme od Venecije.

Neznamo, da li se ikada bio rod knezova Frankopana razcvao tako kako sada, gdje sedmero rođjene braće, svi odrasli ljudi, svaki u obilnu zemljištu živi. Koje čudo, da je toliko ljudi nesložno bilo oko otčinstva, a nesreća je velika za Hrvatsku, da je to upravo sada bivalo, da su oni nehotice otvarali vrata Turkom kroz Hrvatsku. Bilo je među njimi čudnih ljudi. Najčudniji je bio svakako knez Ivan, komu je od oca zapao otok Krk, a želio je i od posjeda braće svoje štoгод zadobiti. Svi

su pak bili manje više pod zaštitom Venecije, svi su se mogli nadati, da će kao „štićenici“ republike uživati mira od Turaka. Kralj Matija Korvin je svojom dužnosti smatrao, da knezove Frankopane prisili na bezuvjetnu pokornost, zato odpremi god. 1479. svoga vojvodu Blaža Magjara s jakom vojskom i s topovi za opsijedanje gradova upravo na Frankopane. Zlosretni Ivan Krčki otvarao je put kraljevomu vojvodi svojim nespretnim vladanjem. U čas pogibelji gledao je, da otme svomu bratu Martinu Bribir i Novi, kada je ovaj na smrtnoj postelji bivao, te se svaki čas mislilo, da će izdahnuti. Badava bijahu opomene od braće i od Venecije, neka načini te smutnje. Kako ga nitko nije trpio, mogla je kraljevska vojska tako rekuć, čim se pokazala, ove gradove zauzeti, a Ivan je bježao na otok Krk, gdje su njegovi podanici po riečih službenika mletačkoga čekali kraljevu vojsku, da ih od ovoga čovjeka izbavi: „kao što Židovi na Mesiju“.

Prije nego što je vojvoda Blaž Magjar mogao sabrati toliko brodova, da predje na otok Krk, prolazila je godina a Turci nisu mirovali. Ljetna suša otvori im put preko Save i Drave, te je njih trideset hiljada provalilo u Hrvatsku i Ugarsku. Kralj Matija Korvin boravio je upravo u Budimu na saboru. Sam se digne glavom, da već jednom opere ljagu sa svoga imena i odvrati nesreću od svojih naroda. Turci uzmaknu u Bosnu, on ih uze progoniti. Šestnaest hiljada njegova konjaničtva preleti u Bosnu, da progoni Turke plienom preobterećene i da pali u njihovoj zemlji i robi za odmazdu. U nekome mjestu na Vrbasu, u kojem naši stigoše Turke, bile su pune kuće zarobljenih ljudi, žena i djece. Turci mjesto zapale i pobjegnu, a kraljevci sada pliene i robe, koliko se može. Već se je kraljeva vojska obterećena plienom kretala prama Jajcu, kada li paša bosanski bane novom vojskom njim u pleća. Vojska kraljeva lakoma za dragocienim plienom, kojim je natovarila sebe i konje, jedva je plien nosila, a kamo li da boj bije, a opet nije htjela odhititi, što je zadočila. Bitka se razbiesni, a oni u biegu. Već je i plien bio u šakah turskih, kad li sa strane bane tri sto hrvatskih konjanika. Turci prestrašeni i bojeći se, da Hrvata više ima, stanu bježati. Sva turska vojska u divljem biegu, a Hrvati slavodobitni s dobivenim plienom stignu u Jajce. Kralj Matija je u Zagrebu u kasnu jesenu god. 1479. dočekaio svoju slavodobitnu vojsku, učinivši u Bosni ono, što su Turci radili toliko puta u njegovih

zemljah, pak se opet vrati na omiljele mu razmirice s nje-maćkim carem Fridrikom.

U primorju medjutim nastavljao je rat Blaž Magjar, prešavši 1480. 8. januara 1480. na ladjah na otok Krk. Kukavni knez Ivan Frankopan sada se uzžurkao, te molio s jedne strane kraljeva vojvodu: neka mu izhodi milost kraljevu, s druge opet dan za danom navaljivao s poslanici u Veneciju, neka ga nepuste propasti. Mletčani uzmu posredovati, ali bez uspjeha, zato izadju mletačke ladje na more i donesu Ivanu nešto pomoći. Vojvoda Blaž Magjar obsjeo najprije Omiš i za nekoliko ga dana osvojio, a onda kretao preko grada Krka i obsadi ga. Šest hiljada kraljeve vojske sa dosta bojne sprave i težkih topova uze grad biti. Gradjani se uznemirše, a mletački poslanik stojeći uz jasnoga kneza Ivana Frankopana dobaci mu spasujuću misao, da nad Krkom razvije zastavu svetoga Marka, da preda grad i otok u ruke Mletčana. Na jednom sabere oko sebe knez Ivan svoje doglavnike i dvoranike i objavi im, da predaje otok Mletčanom, i u taj čas zaiska od njih, da polože prisegu vjernosti zastavi sv. Marka. Oni zapanjeni nadjoše se na jednom u takovu čudu i u brigi između dvie vatre, mletačke i ugarske, da to odmah i učiniše, te se zastava svetoga Marka koncem mjeseca februara god. 1480. na zidinah grada razvi, a vika sa zidina gradskih: „živio sv. Marko“ tutnjila je do tabora kraljevske vojske. Nove bojne pomoći prisiliše Blaža Magjara, te je morao početkom mjeseca marta uzmaknuti s otoka Krka, da mu Mletčani pute nezatvore. Otok Krk osta pod Venecijom, a knez Ivan Frankopan dobije godišnju plaću od Venecije i skitao se je kao vječni žid dosta godina kasnije po dvorovih i kopao svakud, nebi li si otok opet predobio. Sebe je i svoj rod upropastio, a otoka nije predobio niti on niti njegovi potomei. Dakako, da je kralj Matija Korvin prosvjedovao proti mletačkom nasilju, a vojvoda Blaž Magjar iznova je spremao vojsku, da dobije Krk. Venecija je sada branila svoje pravo i dokazivala, da je od vjekova ovaj otok njoj pripadao, a kralj Matija Korvin morao se napokon toga posla posve ostaviti.

Što je kralj Matija Korvin opet spremao veliku vojnu na Turke, kako su se preplašili u Italiji, kada je turska vojska navalila na kraljevstvo napuljsko, kako su opet obećavale sve talijanske vlasti, da će dati pomoći za rat, sve to netreba ni spominjati u povjesti hrvatskoj, kad su uza sve to Turci mogli

provaljivati na naše strane, premda je kralj Matija namjeravao baš u ovo vrijeme osbiljno na čelu kršćanskih vojska razbiti neprijatelja. Sreća je bila za kršćanski svijet i za cijelu prosvjetu europsku, što je 3. maja god. 1481. umro osvojitelj sultan Muhamed II., koji je 1481. vjerno izvršivao, što se je bio zakleo, kada je prisizao na jednoga Boga, da neće prije usnuti, niti će okusiti jela, niti užiti što sladka, niti učiniti što dobra, niti se okrenuti na drugu stranu, dokle nepotrese i s kopiti svojih konja nepogazi drvenih i srebernih i naslikanih bogova, što su ih svojima rukama načinili poštovatelji Krstovi, dokle neizbriše grehote njihove od iztoka do zapada. Potro je on byzantinsko carstvo i trapezuntsko, Srbiju i Bosnu, Albaniju i Moldaviju i sve otoke na aegaejskom moru. Treptila je pred njim Europa, a opustile hrvatske zemlje. Da je koje vrijeme dulje vladao, jamačno bi pod udarci njegovimi izdahnuo i ono gradova hrvatskih, koji su iza neopisivih patnja u svojih tvrdih zidinah u vrijeme nevolje znali sabirati narod sa ravnih poljana. Nasliediše ga dva sina Bajazet i Džem. Obadva se zaratiše, Džem osta prevladan, pobjegne god. 1482. na otok 1482. Rod k redu Ivanovaca, odavle u Francezku, u Rim i u Napulj. Sultan Bajazet je u miru puštao kršćane, da nebi oni Džema podigli na prijestolje, plaćao je onim, koji su ga držali. Mir nastaje kršćanskomu svijetu od Turaka, a Hrvatskoj napose barem na toliko, da nisu svake godine po nekoliko puta susjedni paše, kako je do sada bivalo, na našu zemlju navaljivali. Sultan Bajazet je po naravi svojoj ljubio mir i rado se posvećivao pobožnomu snatrenju, uzgajao je znanosti i štitio ih. Sa kršćanskimi vlastimi učini mir.

Ne od volje sultanove, već od svoje vlastite domisli, digla se mjes. oktobra god. 1483. jedna vojska turska od kakovih osam 1483. hiljada ljudi preko Hrvatske pod vojvodstvom Harsi paše. Na Uni dočeka ih ban hrvatski Vladislav Egervar i uz njega: Vuk Despot, Ivan Cetinski i Mihajlo Slunjski, knezovi Frankopani i druga gospoda hrvatska s liepom vojskom od kakovih dvanaest hiljada ljudi. Zla je slutnja odmah popala Turke. Oteti kršćani iz njihovih ruku poslije pripoviedahu, kako su postavljali sablju da visi, pak su iz nje gatali. Tada da je mjesec postao krvav, zatim crn, a onda taman, tri zvijezde da su na Turke vatru sipale, a oni prestrašeni čupali si dlake iz glave i brade, na zemlju padali i drug drugu objimali. Paša pošalje našim darove i obećanja,

da će im predati nahvatano roblje, ako ih u miru puste proći. Neprihvatiše pogodbe, već mu poruču, da će samo od njega uzeti što si s mačem predobiju. I drugi put slao je paša poslanike s ponudom, da će od svake sablje, koliko ih ima u turskom taboru, platiti dva do tri forinta, a da nikada više neće navaljivati na naše strane. Pobojaše se naši, da Turci neposieku zaslužjenih kršćana, pak su poslali šest ljudi, da se pogadjaju za zaslužjenike. Turci pokazaše im samo tri hiljade osoba, većinom slabih i iznemoglih, a što je boljega bilo, to je moralo zakrito poleći na crnu zemlju, a tko bi se maknuo ili drugčije oglasio, pala bi mu sa ramena glava. Naši poslanici nisu bili s tim brojem sužnja zadovoljni, jer su znali, da ih više ima i odu. Dotle međjutim naši obadju turski logor i kličuć sveto ime Isusovo navale na Turke. Što nije mač kršćanski uništio, to je odniela Una voda hladna. Jedva je toliko Turaka preko vode preplivalo, da su mogli naviestiti, kakvo su razsulo pretrpili. Pobjeda ova je na daleko veselila kršćanski svet, jer ju sinovi drugih naroda bilježe medju slavne dane kršćanske. Naš domaći sgodopisac veli dapače, da je palo petnaest hiljada Turaka, a dvadeset i pet hiljada sužanja, da je kršćanstvu spašeno.

Uživajuć ponješto blaženi mir, namieštao se je opet narod naš na svoja selišta, a kako je na mnogih mjestih nestalo pučanstva, drugi su se kršćani namieštali na njihova mjesta, koji su uzimali pred Turci, da i nadalje uzmognu poštovati sveti krst. Gospoda trebala su radnih sila na prostranih svojih dobrih, pak su ih rado uzimali u svakojakih svojstvih. Mnogo puta se zato dogadjalo, da su gospoda jedni drugim kmetove otimali. Sbog toga radjahu se mnoge razpre izmedju banova hrvatskih i mletačke oblasti u Dalmaciji. Na stranah Turkom bližih narod je dakako uzmicao s polja i prinicaio u gore, gdje je slobodnije svoja stada pasao, s kojima se laglje kretao, ako je neprijatelj navalio. Ti su se ljudi nazvali Vlasi, a kako nisu imali odmjerene gospodske zemlje, nisu niti plaćali stalno daće gospodi, bivali su mnogo puta na smutnjn, te im zato češće dolazi spomen, nego li kmetu naseljenu na stalnoj zemlji. Poviest nam ovih i sljedećih vremeua potvrđuje žalostnu istinu, da je liepi kriečki dio našega naroda stajao malo više iznad nomadskoga stanja, dočim nije imao drugoga do svojih stada, a micao se

uz gorja od jednoga vlastele više puta do drugoga. I kmeti se na novo naseljivali, ali gdje kako i kada, toga nam dosadanja vrela nemogu u jednu sliku sastaviti.

Kralj Matija pomogao je ovom časovitom miru u Hrvatskoj time, što je pod konac godine 1483. učinio sa sultanom Bajazetom primirje na pet godina. Time je i sebi dao oduška, da svrši rat s njemačkim carem Fridrikom. Osvojio je god. 1484. gotovo 1484. cijelu dolnju Austriju do samoga Beča. Taj grad uzme obsiedati, da ga gladju izmori i na predaju prisili. Iza više mjeseca obsiedanja grad se preda uz pogodbu, da vojska careva slobodno otidje, a gradu njegove povlasti ostanu. 1. junija 1485. u oči spa- 1485. sova dana unidje kralj Matija u grad Beč, praćen od najodličnijih vojvoda, velikaša i osam hiljada konjanika. Za malo dana pokloniše mu se i stališi dolnje Austrije, a car Fridrik, kada je Bečko Novo mjesto izgubio, uzmakao je iz svoje zemlje, te je car njemačkoga carstva gotovo tako bio pao, „da nije imao kamo svoju glavu nasloniti“.

Kralj Matija bio je sada na vrhuncu svoje moći i slave, gospodar tolikih naroda i zemalja. Tim je bolnije osjećao, što će kuća Hunjadova iza kratka sjaja i slave s njime u grob klonuti. Nije imao djece niti od prve žene kćeri Podjebradove, niti od Beatrice. Imao je ipak sina, koga mu je rodila ljubovnica njegova liepa kćerca nečelnika breslavskoga, krštena imenom Ivana. Priznao ga za svoga, uzeo ga na svoj dvor, dao ga liepo izučiti, a sve ga je više ljubio, čim je godine za godinom jače izčezavala nada, da bi mu Beatrica mogla sina roditi, sve ga je više namještavao do sebe i mjesto sebe, samo da se svijet priuči priznavati Ivana Korvina za svoga budućega kralja. Sve što je kralj Matija odsele radio, bilo je samo tomu posvećeno, da si sinu prijestolje osigura. Jošte ove godine 1485. sazove sabor stališa ugarskih i razširi znamenito moć i vlast palatina, samo da Mirko Zapolja, budući palatin, u koga je izmed svih velikaša najjače vjerovao, samo da taj čovjek bude mogao sve učiniti, da uzmogne biti Ivan kralj. Palatin je odsele imao pri izboru kralja, ako kraljevska kuća izumre, prvi glas, a ako je kralj maloljetan, on je regent mjesto njega, a svi mu se stanovnici kraljevstva moraju pokoravati kao samu kralju. Ovim je zakonom dobila poviest ugarska, a ponjekle i hrvatska drugačiji smjer, nego što ga je do sada imala; iz ovoga je zakona

rasla snaga Ugarske i palatina, a pobijala se vlast bana i samosvojnost Hrvatske.

- Kralj Matija pokuša i ženitbom svoga sina prijestolje utvrditi, 1486. te ga zaruči god. 1486. sa sestrom vojvode milanskoga Marijom Biankom Galeazzo, s djevojkom s ljepote na glasu, a jamačno najbogatijom vjerenicom, što ju je u ono doba mogao naći u Europi. Sina svoga učini kralj Matija gospodarom mnogih gradova u Ugarskoj i dade mu naslov hercega šlezkoga, a gospodu i velikaše redom je k sebi zvao i svakoga napose molio, neka mu prizna sina za kralja, a svaki je na to prisegao. Dapače na veliku 1487. radost Matijinu i stališi to prisegoše god. 1487. Mnogi prijatelji htjedoše, da se odmah Ivan proglasi za nasljednika, ali kraljica Beatrica, pohlepna za vladom, plakala je i uzdisala pred kraljem, neka njoj ostavi kraljevstvo. Mlada i liepa žena nadala se udaji sa kojim od princeva poljskih, pak je mislila, da bi mogla ona biti kralj Ugrom i Hrvatom, kako je nekada bila kraljica Marija. Spletke kraljičine proti mladomu Ivanu Korvinu neizmjereno su kralja žalostile i pospješivale su konac života 1490. njegova, koji se dogodi 6. aprila god. 1490. u novoj prijestolnici njegovoj u Beču.

X.

Kada je izdahnuo kralj Matija Korvin stisnu se oko srдца tuga njegovomu nezakonitomu sinu hercegu Ivanu Korvinu. Mladić od osamnaest godina umah osjeti, da je sam na svijetu bez oca i majke, jer su se u čas izmienila lica velikaša. Kleknuvši pred kraljicu Beatricu molio ju je, neka mu bude majkom, a on će joj biti dobar sin. To mu je kraljica prihvatila, premda je onaj čas pomišljala, kako će sama zavladati. Već prvi poklon prisutnih velikaša nije bio samomu Ivanu Korvinu, već i kraljici Beatrici, a mjesto pečata kraljeva da će se odsele izdavati naredbe pod pečatom kraljice i prvih velikaša kraljevstva. Prividno je samo bilo povoljno po hercega Ivana Korvina, što se je reklo, da će do sabora zajedno sa svojom majkom vladati. Kraljica Beatrica sazove izborni sabor na 17. maja 1490. na Rakoš. Pretendenti za prijestolje javiše se s više strana. Herceg Ivan Korvin se je nadao, da će ga sigurno izabrati. Mlad, mehak po naravi i neizkusan u svijetu nije vjerovao u nezahvalnost i vjerolomnost ljudi, uzdao se u prisege

velikaša, koji su njegovu ocu prisegli, vjerovao je osobito onim, koji su po njegovu ocu veliki postali. Više je čekao na izbor, nego li radio za sebe.

Drugačije se hvatala posla kraljica Beatrica. Videći da ju neće velikaši za kralja, htjela je svakako ostati kraljica. Javio se za prijestolje Maksimilijan austrijski, izabrani kralj rimski, liepi i mladi udovac, osnivajuć svoje pravo na ugovoru od god. 1463. između kralja Matije Korvina i njegova oca cara Fridrika. Njega bi rado bila uzela kraljica Beatrica, ali on nije htio, zato se od njega odvratila na stranu mladoga kralja českoga Vladislava, koji si je pravo izvodio odatle, što je unuk kralja Alberta i njegove supruge Elizabete. U njega se pouzda Beatrica, za njega razsipa svoje zlato i dragocjenosti među pohlepne velikaše. Jošte je bio suparnik kralju českomu njegov mlađji brat Ivan Albert, koji nije imao gotovo nikakve stranke. Hrvati su bili skoro svi znatniji velikaši i plemići uz hercega Ivana Korvina, jer je po ocu nasliedio i dobio od njega najveće posjede i gospoštine u našoj zemlji.

Znali su to njegovi neprijatelji i zavaravali su tako jako mladoga hercega Ivana Korvina, da je on svoje odlučne protivnike biskupe Ivana Pruisa i Tomu Bakača za svoje govornike pred stališi izabrao. Oni su dakako mlitavo njegovu stvar zagovarali, a ipak su se pobožali, da bi ipak mogao biti izabran. Pitajuć ga velikaši nadami, da će biti izabran, a da unapried zadovolje njegove pristaše i njega, puste se s njime u tajne dogovore, da ga tobože i za taj slučaj osiguraju, ako ipak nebi bio izabran. „Ako bi“, — glasio je ugovor, — „božjom providnošću ili većinom glasova drugi koji vladar na ugarsko prijestolje bio pozvan, to ima biti Ivan Korvin imenovan kraljem Bosne, a treći ili četvrti dan iza krunitbe kralja ugarskoga ima biti okrunjen. Pored kraljevstva bosanskoga dobiva Slavoniju kao vojvodstvo, a u Hrvatskoj i Dalmaciji biti će doživotni ban. Malo ne kraljevskom vlasti vladati će Ivan Korvin nad Hrvati, a za obranu gradova kralj će ga ugarski stalnom podporom pomagati. I mnoge druge povlasti dobiti će herceg Ivan Korvin, zato će predati izabranomu kralju krunu i gradove Budim, Višegrad i Biograd“.

Jamačno je Ivan Korvin u stiski na sve to privolio, jer je počeo dvojiti o svojem uspjehu. Umah se osokoli, kad su došli Hrvati i na čelu im vojvoda Lovro Pločki sa sedam hiljada

konjanika. Već je bilo među Ugri sve dogovoreno i jednoglasno zaključeno, da se izabere kralj česki Vladislav, a pristaše njegovi postaraše se, da tako zvanu crnu četvu, vojsku Ivanova oca, kupe za skupe zlatne novce sa sto hiljada zlatnika, te je prisegla vjernost kralju českomu Vladislavu i prije nego što je bio izabran. Sada sve skrene na Vladislavovu stranu, a Ivan Korvin vidje se na jednom sa svojim hrvatskim pristašama osamljen i uzmaknu od Budima, da se u Slavoniji na rat pripravi. Neprijatelji njegovi brzo sabraše jaču vojsku i dadoše se za njim nepripravnim u boj i razbiše ga, i dosta mu ljudi pohvataše. Čim je dospio u Budim glas, da je Ivanova četa razbita, umah sazove podpalatin Urban Doezi 15. julija 1490. sabor, i proglasi Vladislava Českoga za kralja, a da bude što veće oduševljenje, razsipa pohlepna novoga muža kraljica Beatrica novaca među narod. Bojeći se ipak hercega Ivana Korvina, da im nedonese rata iz Hrvatske, napeše se podpalatin Doezi i biskup Tomo Bakač, da dobroćudnoga mladića primire i to na temelju već spomenutoga ugovora. Dobričina popusti i predao im ugarsku krunu i Višegrad. S krunom izgubi i ruku Marije Bianke, bogate kćeri milanskoga vojvode Galeazza, koja se poslije udala za njemačkoga cara Maksimilijana. Najodličniji Hrvati ostaviše ga i predju na stranu Maksimilijana austrijskoga.

Kralj Vladislav Česki udje s jakom vojskom u Ugarsku. Čovjek najkrepčije dobe, u trideset i šestoj godini, mlitavac duhom, nije obećavao sretne vladavine. Pravo se slutiti, da su ga samo zato najsebičniji velikaši birali, da mogu po svojoj volji vladati. Sama izborna kapitulacija bila je prava podpuna sramota, jer je svezao vlast kraljevu, a razvezao samovolju velikaša. Neće pobirati ratne daće, već će se zadovoljiti običnini prihodi, mnoge će novote kralja Matije Korvina ukinuti, predobljene zemlje po kralju Matiji će sačuvati, a potvrditi će sve, što stališi do krunisanja za utvrđenje slobode i za državno dobro zaključee. Dao im je upravo list biela papira, neka ga izpišu. Hrvatom izda napose potvrdu svih prava i posebnu kraljevsku povelju. Sada potvrdi i ugovor utanačeni prije s Ivanom Korvinom. Pošto je na to sve kralj Vladislav Česki prisegao, uljezao je 9. augusta 1490. u Budim u svoju prijestolnicu slavljen od himbenih laskavaca kao poslanik neba, sva nada i spas Ugarske.

Kratko je bilo ovo prvo slavlje novoga kralja, jer su erni glasovi dolazili s dvie strane. Brat njegov Ivan Albert prešao je granicu i drugi dan iza ulaza kraljeva u budimsku prijestolnicu našao se sa osam hiljada ljudi na Rakošu. Trebalo ga je primiti. Jošte su crniji glasovi dospjevali iz Austrije. Kralj rimski Maksimilijan na čelu svojih vojska osvajao je opet Austriju i za malo dana, 19. augusta 1490., uz neizmjereno oduševljenje uljeze u Beč. I tamo je slao kralj Vladislav svoje poslanike, da istu primirje, ali budu odbiti. Zato se požure njegovi pristaše, da ga čim prije okrunu, da i čarom krune kralj obasjan laglje dobije među plemstvom pristaša. 13. septembra 1490. postavi mu Osvald, biskup zagrebački, krunu na glavu uz veliku pratnju ugarskih i českih velikaša i vitezova, jer su jedni i drugi do dvadeset hiljada konjanika imali. To je i potrebno bilo, da gdje god neprijatelji svečanoga sprovoda od Budina do Stolnoga Biograda nesmetu. Hrvata kod te krunitbe osim biskupa zagrebačkoga nije bilo.

Badava je kralj Vladislav zaklinjao oca svoga, da bude sudac izmedju njega i mladjega mu brata Ivana Alberta, kada je i majka njegova volila mladjemu svomu sinu prijestolje ugarsko-hrvatsko, jer je stariji već bio kralj česki. Ivan Albert osvajao je sjeverno-istočnu Ugarsku. Kralj rimski Maksimilijan opet osvojio ne samo Austriju, već se je prebacio u Ugarsku, česa prije nije nitko niti slutio, da bi se moglo dogoditi. Dopro je i do Stolnoga Biograda i 17. novembra 1490. osvojio ga, a druge vojske krenuše u Hrvatsku, te im i grad Zagreb otvori vrata. Da nije u ovaj čas kralju Maksimilijanu novaca ponestalo, bio bi i Budim predobio. Nije ih imao niti kralj Vladislav, a nije smio daće ratne nametnuti, jer se je tako obvezao u izornoj kapitulaciji. Opet se baci u naručaj kraljici Beatrici, hlepečoj za njim, da ju što prije uzme za ženu i kraljicu. Izmami joj puno novaca i opet joj uz srdačan zagrljaj obeća, da će ju uzeti, čim ovaj rat dovrši.

Kako rekosmo, sreća je bila po kralja Vladislava, što je kralju rimskomu Maksimilijanu ponestalo novaca, da nastavi rat, pak je samo posade u gradove namjestio, a sam se povukao koncem god. 1490. u Austriju. Sa svojim se bratom kralj Vladislav nekako izmiri početkom god. 1491., a onda započne vojevanje na kralja 1491. Maksimilijana, te opet sretno predobije Stolni Biograd, a herceg Ivan Korvin zauzme sebi Zagreb. Obadvie stranke budu sklone miru, oko koga se stalo raditi. Napokon utanačiše u Požunu 7. novembra

god. 1491., neka kralju Vladislavu i njegovim potomkom bude kraljevstvo ugarsko i hrvatsko, da kralj Maksimilijan zadrži sve u Austriji, a da vrati otete u Ugarskoj gradove, da glede nasljedstva na prijestolju valja ugovor onaj stari od god. 1463. između kralja Matije Korvina i cara Fridrika, po kojem bi naslijedio na prijestolju ugarskom kralj Maksimilijan i njegov rod, ako bi umro kralj Vladislav Češki bez potomka. To bi imao na sljedećem saboru potvrditi i potpisati svaki velikaš ugarski i hrvatski, da pače svaki novi biskup, kad sjedne na biskupiju i svaki velikaš ulazeći na kakvu državnu službu morao bi na to priseći i potpisati, da će u tom slučaju dati krunu samo kralju Maksimilijanu i njegovim potomkom. Tako će isto prisizati i svaki nasljednik Vladislavov. Kralj Maksimilijan će odsele nositi naslov kralja ugarskoga i hrvatskoga, a njegovim dosadanjim pristašam oprašta se, što su ga služili, mogu ga i nadalje služiti, samo da prisegnu vjernost kralju Vladislavu. Ovo su glavne točke ugovora, o koji su se do naših dana zadjevali toliki političari austrijski i ugarski.

1492. Proti ovom ugovoru dizala se velika vika u Ugarskoj. U saboru u Budimu, držanom 2. februara god. 1492. zatutnjilo je sve, kada se je stao čitati ovaj ugovor, jer kralj Maksimilijan među plemstvom nije imao nikakvih pristaša: „Izdaja“, — vikalo se sa svih strana — „domovina, sloboda, čast nam je prodana, nećemo mira, nećemo robstva. Na oružje!“ Pak ipak prihvatiše ugovor. Drugačije je to bilo među Hrvati, gdje je kralj Maksimilijan imao toliko glavnih pristaša. Oni rado pristaše i napose na dan pepelnice 7. marta 1492. prihvatiše pogodbu. Šestdeset velikaša i plemića hrvatskih sabravši se u Budimu pod svojim banom primiše pogodbu, da će priznati nasljedstvo kuće habsburške, ako bi kralj Vladislav Češki umro bez potomaka. Svoje pečate i podpise dadoše pod listom: Vladislav Egervar, ban Dalmacije, Hrvatske i Slavonije, Bernard, Nikola, Ivan i Mihajlo Frankopani, knezovi senjski, krčki i modruški, Stjepan i Mihajlo knezovi Blagajski, Petar i Pavao Zrinski, Balša, vojvoda svetoga Save, Baltazar Baćan, Keglevići, Šubići i petdeset drugih plemića. Ovaj ugovor s kućom habsburžkom osta temeljnim, te odsele ona nije svojih očiju odmaknula od Ugarske i Hrvatske, ona je gledala spone jošte tvrdje vezati novimi i novimi ugovori, razvijajući svaki put svetu zastavu kršćanstva, kojom će spasiti Ugre i Hrvate. Zato je svaki

odpor ugarski bliednuo pred sudcem ove ideje, kojoj se klanja suvremena poviest i kršćanska čuvstva svih naroda.

Skupo je platio kralj Vladislav Česki ovaj ugovor u nutarnjih uredbah svoje države. Morao je dopustiti, da padnu porezni i carinski nameti nametnuti od kralja Matije Korvina, a Hrvatima dade stariji lagodniji porez kunovine; tako da je kralju ostalo veoma malo prihoda od kraljevskih dobara i nekih monopola u Ugarskoj. Time je ostao kralj i njegov dvor bez prihoda, jamačno najsiromašniji u cijeloj Europi na sramotu narodom, s kojima je vladao. Niti vojske nisu imali odsele davati stališi, kako je bilo prije. Ako kralj u inozemstvu rat povede, nije mu nitko dužan vojnu službu dati, a ako neprijatelj navali u kraljevstvo, onda će kralj dići vojsku, a istom ako ga on nebi mogao svladati, dižu se velikaši i plemići. Plemstvo i velikaši imadu dati svoje čete pod zastavu županija, samo su izuzeti bili prelati i neki velikaši, koji su imali svoje nasljedne županije. Malo je bilo takovih u Ugarskoj, ali među Hrvati bilo je veliko zlo, jer je svoju posebnu zastavu vodio Ivan Korvin, Lovro Fločki, Stjepan Zapolja, Frankopani, Karlovići Krbavski, pak su sva ova možna gospoda bila više puta gotovo na nepriliku banu, jer su se teško pokoravala. Prebrzo se pokazale žalostne posljedice, što su ovi možni rodovi među Hrvati činili državu u državi, kada niti kralj neima novaca ni vojske, da u slučaju najveće nevolje pomogne svojim državam.

Jedinu pogodnost, što ju učiniše stališi kralju Vladislavu, bila je, što mu nedopustiše uzeti za ženu kraljicu Beatricu. Ona je jadnica drhéuć čekala ovu odluku i dočekala ju biesna, jer je tolike novce i dragocjenosti razsipala, da digne vojske na obranu miljenika svoga. Sada odleti najprije iz Budima, a poslije i iz Ugarske. Digla je tužbu pred papom rimskim Aleksandrom VI., u kojoj je kazivala, da je kralj Vladislav Česki s njome faktično ženitbu obavio. Kralj Vladislav je to opet tajio i kazivao papi, da mu njegovi ugarski i hrvatski stališi, a i česki nedopuštaju uzeti ovu ženu neplodnicu. Za tu parnicu potrošila je kraljica Beatrica sav svoj preostali imetak, te napokon umre god. 1508. u siromaštvu i samoći u Italiji na otoku Ischiji.

Zabavljeni ustoljenjem kralja Vladislava odvratili su oči naši za čas oči svoje od Turaka, mozebiti više nego što je trebalo, jer je neprijatelj i u vrijeme primirja bez prestanka na naša

vrata kucao. I na Uni i na Savi i na Dunavu, svagdje je bilo i povećih poboja, svagdje su Turci bili suzbiti, a poslanik Vladislavov u Carigradu Mirko Czobor badava se trudio, da produži primirje, koje je već god. 1491. izteklo bilo. Pobjedonosni sultan Bajazet, pobjeditelj vladara egipatskoga, stavljao mu je teške uvjete, da mu kralj Vladislav odpusti Dubrovnik i Vlašku, a da mu bude slobodan prolaz kroz Hrvatsku u Njemačku. Kada Czobor na to nije pristajao, razjari se sultan i zapoviedi mu, neka se prtlja iz njegove prijestolnice, a sam krene prema Sofiji, da diže veliku vojsku na Ugare i Hrvate.

Medjutim se je promienila vlada i u Hrvatskoj. Mladi Ivan Korvin zasitio se svoje vlasti kao podkralj, jer mu se nisu pokoravali Frankopani, a valjda su i ljubovni čari smeli mladića, da silu na knezove primorske neizvodi. Zaljubio se je on u Beatricu, kćer Bernardina Frankopana, koju je poslije i uzeo. Kralj Vladislav imenova koncem god. 1492. za hrvatskoga bana Mirka Derenčina, dosada kapetana Ivana Korvina u Senju, i Andriju Bota od Bajne. Ovi se ratiše s Frankopani, te je ban Bot poginuo. Osta sam ban Derenčin u oči ove prieteće pogibelji od 1493. Turaka. Jakub paša bosanski dobije od sultana Bajazeta zapovied, da provali kroz Hrvatsku u austrijske zemlje što većom vojskom, što je ovaj i izveo u ljetu god. 1493. U čas stvori se mir medju banom Derenčinom i Frankopani, te oni i sve plemstvo stupe pod banovu zastavu, da dočekaju i razbiju pašu, kada se bude sa svojim plienom vraćao. Nadjoše se tuj Bernardin, Ivan i Nikola Frankopani, Karlo Krbavski, Petar Zrinski, Gjuro Vlatković i skoro „sav eviet“ hrvatskoga plemstva, svega skupa do petnaest hiljada ljudi, doduše manje konjanika nego što su ih Turci imali, ali ipak liepa vojska za ono vrijeme. Vraćajuć se paša na posavske strane, dočuje za banove priprave, pak se povuče na zapad, da po kršnom gorju svoju vojsku i plien sretno provede. Vijugajuć se tako Turci i paleći nadjoše se pred hrvatskom vojskom na udbinjskom polju. Jakub paša se preplaši boja i posla glasnika k banu Derenčinu s mnogimi obećanji, neka mu pusti mirno proći. Time nastala medju Hrvati smutnja, jer su se najsmjeliji ljudi medju njimi bojali, da neće moći odoljeti, zato su predlagali, da se bitka prenese u brdine, gdje će moći i pješaci hrvatski s uspjehom turske konjanike smesti i razbiti. Ban Derenčin je bio zato, da se na otvorenom

bojnom polju bitka zametne i doviknu: „Ha, Hrvati vazda ste bili strašivice!“ Odvrati mu na to knez Ivan Frankopan: „Danas hoćemo viditi, tko je bigavica: ti budeš danas začetak raspa hrvatske zemlje! Bane! nij' ti po Ugrih od grada do grada jahati, ter se hartati; hoćeš danas viditi, kako Turci boj biju“. Ali ban Derenčin osta pri svojem i odgovori: „Probabo!“ — kušati ću; — a bio je hrabar vojnik i više puta pobjednik nad turskimi četami, ali ga ovaj put previše mamila slava, da u jednoj velikoj bitci Turke razbije. Zlom kobi smatrahu Hrvati, što su se mjeseca julija ove god. 1493. nad njihovom domovinom nadvijali crni tmasti oblaci, iz kojih je toliko bljeskalo, takovo gromovlje pucalo, tolika se tuča na zemlju prosipala, da toga nikad nitko nije bio upamtio. Ta ista strahota ponovi se u oči ove bitke. Na dan same bitke, 11. septembra 1493., vidje se na udbinjskom polju strahovit prizor naravi. Među našimi diže se tolika prašina, da je jedva jedan drugoga vidio, dočim je u isto doba nad turskim taborom sunce sjalo. Hrvati se po običaju namjeste u tri odjela. Na jednom krilu bili su Slavonci, na drugom Frankopanska vojska, a u sredini ban Derenčin. Turci po svojem načinu namjeste slabije čete naprvo, a jače konjaničtvo od zada. Prvi navale Hrvati što vatrenije mogoše, ali već u prvom boju pade jedan od glavnih vojvoda knez Ivan Frankopan. Da mu mrtvo tielo Turkom neostane, poleti na ono mjesto Gijuro Vlatković sa svojom četom, da ga otme. Turci ga obkoliše i sasjekoše. Naši se smute, kada na jednom uzmakne knez Bernardin Frankopan, te je badava ban Derenčin nastojao, da uzmičuće suzdrži. Turci navalise istom u ovaj nesretni čas s najjačom svojom silom. Tako nasta strašni poraz medju kršćani u najstrašnijem razsulu njihove vojske. Mrtvih osta Hrvata do sedam hiljada, a šest hiljada Turkom u ruke dopade. Sam ban Derenčin pade živ u ruke neprijatelju, a sinu su mu na očigled oca glavu odsjekli i svaki put bi mu ju donosili, kad su mu jelo uosili. Odveden na dvor sultana Bajazeta bude siljen na sve načine, da se poturči, a kada to nije htio, baciše ga na neki otok, gdje je poslije tri mjeseca poginuo. Da se Jakub paša jače uzmogne pohvaliti pred sultanom, koliko je bitku izbio, dade on mrtvim nose poodrezati, da ih svomu gospodaru na poklon dade. A onda jošte polete biesni

Turci po Liei i Krbavi, da se još većim brojem roblja obogate. „I tada počеше cviliti“, — završuje suvremeni Hrvat, — „matere i udove i mnogi drugi, i bi tuga velika u ovih stranah, kakva nije bila od vremena Tatara i Gota i Atile“. — „Ovdje je bila propast kraljevstva hrvatskoga“, tako veli malo kasniji Hrvat.

Znajući oči naši, da se već sada nikako sami neće moći od Turaka obraniti, razaslašu glasnike svoje po svijetu, da traže saveza i pomoći. Od kralja svoga prezrenoga već Vladislava kao da se nisu niti nadali pomoći, kada najprije šalju Gjuru Divnića papi rimskom i ostalim dvorovom Italije, da im donese pomoći. Druge poslanike odpremiše k Maksimilijanu, kralju rimskom. „Preko sedamdeset godina“, — vele njemu, — „opiremo se strašnomu neprijatelju polazuć život naš i blago naše. Kao tvrdjavu branimo koliko je moguće sa svojim životi kršćanske države. Da Turčinu mi dopuštamo, svaki dan bi navaљivao na ostalo kršćanstvo. Svaki dan, svaku uru žrtvujemo naš život, čast i imetak. Oči, braća i prijatelji nesmiljeno su ubiti ili ulovљeni; žene, djeca, kćeri odvedene i osramoćene, što je za nas najveća nesreća na svijetu. Do sada smo se branili, jer smo se nadali, da će ipak cesar, izborni knezovi kao najviši vladari rimskoga carstva promisliti naše pretežno stanje, pak nam u pomoć priteći, da se time ne jedna ili dvie države već cijelo kršćanstvo otme groznoj nesreći. Ako padne Hrvatska, lahko će neprijatelj odavle napadati sve kršćanske zemље. Pokojni cesar bio je učinio osnovu za obranu, ali smrt mu presječe, da je nije mogao izvesti. Ako se nam nepomože, nećemo se moći obraniti od Turaka, jer su nas ratovi s njimi već spravili pod ništa, gradovi i kuće već su nam stranom prazne, podložnici i kmeti odvedeni, imanje nam oteto, porobljeno i požgano. Ipak smo do sada odbijali svakojake ponude, što nam ih nudjahu Turci, mislismo, da će se cesar i knezovi već jednom oprieti turskoj silovitosti, pak da ćemo ostati u svezi s kršćanskim svijetom. Sada se pak obraniti nemožemo, jer su nam Turci do proljeća po-

stavili rok, do koga im moramo odgovoriti i obećati našu pokornost“. Zato mole cesara i knezove, da im dodju na pomoć do proljeća; a potpisase se: „Od kršćanstva zapušteni knezovi, ljudi plemeniti i neplemeniti iz Hrvatske“.

Sada već car njemački Maksimilijan odgovori iz Radgona 20. oktobra 1493. „prelatom, banovom, velmožam i stanovnikom hrvatskoga kraljevstva“. Starajući se, veli, za sigurnost zemalja vlastitih, kojimi sada vlada sam poslije smrti očeve (19. augusta 1493. umro je car Fridrik), smatrajući za svoju dužnost, da se brine za kraljevstvo, koje je pretrpilo tako strašan poraz, a biti će jednom njegovo ili njegova odvjetka, u kojem je toliko znamenitih ljudi, koji su bili s njim svedjer u savezu, zato je zapoviedio svojim vjernim Ivanu Kanižaju i Sigmundu Welsbergu, da se sa svojim četami Hrvatom pridruže, a to veli zato, jer im kralj Vladislav u ovaj čas nemože poslati dovoljno četa, da se od Turaka obrane. Na proljeće god. 1494. pak bio se nešto zabrinuo, da se 1494. obćom kršćanskom vojnom Hrvatom pomože. Jamačno caru Maksimilijanu za volju imenova kralj Vladislav iza bana Derenčina vjernoga njegova Vladislava Kanižaja, brata vojvode cesarova, za bana hrvatskoga, a veli se, da mu je dao i nešto vojske. Da mu bude vladanje i obrana zemlje jača, ponavlja kralj Vladislav 14. novembra 1494. onaj zakon, da plemići, niti velikaši neratuju izvan kraljevstva, već samo da svoju zemlju brane. Ovo je dobro bilo zapoviedati banu, koji je odan caru Maksimilijanu, mogao je on na jednom s vojskom svojom odletiti kamo bi ga careva potreba zvala. Tako se udbinjskom bitkom malo šire otvoriše vrata kući habsburžkoj u Hrvatsku, te prvi put vojska cesarova uzpored s banovom stupi na obranu Hrvatske i austrijskih zemalja kao glasnik događaja dalje budućnosti.

Kralj Vladislav živio je pored ovih događaja život prezrena sirotna kralja, kojega su okrali njegovi blagajnici, te nije imao toliko prihoda, koliko mnogi od njegovih velikaša, tako da je bio prisiljen silom raztjerati i svoju vojsku, tako zvanu crnu četu kralja Matije, jer mu se nije pokoravala, te su s njom vladali palatin Stjepan Zapolja i vojvoda erdeljski Stjepan Bathori, kojim obadvim za malo ote prvenstvo umni Hrvat, pohlepan za blagom i gospodstvom, kancelar biskup Tomo Bakač. On doskora zavlada

kraljem kao kakvom lutkom. Na svaku stvar rekao bi kralj: „dobrze“, kako ga je majka Poljakinja naučila, a čini se, da nije niti latinski znao. Dosta je spomenuti, da Lovro Iločki nije kralja nikada drugačije zvao nego „onaj vol“, i da mu se jošte nije bio poklonio.

Ovakov kralj nije mogao niti Hrvatom pomoći, niti velikoga rata s Turci voditi, koji su se s novimi navalami javljali na Savi i na Dunavu. Htio je kralj ipak pokazati na vječne psovke i poruge, da nije tako nevaljal pospanac, kako mu je gotovo već svako diete u njegovu kraljevstvu dovikivalo. Dao je spremati vojsku na Turke i na vojvodu Lovru Iločkoga. S dobrom srećom vojevala je vojska njegova na ohologa vojvodu Iločkoga, jer su svi neprijatelji vojvodini i herceg Ivan Korvin pristali uz kralja proti ovomu silniku, o kom se pravom sumnjalo, da je s Turci stao dogovarati, da ga podignu na kraljevsko prijestolje. Pao je Ilok, glavni grad vojvode Lovra, mjeseca decembra god. 1494.,
 1495. a Ivan Korvin osvoji početkom sljedeće godine 1495. i druge mu jake gradove. Sada se osokoli kralj Vladislav i poruči vojvodi Lovru: „da je onomu volu narastao velik rog, a nada se, da će doskora svoje neprijatelje i sa dva roga oboriti“. Mlitavi kralj pokazivao je na jednom mnogo odvažnosti, dokle ga opet nezauzbiše njegovi velikaši, da se neka nešali s vojvodom Iločkim, jer da je sa Stjepanom Zapoljom u savezu, pak se jadnik pomiri s vojvodom Lovrom i vrati mu njegove gradove.

Hrvatom ugodio kralj na dva načina. Prvo, što im je dao za bana opet Ivana Korvina, koji u rodu s knezovi Frankopani mogao je jamčiti, da će biti mir i red u kraljevstvu. Njemačka soldateska poslana na pomoć Hrvatom počiniła je bila zla i nevolje po gradovih hrvatskih, a sada je novi ban bacio ih iz gradova, te obskrbi gradove oružjem i dobrimi četami i pokaza se umah voljan, da dostojno svoje banstvo predstavlja. Zato su mu stališi hrvatski rado dopustili, zašto ih je on prosio, da si slobodno može za ovaj put uzeti svoga vjernoga druga Ivana Gjulaja za podbana, premda nije Hrvat, a da neka ipak ostane stari zakon, da podban može biti samo domaći sin plemić Hrvatske. Drugo je ugodio kralj Vladislav Hrvatom ne od junačtva, već od slabosti svoje, što je opet zaiskao primirje od Turaka. Petra Morovića, bana mačevanskoga, posla u Carigrad ovoga proljeća, a sultan Bajazet ga rado primi. Pošalje svoje posla-

nike s darovi u Budim. Turci privoliše na primirje od triju godina pod uvjeti: da Turci neprovaljuju za to vrijeme u Ugarsku i Hrvatsku, da vrate sužnje zarobljene zajedno s banom Derenčinom na udbinjskom polju, a kralj Vladislav da može odkazati primirje tri mjeseca pred naznačenim rokom ili ga produljiti. Poslanici se vratili sa darovi od kralja.

Čim je veće neugodnosti i neprilike imala podnieti u Ugarskoj vlada kraljeva, time se je jače naklanjala Hrvatima. Upravo u vrijeme, kada se je bez uspjeha trudio kralj Vladislav, da dobije veće daće, kada je vladao tamo očiti razdor između plemstva i velikaša, uzvisi on 8. decembra 1496. i uznese kraljevstva hrvatskoga sada najbolji i jedini dio, koji je jošte sav od Turaka neprošupljen pod imenom Slavonija, na čast kraljevstva, jer je ova zemlja, kako sam veli, štit i predzidje (antemurale) njegova kraljevstva ugarskoga, jer imade neprestane ratove s Turci, jer se od njih tako brane, da neprijatelj nikada bez gubitka najvećega na zemlju njihovu navalio nije. Potvrđuje kraljevstvu slavonskomu stari grb kune u polju obtečenu dvijema riekama, a odsele neka jošte davor zvijezda bude za ures u znak njihova velikoga junačtva, neka se na zastavah vojske hrvatskoga plemstva u Slavoniji ovaj grb svetli. Ovaj obnovljeni i s nova ukrašeni grb smatramo pobjedom plemstva nad velikaši, koji su vodili vojsku pod svojimi vlastitim zastavami, jer mnogobrojno plemstvo predstavlja narod i zemlju, a velikaši svoj rod i svoje podanike. Kada se uzme kako su velikaši upravo u ovo doba za tim išli, da predstavljaju kraljevsku vlast i kraljevstvo, onda ćemo razumjeti, zašto su Bernardo Turoc, Gjuro Kapetanović i Nikola Vojković stupili pred kralja Vladislava, da ponovi grb kraljevstva Slavonije. Kralj je jošte plemstvu za volju uredio u isto vrijeme tridesetinu, da bude po starih zakonih zemlje, dopuštao im, da izvan kraljevstva neratuju, a velmože da s njimi zajedno ratuju pod vojvodom kraljevstva, i podban da bude uvijek jedan odličnik između plemstva. Sve su te povlasti osnovane na tvrdini staroga prava ovoga kraljevstva, svaku od njih kušahu premogući velmože potirati. Plemstvo se je hrvatsko dizalo i savijalo u jednu falangu, da premah vlastitih velikaša svlada, kada je kralj Vladislav bio sjena, koju razsvjetljuju premožni oko krune sabrani velikaši. U to čarobno kolo srtahu upravo sada najpače i velmože hrvatski. Temelj,

na koji je stupilo plemstvo hrvatsko sada, gdje se uze smatrati kao jedno tielo, u kojem se predstavljaju i hrvatske zemlje i hrvatski narod, taj temelj čini osnov povjesti hrvatskoj sljedećih vjekova. Dočim su velikaši imajući posjede u Ugarskoj i Hrvatskoj, stupajući u krvne sveze s inoplemenici u Ugarskoj, gubeći sve više svoje posjede u Hrvatskoj zbog navala turskih, imajući pravo viećati, razpravljati sa samim kraljem u kraljevskom dvoru, tražili si mnogi od njih novu širu domovinu, a okretali su ledja svojoj krvi hrvatskoj, utapajućoj se u moru osman-skom, plemstvo hrvatsko sraslo je sa zemljom hrvatskom i posjedom i krvnim svezami i srcem svojim, ono je vojevalo: „pro aris et focus“, za obstanak svoj i za svetinje otaca svojih.

Plemstvo hrvatsko zajamčilo je novimi kraljevskimi potvdami svoja prava u vrijeme, kada je vladalo primirje s Turci. Taj razvoj bude opet zaustavljen s novim turskim ratom, koji su vodili Mletčani s Turci. Škender paša bosanski palio je po običaju turskom po mletačkoj Dalmaciji početkom god. 1499., a time je i narod na onih stranah patio obične muke. Samo s Hrvati, koji su bili pod kraljem Vladislavom, želio je bosanski paša živiti u miru, zato je pismeno i preko poslanika umoljavao bana hrvatskoga Ivana Korvina, neka mu bude prijatelj, a kada je ove godine slavio krstitke svoga sina u Bišću, posla mu paša odličnih darova. Mletčani opet otimahu se takodjer za prijateljstvo Hrvata, dobili su za sebe Doru udovu Karlovićevu i sina joj Ivana, dobiše Žarka Dragojevića, vojvodu hrvatskih manjih četa, od koga se nadahu, da će im spasiti barem Zadar, Šibenik, Trogir i Spljet, dobiše Pavla Štrbca Kozulića, dobiše vojske i od Frankopana. Ovi ljudi, a osobito vitežki Žarko Dragojević vraćahu Turkom, žao za sramotu, lietajući sa svojimi četami u Hercegovinu i Bosnu, paleći i roblje odvođeći. Time suspregnuše pojedini junaci Turke, da se i u svojoj zemlji brane, i da nepoduzimlju osvajati primorskih gradova.

Premda su u Veneciji govorili i vjerovali, da se neće spasiti tako lahko bez pomoći hrvatske, opet nedobiše na svoju stranu svih Hrvata, dokle se kralj Vladislav neodluči na rat. Mletčani dobiše koncem god. 1499. u svoj savez papu Aleksandra VI., kralja francezkoga Ljudevita XII., Ferdinanda španjolskoga, sve same možne saveznike, al opet gotovo svi bez koristi. Zato se napeše kod kralja Vladislava, da njega potegnu u savez, jer je iz

njegovih zemalja bilo lahko i brzo rat započeti. Poslanik mletački Sebastijan Giustiniani pomagan od poslanika spomenutih zapadnih vlasti, koji su se svi početkom god. 1500. našli u Budimu, radio 1500. je oko kraljevih savjetnika s dobrim uspjehom, jer je prosipao među njih novaca. Osobito omami poslanik nadbiskupa Tomu Bakača, najuplivijsa čovjeka na dvoru, jer mu je obećavao kardinalski šešir. Mletčani bi davali kralju Vladislavu svake godine, dok rat traje, sto hiljada zlatnika, a poslije toga svake godine trideset hiljada. Ti mletački zlatnici bili su u istinu slaba ciena za onu krv, propast sela i gradova, bez česa se nije dao pomišljati turski rat. Kralju Vladislavu bilo je teško pomagati Venečiji, da si utvrdi gospodstvo u Dalmaciji, koja je njemu pripadala po pravu kao kralju hrvatskomu. Sve te tegobe razbija častoljubivi Tomo Bakač. Savez se učini, te bude na duhove god. 1500. u Rimu proglašen i izprava učinjena između pape Aleksandra VI., kralja Vladislava i Mletčana, a druga opet među kraljem Vladislavom, bratom njegovim kraljem poljskim Ivanom Albertom i kraljem francuskim Ljudevitom XII.

Prvi boj bio je i ovaj put Hrvatom. Čim su Turci doznali, da kralj Vladislav krši primirje, pak da neće da ostane sultanu Bajazetu prijatelj, kako je dosele bio, umah sdružise srbski i bosanski paša svoje vojske i slegnu se pod Jajce, da ga osvoje, koje je dosta nepripravno bilo, da podnese veliko obsiedanje. Dižu se na obranu ban Ivan Korvin i uz njega knezovi Karlović Krbavski, Frankopani, Zrinski i druga gospoda hrvatska. Vojske naše misliše zateći neprijatelja, niti nesluteć na kakovu pomoćnu vojsku ovomu važnomu gradu. Brzo se neprijatelj sabere, čim je našu vojsku ugledao, te se za čas postavi u bojni red, da umah započne bitku. Naši se brzo postaviše u četverokut. S objiju strana diže se grozna vika i započne strašni boj, koji potraja kroz nekoliko sati. Turci podlegoše i uzmakooše kuda sn koga oči vodile, po šumah i briegovih, a mnogi se u susjednih vodah podaviše. Mnogi živi padoše našim u ruke, više ih osta na bojnom polju, a sav tabor turski s mnogimi težkimi topovi i sva municija dopadoše banu Ivanu Korvinu u ruke. Topove namjesti ban u Jajcu, bojne zastave odpremi kralju na poklon, a drugi plien razdieli među vojsku. Nisu niti Hrvati bez velikoga gubitka slavnu bitku dobili, jer ih je već u prvom boju hiljada pokrila bojno polje.

Iza ove najslavnije pobjede celoga rata zavlada opet mrtvilo. Njeki misle, da je to zato bilo, što je Tomo Bakač sada svrhu dostigao i dobio 28. septembra 1500. kardinalski šešir. Doduše pravile
 1501. se osnove, da bi god. 1501. imale ugarske vojske udariti preko Dunava, a ban Ivan Korvin u Bosnu. Nije se ništa učinilo. Mi mislimo, da je kralj Vladislav u velikom veselju zaboravio na ovaj rat. Feliks Petančić, obični poslanik kraljev po dvorovih zapadne Europe, izprosio mu je na dvoru franczkom za ženu Anu kneginju Foix, rođakinju kralja Ljudevita XII. Doveo mu
 1502. je vjerenicu sliedeće godine 1502. preko Mletaka i Hrvatske, a kralj je plivao u ljubovnom veselju, nemareći za rat niti za druge potrebe svoje države. Samo jošte jednu vojnu izvedoše ban Ivan Korvin i Gjuro Kanižaj preko Srbije do Mrkopolja i dovedoše opet mnogo pliena, a onda je rat sam sobom obumirao.

Turkom je bilo ovaj put stalo do mira, Mletčanom jošte više, pak načiniše mir, a onda se je i vlada kraljeva požurila, da se s Turci pomiri. Pošto je već u Carigradu poslanik kraljev
 1503. sve pripremio, bude 20. augusta 1503. mir na sedam godina u Budimu podpisan. Znamenit je ovaj mir najprije radi toga, jer se u obširnoj listini spominju svi pokrajni gradovi, koji se moraju čuvati po obranbenih zakonih, uzimala se dakle u mir granica izmed turskih i hrvatskih zemalja; u mir se uzimlje napose Dalmacija, Hrvatska i Slavonija, uzimlje se slobodni grad Dubrovnik sa svimi svojim gradovi, zemljami i sa otokom svojim, dopušta se njemačkomu caru, kralju poljskomu, franczkomu, španjolskomu, svim državam talijanskim i vitezovom sv. Ivana sloboda na otoku Rhodu, neka samo po svojih poslanicih u Carigradu izjave svoju pripravnost na ovaj mir i to za godinu dana. Jedna strauka neće drugoj u zemlje navaljivati i zabraniti će to i svojim podanikom. Ovim je mirom barem to dostignuto, da hrvatske zemlje barem nešto malo oduška dobiju, a i sva Europa mogla je biti s njim zadovoljna, kada je bila tako razkidana, da je nemoguć bio svaki pokus zajedničkoga europejskoga rata.

Buduće godine, kad se je zemlja već stala po malo oporavljivati, 12. oktobra god. 1504., umre na žalost ciele zemlje
 1504. hrvatski ban i vojvoda Ivan Korvin u najljepšoj dobi života, te bude pokopan u Lepoglavi. Bilo mu je jedva trideset i pet godina, kada je preminuo. Kao mladić dospjevši do vlasti, pokazao se preveć dobroćudan i premehak, al za malo godina ukriepi

se u snagi i odvažnosti, posta dapače hrabar i vješt vojvoda, a slave ga suvremenici, dapače sam sabor hrvatski, da je mir i red povratio u kraljevstvu. Ženi njegovoj Beatrici, umnoj Frankopanki, pripisuju, da je ona dala mužu svomu ovaj ljepši i stalniji smjer života. Preko bana Ivana Korvina sudimo, da se je predaja o Matiji Korvinu ojačala i razvila među Hrvati, a naročito među pukom hrvatskim. Tomu pričanju bili su već suvremenici tako skloni, da nam oni u tragičnu sliku savijaju sudbinu posljednjih potomaka Korvinovih. Ban Ivan Korvin imao je dva sina, Krstu i Ivana, a čula je kraljica Ana, kako bi plemići rado primili sina Korvinova za svoga kralja, a time bi njezin sin izgubio svoju baštinu krune ugarske, zato da je obrekla Mirku Töröku četiri Korvinova grada, ako ovu djecu otruje. Török ponese otrov iz Budima i otruje djecu, ali ga zapeče u duši i ode u Rim, da se papi izpoviedi. Ova pripoviest suvremenika Hrvata teško se dade izpitati, da li je istinita, a svakako svjedoči, kako se je mislilo o velikoj budućnosti Korvinova roda. Beatrica, razeviljena majka, ode poslije god. 1508. za markgrofa Gjuru Brandenburga, nećaka kralja Vladislava, čovjeka razsipna, koji je mnogo imanja njezinih protepao.

Poslije smrti bana Ivana Korvina dade kralj Vladislav 1505. Hrvatom god. 1505. dva bana, Andriju Bota bajnskoga i Franju Balašu. Po običaju starodavnom urekoše sabor, da se u vlast uvedu. Bernardo Turoc već od desetak godina kolovodja plemstva hrvatskoga razasla glasnike, da će svakomu plemiću glava pasti, koji se usudi doći na sabor, što ga ovi bani urekoše. Novi naime bani dolazili su med Hrvate kao silnici, da otmu imanja udovi Korvinovoj. Beatrica se junački opre i nadje si saveznika u Stjepanu Zapolji. Njegovu mladjemu bratu Gjuri obreče svoju jedinicu kćerku Elizabetu, a poslije majčine smrti neka ovo dvoje baštine sva njezina dobra. Ovaj ugovor dodje i pred sabor ugarski, koji je upravo ove godine u mjesecu oktobru vodio Stjepan Zapolja, u kom se je zaključilo, da nikad neće tudjinca za kralja, gdje je već sve plemstvo pogledalo na Stjepanova sina Ivana Zapolju kao na budućega kralja i sami se velikaši tiskali do toga velmože, koji je bio bogatiji i moćniji u Ugarskoj, nego li kralj Vladislav. Naravno je, da je kralj popustio i odobrio Beatricin ugovor, do koga i onako nije došlo, jer je mlada Elizabeta na skoro umrla. Sada se i plemstvo hrvatsko primiri. Kralj

Vladislav pozva napokon Turoca na odgovor i zaprijeti njegovoj
 1506. glavi, ako se neprestane opirati. Na proljeće sljedeće godine 1506. urekoše opet bani hrvatski sabor u Križevcu. Plemstvo dodje i prizna za bana Andriju Bota, a Franju Balašu odbi, jer nije bio indigena hrvatski. Napokon i kralj popusti, jer je zakon bio na strani plemstva, te imenova još iste godine svoga budimskoga kastelana Marka Horvata Mišljenovića, dakako rođena Hrvata, banu Andriji Botu za druga.

XI.

Medjutim se sve jače uzvitlaše nemiri oko samoga kraljevoga prijestolja radi nasliedstva. Čim je car Maksimilijan dočuo, kakav je zaključak stvorilo ugarsko plemstvo, umah se spremi na rat, da izvojuje pravo svoje kuće po požunskom ugovoru. Već je car njemački osvajao gradove zapadne Ugarske, kada kraljica Ana sklone kralja Vladislava, neka učini novi ugovor s carem Maksimilijanom, po kojem bi kćerka kraljeva Ana uzela careva unuka Ferdinanda, a ako bi Ana umrla i trudna kraljica kćerku rodila, onda će tu drugu kćer uzeti Ferdinand, a ako bi kraljica rodila sina, onda će taj uzeti carevu unuku Mariju, kćer kralja španjolskoga Filipa. 27. marta 1506. potvrdiše kralj i kraljica taj ugovor, a sljedeći dan odredi kralj Vladislav, da car Maksimilijan bude skrbnikom njegove djece za slučaj kraljeve smrti. Sve je bilo tajno. Javno se je jošte pokazivao kralj, kao da je caru Maksimilijanu neprijatelj, kada 1. julija 1506. kraljica na neizmjerne veselje rodi sina kralju Vladislavu. Za malo dana usljed porodnih muka umre ta krasna i umna žena, koja je bila do sada najjaća podpora malo darovitomu svomu kralju. Sada se tekao ovaj jadnik sav smuti. Tugom omamljen zatvori se u budimski grad, te nije nikoga puštao preda se, nije haljina mienjao, pustio rasti bradu i duge vlasi, i za državne poslove nije mario.

Jedina je bila utjeha kralju Vladislavu jedinac sin njegov Ljudevit, i misao nanj razvedri ga ipak na toliko, da se je stao brinuti, kako će ga što prije okruniti, pak ureče krunitbeni sabor
 1507. na Rakoš za 24. aprila 1507. Kada je opet plemstvo, poticano Ivanom Zapoljom, dizalo strašnu viku na kralja i krunitbu odgodilo za do godine, kralj Vladislav padne u prvašnju melankoliju. Istom sljedeće godine 1508. razvedri se, kada su mu sina dozvolili okru-

nit, ali pod pogodbom, da mu neima biti skrbnikom car Maksimilijan niti koji strani vladar. Sljedeće godine 1509. opet ode kralj u Česku, i tamo si dade sina okruniti za kralja českoga.

Dok je kralj Vladislav samo o svomu sinu radio, primicao se već i granicam Hrvatske veliki svjetski rat između cambrayske lige i republike Venecije, a dok su se obadvie ratujuće stranke otimale, da za sebe dobiju kralja Vladislava, već su Hrvati bojištu na domaku plamteli u dvijuh protivnih taborih. Naročito dva prva susjeda: Venecija i car Maksimilijan, obadvie glavne ratujuće stranke, već su imale svojih pristaša na dvorovih gospode hrvatske. Kada je god. 1507. car Maksimilijan kretao u Rim, da se za cara okruni, zatvore mu Mletčani put, a kada je htio da silom provali u Italiju, bace mu vojsku i poharaju njegove bližnje zemlje. Car Maksimilijan nije mogao svoga puta ponoviti, te je uzeo naslov: „izabrani njemački car“, a nije nikad dospio da se okruni. Tu sramotu htjede sa sebe skinuti, pak odlučio osvetiti se gizdavoj republici, učini god. 1508. savez s ratobornim papom Julijem III., koji je iskao od Mletčana dva tri grada, što su oni silom oteli bili od papinske države. S njimi jošte zadje u savez Ljudevit XII., kralj francezki, koji je htio razširiti milanezku svoju vojvodinu i Ferdinand katolički, da otme republici njeke otoke blizu Napulja. Kralju Vladislavu ponudjahu saveznici Dalmaciju, za koju je u ovo vrijeme jošte svaki bolji Hrvat i Ugrin znao, da su ju Mletčani lukavom prevarom zadobili. U isto vrijeme oblietao je kraljev dvor u Budimu carev poslanik Ivan Cuspinian iliti Spieshammer i mletački Petar Pasqualigo. Kralj Vladislav je stajao neodlučan, dok se nije povratio iz Carigrada Hrvat Matija Jurišić, te donese glas, da sultan Bajazet primirje na sedam godina njemu i Poljskoj dozvoljuje. Kralj osiguran s turske strane, sazove državno vijeće i izjavi Petru Pasqualigu, da će i on stupiti među neprijatelje republike, ako mu ona nepovrati Dalmaciju. Poslanik ustade da brani svoju državu, da dokaže kojim pravom drže Mletčani Dalmaciju, ali kralj ustade i ostavi dvoranu. Mletčanin se prepane, a bila je to samo komedija, jer su odmah neki između bezdušnih vječnika otišli k mletačkomu poslaniku i uvjeravali ga, neka se neboji, da to nije osbiljna volja kraljeva, da neima vojske niti novaca. Ta se je komedija u ovom ratu više puta odetovala, i to svaki put istim načinom. Javno se kralj Vladi-

slav grozio, a odmah iza njegovih ledja podkupljeni velmože na čelu im kardinal Tomo Bakač bodrili bi Mletčane neka se neboje.

Drugačije gledahu na to pitanje Hrvati. Kada je poslije 1509. strašne bitke kod Agnadella 14. maja 1509. na kopnu propala sva obrana Venecije i neprijatelji na sve strane napredovali, kada je na dan uzašašća gospodnjega u Veneciji sve plakalo, kada je republika i tajno i javno Turke zvala, najprije na zemlje hrvatske, onda je sva Hrvatska plamtila izmed dviju i triju vatra. Knezovi Frankopani bili su odlučno pristali uz cara Maksimilijana, da si njegovom pomoćju opet predobiju otok Krk, Karlovići opet imajući zemlje svoje na granicah turskih volili su u ovaj čas prijateljevati s Mletci, premda su prije uvijek bili odlučni prijatelji carevi. Jedni su pristajali uz jednu, drugi uz drugu obitelj, dok se neokrene sreća na stranu mletačku, dokle Mletčani nesuzbiše cara Maksimilijana od Padove, a isti dan 2. oktobra god. 1509. pade za vrijeme ovoga rata po drugi put hrvatski grad Rieka u mletačke ruke, u kojem je bila careva posada. Riečani se boriše za čudo junački, dok ih ne-svladaše brojem silniji neprijatelji. Od jarosti što mnogo vojske izgubiše, vladahu se Mletčani veoma okrutno, sjekuć ulovljene na komade. Paleći grad na četiri strane, sladka je bila rieč mletačkomu zapovjedniku: „reći će se: „ovdje je bila Rieka“. Zlato, srebro, dragocjenosti i svete moći velika broja i mnogo vriednosti predjoše na mletačke brodove, da budu na slavu i ures Venecije. Pokušaše Mletčani, da i Bakar Frankopanski zadobiju, ali uzalud, premda su mu gospodari bili odsutni u vojski Maksimilijanovoj. U isto pak vrijeme provaljivalu Turci, sada prijatelji Mletčana, u Hrvatsku, čineći osobito knezovom Frankopanom veliku štetu, te je opet nastajao razbjeg i seoba naroda s juga na sjever. „To je najbolja novina“ — veli inače plemeniti Sanudo — „od svih hvaljena, jerbo se nadasmo, da će Turci biti s nami, te se tomu vide već i dokazi, kada čine štetu našim neprijateljem“.

Hrvate sbilja smekša ova dvojaka pogibelj, kojoj je prisrsla treća, što se je zavadio ban Andrija Bot s kraljem Vladislavom, te je ban s mačem u ruci branio svoju banovinu. U takav čas pod konac god. 1509. odpremi republika svoga poslanika Petra Pasqualigu med Hrvate. Ivan Karlović dopremi ga do Zagreba, gdje je više od pol godine boravio, i tražio pri-

jatelje svojoj državi. Tuj se nadjoše s njime pored Karlovića, Nikola Zrinski, Berislavići, Grgur i Antun Blagajski, Gjuro i Petar Mrsinjski i mnogi drugi. Zašto se je Mletčanin verao medju Hrvati, to sam kazuje, kada preporuča on i drugu gospodu svojoj republici: „kada su ova gospoda uz nas, veli, netreba se bojati za Dalmaciju, jer Ugri bez ove gospode nemogu Dalmaciji ništa učiniti“. Napokon sklone se iza duga kolebanja na mletačku stranu i Bernardin Frankopan. Što je moglo starca sklonuti na mletačku stranu? Pritisnut s mora od Mletčana, s juga od Turaka, slabo poma-gan od svoga saveznika cara Maksimilijana, krenuo je u Budim kralju Vladislavu, da od njega dobije pomoći. Bio je i kod cara Maksimilijana i posredovao izmedju obadva vladara. Slabu mu je pomoć mogao obećati car Maksimilijan, a s kraljem Vladislavom vladao je Tomo Bakač, pak taj reče sinu Bernardinovu: „kralj je razjaren na oca tvoga sbog njegova neprijateljstva s Mletčani, koji bi ga mogli seljakom učiniti, da se neobaziru na kralja“. Nu Bernardin se samo sklanjao na mletačku stranu, ali se sklonuo nije, jer je u isto vrijeme, mjeseca marta god. 1510., ban Andrija 1510. Bot sabrao sabor u Otočcu, na kojem se je dogovaralo, kako će u slogi s carem Maksimilijanom njegova stranka obnoviti rat s Mletčani u primorju hrvatskom.

Sva ta komešanja tudjinskoga medju Hrvate strančarenja presjekoše najprije Turci, saveznici Mletčana i carevi. Gospoda hrvatska sklanjahu se na jednu i na drugu stranu samo radi obrane od Turaka, a evo car zove Turke neka udaraju na mletačke zemlje, dočim ih Mletčani potiču na Hrvate pod kraljem Vladislavom. Turci su to vjerno izvršili. Oni navaljivahu redom na hrvatske gradove, sada na Jajce, sada na Klis i ostale gradove, a glasalo se, da im je Ivan Karlović krbavski neki danak potajno obećao, samo da ga puste u miru. Sljedeće godine 1511. 1511. treptili su redom gradovi hrvatski, te je sam kralj Vladislav izjavio u punom saboru ugarskom, da će Hrvatska propasti, ako nedobije što prije pomoći. Sabor sbilja zaključí novčanu pomoć Hrvatom, ali je trebalo da novci teku, a nije ih bilo, tako to osta prazan zaključak, te su pod jesen stigli poslanici Bernardina Frankopana i Ivana Karlovića, da donesu strašnu viest kralju: nadošlo je vrijeme, da se pogodimo s Turci i da porti preko bosanskoga paše harač obećamo; tu će svoju nakanu

odmah izvesti, ako jim skoro nedodje pomoć od kralja. Jadni kralj Vladislav nije im mogao pomoći, van time, što je opet ponovio mir s Turci na tri godine.

Pored svih tih nevolja dogodi se u ovo vrijeme nesreća, umre 13. septembra 1511. ban Andrija Bot, zemlja osta bez glave, a Turci upravo sada navaljivali kao da su nakanili svršiti osvojenje Hrvatske. Svatko se je čudio, kako vjerolomno Turci vode ovdje 1512. veliki rat, a učinili su mir, dok nedodje 17. marta 1512. iz Carigrada valjda poslanik hrvatski, Ivan Hrvat. On donese listinu o miru, po koju su ga Hrvati jamačno slali, da ju mogu saobćiti susjednim pašam. Kako li se ljuto prevariše. U listini što ju Ivan Hrvat donesao, nije Hrvatska naročito spomenuta, da kralj Vladislav i u njeno ime mir čini. Kralj Vladislav posla odmah drugoga poslanika Hrvata Feliksa Petančića u Carigrad, da se Hrvatska u mirovnu listinu unese, što se je i učinilo.

Turci kao da su se htjeli požuriti, dok se to neizpuni, pak su obnovili svoje navale jače nego ikada prije. K tomu pridola nova nesreća, mjeseca aprila god. 1512. nasliedi miroljubivoga sultana Bajazeta ratoborni sultan Selim. A kad umre sultan, umiru i njegovi miri. U takovih izvanrednih i težkih okolnostih odluči kralj Vladislav, da dade banstvo i obranu zemlje svomu ugarskomu palatinu Mirku Perenju, čovjeku ponositu, koji je sam o sebi scienio, da kralj Vladislav neima boljega vojvode, koji bi ovaj put Hrvatsku spasio. Kralj Vladislav dade ovu čast svomu odličnomu prijatelju i pristaši i zato, da paralizira snagu Ivana Zapolje, erdeljskoga vojvode, svoga najmožnijega velikaša i najjačega protivnika. Čini se, da su novoga bana i Hrvati rado primali, jer mu je poručivao Bernardin Frankopan sa svimi ostalimi hrvatskimi knezovi, da će mu svi složno pomagati, i Bernardin Frankopan dao mu u službu jednoga od svojih sinova, a ban si uzео za podbana i kapetana vojske Ivana Karlovića, jednoga od najboljih vojvoda hrvatskih. S velikimi nadami odpremi kralj Vladislav novoga bana medju Hrvate, koji su ga slavno uveli u svojem glavnom gradu Zagrebu mjeseca augusta god. 1512. Vojsku si brzo spremi na osam hiljada, a jedna prednja četa umah krene put Bosne, da tamo ogleda puteve i snagu neprijatelja. Sveobće veselje zavlada s toga prvoga banova koraka po svoj hrvatskoj zemlji. Ali ban Mirko Perenj doskora zaspava. Što je oteo udovici bana Bota Senj, to

je sva njegova djelatnost u Hrvatskoj. Svatko je gotovo uvidjao, da su se u banu svi prevarili.

Bana krive što je pao Srebrenik, što su pale četiri tvrđave oko Skradina, a Turci su provaljivali do Modruša. Mletačko zem- 1513. ljište morali su po zapoviedi sultanovoj štediti, time je veća čežnja bila za gradovi hrvatskimi. U ovo vrijemeernih jada i nevolja godi nam ipak srce, što je digao hrvatski sin biskup modruški Šimun Kožičić glas za svoj narod u crkvenom saboru lateranskom u Rimu, kamo je naš sviet rado oči npirao. „Tko je“, reče biskup 27. junija 1513.. „do koga nebi bio glas dopro o našem žalostnom porazu u Iliriku prije dvadeset godina (misli na udbinjsku bitku). Tko je, koji nebi bio oplakao prekrasne i prebogate gradove na iztoku i u Epiru onomadne po Turčinu iztrgnute iz srdaca i očiju kršćanskih Skradin, glavni grad nekadanje slavne rimske pokrajine, bivao je često obsiedan pak i ove godine. Kao što onomadne vidismo, izgubio je oko sebe četiri tvrđave, a sam se obranio više božjom, nego li ljudskom pomoćju. A da neprijatelj bez prestanka nasrće na modrušku biskupiju, kojom ja nedostojnik upravljam, da mjesta pali i gradove osvaja, da je posljednjih dviju mjeseci dva grada uzeo i razvalio i dvie hiljade duša u robstvo odveo: tko je, tko toga nije čuo, nas izuzamši ovdje u Rimu, koji smo nemarni i gluhi. Ima ovdje više mojih zemljaka, koji malo prije izgubiše imetak, ženu i djecu, pak se ovamo k meni utekoše, neka ih savjetujem i pomazem. Mogli bi vam danas otei! na ovom istom mjestu pokazivati njihove nove i krvave rane.“ — Biskup spomene, kakovi su tjesnaci i zatvori preko hrvatskih strana, da ih jošte i ju-nački narod tamošnji brani, da Turci već nedodjoše u Italiju. Biskupa Kožičića podupirao je i prisutni Tomo Bakač, koji do-duše nije postao papom, kako je želio, već je postao Medicejac Lav X., ali opet je zato bio u velikom ugledu. Papa ga ime-nova za malo dana iza toga svojim poslanikom „a latere“ za cielu sjevernu i iztočnu Europu i dao mu je punu svoju vlast dizati križarsku vojnu. Prije jošte nego što se je pokazao kakav uspjeh od nastojanja hrvatskih biskupa u Rimu, prije toga padne s banske stolice nesposobni ban Mirko Perenj, a pre-uzme tu čast Petar Berislavić, vesprimski biskup. Težko, da se je tkogod sada otimao za onaj žuhki život na banskoj stolici. Žrtva je bila odličnu biskupu, običnu poslaniku u Veniciju i u

Rim i drugamo na zapad, da sada polazi proti Turkom na stražu. Biskupa je obćaravala želja, da krv lije za sveti krst i za spas svoje otačbine, kako svjedoči njegov život i životopisci.

Dok je ban Berislavić uređivao javne poslove u dolnjih stranah svoje banovine, dotle su Turci na drugu stranu provalili u Hrvatsku, harali i robili izmed Une i Kupe. Poslije udare i na grad Blinju kraj Petrinje. Tu se je bilo tečajem ovih krvavih ratova puno naroda nabralo i zaklonilo, da opet izadju u svoja sela, da opet obradjuju svoje polje. Čim ban Berislavić dozna, kud se neprijatelj pustopašno kreće, sabere umah svoju vojsku, a uz njega podje Mihajlo Slunjski, Nikola Zrinski i rođjak banov Franjo Berislavić. Da zaštite Posavje, krenuše uza Savu do Kraljeve Velike, a onda se vratiše do Jasenovca, predju Savu, krenu prema zapadu i namjeste svoju vojsku na gori nad Dubicom. Pred banom i njegovom vojskom pukla liepa ravnica, koju na iztoku potok Sunja protiče. Tu se utabori na dan velike gospodje god. 1513. Kraj Blinje na ravnom polju utabore se Turci. Odlučili su, da čekaju navalu. Brzo ipak spaze, da je banova vojska mnogo manja, pak sliedeći dan, 16. augusta, oni navale. Ban Berislavić je odbijao srtajućega neprijatelja, dokle se nije u nasrtu izlomio, ali dotle i najbolji Turci popadaše. Razpaljena već bojem naša vojska, sada se svom snagom obori i uze progoniti neprijatelja. Što Turaka nepropade na bojnom polju, to pozoba Sava i Una. Do tri hiljade brojio je ban Berislavić što palih što zaslužjenih neprijatelja, pale su četiri turske vojvode, a petoga zaslužjena posla ban Berislavić kralju Vladislavu. Ovom pobjedom ogrijaše se opet srdeca hrvatska, te je više gradova naših dalo spomen ovoga dana urezati nad svoja gradska vrata. Papa Lav X. posla slavljenomu vojvodi posvećen mač i klobuk. Kralj Vladislav učini ga priorom vranskim i županom dubičkim.

Neposredna posljedica dubičke bitke bila je, da su Turci za koje vrijeme prestali navaljivati na Hrvate med Savom i Dravom. Tim većom silom navaljivahu opetovano na Klis, Knin i Jajce, te je ban Berislavić morao tjerati čopore njihove izpod tih gradova hrvatskih. Jošte je i to novi ban dostigao, da je s njime neposredno obćio papa rimski Lav X., prateći pravim čuvstvom oca kršćanstva svaki korak njegov. Banov poslanik skradinski biskup Toma Niger Spljećanin dohodio u Rim i primao ne samo utjehe

već i novaca od pape; i hrane se prevozilo u Hrvatsku iz papinske zemlje, da se obrane pogranični gradovi Hrvata. To je i bila jedina pomoć Hrvatima u ovom neprestanom obranbenom boju. Svako kršćansko srce kucalo je za njihovu sreću, kako se vidi iz suvremenih papinskih pisama, svi njihovi susjedi drhtali su pomišljajući: što će biti, ako padnu Hrvati? Dosadno bi bilo izbrajati, koliko se puta pisalo: propala je Italija i Njemačka, ako padnu Hrvati, pa opet nepomaže nitko, niti kralj hrvatski Vladislav ne šalje Hrvatima druge pomoći do utjehe, da će se skoro složiti Europa na obću vojnu.

Kolika je razlika bila između sadanje Hrvatske i s njom najbliže savezne, ali nešto sigurnije Ugarske? Spominjamo kako su biskupi hrvatski pred sabranima otcima katoličke crkve nastojali probuditi sućut svega kršćanstva za Hrvate. Papa Lav sbilja dade kardinalu Tomi Bakaču bulu, da pozivlje u križarsku vojnu. S velikim sjajem ulazio je kardinal Tomo Bakač god. 1514. u Budim kao papinski poslanik, a pred njim se nosio 1514. zlatni krst. Sljedeći dan iza njegovog ulaza dao je čitati bulu u državnom vijeću, a 16. aprila proglasi ju narodu. Po svoj Ugarskoj grnuo narod, da prima na se sveti krst. Za vođu nije se našao nijedan velmoža. Napokon izabere kardinal Bakač priprosta čovjeka Gjuru Dožu za vojvodu, koji se je pod Biogradom odlikovao. Sirotinoga seljačtva primilo je sveti krst već do četrdeset hiljada, a plemstvo i gospoda niti nemisliše na kakovu vojnu. Kralj Vladislav nemoćan, gledao je što to biva. Seljačtvo udari najprije na gospodu, paleći i harajući po turskom načinu. Od upaljenih gradova razsvietli se Ugarska. Sada se istom diže plemstvo pod vojvodstvom Ivana Zapolje i nastaje najkrvaviji domaći rat. Gjuro Doža bude uhvaćen, na razžarenom prijestolju sa razžarenom željeznom krunom okrunjen, tijelo mu na komade raztrgaću i na vratih od nekoliko gradova obješeno. Mnogo naroda postrada, a Ivan Zapolja slavljeno je od plemstva kao spasitelj plemstva i države, kao otac domovine. Čovjek taj bio je netom udao svoju sestru Barbaru za kralja poljskoga Sigmunda, te su već sada poljski poslanici dolazili i odlazili iz Ugarske. S velikim oduševljenjem bilo bi plemstvo već ove godine pozdravilo Zapolju kao svoga kralja, već se je i javno govorilo, da valja sbaciti s prijestolja nesposobnoga kralja Vladislava i tamo posaditi ljubimca celoga kraljevstva.

Ivan Zapolja je po više puta navaljivao na kralja Vladislava, neka s njime zaruči kćer svoju Anu. Sve to prisili kralja Vladislava, te se sav baci pod okrilje cara Maksimilijana. Što je prije car Maksimilijan silom sebi izvojštio, da si zajamči pravo nasliedstva u Ugarskoj i Hrvatskoj, za to se je sada dao prositi.

1515. Tako je došlo 22. julija god. 1515. do ugovora u Beču, komu je prisustvovao i kralj Vladislav. Svečani ugovor glasio je: „Ana, kći kralja Vladislava, zaručiti će se za godinu dana s jednim unukom carevim, s Karlom ili Ferdinandom; ako to nebude, onda će sam car Maksimilijan, čovjek od petdeset i šest godina, uzeti dvanaestljetnu princesu za ženu. Maksimilijanova unuka Marija poći će za Vladislavova sina Ljudevita u vrijeme, koje će car naznačiti“. U tajnom ugovoru bude nasliedstvo izmjenično obiju rodova opredieljeno, a naročito za slučaj smrti odrediše, da muž budući kćeri Vladislavove Ane bude kralj ugarski i hrvatski. Car Maksimilijan prima Vladislavova sina Ljudevita za sina i imenuje ga namjestnikom svojim u njemačkom carstvu. Zapoljevci činiše sve moguće, da ovaj ugovor propadne. Na nesreću njihovu umre ove godine sestra Ivana Zapolje, poljska kraljica Barbara, a time izgubi možni pretendet svoju najjaču podporu, jer ga je sada svak njegov, poljski kralj Sigmund, u mjesto podpore opomenami ukoravao, neka bude vjeran svomu kralju Vladislavu.

- Pri povratku svojem iz Beča nadje kralj Vladislav poslanike sultana Selima u Budimu. Oni su želili u ime svoga gospodara, zabavljena na iztoku, da primirje s kraljem Vladislavom produže. To je i kralj Vladislav želio. Samo je papa Lav nastojao, da izvede u slavu svoga imena i svega kršćanstva križarsku vojnu. Nagovarao je kralja Vladislava, neka odgovorom svojim oteže. Banu hrvatskomu Berislaviću pisa papa Lav o cielom položaju, pisa mu, da mu je već odgovorio kralj francezki Ljudevit XII., da će dati pomoći za vojnu; Hrvatom posla papa opet pomoći. Laskao je papa Lav banu Berislaviću, da je on i onako prvi i najglavniji čovjek iza kralja Vladislava, da mu je slave pun cieli sviet. Papi je napokon odgovorom 1516. svojim od 27. januara 1516. pošlo za rukom, što je želio, te je kralj Vladislav oklievao i odgadjao sklopiti primirje, ali ga prije svršetka započeta posla shrva bolest i smrt. Umre 13. marta god. 1516., a kraljevstvo ostane s Turci neprimireno u ruku njegova malodobnoga sina Ljudevita.

Kralj Vladislav nije nikada sam vladao. Bio je malo sposoban, a nastupajući na vladu dao se je sapeti sa izbornom kapitulacijom, po kojoj je ostao siromah, prezren od svojih bogatih velikaša. S njime su vladali redom biskupi Bakač, Szathmary, Szalkay, a pored njih otimahu se za prvenstvo najprije Stjepan Zapolja, kašnje Ivan Zapolja i Stjepan Bathori. Svi redom niti su bili dosta mudri niti poštteni, da vladaju kraljevstvom, koje je u velikoj nevolji, pohlepni za vladom, nije im bila manja i gadna pohlepa za novcem. Svaki od ove gospode imao je veći prihod nego li Vladislav, kralj ugarski i hrvatski, a nisu se stidili otkrivati golotinju kraljeva siromaštva, da u većem sjaju i ugledu izadje njihovo gospodstvo, da pred njimi poklekne što više pristasa. I ono malo prihoda pokrali bi kraljevi blagajnici, a kako je djelovao glas po svih zemljah kraljevih, kada se iz javnoga sabora med narod bacalo geslo: tati su oko kraljeve osobe, to se neda opisati. A kakva će biti kraljeva vlada iza ovakova vladara, kada ostane kraljevstvo na djetetu od osam godina?

XII.

Kada počimlje vladanje djeteta Ljudevita II., onda nam netreba niti govoriti o njem, već o njegovih skrbnicih. Sluteći svoju skoru smrt imenova kralj Vladislav svomu sinu odgojitelji i skrbnici Tomu Bakača, Ivana Bornemissu i markgrofa Gjuru Brandenburškoga, sina svoje sestre, a nadskrbnici da budu car Maksimilijan, Sigmund, kralj poljski, i papa rimski Lav X. Vidi se, da nije medju njimi bilo najmožnijega velmože Ivana Zapolje, vodje svega plemstva ugarskoga. On se je živo nadao, da će ga sada plemstvo izabrati gubernatorom, kako je negda bio Janko Hunjad. Mnogobrojno sabrano plemstvo, 24. aprila god. 1516., na Rakoškom polju je s velikom vikom iskalo, da ne bude kraljevstvo pod tudjimi vladari, niti da ne budu skrbnici kralju ljudi, koji stoje pod zaštitom tudjinaca. Velikaši zato uzmakose u budimski grad, gdje su se obično sabori gospode oko kralja sabirali. Ivan Zapolja pokuša sa svojimi u grad prodrieti, dok nezagruvaše iz grada topovi, a posada iz grada neprovali, te baci i raztepe vojvodu Ivana i njegovu vojsku.

Vojvoda Ivan Zapolja ode zlovoljan, a spomenuti skrbnici uzmu vladati, ali ipak ne pod okriljem stranih vladara, jer

toga niti velikaši nisu htjeli. Glavni je čovjek oko osobe kraljeve i odgojitelj bio markgrof Gjuro Brandenburški. Onaj imetak, što mu ga je doniela bila Beatrica Frankopanka, udovica bana Ivana Korvina, već je bio protepao, sada je hvatao kraljeva dobra u svoje ruke, da ih u veselju i zabavi progudi. Kardinal Tomo Bakač, čovjek pohlepan časti i imetka, imao je do sada do dvadeset biskupija i opatija u Ugarskoj i Hrvatskoj. Med Hrvati je imao najprije zagrebačku biskupiju i dao ju svomu sinovu Šimunu, a imao je i senjsku, a uz Posavinu i Podravinu preuzeo je kraljevske i Korvinske gradove i podielio ih svojim sinovcem, koji su sada uzeli naslov: „de Erdöd“. On je bogatstvom sve nadkriljivao, a njegovi sinovci stupili su odmah u prvi red najstarijih i najbogatijih velmoža hrvatskih i ugarskih. U politici spada među najbeznačajnije ljude svoga vjeka, jedinoj je Veneciji vjeran prijatelj do groba. odakle su se bez prestanka zlatnici sipali u njegovu bogatu blagajnu. Jošte je najbolji bio treći regent Ivan Bornemissa, ali i on se osramotio, jer je pokrao državne novce. Nisu samo ovi ljudi opaki bili, već i drugi i gotovo svatko, tko se u ovo doba tiskao na kraljev dvor. Pune i nakrcane su bile blagajne tih ljudi, a događjalo se, da kralj nije niti jesti imao. Njegovom kraljevskom veličanstvu pomanjkalo je kadgod i nuždna i dostojna odijela. Nećemo reći, da je doslovno istina, ali je opet strašno svjedočanstvo mletačkoga poslanika te dobe, gdje veli: „Ugri su na cielom svijetu najgori narod, neljube niti nepoštnju nijednoga naroda na svijetu, a neljube se niti izmed sebe. Svaki pazi samo na svoju vlastitu korist, a javno dobro harače, ... oholi su i naprasiti, neznadu vladati, a neće ničijega savjeta; brzo se spremno odlučivati, a neizvedu ništa. Da nije dobrote i nedužnosti ovoga kralja, nebi božja providnost već oklievala, da razori Ugre“. Da je ovaj prikor najviše išao vladare kraljeve, to se samo sobom razumije.

Ovakova kraljeva vlada oklievala je primiti ponudu tursku na primirje, kao da će tobož zadovoljiti želji pape Lava X., kao da će i Ugarska u zajedničkom kršćanskom hoju ustati na nevjernike. Božja providnost dala je u ovo vrijeme Hrvatima za bana plemenitoga biskupa vesprinskoga Petra Berislavića. Videći ban nevolje na dvoru svoga kralja, baci se sav odmah u krilo i okrilje papino.

Za desetak dana iza kraljeve smrti požuri se poslati svoga poslanika skradinskoga biskupa Tomu Nigra pred papu i sbor kardinala: „Smrt je kralja Vladislava“, — veli u pismu pisanom 26. marta 1516. papi, — „posvuda probudila žalost, nu nikomu nije doniela toliko tuge, žalosti i biede, koliko meni. Za njega živa mogao sam se nadati, da ću se moći oprostiti ovih zemalja, koje sam već evo skoro tri godine uz najveću sirotinju, biedu i sdvojnost težkom mukom i uz najveće pogibelji uzdržao. Sada nisam od toga oprošten, nego po smrti kraljevoj opet sam prisiljen onamo poći“, — piše iz Vesprića, — „neznam, dali s pomanjkanja muževa ili s moje nesreće. I budući, da se malo ili pravije govoreći ništa nenađam od naših, svietli je kralj Ljudevit mlad, velmože se više za se staraju, nego za obće dobro, a stališi su medju sobom u mnogih stvarih nesložni: zato neimam kamo da se utečem, nego k Vašoj svetosti, koja se mora postarati za sve kršćane, kao najmilostiviji i najbolji otac“. — Moli ban papu nadalje, neka bude u pomoć njegovim zemljama osobito u ovo vele pogibeljno doba, gdje su ostavljene bez ikakve pomoći, „da nedospiju najjača i najljepša braništa kršćanstva u šake najgadnijih dušmana kršćanskoga imena najviše našom krivinom. Ja nisam u ovaj čas obskrbljen niti novcem niti četami, tako je sve poremećeno uslied smrti svetloga kralja“. — Sam da nemože obraniti povjerenih mu zemalja, jer da je potrošio svoj novac i svoje braće i svojih prijatelja na obranu njihovu. Vjerujemo papi, da je punim kršćanskim sućuvstvom primio banova poslanika, vjerujemo da nisu puste fraze, kojimi je u svojem odgovoru obsipao jedinoga branitelja kršćanstva te dobe. „Iz tvoga pisma“, — veli papa banu, — „a još više iz rieči tvoga poslanika razumjeh s velikim zadovoljstvom, što si sve podnesao, što li učinio za obću stvar kršćansku. Zato naložih tvomu poslaniku, da te izvesti, kako te cijenim i slavim sbog tvojih dosadanjih djela. Istomu tvomu poslaniku i to naložih, da ti javi: kako su se duboko kosnule moga srdeca njegove rieči, kada je na koljena padši meni i mojoj braći kardinalom sv. rimske crkve plačnim glasom razlagao tvoju i tvoje zemlje golemu nevolju, Bogom nas zaklinjući, da nepustimo pasti ono kraljevstvo, koje je do sada tako junački mač dušmanski od naših glava odbijalo. Vidim ja i pojmim tvoj težki položaj, pak na tvoju utjehu velim ti, da

nastojim na sve strane oko toga, da ti čim prije dodje pomoć od kršćanskih knezova, da uzmogneš uspješno obraniti svoju krajinu. Dotle pak stoj hrabro kao i do sada, nepusti da ti narod duhom klone, nego ga vodi, da s tobom sjedinjen suzbije bjesnećega neprijatelja“.

Papa se je brinuo osbiljno za saveznike Hrvatima. Vidi se to iz pisma pisana kralju francezkomu, gdje po naputku banovu slika položaj Hrvata, redom izbraja gradove hrvatske Jajce, Knin, Skradin i Klis, kako će se, ako ma jedan od ovih gradova padne, otvoriti s jedne strane klanci i prolazi kroz gore hrvatske u Njemačku, a s druge Turkom otvoriti jadransko more, te će za dan hoda biti Turci u Italiji i Njemačkoj. Papa se je i sbilja nadao, da će i drugi kralji dati svoju pomoć, zato je još za boravka banova poslanika u Rimu 15. maja 1516. izdao proglas na obću križarsku vojnu, t. j. isti dan kada je odpremio pismo kralju francezkomu za pomoć Hrvatima.

Pravo je ipak radio ban Berislavić, što se je manje nadao pomoći zapadne, a više pouzdaovao u slogu gospode hrvatske. Oko njega kupiše se: knezovi Blagajski, Frankopani, Karlovići Krbavski i Zrinski, gradovi i plemići, da na svaku stranu bace pomoći, kuda bi čopori turski pokušali provaliti. Što će mu pomoći zapadni kraljevi, kada prvi susjedi Hrvata velemožni Mletčani Turke obavješćuju o svih osnovah kršćanskih. Kako je car Maksimilijan mislio pomagati, to je pokazao, kada je predlagao papi, neka slavljenoga bana hrvatskoga kardinalom učini, da bude ugledniji pred prijateljem i strašniji neprijateljem, a o pomoći niti spomena. Što se je mogao nadati od svoga kralja, za koga su se otimali ljudi tko će u njegovo ime vladati, a skoro svim je vriedilo načelo: da će država onda istom biti sretna, kada kralj bude ubog i sirotan!

1517. Ovako je obrana hrvatskih zemalja pala na samoga njihova bana Petra Berislavića, kada je u cijeloj kršćanskoj Europi god. 1517. strah zavladao od sultana Selima, koji se je slavo-dobitan vraćao iz Egipta. Vojske bosanske na čelu im Mustajbeg bosanski odmah se krenu na osvajanje hrvatskih gradova, a naročito na Jajce. Nu hrvatska vojska razbije neprijatelja i sam Mustajbeg osta na bojnom polju. Ta pobjeda osokoli bana. Jošte se nije bio zimski snieg okopnio, kada je on krenuo sa svojom vojskom, da Turkom otme one gradiće na Vrbasu, koji

su opasavali Jajce, po čem je taj jaki grad hrvatski više puta bez hrane i pomoći lebdio u pogibelji između onih turskih repova, koji su se vidjali na okolnih njemu gradovih. Te su turske tvrđave bile: Bočac na Vrbasu Jajcu na sjeveru i Jezero na Plivi Jajcu na zapadu. Ban Petar Berislavić se nadje početkom god. 1518. pred samim Jajcem prema turskoj vojsci. 1518. I opet razbije tursku vojsku, opet pogibe turski vojvoda. Ban uzme obsiedati gradiće ove, a jedan odiel njegove vojske kušao je osvojiti i onu tvrđjavu, što su ju Turci na pogibelj i nepri-liku Skradinu sagradili. Banu uzmanjka živeža i bojnih sprava te morade saći s bojnoga polja, premda je ne samo vlastiti imetak u boj ulagao, već i pokojnoga brata Franje imanja i dragocjenosti polagao na žrtvenik u slavu svetoga križa i na spas po-vjerene si banovine.

Ban Petar Berislavić ode kralju na sabor, a ostavi gradove za sada dosta neobskrbljene, nadajući se ipak, da će mu ma kakva pomoć doći. U sveobćem državnom razsulu između plemstva i gospode, javi se ipak među plemstvom ugarskim još njeka iskra sućuti prema Hrvatom. Odlučiše pomoći, neućiniše ipak ništa. U Jajcu gradu čekahu već u sdvojenju pomoći od bana i kralja, već je bilo nestalo svega čim se ljudi hrane, već su potrošili u gradu i ono, čim se hrani čovjek, kada mu od gladi smrtna groza kosti prolama, već je pomor od gladi navieštao propast gradu. U taj čas, bilo je to o Martinjoj, uzmu Turci prenositi hranu iz Bočca u drugi jedan grad. Na porugu gladnim u gradu Hrvatom pronosiše to izpod grada Jajca, da im posada naša iznemogla i onako tobože ništa učiniti neće. Pasada naša odluči nepodnesti te sramote, radije da pogine od turskoga mača nego li od gladi. Provali iz grada i obori se na Turke, koji su bezbrižno napried stupali. Razbivši Turke, naši se vrte veseli s plienom, s kojim su se opet njeko vrijeme mogli prehraniti. Koliko se tomu radovahu sve naše zemlje, vidi se po tom, što je vlada kralja Ljudevita taj sretni događaj objavila poljskomu dvoru.

Ban hrvatski Petar Berislavić pokuša jošte jednom boraveć na kraljevu dvoru razkriti cielu krvavu sliku svoga položaja, a nije se ustručavao javno prikoravati nezasitnu pohlepu onih do-glavnika kraljevih za državnim blagom, spočitavao im njihovo nepoštenje, gledao da trgne i digne iz blata kralja, kojemu je

dvor bio poruga u svem svijetu. Velemožni gospodar kraljev Tomo Bakač uzbiesnio je zato na bana, i kao razjaren lav diže se na njega, da ga satire, da ga skine s banstva, da mu skine sa ramena glavu. Ban se otme ovoj nesreći i dostigne barem toliko na kraljevom dvoru, da su pokazali volju pomoći Hrvatima, da se je barem mogao s nadom povratiti u domovinu, da će biti njeke pomoći.

Prva i glavna korist imala je biti Hrvatima, da se s Turci učini primirje, kada i onako sve osnove ob obćoj kršćanskoj vojni propadoše. Nije niti to bilo bez banova nastojanja. 28. 1519. marta 1519. potpiše kralj Ljudevit osnovu primirja na tri godine. U primirje potežu se sve zemlje sultanove, a između kraljevina spominju se Ugarska, Dalmacija, Hrvatska, Slavonija, zatim Erdelj napokon Bosna i Srbija, koliko su pod kraljem. U ovom će primirju stati uz kralja Ljudevita i papa, a španjolskomu kralju Karlu i njegovu bratru Ferdinandu i Sigmundu kralju poljskomu neka bude slobodno pristupiti k primirju za godinu dana. U primirje se uzimlje uz kralja ugarskoga i hrvatskoga Vlaška, Moldavska i Dubrovnik, koji će ipak sultanu i nadalje davati obične danke i darove. Trgovcem budi slobodno trgovati na jednu i na drugu stranu. Ovo primirje potpisu sultan Selim 30. maja 1519.

Što je vriedilo ovo primirje za Hrvate? Navale susjednih Turaka nisu nikada prestale, a čini se, da su se i pomnožale, da Hrvate primirjem prevarene satru. Ivan Karlović, knez krbavski, morao se dan na dan boriti, a Turci mu porugljivo poručivahu, da će ga svakih četrnaest dana pohađjati. Javljao je to knez u Budim, sam glavom otišao u Veneciju, slao svoga poslanika u Rim, svagdje dobi sladkih rieči, al od nikuda pomoći. Oko Jajca vijahu se opet turski šatori, a papa se požuri, da dade obilno oprostjenje grieha svim onim, koji bi pomogli obraniti Klis i Jajce od propasti. Svuda se javlja mali rat, koji je obično bivao predteča velikoga.

Hrvate napokon razjari i razpali grozni položaj njihove domovine, razpale se zbog kukavštine njihova kralja, komu su do sada pokorni bili. Odluče odvratiti se od njega i potražiti svoj spas sami za sebe. Banu svomu izjave: „ako im nebude skoro pomoći od kralja Ljudevita ili od sv. stolice ili od koga kršćanskoga kralja, da će se s Turci

pogoditi, plaćati će im danke i dopustiti im prolaz u kršćanske zemlje. Kralj da je u primirju opet iz-pustio spomenuti Hrvatsku.“ Koli gorak je to bio položaj za plemenitoga bana, koji nije mogao svojih zemljaka uvjeriti, da je Hrvatska ipak u primirju spomenuta. Da ih ublaži i primiri, posla opet biskupa Tomu Nigra, svoga poslanika, najprije k papi, a onda neka obredi druge dvorove europske, koji su skloni Hrvatom i obćoj kršćanskoj stvari.

12. decembra 1519. unidje poslanik bana hrvatskoga u papinsku konzistoriju, da očituje strašnu odluku svoga naroda. Sveti otac utješi ga, da neće dopustiti, da propadne Hrvatska, najjači štit i bedem kršćanstva, da će pozvati kralja Ljudevita, neka im pomaže. Ako nemože, neka pusti Hrvatom pod drugoga kralja ili pod okrilje svete rimske stolice. S papinim pismom ode Tomo Nigra na dvor cara njemačkoga, netom izabrana Karla V. Car Karlo dade nešto novčane pomoći poslaniku i odpremi ga opet k papi, preporučujući bana za kardinala, da za svoje „sedmogodišnje“ branjenje vjere Isusove bude odlikovan pred celim svetom kršćanskim. Car Karlo opomenu i republiku mletačku posebnom poslanicom, neka podupire svoje susjede Hrvate, jer da time i sebi pomoć daju. Pisa napokon i banu Berislaviću iz Bruselja 20. junija 1520. carski lju- 1520. bezno i častno. „Ono, što smo već prije dobro znali o tvojoj krieposti“, veli car, „postade nam još jasnije i sjajnije toli iz pisma papina, koli iz govora častnoga skradinskoga biskupa. Zato u tebe jedinoga toliko nade položismo i nadamo se, da ništa nije toliko jako zaustaviti propast hrvatskih poslova, koliko pomoć tvoje bogoljubnosti. Isti će ti biskup skradinski javiti, kako smo mi voljni Hrvatom pomoći i tebi pribaviti za tvoje izvrstne zasluge novo odlikovanje. Kada mi i papa s najvećom pripravnosću ono pružamo, što za sada možemo, onda opominjemo tebe i molimo što više možemo: da kao što si dosada činio s najvećom slavom, tako i nadalje braniš stvar kršćansku i da uzdajući se u Boga, za kojega vjeru radiš, nikako nesdvojiš, te da narod još za malo dana uzdržiš u vjeri i pokornosti. Veoma će nam ugoditi, ako nam budeš često doglasivao, kako ti stvari napreduju, i ako se budeš nada sve za to starao, da narod doznade, da mi ništa toliko neželimo koliko da pomognemo obćoj stvari, te da smo zato s tolikom brzinom

iz Španije preplovili u Belgiju i odatle se sada uputili u Njemačku. Nekloni duhom te znaj, da se od tebe pod dužnost zahtjeva ona kriepost, s koje si već tako dugo slavljén.“

To pismo već nedospje u ruke banove, jer su one već bile utrnule, a da ga je i u životu našlo, malo bi ga bilo obveselilo, kada je na pomoć i opet trebalo čekati, a svaki je dan trebalo pomoći. Po običaju provališe Turci u krbavske strane. Ban krenu sa svojimi četami, da ih odanle baci. Stigne neprijatelja kraj potoka Korjenice i pobije se s njime 20. maja god. 1520. Naši prvi navale, Turke poraze i natjeraju u bieć. U obćem progonu sliedio je i ban sa svojom pratnjom. Dok oni tako slijedjahu, izleti nješto Turaka iz zasjede i udare na bana i njegovu pratnju. Banovci u progonu neprijatelja uzmakoe napried, a ovdje se Turci umnažaju. Shrvan ban od mnoštva neprijatelja pade, boreći se ovaj put samo za svoj život. Njegovi drugovi prekasno priletiše, ali ipak toliko, da su mogli Turkom oteti dragocjen plien, banovo tielo.

Na glas o banovoj smrti pohrli plemstvo i narod, da tielo prenese u Bihać, a poslije u Vesprim, da počiva u ređu biskupa vesprimskih. Petar Berislavić, ban hrvatski, poginuo je. Taj glas je potresao gospodu vladare po svih zapadnih priestolnicah. Častan biskup i slavan vojvoda za sveti krst, to je bilo čarobno za onaj vieć. U poviesti hrvatskoj osta uzorom bana, a erte iz života bana biskupa prožigale su osobito srđca onih, koji su se hvatali banskoga žezla. Kroz dugo vremena, duže nego li drugdje, bilo je slobodno i častno biskupu i svećeniku hrvatskomu sablju pasati i krv nekršćansku prolievati, a uvijek im je lebdila pred očima zviezda predhodnica ban biskup Petar Berislavić.

XIII.

Krvav i gorak krušac bilo je banstvo hrvatsko u ovo vrieme, koliko god je bilo častno zvati se podkralj hrvatski. Da je to bilo lagodno vladanje, nebi niti biskup ban Berislavić bio toliko godina na svojoj stolici, kada je imao gotovo sve vladare kraljeve proti sebi. Bio bi se tisuuo na to mjesto tkogod iz blizine kraljeve. Tko će biti sada ban, zato se zabrinuše na dvoru, ali neodlučiše ništa. Hrvati ostadoše bez bana, niti se nije znalo, kada će ga dobiti. Mi opet znamo, da su to najerniji dani za našu zemlju

i narod, kada neima ovoga zakonitoga svoga poglavara, onda neima svoga vojvodu, a sud i zakon spava.

21. septembra 1520. zaprieti i bezglavoj Hrvatskoj i neurđjenoj Ugarskoj nova pogibelj iza smrti sultana Selima. Pogibelj je tim veća bila, čim se je više sviet radovao sbog nenadane smrti krvožednoga sultana. Mladjahni njegov nasljednik Sulejman II., tako se onda mislilo, neima niti talenta niti volje, da osvaja zemlje poput otca svoga. To je mladić bez iskustva i veće sposobnosti, blag i miroljubiv, koji malo misli na rat i bojnu slavu, janje, koje je lava nasljedilo. Tako je mislio i papa Lav X., hvaleći Bogu, što se to upravo sada dogodilo, kada od knezova kršćanskih nije moći drugo dobiti, no samo tašte nade i pusta obećanja. Ovako su valjda mislili i na budimskom dvoru, kada su u jednu ruku ostavili Hrvate bez bana, a u drugu upravo goropadno oholo primili poslanika novoga sultana. Čauš Behram iskao je od kralja Ljudevita danke da plati, a ako neplati, da mu naviešta rat. Kraljevska vlada dade poslanika zatvoriti, kako su to običavali činiti turski sultani s poslanici kršćanskimi, kada im nisu donesli povoljna odgovora.

Bolje su poznavala gospoda hrvatska svoj položaj, kada su se bez prestanka sastajali Karlovići, Frankopani, Zrinski i njihovi drugovi sa svojim običnim poslanikom biskupom Tomom Nigrom, da viećaju, kako će si spasiti domovinu. Bili su zato, da se odreknu svoga kralja Ljudevita, pak da se dadu pod cara njemačkoga Karla V. Biskup Tomo ih upućivaše, da prime zaštitu mletačke republike, koja s Turci živi u miru. Opet zakruži koncem god. 1520. biskup Tomo svietom, da svomu narodu pomoći pribavi, najprije u Veneciju, pa onda u Rim. Istina je, da su i susjedni paše pošiljali k Hrvatom i nagovarali ih na mir i na savez s Turci. Govorili su im od prilike: vidite, vladanja vaša od boja propadoše, nećete spasiti niti onoga, što vam je malo ostalo. Vaša zemlja otvara nam put u Italiju i Njemačku, nezovite sebi u pomoć kršćane, već pustite nas mirno proći; sultan će vam dati slobodno vladanje.

Čim se je čulo u početku god. 1521., da turski poslanici 1521. zalaze med gospodu hrvatsku, popadala je strava sve susjede njihove. Odmah se je razglasilo: Hrvati su se s Turci pogodili! Svatko je mislio, da su otcī naši sada napokon ono izveli, čime su se grozili pred samim papom rimskim pred malo vremena, što se nisu ustručavali izreći kroz svoje poslanike i pred kra-

ljem Ljudevitom. Odmah se sabere kraljevo vieće i odluči poslati dva poslanika na Hrvate, da ih odgovaraju od te strašne odluke, da će im kralj pomoći, kad se sabor poslije Gjurgjeva ove god. 1521. sastane. Kralj je u isti mah zaprosio mletačku republiku, neka pomogne barem Klis i Skradin braniti, kako je bila po starom ugovoru dužna. Tko će zamjeriti nekim knezovom hrvatskim, da počese klonuti duhom? Eno Venecija živi u miru i cvate u svakom bogatstvu, a Turke s darovi miti. Tako čini i hrvatski Dubrovnik. Kraljeve druge zemlje podalje od Turske sretna su, hrvatske su zemlje najnesretnije, te se već čuje sada i poslije govoriti, kada koga plaše s Turci: „biti će vam zemlje, kao što su hrvatske“. Od mnogih prostranih vladanja stali su samo gradovi i u njih nješto malo svieta danju i noćju na straži. Naroda je svaki dan manje bivalo, a tko je što zasijao čekajući blagoslov božji, taj je više molio Boga, da mu spasi plod od Turaka nego li od tuče i zla vremena. Tko je ostajao živ, gledao je svojim očima izčezavanje naroda i njegovih selišta, krvavo je osjećao svoje siromaštvo, koje je svakim danom napredovalo. Hrvati se ipak samo prietiše, a s Turci se nepogodiše, već opet dočekivahu neprijatelja strašnijega, nego što je ikada bio, da i opet sveti krst nepolomljen na svojih gorah i u svojih dolovima, na erkvah i gradovih i u svom srcu sačuvaju.

Čim je stigao glas sultanu Sulejmanu, da mu je poslanik u Ugarskoj bačen u tamnicu, odmah odluči dići veliku vojsku na našega kralja. Već mjeseca februara god. 1521. diže se iz Carigrada. Sve priprave ratne budu brzo gotove. Sultanu Sulejmanu bilo do toga, da ova prva vojna bude dobitna i sjajna. Biograd mu je bio ovaj put cilj vojne. Tri hiljade deva trebalo je, da prenesu tri sto topova i prah i olovo, a trideset hiljada da nose hranu za vojsku. U tri krila krenu vojska. Lievo je krilo vodio Ahmed paša, beglerbeg rumelski, na Šabac, a tu je bio i sultan Sulejman; taj odjel imao je osvajati gradove hrvatske. Središte povede veliki vezir Piri paša na Biograd, a desno krilo imalo udariti na Erdelj.

Prije nego što je počeo ovaj veliki rat, pokušaju Turci Hrvatima iz nebuha zadati ljutu ranu. Pokušaju navaliti na Jajce, u kojem je tada zapovijedao knez Petar Keglević sa dvie stotine konjanika i nješto više pješaka. Turci su se već bili primakli gradu i u blizini se zakloniše, samo da u noćno doba u

prvu zoru u grad provale. Po svojih uhodah doznao je knez Keglević za njihovu osnovu. Stotinu konjanika odpremi iz grada, da Turkom u sgodan čas zadju za ledja. Vojsku u gradu spremi. Sabere oko sebe žene i djevojke i zapoviedi im, neka sutra dan, bio je to kršćanski blagdan, liepo obučene i okićene malo dalje izvan zidina gradskih u kolo zadju, i po svojem običaju u veselju propievaju, a zadade im rieč, da im se ništa neće dogoditi. U cik zore banu Turci pred Jajce, misleći jamačno, da sve spava. Čudo im je bilo vidjeti kolo djevojačko. Brzo poskaču sa svojih konja, da ih pohvataju, al djevojke i žene sretno umakoše, Keglević banu pripravan sa svojimi konjanici iz grada, a drugovi njegovi iza ledja. Turke gotovo sve posieku. Teško da je ikoji utekao. Dosta njihovih glava posla naš vojvoda na dar kralju Ljudevitu u Budim.

Kako se je pripravljaio kralj Ljudevit na doček sultana Sulajmana, lasno se može u napried naslutiti i pogoditi. U oči ove velike pogibelji udade mu se sestra Ana za nadvojvodu Ferdinanda, koji je ove godine dobio od brata cara Karla austrijske zemlje. U ovaj čas dobra sreća, jer se je moglo gatati, da će novi vladar austrijskih zemalja kao najbliži i susjed i rođak složno s kraljem Ljudevitom na Turke vojevati. Medjutim posla kralj Ljudevit poslanike u Veneciju, u Rim, na njemački sabor u Worms. Svuda oni jadikovaahu, a odasvuda donesoše glase: „Pomozite si za sada sami, mi vam pomoći nemožemo!“ U Njemačkoj razgorio se razkol vjere tako jako, da niti živa duša nije pomišljala na rat s Turci niti na pomoć kršćanskim nevoljnikom na Savi i na Dunavu.

U Ugarskoj samoj pokušaju njeke priprave na obranu dviju glavnih tvrđjava Šabca i Biograda. Zato se sastane veliko kraljevo vijeće 24. aprila 1521. Bani ili zapovjednici u ovih tvrđjavah bili su Franjo Hedervar u Biogradu i maloljetni Valentin Török u Šabcu, a na mjesto toga djeteta zapoviedali su tamo dva Šuljoka, ujaci njegovi. Oni su bili protivnici dvorske stranke, pak je mislio dvor, da u njihovih ruku nemogu ostati dva najglavnija bedema kraljevstva. Kralj je iskao, da Biograd predadu kraljevoj vojski, da će tamo s većom vojskom proći Andrija Bathori. Oni odgovore, da je u gradu dosta svega, a grad će predati, kad im kralj Ljudevit vrati, što im je dužan. Kralj Ljudevit nije toliko smogao, a oni dapače ostave tvrđjave svojim pod-

vojvodam i odu mirno na svoja imanja. Nasadnikom (šajkašem) na Savi i na Dunavu, koji su sa svojih nasada (šajka) bili kao drugi zid gradovom, neplatiše ti ljudi već pune tri godine, a oni se spustiše niz vodu i ostaviše otvorene vode vapijući: „Propalo si ugarsko kraljevstvo, Bog bio s tobom!“

Već je bio liepi mjesec maj god. 1521., a jošte nije se nitko niti maknuo, da kakvu vojsku sabere. Prolazio je i mjesec junij, premda se je znalo, da su turske vojske već prešle balkanske gore. Istom sada se požuri kralj Ljudevit, da pozove plemstvo, neka se požuri u vojsku. Istom sada odredi kralj Ljudevit, da se nosi krvavi mač po kraljevstvu, — a to je bivalo u oči najveće pogibelji, — kada je već neprijatelj prvih dana julija bio pod Šabcem i Biogradom. A kada se je sam kralj Ljudevit 15. julija 1521. odvažio na bojno polje iz Budima, izadje s njime ciela četa od dvie stotine konjanika. Istom se kašnje pomalo vojske oko njega pribralo, ali i to je bilo bez koristi i pomoći.

Već 7. julija 1521. pade Šabac branjen od šestdeset ljudi, koji su svi poginuli, a onda predje Sulejman 27. julija preko Save. Čopori turski razliju se po Slavoniji. Sultan predje Srienom osvajajući sela i gradiće i sadje pred Zemun, da ovaj grad zauzme i tako pripravi podpuno opsiedanje i predaju Biograda. U Zemunu ga sustavi Hrvat Marko Skoblić, zapovjednik od kakovih četiri stotine Hrvata. Sipa Marko sa gradskih bedema oganj na veliku tursku vojsku. Turaka mnogo pada, ali Markova četa već brojem izčezava. Turci im provale zidine i nasrnu svom silom u grad. Mala četa borila se je i izginula. Marka Skoblića stigoše jošte živa okrvavljena u ranah. Iznesu ga u svoj tabor, izperu mu rane i stanu ga pitati, nebi li ga poturčili. Kada se je osviestio i tomu uzprotivio, svežu ga i bace biesnu slonu, da ga satre. Zemun pade, a Biograd bude sa svih strana opsiednut.

Već je mjesec dana veliki vezir Piri paša ovaj grad opsiedao i nebi ga bio osvojio, da je bilo jošte naših nasadnika i da je isto pomoći došlo od kralja Ljudevita. Onih nekoliko stotina plaćenika nije ga moglo spasiti. Čim je sultan 1. augusta 1521. prispio pod Biograd, išli su redom juriši, premda s velikim gubitkom, ali i posada je pala samo na četiri stotine ljudi. I ovi se jošte držahu punih dvadeset dana, dokle crna izdaja podzapovjednika Ivana Morovića sultanu nepokaza najslabiju stranu grada. U najvećem njihovom sdvojenju donese im Morović pismo sultanovo, da će im biti slo-

bodno proći iz grada. Tako se preda Biograd 29. augusta 1521. Oni jadnici poslije budu pogubljeni. Stanovništvo srbsko bude povedeno u Carigrad, a grad dade sultan Sulejman hiljadami radnika iznova utvrditi, da bude nepredobitan, da bude u Ugarsku i Hrvatsku kao zlatni ključ turskoga carstva.

Kralj Ljudevit se je bio nekako dovukao sa svojom vojskom do Mohača, ondje je obolio i nije niti dospio dalje. Palatin Stjepana Bathori uzmakao je sa svojim četami, kada je kroz Srijem projurio bosanski paša sa sedamnaest hiljada ljudi, pak je iz Titela gledao kako pade Biograd. Ivan Zapolja ostao u Erdelju, da tobože svoju zemlju brani. Badava ga je kraljeva vojska očekivala. Već sada reče o njem oštroumni Mletčanin: „To je drugi Ghasali. On nebi mario, da kraljevstvo padne, pak da ga on pomoćju Erdeljaca opet predobije i kraljem se učini“. Razcviljen vrati se kralj Ljudevit u svoju prijestolnicu, pošto se je prije na svoju žalost uvjerio, da se ovaj put više Biograd nebi mogao natrag osvojiti. Dok je jošte u Pečuhu boravio, dodju mu glasi, da su Hrvati pod Jajeem postradali. Dodje pred njega i kapetan skradinski i kninski, da Turci kane na njihove gradove s velikom silom navaliti. Oni da nisu tako proskrbljeni, da bi se mogli braniti, zato polažu svoju čast, da na njih nepadne sramota nevjere. Kralj nehtjede primiti njihove ostavke, već ih sklone, da se opet povrate svaki na svoje mjesto. Jamačno im je i to obećao, da će odmah dati Hrvatom bana, da ih pomaže, dapače se znalo, da će banom biti Ivan Torkvat Karlović, knez krbavski.

Pad Biograda čini epohu u poviesti hrvatskoj, ugarskoj i Turskoj. Sultan Sulejman je počeo slavodobitno svoju vladavinu i zadao je straha svemu raztrganomu kršćanstvu. Ravne poljane ugarske stale su sada otvorene do Budima, i svatko je slutio, da će se prva vojna turskoga pobjeditelja sustaviti u ugarskoj prijestolnici. Hrvati izkrvareni i izmučeni nisu samo za ravninu slavonsku zadržtali, koja već vidje neprijatelja, već i za svoje gradove. Kada je pao nepredobitni Biograd, kako će se moći držati slabiji gradovi hrvatski? Kako će ih obraniti? Od koga će pomoći dobiti? Novi ban Ivan Karlović dobije na kraljevom dvoru mnoga obećanja. Znao je on, da će se od svega toga malo održati, zato je sa svoje strane samo toliko obećavao, koliko se mogao nadati, da će moći izvesti. On se obveza, da

će braniti povjereno sebi kraljevstvo na otvorenom bojnopolju. U gradovih neka ostanu dosadanji zapovjednici. On će ih sa svojom četom pomagati, što najviše bude mogao. Kralj će tvrdim gradovom i njihovim zapovjednikom sam pomoć dati.

Iza mnogih gorkih dana ove godine, primakne se napokon kralju Ljudevitu onaj sretni čas, koji je željno očekivao. Dade si najprije okruniti 11. decembra 1521. svoju vjerenicu nadvojvodkinju austrijsku Mariju u Stolnom Biogradu. Okruni ju biskup zagrebački Šimun Erdedi, koji je taj put prvu svoju biskupsku misu služio. A za mjesec dana, 13. januara 1522., vjenča se kralj. Mladi Ljudevit, jedva šestnaest godina star, bio je sretan uz stariju, ali mudru kćerku habsburžku. Veselilo ga je, što je sabor za kraljicu dozvolio dovoljnu obskrbu, da pristojno kraljevski živi. I bolji duh u plemstvu oduševljenu za obranu domovine nekako obodri ovoga mladoga starca, te i on usred svatbenoga veselja oduševljeno govori, kako će na proljeće krenuti u rat na Turke.

Kralja Ljudevita poslanici opet obadjoše po zapadu. Prvi se ipak odazove car njemački Karlo V. svomu sada rodjaku. Njemački sabor u Nürnbergu dozvoli mjeseca aprila god. 1522. četiri hiljade konjanika i dvadeset hiljada pješaka. Sastati će se pak povjerenici obiju vladara za mjesec dana u Beču, da sve ugovore za buduću vojnu. Hrvatskim ipak gradovom treba odmah pomoći. Kralj Ljudevit dopusti austrijskomu nadvojvodi Ferdinandu, da u gradove hrvatske postavi svoju vojsku. Hrvatom je krvavo trebalo te pomoći. Ali valjda je ovaj put prekasno došla. Skradinjani su bili već preko zime u tolikoj nevolji, da su poslali u Budim dva svoja gradjana Jurja Stanšića i Mihajla Škvorlića, neka nose ključee od grada kralju Ljudevitu. Oni da su već toliko izgubili, da grada više braniti nemogu. Najprije plienišee mjeseca aprila god. 1522. Turci i harahu po svojem običaju, nu budu suzbiti od bana Karlovića. Onda navalii paša bosanski sa dvadeset i pet hiljada ljudi najprije na Knin a poslije na Skradin. Obadva grada toliko branjeni, sada ostavljeni sa malo branitelja, predadu se koncem mjeseca maja god. 1522. ipak častno, da je ono nekoliko branitelja slobodno izašlo iz grada. I sami stanovnici, glavni pobornici za sveti krst, ostaviše svoje krvavo branjeno rodno mjesto i povukoše se prema moru. Koliko su ih Turci prosili neka ostanu, da će biti slobodni, samo da plate harač, nisu ih poslušali. Pobjedonosni paša skrene sada i pod Klis

strmeniti, u kojem je bilo samo tri sto momaka, a zapoviedao im je Petar Monoković, jer su kapetani grada Grgur Orlović i Petar Kružić bili taj čas u Senju, u drugoj svojoj kapetaniji. Juriši turski obredaše se počam od 3 junija 1522. i budu suzbiti. Sada naši osokoljeni izlietahu iz grada i odsiecahu Turkom glave i odnosiše praha, olova i topova. S turskimi zastavami i glavami kitili bi onda svoje zidove na užas neprijatelju. Tako se boriše Turci do dva tjedna, dok s gubitkom kući neprodjoše. Na otvorenom bojnem polju razbi opet ban Karlović bosanskoga pašu, te bi se moglo činiti, da će za malo vremena imati Hrvati mira.

Nemilo je potresao gospodu hrvatsku gubitak Knina i Skradina, premda mi mislimo, da ih ovaj put nisu Turci za stalno zauzeli, već da su ih za malo otc i naši opet dobili. Kralj Ljudevit nije prestajao tražiti sebi saveznika za budući rat, a i gospoda hrvatska opet traže svoje prijatelje po svijetu. S kućom habsburžkom odavna je u prijateljstvu knez Bernardin Frankopan. Starac prodje u Nürnberg na sabor, sazvan 1. septembra 1522. Dopuste mu, da u punom sboru 19. novembra pred carem Karlom V. i knezovi progovori kao zastupnik Hrvatske: „Ja dodjoh pred vas, svietli knezovi i slavna gospodo“, — reče siedi Frankopan, — „da vam živom rieči naviestim, kolika pogibelj prieti od Turčina najprije Hrvat-skoj, a zatim preko nje i vašim zemljam u susjedstvu Hrvatske, i da vas osobito na to sjetim, da je Hrvatska štit i vrata kršćanstva. Zato vas molim na ime sve Hrvatske, pače na ime svega kršćanstva, da već jednom pružite pomoć toj zemlji, koja kako nijedna druga odbija turske navale sve od onoga dana, kako je Carigrad pao. Mi učinismo, što se je samo učiniti moglo. Dalje već nemožemo obastati bez vaše pomoći, jer smo već sasvim iznemogli. Sve nam je uzdanje u Boga i u vas. Naš svietli kralj Ljudevit, od kako je izgubio svoj najtvrdji grad Biograd, nemože nas pomoći niti braniti, Turčina se pako treba bojati, jer se je jako osilio. Suznim vam okom spominjem, kako je taj divlji naš neprijatelj preko stotine naših gradova što porušio što posvojio, i kako je u našoj zemlji neizrečena okrutničtva počinio, koje sam ja nesretnik na svoje oči gledati morao. Pomislite si, koji bi jadi nastali u kršćanskom svijetu, da Hrvatska po nesreći padne! Et tua res

agitur, paries quum proximus ardet! Naša je potreba tako prička, da se oklievati nesmije. Što je do mene, ja želim sliediti stope svojih predja, koji su bili na glasu među viećnici rimskimi, koji su bili uvijek odani vašemu carstvu, i koji su sami svojim junačtvom stekli ono, što su svojim nazivali po Dalmaciji, Hrvatskoj i Slavoniji. Da se Turčin Hrvatske po nesreći dokopa, teško bi ga odatle iztisluné vojske svega kršćanstva, takova bo je Hrvatska po svojoj naravi, takvi su joj gradovi. Mi nećemo prosjačiti onako, kao što sam sâm vidio u Rimu, da čine mnogi ugledni i poglaviti muževi iz Grčke, Mizije, Srbije, Albanije. Zato vam ne bez boli za ponos naš sve te obćenite pogibelji očitujemo i navieštamo. Neka se ganu prsi vaše suzami našimi. Sva Hrvatska pred vas pada i moli pomoći u Spasiteljevo ime. A ja sa suzom u oku i prignutim koljenom za pomoć vapim. Ako nas bez pomoći ostavite, jedno će biti od ovoga dvojega: ili će Hrvati pristati na ponude turske i tako im se podložiti, ili će ostaviti svoju postojbinu, da se radje po svietu potucaju od nemila do nedraga, nego da dodju u tursko roblje“. Rieči dostojnoga hrvatskoga poslanika starca velmože, kada je završujuć kazao, da ide u svoju nesretnu domovinu, da u svojih gradovih kao pravi mučenik Isusov svoj život dovrši, bile bi u drugo vrieme jamačno potresle kršćanska srдца, sada u razdoru vjerskom slabo su djelovale. Odredilo se je doduše, da četiri hiljade vojnika prodje na obranu Hrvatske, a knez Bernardin Frankopan dobije praha i olova i nješto lumbarada, al i to je kasno i slabo dolazilo.

Nisu samo za hrvatske gradove ostali kršćani premlitavi bili, već i za sve drugo što je kršćansko, za sve, gdje je išlo za obće dobro. Sredovječno mnoštvo vladara i knezova preživilo se i razaralo je danas svaki pokret, gdje se je radilo o obćem dobru. Sva je Europa ciknula, kada se je pod konac ove godine 1522. raznosio glas, da je pao otok Rhod, da je vitežki red svetoga Ivana ostavio svoju dosadanju postojbinu. Umniiji su kršćanski politicii sudili, da je ovo točka, iz koje će se moći o tom raditi, da se turska sila baci sa sredozemnoga mora. Svatko je sada jadikovao po Europi, a nitko nije Rhodu u pomoć dolazio. Jedini je novi papa Hadrijan VI. osbiljno o tom radio, da skloni kršćanske knezove na mir međjusobni, i da obrate oči svoje prema iztoku. A kako se je bio uzvitlao lutorski nauk u Njemačkoj i

širio se sve dalje, koje čudo, da njegova glasa nitko nije čuo. Hrvatom posla papa Hadrijan odmah pri nastupu svoga vladanja žitka za sve gradove na krajini.

Od stranih vladara brinuo se osbiljno za Hrvate njihov naj- 1523. bliži susjed austrijski nadvojvoda Ferdinand. Pred godinu dana koraknula je njegova vojska po želji samih Hrvata u Hrvatsku. U koje se je gradove namjestila, toga neznamo. Nadvojvoda Ferdinand je priznavao Hrvatsku „ključem svojih zemalja“, zato je na proljeće god. 1523. opet slao ovamo nešto malo vojske. Radio je dapače potajno, neka mu kralj Ljudevit pusti hrvatske zemlje, da će ih on bolje i laglje moći obraniti. Imao je za taj posao nadvojvoda austrijski pouzdana čovjeka u kraljevom tajnom vieću, koji je već njegovom djedu Maksimilijanu služio u tajnom vieću kralja ugarskoga i hrvatskoga. Ime mu je Andrija Burgo, rado ga je imao kralj Ljudevit kao i njegova gospodara nadvojvodu Ferdinanda, zato isti prevejani mletački poslanik stane ovaj put nagadjati, da će kralj Ljudevit Hrvatom dopustiti drugoga vladara. Ipak nije išlo. Bojala su se obadva vladara, da na protimbe nenagaze. Istom pod jesen ove godine dodju obadva vladara na sastanak u Šoprun, a kasnije u Bečko Novo mjesto, gdje su imali o mnogih pitanjih razgovarati i razriješiti. Glavna je stvar bila obrana od Turaka. Pripoviedalo se, koliko će vojske svaki od vladara dati na Turke. Da je hrvatsko pitanje opet došlo na red, o tom neima dvojbe; kako se je razpravilo, toga neznamo. Ferdinandove čete međjutim ostaju u Hrvatskoj, a Ljudevit ostaje kralj Hrvatom, nemaran kako je i do sada bio.

Svoga bana ostavljao je jadni kralj u najvećoj nevolji, nedajući mu nikakove pomoći. Turci se više puta zalietahu, naročito u banovu oštevinu. Oteše mu mjeseca decembra god. 1523. jedan od najjačih gradova Ostrovicu, nedaleko od Vrane. Te sramote nehtjede ban Karlović da podnosi, već htjede da se zahvali. Kolika je sdvojnost popadala bana sbog te sramote vidi se po tom, što u čas najveće svoje zlovolje Mletčanom ponudi sve svoje gradove. Lakoma inače republika ne samo da se nije polakomila za njimi, već je obilno bana Karlovića pomogla s novcem, samo da uztraje na svojem strašnom mjestu. Volila je republika, da ban Karlović braneć Hrvatsku obrani i Dalmaciju, nego li da ona sama ostane na braniku. A da bude prava kruna svim patnjam i nevoljam bana Ivana Karlovića, dade mu kralj Ljudevit za

druga u banstvu koncem god. 1523. Ivana Taha, čovjeka goropadna i opaka, silnika, a malovriedna vojvodu bez slave i imena, koji do sada na bojnopolju niti mirisa praha osjetio nije, ali zato bio zaštićen od one gospode na dvoru, koji su zapovijedali Ugrom i Hrvatima, a najviše njihovom kralju.

Da nije neprijatelj opet stupao na prag naše zemlje, bila bi se ovaj put razgorila buntovna vatra među Hrvatima. Ivana Taha niti sada niti nikada poslije nepriznadoše Hrvatima za svoga bana, a Ivan Karlović osta jedan čas jamačno samo na prošnje svojih sunarodnika kao jedini priznani njihov ban. Bilo bi se inače dogodilo, da bi se u jednoj kući prepirala dvojica, tko će joj biti gospodar, a zapaljen je krov nad glavom njihovom, pak se zato nebrinu. U ovo vrijeme čulo se, da će sam sultan Sulejman glavom s vojskom udariti na Hrvate, a bosanske i hercegovačke vojske već su se sabirale, da započnu boj. Kada su takova kretanja nastala, onda su morali svi gradovi na krajini dati poziv svojim stražama, brže se obskrbiti sa štogod hrane, ogledati i udesiti puške i lumbarde. Prema komu gradu izadju Turci, taj je pucao, da mu susjedi na pomoć dodju.

Ma kuda okretali Turci, ovoga puta nemogu drugamo nego pod Jajce, da napreduju prema Posavini ili pod Klis, da provaljuju kroz Hrvatsku prema jadranskomu moru. Turci su ovaj put sami najavili svoj pohod u Klis. Mehmed-beg Mihajlo Begović, sandžak hercegovački, javio je u mjesecu decembru god. 1523. mletačkim provediturom u Spljetu i Trogiru, da je njihov sileni gospodar odlučio Klis osvojiti, zato ih Mehmed-beg moli, neka nedaju Klisanom pomoći, ako hoće njegova gospodara za prijatelja. To se dakako znalo i na dvoru bana hrvatskoga, pak je trebalo biti na oprezu i na drugih kulah i gradovima.

1524. 5. februara 1524. pade već turska vojska pod Klis, da ga obsieda. Zapovjednik grada Petar Kružić ostavi ga dosta slabo proskrbljena, pa odleti u Senj, da mu odanle pomoći dovede. Turci obkolili tako jako grad, da nitko nije u njega niti iz njega mogao korak učiniti, uhvatili njeku visinu iznad grad i stali ga biti iz lumbarada. Učinivši kvara zidovima, neprestajahu srtati na juriše. Prolazio mjesec i drugi, jošte Kružića neima. Nestalo braniteljem hrane, te su njeko korijenje u octu za hranu varili, nestalo čestita pila, a juriši neprestaju. Znalo se po gradovima Dalmacije, kako je branitelj, zato se uzrujali, jer pade

li Klis, pali su svi gradovi na moru. Počeo već teći i treći mjesec. Dvoja pomoć dodje. Novi papa Kliment VII. odpremio ladja punu praha i olova i hrane, a vodio ju je vrijedni biskup skradinski Tomo Niger. Doveo ju je najprije pod Trogir, ali Trogirani bojeći se osvete turske, nepustiše ga u grad. Otišao pred Spljet, da odanle unese hranu u Klis. Međutim izadje sa svojimi ladjicama Petar Kružić. Sabrao je četu od hiljade i pet sto pješaka i šestdeset konjanika. Noću ploveć ugnu se svakoj neprilici, koju bi mu bili učinili plašljivi Mletčani. 10. aprila 1524. banu sa svojom četom kod Solina i odmah pohiti pod Klis. Turske vojske bilo je više hiljada. Nenadanom navalom prestravi Turke, razbije ih, a iza krvave sječe mnogo ih živih ulovi i zasušnji. Iza kratkotrajne bitke ostane našim cieti obilni turski tabor, svi topovi i bojnes prave, sva hrana i municija. Slavodobitno uljeze naš vojvoda Kružić u svoj grad, u koji sada doveze i Tomo Niger papine darove. Bilo je dosta novaca, da se grad bolje utvrdi, što je Kružić odmah i učinio, a i hrane za dulje vremena. Sada su i Mletčani klicali u veselju: „Spašena nam je Dalmacija!“ Turci su se dakako Hrvatom zato na drugu stranu osvećivali, jer su opet svoje čopore napustili, neka idu plieniti kroz Hrvatsku u Kranjsku.

Ovu navalu na Hrvatsku započe sultan Sulejman u isto vrijeme, kada je slao svoje poslanike u Budim, da dobije od kralja sramotno primirje. Boj na Hrvatsku imao je pritisnuti kraljev dvor, da se što prije odluči. Iskao je sultan Sulejman od kralja Ljudevita ono isto, što su Turci više puta od Hrvata tražili: neka mu dopusti slobodan prolaz kroz svoje zemlje, i neka se odluči od saveza s drugimi kršćanskimi kralji, pak će ga pustiti u miru. Čini se, da je kukavni kralj Ljudevit i njegov dvor već kolebao, nebi li pristao. Digao se zato svak mu nadvojvoda Ferdinand, podigao i papin nuncij Ivan Antun Burgio, neka toga za Boga neučini, da će mu papa pomoći. Obadva sbilja vjerno izvršiše svoje obećanje. Nadvojvoda Ferdinand je molio i zaklinjao brata cara Karla, neka za Boga već jednom bude mir medju kršćani, a papin nuncij nije trebao opominjati prerevnoga papu Klimenta VII.

Ali tko će pomoći kraljevstvu, koje se je tako vladalo kao da mu je Bog pamet uzeo? U Ugarskoj bilo je takovo razsulo izmedju plemstva i velikaša, koji su vladali sa dvorom, da nije bilo moguće niti sabora sastaviti. U mjesto toga držale su se

stranačke skupštine, pravili savezi, kao da mir božji vlada po svem svijetu. Plemstvo vodjeno od Ivana Zapolje i Stjepana Verbőcza dogovorilo se, da se kralju dade gubernator, da se Njemci tjeraju s kraljeva dvora, da se državna blagajna preda u druge ruke. Iskalo se, da kralj sazove sabor, a kralj se bojao sabora svoga plemstva, pak se postarao za vojsku iz Česke, da satare plemstvo, ako bi mu se protivilo. Kada se je napokon sastao sabor mjeseca septembra god. 1524. nije nitko o pogibelji domovine razgovarao. Plemstvo je ružilo kraljevu vladu, a velikaši odvrćali plemstvu, da nosi propast domovini. Što se je na tom saboru zaključilo, toga nitko ne zna. Dosta je spomenuti, da je u sred halabuke saborske u Podunavju pao Severin. Nije se sada razpravljalo o tom, da se to mjesto opet Turkom otme, već plemstvo odpremi Stjepana Verbőcza kralju i poruči mu, neka ide u Česku ili u Poljsku, da se zakloni od prieteće turske pogibelji.

U Hrvatsku bacio je ratnu zublju sam nesretni kraljev dvor. Ivan Karlović se napokon zahvalio na banstvu mjeseca augusta god. 1524., a kralj imenova osobitoga svoga i kraljičina ljubimca Franju Bačana za bana. Čovjek je taj medju zabavnimi ljudmi budimskoga dvora stajao gotovo na prvom mjestu. Veseo i lahkouman zasladjivao je život svojim nesretnim gospodarom. On je imao svojim ugledom kao kraljev osobiti milostnik da zaštiti Ivana Taha i da uvede sebe i njega u banstvo. Hrvati nepriznaju jednoga ni drugoga. Dapače Hrvati preko Kupe očito su već stali u skupnom saboru plemstva pisati: „plemički sabor kraljevstva Vašega Veličanstva“ — Ferdinanda, najme austrijskoga. Iskali su od njega, neka im on dade bana. Istinito je pisao mletački poslanik: „Drugog dostojanstvo u državi Ljudevitovoj ima ban hrvatski. On je kano podkralj toga kraljevstva, koje braniti mora. Sada je to dostojanstvo gotovo sasvim porušeno.“

XIV.

Koje čudo, da je kralj Ljudevit u to vrijeme početkom 1525. godine 1525. drhtao za svoje kraljevsko dostojanstvo, kada je u Ugarskoj plemstvo očito za tim išlo, da mu ga otme, a u Hrvatskoj nije si ga znao uzdržati. Čim se je pak manje u

svoje sile pouzdavao, time je jače vadio za pomoć drugih kršćanskih vladara. Zato opet zakruži svijetom njegov obični poslanik biskup Stjepan Brodarić, da traži pomoći od pape, kralja francuskoga, engleskoga, portugalskoga, cara njemačkoga i nadvojvode austrijskoga Ferdinanda, jadikujući nad nesrećom svojom.

Za gradove u Podunavju više se je brinuo papinski poslanik Burgio nego li kralj Ljudevit, i više je pomoći imao od njega plemeniti koločki nadbiskup Ivan Tomori, nego li od kralja. Taj pravi vojnik crkve Isusove stajao je mnogo puta kao razapet na križu bez novaca i bojne sprave na straži pred dušmaninom. Više se je brinuo za Klis papa Kliment VII., nego li kralj Ljudevit. A bio bi ovaj put i grad Jajce propao, da mu se nenadje obranitelj proslavljeni vojvoda knez Krsto Frankopan. On se je netom bio povratio iz stranoga svijeta sa službe kuće habsburške. Kao zakleti neprijatelj Mletčana vodio je na nje vojsku cara Maksimilijana i dospio do svjetskoga glasa. Bio je nesretan i ulovljen, te uz slavlje ciele Venecije morao je nekoliko vremena odsjediti u tamnici duždovoj, kamo ga je i njegova plemenita žena slijedila. Za toga odličnoga sužnja otimao se napokon kralj francuski. Knez Krsto Frankopan sretno izmače, a kod zapadnih naroda razcvala se ciela priča o tom romantičnom junaku. Poslije dvadeset godina, što je odsutan iz domovine, veli, da je došao obraniti ju od strašnoga neprijatelja. Sada mu se pruži prilika, da se odlikuje kao osloboditelj grada Jajca.

Kako je bilo s Jajcem, to Krsto Frankopan sam pripovijeda. „Grad jajački stradao je grozno sbog pomanjkanja hrane. Već pol-druga godina minu, što unj nije ništa unešeno, gdje je inače dobivao svake četvrt godine potrebiti živež. Razlog je tomu taj, što se nije uneslo ništa za osamnaest mjeseci. Zna Turčin, kako je tvrd naš jajački grad, te zato neće da ga na juriš osvaja, već mu se čini mudrije, da ga gladom prisili na predaju. Ima on već u svojoj vlasti sve gradiće, koji okružavaju Jajce, te odatle pričeći, da Jajčani nemogu obdjelavati svojih polja, i zato oni već od više godina živu samo od onoga, što im se je po četiri puta na godinu u grad donosilo, budući da si sami nemogu ništa privriediti. Turkom je dakle prva stvar, ako žele Jajce što prije dobiti, da našim zaprieče dovoz hrane. Sultan je zapovijedio svojemu paši u Bosni, neka to izvede, inače će mu kožu s ledja derati. Paša ponamjestio je mnoge pješake i konjaničke

vojske na putu, koji vodi k Jajcu. Jošte je taj put zakrčio zasjekami i prokopi, u kojih stoje vojnici s raznim nbojitim oružjem. Zato nisu mogli donesti Jajčanom pomoći niti hrabri inače Mihajlo Török, niti banovi Franjo Baćan i Ivan Tah, koji su imali priličnu četu. Buduć da je tako Jajce ostalo bez obskrbe, zavlada u njem strašan glad, te je već i konjetine ponestalo, kojom su se stanovnici dulje vremena hranili. Njeki od gradjana uzmaknu iz grada, ostave si ženu i djecu. Čuvši bosanski paša od ulovljenika za tu skrajnju nevolju Jajčana, pomisli u sebi: „sada je došlo vrijeme, da se jednom izpuni želja Turaka“. Prizove si u pomoć hercegovačkoga sandžaka i počme na grad udarati iz sedam velikih topova. Dao se je već i na podkapanje zidina, pazeći uvijek na onu dolinu, u kojoj je našim put zakrčio. O svemu tom donese glas kralju Ljudevitu Jure Mrsić, koji je nekako izmed turskih straža od Jajca sretno utekao. I ja bijah u kraljevom vieću, kada je taj čovjek plačnim glasom pripoviedao o nevolji Jajčana. Dušu mi bol obuze, slušajući vaje tih ubogih kršćana. Kada je pak Jure Mrsić spomenuo strahovitu sgodu, kakva se nije dogodila od razspa Jerusolima, kako je najme njeka majka držeći u naručaju diete svoje i motreći, kako će joj taj čas od gladi poginuti, da ga u toj strašnoj boli negleda, bacila ga u Vrbas, — kada je to Jure spomenuo, malo da mi srdce od prekomjerne boli nepukne. Umah rekoh kralju, ja ću pokušati, nebi li se kako dalo Jajčanom pomoći i izjavih, koliko bi trebao vojske i topova.“

Kralj privoli i pozove velikaše i plemiće, neka idu pod zastavu kneza Krste Frankopana. Niti je kralj Ljudevit dao, što je obećao, niti su Ugri u boj polazili. Knez Krsto Frankopan se ipak diže polovicom mjeseca aprila god. 1525. iz Budima s blagoslovom papinim, gdje se oprašta svatko od rimskoga puta, koji bi pošao s knezom Krstom Frankopanom. Mala mu je četa bila, dok mu se nije pojačala u njegovoj domovini, jer su uz njega pristali i nazovi banovi Baćan i Tah. Trebalo je vremena i zato, da se hrana skupi, zato istom 7. junija 1525. predje knez Krsto s malom četom Savu od prilike kod Svinjara, a na drugoj istom strani sabere se do šest hiljada ljudi, da udare na dvadeset hiljada Turaka pod Jajcem i okolo njega. Isti večer kada je knez Krsto Frankopan prešao na tursko zemljište, diže se paša izpod Jajca. U neprestanom boju vijučući se po brdinah i dolovih,

razganjajući pred sobom Turke, udje naš vojvoda sladobitno u Jajce. Kao spasitelj pozdravljen, donese im hrane i bojne zalihe za duže vremena. Onda se vrati istim putem natrag. Plahi banovi Franjo Baćan i Ivan Tah savjetovali su ga, neka ide preko Kamengrada, kuda su se još širila hrvatska vladanja. Ne htjede smjeli vojvoda, veleći, da neće činiti sramote svomu kralju Ljudevitu, da njegovu vojsku vodi po kojekakovih sakrivenih putih, da će Turkom pokazati, koliko ih se boji. Jošte doda, da se neće na povratku dizati iz tabora, dok se sunce nepomoli, a noćiti će ondje, gdje ga stigne sunce pri zalazu. Kroz sve prosjeke i prokope opet provede vojsku pored sve navale turske. Upravo je nevjerovatno, da je knez Krsto Frankopan samo trideset ljudi izgubio, kad je turski gubitak na nekoliko hiljada. Kao kakvu čarobnu novovjeku vojnu uhvatila je već suvremena poviest ovaj pohod Krsta Frankopana, da ga izkiti mnogimi pričami. Papa primi od kneza Krsta Frankopana dar, a i kralj Ljudevit njegov dragocjeni ratni plien. Za uzdarje vrati mu kralj naslov: „branitelj Hrvatske, ili Dalmacije, Hrvatske i Slavonije.“

Vojna kneza Krsta Frankopana jest za vladu kralja Ljudevita kao sjajni meteor, koji se u tamnoj ovoj godini za čas samo prikazao, da poslije njega bude tim tamnija noć. Hrvati morali su i nadalje jaukati i kukati bez bana i banske vojske, te je svaki plemić i velikaš sam o sebi morao Turke dočekivati. „Ugarska je — veli papinski poslanik — zemlja, u kojoj nije ni istine ni vjere. Tko ima za se više plemića i tko umije bolje vikati, taj čini što hoće. Tuj neznači ništa kraljev ugled niti ugled gospode. Sve je u ruci plemstva.“ Iza mnogih priepora sastao se napokon mjeseca julija god. 1525. zlokobni sabor u Hatvanu, kamo je došlo do četrnaest hiljada oružanih plemića. Došao je tamo i kralj Ljudevit, ali mu je papin poslanik Ivan Antun Burgio morao prije polazka četiri hiljade forinti posuditi. Došao i papin i poljski poslanik. Plemstvo je vodio Stjepan Verböczi, desna ruka Ivana Zapolje. Plemstvo sbaci palatina Stjepana Bathora i učini na njegovo mjesto Stjepana Verböcza. U kraljevo vieće morade Ljudevit primiti osam plemića. Sva dobra pokojnoga Lovre Ilčkoga zapadajn Ivanu Zapolji. Sve ove i druge zaključke odbijao je kralj Ljudevit kroz duže vremena. Sada pristane na sve, samo da bude mir u zemlji. Ivan Zapolja bio je i prije bogatiji i ugledniji u očiju plemstva, nego li njegov kralj Ljudevit.

Kod ovakove vlade nadje i naš knez Krsto Frankopan mjesto zahvale svoje protivnike, te se je morao pobrinuti za sebe i za svoju glavu. Papu Klimenta VII. zaprosi, neka primi u svoju zaštitu njega i njegova oca. Kada se jednom 30. augusta 1525. našao knez Krsto Frankopan u vieću kraljevu, gdje se upravo o njem radilo, tu se poriečka s nadbiskupom ostrogonskim i kraljevim glavnim skrbnikom Szalkayem. Nadbiskup mu u govoru reče: „da laže“, a knez Krsto Frankopan skoči i pljusne ga. Kralj Ljudevit se odmah uzbuni i zatvori kneza Frankopana u jedan toranj budimskoga grada, što je povriedio čast vrhovnoga svećenika njegova kraljevstva. Kralj Ljudevit se napeo, da ih izmiri, ali knez Krsto Frankopan se pravom smatrao toliko uvriedjenim, da nije prihvatio pomirbe, nudjene mu od kralja. Knez Krsto Frankopan ode s dvora s tvrdom odlukom, da ga više neće viditi dvor kralja Ljudevita. Dva čovjeka na dvoru zabrinuta za budućnost kraljevstva Ljudevitova ostaviše nam svoje uzdahe nad kraljem i kraljevstvom, kada ih ostavlja ovako slavan vojvoda. Papinski poslanik Burgio pripovieda, da je upravo u ovo vrijeme knez Krsto Frankopan nastojao u slogu dovesti Hrvate, da se uzmognu pomagati izmed sebe, kad ih kralj njihov nemože pomoći. Biskup Stjepan Brodarić opet oplakuje nezahvalnika kralja Ljudevita, i sluti, da će skoro doći vrijeme, gdje će uzalud ovoga vojvodu dozivati.

Spomenusmo, da je knez Krsto Frankopan radio o slogi medju Hrvati. U to ime imao je postati banom hrvatskim. Nadbiskup ostrogonski Szalkay, glavni protektor Ivana Taha, tomu se je opro. Zato se je rodio razdor. Kralj Ljudevit opet sa svoje strane oklievao je žrtvovati svoga i kraljičina ljubimca Franju Baćana. Nadbiskup ostrogonski Szalkay nagovori kralja Ljudevita, da će on najbolje Hrvate umiriti, ako sam glavom medju njih prodje. Kralj Ljudevit naviesti sbilja Hrvatom, da dolazi medju nje, zato bude odmah sabor urečen u Križevcu na 8. oktobra god. 1525., da ga tamo sabrani stališi dočekaju. Oprezniji ljudi već su sada dvojili, hoće li to biti moguće, neće li se dogoditi nesreća. Kada Turci čuju, da kralj Ljudevit bez vojske dolazi k Hrvatom, dići će se susjedni paše, da ga ulove, a on će sa sramotom morati bježati. Zato odluče na dvoru, da će kralj poslati dva poslanika k saboru hrvatskomu, koji će im objaviti, da bi rado kralj došao medju njih, ali da su mu došli glasi o kužnoj

bolesti, koja med Hrvati hara, pak zato da nemože doći, premda je to vruće želio.

Dok se je jošte igrala ta sljepačka igra, dodju kralju Ljudevitu glasi, da se Hrvati s Turci pogadjaju. Sultan Sulejman im nudjao, da će im ostaviti njihovu vjeru, slobode i običaje, da će im vratiti ili barem naknaditi njihove otčevine pak i podložnike, koje su njegovi ljudi u mnogih vojnah odveli, da ih neće siliti da ga pomažu u njegovih ratovih s vladari kršćanskimi, da neće tražiti za deset godina od njihovih podložnika nikakvoga harača, da će im slobodno biti dolaziti i trgovati u njegovih zemljah. Nije toga trebao kralj Ljudevit doznavati istom po glasnicih. Sami mu plemići i gospoda hrvatska pošalju svoje poslanike i objave mu, da već nemogu odoljevati neprijatelju i zagroze se kralju Ljudevitu, da će se s Turčinom pogoditi, ako im pomoć nedodje. Svjedok toga čina papinski poslanik Burgio veli: „Hrvati bi to mogli učiniti, jer ovdje (u Budimu) dobivaju samo liepih rieči, a nikakve pomoći“. A valja i to na um uzeti, da se je na granicah hrvatskih gotovo svaki dan krv prolievala. Hrvati zaiskaše odgovor od kralja Ljudevita samo u dvie rieči: „pomoć i obranu“.

Kralj Ljudevit se nadje u sto neprilika, što će im odgovoriti. Napokon umoli poslanike, neka se potrpe, da će im dati pomoći, dok sazove državni sabor. Na srdeu mu je bio Ivan Tah, nije ga bio voljan žrtvovati. Želio je, da ga ipak Hrvati priznadu za bana, samo da se kraljevo dostojanstvo spasi, da je Ivan Tah i onako izjavio, da neće ostati ban hrvatski. Odluči pod konac god. 1525. poslati svoje punomoćnike pred hrvatski sabor: bana Franju Bačana, koga su Hrvati ipak nekako podnosili, i Sigmunda Banfija, koji imade medju Hrvati dosta prijatelja. Stališi hrvatski kao da niti neće kaju povoljna odgovora. Vodjeni knezom Krstom Frankopanom sastanu se 25. januara 1526. na 1526. sabor u Križevcih. Imao je tamo doći i turski poslanik. Nije tamo došao ban Franjo Bačan od stida, da kao kraljev punomoćnik nedodje u manjem sjaju, nego li izaslanik turski.

Premda su otc naši javno izpoviedali, da se više obraniti nemogu, opet zabace ponude turskoga cara. Za obranu kralja Ljudevita nije bilo govornika; koji su bili, oni su doma ostali. Krsto Frankopan zagovarao je, neka se dadu pod vlast njemačkoga cara Karla i njegova brata Ferdinanda, da uzmognu dobivati pomoć

njemačkoga carstva. Knez Ivan Karlović nudio je savez s Mletčani, s kojima je on duže vremena u prijateljstvu. Republika je bila u miru s Turci, mitila ih je s mnogimi darovi, pak time je pomagala razcvat svoje trgovine. Pomoć od nje nebi bila druga, van da Hrvatim Turci tako mir daju, kako u ovaj čas Veneciji. Sva je utjeha sada bila kralju Ljudevitu i njegovu dvoru, što se Hrvati nemogu složiti, pak će tako ostati njemu vjerni. Hrvatski poslanici ipak prodjoše u Njemačku i nadjoše tek u Augsburgu nadvojvodu Ferdinanda. On im obeća svoju pomoć. Sazove svoje austrijske stališe, koji svi jednoglasno odobriše, da nadvojvoda Ferdinand pomáže Hrvatima i krajinu. „Tako radeći“, — veli on sam u pismu od 4. marta 1526. papi — „postarati ću se za sigurnost mojih zemalja, a ujedno ću pomoći Hrvatima i ne njim samo, nego i Ugarskoj i ostalomu kršćanskomu svijetu“. Još obećaje nadvojvodu Ferdinand i papi i hrvatskim poslanikom, da će i svoga brata cara Karla nagovoriti, da im pomogne. Čim se vratiše poslanici, ode knez Krsto Frankopan u Njemačku, da dalje snuje i jamačno da na čelu hrvatske vojske vojuje na Turke, koji su već na sve strane u Hrvatsku provaljivali, pritiskali iznova Klis i Jajce. Svatko je znao, da je to predteča novoga većega rata Sulejmanova.

Dolazili su već glasovi i na dvor kraljev, da se sultan Sulejman sprema na veliku vojnu, da osvoji državu kralja Ljudevita. Sdvojnost prevlada sav kraljev dvor, to jest one, koji su ipak mislili o pogibelji. Osobito zabrinut posta papin nuncij Burzio. „Kralj ugarski — veli on — i njegovi stališi nemogu ni krajine braniti, a kako će obastati pred celom silom sultana Sulejmana. Kralj Ljudevit je u tolikom ubožtvu, da mu često neimaju dati što da pojede. Velmože su nesložni, a plemstvo pociepano. Nu sve da su i složni, što mogu učiniti, kada neima za boj nikakvih priprava. Neima tuj nigdje nikakva dosta utvrđena grada, kamo bi se mogle sklonuti ugarske čete, dok bi im prispjela pomoć od kršćanstva. Pak da i imadu takov grad, tko će im u pomoć priskočiti? Zar Njemačka onako razderana i razvraćena, a mrzi Ugre. Ili možda Poljska, koja je netom primirje s Turci učinila. Ugarskoj neima pomoći, van da se primire kršćanski vladari. Ali kad će to biti? Preostaje samo papa, a i on im sada nemože pomoći“.

Kralj Ljudevit bio je u takovoj nevolji, da je gotovo od svakoga novaca posudjivao, te se je već teško nalazio čovjek, koji

bi kralju posudio. Kada mu je jednom papinski nuncij Burgio posudio tri hiljade zlatnika, nije ih dao na njegovo ime, već na ime njegova kancelara, jer je tako bio sigurniji, da će opet svoje novce dobiti. Zato lahko vjerujemo, kad uzmemo na um i kraljevo laskoumje, da se je odvažio stupiti u urotu u vlastitoj svojoj državi. Velikaši oboreni s vlade od Zapolje i Verbőcza učinise urotu pod imenom: „Kolednika“. U svoje kolo dobiše kralja i kraljicu, jer su im dokazivali, da urota ide za tim, da kralj dobije bolje prihode, da mu se povrati ugled i da bude u obće čestito vladanje. Poslanik papinski Burgio zaklinjao je kralja, neka se dotle neponizuje, da bude sam u svom kraljevstvu urotnik. Nije uspio kao niti Verbőczy, koji je iskao neka kralj progoni urotnike. Napokon se smiri Burgio, kada je vidio, da se kralj sbilja stao brinuti za bolje prihode, da je zabrinut, kako će dočekati strašnoga neprijatelja. Prvi je dobar korak boljemu napredku bio, što je učinio biskupa Stjepana Brodarića svojim kancelarom, čovjeka poštena i revna za državne poslove, a izkusna poznavaoa europskih odnošaja.

Malo je potrajala dobra volja kralja Ljudevita, nadvlada djetinska laskoumnost. Već su dolazili izvjestni glasovi o kretanju turske vojske, već i papa Kliment sabire sbor kardinala i određuje kralju pomoći petdeset hiljada zlatnika, već su poboji bili manji na hrvatskih stranah, a kralj ostaviv Budim ode u lov da se zabavi. Dao si je dokazati od svojih velmoža: „Kolednika“, da dopusti oružani sabor o Gjurgjevu, pak da će time Ugre ohrabriti, Hrvati da će mu ostati vjerni, a vojska i plemstvo odmah onamo poći, gdje bude neprijatelj. Išlo se samo za tim, da sbace Stjepana Verbőcza sa palatinstva i Ivana Zapolju sa erdeljskog vojvodstva. Tako se i dogodilo. Verbőczy bude sbačen i proglašen izdajicom domovine, a Stjepan Bathori bude opet palatin. Prevrat u oči najveće pogibelji države i promjena vlade znaменуje, da je država do propasti dozorila. Zaključci sabora to potvrđuju, a napokon potvrdi to jedna sjajna komedija. Kada su već bili jadni saborski članci sastavljeni, gdje se je nešto zaključilo i o obrani, progovori 9. maja god. 1526. kralju u sjajnom sboru u prisutnosti stranih poslanika jedan od gospode: „Evo ti izručismo kraljevsku vlast i dozvolismo ti potrebna sredstva za obranu. Ako ti budeš znao uživati vlast, plemstvo ti nikada neće uzkratiti pokornost, ako pako uza sve to domovinu nesreća snadje, neka mu budu svjedoci ovi strani poslanici,

da mi tomu nismo krivi.“ Na to im odvrati kralj: „da je pripravan sve učiniti za svoj kraljevski ugled i za obranu zemlje. Al zato treba novaca, a toga neima. Stališi su samo izbrojili kraljevske prihode, a to je sve pretjerano i neosnovano. On prosvjeduje pred licem stranih poslanika, da na njega nesmiye pasti krivnja, ako država prodje po zlu.“ Liepo tu komediju ocjenjuje papinski nuncij Burgio, gdje veli: „Stališi zahtievaju od kralja, da se dade na vojsku sa svojom četom, a kralj neima čižama, kamo li da bi smogao novca za uzdržavanje kakve čete.“ Ovakav je bio položaj u Ugarskoj, kada se je Gjurgjevski sabor razstajao, kada je upravo dospio glas, za koji su znala gospoda i plemići, da je sultan Sulejman krenuo vojskom iz Carigrada. Tko neće dati za pravo Hrvatima, što su si upravo u ovom času poiskali drugoga kralja. Pitanje je to sada medjutim moralo izčezavati u ovom odsudnom času, pak se je svatko hvatao najprije mača, a mnogi su pristajali uz bana Bačana i njegovu zastavu, samo nitko ne uz Taha.

Kralj Ljudevit kao da se je osokolio očitova u prisutnosti papinskoga nuncija Burgia i drugih stranih poslanika, da će sam glavom poći u vojsku. Burgio je za papine novce sabirao plaćenike po Moravskoj i Šlezkoj. Po Ugarskoj razasla kralj Ljudevit pozive, neka se plemstvo oboružano nadje do 2. julyia 1526. u Tolni, kamo će i on sa svojom četom stići. Budući, da nije bilo novaca, dade kralj Ljudevit po crkvah pobirati crkvene dragocjenosti, da od njih salije novaca. Banu Franju Bačanu zapovjedi, da to isto učini u Hrvatskoj. Na vječnu sramotu gospode ugarske mora se spomenuti, da su i to zlato i srebro nemilo sakupljali i u svoj džep grabili i metali. Što se je bilo i skupilo, već je prekasno bilo, da se salije. Nada sve nevolje bila je i ta, što u Ugarskoj nije bilo čovjeka, da bude vrhovni vojvoda. „Neima — veli papin nuncij Burgio — ni jednoga Ugrina, koji bi bio kadar voditi kakovu čet, a kamo li cielu vojsku, a u kraljevu vieću neima niti jednoga čovjeka, koji bi bio vidio gol mač krvlju omašten.“ Zato pozivahu s kraljeva dvora Nikolu Sahn, vojvodu austrijskoga Ferdinanda, i našega Krstu Frankopana. Salm odbije ponudu, a Krsto Frankopan je oklievao s odgovorom. Do 20. julyia 1526. znalo se je već u Budimu, da je jedan dio turske vojske dopro do Biograda, a sultan Sulejman da će za nekoliko dana moći tamo stići, a vojske jošte nije bilo. Voj-

voda nadbiskup kaločki Pavao Tomori vapi iz Podunavja, da mu je barem četiri hiljade pješaka i deset hiljada konjanika, da bi mogao zapriečiti Turkom prielaz preko Save, a nije jadnik imao više od hiljade konjanika i pet sto pješaka. „Neprijatelj je već na medji, — veli papin nuncij, — a mi neimamo ovdje na Dunavu nijednoga broda, neimamo ni jednoga topa. Kralj Ljudevit nebi bio mogao odpraviti k Pavlu Tomoru i k palatinu svoga glasnika, da mu ja nisam dao zato potrebita novca. Viećnici kraljevi troše ciele dneve u prepirkah, pa ako što i zaključee, neimaga, tko bi to izvršio. Kralj Ljudevit negovori o pogibelji, niti je pravo nepoznaje, spava do podneva, a onda istom ide u vieće. I tada ostaje nemoćan, jer nikomu pravo nevjeruje“. Sada po starom običaju dade kralj po kraljevstvu nositi krvavi mač za znamenje, da je pogibelj za državu najveća.

Dok je u Ugarskoj istom tekao vapaj za vojskom, dok je ban Franjo Baćan spremao svoju vojsku, već se je veliki vezir Ibrahim paša koncem junija god. 1526. našao sa svojom vojskom pred Biogradom, a sljedećih dana prešao preko Save i utaborio se kod Zemuna. Tuj dočeka bosanske i hercegovačke čete. Došao je i sultan Sulejman u Biograd. Sada se Ibrahim paša sruši na slabo branjene gradiće sriemske, a za malo dana postavi se pod Petrovaradin, te je tvrđavu oteo već 15. julija god. 1526. Pavao Tomori je svagdje pred njim uzmaknuo. Glas o padu varoši i obsiedanju tvrđave pošalje odmah Tomori u Budim. Na taj glas istom odvaži se kralj Ljudevit glavom poći u boj. Iza priprave od mjesec dana ipak je mogao krenuti sa tri hiljade ljudi prema Tolni, gdje se je plemstvo sabiralo. Na otoku Čepelu oprosti se s kraljicom Marijom, a ona se vrati sa svojom pratnjom u Budim. Zle slutnje bile su u pratnji kraljevoj, kada kraljev kancelar Brodarić u ovaj čas veli: „Ugarsku može samo Bog spasiti!“ Za dva tjedna nadje se kralj Vladislav u Tolni. Na putu je istom doznao, da je medjutim pao Petrovaradin, a ovdje doznade, da je sultan Sulejman i Ilok iza kratka boja zauzeo, pak da ide prema Osieku. Na to zapoviedi kralj Ljudevit palatinu Stjepanu Bathoru, neka ide prema Dravi, da prelaz neprijatelju preprieči. Kukavice velmože izjave, da neće ići s palatinom, jer da su dužni samo uz kralja i pod njegovom zastavom vojevati. Kralj Ljudevit time uvriedjen, izjavi u punom sboru medju svimi njimi 13. augusta 1526.: „Ja

vidim, da se svatko na me izgovara. Evo ja sam tuj glavom, da se izvrgnem svakoj pogibelji. Da nebude više izgovora i da nebude nitko mogao sakrivati svoju kukavštinu mojom osobom, odlučio sam, da ću sutra onamo poći, kamo uće drugi bez mene da idu“. Ova kraljeva izjava sve je udivila. Lahkounniji povladjivali su, a samo neki zabrinuti za budućnost kraljevstva, ako pogine kralj Ljudevit, odgovarahu ga od toga.

Kralj Ljudevit krene shiedeći dan 14. augusta prema moħa ĉkomu polju. Tamo dospje i nadbiskup Pavao Tomori sa svojom vojskom. Njega imenova kralj Ljudevit glavnim vojvodom, dok dodje knez Krsto Frankopan, komu su se jošte uvijek nadali, premda je istom ovih dana iz Njemaĉke u Hrvatsku dospio. Uz Tomora bude drugi vojvoda Gjuro Zapolja, dok dodje vojvoda erdeljski Ivan Zapolja. Turci su medjutim i Osiek predobili, te je sultan Sulejman 15. augusta 1526. poĉeo ogroman most graditi kod toga grada preko Drave s gradjom, koju je sa sobom gotovu doveo. Za šest dana već je poĉela prelaziti ogromna vojska sultanova preko toga mosta, dvie sto hiljada vojske sa tri sto topova. U tabor kraljev napokon se je nabralo do dvadeset hiljada ljudi, a u zadnji ĉas dovede ban Franjo Baćan veoma liepu vojsku hrvatsku od tri hiljade konjanika i toliko pješaka iz Slavonije. Tako se je brojilo sve vojske do dvadeset i šest hiljada. Od Hrvata prispjeli su još sa svojimi ĉetami biskup zagrebaĉki Šimun Erdedi, biskup djakovaĉki Jure Jožefić, biskup senjski Franjo Jožefić, od velikaša Ivan Banfi i Ivan Tah, Petar Erdedi, Mihajlo Zrinski i Matija Frankopan, senjski kapetan Grgur Orlovĉić i drugi. Smogao je kralj Ljudevit što darovi, što darom grada Beĉa, što od velmoža i do osamdeset topova.

U kraljevom vieću, koje se je dan na dan sastajalo, svjetovao je osobito kancelar Brodarić, neka poĉekaju kneza Krstu Frankopana i Ivana Zapolju, a zato neka se pred neprijateljem uzmiĉe. Kralj Ljudevit imao je sigurne viesti, da je Turaka tolika mnoŹina, kako reĉe prebjeg iz turskoga suŹanjstva Ivan Pekri, da se stave pred kraljevu vojsku i da se dadu mirno sjeći, jedva bi ih za tri dana sasjekla. Kralj Ljudevit se je priklonio mnienju Brodarićevu. Ali u vieću nadje kralj Ljudevit sve oduševljeno za bitku. Isti vojvoda Pavao Tomori sad se zato izjavi. Koji su bili proti tomu, ti su zamuknuli od straha, da ih ovi toboŹnji junaci za kukavice neproglase. Kralju Ljudevitu

rekoše: „Ugri su uvijek u ovom kraljevstvu slavu imali i nitko drugi. Sramota bi bila i za Te i za nas, da se reče, da se nismo umjeli sami pobiti s Turčinom; da počekaš kneza Frankopana i njegove Hrvate, tada bi samo njega zapala slava pobjede, u koju se mi uzdamo“.

26. augusta 1526. u jutro već se počela redati turska vojska napried u obične bojne redove. Najprvi je bio sandžak-beg smederevski s četiri hiljade oklopnika kao prednja četa, zatim je išao veliki vezir s rumelskimi četami i polovicom, t. j. sa sto i petdeset topova, zatim begler-beg anatolski s vojskom i drugom polovicom topova, a napokon sultan s janjičari, a sa pričuvnom vojskom paša bosanski. Oko podno uzpne se sultan na jedan humak, odakle je mogao pregledati neprijateljsku vojsku. Ovdje sjedeći na zlatnom prijestolju, sav ukrašen biserom i dragim kamenjem, sastavi svoje ratno vijeće. Sutrašnji dan 29. augusta imala se obnoviti uspomena na prvo veliko djelo sultana Sulejmana, na pad Biograda 29. augusta god. 1521. Odluče započeti bitku. S uzvikom: „Bože pomози puku Muhamedovu!“ posla mladi sultan čete u boj. Kao gromovni oblak sruše se prvi odjeli ugarski vodjeni od Petra Perenja i vojvode Pavla Tomora na prve turske čete. Ali kada su lagane čete turske iza ledja Ugre udarile, morale se vojska razdijeliti. Ipak i drugi odjel ugarski provali napried i udari se s anatolskom vojskom. Njeki se probiju i do janjičara. Sam sultan Sulejman lebdio je jedan čas u pogibelji, do njega se dotiska nekoliko junaka, koji su se smrti posvetili bili, samo da njega ubiju. Ali sada udare verigami sapeti turski topovi Ugre, koji su preveć blizu dospjeli, stanu ih mrviti i satirati, desno krilo ugarsko uzmakne, kralja Ljudevita nestane. Na sveobćem uzmaku uhvate ih turske lagane čete. Tko nepogibe pod mačem, taj se zadavi u močvari, kao što se je dogodilo i kralju Ljudevitu, koga je močvara zajedno s njegovim konjem pozobala. Za poldругu uru bila je odlučena sudbina Ugarske. Pljušteća kiša pomože njekim, te se spasiše. Od odličnih Hrvata spasiše se: ban Franjo Baćan, knez Šimun Erdedi, biskup zagrebački, biskupi Franjo Jožefić i Stjepan Brodarić. Dan i noć plivala su mnoga tjelesa onih, koji su bili na Dunav natjerani mimo Biograda i Smedereva. Istom oko polnoći zatrubi pobjedna trublja med sultanovom vojskom, a dotle

je ciela vojska stala, kao da čeka jošte neprijatelja. Sljedeći dan, 30. augusta, sastavi sultan Sulejman opet sjajno vieće. Pred šatorom za ures bilo je dvie hiljade glava od najodličnije ugarske gospode, a med njimi sedam biskupskih. Defterdari nabrojše dvadeset hiljada mrtvih pješaka i četiri hiljade težkih oklopnika.

Da se sultan Sulejman sada kreće prema Budimu, pokazivali su to čopori laganoga konjaničtva, koji su polietali naprvo da pale i žežu. Neoboružani narod, žene i djeca bježe kuda koga oči vode. Za malo dana, prvih dana mjeseca septembra god. 1526., udje sultan Sulejman i u zapušteni od vojske Budim i odnese sa sobom znatan plien, a naročito glasovitu knjižnicu kralja Matije Korvina. Zapalio je zatim Peštu i spuštao se je kroz Podunavje kući. Vojske njegove palile su lievo i desno, gospodar im dopustio, da plienom nakrcani nadju nagradu za svoje tegobne vojne terete. Početkom mjeseca oktobra god. 1526. predje Sulejman opet preko Save u svoje carstvo. Kroz nekoliko dana mislilo se med Ugri i Hrvati, da se je ipak kralj Ljudevit spasio, jer nitko nije vidio, da bi bio poginuo. Sve se je time tješilo, kako nam svjedoči i knez Krsto Frankopan, koji je bio medjutim (1. septembra 1526.) sa svojim hrvatskom vojskom, koja je išla kralju Ljudevitu na pomoć, stigao do Zagreba te, dobiv viest o porazu mohačkom, svakako snovao kako će kralju Ljudevitu pomoći državu spasiti. Njegove rieči, pisane senjskomu biskupu Franji Jožefiću, neka nam budu kao da su u kamenu urezane za zaglavak ovovremene povjesti hrvatske: „Pokle je kralj Ljudevit ušal, držimo da je ta razboj gospodin Bog dopustil nad kralom inad Ugri, ne za zlo ili pogibel, dapače za dobro vično tomu rusagu: zač ako bi bili sada Ugri cara razbili, kada bi konac nih nevridnu reženju, ili gdo bi mogal pod nimi ostati?“

